

Г. Охріменко, Н. Скляренко,
О. Калішук, В. Ткач,
О. Романчук

**ОЛЕКСАНДР
ЦИНКАЛОВСЬКИЙ
ТА ПРАІСТОРІЯ
ВОЛИНИ**

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ ВОЛИНСЬКОЇ
ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ГЕНЕРАЛЬНЕ КОНСУЛЬСТВО РЕСПУБЛІКИ
ПОЛЬЩА в м. ЛУЦЬКУ
ВОЛИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ЛУЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВІДДІЛ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ У ВІННІПЕЗІ
ПРИ ВОЛИНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
імені ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ВОЛИНСЬКЕ ОБЛАСНЕ
ТОВАРИСТВО КРАЄЗНАВЦІВ
ВОЛИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ОБЛАСНИЙ АРХІВ
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА РЕДАКЦІЯ
ТОМУ «ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ. ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ»
Редакційно-видавнича робоча група
ВОЛИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
РІВНЕНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ЛУЦЬКИЙ ЗАПОВІДНИК «СТАРЕ МІСТО»
ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ
ЛЮБОМЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
МАНЕВИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ДУБНІВСЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК
ОСТРОЗЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА МАЛА АКАДЕМІЯ НАУК

*Вельмишановній
Лілі Каталіі
з щирою
повагою
с. в. в. Т. Романчук*

Г. Охріменко,
Н. Склярєнко,
О. Каліщук,
В. Ткач,
О. Романчук

ОЛЕКСАНДР ЦИНКАЛОВСЬКИЙ ТА ПРАІСТОРІЯ ВОЛИНИ

ВИДАВНИЦТВО
«**О**»
друкарні
Луцьк
2007

Рекомендовано до друку Вченою радою Волинського державного університету імені Лесі Українки (протокол № 5 від 25 січня 2007 р.)

Книга «Олександр Цинкаловський та праісторія Волині» складається з двох частин. У першій частині розповідається про життя та творчий шлях відомого археолога, історика, краєзнавця. Запропоновані читачеві праці цього дослідника відображають широкий спектр його наукових зацікавлень.

У другій частині подаються найновіші дослідження з археології давньої Волині, які є продовженням тих, над якими працював О. Цинкаловський.

The book «Olexander Tsynkalovskij and the Prehistory period of Volyn» consists of two chapters. The first chapter deals with the life and creative activity of the outstanding archeologist, historian, expert on regional studies. The scientific papers of this great scholar, considered in the book, reflect wide spectrum of his scientific interest.

The second chapter of the book presents the latest investigations in those fields of archeology of ancient Volyn in which O. Tsynkalovskij worked.

Książka «Alexander Cynkalowski ta prahistoria Wołynia» składa się z dwóch części. W pierwszej opowiada się życiorys, dorobek naukowy słynnego historyka, archeologa, krajeznawcy. Proponowane dla czytelników prace tego badacza oddzwierciedlają szeroki spektr jego wołynioznawczych interesów.

W drugiej części podane najnowsze studia archeologiczne dawnego Wołynia, które są kontynuowaniem tych, nad którymi skupiała się uwaga A. Cynkalowskiego.

Рецензенти:

- В. Баран** — доктор історичних наук, професор (Луцьк);
Л. Мацкевий — доктор історичних наук (Львів);
Д. Телегін — доктор історичних наук, професор (Київ);
О. Дем'янюк — кандидат історичних наук, доцент (Луцьк).

Автори висловлюють щирю подяку за сприяння у виданні книги:

начальнику управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації
Володимиру Лисюку,

начальнику управління освіти та науки Волинської обласної державної адміністрації
Михайлу Поповичу,

заступнику начальника управління освіти та науки Волинської обласної державної адміністрації
Володимиру Войтовичу,

управлінню у справах преси та інформації Волинської обласної державної адміністрації

голови Луцької міської Ради
Богдану Шибі,

голови Володимир-Волинської міської ради
Петру Саганюку,

голови Маневицької райдержадміністрації
Віталію Барванову,

заступнику голови Маневицької райдержадміністрації
Святославу Рейкіну,

голови Маневицької районної Ради
Андрію Супрунюку,

заступнику голови Маневицької районної Ради
Людмилі Веремчук,

начальнику відділу освіти і науки
Маневицької райдержадміністрації
Віктору Гаврилюку,

голови Волинського обласного товариства краєзнавців
Геннадію Бондаренку,

Генеральному консулу Республіки Польща в Луцьку
пану Войцеху Галонці,

віце-директору Польської академії наук у Кракові
професору, докт. габ. **Яну Махніку,**

професору, докт. габ. **Анні Кульчицькій-Лецеєвич** (м. Вроцлав),

директорові Інституту археології університету Ягеллонського
проф. докт. габ. **Яну Хохоровському** (м. Краків),

проф. докт. габ. **Пьотру Качановському** (м. Краків),

проф. докт. габ. **Володимиру Мокрому** (м. Краків),

працівниці Варшавського Державного музею
Дануті Пьотровській,

добродіям

Яніні та Анджею Гачол, Яцеку Філімовському (м. Краків),
Сергію Годлевському, Володимиру Чмілю, Миколі Собуцькому,
Марії Лукашук, Наталії Повзун, Петру Хомичу

ЗМІСТ

Вступ.....7

КНИГА 1

ОЛЕКСАНДР ЦИНКАЛОВСЬКИЙ – ВОЛИНОЗНАВЕЦЬ...13

Частина 1

О. Цинкаловський і його місце в українській історичній науці

- Ст. Радіон.* Професор Олександр Цинкаловський. До ювілею
75-ліття життя й 55-ліття наукової праці.....15
- Пару слів про дві нові поважні праці про Волинь і Полісся
В. Ш. археолога А. Цинкаловського.....21
- А. Курдидик.* Книга про Волинь і Полісся. Черговий осяг
волинян: Краєзнавчий словник проф. О. Цинкаловського....26
- А. Данилюк.* Олександр Цинкаловський — видатний дослідник
давнини Волині.....29
- М. Корзонюк.* Подвиг Олександра Цинкаловського.....33
- В. Пясецький.* Віч-на-віч з Цинкаловським.....39

Частина 2

Творча спадщина О. Цинкаловського

- О. Калищук.* Спадщина Олександра Цинкаловського:
бібліографічний аспект.....45
- О. Цинкаловський.* Волинь.....60
- О. Цинкаловський.* Старовинні пам'ятки Волині.....66
- О. Цинкаловський.* Княжий город Володимир.....155
- О. Цинкаловський.* На Володимирських валах.....218
- О. Цинкаловський.* Оселя з часу неоліту під м. Володимиром....222
- О. Цинкаловський.* Сліди християнства на Волині до кн.
Володимира Великого.....224
- О. Цинкаловський.* Хрести-енколпіони.....237
- Антін Бужанський.* Походження державности у південно-
східних слов'ян.....244
- О. Волинець.* Кілька слів про сфрагістику.....263
- О. Волинець.* З української сфрагістики (міські, цехові
і братські печатки).....270

КНИГА 2 ПРАІСТОРІЯ ВОЛИНІ В СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

<i>Г. Охріменко.</i> Про етноміграційні процеси на території Волинського Полісся в епоху енеоліту та бронзи.....	277
<i>Г. Охріменко.</i> Енеоліт Волині в контексті центральноєвропейських етнокультурних процесів.....	306
<i>Г. Охріменко, М. Кучинко, Н. Скляренко, М. Собуцький, В. Охріменко.</i> Вивчення багаточарової пам'ятки Голишів на Волині.....	319
<i>Г. Охріменко, С. Локайчук.</i> Номінація культур праісторичної Волині в археологічній літературі.....	403
<i>Н. Котова, М. Ковалюх, В. Манько, Г. Охріменко.</i> Про датування волинсько-поліських неолітичних пам'яток та культури лінійно-стрічкової кераміки.....	409
<i>Г. Охріменко, М. Кучинко, Н. Скляренко, І. Шовкович.</i> Особливості стжижовської культури Волині та Волинського Полісся.....	425
<i>В. Артюх, І. Гаврилук, Г. Охріменко.</i> Пам'ятка культури лійчастого посуду Затишшя.....	457
<i>О. Романчук.</i> Нові пам'ятки доби енеоліту в басейнах нижньої течії річок Вілії та Середньої Горині.....	461
<i>О. Романчук.</i> Пам'ятки доби бронзи в районі Полісся.....	534
<i>В. Ткач.</i> Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки).....	598
<i>О. Позіховський, Г. Охріменко, В. Охріменко.</i> Керамічні матеріали з пам'ятки Розваж-Кошара на Острозчині.....	710
<i>Г. Охріменко.</i> Топографія розміщення первісних пам'яток Волині.....	724

ВСТУП

1

Ніколи не хочеться говорити банальності, не хочеться повторювати відомі істини. Але іноді бувають випадки, коли вони найбільш ёмко характеризують чи то історичну подію, чи долю людини. Мабуть, про Олександра Цинкаловського можна сказати: «Нема пророка у своїй Вітчизні». Людина, яка віддала усе своє життя дослідженню минувшини Волині донедавна у рідному краю була практично невідома. І можна дошукуватися різних причин (об'єктивних і суб'єктивних) чому так сталося, але це не змінить доконаного факту — про вченого на Волині заговорили лише в останнє десятиліття.

У статтях першої частини книги йдеться про різні сторони біографії та діяльності О. Цинкаловського. Це дає змогу у вступі не подавати послідовного викладу біографічних фактів і переліку основних праць (читач знайде у збірці бібліографію вченого), а обмежитися спробою схарактеризувати ключові аспекти історичних поглядів вченого.

«Енциклопедія Українознавства» представляє Олександра Цинкаловського як археолога [ЕУ II, т. 10, с. 3681]. І це, мабуть, справедливо з декількох причин: по-перше, це величезний внесок вченого в дослідження саме праісторії Волині; по-друге, це власне особливе місце Волинської землі в українській праісторії, що інший відомий волинянин Улас Самчук образно схарактеризував так: «Взагалі Волинь — одна величезна археологічна копальня, там де не копни, натрапиш на старовину, горшки зі старовинними монетами викопують жінки на городах, плугатарі виорюють на своїх полях старовинні шаблі, списи, шоломи» [Самчук У. Волинь незабуття. Слово до ювілею 25-річчя Інституту дослідів Волині у Вінніпезі (25.5.1977) // Літопис Волині. — Вінніпег, 1977–1978. — Ч. 12. — С. 17].

Але його творча спадщина значно багатогранніша. На думку М. Ковальського [Ковальський М. Роль Олександра Цинкаловського в українській історіографії і волиніані // Минуле і

сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої конф., 20–23 січня 1998 р. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — С. 47] роль О. Цинкаловського в українській історіографії визначається його дослідженнями з:

- 1) виявлення, фіксації і збереження пам'яток матеріальних культур;
- 2) археології (включно з виділенням власне місцевих археологічних культур), старовинної історії Волині;
- 3) сакрального мистецтва (церкви, іконопис, хрести-енколіони, дерев'яні і камінні хрести);
- 4) дерев'яних і кам'яних архітектурних споруд, пам'яток архітектури;
- 5) палеонтології;
- 6) історичної картографії;
- 7) гідрології;
- 8) історичної та краєзнавчої бібліографії;
- 9) історичної топографії;
- 10) теорії і практики музеології та музеєзнавства.

Багатогранність зацікавлень вченого вражає. Комплексність його вивчення минувшини Волинської землі дозволила вченому створити працю, яка є настільною для всіх сучасних дослідників краю — «Стара Волинь і Волинське Полісся: Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року» (Вінніпег, 1984). Саме такий узагальнюючий підхід до історії пропагував вчений і критично ставився до тих своїх колег, дослідницькі зацікавлення яких обмежувалися вузьким колом питань.

Сподіваємося, що запропонована збірка дозволить читачам оцінити внесок Олександра Цинкаловського в розвиток історичної науки загалом і археології зокрема.

2

Діяльність О. Цинкаловського по виявленню та вивченню археологічних пам'яток була однією з важливіших справ у його краєзнавчих студіях. Він відкрив, а інші врятував, досліджуючи, чимало першокласних пам'яток різних періодів — від часів кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Як на той час його професійні знання в кожному періоді, в кожній культурі були досить значними. І це в той час (переважно довоєнний) коли дефініція багатьох з них лише окреслювалася. Енциклопедична книга «Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego»,

особливо для праісториків, і на сьогодні є важливим дороговказом у вивченні пам'яток минувшини.

Їх опис починається від пізнього палеоліту Рівненщини, зокрема Кременеччини, продовжується в фінальному палеоліті та мезоліту Полісся Волині (Смідин, Сереховичі, Сапанів, Гаї Лев'янисті), неоліту гребінцево-накольчатої кераміки (Стара Гута, Невір та інші), лінійно-стрічкової кераміки з включенням пунктів Володимир-Волинського, Луцького р-ну, Рівненщини. Географічний обхват археологічними розвідками різних частин Великої Волині гідний подиву.

Особливо цікавим є дані про пам'ятки ранніх землеробів Волині: дунайської культури, (КЛСК) «лінійно-стрічкової розписної кераміки» (інші назви лендельська зимненського етапу), а за сучасною термінологією — волино-люблінської, лійчастого посуду (КЛП), кулястих амфор, пізнього трипілля (ПТК).

Виключно важливими є відомості про дуже яскраве етнокультурне явище, яким була волино-люблінська культура, виникнення якої (на основі маліцької культури) пов'язується з теренами Волині (A. Zakościelna 2006, I. Gurba, S. Kadrow). На даний момент вивчені старожитності ВЛК досить поверхнево, зокрема поселення, розвиток різних галузей господарства теж. Але крім іншого викликає подив і захоплення мистецьки виготовлений посуд, що несе на собі релікти традиційного для Наддунав'я формотворення та декору. Це населення належить до умовно виділеного кола культур з мальованою керамікою. На Волині таких було в давні часи лише дві: ВЛК та пізньотрипільська. Їх мистецький феномен оздоблення посуду заслуговує на особливу повагу.

До ВЛК О. Цинкаловський відносить такі пам'ятки:

1. Архутів (Луцького, в довоєнні часи повіту). Тут знайдено скелетне поховання з посудом ліпленим вручну. На його темному тлі нанесено білою фарбою, напевне, геометричні фігури. Тут же були вироби з обсидіану. (Дослідження проводив Я. Фітцке); (Cynkałowski, 1961, s. 30).

2. Інше скелетне поховання виявлене близько Баєва Луцького р-ну. Біля похованого знаходився посуд «інкрустований білою фарбою». Тут же знайдено обсидіан, вироби з мідного дроту, кільце з мушлів та зубів тварин (op. cit. s. 31). Додамо від себе, що це поховання з подібними супровідними дарунками та прикрасами є унікальним і належало, напевно, жінці.

людей. Але все це проблеми, які треба вирішувати сучасним дослідникам. Археологічні розвідки проф. Цинкаловського були першоосною наступних відкриттів та студій.

3

При підготовці до друку праць Олександра Цинкаловського збережена мова оригіналу. Упорядники вважали, що втручання в текст є недоречним з огляду на необхідність збереження особливостей текстів, які написані автором в різний період та передачі авторського стилю. Упорядником виправлені лише друкарські помилки. До деяких текстів підготовлені примітки, які полегшують розуміння тексту. Якщо ж уточнення належать О. Цинкаловському, то це вказується у дужках.

КНИГА 1

ОЛЕКСАНДР
ЦИНКАЛОВСЬКИЙ –
ВОЛИНОЗНАВЕЦЬ

Проф. Олександр Цинкаловський
1898–1983 рр.

ЧАСТИНА I

О. ЦИНКАЛОВСЬКИЙ І ЙОГО МІСЦЕ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

Ст. РАДІОН

ПРОФЕСОР ОЛЕКСАНДЕР ЦИНКАЛОВСЬКИЙ ДО ЮВІЛЕЮ 75-ЛІТТЯ ЖИТТЯ І 55-ЛІТТЯ НАУКОВОЇ ПРАЦІ*

Олександр Цинкаловський народився 1898 року в стародавній столиці Волині — Володимирі. Там проживав його дід Павло Нетецький, який цікавився історією Волині, збирав старі пам'ятки й прищеплював своєму онукові Олександрові любов до свого краю та зацікавлював його історією, етнографією й всім минулим Волині.

Дід його був учасником польського повстання в 1863 році, давши себе заманути підступним польським закликком «За вашу й нашу свободу». За кару російський уряд skonфіскував його земельний маєток в луцькому повіті, позбавив дворянства й в особистих документах влада вписала: «мещанин, проізходящій з дворян».

Далі погляньмо на профіль Ювілята, зображений автобіографічною розповіддю, яку зложили ми з його листів.

---

* Друкується за: Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. — Торонто, 1975. — С. 29-33.

«Я ще пам'ятаю старий Володимир, в яким більшість жителів (мешканців) були жида. Тоді вулиці ще не були вимощені камінням. У місті стояв гарнізон російського війська з багатьма їхніми родинами, які були центром уваги жителів (мешканців) міста.

«В старому домі при Остронецькій вулиці була ідеальна тишина і тільки в святочні та ярмаркові дні було гамірніше, свояки та знайомі себе відвідували. На ярмарках всюди чути було українську мову, в дворянських домах у святочні дні мова польська, а в касарнях, де стояло військо, мова російська».

«З юних літ мою увагу привертала катедральна церква, збудована 1160 р. кн. волинським Мстиславом. Я цілими днями бавився на просторому катедральному подвір'ю під густими величезними деревами, від яких враження залишилися назавжди. Ми часто ходили з моїм дідом по місті, який нам оповідав багато про пам'яткові місця.

«Мій батько з родиною не довго проживав у Володимирі. Його перенесли до Ковеля. В Ковелі вже була залізниця, що злучувала Волинь із Києвом і Варшавою. Там була вже й гімназія. Коли мені скінчилися дитячі роки, я вступив до підготовчої класи тієї гімназії. Вчитель І. Янавський посадив мене на шкільній лавці поруч свого сина Ярка. Ця людина була першою в моєму житті, що зробила на мене глибоке враження доброго вчителя, а передовсім виховника. Він запізнав своїх учнів з українською мовою, піснями та народніми прислів'ями.

«З Ярком я переходив разом з класи до класи, заприятнися з ним і ми були нерозлучні друзі до 1914 р., до вибуху Першої світової війни. Ми часто робили екскурсії до різних місцевостей. Раз пішли до Колодяжна, де був маєток Косачів, де також була хата нашої видатної поетеси Лесі Українки. На свято Миколая ми ходили до недалекого села, де на «виспі» була мала церковця. Там збиралося щороку багато прочан з різних закутків Полісся. Часто провідником таких екскурсій був наш улюблений вчитель Шурковський, що збирав різні етнографічні матеріали.

«Після вибуху Першої світової війни російський уряд евакував усіх урядовців та родини військовиків, а коли російська армія почала відступати з західного фронту Волині, особлива

військова служба змушувала виїжджати на схід, іноді навіть палили села. Отож уся наша родина виїхала до Тамбова, я як учень до міста Казані над Волгою, до столиці Татарії. Першого року я вчився в інституті Мамієвої, на другий рік перейшов до класичної гімназії. В Казані я відразу здобув приятелів, але помимо того я постійно почувався дуже чужо: чуже середовище, відмінні краєвиди й звичаї. Правда тут було багато переселених українців. Татари до переселенців відносилися дуже добре, а нашу країну називали «Золота Україна». Взагалі українців у Казані було багато, а найбільше військовиків, яких туди посилали відбувати службу. Перша Казанська гімназія була зайнята Французьким Експедиційним Корпусом, що з великою правдоподібністю складався з українців, як вояків, так старшин. Той корпус мали перевезти пароплавами до Франції на допомогу французькій армії у війні з німцями. Я знав кількох старшин з Ковеля та Володимира.

«В 1917 р. на вістку про «Лютневу революцію», місцеві військові гарнізони почали залишати Казань. Серед вояцтва було дуже багато українців із Холмщини разом із своїм «Губернським управлінням» та волинян і подолян. Рух за повернення на батьківщину почався тоді серед військовиків, що цілими батальйонами, а навіть полками залишали столицю Татарії та верталися в Україну. Місто опустіло, зменшувалися й українські родини. В урядах, школах та в університеті панував хаос, а на площах раз у раз відбувалися віча. Татари почали в Казані перебирати владу в свої руки та оголосили маніфест постанови держави — Ttie-Ural.

«В травні 1917 р. відбулася на головнім майдані міста і Воскресенській вулиці велика маніфестація вояків-українців: холмщаків, подолян і волинян. Я особисто ніколи не припускав, що в далекій Казані може бути так багато нашого народу. Те зробило на всіх нас величезне враження. Те особливо здивувало місцевих татарів, чувашів та інших. То вже була осінь 1917 року й я рішив виїхати із Казані до Тамбова, щоб звідтам разом із родичами виїхати в Україну. На залізницю відпроваджував мене мій щирий колега Сергій Ілінич, онук російського композитора Римського-Корсакова. На станції я чекав на «посадку» в довгий то-

варовий потяг, увесь заповнений людьми. То була моя перша подорож потягом, якої й до сьогодні не можу забути. По трьох днях голодний й промерзлий до кости я доїхав до Тамбова. Порадившись з батьком, я згодом виїхав до Москви до української амбасади.

«В Москві панував тоді голод, хвороби і смерть. Те на мене зробило гнітюче враження. Можна було бачити юрби голодних дітей, що мерли по кутках залізничної станції. Те все мене змусило спішно виїхати з Москви. Наш маршрут проходив Курськ – Ніжин – Київ і тут ми вже очутилися серед своїх людей. То був час володіння в Україні гетьмана Павла Скоропадського. Київ був заповнений не тільки біженцями, але й юрбами росіян з всіх сторін імперії. Мету ми досягнули, бо вже були в Україні.

«Звідси батько одержав посаду в Зв'язелі на Волині й вся наша родина переїхала до того міста. В місті було тихо, безлюдно, все позамикане, а на лицах змучених людей проявлявся якийсь страх. Усі чекали на щось нове. Що робити? Це було головне питання. По якомусь часі почала відходити з України німецька армія, а після того настав повний хаос, особисті поразки. Днями і ночами була стрілянина без ніякої мети, а просто для дозвілля.

«Часто мінялася в Україні влада та фронти. Ми мусіли виконувати накази кожної влади, що тут поставала. Я, будучи в віці військової бранки в 1919 р., був призначений до військової школи «юнкерів» у Житомирі, а звідтіля до військової частини. Перебував на кількох фронтах. На схилі світової війни та революції, був на Західній Волині. Там разом з іншими волинянами та галичанами я став учителем т. зв. «Просвітянської школи». Іноді виконував обов'язки керівника школи. Врешті після бур війни і революції я осів в селі Осмиловичі Володимирського повіту. Згодом здобув довір'я у місцевого населення й 1922 р. я був обраний послом до польського сейму.

«Запізнавшись з умовами життя Волині, я в порозумінню з іншими заініціював з'їзд студентства Волині, який відбувся в 1923 р. в Луцьку. На тому з'їзді розглядалися справи не тільки самого студентства, але й справи організування «Просвіт», коопе-

ратив та просвітянських і приватних шкіл. Мені особисто з українськими вчителями пощастило тоді zorganizувати кілька шкіл. В 1925 р. я виїхав до Варшави з метою завершити свої студії. Моє життя в столиці польської держави укладалося по різному: моральну, а потім і матеріальну допомогу давали мені Українська Студентська Громада й Братня Поміч. Крім того, я дещо заробляв в друкарні, корепетиціями тощо. Велику допомогу в науці давали професори з Великої України й Галичини, що в Варшаві були на праці.

Я рішив зайнятися гуманістикою, головню історією, яку веду й до сьогодні. Від 1928 р. я став на постійну працю в Державному Археологічному Музеї в Варшаві. Одночасно почав студії на Вищій Політичній Школі, школі політичних наук. У між часі Державний Археологічний Музей в порозумінні з Міністерством Вищого Шкільництва постійно почав делегувати мене на Волинь і Полісся, іноді й на Підляшшя з метою збирати археологічні та історичні пам'ятки, предмети, архівні експонати та рідкісні видання. Як дозволяли для досліду матеріальні засоби, то також переводив й археологічні розкопки з ділянки палеоліту, неоліту, бронзової і залізної епох.

«В 1936 р. мене призначено директором музею при Лицеумі Кременецькому, де я працював 5 років аж до 1939 р. Після початку Другої світової війни моє життя йшло різними шляхами, але те мабуть належить до споминів, а не до життєписних даних».

«1943 р. я вернувся до Варшави, де формально знову очолив волинський відділ при музеї. Під час Варшавського повстання została знищена в моєму помешканні цінна бібліотека, архів, етнографічні експонати, зібрані на Волині, Поліссі та Підляшшю й тільки з душею вигнали мене з палаючої вогні Варшави. Тоді подався я на т. зв. «захід». Щойно в 1952 р. я вернувся до Кракова й там знову почав працювати на ниві археології та публіцистики, одночасно протягом кількох років був секретарем Польського Археологічного Товариства.

«Подані мною життєписні відомості дуже скупі, бо більшість цікавих і характерних випадків на шляху трудящого життя на-

лежить до спогадів, які, можливо, коли дозволять сили я ще напишу».

Як бачимо з цієї короткої автобіографічної розповіді життєвий шлях проф. Олександра Цинкаловського був кострубатий.

В життєвих перепалках людина часто губить своє національне обличчя, гине для свого народу. А проф. О. Цинкаловський, хоч часто все в житті тратив, проте духово далі лишився незламним. Він далі є на службі своєму народові й служить йому всією істотою своєї душі й всім великим знанням археології та історії Волині.

А археологія — це найбільш переконлива наука про давнє минуле народу чи кожної окремої його вітки. Вона переконує матеріальними речами, які викопано з вікових поховань, чи з під тисячолітніх нашарувань землі.

Проф. Олександр Цинкаловський ціле своє трудове життя віддав розкопам у різних частинах Західньої України, щоб відкрити багато невідомого про давно минуле Волині. Він часто власними руками виконував різні речі прикриті віками землею, щоб вивчити їх і зложити повніший образ про давнину Волині.

ПАРУ СЛІВ ПРО ДВІ НОВІ ПОВАЖНІ ПРАЦІ ПРО ВОЛИНЬ І ПОЛІССЯ В. Ш. АРХЕОЛОГА А. ЦИНКАЛОВСЬКОГО*

А. Цинкаловський волиняк з Володимирщини. Закінчив університет у Варшаві в р. 1929 і потім працював над волинською старовиною, спочатку приватно, а потім (з 1929 р.) з доручення Польського Державного Музею у Варшаві і Українського Національного Музею у Львові. Проводив розкопки, вишукував по різних музеях, архівах, школах, церквах, костелах старовинні експонати. По другій світовій війні замешкав у теперішній Польщі де, поза зарібковою працею, далі працює над улюбленим предметом. (Праці видано в польській мові. — Ред).

1. А. Цинкаловський. «Матеріали до прадзєюв Волиня і Полієся Волинського», під редакцією археолога Юзефа Костшевського, Варшава, 1961. Вид. Польського Т-ва Археологічного, ст. 265 — XXXI таблиця.

2. Цинкаловський Олександр — «Ржека Припєць і єй допливи». Старі водні шляхи, що лучать дорічча Чорного моря з Балтиком. Серія археологічно-історична, II. 3. Краків, 1960, ст. 41 — I мапа. Макета.

Довголітній дослідник волинської старовини магістер Олександр Цинкаловський, що перебуває тепер у Кракові, роблячи підсумки своїх дотеперішніх дослідів та використовуючи знахідки і праці інших дослідників, що займалися археологією Волині, пише в останніх роках велику працю про передісторію Волині і Волинського Полієся, починаючи від найдавніших часів до 1240 року.

Перша частина цієї, задуманої на два томи археологічної монографії під заголовком: «Матеріали до передісторії Волині і Волинського Полієся» вийшла у Варшаві 1961 року. В цій частині, що служить як би підставою до дальших томів праці, зібрані

*Друкується за: Пару слів про дві нові поважні праці про Волинь і Полієся В. Ш. археолога А. Цинкаловського // Літопис Волині. — Вінніпег, 1962. — Ч. 6. — С. 14-17.

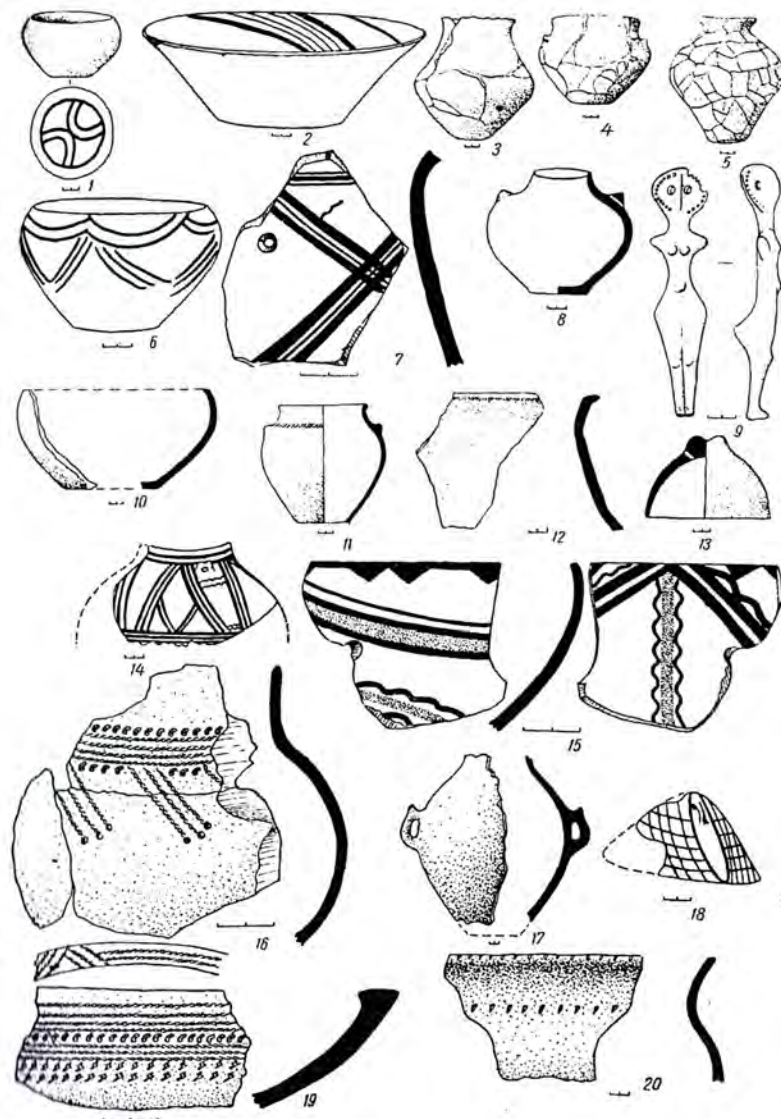

і скатальогізовані всі досі відомі археологічні знахідки і висліди всіх дотеперішніх розкопів на Волині. Праця оперта частинно на літературі і музейних збірках, але найбільше на висліді розкопок автора.

Інформації зібрані в цій праці тим цінніші, що велика частина вичислених знахідок зістали знищені, чи пропали під час останньої війни і слідуючої за нею руїни. Будучі дослідники волинської старовини не потребуватимуть перегортати сторінки старих, мало доступних видань, бо знайдуть усі матеріали усистематизовані в праці маґ. Цинкаловського. Зібраний матеріал це також незаступиме джерело для опрацювання мапи заселення Волині та Волинського Полісся.

У вступі автор подає коротенький фізично-географічний та геологічний огляд описуваного терену, що його ограничує так: на Заході — ріка Буг, на Півночі — болота між верхніми течіями рік Піни та Прип'яті і далі на схід — Прип'ятьські болота; на Сході розточе між ріками Горинем і Случом; на полудні — вододіл між Дніпром і Дністром і на полудневім заході вододіл між Чорним і Балтійським морем. Наявність креміню па полудневих межах сприяли постанню в періоді пале- і неоліту виробень камінного знаряддя, що перетривали аж до періоду бронзи і заліза. Глини Волинського Полісся були підставою гончарства вже від найдавніших часів, а густа сітка рік, що несли свої води до Чорного і Балтійського моря, сприяла поширенню на цьому терені різних культур.

Самі археологічні знахідки автор поділив за такою схемою: палеоліт старший, палеоліт молодший, палеонтологія (де описані всі знайдені на Волині кості чи рештки первісних звірів), неоліт, енеоліт, доба бронзи, римська доба, часи мандрівки народів і часи середньовіччя. Кожний з цих розділів поділяється ще на декілька підрозділів і під кожним підрозділом вичислені за місцевостями всі відомі знахідки доби. Один погляд до книжки дає читачеві інформації, де знайдено на Волині пробиті цвяхами черепи, де є рештки середньовічних замків чи валів, де було знайдено скарби римських монет, де були оселі чи гроби з римських часів, де були стоянки трипільської культури і де

Матеріали пізнього Трипілья з Волині (за В. Збеневичем)

знайдено сліди культури лужицької чи скитської. Усе це з описом знахідок і 31-ю таблицею ілюстрацій. Кінчає працю польсько-український індекс географічних назв.

Автор вложив у цей свій твір масу праці з великою любов'ю. Це правдивий золотий вінець довголітніх дослідів працьовитого маг. Цинкаловського. Шкода лишень, що графічна шата праці (міміограф) та маса друкарських помилок, не виказали у видавців зрозуміння для важливості цієї праці.

Друга праця того ж автора, це покищо приготований до друку макет монографії про ролі ріки Прип'яті і її допливів у формуванні історії Полісся.

В дуже живій та цікавій, майже популярній, формі автор, на підставі археологічних знахідок знакомить читача з первісним заселенням Полісся в камінну добу племенами мисливих, що прийшли з полудневого заходу. Описує, як дещо пізніше, в кінці неоліту заходять на Полісся прафінські племена і лишають по собі сліди в стоянках північного Полісся і в назві ріки Цна. Далі бачимо, як на Полісся шляхом для дальшого розселення Прип'ять стає їх головним шляхом для дальшого розселення вздовж Дніпра і Десни, як у початках нашої доби Прип'ять з притоками стає шляхом мандрівки Готів з заходу на причорноморські степи. Автор оповідає, як від ранньоримських часів Полісся, досить густо заселене, стає тереном оживленої торгівлі футрами (куни, бобри, вевіриці), рибою, а також шляхетним каменем старовини — бурштином, що його ще й досі часом знаходять) в чолових моренах Полісся. Знахідки різних монет, зброї, торговельних стоянок купців, а в однім випадку біля села Сераховичі (Ковельщина) й цілого довбаного човна з плитками бурштину, римських монет та зброєю. Все це значить шляхи, що вели з далеких римських колоній на Полісся. В 6–7 віках по упадку держави Готів і приходу Гунів на полудне України, відбувається, за твердженням автора, інтенсивна міграція слов'ян на Полісся, що остаточно закріплюють за собою доріччя Прип'яті.

Початок нашої писаної історії застає Полісся в системі Київського князівства. Сила Київської Русі спиралася на данинах, збираних з земель положених над верхнім і середнім Дніпром,

Прип'ятю і Десною. Тому автор описує докладно, як Київська Русь дуже дбала про забезпечення і охорону водяних шляхів та волоків, що лучили ті землі з Києвом та були путем на захід до торговельної станиці київських князів в Дрогичині, Прип'ятський водний шлях був добре знаний збирачам данини князям, руським купцям і, мабуть, як виходить із знахідок арабських диргем, арабським купцям, що перебували в Києві. Збирачі данини та купці відвідували численні «погости» на Полісся, до котрих ще перед весняними розтопами стягали добра з належних до них волостей.

Автор звертає увагу, що в Турові і в Турівським князівстві сидів завжди син, або найближчий родич великого київського князя. Цілий ряд городів з військовими назвами: Ратно, Щитно, Городно, Войновка, що доповняють давніші: Бересте, Пинськ, Кобринь і т. д., городи з певними залогами, як напр., Варяж над Стиром, що мав виключно варязьку залого, свідчать, що Прип'ять з притоками була головною стратегічно-торговельною магістралею для торгу і війни з Литвою і Польщею. Назви місцевостей, як Кораблище, Ботники, Смоляри і т. под. свідчать, за автором, що шлях від Дніпра до Бугу і Німані був забезпечений не лишень городами, але й майстернями для річних суден, що відбували той шлях понад 800 км.

Далі автор показує, як і в часах пізнього середньовіччя за той шлях ведеться постійна боротьба між галицько-волинськими князями і Литвою і як Казимир Великий, щоб закріпити за собою свої східні набутки, займає Ратно і клин землі на північний схід аж до села Невір, розділяючи в той спосіб Литву і Русь та створюючи для себе випадову базу на цьому шляху міжнародної торгівлі.

Ще в часах польських, Прип'ять — це важливий торговельний і дипломатичний шлях з заходу до Києва і ангор наводить різні скарги та процеси, викликані спорами за право його уживати, чи з нього користати.

Дуже шкода, що ця цікава праця не може досі знайти видання, а ще більше шкода, що праця про цю прастару українську землю не може вийти в українській мові.

А. КУРДИДИК

КНИГА ПРО ВОЛИНЬ І ПОЛІССЯ ***Черговий осяг волинян: Краєзнавчий словник
проф. О. Цинкаловського**

Українці вільного світу виконують свій обов'язок супроти поневоленої батьківщини м. ін. і тим, що раз-у-раз передають світовій науці непофальшовані московськими окупантами підсумки праць своїх учених з точними та справжніми даними щодо України й усіх аспектів її життя. Реєстр цих книг, кожна з яких викликає лють Москви і демаскує вартість її забріханої та диктованої енкаведистами т. зв. ленінської науки, постійно більшає — і можна з приємністю ґратулювати видавництву Інституту Дослідів Волині та фундаторові-накладцеві, що ним є Т-во «Волинь», за чергове збільшення цього нашого арсеналу в боротьбі за Українську Правду. А збільшення це не будь-яке: Після кількох років підготовки та кропіткої праці на високошкільні, бібліотекарські та книгарські полиці прийшла чергова книжка, якої досі не було, яка була давним-давном конечна та якої «по тім боці» ніхто й не збирається видавати. Краєзнавчий словник Старої Волині і Волинського Полісся — твір трохи не цілого життя відомого археолога Олександра Цинкаловського.

Півроку тому, у березні 1984 року, всю вільну українську пресу обігла була боляча вістка, яка довго йшла з-за залізного кордону: ще в квітні 1983 року помер у Кракові, проживши 85 літ, проф. Олександр Цинкаловський, який більш пів століття своєї творчої праці присвятив Рідній Землі і зокрема найвузчій своїй батьківщині Волині, від студентських часів зацікавлений її минулим і давноминулим та від зрілого віку до смерті один з найвидатніших археологів України і Східної Європи, професор

*Друкується за Курдидик А. Книга про Волинь та Полісся: Черговий осяг волинян: Краєзнавчий словник проф. О. Цинкаловського // Літопис Волині. — Вінніпег, 1988. — Ч. 15. — С. 106–108.

тієї дисципліни в університетах Варшави і Кракова, до та після Другої світової війни невтомний дослідник і практичний шукач Правди України не тільки в безлічі розкопів, екскурсій та мандрів по Волині і сусідньому з нею Поліссю, але і в безлічі друкованих, старих і найстарших, часто невідомих і ще частіше призабутих, джерел до історії України останніх століть. Висліди тієї праці знаходимо у статтях, розправах та публікаціях проф. Ол. Цинкаловського, що їх більш 150 знаходимо у спискові до ранішої його, теж високоякісної і небуденної, виданої ІДВ та Т-вом «Волинь», праці «Старовинні пам'ятки Волині» (Торонто, 1975), насправді альбом унікальних ілюстрацій. З тієї теж книжки довідуємось, що все, призбиране проф. Ол. Цинкаловським у розкопах, мандрах і документах до історії Волині і Вол. Полісся, загинуло, як і багатьом нашим ученим, в часі воєнних операцій (в Ол. Цинкаловського у збомбленій в час Варшавського повстання 1944 р. камениці, з якої він з дружиною вирвались справді тільки з життям) та що вже у повоєнних часах і на основі копій своїх праць в інших університетах Європи зміг він відтворити те, що тепер вийшло двома томами його неоціненої вартости книзі під фірмою Інституту Дослідів Волині і коштом Т-ва «Волинь», якої повний заголовок є «Стара Волинь і Волинське Полісся — Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року».

Підзаголовок «Краєзнавчий словник» далеко не з'ясовує ні змісту, ні якости того, що знаходимо у книзі проф. Ол. Цинкаловського. Це тільки перший том і тільки 600 сторінок набитого суворим, повним назв, дат та документів матеріалу, що з азбучній черзі охоплює всі міські і сільські поселення Волині, але й її ріки та річки, горби й долини, ліси, урочища і яри, навіть важливіші фігури та будівлі тієї Волости. Цей перший том, який енциклопедною чергою схоплює все волинське, що скрилося під назви «Абрамівщина — урочище в Луцькому повіті» до «Кушлин — село Крем'янецького повіту», та серед чого кожний волинянин напевно знайде і своє та сусідні села, писаний так, що й автор цих рядків, — хоч родом подолянин, — коли почав читати цю справжню книгу книг Волині, не зміг кинути її, поки не дійшов до сторінки 202 та не витратив для цього поза другу

годину ночі. Біля кожного гасла є подана документація до нього, прізвища історичних осіб, зв'язаних з ним, та часто й кількість його мешканців, — і тоді мусите припинити читання та вдесяте-соте ставити собі питання: Як і звідки проф. Ол. Цинкаловський все розвідав, відготував, дав у своє місце, як? Як і звідки в цій книзі, без якої не уявляємо собі культурної хати волинянина та й українця, що хоче знати свою Україну і всі її Волості, зібрано ще і стільки ілюстрацій, що їх досі на 80–90% ніде не бачено і, нарешті, як це все зведено разом, доповнено 8-сторінковим реєстром бібліографічних скорочень та джерельних вказівок, коротким геологічним нарисом Волині і Вол. Полісся, таким же передісторичним і історичним нарисом обох земель (оба нариси пера Ол.Цинкаловського і займають від 17 до 50 сторінки книжки), передмовою самого таки автора, життєписом нашого вченого й автора, який зладив Вол.Шиприкевич, та вкінці словом від Видавничої Колегії? Це була справді велетенська праця і не диво, що тривала вона кілька літ, — шкода лиш, що сам проф. Ол. Цинкаловський вже не побачив готовим і надрукованим перший том своєї праці, — справжньої корони свого знання і любови до рідної йому Волині, — хоч знаємо напевно, що про початок друку він знав і невимовно радів та чекав на посылку з Вінніпегу.

Не знаємо, кому віддати більш подяки за появу Краєзнавчого словника «Стара Волинь і Волинське Полісся», бо до нього поклали всі видні та відомі діячі Волинського руху у вільному світі свої зусилля і свої уми та руки. Тому теж усім їм подяка і признання і від сучасних, і від тих, що прийдуть по нас та з вдячністю читатимуть їх імена і прізвища, зв'язані з виданням твору проф. Ол. Цинкаловського. Подякують і за самий зовнішній вигляд книжки, хоч на наш скромний погляд книжці не треба було аж мистецького, зрештою доброї обкладинки М. Сокульської. Такі, як ця книжка, не потребують додаткової краси і не потребують такої заохоти, як т. зв. бестселлери, що про них більш року ніхто не пам'ятає. Про цю книжку сягатимуть і тоді, коли з інших, блискучих із-зовні книжок, давним-давно нічого не залишиться, бо її зміст — вічний.

А. ДАНИЛЮК

ОЛЕКСАНДР ЦИНКАЛОВСЬКИЙ — ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК ДАВНИНИ ВОЛИНИ

Тримаю в руках лист більше ніж тридцятирічної давності. Власне, цей лист від Олександра Цинкаловського надихнув мене написати статтю.

Особисто ми не були знайомі, але обмінялися кількома листами. В листі, який зберігся від 03.01.1973 року, він докладно розповів про свою працю (додаю листа до цієї статті, бо вважаю, що його варто опублікувати).

Олександр Цинкаловський (1898–1983) — відомий археолог, краєзнавець, народився у Володимирі-Волинському. Тут пройшли його дитячі роки. На формування майбутнього вченого мав вплив його дід Павло Нітецький, який цікавився історією Волині, збирав історичні пам'ятки і прищеплював своєму внукові Олександрові любов до рідного краю, до його історії, етнографії.

Дід був учасником польського повстання 1863 року, давши себе заманити польським закликком «За вашу і нашу свободу». За це російська влада конфіскувала його земельний маєток, позбавила дворянства.

Сім'я Цинкаловських у Володимирі-Волинському прожила недовго. Батька, як професійного залізничника, скерували на роботу до Ковеля. Тут Олександр вступив до підготовчого класу місцевої гімназії.

Після вибуху Першої світової війни російська влада організувала евакуацію всіх урядовців та їх родин на схід. Родина Цинкаловського була вивезена до Тамбова, а Олександр став навчатися в Казанській класичній гімназії.

Після Лютневої революції 1917 року евакуйовані родини почали повертатися на батьківщину. Цинкаловські зупинились у Зв'язелі (тепер — Новоград-Волинський). Звідси незабаром Олександра було забрано на військову службу до Житомира. Його

направили у школу підстаршин, а далі — у Культурний відділ армії УНР. Побував на кількох фронтах. Після війни і революції він став працювати в с. Осмиловичі Володимир-Волинського повіту (нині Іваничівського району). У 1922, здобувши авторитет у місцевого населення, був обраний до польського сейму.

Закінчивши навчання у Варшавському університеті, Олександр став працювати в Археологічному музеї. Звідси здійснював поїздки на Волинь, Полісся, Підляшшя з метою збору археологічних та історичних пам'яток, архівних матеріалів.

У 1936 році став директором Кременецького музею, де працював до 1939 року. У 1943 році повернувся до Варшави, де очолив волинський відділ Археологічного музею, а з 1952 став працювати у Краківському відділі Інституту археології Польщі, був одночасно секретарем Польського Археологічного Товариства.

Закоханий у рідну Волинь, Олександр Цинкаловський організував у довоєнні роки археологічні розкопки, вивчав музейні та архівні матеріали. У 1933–1934 роках під час розкопок відкрив печеру часів висоцької культури. Цікаві археологічні матеріали були виявлені у городищі Чуб (Володимирський повіт) та у Вікнихах (Кременецький повіт), де було відкрито оселю римської культури (II–III ст.). Він досліджує також пам'ятки трипільської культури на Волині (Бірки, Городок, Шумськ), культури кулястих амфор (Крилів, Лапаївка, Литовеж), культури шнурової кераміки, розкопки могильників лужицької культури (по близу села Млинище Іваничівського району).

О. Цинкаловський обстежив сотні давньоруських городищ (Білів, Боремель, Грабів, Ізів, Зимне, Пересопниця, Шепель та багато інших). Важливо, що відкриття і дослідження археологічні, наукові, літературні трактуються як пам'ятки-еталони тієї чи іншої епохи.

Вчений завзято працював у справі охорони пам'яток, рятував багато випадкових знахідок, постійно вчив людей шанувати і оберігати пам'ятки давнини. Він передав до музеїв близько 20 рукописів кінця XVI–XVII ст. та 300 стародруків. Захоплювався також давнім житлово-господарським будівництвом.

Під час частих подорожей Цинкаловський мав нагоду оглянути Богородчанський іконостас і окремі ікони видатних малярів XVI–XVII століть. Була тривала суперечка щодо часу і авторства Богородчанського іконостаса. Йому вдалося виявити в

с. Хорові біля Локач богородчанські ікони. Це були твори Іова Кондзелевича, а до Хорівської церкви вони потрапили із Загорівського монастиря. Влітку 1931 року він виявив у с. Воцатин, що недалеко від Устилуга, великий золотий іконостас, такий великий, що справляв враження, ніби був втиснутий силою до цієї малесенької церкви. Він сіяв позолотою колон, карнизів у всій своїй красі та монументальності. Іконостас був виготовлений Іовом Кондзелевичем. Розміри його були завеликі, очевидно, він був перевезений сюди, мабуть, також, із Загорівського монастиря, бо село Воцатин належало до монастирських маєтностей.

Найвидатнішим досягненням О. Цинкаловського була праця «Стара Волинь і Волинське Полісся», видана накладом Товариства «Волинь» у Вінніпезі (Канада) в двох томах у 1984–1986 роках. Тут подаються відомості про всі села і міста Волині, їхню історію, походження назв, визначні пам'ятки, урочища. Назви останніх цінні для науки, бо вони підказують багато відомостей для археологів, дослідників історії. У словнику можна знайти найрізноманітнішу інформацію. Наприклад, про те, що в XVI ст. в смт Головне Любомльського району було виробництво великих човнів «ком'яг», якими сплавливали до Прип'яті збіжжя. Ком'яги з Головна плавали до Пінська і Києва.

Цінною є і книга О. Цинкаловського «Старовинні пам'ятки Волині» (Торонто, 1975). У ній, наприклад, знаходимо відомості про місце не існуючих тепер дерев'яних церков у м. Володимирі-Волинському, які були збудовані в XII–XVI століттях. Відомості про них передають легенди, літописи і ревізії замків з 1545 року. На увагу заслуговує «стародавня» Введенська пам'ятка-церква, що достояла в центрі міста до 1859 р., потім згоріла під час великої пожежі. Фрагменти ікон, рукописних книг дозволяють датувати цю церкву XIV–XV століттями. Існування культових споруд підтверджується також назвами урочищ — Церковнища, Монастирища, Ротонди, Святе, Купелі (де відбувалося хрещення).

Цікаві в цій книзі ілюстрації, деякі з них унікальні. Це фото дерев'яних церков, дзвіниць, яких вже немає (дзвіниця XVII ст. в с. Велика Глуша Любешівського району; дзвіниця в с. Колодне Збарзького району Тернопільської області, яка, за легендою, була збудована матір'ю гетьмана Івана Мазепи; церква XVII ст. на хуторі Михнівка Камінь-Каширського району).

Олександр Цинкаловський є автором кількох монографій про волинські міста — Володимир-Волинський, Кременець, а також монографії про ріку Прип'ять. Ще до Другої світової війни видав друком в НТШ у Львові «Матеріали до історії археології Волині», багато статей вченого надруковані в журналах «Наш Світ», «Життя і Знання», «Жице Кшменецке», «Український календар» тощо.

Свої матеріали вчений пропагував на різних наукових конференціях, з'їздах. У 1940 році О. Цинкаловський був учасником з'їзду дослідження неолітичної культури в Інституті матеріальної культури Академії наук у Києві, на якому виголосив доповідь «Трипільська культура на Волині». У 1941 році в Інституті матеріальної культури в Ленінграді цікаву дискусію викликали його доповіді «Оборонна система княжого города Володимира» та «Де знаходився княжий город Всеволож».

Багато працював О. Цинкаловський як діяч Поліського археологічного товариства в Кракові, за кошти якого видав книги «Materiały do pradziejów Wołunia i Polesia Wołyńskiego» (Варшава, 1961) та «Archeologiczny atlas Wołunia i Polesia Wołyńskiego: 12 map osobnych Kultur archeologicznych» (Кременець, 1939).

У 50–60-ті роки ХХ ст. Олександр Цинкаловський активно співпрацював з Українським суспільно-культурним товариством, друкував багато статей на сторінках газети «Наше Слово» і щотижневика «Наша Культура». Тут він виступав під псевдонімом О. Волинець.

Помер і похований О. Цинкаловський у Кракові. Він залишив цінні матеріали про давнину Волині. Ці матеріали варто зібрати і видати. Слід також подумати про увічнення його імені на Волині.

Література

1. Крушельницька Л. Олександр Цинкаловський — археолог та історик Волині // Т. Шевченко і українська національна культура. Матеріали наукового симпозиуму. Львів, 8–9 червня 1989. — Львів, 1990.
2. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. — Вінніпег, 1984. — Т. 1.
3. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. — Вінніпег, 1984. — Т. 2.
4. Цинкаловський О. Дорогами Волині // Радянська Волинь. — 1972. — 1 листопада.

О. Цинкаловський

*Родина Цинкаловських
ДМ-35652/1*

*Жижневич Раїса Антонівна,
дружина О. Цинкаловського
ДМ-35662/2*

*Микола Цинкаловський –
батько О. Цинкаловського*

О. Цинкаловський

*м. Володимир, католицький костел
ВКМ, інв. № М-5154*

*м. Володимир, Успенський собор
ВКМ, інв. № ОМ-5*

М. КОРЗОНЮК

ПОДВИГ ОЛЕКСАНДРА ЦИНКАЛОВСЬКОГО*

Олександр Миколайович Цинкаловський народився 9 січня 1898 року у давній столиці Волинського князівства Володимирі. Ім'я видатного дослідника ще до недавнього часу було відоме тільки серед незначної частини інтелігенції. Лише декілька років тому у пресі почали появлятися деякі матеріали про нього. І це не дивно, адже він після другої світової війни жив у Польщі. Слід сказати, що із відомих причин навіть в українській пресі Польщі в застійні часи його соціальне походження показувалось тенденційно, в угоду прокомуністичним тенденціям — «народився в сім'ї дрібного службовця». Існувала ж «логіка»: «Боже борони сказати правду: «Батько Цинкаловського досить високого рангу чиновник, титулярний радник акцизного управління», бо це могло перекреслити весь авторитет, всі досягнення і заслуги вченого.

Батько його родом з Київщини, мати — волинянка, дочка учасника польського повстання 1863 року, який за участь у повстанні був позбавлений дворянства.

Захопився історією, старовиною рідного краю юний Олександр від діда, польського патріота Павла Нітецького. Великий слід у замилюванні до минувшини залишив у Цинкаловського вчитель О. Щуровський, який залучав своїх гімназистів до вивчення звичаїв, культури і побуту місцевого населення на Ковельщині.

Перед Першою світовою війною сім'я евакуювалася в Казань. Там він у 1917 році закінчив гімназію і записався на перший курс університету, хоч студентом не встиг стати.

З метою з'єднатися з родиною і виїхати на рідну Волинь, Олександр Цинкаловський їде у Зв'ягель (нині Новоград-Волинський). Тут він призваний у лави війська Української Народної

*Друкується за: Корзонюк М. Подвиг Олександра Цинкаловського // Колос. — 1993. — 23 квітня

м. Володимир, вул. Устилузька (20–30-ті роки XX ст.)
ВКМ, інв. № ОМ-5156

м. Володимир, вул. Маршалка Пілсудського (20–30-ті роки XX ст.)
ВКМ, інв. № ОМ-1528

Республіки. Його направили у школу підстаршин в Житомир, а потім – у культурний відділ Армії, якій молодій Українській державі бракувало досвідчених кадрів.

Про це ми знаємо тепер. Пам'ятаю 1944 рік, коли мене після війни призначили завідуючим початкової школи в Лежниці. У школі займав невеличку кімнату Г. В. Штурук (про нього — нижче), тут він вчителював під час німецької окупації. Я певний час жив у нього. У розмові з ним я запитав, хто такий Цинкаловський. Гавриїл Володимирович відповів, що вони разом навчалися у Варшаві, а потім під великим секретом додав, що Цинкаловський був офіцером в армії Української Народної Республіки.

З часом культурний відділ армії сприяв «Просвіті» в організації українських шкіл. Цей відділ направляв своїх працівників вчителювати, в тому числі — і в школах Волині.

За даними засобів масової інформації останніх років, після поразки в боях значна частина січових стрільців була направлена вчителями на Волинь піднімати культуру і національну свідомість населення. До речі, за розповідями старожилів, у Бужанці вчителював «холостяк Хватов з Галичини». А П. А. Дмитрук навіть запам'ятала вірша, якого вивчив у школі її брат:

...Українка я маленька,
Українці — батько й ненька,
Українець — братик милий,
На Вкраїні ми родились.
— А який твій знак рідненький?
— Герб мій — тризуб золотенький.
Як виросту я велика,
Не злякаюсь труду й лиха.
Буду браттям помагати
Україну здобувати.

Вчителем такої просвітнянської школи став О. Цинкаловський на Кременеччині. Коли після Ризького договору Західна Волинь відійшла до Польщі, Олександр Цинкаловський з частиною родини зумів з радянської частини України виїхати до Володимира. Тут, на рідній Волині, кілька років продовжує займатися

вчителюванням, поки не замінила його старша сестра. Працював він у селі Осмиловичах (нині Іваничівського району). Тут він вивчає топоніміку, цікавиться історичними та археологічними пам'ятками. Все це згодом він популяризує у своїй капітальній праці про пам'ятки Волині.

За даними О. Цинкаловського, церкву в селі Тишковиці побудував Генеральний обозний козацького війська часів Богдана Хмельницького Григорій Черняк (у підземеллі тої церкви він і був похований). Син Григорія Черняка — Іван Черняк, полковник, служив у війську Івана Мазепи, у битві під Полтавою попав у полон до Петра I і був вивезений у Петербург на будівництво набережних, де і помер.

Садиба Григорія Черняка знаходилася на північній околиці села Нова Лішня. Хутір називався Черняків. Потім ним володів Г. К. Богуславський, цивільний радник, а з 1880 року — судовий слідчий в Острозі, потім у Луцьку. За свідченням очевидців, у 1949 році двоповерхова будівля була розібрана і цегла вивезена на будівництво казарми при Литовезькій прикордонній заставі. Таким чином, була стерта з лиця землі ще одна пам'ятка історії і зникла сама назва «Черняків» як топонім. Залишилася вона хіба що за невеликим ліском.

Працюючи в Осмиловичах, молодий Цинкаловський здобуває авторитет серед селян, займається громадською діяльністю.

У 1925 році О. Цинкаловський поступає у Варшавський університет. Курсом пізніше навчається і його земляк з Володимирщини Гавриїл Володимирович Штурук, родом із села Лежниці. Вони одночасно навчалися і в Ковельській чоловічій гімназії за казенний рахунок. Олександр Цинкаловський — як син титулярного радника Волинського акцизного управління, Гавриїл Штурук — завдяки своїм феноменальним здібностям (нині б ми сказали — як вундеркінд), батько якого був малоземельний селянин.

За розповідями Гавриїла Володимировича (до речі — близького родича жінки автора цих рядків), шлях до вищого навчального закладу для українців за часів польського панування на Волині був тільки через зраду батьківської віри. Винятком був хіба що факультет православної теології (богослов'я) при Варшавському університеті, куди вони із О.Цинкаловським поступили. Іншого вибору у них не було.

В університеті О.Цинкаловський спеціалізується на церковній історії, християнській археології і мистецтві. Свою магістерську працю («Сліди раннього християнства на Волині до князя Володимира Великого») він присвятив історії рідного краю.

Будучи студентом університету, він стає співробітником Державного археологічного музею у Варшаві, куди рекомендований видатним польським археологом Володимиром Антоневичем. За завданням музею часто виїжджає в експедиції на Волинь, Полісся, Підляшшя, проводить археологічні дослідження, обстежує пам'ятки історії та археології. Його заслугою, між іншим, є відкриття вперше на Волині цвинтарища трупоспальних поховань в Млинищах (над Бугом) епохи раннього заліза часів латенської культури.

Результати своїх досліджень О.Цинкаловський популяризує у наукових виданнях, зокрема — у «Вядомосьцях археологічних», де помістив понад 120 статей.

Зацікавлення місцевою історією привело автора цих рядків до знайомства з дослідником. Листування наше тривало понад чотири роки, а жив він у Кракові.

О. Цинкаловський співробітничав з науковим товариством імені Т. Шевченка, збирає матеріал до «Історико-географічно-економічного словника» на Волині і Волинському Поліссі. У 1938 році у 154-му томі «Наукових записок товариства імені Т. Шевченка» поміщена його велика стаття «Матеріали до археології Володимирського повіту». Збираючи матеріали до згаданого словника, він обійшов і дослідив 1442 населених пункти, збирав стародруки, робив фотознімки, описав близько 5600 об'єктів.

У 1968 році праця була підготовлена до друку. Вона становила 1800 сторінок машинопису (шість книг по 300 сторінок) із близько 500 знімками, де матеріал укладено в алфавітному порядку. Нам пощастило бачити цю неоціненну працю, коли автор у 1969 році проїздом у Київ зупинявся у своєї рідної сестри Олени Миколаївни, познайомитися із членами родини вченого — Гарбарчуками, що жили у Володимирі по Островецькій, 7.

Колосальна праця була проведена О. Цинкаловським в неймовірних труднощах, адже він був відірваний від об'єктів своїх досліджень, відрізаний від рідної Волині державним кордоном.

Проживаючи у Кракові, він проводить велику наукову роботу. Він — співробітник Краківського відділення ПАН (Польської

Академії Наук), з 1976 року — член Археологічно-Нумізматичного товариства, а з 1965 року — секретар цього товариства. Співробітничав із УСКТ (Українським Суспільно-Культурним товариством), публікує праці у його виданнях — журналі «Наша культура», газеті «Наше слово», «Українському календарі». Польське археологічне товариство видало у 1961 році його працю «Матеріали до праісторії Волині і Полісся», де поміщені його матеріали 12-літніх досліджень даної території від найдавніших часів. Частина тиражу цієї праці викупила у ПАН Академія Наук України. Крім археологічних досліджень, О. Цинкаловський пише про найдавніші події з історії України, про Червенські міста, Холм, княжі міста Дорогичин, Перемишль.

З мистецтва і архітектури опублікував праці: «Архітектура Лемківщини і Грубешівщини» та статті: «Церкви домонгольського і монгольського періоду на Волині і в Галичині» (1969), «Хрести-Анколпіони» (1972), «Церкви XV–XVIII століть на Західній Україні». Ці праці були вміщені у «Церковному календарі» за відповідні роки.

Скільки було радості, захоплення тим, що багатолітня його праця по укладанню Словника була завершена! «Тепер кожен зможе прочитати невідомі йому раніше сторінки історії нашого краю», — писав він в одному з листів. І дійсно, це був великий подвиг вченого, яким у праві пишатися усі шанувальники історії рідного краю. Але...

...У 1969 році праця була доставлена у Київ в Академію Наук. Там порекомендували передати її в Інститут мовознавства, який очолював тоді І. К. Білодід. Це були роки посиленої русифікації на Україні. Білодід ліквідував в Інституті мовознавства відділ української діалектології, утворивши натомість «отдел русского языкознания», на чолі якого поставив свою жінку Г. Їжакевич. Завідуючого відділом діалектології професора Федота Трохимовича Жилка, працями якого — («Українська діалектологія», «Говори української мови») користувалися студенти філологічних факультетів усіх вузів України, звільнено з роботи, праці його заборонено. Це викликало бурхливу реакцію протест. Ряд учених звільнено з роботи, серед них М. Брайчевський, Є.Сверстюк, І. Дзюба та інші.

Саме у цей час у Ф. Т. Жилка на рецензії була моя праця з діалектології — «Словник західноволинських говірок». Ми листувалися. Величезної травми зазнав професор Жилко. У листі він писав: «...Директор довів мене до інфарктного стану, і я ледве вижив...».

У нього зробили трус, знайшли мою адресу, цього було достатньо, щоб служачкам із відомства «залізного Фелікса» взяти мене на приціл і встановити пильний нагляд. Був задіяний весь механізм їхнього ремесла... Не міг же «український буржуазний націоналізм» поширитися із столиці на периферію! Отже — стеження і ще раз стеження, від каси попереднього продажу квитків у Нововолинську і супроводу у вагоні поїзду Ковель — Київ, до черги в туалет на Київському вокзалі. Міг же Корзонюк побувати у Жилка вдома, бо ж чекати йому в Києві поїзда на Кисловодськ із шостої ранку до дванадцятої ночі... А потім уже був візит у Бужанку.

Нехай вибачать мені читачі газети за цей, може, недоречний, «ліричний відступ», але він характеризує обставини і причини, які перекреслили і загубили благородні надії дослідника-вченого на видання його праці за життя.

Після шестирічною зволікання («...Мабуть, чекають, поки я помру», — писав Олександр Миколайович), із погіршенням стану здоров'я, О. Цинкаловський забирає працю у Польщу.

Саме у той час у Польщі збирав по архівах матеріали про Адама Киселя професор Кембріджського університету Франк Сисин. Він забрав працю О. Цинкаловського за океан і передав в Інститут дослідів Волині у Вінніпег, де вона вийшла друком у двотомнику під назвою «Стара Волинь і Волинське Полісся» у 1984 році.

Помер О. Цинкаловський 19 квітня 1983 року в Кракові. Похований на православному цвинтарі у Варшаві, у місті, де навчався в університеті, так і не діждавшись плодів своєї праці.

Очевидно, настав час виконати заповітну мрію великого дослідника, щоб праця його стала набутком громадськості, і в першу чергу — волинян, про що так палко мріяв О. Цинкаловський.

В. ПЯСЕЦЬКИЙ

ВІЧ-НА-ВІЧ ІЗ ЦИНКАЛОВСЬКИМ

Мої записки — не щоденник зустрічей з видатним волинознавцем, а скоріше, фіксація розмов із Олександром Миколайовичем під час нашої краківської зустрічі.

Свої розмови з ним я не записував, як тепер прийнято, на диктофон. Частіше всього вони записувалися в тонкий учнівський зшиток уже ввечері в готелі. Я старався запам'ятати і занотувати основні думки вченого, в першу чергу зберегти їх зміст, напрямок його мислення, а не словесне вираження.

Цей нарис вже було опубліковано в листопаді 1972 року в тодішній газеті «Радянська Волинь». Однак публікація не обійшлася без того, щоб її не «приписали», тобто дещо пропустили чи вилучили. Дещо з пропущеного тепер по старих записах вдалося відновити, однак значна частина нарису втрачена.

***

Велика кімната — розкіш повоєнного Кракова — ширмами розділена на закутки, які слугують за кабінет, вітальню. В одному з них, переповненому пачками зв'язаних книг, за традиційною чашкою кави ведуть розмову двоє — господар Олександр Цинкаловський — відомий дослідник Волині, та його гість, автор цих заміток.

Олександр Миколайовичу на час тієї зустрічі вже було за 70. Про себе він жартував, що йде в ногу зі століттям... тільки на два роки спереду.

Середина червня 1972 року в Кракові видалась не дуже спекотно, але тут, у мурах старої кам'яниці, навіть прохолодно. Не перешкоджає розмові й ледь чутний гомін вулиці. Тема розмови пов'язана з Волинню, з її історією, пам'ятниками та рівнем їх дослідження.

Цього разу основним стрижнем наших розмов став краєзнавчий словник «Стара Волинь і Волинське Полісся». О. Цинкаловський не так давно закінчив цю лебедину пісню свого життя і ще не в силі відмовитись від тем, пов'язаних із словником. Та й

сама праця над ним, багаторічна, копітка, ставила масу проблем і запитань, у правильності розв'язання яких господар і досі мав деякий сумнів.

Такий словник для території в межах України готувався вперше і не колективом, а однією людиною. Вся маса знань про Волинь — історичних, географічних, економічних і топонімічних — була рознесена О. Цинкаловським відповідно до її населених пунктів. Словник подає дані про кожен населений пункт із найдавніших часів або періоду його заснування до початку Першої світової війни.

Одна з трудомістких і складних проблем при створенні словника, як вважав сам автор, була пов'язана зі збиранням історичних даних про населені пункти. Тобто створення його «історичного фону».

О. Цинкаловський не був «чистим істориком», хоч і здійснив ряд історичних досліджень. Він у своїй праці використовував досліджені іншими істориками дані. І саме з цієї позиції йому добре було видно, що ще досі не вивчено в історії Волині.

— Історія Волині не тільки погано висвітлена, вона ще й погано зібрана. Це щось подібне до того, коли невмілий майстер збирає авто, а потім виявляється, що добру третину необхідних деталей він не використав. Так і теперішня історія Волині, в ній ще немало просто опущених тем, не те що не вивчених і не досліджених. Взяти хоча б те, як слід писати назву об'єднаного князівства на заході Київської Русі — Галицько-Волинське чи Волинсько-Галицьке (О. Цинкаловський, як і ряд інших вчених міжвоєнного часу, віддавав перевагу останній назві).

Він наголошував на тому, що потрібні різні праці про Волинь. І дослідження, і підсумок усіх відомих фактів, як це зробили Андріяшев чи Стецький. Але після них було немало нових досліджень. Так з'явилася нова підсумкова, варта уваги праця про Волинь, та й то не в Україні, а в Канаді (О. Цинкаловський мав на увазі працю І. Левковича «Нарис історії Волинської землі»). Однак, крім збирання і констатації окремих фактів, потрібна ще своя концепція історії Волині, яка б відбивала її роль і місце у формуванні українського народу, його культури та історії. Адже

був час, коли територія України обмежувалася Волинню, Галичиною з Поділлям і Київською Окраїною. Волинь довгий час вважалася серцем України. Інші давні околиці Київської Русі давно мають ґрунтовні історії свого розвитку, які визначили їх роль і місце в загальній історії України.

— Потрібна історія Волині, яка стикувалася би з історією України-Русі Михайла Грушевського. Можливо, і з іншою концепцією. Адже історію України написав не лише М. Грушевський. Є вже й інші автори, але концепцію академіка М. Грушевського не обійдеш, від неї можна тільки відштовхуватися...

Згодом мова переходить на ще одну болючу сторону історії Волині — її документальну базу, тобто збирання, вивчення і дослідження документів. Олександр Миколайович сумнівається, чи зміг він використати всі давні документи на землеволодіння на Волині. Бо дуже розпорошені давні документи по різномаїтих архівах і архівчиках.

Мова заходить про наші видання давніх документів і особливо тих, що стосуються Волині. Вони розкидані по багатьох збірниках. Але чи не найбільше їх у виданнях Київської комісії з розбору давніх актів. Але видано документи без коментарів, без опису, однорідні, часто розкидані по різних томах.

— Зате архів Сангушків у Славуті видано вже на більш науковому рівні. Кожен документ прокоментовано...

— Ой, не згадуйте про Славуту. Ви знаєте, що видано? Шість томів, так це ж мізерія. Адже в Славуті були документи чи не всіх волинських княжих родів: архів трьох гілок роду Сангушків, декілька гілок родів Вишневецьких, Заславських, Радзивіллів, Острозьких. Все листування Острозького з Ватиканом і Константинополем у справі унії. І де вони, ці документи? Солдати покористувалися, а потім підпалили? А перед тим князя Романа Сангушка на багнети підняли?

(О. Цинкаловський мав на увазі злочин проти історії українського народу — спалення солдатами 216-го піхотного запасного полку в 1917 році архіву волинських князів у Славуті).

А О. Цинкаловський починає перераховувати палаци в інших містах і селах Волині, знищені під час Першої світової війни. Потім він перераховує парки, ботанічні сади, закладені відомим на Волині в минулому столітті ботаніком Міклером. Згодом пе-

реходить до бібліотек, мистецьких колекцій: бібліотека і колекції Чацьких у Порицьку, те саме в Сільці...

Голос Олександра Миколайовича змінювався, ставав більш саркастичним, уїдлигим. У таких випадках про людину кажуть, що вона «завелася». Тепер, вже знаю з досвіду, він буде говорити про все, особливо недоліки в перебільшеному вигляді. Тому роблю спробу змінити тему розмови:

— А я Сілець пам'ятаю, костьол, парк над озером, мавзолей, правда, палацу при мені вже не було.

Олександр Миколайович виймає зі своєї картотеки фотокопію з малюнка Наполеона Орди, на якому зображено вже не існуючий у Сільці краєвид: палац із парком, костьол.

— Я ще пам'ятаю образи в костьолі, про які тоді говорили, що їх намалювала і подарувала костьолові місцева поміщиця...

— Так, це роботи Беати Чацької з Потоцьких. Пристойно малювала...

Я знаю, що теми мистецтва досить близькі Олександру Миколайовичу. Він був одним із перших, хто пов'язував життя і творчість видатного українського іконописця початку XVIII ст. Іова Кондзелевича з Волинню, віднайшов перед війною ряд його робіт у Загоріві, Воцатині й інших селах.

Далі мова йшла про деяку відірваність наших досліджень на Волині від того, що було зроблено тут дослідниками в міжвоєнний час. Замість продовження робилося все заново. Перебираючи свою ґрунтовну картотеку пам'яток волинського мистецтва, Олександр Миколайович чи то запитує, чи то стверджує: «Скільки з цього духовного скарбу вже немає? А складіть реєстр втрат. Складіть... І візьміть, мабуть, від унії. Які втрати завдала церковному мистецтву унія, потім «русифікація», повернення назад у православ'я, які цінні ікони було забрано з усієї Волині під маркою уніатських у Житомирське іконосховище. Де воно, як пропало? А які втрати завдали мистецьким скарбам Волині обидві світові війни, я вже не кажу про наш час, про сучасне варварство».

Олександр Миколайович розіклав на столі фотографії, які я привіз йому для ілюстрування його праці: меморіальний пам'ят-

ник Модесту Левицькому зі слідами відбитого напису, неіснуючий гробовець Чацьких в Сільці під Володимиром, знесений тепер меморіал на другому військовому кладовищі в Луцьку та деякі інші пам'ятники. Розмова перейшла на інші давні меморіальні пам'ятники Волині: князю Пронському під Берестечком та надгробок Адаму Кисілю в Низкиничках, не так давно розбитий.

На пропозицію скласти своєрідний мартиролог (список волинських поховань як додаток до словника Олександра Миколайовича) тільки відмахнувся: «Я колись написав нарис «Волинський пантеон», але тепер треба написати по-іншому. Вистачить із мене словника, це Вам, молодим, робити різні додатки. Олександр Миколайович мав на увазі тих дослідників Волині, які зверталися до нього листовно, чи, як архітектор Богдан Колосок, відвідували його в Кракові.

Розмова на час відійшла від теми словника, але її в старе русло повернула пані Регіна — дружина господаря. Міняючи нам чашки з кавою, вона з гіркотою промовила: «Він його з палаючої Варшави виніс. Інші речі з собою брали, він чернетки свого словника ніс. Бачите, він таки потрібний на Волині, а як потрібніший, то чого не хочуть друкувати?».

Нависле мовчання порушив господар:

— Знаєте, який закид мені зробили в Київському інституті? Чого я свій словник не розп'яв по областях. А хто дав право ділити Волинь на шматки: то на західну і східну, тепер на області. Славута чи Кременець — корінні волинські міста, а мені дорікають, що це тепер Хмельницька і Тернопільська області. Адже там, на Сході, всі духовні сили Волині. Вже в минулому столітті роль центру Волині почав переймати Кременець. Та й перша Волинська гімназія була відкрита саме в ньому, а не в Луцьку.

Так, утвердженням права Волині на свої історичні та природні кордони, права волинян на Велику (історичну) Волинь закінчилася розмова про словник «Стара Волинь і Волинське Полісся».

Деякі думки О. Цинкаловського можуть видатися суперечливими, в деяких з них звучить досить критичне ставлення до ра-

дянської науки, вірніше, окремих істориків. Вихованець іншої наукової школи, О. Цинкаловський не сприймав вузьку наукову спеціалізацію окремих наших учених. З приводу цього показовою є думка О. Цинкаловського про П. Рапопорта — визначного знавця оборонного будівництва X–XIV століть.

— Приїжджав до нас, ходив я з ним по червенських городищах. Шукає тільки свою культуру, а не все підряд. Знахідки інших епох його не цікавлять. Я так не можу.

В цьому, можливо, і суть О. Цинкаловського як вченого, що він не обмежив себе однією з наук чи, тим паче, її окремим розділом. Ні, він орач у науці добросовісний, скибки клав одна до однієї, старався нічого не пропустити. «Я вивчав усе, що можна було знайти на землі волинян, знайти серед них і про них».

Однак рамками Волині він обмежував себе не завжди. Відірваний від рідного краю, О. Цинкаловський з успіхом починав вивчати життя, побут та історію ще однієї гілки українського народу, що над Сяном, тобто землі, які ввійшли до меж Республіки Польща.

Частина 2

ТВОРЧА СПАДЩИНА О. ЦИНКАЛОВСЬКОГО

О. КАЛІЩУК

СПАДЩИНА ОЛЕКСАНДРА ЦИНКАЛОВСЬКОГО: бібліографічний аспект

Про дослідника минувшини Волині Олександра Цинкаловського в Україні почали дізнаватися з 90-х років. За кордоном же вчений дістав визнання ще у 50–70-х роках. Хоча ціла низка статей дослідника побачила світ в західноукраїнських часописах ще в міжвоєнний час («Наша батьківщина», «Українське юнацтво» та ін.). Українська спільнота Польщі, де мешкав історик, знайомила з його науковим доробком у часописах «Наша Культура» та «Наше Слово», у Сполучених Штатах з'явилася низка публікацій у «Літописі Волині» та окремі монографії. Свої роботи вчений підписував псевдонімами О. Волинець, О. В., Антін Бужанський, А. Б. Творчість Олександра Цинкаловського охоплювала історію, етнографію, фольклористику, спеціальні історичні дисципліни, але в першу чергу — він археолог.

Першу спробу підсумувати творчу спадщину вченого і подати бібліографію його праць здійснив ще один відомий український дослідник — М. Бойко. Він зробив реєстр публікацій історика, розпоршених по різних українських та іншомовних виданнях. Але, не маючи ні оригінальних статей, ні доступу до джерел, М. Бойко подав при деяких позиціях неповні та неточні

дані. Тому виникла потреба доповнень та уточнень до бібліографії О. Цинкаловського. Очевидно, що і цей перелік наукового доробку відомого волинезнавця є неповним. Тому будемо вдячні за допомогу у подальшій роботі.

Також ми вважали за необхідне ознайомити читачів із роботами дослідників, які вивчали творчість відомого вченого. Серед них є як історики діаспори (М. Бойко, С. Радіон, В. Шиприкевич), так і вітчизняні автори (Г. Гуртовий, М. Ковальський, М. Корзюк, Л. Крушельницька, О. Ошуркевич, В. Пясецький та ін.)

БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ О. ЦИНКАЛОВСЬКОГО

1. «Меркуріюш Польські» // Наша Культура. — Варшава, 1961. — Ч. 2. [Підпис — О. Волинець].
2. 45 років мистецької діяльності Л. Геца // Наша Культура. — Варшава, 1960. — Ч. 2. [Підпис — О. Волинець].
3. 600-річчя Краківського університету // Український Календар. — Варшава, 1964. [Підпис — О. Волинець].
4. Amulet z Gródka nad Bugiem // Z Otchłani Wieków. — Wrocław, 1961(1981). — Т. XXVII.
5. Archeologiczny atlas Wołynia i Polesia Wołyńskiego: 12 map osobnych kultur archeologicznych. Wydany fotostatem. — Krzemieniec, 1939.
6. Cmentarzysko kultury łuzyckiej w Młyniskach w powiecie Włodzimierskim // ZOW. — 1935. — R. X. — S. 51.
7. Grób Gocki z epoki rzymskiej ze wsi Rudka pow. krzemienieckiego // Życie Krzemienieckie. — 1936. — Nr. 8–9 (sierpień — wrzesień). — S. 349–353.
8. Mapa archeologiczna Wołynia i Polesia Wołyńskiego. — Warszawa, 1958 (?)
9. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Praca A. Cynkałowskiego, pod red. Józefa Kostrzywskiego. — Warszawa: Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. — 265 s.
10. Mogiły z rzymskich czasów w Rudce pow. Krzemienieckiego // Życie Krzemienieckie. — 1936. — No. 8
11. Osiedle kultury tryпольської w Bodakach na Wołyniu nad Horyniem // Wiadomości Archeologiczne. — Warszawa, 1969. — S. 221–227.

12. Ślady chrześcianstwa na Wołyniu do kn. Włodzimierza Wielkiego 981. — Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1937. [Magisterska dyplomowa praca z 1930 roku].
13. Wykopaliska jaskini pod wsią Kulikowem // Życie Krzemienieckie. — 1937. — No. 7
14. Wykopaliska w Młynsku nad Bugiem // Z Otchłani Wieków. — Warszawa, 1935.
15. Zapiski z paleontologii Wołynia i Polesia Wołyńskiego — Warszawa, 1962. [Odbitka z pracy «Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego...»].
16. Ziemia Krzemieniecka w świetle archeologii // Życie Krzemienieckie. — 1939. — No. 4. — S. 119–126.
17. Александер Яблоновський, 1826–1913 // Наша Культура. — Варшава, 1964. — Червень.
18. Археологічні розкопки в с. Зимне // Наша Культура. — Варшава, 1959. — Ч. 10. [Підпис — О. Волинець].
19. Архітектура Лемківщини і Грубешівщини // Український календар на 1964 рік (?); Церковний (православний) календар. — Варшава, 1969.
20. Болгар // Життя і Знання. — Львів, 1938. — Ч. 2. — С. 56–60.
21. В країні пісків і мочар // Українське юнацтво. — Львів, 1936. — Ч. 9–10. — С. 149–151.
22. Вистава ікон у Кракові // Наша Культура. — Варшава, 1961. — Ч. 5. [Підпис — О. Волинець].
23. Віслинські розкопки // Наша Культура. — Варшава. — Ч. 12. — С. 7. [Підпис — О. Волинець].
24. Вовкулаки (2.500 літ байки на Україні) // Наша Культура. — Варшава, 1970. — Ч. 2–3. (Ч. 6. — С. 14–15?) [Підпис — О. Волинець].
25. Волинська Швейцарія // Наша Батьківщина. — Львів, 1939. — Ч. 6. — С. 151–156. [Підпис — А. Б.].
26. Волинський пантеон // Наш Світ. — Луцьк, 1936. — Ч. 4 (квітень). — С. 6–7; Ч. 5 (травень). — С. 10–11.
27. Волинські дерев'яні церкви (XVII–XVIII ст.). — Львів, 1935. — 15 с.
28. Волинські надмогильні хрести // Життя і Знання. — Львів, 1936. — Ч. 10 (жовтень). — С. 287–289.

29. Волинські церкви-твердині // Життя і Знання. — Львів, 1936. — Ч. 7-8 (липень - серпень). — С. 232-233.
30. Волинь // Наш Світ. — Луцьк, 1936. — Ч. 1 (січень). — С. 9-11.
31. Втрачені скарби // Український православний календар на 1982 р. Видання Української православної церкви в США.
32. Город Червень і Червенські городи // Наша Культура. — Варшава, 1964. — Ч. 7.
33. Готський гріб римської доби в селі Рудка на Крем'яничині // Життя і Знання. — Львів, 1937. — Ч. 5. — С. 141-142.
34. Гріб з доби неоліту в с. Зимне, коло Володимира // Життя і Знання. — Львів, 1933.
35. Грунвальдська битва // Наша Культура. — Варшава, 1960. — Ч. 6. [Підпис — О. Волинець].
36. Данило Братковський // Данило Братковський — поет і громадянин. Наук. зб. Матеріали науково-краєзн. конф., приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського. — Луцьк, 2002. — С. 149-152. [Підпис — О. Волинець].
37. Данило Братковський // Наша Культура. — Варшава, 1960. — Ч. 8. [Підпис — О. Волинець].
38. Данилова пам'ятка на Волині // Життя і Знання. — Львів, 1933. — Ч. 4. — С. 99.
39. Данилова пам'ятка на Волині // Скрипторій історичної прози. — Львів, 1996. — Т. II. — С. 391-392.
40. Данилова столиця Холм // Наша Культура. — Варшава, 1962. — Ч. 50. [Підпис — О. Волинець].
41. Де знаходилися літописні городи Шумськ і Данилів // Український Календар. — Варшава, 1971. [Підпис — О. Волинець].
42. Дерев'яні хрести на Поліссі // Життя і Знання. — Львів, 1936 (?).
43. Доісторична Володимирщина // Життя і Знання. — Львів, 1932. — Ч. 6. — С. 198-200.
44. Дорогами Волині // Радянська Волинь. — Луцьк, 1972. — 1 листопада.
45. Дорогочин над Бугом // Наша Культура. — Варшава, 1963. — Ч. 6. [Підпис — О. Волинець].
46. Друга вистава ікон Лемківщини в Кракові // Наше Слово. — Варшава, 1964. — Ч. 36. [Підпис — О. Волинець].

м. Володимир, вул. 3-го Травня (20-30-ті роки XX ст.)
ВКМ, інв. № ОМ-1217

м. Володимир
ВКМ, інв. № ОМ-9295

м. Володимир, башта Домініканська
(20-30-ті роки XX ст.)
ВКМ, інв. № ОМ-5155

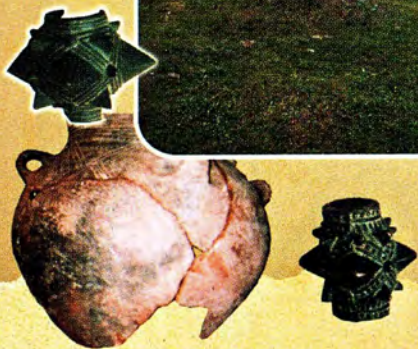
Зимне. Городище

Зимне. Городище

Володимир. Успенський собор

Володимир. Церква-ротонда

м. Володимир. Успенський собор

Зимне. Свято-Успенський Святогорський жіночий монастир

47. Емблема християнства в Україні // Православний Календар. — Варшава, 1973.
48. З історії міста Ковеля (на кінець XIX ст.) // Наша Батьківщина. — Львів, 1938. — Ч. 9 (вересень) — С. 208–215. [Підпис — Антін Бужанський].
49. З історії словника // Молода Волинь. — Луцьк, 1991. — № 1–2. — 4 січня. — С. 6. [Інтерв'ю надруковане науково-популярному збірнику «Літопис Волині» (№ 12).
50. З минулого нашої батьківщини // Наша Культура. — Варшава, 1958. — Ч. 6. [Підпис — О. Волинець].
51. З української сфрагістики (міські, церковні і братські печатки) // Наша культура. — Варшава, 1967. — Ч. 1 (105). — С. 14–15. [Підпис — О. Волинець].
52. За соляними горами // Наша Культура. — Варшава, 1967. — Ч. 4–6. [Підпис — О. Волинець].
53. Зимненська ротонда // Волинь. — Луцьк, 1997. — № 3. — С. 36–47. [Друкується за виданням: Цинкаловський О. Сліди християнства на Волині до кн. Володимира Великого. Церква і Нарід. Крем'янець, 1938].
54. Історично-географічний і економічний словник Волині і Волинського Полісся // Літопис Волині. — Вінніпеґ, 1977–1978. — Ч. 12. — С. 99–103. [Інтерв'ю з «Наша Культура», додаток до «Наше Життя» Варшава, ч. 9. 1969; розмовляв К. Бор].
55. Історично-Географічний словник Волині й Волинського Полісся // Наше Слово. — Варшава, 1970. — Ч. 16.
56. Камінні хрести на Волині // Життя і Знання. — Львів, 1935.
57. Камінарство і різьбарство на Лемківщині // Наше Слово. — Варшава, 1964. — Ч. 49–51. [Підпис — О. Волинець].
58. Кілька слів про сфрагістику // Наша Культура. — Варшава, 1966. — Ч. 7. — С. 11–12. [Підпис — О. Волинець].
59. Книга про федералізм // Наша культура. — Варшава, 1961. — Ч. 9. [Підпис — О. В.]
60. Княжий город Володимир: історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк: Надстир'я, 2000. — 124 с.
61. Княжий город Володимир: популярно-науковий нарис. — Львів, 1935. — 111 с.

62. Ковель // Життя і Знання. — Львів, 1934. — Ч. 2 (лютий). — С. 38–39.
63. Ковель // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. Зб. наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 2. — С. 287–290. [уривок з книги «Стара Волинь і Волинське Полісся...»].
64. Козаки в польському війську // Наша Культура. — Варшава, 1965. — Ч. 9. [Підпис — О. Волинець].
65. Кремінний скарб з Волині // Життя і Знання. — Львів, 1933. — Ч. 3. — С. 77. [Без підпису].
66. Крем'янець та його околиці // Волинь: популярно-науковий нарис. — Ч. 1. — Нью-Йорк, 1951.
67. Лемківське село Команча // Український календар. — Варшава, 1965. — С. 79–82. [Підпис — О. Волинець].
68. Лемківський триптик: Никифор, Микола і Михайло Мазурек // Український календар. — Варшава, 1968. [Підпис — О. Волинець].
69. Лемківщина в горах і музеях // Український календар. — Варшава, 1968. [Підпис — О. Волинець].
70. Людські черепи, попробовані цвяхами, з Володимира і його околиць // Життя і Знання. — Львів, 1935. — Ч. 3 (березень). — С. 87–88.
71. Матеріяли до археології Володимирського повіту // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. — Львів, 1937. — Т. CLIV. — С. 183–240.
72. Матеріяли до археології Володимирського повіту // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Матеріали XIV Волинської іст.-краєзн. конф., присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському маґдебурзького права. Зб. наук. праць. — Луцьк, 2004. — С. 183–240. [Репринтне відтворення із «Записок Наукового Товариства імені Шевченка» 1937 р.].
73. Митець козацької слави // Наша Культура. — Варшава, 1968. — Ч. 12. [Підпис — О. Волинець. Стаття про І. Репіна].

74. Михайло Мазурек: маляр і скульптор Лемківщини // Наша Культура. — Варшава, 1962. — Ч. III [Підпис — О. Волинець].
75. Містечко Махнівка на Поліссі // Життя і Знання. — Львів, 1937. — Ч. 11. — С. 312.
76. Московський князь Андрій Курбський на Волині // Життя і Знання. — Львів, 1935. — Ч. 9 (вересень). — С. 261.
77. На володимирських валах // Життя і Знання. — Львів, 1934. — Ч. 7–8. — С. 200–201.
78. На Горині // Українське юнацтво. — Львів, 1935. — Ч. 10 (жовтень). — С. 149–151.
79. На низах людського духа // На зустріч. — Львів, 1935. — ?
80. На рубежах лемківської пуці // Наше Слово. — Варшава, 1968. — Ч. 14. [Підпис — О. Волинець].
81. На стежках української праісторії // Наше Слово. — Варшава, 1970. — 3 травня. [Доповідь, виголошена в Шетені].
82. На сходах мінливої кар'єри (Микола Зубликевич) // Наша Культура. — Варшава, 1965. — Ч. 12. [Підпис — О. Волинець].
83. Над Горинею (інформація з дослідів). — Львів, 1937.
84. Над Гучвою і Бугом // Наша Культура. — Варшава, 1968. — Ч. 4. — С. 12–13. [Підпис — О. Волинець].
85. Над срібним Сяном // Український Календар. — Варшава, 1966. — С. 134–138. [Підпис — О. Волинець].
86. Неолітичний гріб в с. Зимне під Володимиром // Життя і Знання. — Львів, 1935.
87. Никифор — український маляр з Криниці // Наша Культура. — Варшава, 1960. — Ч. 9. [Підпис — О. Волинець].
88. Нова праця про Лемківщину // Наше Слово. — Варшава, 1961. — Ч. 48. [Підпис — О. Волинець].
89. Оборонні церкви на Волині // Життя і Знання. — Львів, 1935. — ?
90. Оборонні церкви на Волині // Православний календар. — Варшава, 1971.
91. Орли над степами // Наша культура. — Варшава, 1969. — Ч. 5. [Підпис — О. Волинець].
92. Оселя з часу неоліту під м. Володимиром на Волині // Життя і Знання. — Львів, 1931. — Ч. 9 (червень). — С. 280–281.

93. Охорона пам'яток культури і природи на Україні // Український календар. — Варшава, 1967. [Підпис — О. Волинець].
94. Пам'ятки дерев'яної архітектури на Лемківщині // Український календар. — Варшава, 1967. [Підпис — О. Волинець].
95. Пам'ятки української культури в Краківі // Український календар. — Варшава, 1963. — С. 112.
96. Пересопниця // Наша Батьківщина. — Львів, 1937. — Ч. 1. — С. 16–20.
97. Перший міжнародний конгрес слов'янської археології // Наша Культура. — Варшава, 1965. — Ч. 10.
98. Печера людожерів // Наша Бутьківщина. — Львів, 1936. — Ч. 3. — С. 81.
99. Пісні старої Холмщини // Український календар. — Варшава, 1969. [Підпис — О. Волинець].
100. Походження державности у південно-східних слов'ян // Літопис Волині. — Вінніпег, 1964. — Ч. 7. — С. 19–41. [Підпис — Антін Бужанський].
101. Початки польської держави // Український календар. — Варшава, 1966. [Підпис — О. Волинець].
102. Початки українського друкарства // Наша Культура. — Варшава, 1960. — Ч. 4. [Підпис — О. Волинець].
103. Початки християнства в Польщі // Наша Культура. — Варшава, 1959. — Ч. 1–2. [Підпис — О. Волинець].
104. Про історично-географічний словник Волині й Волинського Полісся // Літопис Волині. — Вінніпег, 1972. — Ч. 10–11. — С. 86–91. [Підпис — Антін Бужанський].
105. Ріка Прип'ять та її допливи: старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком; географічно-археологічна студія. — Вінніпег, 1966. — 39 с. — (Праці Інституту Дослідів Волині, ч. 15). [Підпис — Антон Бужанський].
106. Розкопки оповідають про минуле // Наша Культура. — Варшава, 1965. — Ч. 5. [Підпис — О. Волинець. Про розкопки проведені в Перемишлі].
107. Ротонда — як настарший тип церковного будівництва на Підкарпатті і на Волині // Православний календар. — Варшава, 1970.

108. Рудні на Поліссі // Український календар. — Варшава, 1969. — С. 344–346.
109. Рудні на Правобережній Україні // Український календар. — Варшава, 1970. [Підпис — О. Волинець].
110. Скарб кремінних скалок з с.Шистова, коло Володимира // Життя і Знання. — Львів, 1933–1935.
111. Сліди християнства на Волині до кн. Володимира Великого // Церква і Нарід. — Крем'янець, 1938. — Ч. 11. — 1 червня. — С. 438–444; Ч. 12. — 15 червня. — С. 486–491.
112. Сліди християнства на Волині до кн. Володимира Великого. — Крем'янець: вид-во «Церква і Нарід», 1938. — 14 с.
113. Стара волинська хата // Життя і Знання. — Львів, 1936. — Ч. 6 (червень). — С. 186–187.
114. Стара церковна культура на Грубешівщині // Наша Культура. — Варшава, 1964. — Ч. 7. [Підпис — О. Волинець].
115. Старе дерев'яне церковне мистецтво на Волині // Життя і Знання. — Львів, 1935. — Ч. 4. (квітень). — С. 114–115.
116. Старі митці та їх сучасні дослідники // Український Календар. — Варшава, 1971.
117. Старі пісні Холмщини // Український Календар. — Варшава, 1969. [Підпис — О. Волинець].
118. Старі церкви на заході України // Православний Календар. — Варшава, 1970.
119. Старовинні пам'ятки Волині. — Торонто, 1975. — 124 с.
120. Стовпи і вежі // Наша Культура. — Варшава, 1966. — Ч. 4. [Підпис — О. Волинець].
121. Столиця князя Данила // Наша Культура. — Варшава, 1962. — Ч. 7. [Підпис — О. Волинець].
122. Таємниця замкової гори Перемишлі // Наша Культура. — Варшава, 1960. — Ч. 1. [Підпис — О. Волинець].
123. Там, де заходить лемківське сонце // Наша Культура. — Варшава, 1970. — Ч. 12. [Підпис — О. Волинець].
124. Торгівельні взаємовідносини Русі і Польщі до XIV ст. // Наша Культура. — Варшава, 1962. — Ч. 8. [Підпис — О. Волинець. Про привілей кн. Андрія Володимировича у 1320 р.].
125. Україна — сучасність і минувшина // Наше Слово. — Варшава, 1971. — № 11. — 14 березня. — С. 3 [Підпис —

- О. Волинець; рецензія на зб. наук. праць «Україна — сучасність і минушина», виданий Ягеллонським університетом у Кракові в 1970 р.]
126. Україніка в польській історичній літературі // Наша Культура. — Варшава, 1960. — Ч. 7. [Підпис — О. Волинець].
  127. Україніка на першому слов'янському археологічному конгресі // Наша Культура. — Варшава, 1965. — Ч. 11. [Підпис — О. Волинець].
  128. Україніка у європейській історичній літературі // Наша Культура. — Варшава, 1961. — Ч. 10. [Підпис — О. Волинець].
  129. Фортеці наших предків // Православний календар. — Варшава, 1973.
  130. Фундаменти на фундаментах // Наша Культура. — Варшава, 1962. — Ч. 1. — [Підпис — О. Волинець]. Про Перемишль.
  131. Хата двояк в селі Лежниця пов. Володимир // Життя і Знання. — Львів, 1935. — ?
  132. Хрести-енколпіони // Православний календар. — Варшава, 1972.
  133. Церкви XV–XVIII ст. на Західній Україні // Православний Календар. — Варшава, ?
  134. Церкви домонгольського і монгольського періоду на Волині і в Галичині // Український Календар. — Варшава, 1972.
  135. Цікава праця про Лемківщину // Наше Слово. — Варшава, 1960. — ?
  136. Червенський город Сутейськ на польсько-руському пограниччі // Наша Культура. — Варшава, 1958. — Ч. 8. [Підпис — О. Волинець].
  137. Червенські городи // Наша Культура. — Варшава, 1964. — Ч. 4.
  138. Черепи людей поперебивані цвяхами на Волині // Життя і Знання. — Львів, 1933. — Ч. 3. — С. 67. [Без підпису].
  139. Шевченко на Волині // Життя і Знання. — Львів, 1936. — ?
  140. Шумськ // Наша Батьківщина. — Львів, 1938. — Ч. 3. — С. 92–95. [Підпис — О. Бужанський].
  141. Ятв'яги — Русь — Польща // Наша Культура. — Варшава, 1969. — Ч. 11. [Підпис — О. Волинець].

ПРО О. ЦИНКАЛОВСЬКОГО

1. Бібліографія наукових праць ювілята, 1930–1973 / Впоряд. М. Бойко // Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. — Торонто, 1975. — С. 117–123.
2. Бібліографія наукових праць ювілята, 1930–1973 / Впорядкував М. Бойко // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжн. конф., 20–23 січня 1998 р. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — С. 49–51.
3. Бобак О. Цинкаловський і Прибужжя // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Край на межі тисячоліть. Матеріали Х наук. іст.-краєзн. конф. Зб. наук. праць. — Луцьк, 2002. — С. 22–23.
4. Василюк Л. Олександр Цинкаловський і Волинь // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжн. конф., 20–23 січня 1998 р. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — С. 42.
5. Василюк Л. Творчі взаємини О. Цинкаловського та М. Корзюка // Наука і освіта: Зб. наук. праць. — К., 1997. — Кн. І. — С. 142–144.
6. Вільнич А. Історичні праці про Волинь (О. Цинкаловський «Княжий город Володимир» і інші) // Наш Світ. — Луцьк, 1936. — Ч. 2 (лютий). — С. 12–14 [рецензія].
7. Вісті з краю: Під Даниловою горою в Холмі віднайшли великі печери... Тепер ці печери досліджує археолог О. Цинкаловський // Літопис Волині. — Вінніпег, 1966. — Ч. 8. — С. 86.
8. Гаврилюк О. Н., Гаврилюк С. В., Лішний В. М. Олександр Цинкаловський — видатний дослідник Волині та Волинського Полісся // Матеріали ХІ наукової конференції професорсько-викладацького складу і студентів Волинського державного університету імені Лесі Українки. — Луцьк, 1994. — Ч. 2. — С. 48–50.
9. Гика В. М. Волинські дороги Олександра Цинкаловського // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. Т. 3. — Луцьк, 1999. — С. 646–648.
10. Григоренко С. Вчений-краєзнавець професор О. Цинкаловський // Молодіжний науковий вісник: Історичні науки. — Луцьк, 1999. — Вип. І. — С. 47–49.

11. Гуртовий Г. Науковий подвиг О. М. Цинкаловського // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжн. конф., 20–23 січня 1998 р. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — С. 44–46.
12. Гуртовий Г. О. Дослідник історії Волині (До 95-річчя з дня народження О. М. Цинкаловського) // Гуртовий Г. О. Вибрані краєзнавчі статті та бібліографія. — Луцьк, 1994. — С. 106–108.
13. Данилюк А. Олександр Цинкаловський — видатний дослідник давнини Волині // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Матеріали ХІV Волинської наук. іст.-краєзн. конф., присвяченій 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському Магдебурзького права. Зб. наук. праць. — Луцьк, 2004. — С. 43–45.
14. Дзюбан О. Олександр Миколайович Цинкаловський — археолог, історик, музейний працівник, публіцист // Українська періодика: Історія і сучасність. Доп. та повідомл. Сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф. — Львів, 2002. — С. 635–639.
15. Заклекта П. Пам'ятна зустріч // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжн. конф., 20–23 січня 1998р. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — С. 46.
16. І. К. Світлої пам'яті Олександр Цинкаловський // Літопис Волині. — Вінніпег, 1988. — Ч. 15. — С. 206–207.
17. Ковальський М. Роль Олександра Цинкаловського в українській історіографії і волиніані // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжн. конф., 20–23 січня 1998р. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — С. 46–47.
18. Корзонюк М. Великий дослідник нашого краю // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжн. конф., 20–23 січня 1998 р. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — С. 47–48.
19. Корзонюк М. З неопублікованої спадщини: 1. Володимир-Волинський: Відгомін сивих віків. 2. Адам Кисіль: легенди і

- дійсність // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Матеріали ХІV Волинської іст.-краєзн. конф., присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському Магдебурзького права. Зб. наук. праць. — Луцьк, 2004. — С. 61–68.
20. Крушельницька Л. Олександр Цинкаловський — археолог та історик Волині // Т. Шевченко і українська національна культура. Матеріали наук. симпозиуму. Львів, 8–9 червня 1989р. — Львів, 1990.
21. Ксендзук Е. Олександр Цинкаловський: Матеріали до бібліографії // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжн. конф., 20–23 січня 1998 р. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — С. 49.
22. Курдидик А. Археолог Волині помер: його твір житиме // Український голос: Канадійський фермер. — Вінніпег, 1984. — Ч. 13. — 19 березня.
23. Курдидик А. Книга про Волинь і Полісся: Черговий осяг волинян: Краєзнавчий словник проф. О. Цинкаловського // Літопис Волині. — Вінніпег, 1988. — Ч. 15. — С. 106–108.
24. Кучинко М. М. Олександр Цинкаловський та його книга «Княжий город Володимир» // Княжий город Володимир: історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк: Надстир'я, 2000. — С. 10–13.
25. Кучинко М. Олександр Цинкаловський — видатний дослідник археології Волині // Нариси культури давньої Волині / За заг. ред. к. і. н. Г. В. Охріменко. — Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2006. — С. 12–18.
26. М. Т. По стежках української історії // Наше Слово. — Варшава, 1970. — № 18. — 3 травня. — С. 3.
27. Мазурок В. Олександр Цинкаловський як дослідник південної Волині // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжн. конф., 20–23 січня 1998р. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — С. 51–52.
28. Олександр Цинкаловський // Ковельський календар. — Луцьк, 1996. — С. 9.
29. Ошуркевич О. Етнокультурні дослідження Олександра Цин-

- каловського // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край*. Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжн. конф., 20–23 січня 1998 р. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — С. 53–54.
30. Ошуркевич О. Цинкаловський Олександр Миколайович // *Українська журналістика в іменах*. — Львів, 2001. — Вип. 8. — С. 301–304.
31. П'ясецький В. О. Цинкаловський — видатний краєзнавець Волині // *Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю*. Тези доповідей та повідомлень V Волинської іст.-краєзн. конф., 11–13 жовтня 1991 р. — Луцьк, 1991. — С. 11–13.
32. Павлів Д. Олександр Цинкаловський і дослідження пам'яток лужицької культури на Волині // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині*. Матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. — Луцьк, 2003. — Ч. 2. — С. 137–138.
33. Павлюк В. Олександр Цинкаловський як дослідник історії Волині // *Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наук. краєзн. конф.* — Житомир, 1994. — С. 151–153.
34. Пащук І. Олександр Цинкаловський // *Пащук І. Млинівщина літературна*. — Рівне, 1992. — С. 65.
35. Пісоцький А. Епістолярна спадщина О.Цинкаловського // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край*. Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжн. конф., 20–23 січня 1998р. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — С. 55–58.
36. Пісоцький А. Олександр Цинкаловський в українській пресі Польщі // *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. — Вип. 5. — Луцьк, 1999. — С. 101–103.
37. Радіон С. Професор Олександр Цинкаловський. До ювілею 75-ліття життя й 55-ліття наукової праці // *Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині*. — Торонто, 1975. — С. 29–33.
38. Рожко В. Пам'яті видатного дослідника Волині (До сторіччя народження професора Олександра Цинкаловського) // *Волинський православний вісник*. — Луцьк, 1998. — Ч. 2. — С. 102–104.

39. Семенюк А. Олександр Цинкаловський // Семенюк А. Ковель: минуле і сучасне. — Луцьк, 2000. — С. 252.
40. Сус І. Олександр Миколайович Цинкаловський — історик-археолог та етнограф Волині // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині*. Матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. 36. наук. праць. — Луцьк, 2003. — Ч. 2. — С. 64–65.
41. Шестакова Н. Олександр Цинкаловський та Архів історії унії // *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: Матеріали V наук. конф.* — Луцьк, 1998. — С. 33–35.
42. Шиприкевич В. Олександр Цинкаловський // «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян та людських документах. — Т. 3. — Луцьк: РВВ «Вежа», 1999. — С. 649–651.
43. Шиприкевич В. Олександр Цинкаловський // *Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року)*. — Вінніпег, 1984. — Т. 1. — С. 598–600.
44. Kuśnierz J. Związki Aleksandra Cynkałowskiego z Zamojszczyzną — Kryłów i Gródek nad Bugiem // *Минуле і сучасне Волині й Полісся: Край на межі тисячоліть*. Матеріали X наук. іст.-краєзн. конф. 36. наук. праць. — Луцьк, 2002. — С. 103–105.

О. ЦИНКАЛОВСЬКИЙ

ВОЛИНЬ

Волинь — країна, де ми живемо, де жили наші діди та прадіди. Волинь — то наша менша батьківщина. Проте не всі мають однакове поняття про Волинь.

Одні розуміють під словом «Волинь» бувшу волинську губернію¹, інші знов теперішнє волинське воєвідство², а є й такі, що мають зовсім туманне поняття про цю нашу країну.

Ще більший клопіт є з поясненням самої назви Волині. Дуже часто повстають різні здогади, а з ними й фантастичні байки, чому саме країна так зветься. Припущень щодо походження назви Волині не бракує й в науковому світі, але всі вони, за винятком хіба кількох, оперті на фантазії і не витримують наукової критики.

Для прикладу постараємося навести кілька наших гіпотез. Митрополит Сестренцевич старається довести, що країна наша достала свою назву від ріки Волги. Проф. Русова виводить слово «Волинь» від двох слів «віл» і «гін» (країна, через яку гнали волів з півдня на північ). Максимович³ виводить цю назву від «вольний», «вольняне», «волиняне». Російський історик Г. Іловайський⁴, з властивою йому безпідставною сміливістю, змушує волиняків відбути мандрівку знад Каспійського моря, яке на старій Русі було відоме під назвою Хвалинського. З того далекого моря, над яким не було й сліда словянських осель, він робить море волинське і т. д. Як бачимо, то й серед наукового світу не було одної думки щодо походження назви нашої країни.

Проте, не зважаючи на ріжноманітні пояснення слова «Волинь», всі вчені сходилися на тому, що назву цю привязували до міста Волиня, яке було колись над рікою Бугом при устю річки — Гучви, де тепер село Городок у Грубешівському повіті (Холмщи-

*Друкується за: Цинкаловський О. Волинь // Наш Світ. — Луцьк, 1936. — Ч. 1 (січень). — С. 9–11.

на). Про існування того міста згадує вперше арабський історик Масуді в своєму творі «Золоті луки» в розділі XXXIV, де він говорить: «Словяне є розбиті на племена, між якими бувають війни, і вони мають князів... З тих племен одно мало колись владу над іншими, його князя називали Маджак⁵, а саме плем'я зналося Волинанам. Цьому племені в минувшині підпорядковувалися всі інші словянські племена, тому що зверхня влада була в нього та інші князі його слухалися... пізніше племена порозлучалися і ними почали управляти інші князі...».

Коли власне існувала ця велика держава «Велінанам», невідомо, в кожному разі — десь перед VIII або IX ст.

Жидівський історик Ібрагим Ібн-Якуба в своїй записці також згадує плем'я Волинян і каже, що плем'я це було шанованим серед усіх словянських племен. Два великі авторитети — чеський учений Шафарих⁶ і російський історик проф. Ключевський⁷ прийшли до переконання, що дійсно над р. Бугом словяне мали колись велику державу під головуванням Волинян. Таку саму думку висловили учені — історики Лонгенів та Голубовський.

Правдивість тверджень істориків може бути ще скріплена вісткою польського літописця Длугоша, який згадує, що волинська земля назвалася від великого міста (города) Волиня, що було колись над рікою Бугом, там, де до нього впадає річка Гучва.

Ще й тепер на лівому березі річки Буга недалеко від устя р. Гучви на полях теперішнього села Городка, на південь від нього в урочищі «Боцяні» зноситься високе городище, майже на кільометр і чверть кільометра широке. Городище це, як указує археологічний матеріал, було заселене ще в кам'яній добі. Пробні рови виявили, що культурний шар тут є дуже грубий, складається з нашарення гумусу з домішкою вугілля, звірячих кісток, рогів, черепа з глиняного начиння і т. п. В верхньому шарі надібуємо кераміку передісторичної княжої доби, яка промовляє за те, що в часі десь VIII–IX ст. було воно заселене. Городище це, зайняте під поля, рік-річно нищиться, розсовується плужками, такщо з заходу місцями вал уже цілком зораний.

Поблизу нашого городища, при самім устю р. Гучви, зносяться вали чотирикутного замчиська, очевидно, вже пізнішого, бо як сама чотирикутна форма, так і невеликий відносно розмір (до

100 кроків довге і широке), а головне — кераміка дозволяють віднести до XIII–XIV ст.

Все це говорить за те, що власне великанське городище в урочищі «Боцян» було колись тим місцем, де стояв у ті далекі часи великий історичний город Волинь — столиця не тільки пізньої Волині, але, можливо, і всіх словянських земель. Неподалеку від городища, на обох берегах ріки Буга, на полях і в гаях є багато високих могил (курганів), які тепер безжалісно розоруються. Було їх тут, як запам'ятають старі люде, не десятки, сотні, тому-то навіть дорогу, яка йде цими полями назвали «Могильною дорогою».

З ріки Буга дістають залізні мечі та шоломи, на піскових видмах, що над рікою Бугом, знаходять римські і арабські монети. Недалеко від городища підчас будови шоси знайшли старороманський календар, вибитий на мідному кружку. Все це свідчить, що тут був великий торговельний і військовий осередок.

Тепер щодо самої назви «Волинь», біля якої, як ми згадували, положено стільки праці та з приводу якої повстало багато наукових гіпотез. Виводили цю назву від слів, подібних до назви нашої країни, від місцевої історичної топографії, що більше — ігноруючи місцеву мову, а навіть праджерело нашого минулого — літопис.

По-перше, слово Волинь, Волинська земля не все виступає в нашому літопису. Поруч із вищенаведеними назвами бачимо й таку, як «Велинська земля», «Велинь».

Беручи це під увагу, перейдемося гарною долиною р. Буга, де на високих берегах мальовничо розложилися прастарі волинські села, які згадує наш літописець ще в XI–XII ст. Ідучи від села до села, попитаємо в сивоволосих селян про старі назви надбужанських урочищ, городищ, могли над р. Бугом і щойно тоді побачимо, що нічого неясного чи дуже темного в назві Волинь нема.

Згадаймо ще собі й літопис, (як його слушно назвав один молодий український учений), той український талмуд, де літописець називає наш край «Велинською землею». Коли запишите урочище «Велинь» в одному поблизькому до нашого городища

надбужанському селі, біля якого зноситься знов велике городище, зване тут «Чуб»: коли почуємо, що курган над Бугом зветься «Велитень», бо тут, як переказують, поховано якогось великолюдина, — то стане нам ясно, що всі «Вйлине», «Вйлитні», а з ними й наш «Велинь» походять від одного слова **великий**.

І справді, наше городище, де був колись город «Велинь» або «Волинь», розмірами своїми є таке велике, що подібного йому в наших краях знайти покищо не вдалося; воно було найбільшим, великанським; значить — був це «Велинь».

Город той, в якому, можливо, зосереджувалась влада над усіма словянськими племенами, накинув свою назву, як то в історії ми часто бачимо, цілому краєві.

Колиж, як каже Масуді, племена порозлучалися і ними почали управляти інші князі, то й сама назва Велінана, яка обхоплювала ці племена, почала забуватися і затримали її тільки найближчі Дуліби, про що літопис каже: «Дуліби же живляху по Бугу кде нині Волиняне».

До держави «Велиня» або «Волиня» належали землі по обох сторонах р. Буга, доходючи на сході до р. Гориня; на заході в неї входили всі т. зв. «Червенські городи», на півночі границя йшла на Поліссі, а на полудні границя цієї держави впиралася в Авратинську височину.

Вже на початку Хв. ця держава розпадається. Замість неї виростають і набирають сили інші політичні осередки: Червенські городи і так зв. Людомерія або Лодомерія з центром у Володимирі над р. Лугом. Перші — на захід, друга — на схід від р. Буга.

ПРИМІТКИ

¹ Волинська губернія — адміністративно-територіальна одиниця на Правобережній Україні, створена за указом імператора Павла I від 29 серпня 1797 р. До складу Волинської губернії увійшла територія колишнього Волинського намісництва (за винятком Радомисльського пов.) і Кременецький, Базалійський, Дубенський пов. Подільського намісництва. Волинська губернія з центром у Житомирі була частиною Південно-Західного краю. На початку ХХ ст. поділялася на 12 пов. (Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Ровенський і Старокостянтинівський); у губернії налічувалося 13 міст, 134 містечка. До польського повстання 1830–1831 рр. тут переважали польські культурні впливи.

² Волинське воеводство — в даному випадку — адміністративно-територіальна одиниця у складі Польщі, утворена після отримання нею влади на західно-українських землях (формально 1921 р., фактично з травня 1919 р.). Центр Волинського воеводства перебував у м. Луцьк. Уряд Ю. Пілсудського і близькі до нього місцеві «федералісти» намагалися перетворити його у своєрідну «колицку польсько-українського порозуміння», відокремлену від галицьких провінції «сокальським кордоном».

³ Максимович Михайло Олександрович (1804–1873) — визначний український учений-природознавець, історик, фольклорист, етнограф і письменник. Народився на хуторі Тимківщина Золотоніського повіту Полтавської губ. (тепер с. Богуславець Черкаської обл.). 1823р. закінчив Московський університет (словесний і природничий відділи філософського факультету, згодом ще й медичний). 1833 р. одержав учений ступінь доктора і був іменований ординарним професором кафедри ботаніки Московського університету. 1834–35 рр. — перший ректор Київського університету Св. Володимира, одночасно декан філософського факультету. Максимович був справжнім вченим-енциклопедистом — від ботаніки до історії. Максимович працював також у царині української археології і був автором першої в Україні археологічної праці з застосуванням типологічного методу («Украинские стрелы древнейших времен», 1868).

⁴ Гловайський Дмитро Іванович (1832–1920) — російський історик. Закінчив 1854 р. Московський університет. Уже перші монографії («Історія Рязанського князівства», 1858; «Гродненський сойм 1793 р.», 1870) виявилися науково значимими. «Дослідження про початки Русі» (1876), для яких характерна різка і обґрунтована критика норманізму, містить оригінальну думку про зближення Русі з гуннами. «Радянська історична енциклопедія» вказує на цінності розділу з його дослідження «Історія Росія» (1876–1905) про історію України 16–17ст. Автор поширених підручників з всесвітньої та російської історії для середньої школи.

⁵ Маджак — правитель («цар») слов'янського міжплемінного об'єднання, яке українські історики ототожнюють з волинянами. Деякі дослідники ототожнювали його з Мусокієм, який згадується у візантійських писемних джерелах.

⁶ Шафарик Павел Йозеф (13.5.1795 — 26.6.1861) — чех. і словацький філолог, історик, етнограф, видатний славіст, діяч чеського і словацького національного відродження. 1819–33 рр. працював учителем і директором гімназії у м. Нові-Сад. 1834–1835 рр. редагував журнал «Светозор», а 1838–43 — «Часопис чеського музею». З 1841 р. — хранитель, а з 1848 р. — директор бібліотеки Празького університету. 1848 р. виступив одним з організаторів Слов'янського

з'їзду у Празі, в якому взяли участь представники українських організацій Галичини. Був основоположником багатьох галузей славістики. Основні наукові праці: «Історія слов'янської мови та літератури за всіма наріччями» (1826), «Про походження слов'ян» (1828), «Слов'янські старожитності» (тт. 1–2, 1836–37, рос. переклад 1837–48), в яких досліджував етногенез слов'янських народів, їхні мови, фольклор та історію. Один із перших європейських учених, який науково об'єктивно визначив територію та етнічні межі українського народу і обґрунтував самостійність української мови та зробив систематичний огляд української літератури, що на той час набувало значення захисту національної ідентичності українців. Шафарик підтримував широкі зв'язки з ученими і культурними діячами слов'янських та інших країн, зокрема українцями О. Бодяньським, І. Вагилевичем, Я. Головацьким, М. Максимовичем, І. Срезневським. Публікував праці українських учених у своєму журналі. Помер і похований у Празі.

⁷ Ключевський Василь Осипович (1841–1911) — російський історик. Народився в Пензенській губернії. 1865 р. закінчив історико-філологічний факультет Московського університету. В 1872 р. захистив магістерську дисертація («Древньоруські життя святих як історичне джерело»), в 1882 р. — докторську дисертацію («Воярська дума Давньої Русі»). З 1879 р. викладає в Московському університеті. З 1880-х років був членом Московського археологічного товариства, Товариства історії та старожитностей російських. Створив низку спеціальних курсів з джерелознавства, історіографії, методології, термінології.

ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ

ПРОФ. ОЛЕКСАНДЕР ЦИНКАЛОВСЬКИЙ

СТАРОВИННІ ПАМ'ЯТКИ ВОЛИНИ

Накладом
Товариства "Волинь" в Торонті
1975

Марія — матір Ісуса

ВОЛИНСЬКА БОГОМАТІР

(Деталь Луцької ікони з XIII-XV ст., намальована на Волині та її малярами. Оригінал зберігається в музеї в Києві. Джерело: «Образотворче мистецтво». — Київ, 1972. — Т. 1. — С. 23-35).

ПЕРЕДМОВА

Шлях цього видання про старовину Волині досить складний, а думка про його появу постала майже спонтанно в 1972 р.; перед тим з ніким про нього не було мови, отже, сталося так, як постає багато нових задумів. Автор, впорядники та видавці на віддалених різних континентах, проте їх щось спільне злучило для випуску цього видання, — про це я хочу й розповісти.

Складаючи бібліографії, періодики та історії Волині, я мав дуже малу уяву, що вже було друковане на Волині та про Волинь рідно та іншими мовами. Мені було потрібно матеріалів і за моїм припущенням вони повинні були бути в першу чергу в бібліотеці Ягйлонського університету в Кракові, але, як пізніше виявилось, там нічого з україністики не зберігають. Писав до університету, як також і до проф. О. Цинкаловського, як видатного археолога Волині. Перший лист був висланий в грудні 1968 р., він довго блукався в дорозі від вищезгаданого університету нарешті дістався до Польського Археологічного Т-ва в Кракові й звіттам знайомі передали до адресата. Першого листа польською мовою я одержав від проф. О. Цинкаловського 20.2.1969 р. зі згодою допомагати мені в праці над бібліографіями. Але при тому він згадав про дуже важну справу, — що він уже 30 років працює над історично-археологічним словником Волині.

В листі 21.11.1969 р. проф. О. Цинкаловський жалівся, що не має фінансової спроможності виготовити до цього словника ілюстрацій, яких повинно бути до 450 світлин, без цього, мовляв, словник буде неясним, неповним і недокладним. Я порозумівся, 11.12.1969 р. з п. Іваном Довгалем, уповноваженим Т-ва «Волинь» в Торонті й ми вирішили перевести збірку на ту ціль. Список жертводавців укінці цієї праці показує зібрані пожертви, які уможливили виготовлення ілюстративного матеріалу.

В листуванні були натяки, щоб видавати того словника на американському континенті, але сам автор мав думку, як про це писав, видати його в «нашій столиці» (?), де до цього є належне друкарське обладнання. Нам здається, що те видавництво переглянуло ілюстративний матеріал і друк відхилило, або рішило видішити все, що мало церковні мотиви. На нашу думку,

вилучено найцінніше, бо стара церковна архітектура Волині як також рідкісні пам'ятники, вже сьогодні в повній руїні. Довідавшись про лишок ілюстрацій-світлин, я просив автора словника прислати їх мені, щоб жертводавцям міг показати, що їх добра воля не пішла намарне й коли ми не друкуємо словника, то будемо мати в себе якусь його, так би сказати, зневажену частину. Але як ми останньо довідалися, весь рукопис цього словника автор передав до Українського Центру Студій при Гарварським університеті в Америці. Значить в Європі його видрукувати було неможливим. Ось з таких мотивів спонтанно постав цей скромний альбум, можна сказати, якоїсь частини духовної й церковної культури на Волині.

Але й сам автор приготував читачів зустріти появу його словника, бо в «Літописі Волині», т. 10–11, 1970, була поміщена стаття Антона Бужанського п. з. «Про історично-географічний словник Волині й Волинського Полісся» та в «Нашому Слові», Варшава, ч. 16, 1970, О. Цинкаловський писав статтю «Праця над історично-географічним і економічним словником Волині й Волинського Полісся». Але ті статті читачі скоро забули, вони не принесли таких наслідків, як моє листування з автором та рішення Т-ва «Волинь» в Торонті; вони лише занотовані в моїй праці «Волиніяна — матеріали до бібліографії», 1973, с. 87, отже, вони не підуть у забуття, бо про них лишився слід у видників.

Як бачимо: «Слово — стріла», а вірніше кажучи — бумеранг, воно швидко облітає кругом та вертається на призначене місце, де йому слід бути. Й це Слово про Волинь світло поставило перед нами волинську старовину, країну дулібів, плем'я, що засіло між Дніпром і Бугом, а нащадки їх не поступилися Польщині, ані не присягали московським царям. Навпаки, ці нащадки в Другій світовій війні започаткували створенням Поліської Січі у 1941 р. збройну боротьбу та поширили на всю Україну лави Української Повстанської Армії, до яких то лав УПА на початках прилучилося консервативне крило ОУН галицьких солідаристів, а відтак аж у половині 1943 р. включилося революційне крило ОУН, хоча на іншому підґрунті, але спільно стали не тільки на захист цінних пам'яток, а також твердо, із мечем у руках поставили вимогу: Воля Україні!

М. Бойко

З МИНУЛОГО ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Можливо ці світлини не були б належно зрозумілі, коли б їх не попередити вступною статтею про минуле Волині. За встановленими теоріями Волинь вважається за колыску слов'янства, звідки пішло розселення на всі сторони, а головню на Південь України. Звідси й на Волині дуже багата археологія, й можна сказати, що вся її історія спочиває під землею, ще вповні не виявлена, не вивчена, не досліджена. Писані пам'ятки погинули в частих війнах, ворожих нападах, частина їх вивезена до чужих архівів, а на місці залишилося небагато. Крім цього старовина Волині тепер зовсім не досліджується й так було віддавна, бо за імперської Росії до 1917 р. Волинь належала до «западно-східного краю», а за Польщі до «диких піль», або «кресів східних», отже, тією волостю України належно ніхто не цікавився. Тепер відхиляти заслону минулого країни дуже тяжко, але слід робити всі зусилля, щоб зберегти все те, що ми маємо по своїх приватних збірках, або видати все те, що наші дослідники до тепер змогли зібрати.

а). Великоморавська держава

Першою державною організацією слов'ян була Великоморавська держава, а її творцем вважають одного з племінних моравських князів Моймира, що в 830 р. об'єднав слов'янські племена, які проживали в доріччю ріки Дуї і Морави. Його держава не була вповні незалежною, бо признавала над собою владу франконських королів.

Між 833–836 рр. підбив Моймир місцевого князя морав'ян Прибину, а його край прилучив до своєї держави, таким чином приєднав землі Словані, що сусідували з Білими Хорватами, на північному сході, на північному заході з тодішньою Польщею, а на заході з Чехією. Але Моймир у 846 р. помер, а його державу унаслідив Ростислав, що продовжував політику свого попередника.

Після цілковитого опанування землі Моймира, Ростислав почав успішну боротьбу з німецьким королем Людвиг-ком, спустошив німецькі граничні землі й замки, а також забрав їх землі над Дунаєм і Тисою. Таким чином Моравія опанувала всі сусідні землі й почала граничити з Болгарією, а Болгарія з Грецією, звідки тоді приходили місіонери до різних народів. Тоді візантійським цісаром був Михаїл III.

Отож, опираючись німецьким гарнізнам, що постійно нападали на слов'ян, кн. Ростислав у 862 р. просив цісара Михаїла III прислати до Моравії проповідників, що знають слов'янську мову, з метою перекладу Святого Письма на мову слов'янську, а також відправляли б цією мовою богослуження, спочатку по городах, а пізніше й по менших оселях його держави, Ростиславові залежало на прихильності Греції, як тоді сильної держави, як також самого духовенства до Великоморавської держави й слов'янського народу.

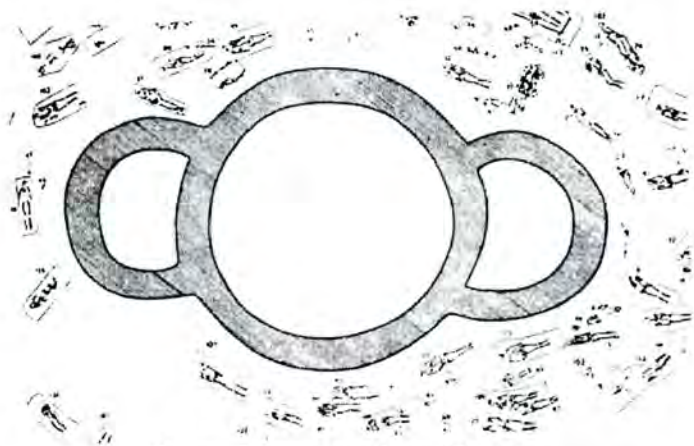
Цісар Михаїл III доручив цю велику апостольську місію двом ченцям-братам Костянтину і Методію, що були греками і походили з Салонік і добре знали слов'янську мову. Брати Костянтин і Методій прибули до держави Ростислава у 863 р. і тут з повною силою забралися до організації, а головню до перекладів Святого Письма та богослужбових книг. Вони звернули свою увагу на організацію церковних громад, будову церков та монастирів. Втішаючись великою прихильністю і любов'ю місцевого населення, досить в скорому часі постали численні церкви, спершу в Велиграді і Микульчицях, а згодом на віддалених землях вислян над Вислою, Білі Хорвати над горішнім Дністром і Сяном, а також в країні т. зв. Червенських городів над річкою Бугом, аж до ріки Стиру.

В 869 р. помер при виїзді до Риму молодший брат Методія Костянтин, тоді сам Методій з великою відданістю й за допомогою численних учеників провадив дальше місійну працю. Але до того часу обидва брати вже були переклали Святе Письмо та потрібні богослужбові книги з грецької мови на слов'янську, що потім стала в нас церковною мовою, бо в народі розвивалася друга мова, можна сказати, рідна національна.

Брати-просвітителі слов'ян знали, що на північ від болгарської границі є розлогий край слов'янських племен й заздалегідь приготували вибраних місцевих людей для проповіді нової християнської віри. Там же на місці вони за короткий час змогли побудувати багато церков, головню в більших поселеннях, як Велеграді, Микульчицях, Поганському, Девині, Ністрі, Гравищу. Оломовці, Оразі та інших містах. У 870 р. Методій отримав титул архієпископа, а його єпархія вже складалася зо значної кількості християн та церковних будівель. Спочатку церковні будівлі були лише двох типів: 1) малі муровані церковці, квадратні з одною апсидою (півкругле склепіння, арка, звичайно прикрита півкуполом, іноді многокутна) і 2) округлі, т. зв. ротондові церкви без прибудівок, переважно будовані з т. зв. «дикого каменя», злученого вапняною замістю (цегляною кладкою). Згодом до круглої будови церков почали додавати одну або навіть дві апсиди. Це були переважно муровані церкви, а про дерев'яне будівництво церков на землях Моравської держави не маємо ніяких відомостей. Може тому, що тамешні околиці були багаті на камінь і вапно, а дерево не надавалося на заокруглені будови.

Оселя Микульчиці на Моравях.

Найстарший тип трьохподільної, мурованої церкви, прототип трьохподільної української дерев'яної найстаршої церкви з XVI ст. Захована до 1933 року в селі Суходолах

При археологічних і архітектонічних дослідях можна зробити припущення, що округлі ротондові церкви, напр. в Микульчицях, дали початок трьохподільним дерев'яним церквам, поширеним по всій Україні.

б). Червенські городи

Південнозахідні слов'янські племена, що заселявали Підкарпаття, Волинь, Поділля, Полісся і Карпатські долини, після великих спустошень під час мандрівки народів, проклали собі шлях до Дунаю та Чорного моря і тут вони зіткнулися з Візантією. Тоді тут були Уличі й Тівєрці, а в горах Білі Хорвати, яких оселі доходили до самого Чорного моря. Дуже правдоподібно, що вищеназвані племена зіткнулися вже в IX–X ст. з грецькими чорноморськими колоністами і підпадали під їх культурний вплив, а особливо християнства. Слов'янські племена знали про Візантію й якась частина з них, як купці, чи як полонені, могла бути християнами. Археологічні пам'ятники Поділля, Галичини і Волині, знайдені на старих городищах, оселях, монастирищах і церквиськах, як візантійські монети, хрести-енколпіони та інші предмети культу свідчать про давні й постійні взаємновідносини між Візантією й слов'янськими краями, особливо на Підкарпатті й Волині ще з IX–X ст.

Городища старої Волині зі своїм прастарим ладом в дельті річки Буга доживали в ті часи останньої декади середньовіччя, а на їх місце прийшли «Червенські городи», про які «Повість временних літ» подає вперше певну історичну вістку. Логічно можна думати, що ця перша городова політична організація складалася зі союзу багатьох городів (тепер городищ), а назву свою одержала від її столиці — города Чермна, або Червня над допливом р. Буга — Гучвою.

Київський літопис під 981 р. подає наступне: «В літо 6485) іде Володимир (Великий) к Ляхам і заня гради їх: Перемишль, Червень і інші гради іже суть до сего дня под Русею». По кількох роках київський князь після свого охрещення вже як християнин знову з'являється над Бугом, ідучи війною проти племені Білих Хорватів, що заселявали Підкарпаття. В цім для

нас є найцікавішим те, що кн. Володимир Великий провадив зі собою двох єпископів, мабуть, з метою посадити їх на місцеві єпископії. Це частково вказує, що в цих Червенських городах, а особливо в Червені вже існувало християнство, ще перед Володимиром. Але конкретних даних ми не мали до половини ХІХ ст.; тільки докладні археологічні дослідження на Моравах, в Польщі, на Волині, в Перемишлі, Чермні й в Володимирі на Волині, дозволили вкинути промінь світла на минуле Червенських городів.

Великі простори над річкою Гучвою і Бугом переважно покриті чорноземом, що віддавна були заселені племенами Дулібів і Бужан, вони заселяли простір аж до річки Стиру, про що тут свідчить велика кількість масивних городищ, будованих за потребою того часу. В долині річок Бугу, Гучви, Лугу, Полтви і Сяну є їх там понад сто. Власне на цих просторах десь ІХ–Х ст. постали Червенські городи. Від заходу натуральною етнографічною границею була долина річки Вепр і Розточчя, де починалися землі польських племен. Столицею цього простору й багатого краю, як згадували ми перед тим, був город Червень над р. Гучвою, якого велитенські городища знаходяться на ґрунтах сіл Чермна і Вакієва.

До Союзу Червенських городів належали: Перемишль над Сяном, Звенигород, Белз, Холм, Грабовець, Сутейськ, Володимир, Луцьк. Границя польських племен доходила до города Сутейська над р. Поромом. Дотеперішні тільки поверховні археологічні розкопки і спостереження Чермна і Ванієва промовляли за тим, що власне тут був старий город — столиця Червенських городів — Чермно. Пороблені під час тих археологічних досліджень авіаознімки виявили, що не дуже глибоко знаходяться муровані фундаменти і частини стін загадкових будівель (правдоподібно церков).

В околицях Червенського городища назви тих старих урочищ такі: «Манастир», «Чорноземка», «Черванець», а на самому городищі місцеві старі люди показують т. зв. «Золоту гірку», де під час поверхових розкопів знову натраплено на сліди мурованих фундаментів. Навколо городища Чермна в напрямку містеч-

ка Тишівці і Переспи простягаються недосліджені земляні фортифікації. Було то велике місто, що репрезентувало, як на ті часи, величезну державну організацію від Сяну аж до річки Стиру. Про це свідчить т. зв. документ празького єпископа з 1086 р., опертий на даних про теренове підпорядкування далеко ще перед датою до Х ст.

Безнастанні війни спричинилися до того, що Червенські городи спершу звільнилися від впливів моравського єпископа, а пізніше й кн. Володимира Великого, відійшли до Польщі в 981 р.

Князь Володимир Великий свої права до Червенських городів оправдував тим, що одна з його жінок була дочкою чеського князя — «чехинею». Ясно, що це впливало з тих часів, коли Червень належав до Великоморавської держави.

Не довго Червенські землі мали тривалий спокій, бо польський король Болеслав Хоробрий, підтримуючи свого зятя кн. Святополка, в боротьбі за Київський престіл, вирушив на Київ, а повертаючись знову зайняв Червенські городи; так було кілька літ, аж київський кн. Ярослав Мудрий знову зайняв Червень та інші городи.

Столиця Червенських городів Чермно над річкою Гучвою, де виявлено будівлі старих мурованих церков з Х–ХІ ст.

З досліджень О. ЦИНКАЛОВСЬКОГО

Період між XI–XIV ст. був для Червеня та його союзних городів періодом поступового занепаду, бо під час розросту Волинсько-Галицької держави його місце й ролі перейняли такі городи, як Володимир, Галич та Холм.

З часом єпархія Методія почала охоплювати більші обшари земель, закладаючи там нові християнські громади і церкви. Крім церков, відомих нам, на терені великоморавських городів розкопані й досліджені були чехословацькими археологами муровані церкви в Градцю, в Страхотанному Райгородку, у Старому Замку на Лішці, Оломувці в Микулчицях і інших місцевостях. Усі вони підлягали єпископській владі Методія. З бігом часу його влада поширилася на пограничні землі, що віддавна були заселені північнозахідними і підкарпатськими племенами. Так що ще перед приходом влади князів ті племена підлягали церковній юрисдикції Методія. До таких відомих нам слов'янських племен належали ті, що осіли над Вислою — висляни, над Дністром — Білі Хорвати, аж до границі Словакії, а також на ті часи велика і сильна організація Союз Червенських Городів, до яких належали такі городи: Перемишль, Сутейськ, Чермно, Волинь над Бугом і Володимир (назва пізніша) над річкою Лугом, Звенигород та можливо такі прастарі городи, як Белз, Холм і Грабовець.

На захід від Перемишля, над річкою Вислокою, аж до самого Санча колись розлягалася непрохідна пуща, яка доходила аж до Ряшова. В IX–X ст. місійна праця учеників Методія з огляду на густі непрохідні ліси була дуже утруднена й докладніших історичних відомостей з тих теренів не маємо. Єдиним певним джерелом про поширення місійної праці учеників Методія на надвислянських землях серед племен, що осіли над Вислою, є праця «Житіє Св. Методія архієпископа моравського», написана кимось з його близьких співпрацівників. Отож в цьому «Житті» автор описує свої враження з місійної праці й подає: «Методій мав дар пророчий і багато сповнилося з його пророцтв, з яких одно, або два згадаємо: Поганський князь дуже міцний сидів у Вислі і глумився над християнами і шкоди, і кривди їм творив. Пославши (Методій) до нього, казав йому сказати: Добре

би було сину, щоб добровільно охрестився на своїй землі, бо інакше будеш взятий до неволі і змушений прийняти хрест на чужій землі. Попом'ятаєш моє слово...»

І так сталося. Як виходить із «Життя», вислянського князя, мабуть, охрищено в Моравії, невдовзі переслідування християн в цім краю припинилося й почато над Вислою будову церков, як у Кракові й у Висловці над Нідую, де, правдоподібно, була столиця князя вислян Мешка.

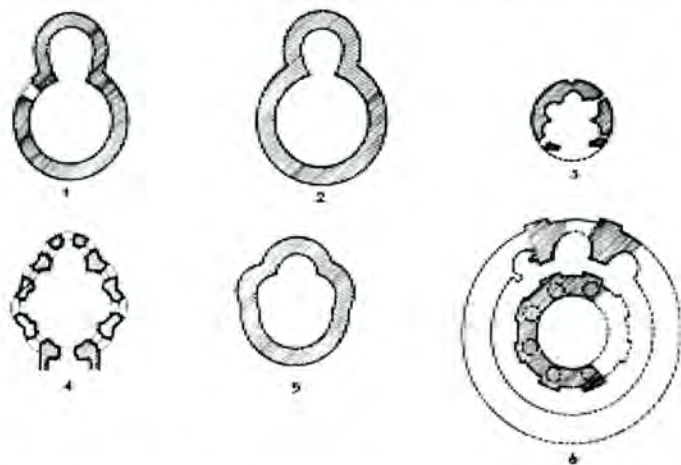
Місійна акція одночасно з Моравією поширилася й на Словакію й на найближчі землі над Сяном і Дністром та далше аж до річки Бугу на терен бужан і волинян, засвоюючи собі назви «Червенських городів», яких минуле на протязі IX–X ст. не пояснюють нам докладно ані літописи, ані хроніки. Відомо тільки одне: що претендентом до цього краю став Київський князь Володимир Великий, що заложив місто на західньому березі Буга й назвав його своїм іменем Володимиром. «В літо 6489 (981) іде Володимир к Ляхом і заня гради їх: Перемишль, Червень і інші гради, іже суть до сьогодні под Русью». При цьому треба пригадати, що в тому ж році (981) сам князь був ще язичником і тільки 12 літ, як про це згадує літопис: «В літо 6500 (992) ходив Володимир на Хорвати», а мета цього була — поставити двох своїх і залежних від нього єпископів. Чи вдався йому той похід на Підкарпаття, літопис нічого не згадує. Отже, поважне літописне джерело не вносить нічого нового, або певного до нашої найстаршої церкви на терені Червенських городів.

Ще перед Першою світовою війною польські та київські археологи розпочали археологічні дослідження на терені Галичини, а другі на терені Волині і Червенських городів в доріччю Висли і Сяну. Також у 1958 р. відкрито найстарший пам'ятник романської архітектури в м. Висловці над річкою Нідую. Там відкопано невеличку будівлю, стиль якої спостерігається й який знаходимо на терені Великоморавського князівства. Цю будівлю за стилем й розміром можна зарахувати до IX ст. до часів Св. Методія. На наших теренах відкрито подібну такого самого розміру й форми будівлю, яка перед тим ніким і ніколи не була досліджена, особливо археологами. В Печерському Патерикові

нашого літописа є згадка про цю церкву, віднована під 1018 р. названа як стара, або «Старий монастир».

Плян і розміри квадратної церкви як у Велеграді на Моравах, а також у польськiм Висловці й у Зимні під Володимиром на Волині собі тотожні — це прототи́пи Методієвської церкви IX ст. в Моравській єпархії, де крім такого типу будівель, у кінці IX ст. і на початку X-го з'являється новий тип т. зв. «ротонда», або форма круглої церкви. На цей тип священної сакраментальної будівлі натраплено в Зорянах, в Перемишлі (дві). У Володимирі на Федорівці й Михайлівщині, а також, правдоподібно, на городищі Чермні над р. Гучвою в Галичі, а також у старих урочищах, що мають часто назви «ротонди». Тип ротондової церкви пізніше було прийнято на всій території Червенських городів у ранньому середньовіччю, й на протязі кількох століть ротондовий тип перетривав аж до татарського погрому наших земель.

Ротондові церкви на Червенських городах і у Володимирі

1. Перемишль. Замок. 2. Перемишль. Кафедра. 3. Згоряни. Галичина-Закарпаття. 4. Володимир. Михайловець, Васильовська Церква. 5. Галич. Розкопки Я. Пастернака. 6. Михайлівщина. Правдоподібно є то гробовець кн. Анни з XII–XIII ст. Розкопки проф. Каргера в 1958 р. Поділка 10 м.

А після цього розвивався під впливом західньої архітектури і створив оригінальний еклектичний тип Чермни спершу під впливами Візантії, а потім Західньої Європи, цебто, поєднував у собі східні й західні впливи.

Скупчення такого типу церков виявлено в урочищі Михайлівщина, в центрі самого міста Володимира. Історичних відомостей про ці архаїчні церкви ми майже не маємо й великий поступ в цій ділянці завдячуємо археології, яка останньо досягла ревелюційних успіхів, як на Волині, так і в Галичині. Надзвичайно важливе відкриття зроблено на перемишлянському городищі, де відкрито три західні стіни замку, що був побудований на старім городищі кн. Перемислідів; там знайдено фундаменти округлої ротондової будівлі-церкви, зложеної з брил місцевого дикого каменя. Під час розкопів виявилось, що це спідня частина з апсидою від східньої сторони. Камінні брили були зложеної й спаєні цегляною кладкою, що вживалася в будівлі IX–X ст. Перемишлянська ротонда відзначається великим розміром і має в своїй культурній верстві кераміку та інші злами твердого матеріалу. Такі ж археологічні знахідки є також властиві для Моравії. З північної сторони церква-ротонда прилягає до чотирикутної мурованої будівлі, що могла бути княжою палатою, або монастирським будинком, необхідним для місійної праці.

На північ від згаданої церкви-ротонди, під валом городища, відкрито могили, в них 7 трун, збудованих із дубових грубих брусів, кераміку і мідяні хрести-енкологіони, які можна припускати, що походять з X–XII ст. На північному схилі замкової гори в напрямку міського торговища, під готицьким римо-католицьким катедральним костьолом під час археологічно-техтонічних дослідів знайдено фундаменти ще другої ротондової церкви з того ж періоду. Дослідження камінних фундаментів і решток стін показує, що друга перемишлянська ротонда була дещо меншою від церкви-ротонди, зате мала значно грубіші та нищі стіни, що на ті часи було необхідним для оборони перед ворогами.

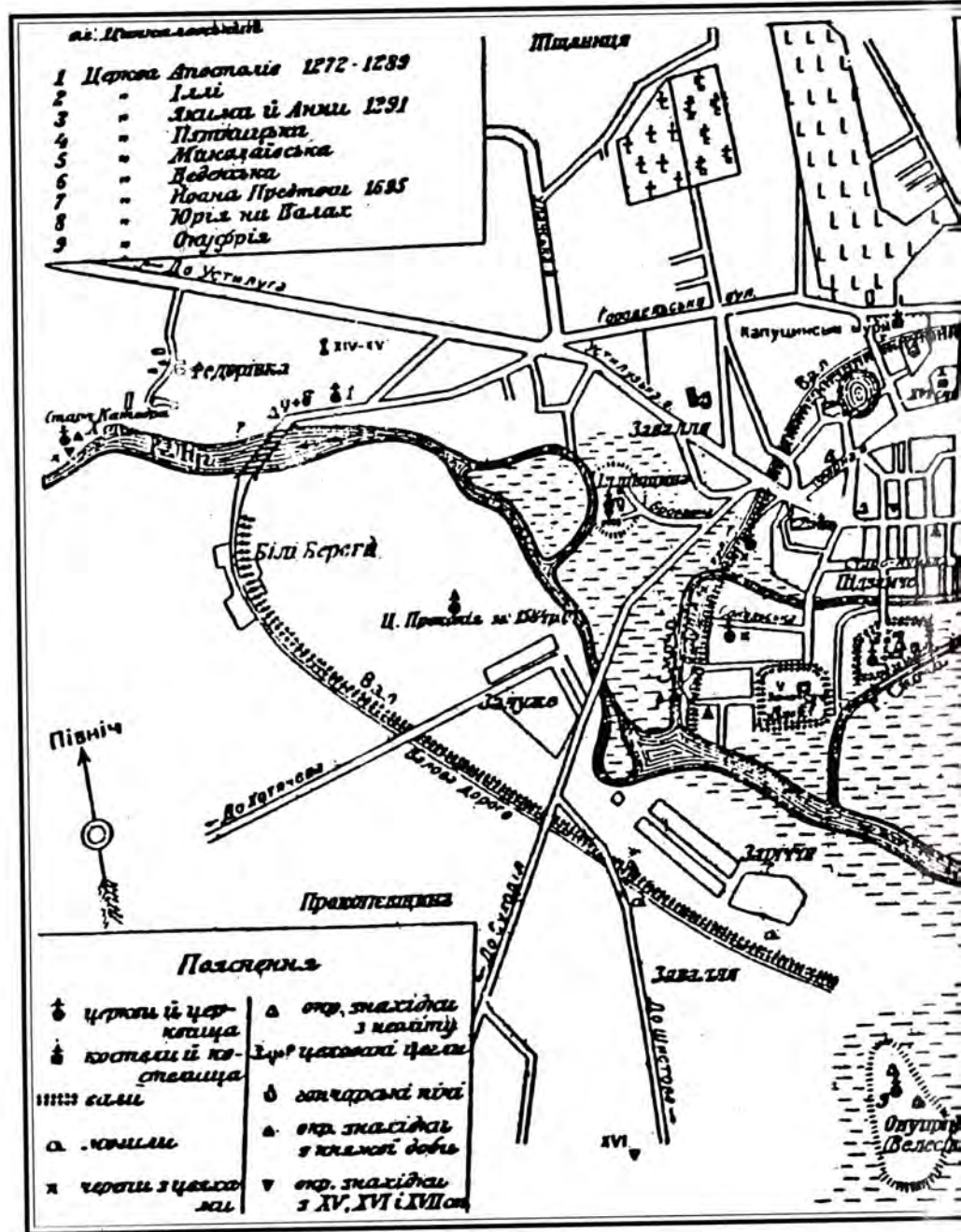
Була ще друга ротондова церква в Перемишлі з часів передбудовою кн. перемишлянським Володимиром Ростиславовичем великої церкви, руїни якої зберігалися ще до 1910–11 років.

На підмоклих сіножатах річки Гучви в притоці р. Бугу, недалеко від сіл Чермна і Вакієва знаходилося старе городище, яке місцеве населення називало «Замчище». Це городище має понад 300 метрів обводу, а зверху за валами має заглибину — площу понад 100 метрів завдовжки і 70 м ширини. Від півночі виразно видно широкий в'їзд; на підгородді такі урочища — Черемленський ліс, Золота гірка, Золотий тік, Бабина могила, а на полях багато курганів і могил. Оце все, що залишилося від столиці Червенських городів — Червеня. Вищенаведені назви урочищ відомі нам з історичної літератури про цей край, яка в нас, щоправда дуже убога, тому ми даліше хочемо зупинитися над минулим його.

Червень — це була столиця Червенських городів, що в IX—X ст. дійшли до високого культурного й економічного рівня як на ті часи; система міст, які були об'єднані в Союз городів, представляючи собою одну цілість і котрі, що є певно, підпали під впливи християнства поширеного там учениками Методія, про що свідчать старі археологічні пам'ятки, як церкви, монастирі, духовенство, а тим самим вищий рівень культури й знання. Багато наших і чужих істориків, етнографів і археологів відвідували Червенське городище; багато з них снували свої наукові гіпотези і різні припущення, але ніхто з них там не робив археологічних розкопів.

Про існування в столиці Червенських городів города Чермна маємо праці нашого історика А. Петрущевича: «Краткое историческое извѣстія о введеніи христіанства въ Прикарпатскихъ странахъ». Львів, 1882. І старий документ володимирської єпископії еп. Льва Кішки «In antiqua charta eu gradu et ordina Recensentur episcopi Wladimiriensis: 1. Joanes, 2. Antonius, 3. Anythi, 4. Kordius, 5. Nilius, та врешті — Stepanus». З того бачимо, що єпископ Степан, поставлений Володимиром Великим, був на Червенських городах шостим з черги єпископом. Залишається з'ясувати, де була єпископська резиденція попередніх єпископів. Можна робити зовсім логічне припущення на основі тодішньої величі городища та інших Червенських городів, що йому в ті часи підлягали, єпископською резиденцією був Червень.

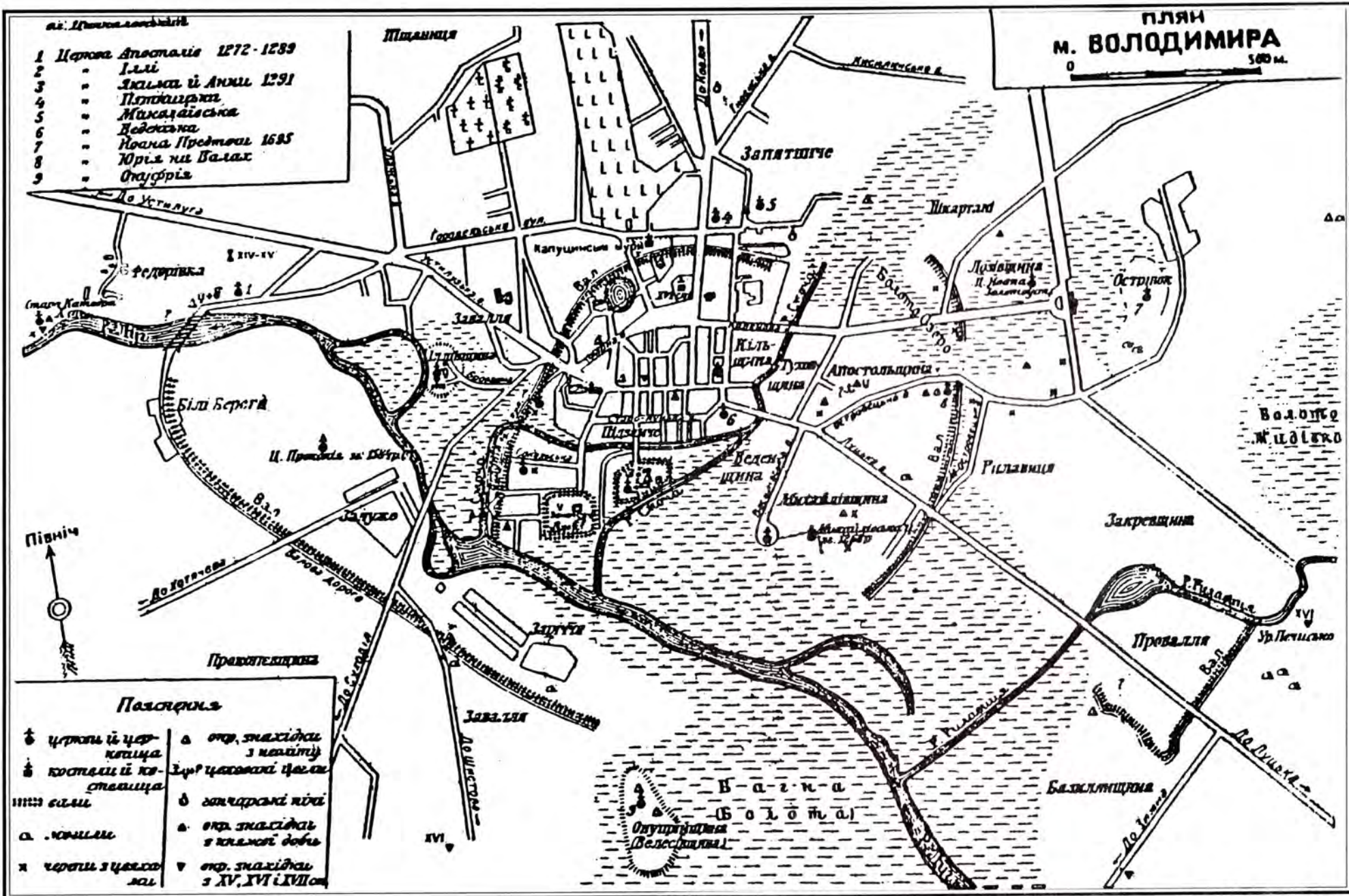

Рис. М. Журавський

В 1887 р. недалеко Чермна, над річкою Лугом почалися перші на Західній Волині археологічні розкопи професора Київського університету Володимира Антоновича і проф. Прахова. Перша праця почалася в урочищі «Стара Катедра», на передмісті Федоровець. Мета розкопів була знайти найстаршу церкву, збудовану кн. Володимиром Великим, як першу катедру Волині та віднайти реліквії також першого знаного нашої історії єпископа Степана. В згаданім урочищі В. Антонович і Прахов відкопали трьохнавну будівлю грецького стилю Св. Дмитрія, збудовану десь 1272–1286 рр. Стіни тієї церкви були зложені з тонких квадратних цегел, зв'язаних мулярською цегляною кладкою з домішкою товченої цегли рожевої краски. Відомості та вислід тих розкопів подано в 1887 р. п. з. «Археологические исследования в г. Владимире Волынском и его окрестностях», Київська Старина, 1887, т. XVII, ст. 48.

Там же читаємо, що при розкопуванні східньої стіни знайдено під фундаментами трьохнавну будівлю церкви, а під нею ще старшу споруду, фундамент якої не мав нічого спільного з трьохнавною церквою. Цей спідній фундамент був збудований півколом (ротондовий), що продовжувався поза фундаментами трьохнавної церкви Св. Дмитрія. Фундамент був зложений з брил міцної скаменілої крейди, а його мулярська цегляна кладка зовсім вивітрилася, так що брили свobodно від себе відділялися. Крім того, знайдено багато кахель, а в східній частині, де був вівтар, знайдено плоску квадратну кахлю з горельєфом чаші і літер І. Н. Ц. І. В уривчастих крейдяних узбіччях річки Луга натраплено на завалені печери, аналогічні до печер в с. Зимне. Все це промовляє про те, що на передмістю Володимира в урочищі Федоровець, або Стара Катедра було дві церкви: одна Св. Дмитрія з XIII ст., про яку згадує Іпатський літопис, а друга тут же з круглими фундаментами т. зв. «Стара Катедра», що була тут побудована, правдоподібно, IX–X ст. Вона була резиденцією кількох єпископів методіївської доби. В околиці м. Володимира на південь над р. Лугом над старим городищем з VII віку була розлога слов'янська оселя, а також в с. Зимне та його околиці.

цях. На протязі XIX ст. аж до теперішнього часу там знайдено багато кераміки, залізного знаряддя, зброї, хрестів, енкалігонів та інших пам'яток VI–X вв. Всі знахідки з розкопів доказують, що с. Зимне належить до перших слов'янських передхристиянських осель на Волині.

Отож не дивно, що наш найстарший «Літопис Временних Літ» подає найдавнішу згадку про церкву і монастир на Святій Горі ще у 1018 р., коли лицар великого князя Ярослава по битві з Болеславом Хоробрим знаходить собі притулок і приймає схизму. У цій самій «Повісті минулих днів» у Печерському патерикові знову згадується монастир у Зимнім на Святій Горі, що у 1074 р. помер там, не дійшовши до Володимира, ігумен Києво-Печерської Лаври Варлаам.

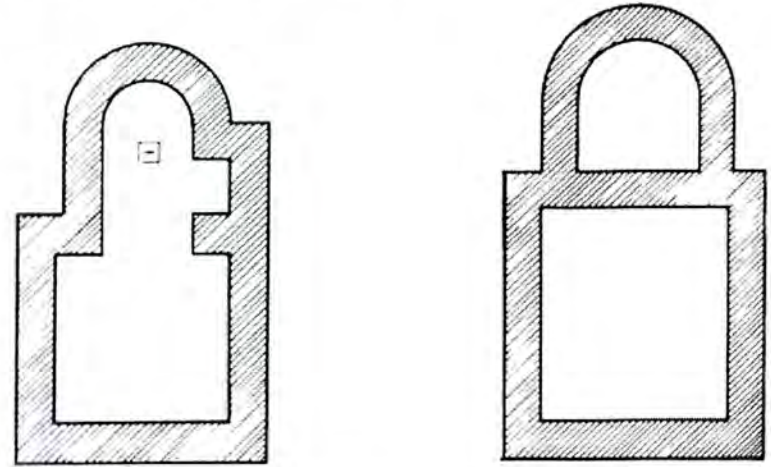
Археологічні дослідження від кінця XIX ст. переведені на поверхні Зимна виявили пам'ятки археологічно-церковного характеру: печери, хрести, особливо на тих місцях, де були колись церкви. Але поважних розкопів ніхто й ніколи тут не переводив; все, що зроблено дотепер, було не ґрунтовне, поверхове, що ніколи не дає повнішого образу про минуле.

З місцевих оповідань і легенд довідуємося, що найстаршим пам'ятником вважають там побудовану від непам'ятних часів маленьку церковцю Св. Трійці і муровану будівлю, названу місцевими людьми «теремом». Церкву зв'язують з бувшим тут монастирем на Божій Горі. Докладніші дослідження й порівняння найстарших церковно-архітектурних об'єктів на терені Моравії, Польщі дали можливість шляхом порівняння довести про існування після ротондових, квадратних церков з одною апсидою, невеликого розміру, виявлені під час розкопів у Велеграді на Моравах і у Вислоці над річкою Нідою. Припускають, що цей тип церков належить до кінця IX і початку X ст.

Маючи наглядно розміри та пляни старинних церков приходимо до висновку, що наша Святотроїцька церковця в с. Зимне була основана у вищезгаданім періоді нашої історії. На протязі віків вона була перебудована, реставрована, але свою архаїчну основу задержала дотепер. Без поважніших археологічних розкопів тяжко розв'язувати захмарене минуле.

На цім кінчаємо перегляд ротондових та квадратних церков, що ми їх відкрили завдяки доказам археології на терені Червенських городів у IX–X віках.

1. с. Зимно під Володимиром. Церква Св. Трійці
Літописна згадка 1018 рік, при ній монастир
2. Велеград на Моравах.

Фундаменти церкви IX ст. Розкопи археолога Грубого.
Аналогія у Вислоці, розкопи д-р Вартоловської

в). Великокняжа доба на Русі-Україні

В часах володіння на Волині й у Галичині князів з роду Руриковичів, а пізніше Романовичів, Київ був столицею розлогої й могутньої держави, а також адміністративним, релігійним і культурним центром. Тільки у самому Києві та його пригородах за панування перших князів Володимира, Ярослава, Ізяслава та інших було багато церков і монастирів. За відомостями літописців («Повість Временних Літ») в Києві було збудовано «Десятинну Церкву» ще в 991–996 роках, цю церкву називали також «Богородичною». Спочатку церква була дерев'яна, яка невдовзі згоріла. В 988 р. була Свято-Юрська Церква, а в 1017 р. ще була одна церква в центрі столиці, доля якої нам маловідома.

В 1037 р. кн. Ярослав Мудрий збудував велику муровану церкву Св. Софії, при якій також був монастир Св. Юрія. В тому часі той же князь збудував Благовіщенську церкву в «Золотих Воротах» у мережі оборонних фортифікацій города.

Крім Свято-Юрівського монастиря у Києві, були монастирі, а при них церкви: Ірипенський, Дмитрієвський, Миколаївський, Семенівський, Михайлівський, Печорський, Андріївський або Янчин монастир. Михайлівський — Золотоверхий, Богородичний — Кловський, монастир Св. Іоанна, Пироговський монастир Св. Богородиці, Кирилівський — Спаський на Берестові, а також церкви: Св. Василя на Поділлі та інші. Очевидно, що при кожному монастиреві була одна або й дві церкви. В цій самій добі крім церков і монастирів у самому Києві, були церкви по більших і менших городах Русі-України, що тут згадуємо тільки деякі, а саме: у Переяславі, Чернігові, Турові, Галичі (8 церков), Шумську, Луцькому, Овручі, Перемишлі (8 церков), Бересті, Пинську, Новгороді (Новгородку) на Поліссі, в Городні, в кожному городі 2–3 церкви. В деяких городах, як напр., у Володимирі на Волині було понад 10 мурованих церков, в Перемишлі 4 церкви (з них дві ротонди); у столиці Червенських городів Чермні (тепер городище над річкою Гучвою) 4 або 5 церков.

В деяких вищезгаданих церквах резидували єпископи або навіть митрополити, а у підземеллях ховано князів-фундаторів та їх родини. Всі ці церкви або більша їх частина були будовані майстрами з Візантії й їх будови відзначалися монументальністю й особливою красою. Були то переважно церкви трьохнавні, рожевого кольору з квадратної цегли т. зв. «плінфи». Тільки в Києві й Галичі знаходимо п'ятинавні церкви, як напр. Десятинна церква й Собор Св. Софії в Києві, а також і у Галичі.

Тодішні монументальні церковні будови були місцем спочинку князів та їх родин, також єпископів і митрополитів, їх ще називають «Еміпоровими» (грецьке слово, що означає галерея по боках церкви, де під час служби стояли князі та їх родини). З лівої північної сторони під мурами церкви ховали князів у саркофагах. Місце спочинку єпископів і митрополитів знаходимо, звичайно, під престолами в «абсиді» церкви. Усі ці

монументальні будівлі не витримували татарських нападів у 1241 і 1260 рр., були зовсім поруйновані татарами й не змогли оборонити маси людей, які зібралися туди на захист від ворожого нападу. Про це так подає «Іпатський літопис» з 1241 р.: «Розійшлася вістка, що татари зруйнували оборонні стіни і вежі Володимира, вдерлися до церков і княжих палат. Поруйнували Володимир та продовжували свій похід на захід, нищили по дорозі такі міста, як Галич, Червень, Перемишль, Звенигород та інші міста й села, забираючи людей у полон». З усіх волинських міст татари не змогли здобути Крем'янця, замок якого знаходився на стрімкій горі (на замковій горі вже тоді була невелика Церква Св. Миколая).

1261 р. татари повторили напад на Волинь. Знищили вони тоді, як переказує цей же літопис, багато відбудованих міст та змусили волинських князів знести всі укріплення. Населення, як каже літописець, «ізбі нещадя», так що не зостався у Володимирі ні один живим, а кафедральна церква Св. Богородиці «ісполнена трушям і тілесами мертвих». Після спустошення Володимира прийшла черга й на столицю Галичини — Галич та на всі його дерев'яні та муровані церкви по містах і селах. Ввесь край обернено в руїну, а населення було сильно винищене, деякі недобитки ховалися в пущах та непрохідних болотах. Однак мудра політика кн. Данила Романовича та інших князів Волині й Галичини допомогла швидко відбудовувати свій край, городи, міста, церкви, хоч загроза татарських нападів повторювалася майже що 2–3 роки. У тодішніх війнах все майно руйнувалося, людей вбивали або забирали здорових в полон.

Ці часті напади змусили кн. Данила перенести столицю до Холма, на старе городище Червенських городів, що було на малодоступній горі, що й до сьогодні навивається «Данилова гірка». Кн. Данило почав збирати розпорошених воявників, майстрів, будівельників й всіх направляв до Холма. Як каже «Іпатський літопис», «дні й ночі приходили з різних сторін і країв майстри, зі зруйнованої Надніпрянщини, з Польщі й з Німеччини та оселялися в околицях Холма». Побудував тоді кн. Данило велику чудову церкву Св. Івана (Іоана) Золотоустого, архітектура

якої в нічім не поступалася будованим раніше церквам грецькими майстрами. Нові майстри, зібрані переважно зі західної, південної й північної Європи, внесли нові архітектурні зразки, як арки, колони, різьби, фігури, вітражі з різьбленими одвірками. З далекого зруйнованого Києва велів кн. Данило привезти «водяним шляхом» по ріці Прип'яті церковні дзвони, образи та інші церковні утвори. Коли церква Св. Івана в Холмі вже була викінчена, наказав кн. Данило прикрасити її куполи золотими зірками.

«Іпатський літопис» подає, що нова церква небагато різнилася від попередніх традиційних будов і уявляла собою новий стиль церковної будівлі зо своерідною архітектурою великою мірою та впливом заходу. Але недовго пробула ця надзвичайна, священна, сакральна архітектурна пам'ятка, бо в 1259 р. згоріла. На її місці кн. Данило побудував нову церкву Св. Богородиці та прикрасив її різними різьбами своїх майстрів. Але й ця церква довго не зберегла свого первісного стилю й була багато разів перероблювана вдогуду різним політичним і канонічним зверхникам. В підвалах холмської катедральної церкви опочивають тлінні останки її фундатора волинсько-галицького князя Данила Романовича та князів споріднених родів Волинської й Холмської земель. Наслідком змін у тогочасній нашій історії велика Волинсько-Галицька держава почала поступово підупадати, а її столиця — Володимир була перенесена до Луцька. Після влади князів Романовичів Волинь підпала під впливи литовських князів Гедеміновичів. Вони на Волині в оточенні місцевих князів і бояр та земель вищих верств прийняли православ'я й вповні засимілювалися. Те потім привело до постання одного державно-політичного Організму, що відомий в нашій історії під назвою Волинська Земля.

Ці зміни мали великий вплив на церковну й світську архітектуру. Поволі почав проникати готицький стиль, особливо в будівлях оборонного значення, як замки в Луцьку, Зимнім, Тайкурах, Клевані, Крем'янці та інші. По смерті останнього волинського князя Юрія II, столицю Волинської Землі перенесено до Луцька, де син Гедеміна кн. Любарт одружився з Бушою, дочкою володимирського от. Андрія, перебрав державну владу та

енергійно взявся до відбудови й оборони своєї держави. Будучи поганином, кн. Любарт перед одруженням прийняв християнство з ім'ям Дмитра. Володів він на Волині понад сорок літ і не тільки вдержав державу Волинської Землі, але поширив її на захід, а на південно-східнім кордоні оснував город Любар. Великою його заслугою була відбудова луцького замку та побудова, а вірніше відновлення, катедрального собору Івана Богослова (на Замку) й будова церкви в середмісті на честь свого патрона Дмитра.

Побудова кн. Любартом луцького замку, який постійно добудовували та перебудовували його наступники Витовт і Свидригайло, поступово надали замкові вигляду мішанини старого стилю, опертого на візантійських взірцях, з місцевими запозиченнями архаїчних прототипів та з готицьким стилем, що панував тоді на заході. Вплив цих стилів спостерігаємо не тільки в будівництві, але й в предметах щоденного вжитку, письмі, зброї та в малярстві. Крім церкви Св. Івана Богослова, що достояла на майдані замку до XIX ст., збереглися архітектурні пам'ятки з XIV–XV ст. в місці Кодні над р. Бугом, у Судківцях на Поділлі, що її у 1530 р. збудував Павло Сапіга.

Найбільшою церковною будівлею того історичного періоду є Успенська церква в с. Зимне коло Володимира, побудована у 1495 р. кн. Олександром Чарторийським. Крім цієї оборонної церкви, що стояла на майдані побіч мурованого замку, у Зимнім, була ще одна церква Св. Памфутія, або Миколаївська, оточена мурами. Той же князь побудував на замковій горі церкву Св. Миколая, про яку ніде не має згадки, від якої залишилися тільки фундаменти з характеристичної для того часу цегли «пальцівки» (XV ст.). Правдоподібно — це була лише замкова каплиця. Археологічні дослідження виявили на території Волині наявність готицької цегли «пальцівки» в кількох місцях. Наглядним прикладом може бути столиця кн. Острозьких — Остріг, про який згадують літописи під 1100 роком, як власність кн. Давида Ігоровича. В XII ст. Остріг увійшов у оклад Волинсько-Галицької держави, а в кінці XIV ст. належав до кн. Острозьких, протоластом був кн. Данило.

За часів панування на Волині литовських князів Любарта та його сина, а особливо кн. Федора та інших князів, як Острозьких,

Чарторійських, Четвертинських, Корецьких, Заславських, Сангушків, Вишневецьких, Доруцьких, Дубровицьких, а також відомих й заможних волинських дворян, як Загоровських, Сімашків, Кердиїв, Борзобогатих, Киселів та багато інших були фундаторами церков і монастирів. Були великі князі, що резидували у Луцьку, а також князі з роду Романовичів, Гедеміновичів, а часами і Руриковичі, що на своїх уділах будували церкви і монастирі. Лише рід князів Острозьких від його протоласта — Федора, збудували у м. Острозі та його околицях багато церков і монастирів: Дерманський монастир, Богоявленський собор в Острозі, Причастенський монастир, Богоявленська церква, Василівська церква в Мижириччю, монастир в Дубні та по інших містах та селах. Приблизне число церков і монастирів, побудованих кн. Острозькими, сягає 600. Не враховуючи в це число будов і ктитортства інших князів, як Корецьких, Чарторійських, Четвертинських, Сангушків, Порицьких, Дольських і інших. Також сотні заможних дворян Волині, пізніше ремісників і купців, які не шкодували грошей, як Загоровські, Сімашки, Борзобогаті, Кордії, Чашгичі, Корчаки, Макосії та інші.

Час великого підйому церковного будівництва можна визначити XV–XVII ст.; це часи, коли ще не вгавали татарські напади, коли підготовлялася Любливська й Берестейська унії. Тут слід згадати добрим словом таких князів, як Василь, Федір, Іван і Костянтин Острозькі, що відіграли не тільки видатну роллю на Волині, але в усій Україні та Литві. Інші волинські князі, дворяни, міщани, ремісники і селяни бачили в князях Острозьких своїх політичних й церковних оборонців. Усіх волинян очі були звернені на рід Острозьких князів.

Ще в XV ст. кн. Острозькі почали будувати муровані оборонні вали і вежі, а також велику Замкову церкву, використовуючи для її будови готицький стиль; ця церква мала оборонний характер і збігом часу підпадала під вплив ренесансового стилю, що в своїх основах та архітектурних формах і подробицях спирався на старі клясичні взірці, як склепіння, луки, колони, різьби. Цей стиль постав у XV ст. в Італії і вже в XVI ст. поширився на Землях України, що тоді були під Польщею, або

Литвою. В Україні прищепився той стиль у відмінній формі й знайшов сприятливий ґрунт у Галичині й на Волині. На Волині він припав до смаку князівським і магнатським родам, що були фундаторами замків, церков і монастирів. Це архітектурне новаторство також захопило й православне духовенство, багатих міщан, купців і дворян. Найбільшою ренесансовою церквою на Волині була Почаївська, яку почали будувати Домашевські 1642 р.; вона стояла до 1775 р. Потім граф Микола Потоцький її розібрав й на її місці побудував ще більшу церкву в стилі барокко. Сам прийняв східній обряд і став ченцем Почаївського монастиря. Як попередні церкви, так і бароккова церква Почаївського монастиря часто підпадали під татарські та турецькі облоги.

Почаївська Лавра була загально відомою не тільки в Україні, але в усій Європі, щороку йшли туди великі сили прочан.

Ми мало знаємо про церкви міста Дубна, або як його колись називали Дубень, але відомо, що в 1386 р. це місто почало оживати з упадку. За князя Василя Острозького був побудований там Спаський монастир (на острівці) і він перестояв до нашого часу, очевидно, часто підпадав під татарські облоги, був перебудований, але основи залишились давні. За наших часів в Дубні було три церкви: Миколаївська, збудована у 1630 р. кн. Янушом-Іваном, кн. Острозьким, церква Іллі, невідомо коли й ким будована та дерев'яна церква Св. Юрія Переможця з 1700 р. На монастирському острові, де був священний об'єкт з XIV ст., до цього часу не було переведено археологічних, ані архітектонічних дослідів. Мабуть, тут під землею є великі історичні пам'ятки, вони чекають ще на свого дослідника.

Згадуючи про найстарші церкви на території Червенських городів і столиці всієї Русі-України Києві, що згадуються літописцями, й які знайдено під час археологічних розкопів, свідчать, що всі вони належать до церков X–XII ст. Слід звернути увагу на те, що крім мурованих церков, були й дерев'яні, з яких ні одна не достоялась до наших часів. Наш літопис «Повість Временних Літ» згадує про Святоюрську дерев'яну церкву в

Києві, що стояла до 988 р. на горбі й згоріла. Літопис згадує й про другу церкву перед 1017 р. Там же згадується, що після прийняття християнства, кн. Володимир Великий наказав будувати церкви по всій його державі. Звичай будувати церкви поширився не тільки над Дніпром, але в усіх закутинах тодішньої держави, а пізніше в усіх удільних князівствах. Одну таку дерев'яну церкву відкрито в Давидгородку на Поліссі, яку розкопав у 1937 р. професор Варшавського університету Роман Якимович. Під час розкопів знайдено дерев'яні підвали на старому городищі трьохзрубної церкви, там же знайдено кераміку та інші пам'ятки. Досліди дозволили зарахувати будову церкви до XI–XII ст. В споді під церквою знайдено поховання-гробу якоїсь княжої родини. Можна припускати, що тут поховано кн. Давида Ігоровича (1086–1100), який перед тим князував у Володимирі.

В самому ж Володимирі після багатьох років праці проф. Р. Якимовича, виявлено також місця не існуючих тепер дерев'яних церков, будову яких можна зарахувати до XII–XVI ст. Відомості про такі церкви передають легенди в народі, літописи і ревізії замків з 1545 р. На увагу заслуговує «стародавня» пам'ятка-церква, що достояла в центрі міста до 1859 р., потім горіла під час великої пожежі міста. Частина ікон, рукописних книг і пергамінів дозволяють зарахувати цю Введенську церкву до XIV–XV ст.

Докладніші дослідження церков, що там були, можна спирати на топономастичних і археологічних дослідках і розкопках, особливо в урочищах Церковища, Манастирища, Ротонди, Святого, Купелі (де відбувалося хрещення) зможуть частково підсилити гіпотези про церковну культуру на Волині, особливо у Володимирі.

Від якого часу на заході України-Русі почали будувати дерев'яні церкви, годі сказати. Одне певне, що церковне дерев'яне будівництво було запозичене з Чехії та Моравії. Там також існували муровані круглі церкви та ротонди з одною, або двома апсидами і також чотирикутні з апсидою. Того роду церкви могли дати взірць для дерев'яних будівель. Особливо на Волині, Холмщині і Поліссі пригожий до будівництва камінь виступає рідко, натомість ліси та пущі були все й вони давали потрібний

Печера над Дністром в урочищі «Монастирок»

матеріал на будови. Дерево краще надавалося на квадратів будови та подовгасті церкви навіть з апсидою. Інакше мається справа з ротондовими церквами одноапсидними і двоапсидними, що відповідали кінцевим потребам під час богослуження: центральне місце для віруючих і апсиди, де містився від сходу вівтар, а від заходу було місце для жінок т. зв. «бабинець».

При дерев'яному будівництві трьохподільну ротонду типу, як в Микульчицях, можна було заступити трьома окремими зрубками, поставленими один при другім, що собою уявляли одну цілісність, тому, отже, трьохзрубна церква типова на всій Правобережній Україні. Цей прототип церков і приклад на еволюцію наших трьохзрубних церков, що від непам'ятних часів будували на Волині, в Галичині і на Поліссі, можна було зустріти ще в 1936 р. в селі Суходолах коло Володимира. Згідно документів, пам'ятників та рукописних записок можна ту церкву зарахувати до половини XVI ст., а побудував її волинський землянин Василь Загоровський городничий і маршал Волинської Землі, що помер у татарській неволі у 1580 р. Він у своїм за-

повіті велів побудувати при цій церкві шпиталь та притулок для німечних. (2)

Церкви цього типу поширені по всій Волині та в Галичині, а збігом часу місцеві майстри вносили свої архітектурні прикмети, як опасання (підашся) довкола церкви, які замками пов'язувано зо зрубом в одну цілість. Розвиток місцевої церковної архітектури, у пізніших періодах, як XVII–XVIII ст. під впливом західної деревної архітектури, відбувався переважно, коли їх будували магнати польського походження. Зразок такої будівлі, яка була покрита двоспадистими дахами, може бути для прикладу церква в с. Вижіва на Ковельщині в оселі Воля, а також в с. Охнівці на Володимирщині.

В XIX і XX ст. на розпорядження «Святійшого Синоду» у Петербурзі майже всюди на Волині й Поліссі були складені описи, але такі невірні, що просто «спотворювали» церковні будівлі. Гірше того, по багатьох поселеннях Волині почали будувати муровані й дерев'яні церкви, що своїм стилем іноді суперечили самому місцевому краєвидові, як напр, каплиці кн. О. Невського, Троїцька церква в Почаєві, побудована царем Миколою II, 1912 р. Ці будівлі виглядали немов «архітектурні сироти», принесені чужинцями на Волинь і Полісся.

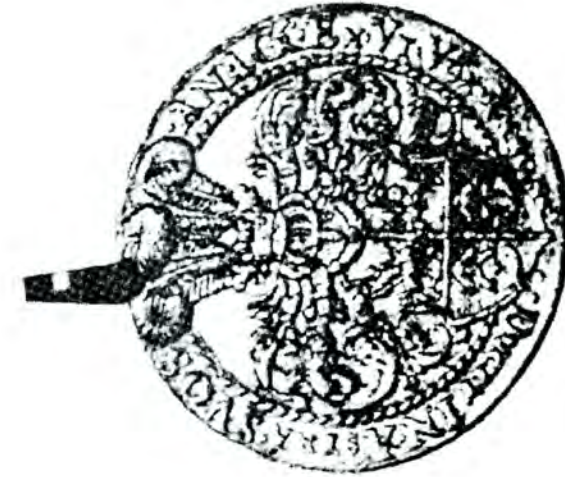
ДЖЕРЕЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

(Подаємо за списком автора)

1. Археологическое исследование въ городѣ Владимирѣ-Волинскомъ и его окрестностяхъ. «Кіевская Старина», 1887.
2. Безносков, Архитектура Западной Украины. М. Академия архитектуры СССР, 1964.
3. Логвин, Г. По Україні; стародавні мистецькі пам'ятки. Київ, Мистецтво, 1968.
4. Логвин, Г. Украинское искусство. М. 1913.
5. Маслов, Л. Дерев'яні церкви. Краків, 1943.
6. Пастернак, Я. Старий Галич; археологічно-історичні дослідження у 1850–1943. Краків, Українське вид-во, 1944, 237 ст.
7. Петрушевич, А. Краткое историческое исследование о введении христианства въ Прикарпатскихъ странахъ. Львовъ, 1882.
8. Печата, В. Образование польского государства; сборник. М. Огіз, 1947.
9. Повесть Временныхъ Лет. Ленинград, 1950, т. 1–2.
10. Цинкаловський, Олександр. Віслоцькі розкопки. «Наша Культура», Варшава, ч. 12. (Псевдо О. Волинець)
11. Його ж. Дерев'яні церкви на Волині. «Життя і Знання», Львів, 1935.
12. Його ж. Княжий город Володимир; популярно-науковий нарис. Львів, 1935.
13. Його ж. Матеріали до археології Володимирського повіту. ЗНТШ, 1937, т. 154, ст. 183–340.
14. Його ж. Початки християнства в Польщі. «Наша Культура», Варшава, 1959, ч. 1–2 (Псевдо О. Волинець).
15. Його ж. Розкопки оповідають про минуле. «Наша Культура», В-ва, 1965, ч. 5.
16. Його ж. Ротонда, як тип найстаршого церковного будівництва на Підкарпатті й Волині. «Православний Календар», В-ва, 1971.
17. Його ж. Сліди християнства на Волині до кн. Володимира Великого. «Церква і Нарід», Крем'янець, 1938, ч. 1–2.
18. Його ж. Таємниця замкової гори. «Наша Культура». В-ва, 1960, ч. 1 (Псевдо О. Волинець).
19. Його ж. Фундамент на фундаментах. «Наша Культура». В-ва, 1962, ч. 1 (Псевдо О. Волинець).
20. Його ж. Церкви домонгольського періоду на Волині, Український Календар», В-ва, 1969.
21. Його ж. Церкви XV–XVII ст. на Волині. «Православний календар», В-ва, (без дати).

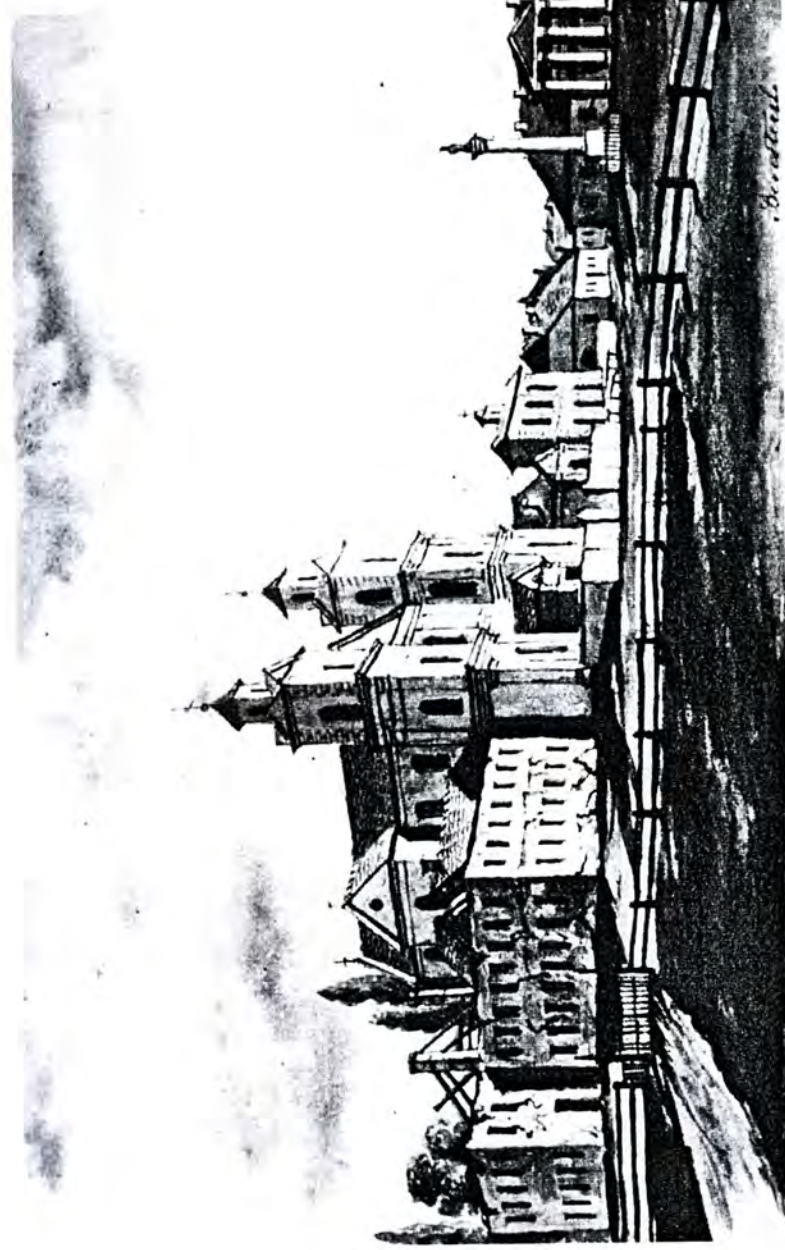
22. Його ж. Червенські городи. «Наша Культура», В-ва, 1964, ч. 4 (Псевдо О. Волинець).
23. Kozicki, W obronie kościoła i cerkwi. Lwów, 1913.
24. Labuda, G. Słowiańszczyzna pierwotna. Warszawa, 1954.
25. Paulik, Dve. Velkomorawske rotundy. Praha, 1963.
26. Pochmurny, J. Budownictwo murowane słowian Wielkomorawskich. «Kwartalnik Historyczny», Warszawa, 1949.
27. Potkanski, K. Przywilej z 1086 r. «Kwartalnik Historyczny». t. VII.
28. Zaki A. Wczesnosredniowieczne budowle Przemyśla. Przemyśl, 1961.
29. Tegoż. Z archeologii Podkarpacia. Przemyśl, 1961.

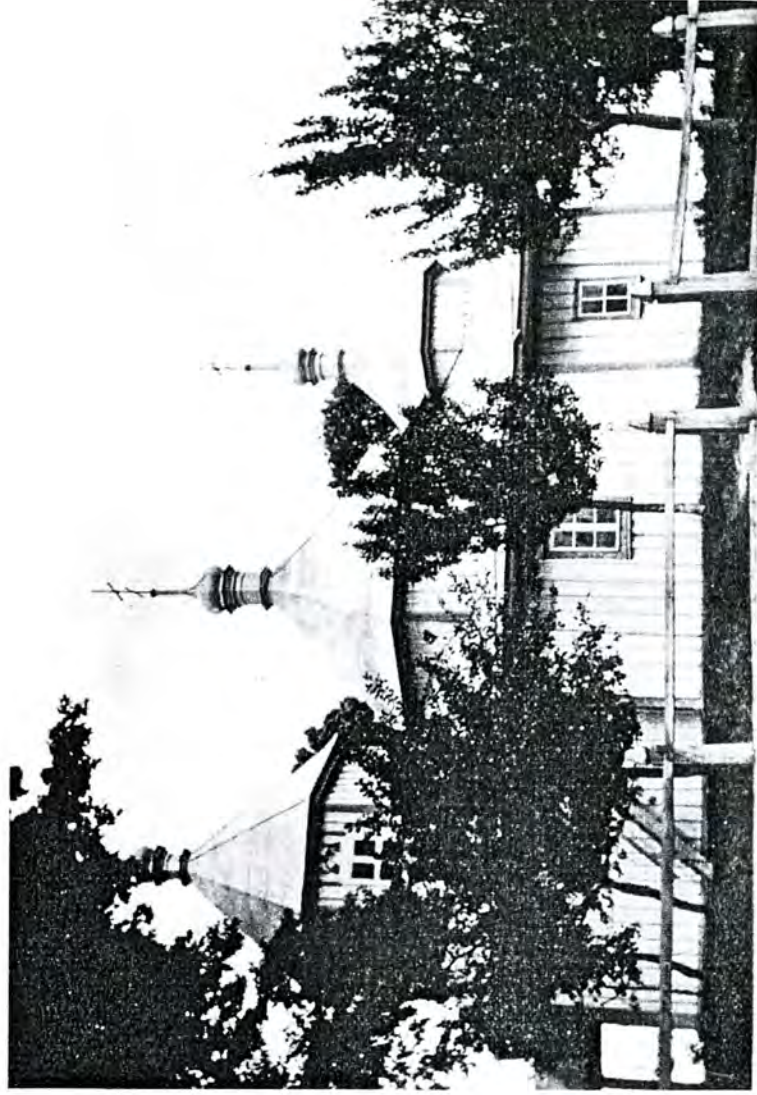
Велика печатка кн. Констянтина Костянтиновича Острозького, фундатора
Острозької Академії, друкарні, багатого церков і замків Волині, 1526–1601

Берестечко, пов. Дубно — обеліск на полях, збудований на місці, де полягли війська і населення під час боїв із татарами XVI—XVII ст. В народі, іноді, цей обеліск називається «Дівоча Могила», бо поховано тут кілька сот дівчат

Берестечко, пов. Дубно — ринок і палац у XVI ст. — власність Богуща Боговигина, пізніше — князів Пронських

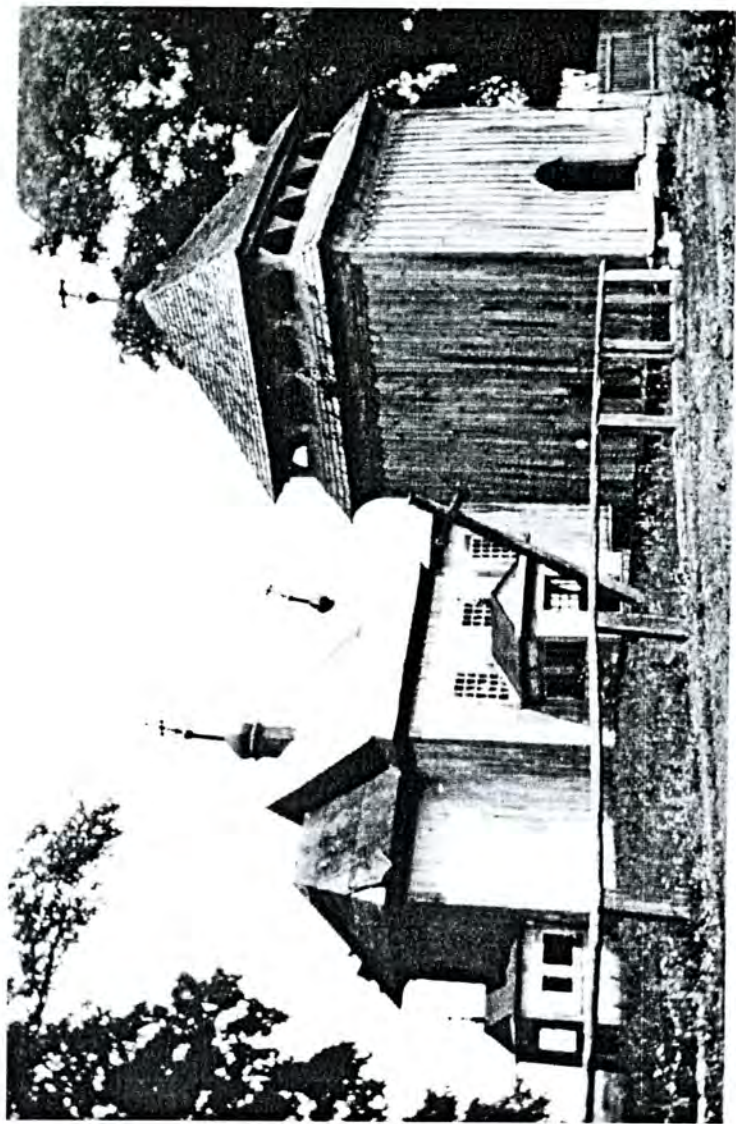

Бужанка — церковця з XVIII ст. (спалена)

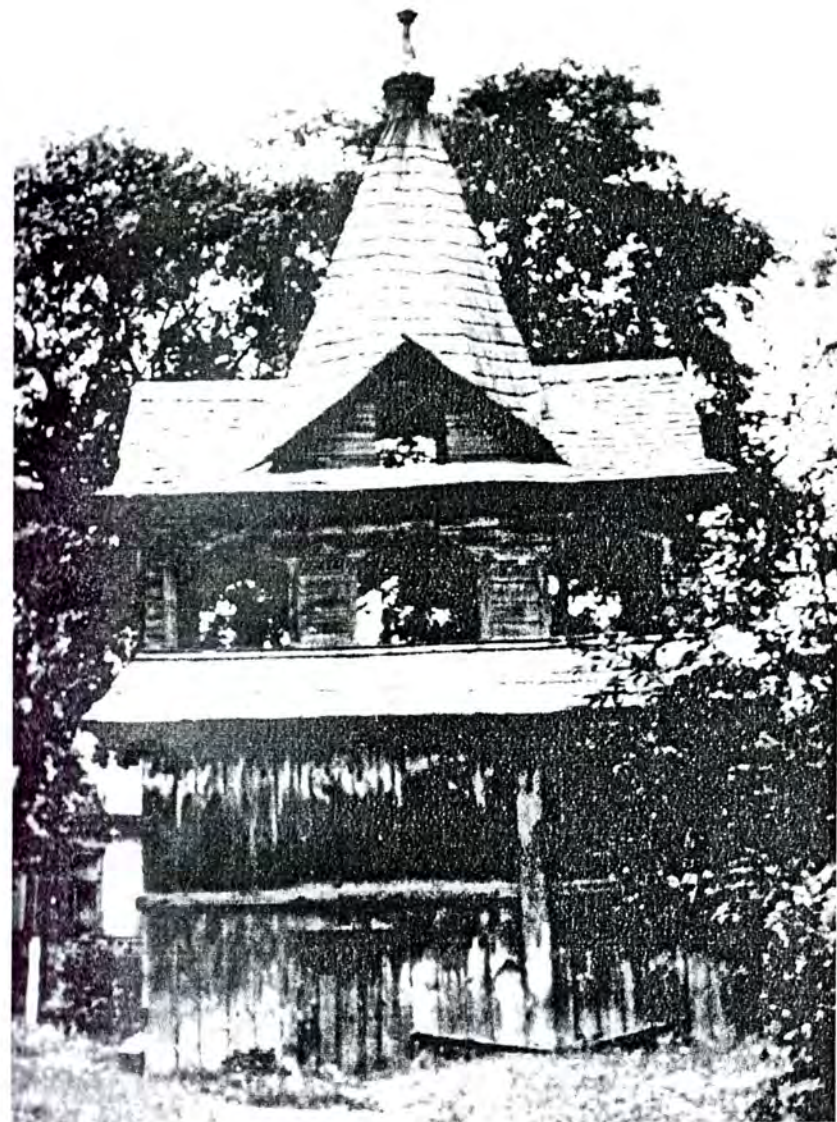

Вербично, пов. Володимир — церква XVII ст., перебудована XIX ст.
(пізніше — пов. Ковель)

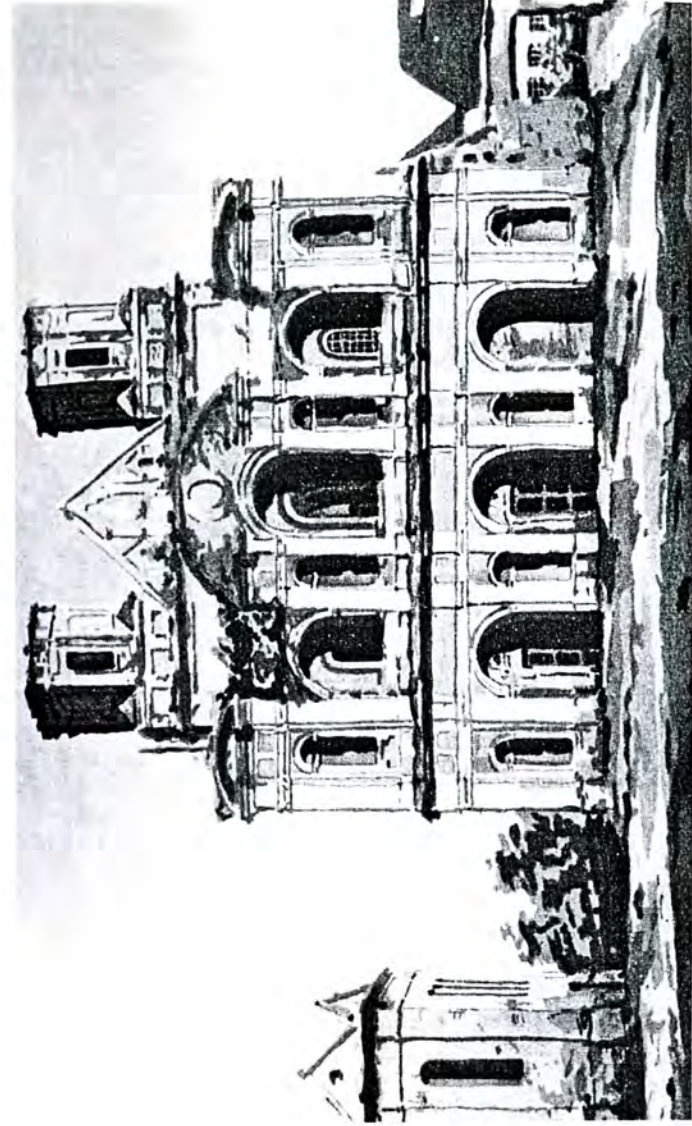
Вижва, пов. Ковель — церква й дзвіниця на передмісті «Воля» з XVIII ст.
В цій церкві ікони з XV—XVI ст.

Володимир — дерев'яна дзвіниця церкви Св. Миколая,
побудована в XVIII ст, зруйнована 1973 р.
За переказом тут була хата батька Й. Кунцевича

Володимир — дзвіниця з кінця XV ст.,
поб. кн. Чарторийським,
т. зв. Оборонна катедра в стилі ренесансу
(Фото О. Цинкаловського)

Володимир — катедральна церква з 1156 р., побудована
кн. Мстиславом, в народі називалася «Успенський храм»,
перобудована 1495 і 1882 рр.

Володимир — катедральна церква з 1156 р., побудована кн. Мстиславом, перебудована в 1495 р. і 1882 р., називалася «Успенський храм»

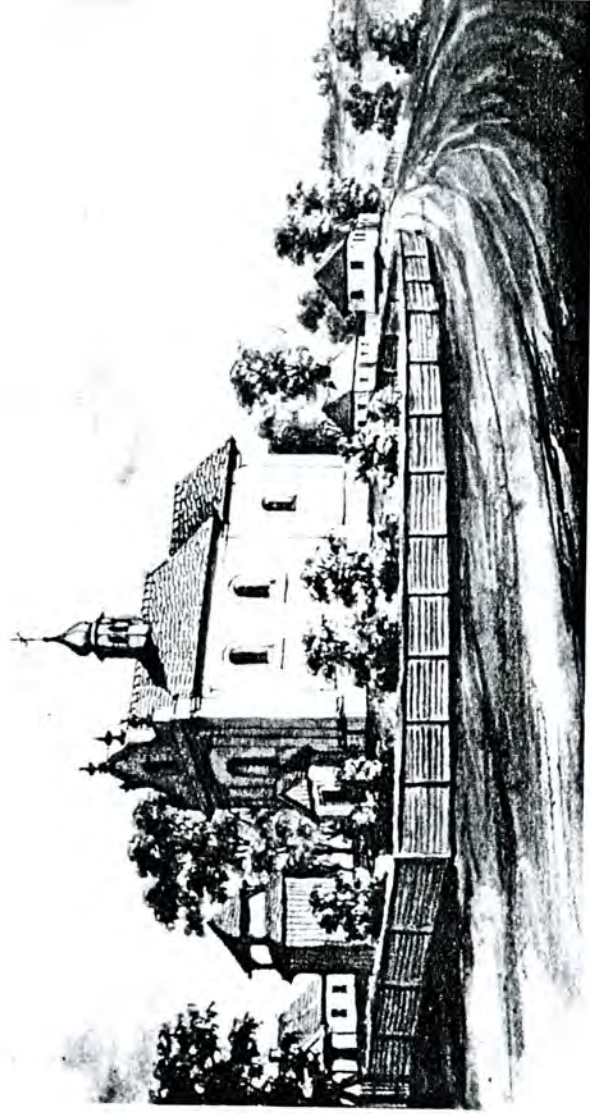
Володимир — обеліск на місці «П'ятницької» церкви або під брамою «Ковельською», іноді «Пинською»; вдалині Миколаївська церква. За обеліском урочище «Зап'ятниче»

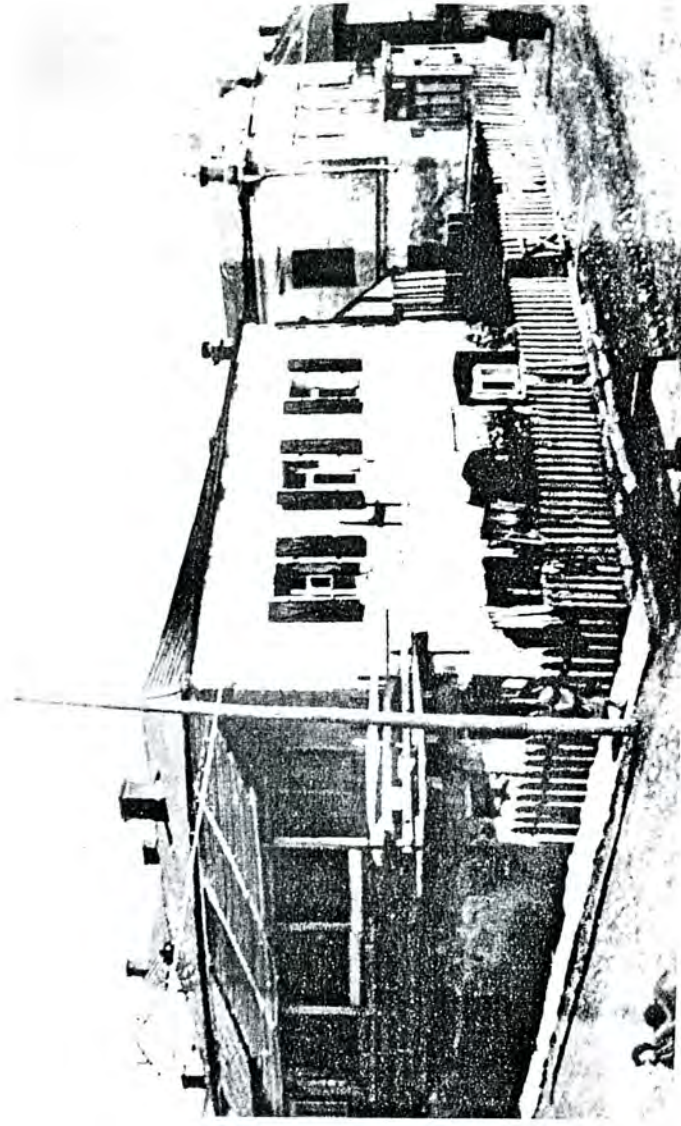
Володимир — ротонда церкви Св. Василя Великого з XII ст.

Володимир — руїни катедри Мстислава з 1156 р., перебудована кн. О. Чоргорийським у XV ст. (Малюнок кінця XIX ст., коли церква була в руїні)

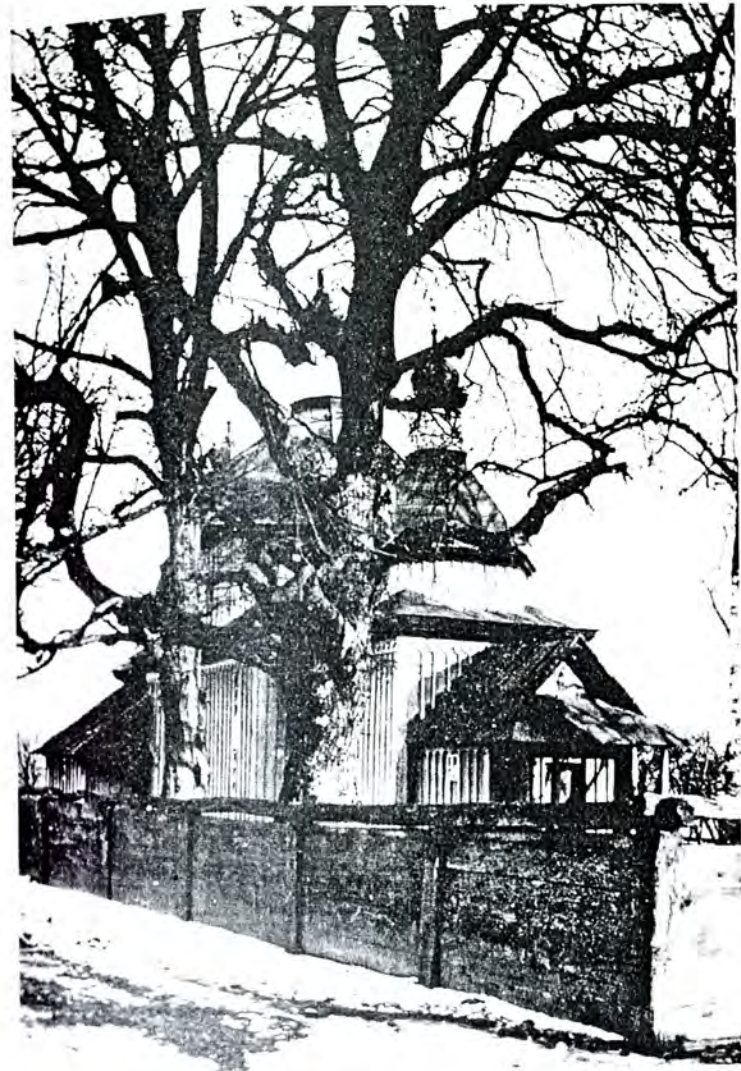
Володимир — церква, збудована на площі,
де був дім Йосафата Кунцевича; до часу відновлення Собору
вона була соборною церквою до 1882 р.

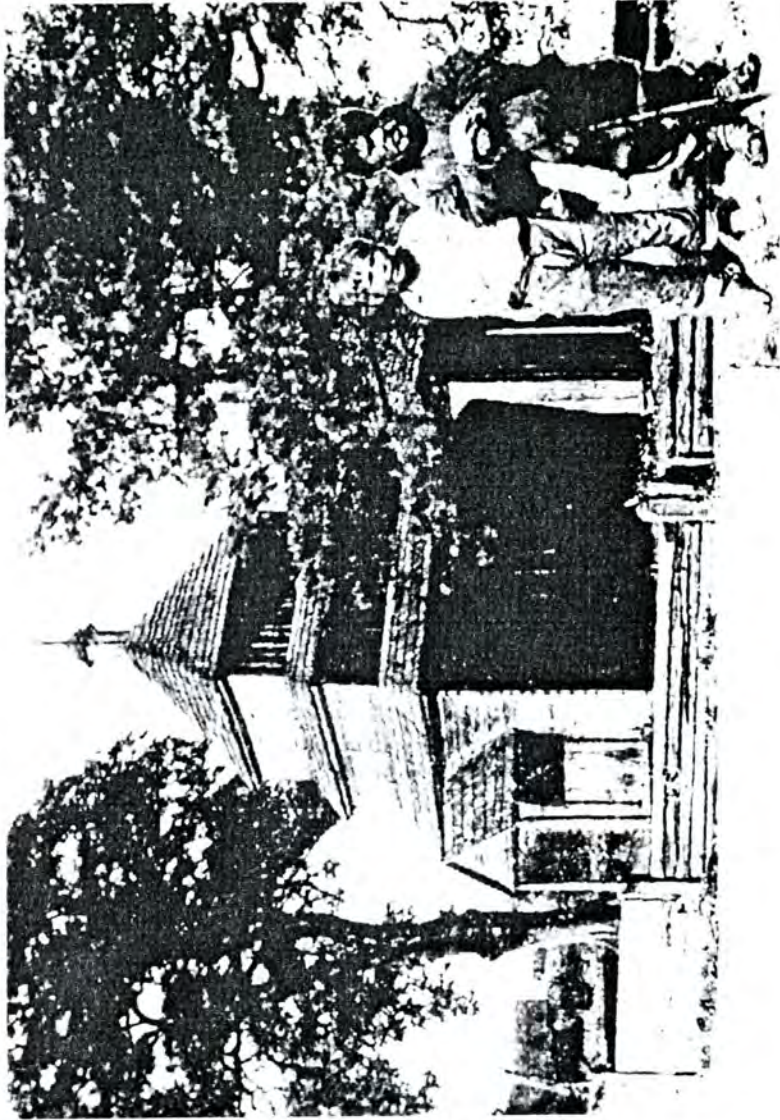
Володимир — частина міста з XV ст. «Підзамче»,
де до цього часу залишилося городище

Глумча Велика — дерев'яна дзвіниця в кінці XVII ст.; шедевр народної архітектури (зруйнована XIX ст.)

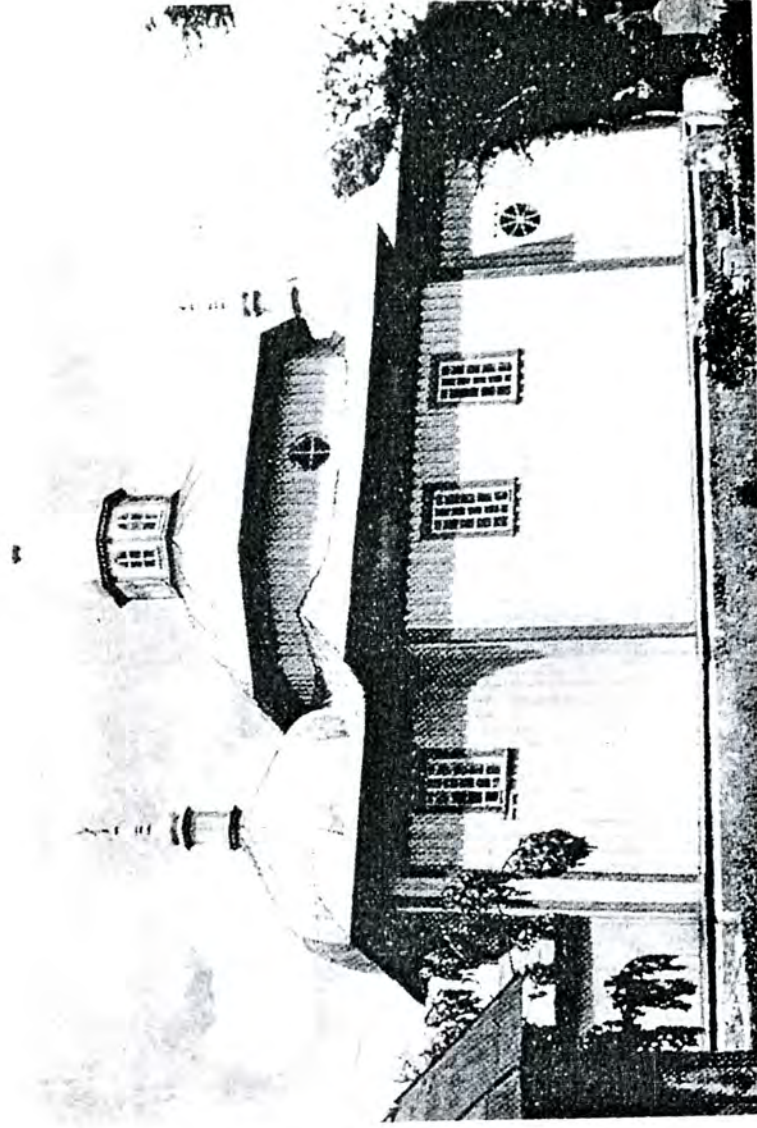
Голобіси, пов. Крем'янець — церква з XVII ст.

Городно, пов. Рівне — церква на старім цвинтарі;
побіч сліпий дід з проводиром

Граде, пов. Луцьк — дзвіниця з XVII–XVIII ст.; село в лісах.
Колись тут був василіянський монастир

Дубно — передмістя «Сурмачі» — церква Юрівська, 1700 р.

Зв'ягель, над Случчо — замок кн. Острозьких з 1507 р.;
праворуч — церква — 1890 ст.

Зимне, коло Володимира — камінний хрест в урочищі
«При суховій» дорозі. Згідно легенди, цей хрест
поставив цар Данило Романович на могилі свого воеводи —
Клима Христинича

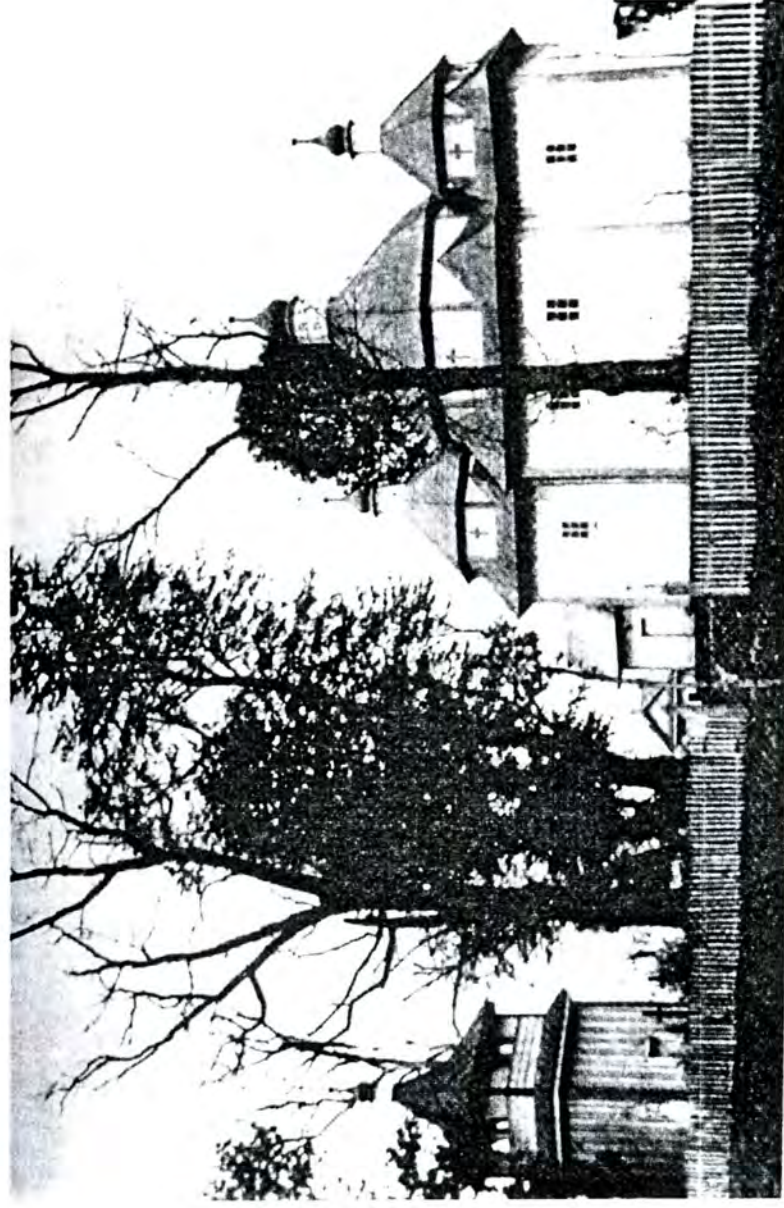
Зимне, коло Володимира — при церкві старинний монастир,
оточений замком

Зимне, коло Володимира — Троїцька церква
над річкою Лугом, на Святій горі згадується в XI ст.,
як Святогірський монастир, можливо,
він вже тут існував від X ст.

Камінь-Каширський — дерев'яна церковця з XVIII ст.

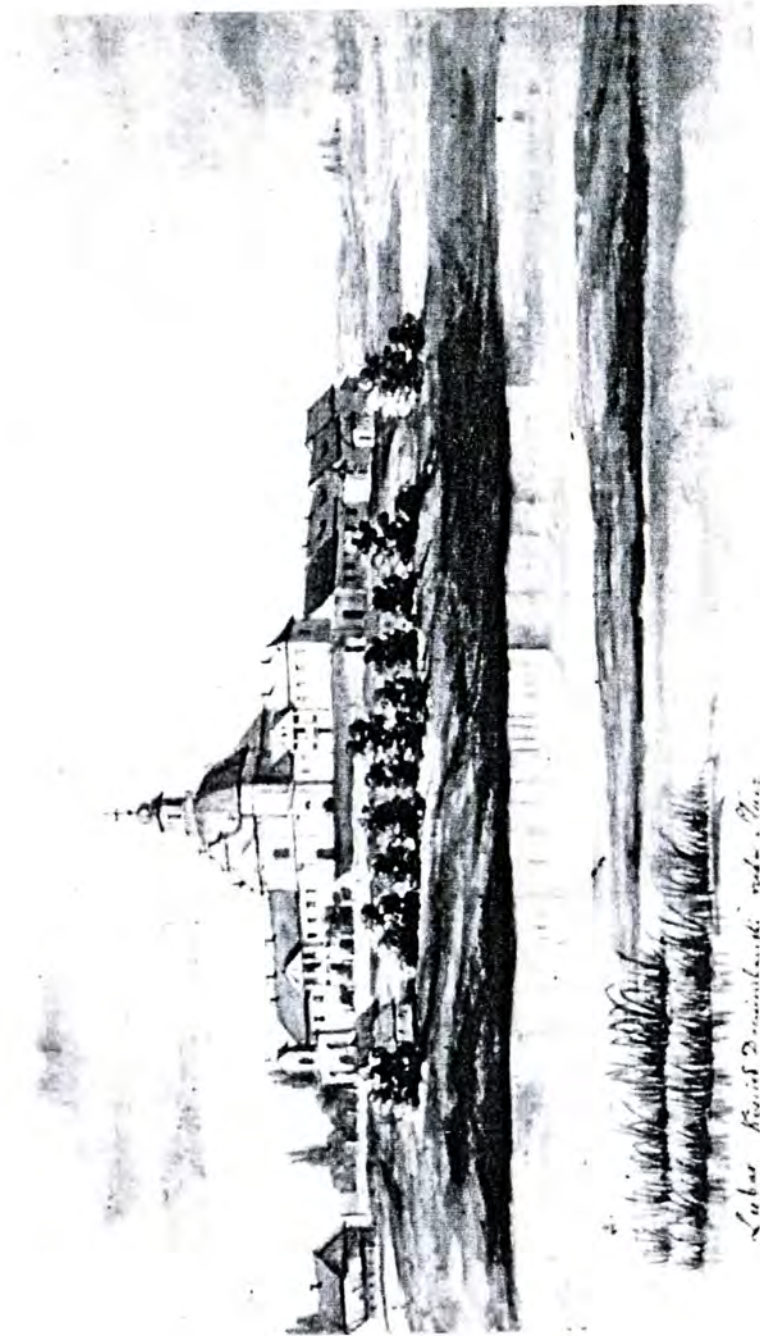
Княже, Луччина — дерев'яна церква з XVIII ст.,
згадується під 1450 р.

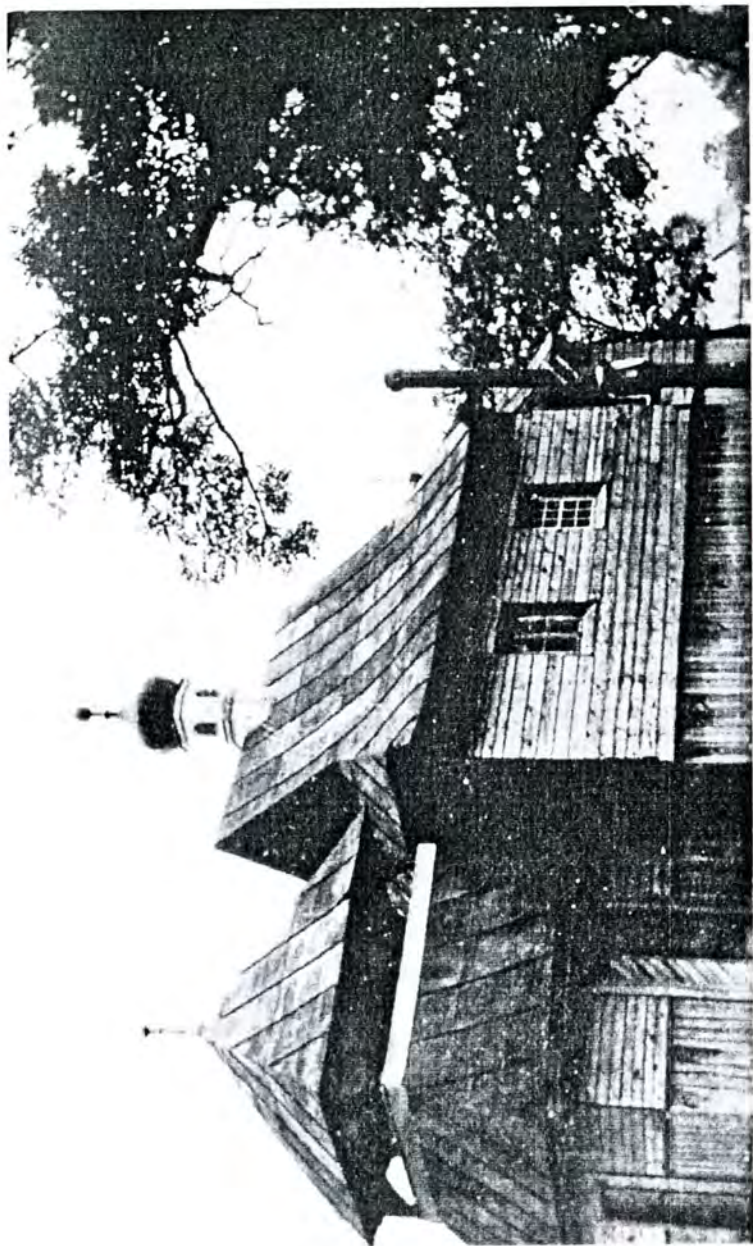
Лище, пов. Луцьк — церква згадується у 1545 р.

Луцьк — Братська церква, при ній був монастир, школа й друкарня. Луцьке братство відіграло велику роль в історії Волині

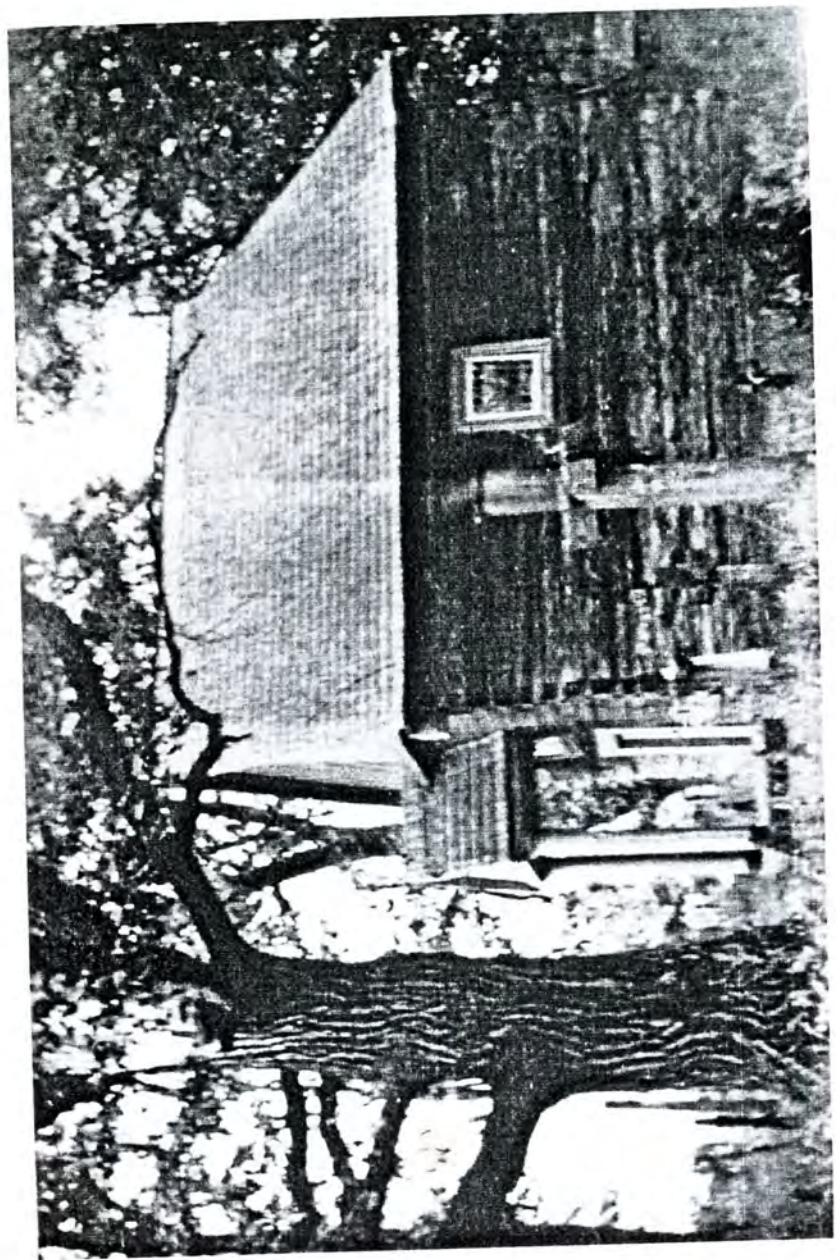
Любар — монастир над річкою Случчю, знищений військами гетм. Б. Хмельницького; тут був старий монастир, оснований кн. Любартом в XV ст.

Машів, коло Любомля — церковця XVI ст.,
прототип трьохподільної церкви того часу

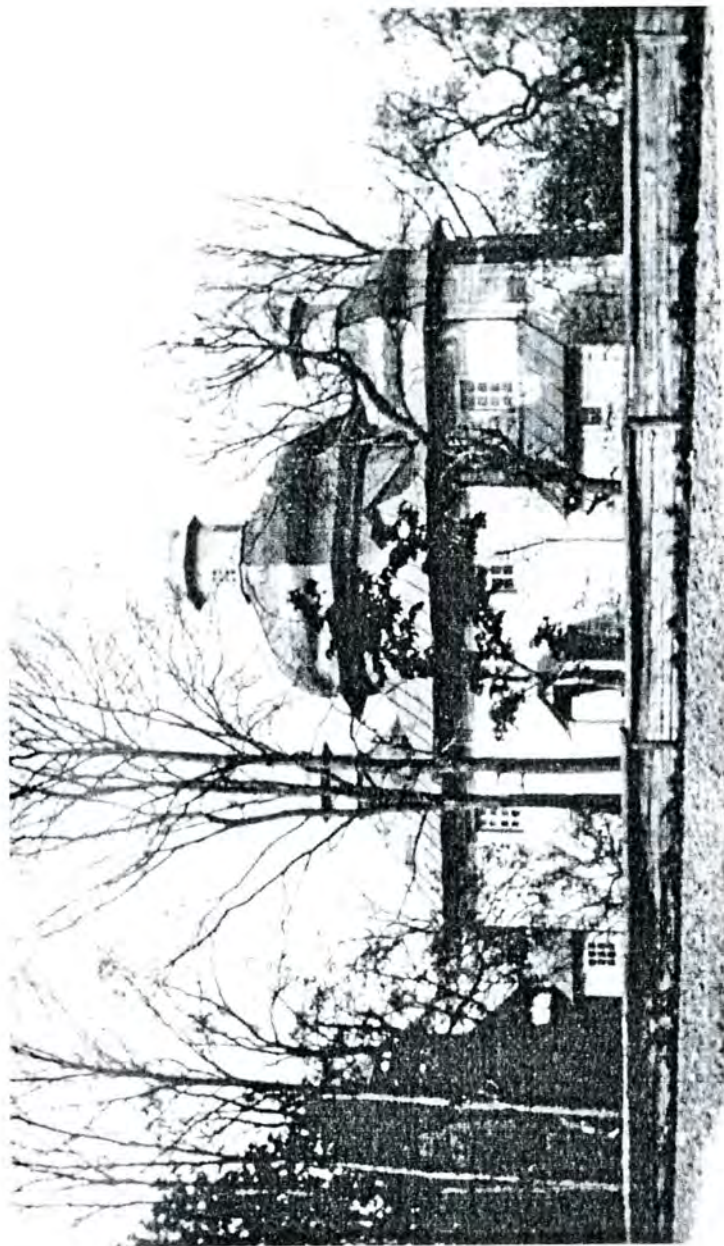
Межиріччя — монастирська оборонна брама з XV–XVI ст.;
монастир був побудований кн. Іваном Острозьким

Мельники, коло каменя-Каширського —
церква-каплиця з XVIII ст.

Мизів, пов. Ковель — дзвіниця з XVIII ст.;
стара архітектура Полісся

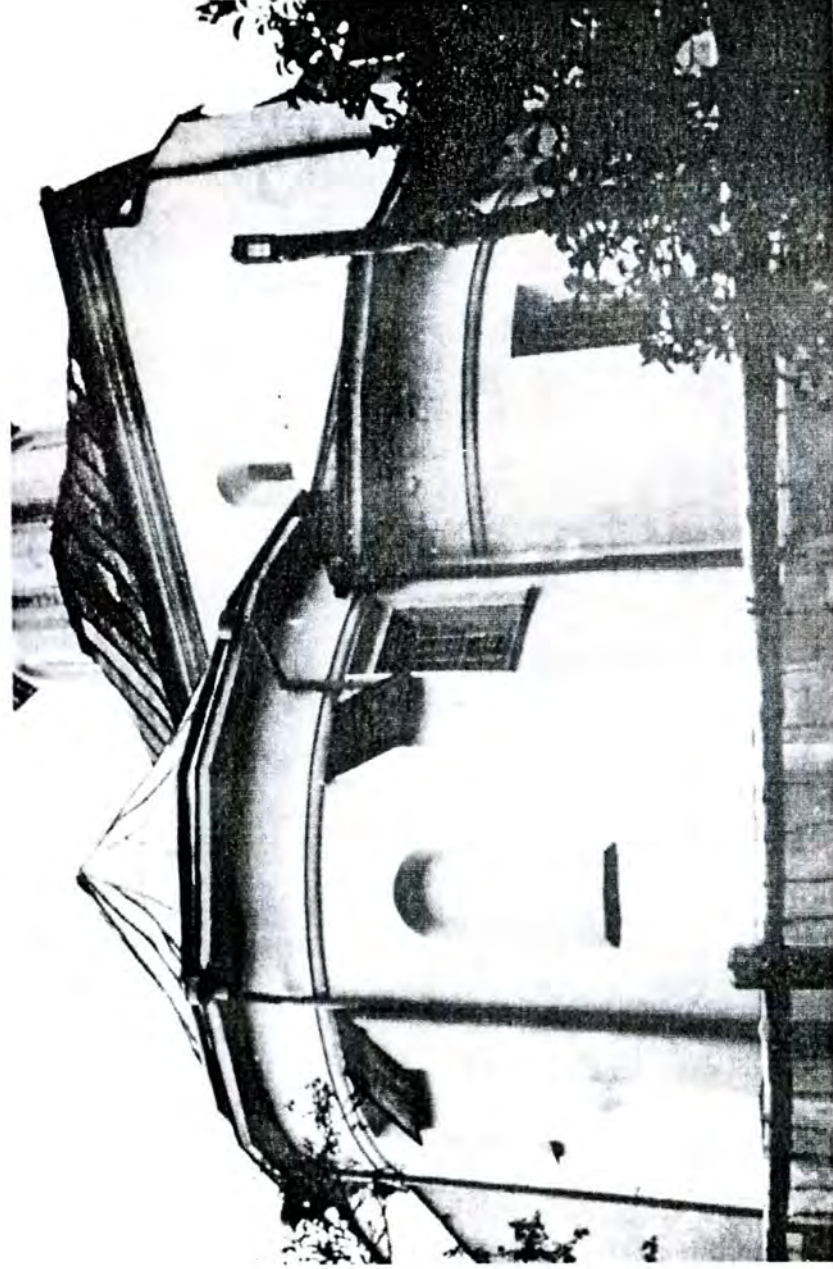
Мизів, пов. Ковель — церква XVIII ст., типова на Волині.
Перевбудована на початку XIX ст.; знято гонтовий дах
і опасання навколо церкви

Михнівка, пов. Ковель — дзвіниця з XVII ст.

Михнівка, пов. Ковель — церква з XVII ст.
в підвалі якої — труна полковника Яловицького

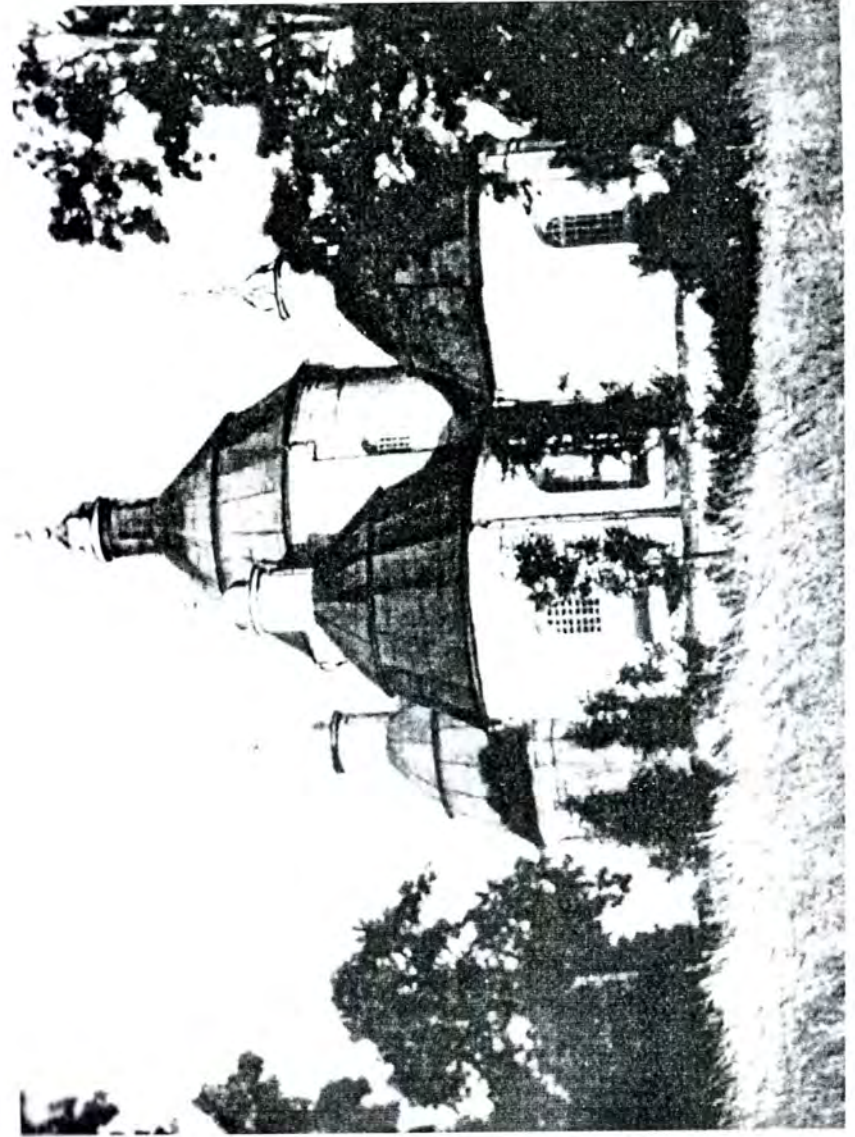

Мільці, над р. Турією — церква фундації кн. О. Сангушки XVI ст.

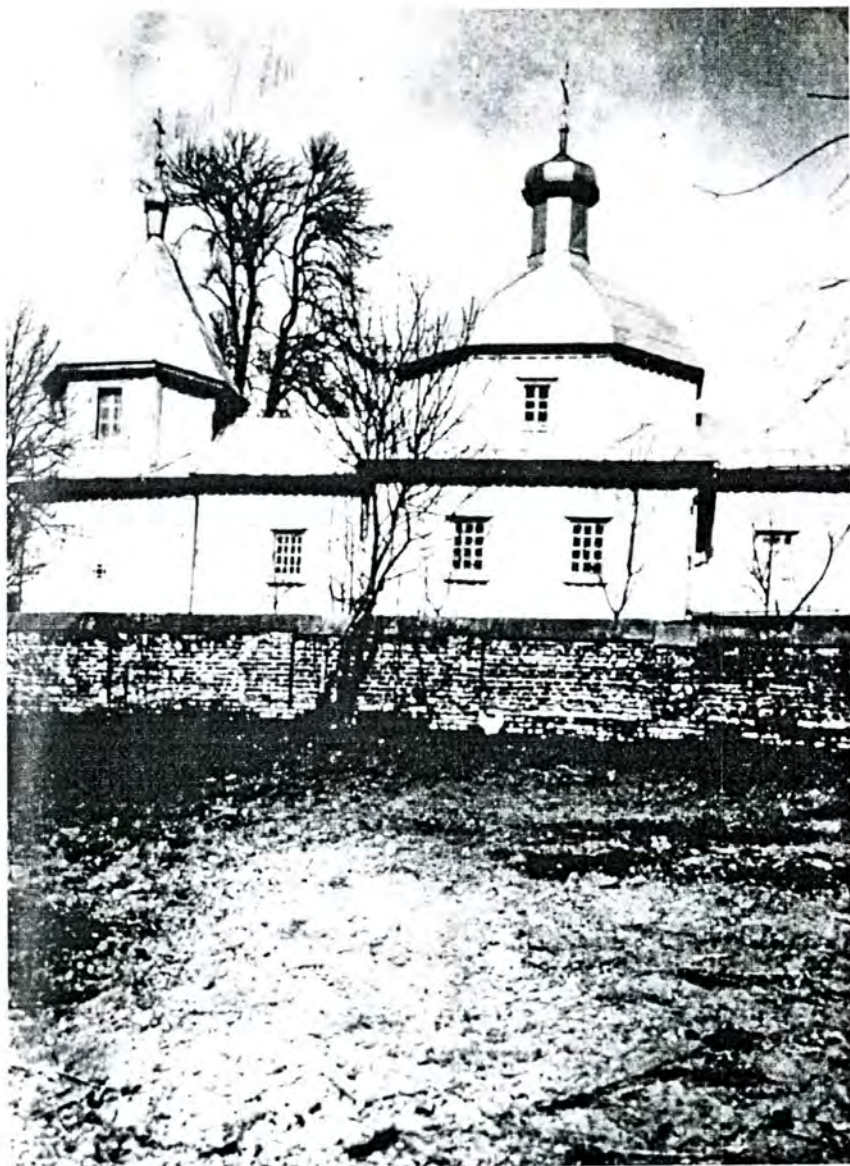

Мільці — стовп-обеліск з XVIII ст.

Нискиничі на Володимирщині — церква збудована воєводою А. Кисилем,
1652 р.; в її підвалі труна з його глініними останками

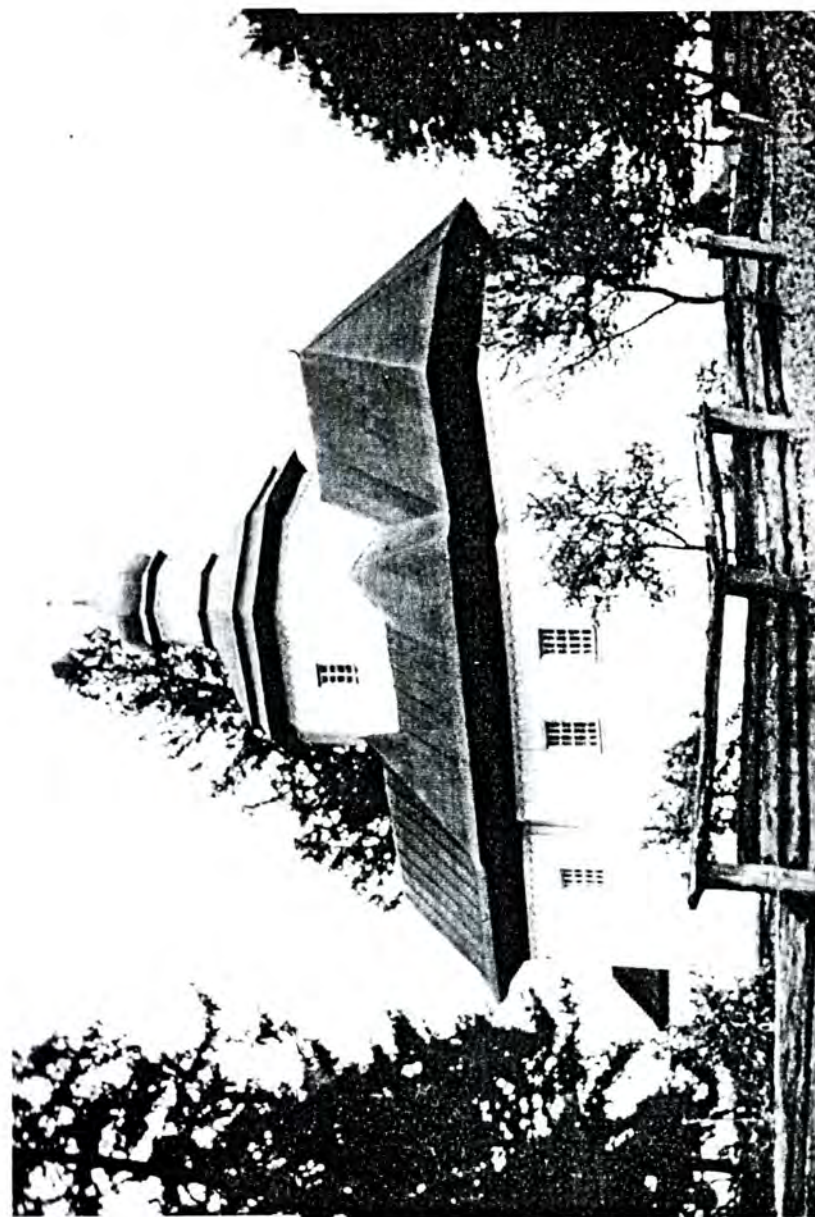
Нова Лишня, пов. Володимир — дерев'яна церква
з XVIII ст., перенесена з Літовижи, над Бугом
(Це село колись було містечком)

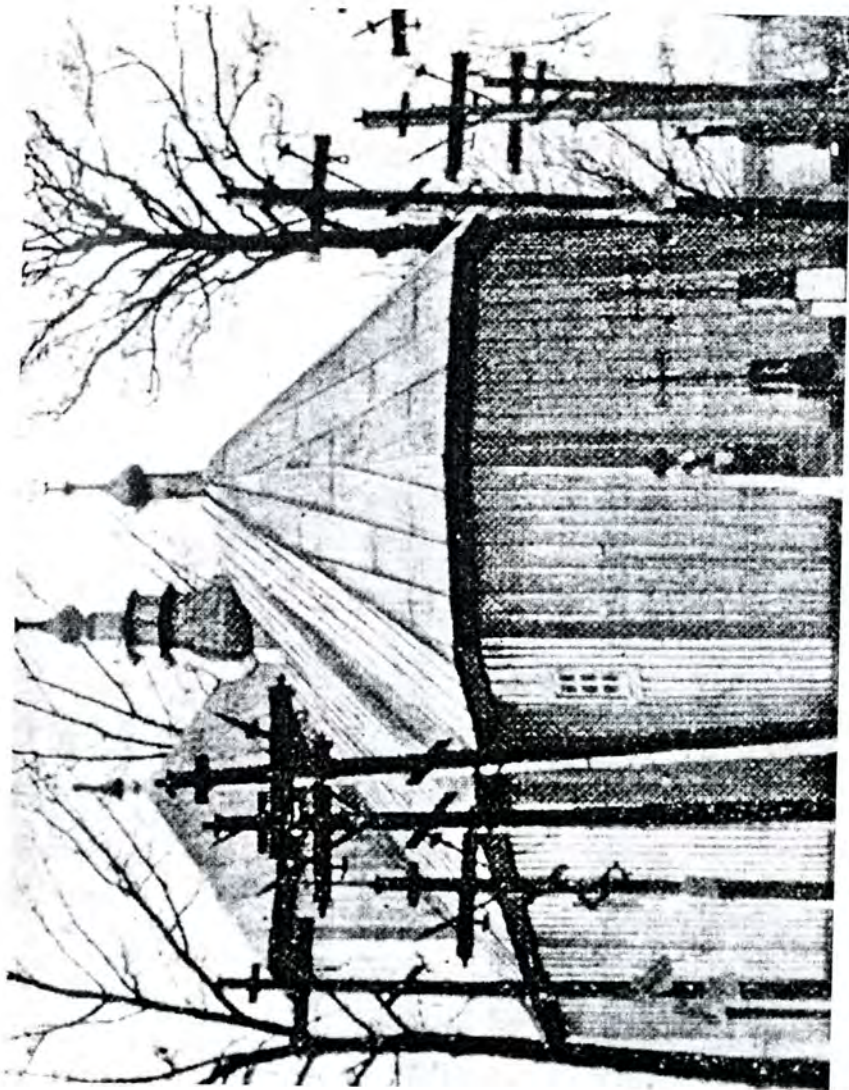
Озютичі, пов. Володимир — дерев'яна гебрейська божниця
з XVIII ст.

Олика — церква Стрігенська 1784 р.

Омельно, пов. Луцьк — церква з XVII ст.,
на місці старої з XVI ст.

Острів'я на Любомильщині — церква,
навколо могили т. з. «Крижі»

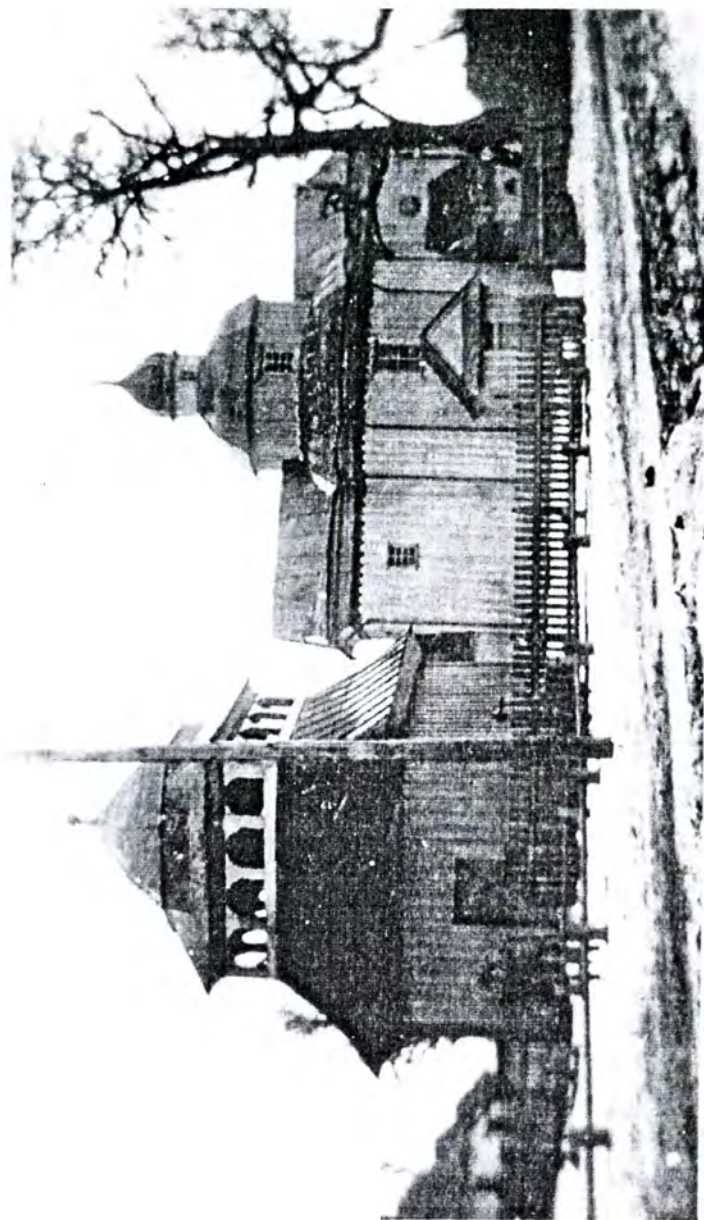
Острів — катедральна замкова церква, первісно була збудована
в готичнім стилі як оборонна; місце вічного спочинку
(Усипальниця) Великого Сина землі Волинської —
кн. Костянтина Костянтиновича Острозького

Почаїв — Успенський Собор (вид з півдня).
В XVI ст. належав до Гойських, які подарували сюди
Ікону Почаївської Божої Матері, що її одержали
від Константинопольського патріарха.
Ця Ікона відома по всіх закутках України

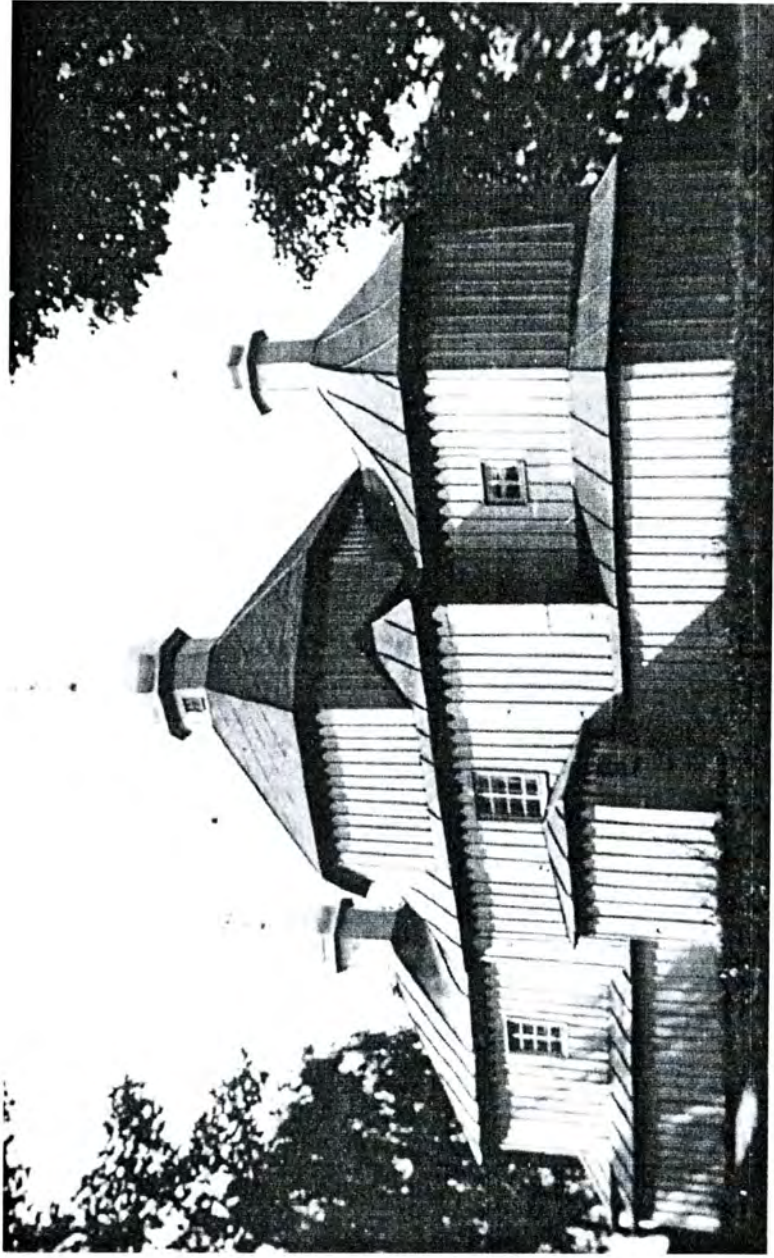
Радовичі на Ковельщині — церква, перебудована зо старої
в XII ст. Ця місцевість згадується у 1545 р.

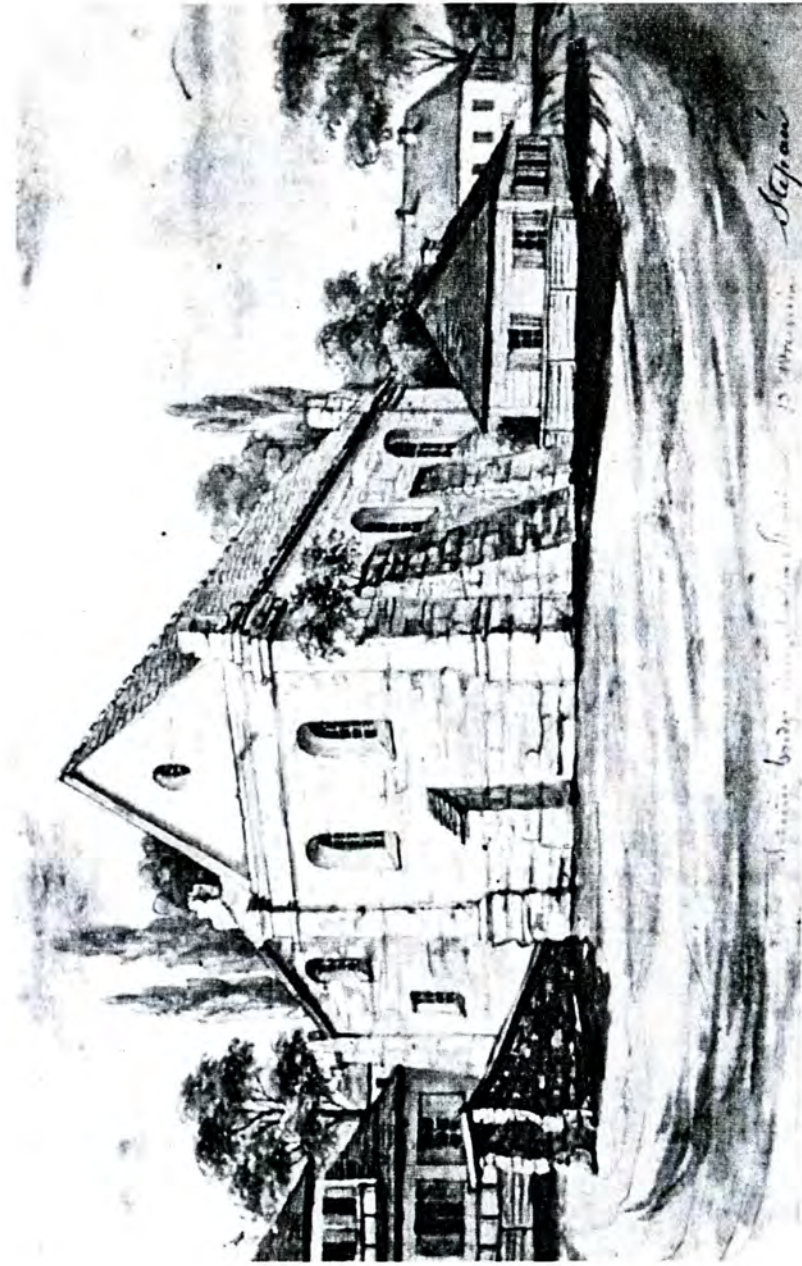
Рівне — дерев'яна церква на передмісті з XVII—XVIII ст.;
колись тут було село, що ще в XV ст. належало до кн. Несвицьких

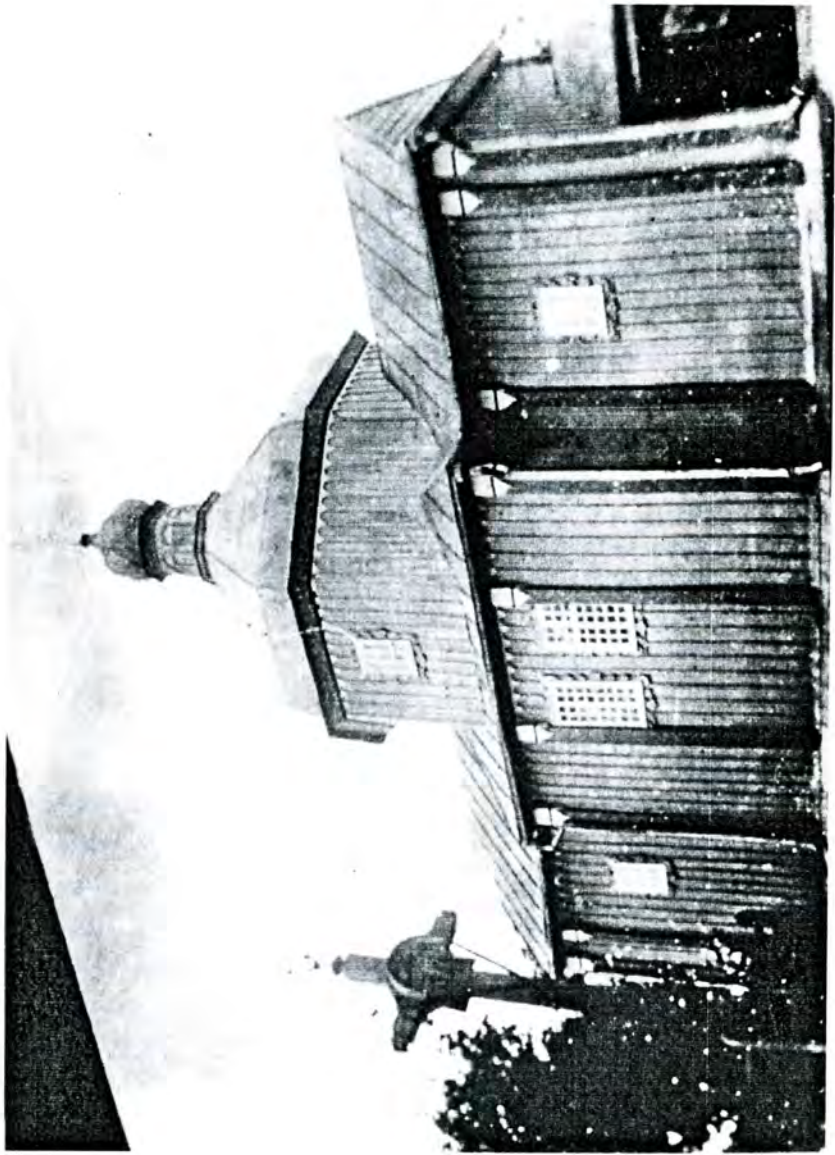
Рогизно (Рогизьно), пов. Ковель —
церква луцьких владик з 1583 р.

Розваж, пов. Острів — церква з 1781 р. на місці старої з XVI ст

Степань, пов. Рівне — Синагога в стилі ренесансу з XVI ст.

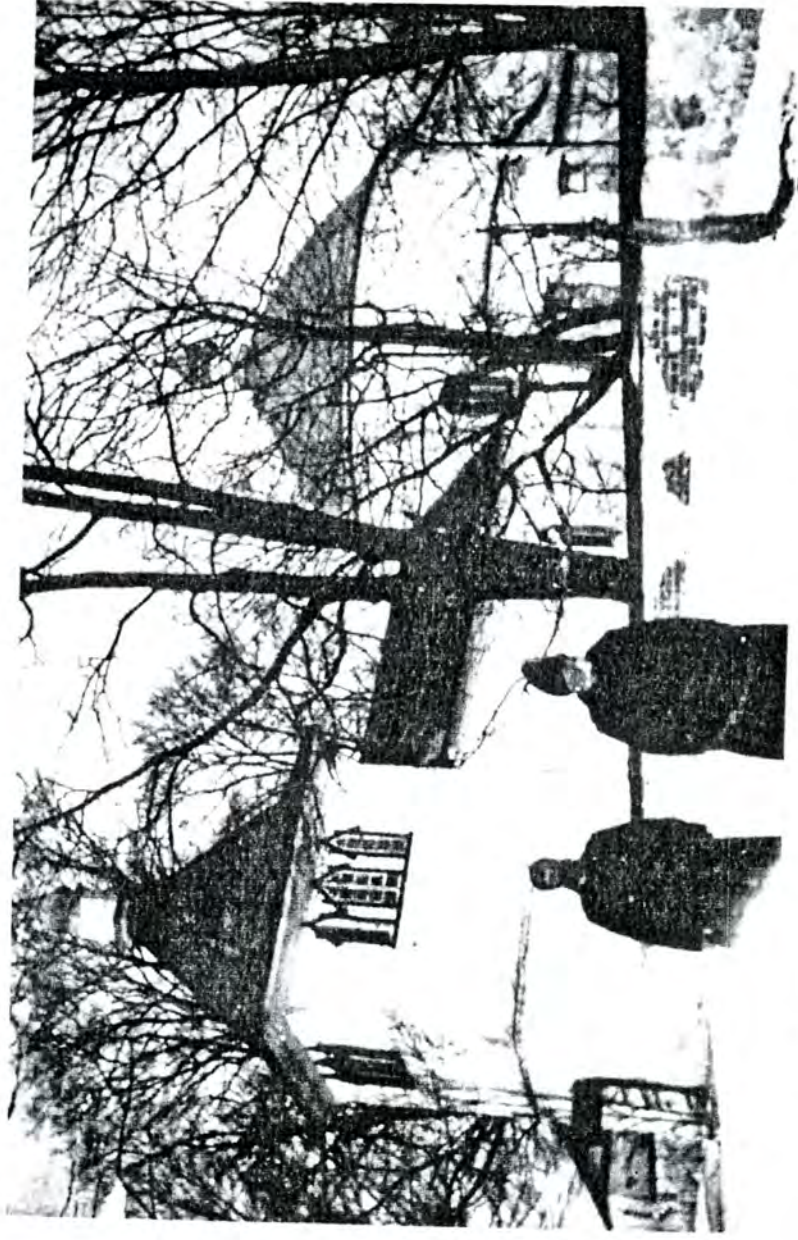

Тетилівці, пов. Крем'янець — дерев'яна церква з 1775 р.

Тиливка, пов. Крем'янець — дерев'яна церква на «Козацьких могилах», збудована XVII ст.

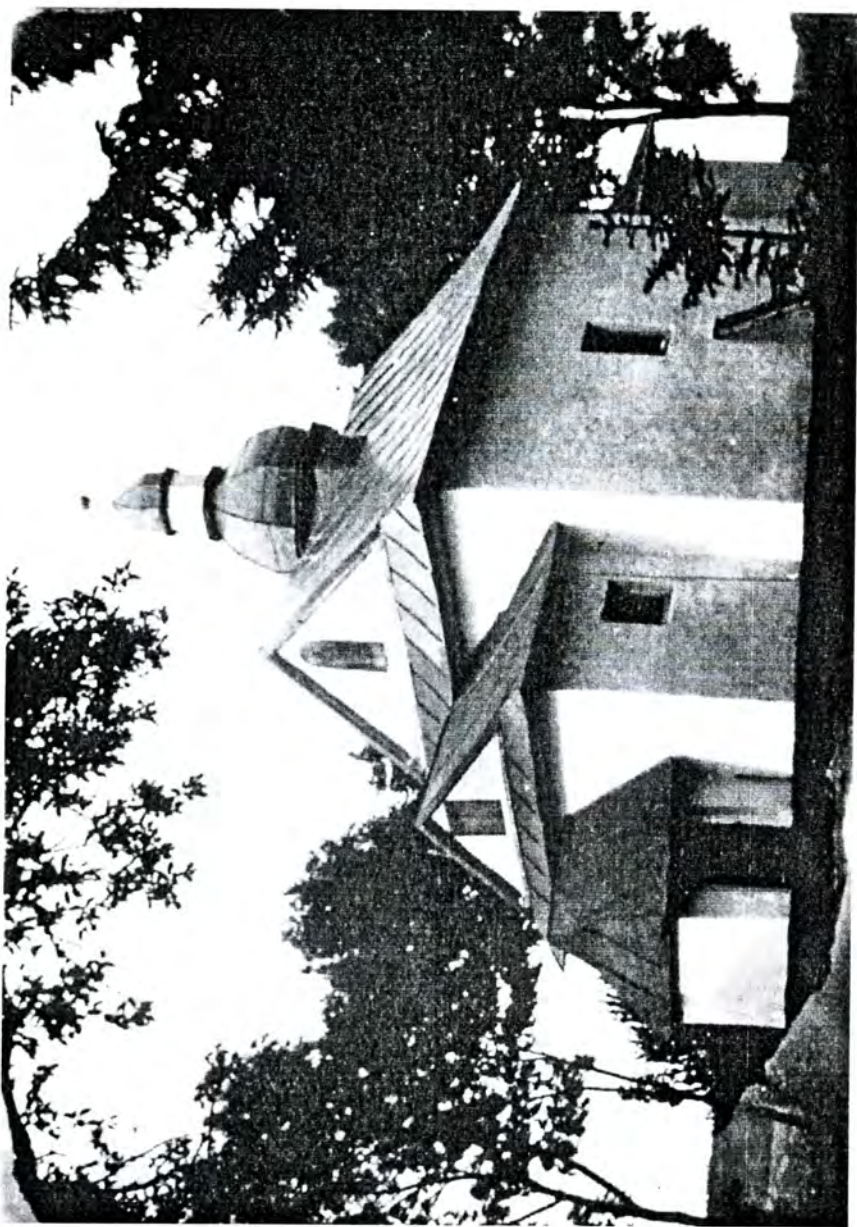

Тишківичі, пов. Володимир — церква, в якій знаходиться
скриня обозного Запорізького Війська-Черняка,
що тут помер

Тростянець — оборонна церква з XVII ст.,
збудована кн. Войничем,
має навколо окрильниці

Угорськ, коло Крем'янця — нова церква на місці старої з XVII ст.
(дерев'яна)

Урля — голова розп'ятого Христа з каплиці на «Божій Горі»,
різьба виконана в сницарському монастирському варстаті
в Почаєві у XVIII ст.

Яловиця, коло Каміння Коширського — дзвіниця побіч дерев'яної церкви, де поховано місцевого землянина — Яловицького, старшину «Панцирних козаків»

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА
ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА»

„УЧІТЕСА, БРАТИ МОІ!“

ОЛЕКСАНДР ЦИНКАЛОВСЬКИЙ
КНЯЖИЙ ГОРОД
ВОЛОДИМИР

ЛЬВІВ, 1935
НАКЛАДОМ ФОНДУ „УЧІТЕСА, БРАТИ МОІ“
Ч. 18 (2)

ПЕРЕДІСТОРИЧНІ ЧАСИ

Славне колись столичне місто Володимир, що вже віддавна зійшло на ступінь повітового, і то скромного повітового міста, належить до ряду тих міст, що наша писана історія їх уже застала. Тим цікавий стає для нас його початок, що для нас незнаний, а усні перекази й легенди, що оточують його славне давноминуле, творять коло його назви чарівну казку, заохочують нас таки заглянути за ту густу завісу, яка ділить історичну добу від передісторичної.

Та не так воно легко заглянути туди взагалі, а в нашому випадку ще тяжче. Чому так, стане зрозуміло, коли побачимо, які умови дозволяють нам заглядати в передісторичні часи, щоб у них щось доглянути.

Передісторичні часи розкриває перед нами наука передісторії, так звана археологія. В науці історії й передісторії є деяка спільна риса. Щоб пізнати історію, треба відшукати головню т. зв. історичні матеріяли, чи це будуть записи про все те, що колись у різні часи діялося, себто літописи, чи найрізномордніші інші документи: спомини очевидців, листування й таке інше. Всі ці матеріяли треба так пов'язати між собою, щоб повстала якась непереривність у зазначених подіях, щоб ясні стали причини подій і ті наслідки, які вони потягли за собою.

А щоб схопити археологію, яка є н а й в а ж н і ш и м джерелом для пізнання передісторичних часів, потрібно знову відшукати т. зв. археологічні матеріяли. Є це ті предмети наверхньої культури, які люди творили, щоб полекшити й поліпшити собі життя, як ось: останки осель, знаряддя для праці, предмети домашнього вжитку, одяг, обува, прикраси й інше, що люди й тепер уживають, і без чого вони в своїх вигодах небагато чим різнилися б від звірят. Деякі з цих предметів находимо на землі, як, напр., кам'яні будівлі, або частіше їх руїни, палати, стіни, брами, молильні, муровані з тесаного або нетесаного каміння, або повибивані у природних скелях, а то вівтарі, нагробники й багато дечого іншого. Інші річі зберігає наша земля, як ось: долівки давнього житла, печі, печери, посуд, зброя,

господарське знаряддя, гроби та багато дечого іншого, коли воно з каміння або металю, нарешті — самі кости передісторичних людей. Усі ці матеріяли, зібрані й відповідно впорядковані, дозволяють нам, чи через схожість між собою, чи відмінність, орієнтуватися в передісторичних культурах і тих народах, що були їх носіями.

Коли хочемо говорити про передісторичне життя Володимира, то зараз наскокуємо на різні тяжкі перепони. Справа в тому, що нам бракує тих археологічних матеріялів. А бракує їх не тому, що їх узагалі немає. Навпаки — їх дуже багато, але наші люди несвідомі їх величезної ваги й значіння. Багато цінних для науки находів нищать без жалю. Могили розорюють, руїни розбирають камінь за каменем, знайдений посуд чомусь уважають за відповідне розбивати, розтрощувати, знаряддя, чи то камінне, чи з металю, не передають до своїх музеїв, а з заплющеними очима викидають. Нічого в нас не роблять, щоб ізберегти ті речі для рідної науки, і все це навіки пропадає.

Тимто воно не так легко говорити про початок заснування княжого міста Володимира. Але ще є надія, що колись ми будемо знати більше і про нього і про інші наші міста. До цього можуть прислужитися й самі читачі, коли предмети старої культури, історичної й передісторичної, будуть самі пильно доглядати, будуть їх ізберігати та передавати до наших музеїв, де вони стануть доступні для наукових дослідів.

А тепер звернемося до загальної археології, щоб легше зясувати питання, зв'язані з передісторичним життям Володимира.

*

Останні наукові досліді ствердили, що найстарші людські оселі, так звані стоянки, були в Європі ще в дольодову добу, себто кількадесят тисяч літ до Христа. Таку стоянку людини з передльодової доби відкрито й у нас, у селі Городку на Рівенщині, в маєтку барона Штайнгеля¹. Сліди цієї оселі залягають на кілька метрів під грубою верствою глини. Але навіть у часі найбільшого розповсюдження льодовиків покривали вони лише північну частину Волині; південна була від них вільна. Ближчих даних про людські оселі в того часу не маємо. Можемо лише

сказати, що людина того часу займалася виключно полюванням і вмiла вже добувати вогонь. Про це свiдчать знайденi глибоко в землi останки вогнищ i кiсток диких звiрят.

Цiлком инший вигляд має Волинь у часi неолiту, молодшої кам'яної доби, себто яких 5000 рокiв до Христа. В цiй добi Волинь укривається цiлою сiткою людських селищ, iх слiди часто трапляються по берегах волинських озер, рiчок i струмкiв — єдиних шляхiв у тi далекi часи. Людина того часу займалася рибальством i полюванням, бо звiря було дуже багато, рiчки i озера були переповненi рибою, а з кiнцем кам'яного вiку займалися вже i хлiборобством.

I хоч ми i досi не знаємо, що це був за народ, який заселявав наші землi, i чи залишився вiн на довший час на них, чи, може, вимандрував, а на його мiсце прийшов инший, то залишив вiн у нас рiчевi докази свого iснування в формi високих городищ, селищ, цвинтарищ, поодиноких гробiв, могил, майстерень кам'яного знаряддя та окремих кам'яних i кiстяних, пiзніше i залiзних речей, якi досить часто знаходимо на Волині.

Ця доiсторична людина жила спершу або невеличкими родинами або родами, якi творили вже бiльшу громаду, але взагалi слабу i мало органiзовану. За житло для неї правили влiтку намети, а в зимi ями-землянки, накритi зверху деревом iз отвором для диму. Таких землянок було в селищах по кiлька або кiлькадесят. Про тi родовi малозорганiзованi селища серед волинської пущi згадує ще до Христа грецький iсторик Геродот². Подає вiн, що на пiвнiч вiд так званого «скитського степу», у глухiй мало знанiй пущi, живе великий народ, розпоршений малими громадами i не має зовсiм городiв.

Але згодом зi зростом родiв, а також накопиченням запасiв та багатств, таксамо пiсля того, як повстали безпеки вiд ворога i дикого звiря, повстає потреба схованки, яку нарид знаходив собi спершу в гущi лiсiв, у багнах i на деревах. Коли ж цього було вже за мало, виринула необхіднiсть будувати «городища», або городи. Саме слово вже показує, що це було мiсце огорожене.

Значна частина таких городищ сягає або раннiх iсторичних або доiсторичних часiв. Звичайно вибирали на городище мiсце

недоступне чи на горi, чи серед болота, чи оточене рiчкою. Окрiм валiв, у пiзнiших часах обводили городище частоколом. Таке городище у спокiйних часах було пусте, i лише пiдчас небезпеки туди збiгалася люднiсть, ховаючи себе i своє добро вiд ворога. Поруч iз великими городищами, на кiлька моргiв³, зустрічаємо i дуже невеликi, де могло помiститися хiба кiлька родин. Будова i поправа такого города творила деякий зв'язок мiж учасниками, в инших випадках — ця будова зв'язувала бiльшу групу осель. В обох випадках був це зв'язок чисто територiальний, мiсцевий, незалежно вiд того, чи учасники вважали себе за членiв одного роду, чи нi. Поруч iзо справами будови i утримання города — повставали i иншi зв'язки: спiльна оборона пiдчас вiйни, збирання потрiбних засобiв на спiльнi цiлi, безпека публичного спокою, переслiдування провинникiв i злочинцiв. Все це робилося на окремих загальних нарадах або «вiчах».

Але ж доля i завдання городiв не завсiди були однаковi. Заснованi для захисту в часi небезпеки, деякi городи залишилися i надалi тiльки сховищами для деяких груп сусiднiх дворищ, чи сiл, i були далi порожнi в часi спокою. Иншi ж згодом ставали полiтичними осередками не тiльки для своєї безпосередньої околицi, але i для сусiднiх менших городiв. Не менш важне значiння мали торговельнi причини: город, положений на якiйсь торговельнiй дорозi, ставав торговельним осередком широкої околицi, в ньому збиралася часом постiйна торговельна i промислова люднiсть. З цих власне причин такий город притягував до себе все бiльше людности, що осiдала напостiйно в його окопах, а коли тi тiснi окопи не могли вже її вмистити, починалися оселi навколо i поза окопами. Таким чином, виростав т. зв. «острiг» - огороженi оселi навколо властивого города. Водночас такий город ставав осередком широкої округи. Громада його «гражан» або «горожан» набувала особливого впливу, i її голос був вирiшний для цiлої околицi.

Та не тiльки це. I свою назву город накидав цiлим племенам. I так, наприклад, город Бужськ дав назву племенi бужан, Червень — червлянам, Волинь — волинянам.

Досi дослiджено головню схiдню Волинь здовж рiчок Уша, Теторєва, Норинi, а також вiдкрито доiсторичне селище в селi

Городку на Рівенщині з дуже давніх доісторичних часів, так званого палеоліту, себто, зі старшої кам'яної доби (від появи людини по кінець льодової доби, яких 10.000 років до Христа). Західня Волинь, себто, властива Волинь у доісторичному значінні цього слова, була до цього часу менш досліджена. Ще менш було звідсіль археологічного матеріалу.

Розшуки мої на Володимирщині та на Грубешівщині дали змогу переконатися, що в доісторичному часі землі ці не тільки були людині відомі, але були вони й густо заселені. Свідчать про це високі городища, селища, цвинтарища й численні могили в околицях річок: західнього Буга, Луга, Гучви, Турії й інших менших річок та струмків, які в ті далекі часи були більшими ріками, здовж берегів їх звичайно йшло розселення, вони були майже єдиними дорогами, звичайно одне якесь плем'я займало заглибину якоїсь річки.

Одне з таких селищ над берегом річки Луга знаходиться недалеко міста Володимира. Простягається воно здовж правого берега річки, високого на 4–5 метрів, починаючи від урочища «Перевіз» аж до урочища «Могила», себто майже на цілий кілометр. Виселені на хутори селяни несподівано полегшили мені роботу, копаючи ями під будівлі саме здовж і близько річки Луга. Натрапляли вони при цьому раз у раз на випалену дочервона глину, вугілля, перепалені кістки, на цілий і на побитий посуд примітивної, первісної, нескладної роботи, людські й звірячі кістки та кам'яне знаряддя.

На одному з хуторів при копанні ями натраплено на цілу доісторичну землянку з останками вогнища: в вугіллі цього вогнища лежали кости звірят, а збоку стояли цілі горщики. Сама піч була зроблена з круглих, немов ті маленькі хлібці, цегол. Коли почали брати землю з горбка в урочищі «Могила», то викопали кістяк людини в витягнутому положенні. В головах кістяка стояв глиняний горщик, гарно орнаментований, оздоблений, повний крем'яного знаряддя: довгих ножів, скалок і стріл. В урочищі «Перевіз» теж натраплено на подібний гріб, при кістяку знайдено крем'яне вістря піки, великий кам'яний молот і роги бика.

На південний захід від цього селища, на другому боці річки Луга, в урочищі «Невоставо», здіймається серед моклаків велике городище. Воно від високого східнього берега відділене штучно викопаним ровом. В цей рів пущено малу річку «Потік», яка передтим обливала горбовину з заходу від городища. Навколо городища ще й досі є низька сіножать і дряговиння. Південний бік городища обвалюється, й легко можна завважити останки плетених хат-землянок, обмазаних глиною, верству вугілля, черепки, кістки і т. п. Від східньої сторони городища до річки «Потік» теж земля обсувається. Там знайдено кістяк людини в такому положенні, ніби її поховали настоячки.

На південний схід від городища, в урочищі «Липина», здавна в старому лісі було багато могил. Могили ці порозкопував і дослідив проф. Володимир Антонович; таксамо й могили в селі Горичеві на «Поповій горі». На захід від урочища «Невоставо», там де річка Луг підходить найближче до самого високого берега, є урочище «Товарна гора». Засіяна вона ціла кремінням і черепям примітивної роботи, а також пізнішої (на гончарському колі) з поясковим орнаментом. Селяни часто знаходять тут крем'яні ножі, стрілки і т. п.

Нижче, здовж річки Луг, на півдороги від Володимира до села Зимна, серед недоступних болот та багнів, які й тепер годі пройти, лежить острів, який зветься «Онупрійщиною» або «Велесівщиною». Острів цей, наскільки памятають старі люди, був укритий густим лісом, який вирубали щойно пару літ тому.

*

Саме місто Володимир розляглося здовж високого берега річки Луг, і горби, ніби острови, підходять ближче до річки. На одному з таких горбів є володимирське замчище. При будові вязниці в Володимирі в XIX ст. натрапили в самому замчищі, при копанні ровів під фундаменти, на стіну, зложену з білої опоки, й останки вогнищ. Взагалі на горбках, ближчих до річки, в нижчих верствах землі (2–3 м.) часто натрапляємо на останки посуду з часу неоліту, а також кераміку, глиняне виробництво, таке саме, як його бачимо на острові «Велесівщині» й «Товарній горі».

І в самому місті, і за містом, «за валами», при земляних роботах дуже часто знаходять цілі й побиті посудини з доісторичної та князівської доби.

В цілому повіті позбирано тепер багато доісторичної кераміки й камяного знаряддя. Все це переховується тепер у Музеї «Наукового Товариства ім. Шевченка» у Львові⁴.

ІСТОРИЧНА ЧАСТИНА.

Княжа доба.

Першу згадку про племя волинян-дулібів чи бужан, які мали свої городи й свою політичну організацію, подає арабський письменник першої половини X в. Масуді⁵. За його словами, «одне з головних славянських племен є племя валінана, яке мало давнішу велику державу; під його владою були всі інші славянські племена, його королеві підлягали королі інших племен, але потім настали роздори, племена порозлучувалися і ними почали управляти незалежні королі». Коли власне існувала ця велика держава «Валінана», ми не знаємо, але ж у всякому разі десь перед VIII або VII століттям. Ще й досі на лівому березі річки Буга, там, де річка Гучва вливається до нього, на полях теперішнього села Городка на Грубешівщині, в урочищі «Боцян», залишилися сліди величезного городища, майже на кілометр завдовжки і чверть км. завширшки. Польський історик Длугош⁶ згадує про це городище. Він каже, що волинська земля назвалася від городу Волинь, що був колись над впливом р. Гучви до Буга. Про город Волинь зустрічаємо звістки в арабських істориків Ібрагім-Ібн-Якубі⁷ та Ель-Бекри. Як довго тяглася гегемонія, зверхнє панування цього города не знаємо. Знаємо лише, що до нього належали землі по обох берегах річки Буга, де жило племя волинян, на сході до річки Гориня, на північ до Полісся й на південь до Авратинської височини.

Вже на початку X століття держава ця розпадається. Замість неї виростають і набирають сили інші політичні осередки: Червенські городи⁸ і т. зв. Лодомерія або Людомерія. Перші — на захід, друга — на схід від річки Буга. Власне ця остання, т. е. Людомерія або Лодомерія, й буде темою наших дальших розмов.

*

З самої назви ми бачимо, що це назва збірна, т. зн., що тут треба розуміти не якусь одну зорганізовану громаду, а — кілька громад, які для певної мети об'єдналися: чи для військової, чи економічної.

І дійсно, осередком Людомерії або Лодомерії є саме краї здовж р. Луга. Тут, на берегах цієї річки, ще й досі можемо бачити сліди великих городищ.

Після упадку таємного Волиня висовується на перший план місто Володимир, як сильний із військового, торговельного й культурного погляду осередок цілої західної України. Цей швидкий розріст Володимира зясується його географічним положенням. Через Володимир проходили ті стародавні торговельні шляхи, які лучили схід із заходом, південь із північчю. Вже старовинні греки знали шлях горі здовж ріки Дністра, а звідти до Буга й Висли. Таксамо араби зі сходу й німці з заходу не тільки були частими гістьми міста Володимира, але й мали, як ми це далі побачимо, тут свої самостійні громади. Арабський історик Ібрагім-Ібн-Якуба з IX в. каже, що мусулманські купці їздять до Кракова й Праги через місто Володимир.

Велика торгівля цього міста, його багатство, потребували постійної трівкої військової організації для охорони цілого краю, що витворював ці багатства, і для безпеки спокійного переїзду чужим і своїм купцям, на яких так залежало місту Володимирові.

З тої власне причини місто Володимир дуже хутко виростає в великий політичний і торговельний осередок, який у X віці використовує великий князь Володимир київський у боротьбі з так званими Червенськими городами, садовлячи в ньому свого сина князя Всеволода⁹.

З того часу місто Володимир і з ним Волинь уся втягається в загально-державне життя і грає не то що не останню, а часом просто переважну роль в державно-творчій роботі будови й життя найбільшої й найсильнішої держави на сході Європи, держави України-Руси.

Що змусило князя Володимира Великого прийти з далекого Києва до Володимира й посадовити — тут сина свого кн. Всево-

лода, до цього часу не в'яяснено. Знаємо лише, що звязок Волині зі східними українськими землями був іще перед тим і постійний і сильний. Ще в IX ст. київський князь Олег, вибираючись воювати Царгород, мав у складі своєї дружини волинські заго-ни, як «толковинів» або союзників. Природна річ, що еволюція, об'єднання родів і пізніше українських племен уже в ту добу витворила ширше розуміння цілої нації, її завдань і політичних і економічних. А що найголовніше, що всі ці племена лучила спільна мова, спільна віра й звичаї. Розходячись на схід, славянсько-українські племена зберігали думку про спільне походження і спільне колись співжиття на землях своєї прабатьківщини, тимто власне, з рідкими вийнятками, більших розрізів між ними не було. Осівши над берегами Дніпра і, крім того, на берегах степу й лісу, на великому водяному шляху «із Варяг во Греки»¹⁰, київська держава спиралася головно на торгівлю, тимто мусіла бути тісно звязана передовсім із землями, які витворювали багатства. І сам дружинно-купецький устрій і київського й волинського князівства з конечности мусів дбати про розвиток господарства і промислу, і тільки таким чином можна було сподіватися побільшення «даней».

Волинь князівської доби, тобто, Волинське князівство, займало тоді величезні обшари земель — майже всю західню Україну. На сході територія волинського князівства доходила до річки Гориня, а в XII і XIII ст. по річку Случ, від тої річки гряниця йшла й захоплювала місто Чорторийськ, ціле поріччя Турії й горішньої Прип'яті з містами Турийськом, Любомлем, Мельницею, Каменем (Коширським) і Кобринем. На північ, крім Берестя, відоме нам крайне місто тої самої берестейської волости — Більськ (який згадується як місто волинське в грамоті Конрада Мазовецького в 1237 р.). На заході гряницею була річка Вепр, про що говорить Гервазій із Тальбори, але це погрянниччя було предметом вічної боротьби між Польщею й Галицько-Волинською державою.

Очевидячки, такі розлогі й багаті землі, вдалеку від неспо-кійного степу, мали змогу розвинути з господарського погляду та витворювати й накопичувати великі багатства. Було це вигід-

но для торговельного Києва, тим більше, що річки Волині належали саме до басейну Дніпра, а були вони єдиними дорогами для сплаву товарів.

Був ще й інший торговельний водяний шлях на старій Волині — річка Буг із її допливами, якими перевозили хліб у північні країни. Все це змушувало пильніше придивлятися до поширення господарства на Волині.

І дійсно, вже в передкняжих часах велика непрохідна волинська пуца починає проріджуватися. Тут випаляють великі простори лісу й повертають його в орні поля. Сюди зганяють і насаджують нові села. Річки Волині вкриваються численними пристаннями або складами товарів. На ті річки, як каже грецький цісар Костянтин Багрянородний¹¹, звозили звичайно взимі велику кількість товарів, навесну, коли вода в найменших навіть струмочках підносилася, навантажували ними великі човни і плили з ними річками аж на ринки збуту. Недалеко Володимир, на Шихторських хуторах, проти села Зимна, там, де річка Луг наблизьче підходить до високого берега, є т. з. «Товарна гора». Багато черепя, вугілля вкриває ще й досі це урочище і свідчить про те, що тут саме й був такий склад товарів.

Яку силу й яке значіння мало тоді в Володимирі купецтво, і своє, і чуже, можемо бачити вже і з того, що володимирський князь Мстислав казав читати заповіт свого брата, кн. Володимира, в володимирській катедрі перед боярами й перед купцями-міщанами, русичами й німцями. Такий головно торговельно-військовий устрій тодішньої Волині стягав до її головного осередку купців не тільки поблизьких країн, але і з дуже віддалених. Коли помер кн. Володимир володимирський, — пише літопис — «його оплакувало ціле поспільство: жінки й чоловіки, німці й сурожці (греки з Криму), новгородці й жиди». З них усіх німецькі купці займали в Володимирі особливо важне становище, навіть грамоти на дозвіл складів соли в Володимирі писані німецькою мовою.

Але й володимирчани з давніх часів їздили далеко на захід у німецькі краї, про це згадує німецька митна постанова з 904 року.

Мусимо тут навести дуже цікавий і найстарший документ, котрий зберігся до наших часів і котрий торкається міста Володимира й його торгівлі з заходом. В архіві німецького міста Штральзунду зберігається лист громади Володимира до громади міста Штральзунду в справі забраних товарів. Лист писаний з нагоди нещастя, яке трапилося коло села Регена двом володимирським купцям, братам Бертрамові Русинові й Миколаєві, коли вони їхали з транспортом сукна з Фляндрії. Документ цей, крім того інтересу, який він має для пізнання тодішніх торговельних зносин, ставить цілу низку питань дуже важних із погляду розвитку старо-українського культурного й суспільного життя. Передовсім звертає на себе увагу заголовок листу: — «до консулів і громади міста Володимира». Трудно припустити, щоб писець написав тут «консулів» володимирських, коли б насправді такого уряду в місті не було. Тимто, ймовірно, така колегія в Володимирі дійсно була, тим більше, що маємо й інші звістки з XI і XII ст. про існування чогось такого, як німецький міський устрій, та що організація німецького права могла вже тоді існувати не тільки між німцями, а обіймати й цілу громаду міста Володимира. На цьому документі перший раз бачимо печатку з гербом міста Володимира.

Жидівська кольонія в Володимирі сягає теж дуже давніх часів, коли ще в передкняжий період приманила їх на Волинь торгівля дівчатами, які вони продавали на римський і східний ринок, а також кастрація, халаштання, славянських невільників, про що говорить арабський історик Ібн-Хей-Куль¹² у X віці. Кольонія ця була тут у середмісті, тут була ціла т. зв. «Жидівська вулиця», але більшого значіння жиди тоді в торгівлі не мали.

Наскільки з німецькими купцями рахувалися, й який вплив мали вони на володимирських князів, бачимо з літопису: — «Поїхав святої неділі в Володимир і спинився в монастирі св. Михайла Великого. А Марколт німчин прикликав до себе всіх князів на обід, Василька¹³, Льва¹⁴ і Войшелка¹⁵, і почав обідати, пити й веселитися». З цього видно, що на Волині, головнo ж у найбільшому її місті Володимирі, витворилася була заможна й сильна верства купецтва, до якої належали не тільки місцеві люди, але й чужинці, й то — німці.

Одночасно з заспокоюванням своїх матеріальних потреб нарід мав і свої потреби духові, котрі вже від непамятних часів виливалися в релігійні й мистецькі форми. Поганська релігія стародавніх славяно-українських племен щодо самих богів і їх почитання (культу) різниць великих не виявляла. Так, наприклад, бога Перуна¹⁶, чи Велеса з однаковою повагою почитали й на Волині і в Києві. Як там, так і тут, різані з дерева фігури тих богів стояли на найпочесніших місцях города. Там, у Києві — над рікою Дніпром, тут у Володимирі — над річкою Лугом. Місце, де здійснювалася постать бога Велеса у Володимирі, за народними переказами, було там, де стояв Михайлівський монастир, над берегом Луга. Коли взяти під увагу, що проти цього місця на болотах Луга був острів «Велесівщина», та що був він укритий лісом і оточений водою, то не важко буде припустити, що не про що інше, як власне про такі діброви, присвячені деяким богам, говорить церковний устав кн. Володимира Великого: — «или кто молиться під озином (сушником), или в рощеніи (гаях), или у води (над водою)». Можна здогадуватися, що в володимирчан, добре розгосподарованих, і таких, що будували свій добробут на господарстві великою повагою користувався Велес — бог скота, пізніше взагалі всякого господарства й добробуту. Відомо ж, що, наприклад, ув умові кн. Олега і Святослава 971 р. нормани клялися на бога Тора, а русичі на Велеса. Ми не повинні в старому поганстві, як то в нас звичайно прийнято, добачувати тільки все темне. Це ж була релігія своєрідна, своя народня, до того природна, тільки, на жаль, ми мало що про неї знаємо. До загального заведення християнства на цілій Україні, отже й на Волині, воно було вже для володимирчан не нове. Сирияв цьому звязок із Грецією та з Заходом. Та чи була яка християнська святиня-церква в часі до офіційного заведення християнства в Володимирі, сказати важко. Дуже можливо, що так зв. «Стара катедра» в Володимирі побудована була не місцевими князями, а купцями-греками, бо трудно припустити, щоб місцеві князі побудували її далеко за містом. Очевидячки, не допускаючи християнської святині в саме місто, яке було поганське, вища влада годилася на будову її, але поза містом. Так

ся далі від теперішньої жидівської лазні, йшов до соборного дому на Ковельській вулиці, де була т. зв. «П'ятницька брама», а за нею П'ятницька церква й передмістя «Зап'ятниче»; а звідтіль біг через теперішній соймаковий садок і садок д-ра Стефановича, де останки його, за будинком повітової поліції, збереглися добре ще й до цього часу; далі — до початку Водопійної вулиці, де була т. зв. «Гридшина брама», а за нею передмістя «Завалля». Від «Гридшиної брами» вал ішов просто Водопійною вулицею аж до самої річки Луга.

Таким чином, із півдня Володимир був захищений річкою Лугою, зі сходу валом, з півночі озером-болотом, що ніколи не замерзало і що з нього витікає річка Смоча і, як було шлюзою воду в Смочі стримати, то це болото цілком заливала вода, що стікала попід східним і північним валом; з заходу знову йшов вал, аж до Луга, а перед ним, від сторони передмістя «Завалля», було теж болото. Ревізія володимирського замку з р. 1545 згадує ці старі укріплення княжого міста. Подаємо дослівно те місце з ревізії, де згадується про ці старі укріплення міста Володимира: «А так взявши (взявши) з собою князя, старосту володимирського і нікотрих землян (що при землі працюють), їздили-єсьмо около всего міста, смотречи (оглядаючи) роботи паркановия, і ровув, і валув, і виділи-єсьмо два вали високих, которії суть з стародавних часів копани, і справовани великим коштом і накладом, почав (почавши) од річки на імя Смочи, аж до ставку і до ріки великое, которую називають Лугом, а іде з одної сторони втираючи (дотикаючи) міста і замку. І повідають, іж (що) передтим на том місцю, куди паркан іде, замок окольний бивал, а тиї рови около замку били сипани, і тепер і ещо добри суть...» «на той рікі Смочи був запружен пруд войтовський, тогди би з двоїх сторони вода в тиї рови приходила, і великая твержа всему місту і замку була би...». «А паркан, которий міщане справують, обачили-єсьмо, іж добре його будують деревом, а не плетнем, клітки (клітками) з обланками, а инде дома в стіну вправують...». — «Просили, аби їм (міщанам) вольно було уїзд і дерево брати в тих пущах і дубровах...».

Можливо, що в часі татарського погрому, щоб забезпечити себе від дальших несподіваних нападів, переважно зі східної

сторони міста, за «Київською брамою» й за річкою Рилавицею в теперішньому урочищі «Провалля» збудовано сторожевий замок, що його сліди збереглися ще й досі, коли обійти валом цілу садибу й сад адвоката Георгієвського. За цими валами ще донедавна було кілька великих братських могил, свідків великих хуртовин, які налітали на місто зі сходу.

Але саме місто своїми будовами, в часі найбільшого розквіту, далеко виходило поза вали. Так, наприклад, у княжій добі розріст Володимира був такий великий, що місто було перекинулося вже на другий бік Луга, де тепер є Заріччя й Залужжя; тимто виринула потреба й тут покопати охоронні вали. Сліди їх теж добре збереглися до нашого часу.

Думка, наче б то місто Володимир тяглося без перерви десь від села Хрипалич аж до села Зимна, переборщена. Такий переказ про такий пошир міста, має деякі підстави, але його треба віднести до давніших часів, коли всі ці оселі над річкою Лугом обєднувалися під спільною назвою Лодомерії або Людомерії, але ніколи не були містом у нашому розумінні цього слова. Місто кілька разів палили і зрівнювали з землею; після того воно звичайно починало забудовуватися в іншому місці, «за валами», але пізніше, набравши сили, поправляло вали і знов входило на старі свої оселі.

За княжих часів Володимир так узагалі був містом дерев'яним. Дерев'яні були стіни й вежі, дерев'яні — княжі палати, дерев'яні — склади й дома, а тільки дві-три церкви були муровані. Тимто під час війни й пожежі все гинуло, саме місто, його товари і всякі цінні і історичні пам'ятки та документи. Але ж це місто було й гарне, своєю могутністю і красою робило воно велике вражіння не тільки на своїх, але й на чужих подорожних і купців. Тимто на нього часто зазіхали, використовували кожну тяжку хвилину, щоб покористуватися його багатством.

Перший такий напад ми бачимо з боку диких ятвягів, що їх вібрала охота пограбувати гарне місто. Іпатіївський літопис згадує, що в XII ст. «в землі Волинській біда б'яше от воеванія литовского і ятвяжского». Правда, ці дикі тоді племена не відважувалися ніколи підступити аж під самі стіни Володимира. Але ж зате околиці міста терпіли від них дуже великі шкоди.

Та всі такі напади й нищення Волинської землі являлися були нічим у порівнянні з тим нечуванним погромом усіх українських міст, який заподіяли були татари. Україна, висунута на пограниччя степу, мусіла стримувати це розбурхане татарське море, яке погрожувало залиттям усій Європі — і передусім розлилося на українських землях. В 1240 році, як подає Галицько-Волинський літопис, рознеслася вістка, що татари взяли Київ і йдуть далі на захід. Одним за одним падали волинські городи — їх силою і підступом загарбували татари, устоявся один Кремянець. Взято по довгій і тяжкій різні приступом і Володимир і страшенно його знищено, «изби не щадя», як каже літописець, так, що «не остал в Володимирі ні один живий, церкви наповнені трупя, великая церква св. Богородици исполнена трупем і тілесами мертвих»... А 1242 року Бату повертав із Угорщини знов таки через Володимир... З часів того страшного погрому може й походять ті черепи, які знаходять у Володимирі і в його околицях. Черепи ці попробовані великими залізними цвяхами.

Володимирські князі хутко порозліталися, не вдаючися навіть у бій із грізною й невиданою в Європі щодо кількості та способу воювання армією. Але ж зараз після відвороту татар у степи поверталися й знаходилися поправляти й відбудовувати міста та збирати останки людности. Вже 1261 р. Володимир і його укріплення були цілком відновлені.

Та в тому самому році повторився татарський наїзд, хоч уже не такий страшний та руйнівничий — до цього не допустила вже політика волинських князів. Під 1261 роком Іпатіївський літопис пише ось що: «Пойде (пішов) Бурундай ко Володимирю, а Василько князь з ним і недошедшу ему (коли не дійшов) і ста (спинився) на Житані на ноч. Бурундай же нача молвити про Володимир: «Василько, розмечи (розкидай) город, зане немошно (неможливо) бисть розметати вборзі (скоро) его величеством (завдяки його величності)», повелі зажечи (запалити), і только через ноч ізгорі весь. Завтра же приїха Бурундай в Володимир, і виді своїми очима град ізгорівши весь (не саме місто, а тільки стіни), і поча обідати у Василька на дворі, обідав же і пив і

леже на ноч у Пятидня. Завтра же присла татарина, іменем Баймура. Баймур же приїхав (приїхавши) ко князю і рече: «Василько, прислал мя Бурундай, веліл ми город розкопати». Рече же Василько: «твори повелінное тобі». И поча розкопувати город, назнаменуя (назначуючи) образ побіди».

Але безнастанна енергія волинських князів і невичерпана творчість народу знову поправляє все знищене, і знов Володимир стає могутньою твердиною волинської землі. Коли ж і пізніше занепадає, то вже не від татарських нападів, а з інших причин.

*

Татарські погроми цілої України, зокрема ж Волині в 1240 і 1261 рр., спричинилися до того, що положений більше на схід Київ, осередок і опора українських городів, цілком зруйнований, намагається хоч трохи відбудуватися. Але близькість степу, до татарських улусів і пильне татарське око не дали спрможности створити тут і найменшу державну організацію, незалежну від татар. В інших умовах опинилися західні українські землі — Волинь і Галичина, що лежали далі від неспокоїного степу. Галицько-Волинська держава, що склалася ще в XIII віці, простояла ще ціле століття після упадку Києва в повній силі традицій великокняжої політики й життя. Оснував Галицько-Волинську державу волинський князь, але ж підставою її була Галичина, і щойно в XIV ст. злучилися всі галицько-волинські землі в руках володимирського князя — Юрія.

Але весь той час зміцнення й поширу Галицько-Волинської держави не можна вважати за спокійний. Навпаки, ці українські землі, вважаючи на мирову політику своїх князів, повної безпеки від татарських нападів і грабунків не мали. Правда, князі, щоб не допустити татарських збірщиків данини «баскаків» на Волинь і в Галичину, самі збирали й відвозили в далеку татарську столицю Сарай ганебну данину, часто для добра рідного краю понижуючись, — але ж це мало помагало, бо татари й так ішли походами на наші землі, несучи з собою смерть і руїну.

І ось у відсутности князя Данила і дружини підступив татарський ватажок під стіни Володимира. Володимирчани хоробро відбивали цей напад, залишаючи тисячі мертвих і ране-

них на полях і на валах міста. Тоді для підтримання татарського престижу послано на Володимир згаданого вже Бурундая, досвідного й хитрого татарського вояку. «І прийшов він, — як каже літописець — в силі тяжкій со множеством полків татарських». Настало знов марево знищення й руїни. Тисячі людей наповняли володимирські церкви, просячи в Бога відвернути напасть. Володимирського князя Василька Бурундай змусив до походу на Литву і брати участь у її погромі. Незабаром Бурундай ізнов, ніби йдучи на Польщу, підступив під Володимир і післав до князів, щоб вони зустріли його як старшого, а то він уважатиме їх за ворогів. Вістка про це застала володимирчан зовсім не підготованими до оборони. До того в місті святкували саме весілля доньки князя Василька з князем Андрієм чернігівським. Князь Данило сам до Бурундая не поїхав, а вислав тільки Василька, сина свого Льва й холмського єпископа. Василько з дарунками стрівив Бурундая коло містечка Шумська й насилу ублагав його не йти під Володимир, а повернутися у степи...

Прошло ще пару спокійних років, і знову на сході Волинської землі запалали заграви від пожеж. Під Володимир підходили Ногай і Тула-Буга і з ними кілька українських князів, яких татари приневолили до походу проти своїх. Правда, самого міста тоді не знищено, а тільки як каже літописець, «насиліє велике творяху в городі, пограбиша товару безчисленне множество і коней». — На городах, недалеко від зимненського монастиря, при так зв. «Сухій дорозі», заціліла єдина пам'ятка з часів Галицько-Волинської держави. Є це кам'яний хрест, який поставив сам князь Данило на могилі свого дружинника Кліма Христинича 1213 р., як про це каже Галицько-Волинський літопис. Є чотирикутний хрест витесаний із сірого каменя, 2 м заввишки, посередині має він заглиблення на образ або напис, якого тепер нема, на раменах — по три ямки.

Але не тільки східня границя Галицько-Волинської держави була неспокійна. На заході теж доходило до частих воєн на тлі династичних претенсій угрів та поляків на галицькі землі. Границю з заходом пильно стерегли наші князі, а війни коштували багато жертв і енергії. Йшли вони з перемінним успіхом,

але ж нарешті виринула потреба перенести столицю більш на схід, до Володимира, що й зробив князь Юрій. Свідчить про це його печатка з написом: «гех Русsie, princeps Ladimerie» з гербом Володимира: озброєний вершник на коні.

Місто Володимир тоді відживає. Але ж зі зростом сили боярської верстви починає падати влада князя й міць города. Тодішні відносини між князями, княжатами й боярами змальовує Іпатіївський літопис: «І поча обідати князи Василько, Лев і Войшелк, і пити і веселитися; Василько же поїха до монастира, іже стояшеть. І посем Лев поїха к нему в монастир і поча молвити Войшелкови: «Куме, напиємося по чарі вина», — і поча пити. Діявол же вложи в серце Львови, уби Войшелка завистею, яже башет дал землю Литовскую брату його Шварнови, і так бисть конец битія його; спрятавше тіло его і положиша во церкви святого Михаїла (1267 р.)».

І не раз ці незгоди володимирських княжат і бояр погано відбивалися на Волинській землі. Володимирська княгиня, вдова по князеві Романі, була приневолена втікати з Володимира «дірою градною» до Польщі зі своїми малолітніми синами Данилом і Васильком, а польський король Лешко¹⁷ прийняв її «з великою честю», як каже літописець. Але, не вважаючи на всі ці війни й напади, на той неспокій у самій державі, Галицько-Волинська держава скріпла, і місто Володимир за часів кн. Юрія стає столицею західніх українських земель. В 1299 році переїждить до Володимира київський митрополит Максим, тим самим митрополія цілої України переноситься до Володимира, й на той, правда, короткий час, Володимир стає столицею цілої України. Спалене місто знов забудовується, поширюється торговля, про що свідчать грамоти того самого князя Юрія з 1320 р. для торунських і для краківських купців, яким князь надає різні свободи. Нарешті повстають торговельні союзи з цілими державами, як ось із Прусією в рр. 1325 і 1327. Навіть сам князь Юрій надає німецьке право іншим містам, наприклад, місту Сянокові.

Литовсько-руська доба.

Як ми бачили, державне життя у східних українських землях у 2 половині XIII в. хилиться до повного упадку, ці землі підпадають під владу татарської орди, а як ні, то в дуже тісну залежність від неї. Західня ж Україна жила державним життям довше. Та на неї простягають руки сусідні держави, і то передовсім Литва. Ми згадували вже про ятвягів, що здавна робили напади на волинські землі, хоч і ніколи не підходили ближче городів і не пробували їх здобувати. Тепер обставини змінилися. Покликаний князем Конрадом Мазовецьким; німецький хрестовий орден для приборкання литовців-нехристиян повів проти них уперту боротьбу. В цій боротьбі тільки скріпла й навчилася воювати Литва, але ж, не маючи сили протиставитися грізному й сильному противникові, звернула всю свою увагу на українські землі — Полісся й Волинь. Початок для цього дали, здається, самі волинські бояри, навязавши зносини з литовським князичем Дмитром Любартом¹⁸. Та безпосереднім приводом до цього послужила смерть останнього галицько-волинського князя Юрія. Треба ще тут згадати, що той самий князь Конрад Мазовецький віддав німецькому хрестовому ордену місто Дорогичин, але король Данило відібрав у них це місто і прилучив до своїх земель. Після смерти князя Юрія претендентом на Волинь виступає вже виразно Литва, вона старається задержати й Волинь у своїх руках і рівночасно заходиться коло збирання східно-українських земель. Починається боротьба Литви з татарською Ордою, яка пробувала надалі задержати окупацію східно-українських земель. Боротьба ця затягається надовго, але нарешті татари мусять уступати все далі й далі в степи, а слідком за ними посуваються литовський воїн і український селянин, закріплюючись на своїх спустошених прадідних землях. Литовські князі, вийшовши з малокультурної країни, самі далекі від культурности, але військово сильні — вели за собою литовські полчища, одягнуті в шкіри й постолі, з невибагливою зброєю, але з дуже міцною військовою організацією. Займали вони волинські городи, що були знищені татарськими погромами, але хоч і знищені, ці міста справляли на них вражіння своєю культурою. Як

і треба було сподіватися, вони згодом почали проймаються тою культурою, й, нарешті, литовська держава, як це відомо, перетворилася в литовську щодо влади і в українську — своєю культурою. Найвищі достойники тої держави, князі, бояри, військо радо приймали православну віру й українську культуру; в державі заведено урядовою мовою тодішню мову українську, з поважним вкладом білоруських слів, як це й видно зі збірника законів литовської держави з т. зв. «Литовського Статуту». Не диво, що цілий той новий державний організм історія охрестила назвою «Литовсько-Руська держава».

За той власне держави й за її князів з'являються на Волині й на Поділлі майже всі муровані замки, як луцький і розпочатий, але недобудований у Володимирі замок князя Свидригайла. Православна віра робиться панівною, і володимирський владика входить до князівської ради (1430 до 1440). Війна литовців із волинськими князями перейшла у глибоку приязнь, і родові зв'язки получили Литву й Волинь.

У цій добі, за безнастанними війнами литовських княжат із Польщею й польськими спробами збудувати свій замок у Володимирі та оснувати там-таки латинську катедрu для Волині, місто Володимир починає підупадати. Литовці принесли з собою з Литви інші погляди про укріплення міст, инший спосіб будови замків — запозичений у німців. Великий довкільний володимирський вал, на якому були стіни та вежі, вимагав великих грошових витрат і великої залоги — та знищене і зuboжиле місто на це грошей не мало. Через війни з Польщею західня границя Литви цілком закривається. Це ж ізнову сильно спричинилося до упадку торгівлі, на якій і завдяки якій трималося й багатіло місто. Володимир з року на рік маліє, і з кінцем самостійного існування Литовсько-Руської держави з нього вже — невеличке містечко, яке тулиться коло колишнього внутрішнього замку.

Та на занепад міста склалися ще інші причини. Волинське, отже й володимирське боярство й багате міщанство використовує змогу особисто збагатитися, покидає місто, звертаючи свою головну увагу на свої села та ґрунти. З них одні і другі тягнуть

великі користи, продукуючи та продаючи хліб і всяку сировину, яку Вислою сплавляють головно до Гданська. Вони рубають ліси й дерево палять на поташ для продажу. Згодом вищі верстви відпадають зовсім від давнього лицарського, дружинного стану. Ставлячи особисті вигоди понад громадські й державні, ця вища верства поволі дегенерується, вона тендітніє і стає неспроможна думати по-державному, нездатна до яких великих учинків. Просяклі українською культурою литовські князі вперто ведуть оборону Волині з заходу, українська ж шляхта дуже часто залишається тільки спокійним глядачем цієї боротьби...

Про ті часи читаємо в Яна з Чарнкова, що в 1366 році польський король Казимир зібрав велике військо і зробив сильний напад на руські землі. Князь Юрій Белзький піддався йому, але пізніш його зрадив. Король здобув у тому самому році силоміць Володимир і всю землю володимирську з усіма її замками, що їх держав литовсько-руський князь Любарт, і віддав її цілу Олександрові, братаничеві Ольгерда й Кейстута, «князеві вірному, що до смерти йому служив». Але вже через три роки, 1370 р. підступив під Володимир литовсько-руський князь Любарт. Начальник замку, якийсь Петраш Турський, настрашився цього походу й утік, не потерпівши ще ніякої шкоди й не вважаючи на те, що мав подостатком усяких припасів, а новий володимирський замок, хоч іще не докінчений, був такий сильний, що міг безперечно боронитися. З жалем оповідає той самий Ян з Чарнкова, що литовський князь, здобувши Володимир, знищив цей новий замок, не залишивши каменя на камені. Він зазначає, що замок дуже займав короля Казимира, що він коштував дуже багато грошей, 3.000 гривень, та що коло нього працювало майже два роки щодня 300 людей. А треба знати, що цей недобудований замок був уже мурований. Таким чином Любарт залишився при старому замку дерев'яному.

Рівночасно зі зміцненням Польщі на західніх гряницях українських земель, на сході влада татарської орди що раз паде. Сила її дається все менш і менш відчувати. Нарешті, попереджуючи факти й утрату українських земель, син татарського хана Хаджі-Гірея¹⁹ — Менглі-Гірей²⁰ у своїх грамотах пише, між иншим, таке:

«Пригадуємо вам, що великий цар Хаджі-Гірей, батько наш, коли їх коні були пітні, поїхали були в гостину до литовської землі. Вони бачили там велику ласку й пошану й за те великого князя Витовта обдарували передусім Києвом, а далі й иншими численними землями, і ми потвердили їм, що дали були великий цар, дідо наш і батько наш, і то: Київську тьму (землю)... і Волинську тьму з усіма приналежностями й данями, землями і водами...»

Але таке врочисте приречення татар не могло забезпечити українських земель від дальших татарських нападів уже хоч би тому ні, що сама велика Орда поділилася тоді на Кримську й Заволзьку, й кожна робила все на свою руку. Ось, н.пр., під 1491 р. читаємо в літописі:

«Приходиша татаре заволзькі на Волинську землю 10.000. В Володимирі церкви пожегли, і великую церкву Богоматери мурованую, а людей безчисленно посікли і в полон полонили. І зобралися Волинці і угониша їх недалеко Жеслався (Заслава), і побиша поганих, і полон одполониша; мало уткло їх, і тия отими умерши недошедша улусів. Над Волинці сторостою був луцький князь Семен Юрієвич Гольшанський. Мало наших забито, ниже і десяти, а поганців 8.000».

А через дев'ять років уже син кримського хана Менглі-Гірея вдерся на Волинь із 15000 татарської кінноти, спалив цілком багато міст, а між ними й Володимир.

В якому стані було місто Володимир із кінцем самостійного існування Литовсько-руської держави, каже про це ревізія володимирського замку з 1545 р. Ревізія ця яскраво характеризує відносини волинської шляхти й до загально громадських справ і до нової влади. Ось декілька текстів із цієї ревізії:

«А належить затим, которії від тих замків у предків наших славної памяти королів і князів їх милости литовських землі і людей вислужили і тими вже людьми вислуженими яко тих замків будувати, так і мостів робити і подвід і станцій давати, так і инших стародавних повинностей земських повнити не хочуть... що многіє з володимирських княжат і бояр, без усяких підстав і прав, нові і незвичайні мита з людей беруть».

«Так ся той Замок Володимирський спочатку стародавнього будованя заховуваєть...»

«З того часу той замок стоїть вже більше ста літ і ніколи не був ремонтований, тільки князі і пани і вся шляхта повіту володимирського роблять обланки, поправляють і мажуть глиною свій кавалок стін, виключаючи вежі, відраховані на господаря»...

«Вже взагалі ветхі, стрихи завалені і вимагають поправи, фундамент обсипається...»

«Потім вежі міські, але їх міщани не кінчили ремонтувати, кажучи, що раніш вони ремонтували їх разом із міщанами литовезькими...»

«В замку володимирським знаходяться такі військові припаси: сім бочок салітри, сірки пів ушака, кавалок олова ваги яких три цетнари; всіх королівських гаківниць 30, до них ядер 207, коротких залізних серпентинів 2, пороху для гаківниць 2 камені, гармата розірвана, других великих гармат нема, нема також кілків, колод і каміння»..

«Провіянту ніякого нема, і коли станеться потреба, то привозять усе це пани і князі, ховаючись до замку... Що ж торкається зброї в місті, то, як говорять, кожний міщанин має по одній і дві рушниці...»

Як бачимо, ревізія з 1545 року застає володимирський замок у стані занепаду. Але ж ця ревізія вже вперше називає володимирський замок замком українським. Про це каже випис із міських книг міста Кремянця з 1793 року й сама ревізія 1545 р. Там читаємо:

«Виділося його милости з особистої ласки і бачности своєї господарської вчинити опатреніє (заопікуватися) всім замком його милости українним Великому князівству Литовського».

*

З початком XV ст. сталися дуже важні події для Литви та Польщі. Шлюб литовського великого князя Ягайла з польською королевою Ядвігою, якого так сильно бажала собі польська дипломатія, зєднує під одною короною ці два краї, залишаючи Литві самоуправу з її великим князем і соймом у Вильні. Поста-

нова ця западає в Городлі грубешівського повіту 1413 р. А знову грунвальдська битва (1410 р.) і погром німецького ордену, що його покликав колись Конрад Мазовецький для ширення християнства на Литві, забезпечує межі Литви на заході й розв'язує її руки на сході. Сама литовська держава розпадається в дійсності на дві частини — суто литовську, яка попадає під впливи римської культури й Польщі, й українсько-білоруську, з її старією українською культурою. Починається боротьба за землі. Ягайло старається приєднати до Польщі їх якнайбільше; прихильники самостійності Литви й головно старої української культури стараються їх при Литві задержати. Влітку 1431 року Ягайло з великим польсько-литовським військом перейшов річку Буг, узяв місто Володимир, потім підступив під Луцьк і обклав луцький замок. Взяти його Ягайлові не вдалося, він повернувся назад, і після того Волинь ще більше ніж сто літ залишається при Литві. Найкращим оборонцем самостійності литовської держави був кн. Свитригайло, що мав у своїй опіці цілу Волинь. Після його смерті цілою країною управляли литовські воеводи. Особливою опікою Свитригайло тішився Володимир. До князівської ради за нього належав (1430–1440) володимирський владика. Місцевим обов'язковим правним кодексом був, як ми вже згадували, тільки т. зв. Литовський або Волинський Статут, побудований на старих українських правних поглядах і традиціях.

Але ж по смерті кн. Свитригайла починають поволі заводити чужі порядки, на Волинь починають находити польські пани. Тимто волинські князі Юрій і Юрша пинські, при допомозі інших волинських панів, зібрали військо й, обсадивши волинські кордони й замки, не допускали туди польських панів. А коли за великого князя Жигмонта почато робити заходи, щоб узалежнити Волинь від польської держави, то це викликало обурення волинських польських князів, і волинські князі Іван і Олександр Чорторійські, бачучи, що Жигмонт хоче силою прилучити Волинь — убили його, мовляв «за волю всіх панів і князів...»

А проте таке узалежнення Волині від Польщі йде таки шоран більше вперед. Той самий великий князь Жигмонт висилає 1545 р. окремого комісаря Льва Паткевича-Тишкевича до Воло-

димира, Луцька та Кремянця на ревізію замків у тих містах, але ж, і це важніше, для перевіру прав на посідання земель і привілеїв у волинських князів і панів... Волинські князі й пани сильно обурилися таким учинком і не заявили на цю ревізію перед королівським комісарем, що приїхав був насамперед до володимирського замку. Замість приїхати на ревізію, князі Острозькі, пани Заславські, Вишневецькі, Збаразькі, Корецькі, Солтановичі, Богушевичі, Курцевичі та багато інших волинських вельмож, дали таку відповідь у луцькому замку королівському комісареві:

«Ми сами і предки наші в господаря його милости (маєтків) не вкрали, бо маємо старостів над собою... а що ся дотичить работ наших замкових і мостових, то від того не відмовляємось... тому, що відомо всім, яку велику руїну й розграбовання потерпіли ми від ворогів, так що мало хто переховав грамоти на свою маєтність, а ледви міг зберегти життя. А коли кому вдалося їх зберегти, то це все знищене пожаром, коли горів замок луцький і володимирський (де були всі уряди й переховувалися документи), і все, що дали нам, то — за наші воєнні заслуги й хоробрі вчинки королі і князі наші...»

Королівський комісар не задовольнився такою відповіддю й вимагав того, що йому доручили. Тоді князі й пани, не чекаючи кінця ревізії, на знак протесту порозіжджалися.

Все більші непорозуміння викликають нові заборядки литовської центральної влади. Грамота польського короля Казимира з 1349 року давала право пруським купцям на вільну дорогу до Володимира й вільну торгівлю з ним. Але незабаром той самий король замкнув цю дорогу й віддав її краківським купцям. Тоді пруські купці найшли нову дорогу до Володимира через Литву (1355 р.). Вона йшла на Пинськ і Литву до Балтики. Друга сполука Володимира з Заходом була річка Буг. Ціла південна Волинь сплавлювала від себе товари річкою Лугом із Володимирщини й Луччини; вони йшли до головного збіжевого порту на Волині, до Устилуга, звідсіль Бугом — до Висли і Гданська, а потім до Фляндрії, Німеччини, Англії. Ще в XV ст. звідси вивозили багато шкір, меду, збіжжя, риби. Пізніше прийшов

попит на дерево й поташ. В околицях річок Луга й Буга цілком вирубують ліси на матеріал і випалюють на поташ. На окрему увагу заслуговує великий вивіз воску — у Володимирі в XV ст. повстають спеціальні «воскові комори».

Та цей розвиток торгівлі в Володимирі й Волині взагалі спинюють заборядки центральної влади. Вона касує торговельний шлях через Пинськ, відбирає право сплавляти товари Бугом до Гданська й нарешті впирається в Волинь так званим «Ратенським Кутом»: у Ратні утворює воевідство — і тим самим пропадає останній незалежний доступ до Європи для міста Володимира як торговельного осередка. Ще треба додати, що з розвитком збіжевого господарства, викликаного збутом збіжжя за гряницю, волинські пани стараються закріпити панщину та зменшити ґрунти (чиншеві) селян. Вже в середині XVI ст. панщина на Волині сильно зростає. У звязку з цим росте кольтонізація й залюднювання степів на південно-східніх гряницях Волині. І це немало відбивається на долі міста Володимира. В XVII ст. життя в ньому завмирає. З великого торговельного й політичного центру Володимир стає маленькою містиною, що може задовольняти тільки свій повіт...

Про життя міста ще в XVI в. можемо довідатися з різних реєстрів. І так реєстр із 1583 р. виказує в Володимирі — 30 корчем, 10 соляників, 5 різників, 11 пекарів, 2 солодильників, 32 перекупнів (дрібних купців), 12 кушнірів, 6 кравців, 17 шевців — із них один люксовий — 3 гарбарів, 6 ковалів, 6 бондарів і теслярів, 1 лазника, 4 кухарів, золотників, лимарів, сідлярів — по одному, ганчарів і скрипників по 3.

Ревізія володимирського замку з 1552 року, яка відбулася під оком управителя кн. Василя Острозького, згадує, що володимирський замок був збудований із дубового дерева 80 років тому, що він мав 5 веж, з них одна над брамою — чотирикутня, інші — круглі.

Реєстрація поборів із міста в 1577 р. вичисляє в Володимирі 15 ринкових домів, з котрих плачено по 7 грошів, 30 домів вуличних — по 4 гроші, 120 підміських домів на Заваллі, Залужжі й Запятничі — по 2 гроші, 15 ремісників, з котрих брали по

4 гроші, 11 перекупнів — по 7 грошів, 30 комірників і гільтяїв, з котрих через їх бідність брали по 2 гроші; чопове доходило до 200 фльоренів. В 1589 р. побори були такі: з міста 230 фльоренів, чопове «per arendam» — 500 фльоренів, від жидівських слуг — 15 фльоренів, разом — 745 фльоренів.

Школи в Володимирі, про які згадує в 1581 році пастор Одерборн, що був тоді на Литві, існували виключно при церквах. Була, наприклад, школа при соборній церкві Успіння, там учили по церковно-славянськи та по-грецьки, її утримувала сама парохія. При парохіях були і шпитали та захистки. Релігійна боротьба з проголошенням унії, боротьба, що підривала силу й єдність українського народу, відбилася погано й на освіті, яка була тоді в руках духовенства.

Але не тільки на освіті відбивалася ця боротьба, а й на самих церквах. Ще далеко до проголошення унії, в 1565 р. єпископ холмський з 2500 війська та гарматами напав на єпископський замок (замочок) із метою вигнати з Володимира єпископа Йоана Борзобогатого, і тоді, як читаємо в джерелах, Успенська «церква і підцеркове і ганок із гармат були побиті». Але вже 1588 р. князь Костянтин Острозький відновив церкву Успення після пожежі, і вже на початку XVII ст. єпископ Мороховський зміцнив катедральне подвіря каменними мурами й вежами та навіть озброїв їх «стрільбою» — чотирма «шмигавницями» (малі гармати) і трьома «гаківницями...»

Польська доба.

З 1569 р. на основі Люблинської Унії Володимир переходить у склад Польщі й залишається під Польщею цілих 200 років.

Перебіг люблинського сойму в цій справі відомий. Коли волинські депутати, які були на соймі, помітили, що польський король Жигмонт-Август, за намовою польських панів, хоче приневолити литовських депутатів засідати разом із польськими у спільному соймі, вони вночі під 1 березня 1569 року тихенько виїхали з Люблина, думаючи таким способом «зірвати сойм». Але ця втеча не поправила діла. Король видав наказ до послів і сенаторів Волині й Підляшшя, щоб приїхали на спільний сойм,

а коли б хто з них не хотів приїхати, наражується на втрату маєтків і урядів. Пани приїхали, і Волинь, без проливу крові, прилучено до Польщі. За нею таким самим чином прилучено Брацлавщину й Київщину. І хоч було окреме застереження, що в цих землях обов'язуватиме Литовський, або Волинський Статут, що урядові справи вестимуться українською мовою, то у практиці тільки так зв. «Метрику Руську» аж до часу повстання Богдана Хмельницького ведено по-українськи.

В 1569 році на землі волинські впроваджено чин єзуїтів²¹, які, переборовши протестанство в Польщі, не мали вже там для себе роботи. Почалася завзята боротьба цього чина з православ'єм. Головну свою увагу чин звернув на українську шляхту, а зокрема на українську шляхецьку молодь, відкриваючи для неї численні школи й виховуючи молоде покоління в ненависті до прадідівської віри і традицій. В тих часах багато цвіту української нації завдяки єзуїтам пропало для нас. Це тим лекше могло статися, що католики мали більше привілеїв, ніж православні, а відбирання маєтків тільки сприяло втікацтву нашої шляхти від свого народу.

В 1620 році комісарі, вислані урядом, мали перевірити права на землі за волинськими власниками: боярами, шляхтичами, монастирями, церквами й містами, і тільки того, хто міг виказатися відповідними документами, затверджували королівські грамоти, все ж інше — переходило до рук уряду, а уряд роздавав усе щедрою рукою польській шляхті, то в аренду, то на власність. Так згодом наступив перехід великої власності на Волині в руки неукраїнські. А тимчасом та українська шляхта, що ще залишилася на Волині, цілком захоплюється своїми суто господарськими справами, випрошує для себе грамоти і привілеї в польських королів, а то й доходить до того, що свої православні діти віддає до єзуїтських шкіл.

Характеристична для того часу особа — шляхтич-волиняк, а навіть володимирчанин, Василь Загоровський, волинський маршалок і городничий міста Володимира, що 1569 року один із перших присяг королеві й дістав уряд збирача державних податків на Волині. В 1560 р. він був у складі польського посоль-

ства до Москви, в 1565 р. вводив московського втікача, князя Андрія Курбського, в володіння дарованої йому ковельської волости, а в 1573 році їздив як посол на елекційний сойм для вибору короля.

На початку 1576 року, серед лютої зими, розлетілася страшна вістка по Волині: кримський хан Магомет-Гірей вів орду на Волинь. До міста Володимира зближався відділ татар з 4000 людей із Мамай-мурзою на чолі. Відпровадивши жінку з дітьми до володимирського замку, куди позбігалися люди з цілої Володимирщини, Василь Загоровський зібрав військо для відпору татар, але татари розбили володимирську дружину, й сам Василь Загоровський із багатьома володимирчанами дістався до татарської неволі. Кримський хан зажадав 500 червінців окупу. Не маючи такої суми, Загоровський звернувся листом до кн. Андрія Курбського з Ковля, щоб він заклав за нього гроші. Лист той втягнуто як документ до володимирських міських книжок у 1577 р. Робить він сильне вражіння своїм дуже зворушливим тоном. Та, на жаль, він не зворушив кн. Курбського. Він так і не зробив нічого для того, щоб вирятувати Загоровського.

Прочуваючи свою смерть у неволі, Василь Загоровський написав свій знаменитий «Заповіт» і переслав його до Володимира. У цьому заповіті Загоровський дуже докладно обговорює кожну справу, не пропускаючи і дрібниць. Заповіт той дуже цікавий і тому, що вияснює багато дечого з минулого Володимира. Ось деякі місця з того заповіту:

«Всі маєтки мої: Суходоли, Дегтів, Перевалки, двір іллінський під Володимиром, двір тишковицький і частину у дворі Острівці, в опіці своїй держати... ..в церкві св. Іллі в Володимирі дітей моїх руської (української) науки та Письма Святого щоб учили... а коли вже в науці цій добрі початки мати будуть... дати їх до Вильна до єзуїтів, бо там подають дітям добру науку... таксамо щоб письма руського не забували, а найбільше віри своєї, до котрої їх Бог призвав... бажав я теж собі цього й тепер бажаю з милосердя божого самому цього довершити за віку мого, церкву в маєтку моїм Суходолах і шпиталі, і в Суходолах і при церкві св. Іллі в Володимирі, збудувати... і там-таки

на тім горбі, недалеко від церкви, за домом поповим, огорожу здовж на сяжнів сорок поставити, і всю звязь, цвинтар цеглою обмурувати та дірки поробити, одна від одної на сяжень, для оборони від неприятеля, щоб можна з рушниць його стримати... тай таки весь той майдан поза цвинтарем садом як-слід засадити, під шнур, дерево від дерева на пять сяжнів, садячи груші, яблука, угорські сливи, а навколо черешні...».

Помер Василь Загоровський у неволі 1580 р. і син його, як і батько, склав свою голову на чужині — в 1612 році він загинув у молдавському поході.

«Заповіт» Загоровського дуже цікавий документ про те, чим жила й дихала українська шляхта Волині. Для неї було дуже важне, щоб діти вчилися рідної мови, щоб трималися прадідівної віри і своїх традицій — але ж єзуїтська школа, яка саме вбивала в них і традицію й виховувала в ненависти до прадідної віри — була для неї зразком школи...

Відданість своїй мові, вірі й традиціям якийсь час іще живе в української шляхти на Волині. На соймах у XVII ст. вона ще боронить своєї віри. Але вже діти, виховані в єзуїтських школах, у XVII ст. стають ворогами свого народу й віри. А проте переслідування православ'я урядом викликають оборонні промови в соймах. Головно, коли на них порушувано справи козацьких повстань. Коли 1648 р. почалося повстання Хмельницького, Филип Єловецький із Ланівців, військовий міста Володимира, посвода Адам Кисіль, Олександр і Богдан Огинські, Богдан Стеткевич, кн. Сангушко, шляхтич Древинський із села Древинь коло Володимира — виступили з низкою промов ув обороні православної віри, але ж, на жаль, ці промови зустрінулися тільки з обуренням польської шляхти. Втікаючи від козаків Богдана Хмельницького, волинська шляхта просила польську, щоб її прийняла та дала їй тимчасову поміч. Коли ж їй помочі відмовлено, дехто з шляхти зазначував, що доведеться декому з неї перейти під гостру шаблю Богдана. Це потім зробила, між иншим, пинська шляхта, присягаючи на вірність Війську Запорозькому. А роля волинця полковника Михайла Кричевського в повстанні Хмельницького взагалі добре відома.

В 1648 році хвиля повстання докотилася до міста Володимира. Українські козаки взяли місто Володимир, але довго в ньому не були, йдучи за Буг. Зате в Володимирщині пробуваючи, козаки не щадили маєтків деяких українських панів, таких, як Адам Кисіль, і сам Кисіль на соймі 1648 р. скаржився на те, що йому зруйнували все його господарство й забрали всю худобу.

Долю Волині ділить і Володимир. Польщиться волинська шляхта — польщиться і місто. Заходом і коштом тої спольщеної та покатоличеної шляхти починають повставати в місті латинські костели. Так повстав парохіяльний костел Якима й Анни, побудований 1554 року княжною Збараською — з старовинного роду українських князів Несвितських, які мали величезні землі в південно-західній частині Волині Правда, цей костел став згодом руїною, але ж 1836 року його докладно зреставровано.

При цій нагоді нам треба приглянутися взагалі до церков у Володимирі.

Зі старовинних українських церков, що відносяться до княжого й пізнішого часу, слід ізгадати передусім т. зв. «Стару катедру» св. Богородиці в урочищі тої самої назви на передмісті Федорівці (див. ст. 35). Коли й ким вона побудована, досі невідомо. Іпатіївський літопис під роком 1044 зазначає, що вигребано кістки князів Ярополка й Олега, сина Святослава, що похрещено ті кістки й покладено в церкві св. Богородиці в Володимирі. Коли ж її знищили татари, то на тому самому місці повстає спершу церква св. Дмитра, яку згадує той літопис під 1289 роком, і церква св. Теодора, що достояла до 1682 року, але тоді вже була цілком у звалищах. В середині XII ст. володимирський князь Мстислав Ізяславович побудував нову катедру Успення Богородиці. Тут поховано й самого фундатора й за ним багатьох володимирських князів, княгинь, митрополитів і бояр.

Церква св. Василя побудована, за переказами, самим кн. Володимиром Великим десь із кінцем X віку, коли князь вертався через місто Володимир із походу на білих хорватів. Але ж докладніші досліди проф. Володимира Антоновича²² та Прахова²³ виказали, що будову цієї церкви можна віднести щойно до XV в. або найдалі до XIV століття.

Крім вищезгаданих храмів, у Володимирі було ще багато інших церков, та ніодна з них не достояла до наших часів. Ось вони:

1. Церква св. Юрія або звана «Церква на валах», побудована, згідно з переказами, на місці, де був забитий 1336 р. кн. Юрій II, обороняючи місто Володимир від литовського кн. Гедимина.

2. Церква св. Якима й Анни, яку згадує Іпатіївський літопис під 1291 роком — це була княжа замкова церква, побудована над могилою бабусі князя Мстислава; стояла там, де тепер в'язниця.

3. Церква св. Прокопа, яку згадують ревізії 1584 й 1695 року як дуже стару. Була вона там, де тепер поля п. Балицького, між Залужжям і Білими Берегами. Від неї ґрунти, на південь від міста, звалися «Прокопіївщиною».

4. Церква св. Миколи, про яку згадує вперше Іпатіївський літопис під роком 1235, й яка згоріла 1794 року. Стояла на так зв. «Жидівській вулиці», десь недалеко теперішньої жидівської синагоги. Це була улюблена церква короля Данила. До 1806 року в тому місці, де була церква, стояв іще хрест і дім священика.

5. Церква св. Параскеви або Пятницька, згадується в літописах. Від неї одна з володимирських брам звалася «Пятницькою брамою», а передмістя за нею — «Запятниче». В цій церкві хрестили Йосафата Кунцевича²⁴. Простояла вона до 1789 року, коли її замкнуто. Тепер на тому місці, де була церква, стоїть хрест-обеліск (на Ковельській вулиці).

6. Церква св. Івана Христителя, яка була при палаці Загоронських, і яку в 1695 році згадують як дуже стару. Була вона в урочищі «Лозівщина» коло села Острівка.

7. Церква св. Івана Золотоустого, також ув урочищі «Лозівщина», на острові, серед болот, коло теперішнього залізничного двірця; згадується у 1695 р. як дуже старовинна.

8. Церква св. евангелиста Луки, теж згадується в 1695 році, але місце, де вона стояла, невідоме.

9. Церква св. Кузьми й Деяна, яку згадує Іпатіївський літопис, яка проіснувала до 1612 року.

10. Церква святих Апостолів, збудована князем Володимиром Васильковичем десь 1287 р. — згоріла в 1730 р. Була вона над берегом річки Луга з правого боку від дороги, що йде на Білі Береги.

11. Церква св. Онуфрія Великого, яку згадують ревізії 1578 і 1695 року як дуже стару. Стояла вона на південь за містом на острові, серед болот, у так званому урочищі «Онупрійщина».

12. Церква Преображенська або Спаса — згадується в 1568 році, а достояла вона до 1760 року. Церква була на Водопійній вулиці, де до половини XIX ст. на її цвинтарі ховали володимирчан, і де тепер на жидівських смітниках порозкидані лежать кістки наших дідів і прадідів... Трапляються там цілі кістяки, черепи, нагробні плити й т.інше...

13. Церква св. Михайла, що згадується в 1268 році в Іпатіївському літописі. Стояла вона в урочищі «Михайлівщина» за Василівською церквою, де тепер на городах стоїть дерев'яний хрест. При тій церкві був здавна монастир, де забито кн. Войшелка.

14. Церква св. Іллі існувала ще в XVI віці, а в 1834 році її перенесено до села Бужанка на Володимирщині. Місце її було там, де тепер дім о. Миколи Широцького.

15. Церква св. Миколи Чудотворця, перебудована з гр.-кат. каплиці св. Йосафата, котру побудував 1780 р. протоархимандрит місцевих Василіян²⁵ Скарбка-Важинський. Церква ця до реставрації Успенської катедри правила за собор.

При багатьох із тих церков були монастирі. Як бачимо, з ревізій XVI і XVII століття, більшість із тих церков була в дуже поганому стані, а нечисленне й бідне населення міста Володимира не мало за що їх направити й підтримувати.

Єдина дерев'яна пам'ятка з княжої доби, що збереглася була аж до 1859 року і що ще її памятають старі діди, була Введенська церква, яка стояла на горбку при повороті на Луцький тракт і яка згоріла підчас великого пожару міста 1859 р.

З католицьких храмів Володимира слід і згадати домініканський костел у мурах, де тепер повітове староство, і капуцинський, збудований 1759 року, там, де тепер соймиковий садок; уся ця садиба звалася колись «Капуцинські мури». В

1755 році слонимський староста Ігнатій Садовський побудував великий монастир і віддав його чинові єзуїтів, та вже 1786 р., після скасування цього чина, монастир той перейшов до Василіян, а вже за російських часів його забрано під православний чоловічий Рождественський монастир. Тепер є це костел «Серця Ісуса».

*

Про становище населення та стан міста Володимира в XVII і XVIII століттях знаходимо цікаві відомості в люстраціях володимирського староства з 1628, 1664, 1765 і 1789 років. І так, згідно з люстрацією Володимира в 1628 р., місто давало 182 фльорени, 22 гроші провенту; доходи з замкових земель добігали до 200 фльоренів, аренда з млинів та горілки давала 1850 фльоренів — отже разом: 2232 фльорени 22 гроші. Але вже за кілька літ місто знищили 1657 р. угри й козаки, які вдерлись до Володимира, частину міста спалили — тоді доходи його ще більше падають.

Люстрація з 1664 р. свідчить про дуже тяжке становище міста. За причину зменшення доходів люстрація вважає шляхту, що осіла в місті, але не хотіла платити міських податків. Так само й духовенство не хотіло й чути про якісь обов'язки супроти міста.

Люстрація з 1765 року каже про Володимир ось що: «Замок володимирський, — на болоті, його вмисне колись там висипали; він оточений навкола валами; через болото міст дерев'яний попсований, дерев'яну двоповерхову браму недавно побудовано; на першому поверсі є в'язниця для поспільства, на другому — помешкання; верхня вежа — для шляхти, покараної декретами. З лівого боку — дерев'яний будинок для городських урядів і канцелярія не тільки потребують направи, але їх цілком наново треба побудувати. Документи приміщені у Домініканів, земські — в фарі. На замочку — 4 хати, гармат залізних — 2, з них одна розірвана, 2 поржавіли, ні зброї, ні амуніції нема. Вали місцями пообсовувалися, з рова нема і знаку, бо його замулило. Колись навколо міста були вали, а йшов теж вал від річки Смочі до річки Лугу, його тепер розорав священик під город, рів — цілком

засипаний. Але не зважаючи на те, що замчище зруйноване, все ж воно подібне до місця якоїсь оборони. З огляду на те, що будинки понижені, документи не мають безпечного місця. Тамсамо не має приміщення й суд, і коли судить, то мусить боятися небезпеки, щоб дім не завалився. Тимто міркуємо, щоб Річполита, бачачи потреби замку, якнайскорше задумалася над тим, як би його направити, треба б, щоб допомогли цехи. Перший — кушнірський, мав би постачити зброю, стрільбу й муніцію, а на катедральну церкву дати по 3 гроші литовські. Другий цех — ковальський, мусить мати для оборони міста зброю, 1 гармату, 8 стрільб, хоругву, бубон і порох. Допомогти мусить і третій — пекарський цех, до якого належить милярі, і ті, що виробляють свічки та крохмаль. Четвертий — шевський цех, мусить дати зброю. П'ятий — різницький, шостий — ковальський дають гармати, порох і олово. До цього останнього цеху прилучені слюсарі, шабельники, лучники, годинники і дзвінники...

Жидівських домів на старостинському ґрунті — 27, християнських — 13, тут мешкають чиншовики, яких називають «підзамчанами». Вітівських домів — 7, більший майдан забудований домами, винницями, каменицями і дворами шляхти...».

В цій самій люстрації наведена скарга володимирських міщан. У ній читаємо, що «багато є духовних і світських людей, які держать міські ґрунти, а ніяких податків не платять і, — від того місто убожіє; що треба сподіватися хиба ще більшої руїни, коли одних утисками, других — биттям і страхіттями неприборканої вільности студентів залякують, інших підступствами з їх власности видалюють і вивласнюють». Цікава також скарга жидів Володимира, наведена в тій самій люстрації. Жиди жалуються, що студенти не дозволяють ховати небіщиків на окопиську, яке їм привілеями королів надано...

Люстрація з 1789 року знаходить місто Володимир у такому стані: «замковий майдан без ніяких забудовань, міські та судові установи урядують то в монастирських будинках, то в заїздних домах». А зі скарги володимирських міщан із тої самої люстрації видно, що в місті немає ратуші, що міщани не можуть вільно шинкувати, що в місті немає яток, крамниць, воскобоень,

солодовень, броварів, що фабрики салітри зовсім немає, навіть міська цегольня впала через різні утиски. Жиди скаржаться, що мусять давати до старостинського скарбу: крамарі — 500 злотих, шинкарі — 3897 зл. 27 грошів, крім того, крамарі мусять за кожний ярмарок платити по 7 грошів, міщани змушують кагал, щоб від домів жиди оплачували по 1 зл. 20 грошів.

*

Відавна при володимирській катедрі існувала школа. Вона мала за мету підготувати кандидатів на священників передусім на Волинь, а далі й для інших українських земель. Заходами володимирського старости князя Костянтина Острозького школа ця дістала в 1588 році деякі грошеві засоби, за які удержувано при ній двох бакалярів (учителів), одного — грецької, другого — церковно-славянської мови. Школа ця починає дуже гарно розвиватися від часу єпископа Іпатія Потія²⁶, що 1595 р. виведнав для неї королівський привілей, яким на школу призначено доходи з монастиря св. Спаса й його земель, а в 1609 р. записав для її потреб 2500 злотих. Наступник єпископа Іпатія Потія — єпископ Мороховський — зреформував цю школу на зразок єзуїтських колегій. В XVIII ст., коли єзуїтський орден скасовано, ця школа перейшла під управу Василіян. Тоді вона була відома під назвою «колегії». Польський король Август III надав був цьому чинові привілей викладати всі предмети у школі, а рівночасно заборонив іншим орденам* закладати свої школи в Володимирі і околиці на 5 миль від міста під карою 1000 злотих. В 1787 році сам король відвідав цю школу, й учні школи склали йому привітання польською, латинською, французькою, німецькою, італійською й англійською мовою... Молодь цієї школи була, як скрізь, бутна. Як видно з люстрацій, вона влаштовувала напади на міщан. Крім цього, вона визначалася нетерпимістю супроти мешканців нелатинської віри. В 1803 р. ця школа, як і всі школи на Волині, переходить під управу візитатора Тадеуша Чацького, відомого основника ліцею в Кременці. Під його управу піднали всі школи Волині, Поділля й Київщини. Дух усіх тих шкіл був наскрізь польський, як і польська була мова навчання. Ів василіянської володимирської колегії Чацький зробив пяти-

клясову повітову школу. Після упадку польського повстання 1831 р. російський уряд звернув увагу на школи під управою Чацького. Між іншим, він скасував повітову школу й, замість неї, відкрив двоклясову міську російську школу, що переіменована 1912 р. на чотириклясову міську вищу початкову, проіснувала до 1915 р.

Із інших цікавих іще для Володимира подій згадаємо те, що в другій половині XVII віку він став був притулком для української еміграції. Київська й чернігівська шляхта й старшина, яка не погодилася з Переяславською умовою Богдана Хмельницького з Москвою, покинула була свої землі й перенеслася на Волинь. Між іншим, у Володимирі 1667 р. відбувалися соймики цієї шляхти в Успенській катедральній церкві або в домініканському костелі.

Російські часи.

В 1795 році, після третього поділу Польщі, Володимир прилучено до Росії як повітове місто волинського намісництва, а пізніше втілено до волинської губернії. В 1830–31 році загопи польського повстанця Дверницького перейшли австрійську границю під містечком Дружкополем і з'явилися у володимирському повіті. Повстанчий рух підтримували місцеві дідичі-поляки, між іншими Тадеуш Чацький і Єжи Стецький. Цей останній із невеликим загоном повстанців 6 квітня 1831 р. заняв був навіть Володимир, але мусів відступити під напором російського полковника Давидова. Жінка Стецького була тоді забарикадувалася в своєму домі в Володимирі, дуже енергійно відстрілювалася від російських військ і щойно тоді занехала оборону, коли її будинок підпалено.

До 1831 р. в урядах і школах панувала польська мова. Та після польського повстання все змінюється. Наказом із 1 червня 1832 р. в усіх урядах заведено російську мову, наказом із 4 грудня 1840 р. почато вводити російські закони, яким мала підлягати Волинь, хоч Литовський Статут іще довго традиційно жив як право звичаєве, і російське судівництво з цим рахувалося.

Перепис із 1861 року налічує в Володимирі 8636 мешканців (з того — 1778 українців, 723 поляків, 6122 жидів), 317 домів,

з них 27 мурованих, 99 крамниць, 2 церкви, 1 монастир чоловічий, 1 парохіяльний римо-католицький костел, 1 синагогу і 6 жидівських молилень.

За російських часів місто Володимир довго було забуте, брудне, без мощених шляхів, хідників, і лише численні гарнізони, які Росія тримала на погрянниччі Австрії, почали згодом оживляти місто й його торгівлю. Оживилося воно головню з 1908 р., коли побудовано воєнну залізницю, що сполучувала Володимир із Ковлем... Перепис населення з 1910–11 рр. виявляє в Володимирі 15621 людей, з них 6610 українців, 1901 поляків, 7060 жидів. В тому часі був у місті 1 монастир, 5 православних церков, 1 римо-католицький костел, 1 синагога і 9 жидівських молилень. Зі шкіл слід назвати одну хлоп'ячу державну й одну жіночу приватну гімназію, міську (городську) школу й одну початкову школу. А також були ще 2 шпиталі, три парові млини (з оборотом 600 тисяч карбованців річно), гута, бровар, цегольня, 2 трачки, 2 товариства взаємного кредиту. Бюджет міста рівнявся в 1911 році 35 тисячам карбованців.

У цілому володимирському повіті було в тому самому році: 241 нижча початкова школа, з них 164 церковно-приходських, решта — міністерські.

Політика російського уряду супроти місцевого населення була — русифікаційна. Після повстання 1831 р. запановує скрізь російська урядова мова й починається примусове повертання міщан греко-католиків на православ'є. Перехід на православ'є був обов'язковий, і хто з цим зволікав, попадав у списки т. зв. «упорствующих» (упертих), на яких адміністраційна влада дивилася дуже неприхильним оком. На погляд російського уряду, могли тут бути тільки римокатолики, або православні. Тимто дуже часто, володимирські міщани, не хотючи приймати православ'я, переходили до парохій римо-католицьких, і цим остаточно зривали зі всім, що українське. Ще й тепер серед володимирських міщан є багато таких римо-католиків, які ще в першій половині XIX ст. були парохіями гр.-католицьких володимирських церков.

Поступнева, але вперта русифікація міста мала успіх ще й тому, що російський уряд не робив різниць між місцевим насе-

клясову повітову школу. Після упадку польського повстання 1831 р. російський уряд звернув увагу на школи під управою Чацького. Між иншим, він скасував повітову школу й, замість неї, відкрив двокласову міську російську школу, що переіменована 1912 р. на чотирикласову міську вищу початкову, проіснувала до 1915 р.

Із инших цікавих іще для Володимира подій згадаємо те, що в другій половині XVII віку він став був притулком для української еміграції. Київська й чернігівська шляхта й старшина, яка не погодилася з Переяславською умовою Богдана Хмельницького з Москвою, покинула була свої землі й перенеслася на Волинь. Між иншим, у Володимирі 1667 р. відбувалися соймики цієї шляхти в Успенській катедральній церкві або в домініканському костелі.

Російські часи.

В 1795 році, після третього поділу Польщі, Володимир прилучено до Росії як повітове місто волинського намісництва, а пізніше втілено до волинської губернії. В 1830–31 році загои польського повстанця Дверницького перейшли австрійську границю під містечком Дружкополем і зявилися у володимирському повіті. Повстанчий рух підтримували місцеві дідичі-поляки, між иншими Тадеуш Чацький і Єжи Стецький. Цей останній із невеликим загоном повстанців 6 квітня 1831 р. заняв був навіть Володимир, але мусів відступити під напором російського полковника Давидова. Жінка Стецького була тоді забарикадувалася в своєму домі в Володимирі, дуже енергійно відстрілювалася від російських військ і щойно тоді занехала оборону, коли її будинок підпалено.

До 1831 р. в урядах і школах панувала польська мова. Та після польського повстання все змінюється. Наказом із 1 червня 1832 р. в усіх урядах заведено російську мову, наказом із 4 грудня 1840 р. почато вводити російські закони, яким мала підлягати Волинь, хоч Литовський Статут іще довго традиційно жив як право звичаєве, і російське судівництво з цим рахувалося.

Перепис із 1861 року налічує в Володимирі 8636 мешканців (з того — 1778 українців, 723 поляків, 6122 жидів), 317 домів,

з них 27 мурованих, 99 крамниць, 2 церкви, 1 монастир чоловічий, 1 парохіяльний римо-католицький костел, 1 синагогу і 6 жидівських молилень.

За російських часів місто Володимир довго було забуте, брудне, без мощених шляхів, хідників, і лише численні гарнізони, які Росія тримала на погряниччі Австрії, почали згодом оживляти місто й його торговлю. Оживилося воно головно з 1908 р., коли побудовано военну залізницю, що сполучувала Володимир із Ковлем... Перепис населення з 1910–11 рр. виявляє в Володимирі 15621 людей, з них 6610 українців, 1901 поляків, 7060 жидів. В тому часі був у місті 1 монастир, 5 православних церков, 1 римо-католицький костел, 1 синагога і 9 жидівських молилень. Зі шкіл слід назвати одну хлопячу державну й одну жіночу приватну гімназію, міську (городську) школу й одну початкову школу. А також були ще 2 шпиталі, три парові млини (з оборотом 600 тисяч карбованців річно), гута, бровар, цегольня, 2 трачки, 2 товариства взаїмного кредиту. Бюджет міста рівнявся в 1911 році 35 тисячам карбованців.

У цілому володимирському повіті було в тому самому році: 241 нижча початкова школа, з них 164 церковно-приходських, решта — міністерські.

Політика російського уряду супроти місцевого населення була — русифікаційна. Після повстання 1831 р. запановує скрізь російська урядова мова й починається примусове повертання міщан греко-католиків на православіє. Перехід на православіє був обовязковий, і хто з цим зволікав, попадав у списки т. зв. «упорствующих» (упертих), на яких адміністраційна влада дивилася дуже неприхильним оком. На погляд російського уряду, могли тут бути тільки римокатолики, або православні. Тимто дуже часто, володимирські міщани, не хочачи приймати православіє, переходили до парохій римо-католицьких, і цим остаточно зривали зі всім, що українське. Ще й тепер серед володимирських міщан є багато таких римо-католиків, які ще в першій половині XIX ст. були парохіями гр.-католицьких володимирських церков.

Поступнева, але вперта русифікація міста мала успіх ще й тому, що російський уряд не робив різниць між місцевим насе-

мим шкільним організатором був четар У.С.С. Микола Саєвич²⁷, що його заходами повстало на Волині багато українських шкіл. За короткий час зорганізовано тут 61 українську школу, куди мало ходити 3513 українських дітей. Учителів було 41, серед них багато військових. У самому Володимирі українська школа нараховувала понад 300 дітей. Коли взяти на увагу невелику кількість населення, то це був великий успіх.

Навесну 1918 року вступила до міста «Сіра дивізія»²⁸, зорганізована з полонених українців табору Фрайштадт у Горішній Австрії. До Володимира приїхали делегати від Української Центральної Ради, й так навязався контакт із Києвом. Після упадку Центральної Ради «Сіра дивізія» ще якийсь час залишалася в Володимирі та пізніше відійшла до Києва, віддавши себе на послуги гетьм. Скоропадського. Австрійська окупаційна влада утрималася в Володимирі, доки не розбито осередніх держав. Після того Володимир обсадила українська сотня Ярощука. Пізніше тут зорганізовано т.зв. «Володимирський загін», який складався з двох сотень під командою Юхима Бунди й Тоцького та який вів успішні бої з поляками. Але ж згодом, не діставши резерв, цей загін, під натиском польського війська, відійшов із міста, залишивши багато вбитих і ранених. Поляглих 10 стрільців під Володимиром 7 січня 1919 року поховано у спільній братській могилі на володимирському кладовищі. Заходами молоді на могилі поставлено хрест із написом:

«Поляглим за рідний край».

1918–1928р.

«Pro patria mortuis».

1919–1935.

Сумний був вигляд Володимира по війні. Середмістя, де були переважно поверхові кам'яниці, знищила цілком пожежа. Про те, що колись у ньому було, свідчили тільки пообпалювані мури, комини та гори цегли. Кількадесят крамничок тулилося в зацілілих від пожежі домах і світило пустками. Все, що можна було дістати в цих крамницях, то те — що залишилося після австрійської або німецької армії: сахарина, паста до чобіт, кава

найгіршого ґатунку, паперові мішечки, шнурки до черевиків і часами трохи муки або круп із американських комітетів помочі голодним. Дальші від середмістя вулиці, де жило володимирське міщанство, також опустіли. Доми були часто без вікон, без дверей, иноди поперероблювані на військові маґазини та стайні для коней. Місто було цілком мертве, бо і з повіту селяни не могли нічого привезти.

А поля Володимирщини обернулися в степ, зарослий високою травою, часами й молодим лісом. Трава восени висихала, а часами й необережно запалена горіла, несучи вогонь із вітром. Від того ж горіли хутори, а то й цілі села. Тимто часто можна було бачити величезні простори, на десятки кілометрів, зарослі травою, а серед них здіймалися обгорілі комини від домів та стовпи від stodіл. По лісах та пустирях розмножилося багато всякої дичини. Нераз у печах зруйнованих домів виводилися лиси...

Та як «фронт» щез, до зруйнованих осель почало вертатися населення. Удень і вночі зі сходу тяглися фіри з розіп'ятими над ними будами, а на кожній із них сиділо по кілька родин, які епрягалися кіньми й спільно відбували цю тяжку та невеселу подорож. Сухі, коростяві коні ледви тягнули вози, поналадовувані останками майна «біженців» (утікачів). А за ними йшли пішки похудлі жовті та змучені їх господарі та розгубленими очима дивилися, не пізнаючи свого краю. Приїздили на згарища, і як денебудь залишилася була яка хата, замешкували по кілька родин ув одній, як же хати не було, то копали землянки й у них жили. Коні та худоба була така дорога, що за одного коня або корову віддавали нераз і гектар землі. Живилися тим, що привезли з собою, або що випросили в сусідньому селі, яке не виїздило. Навесну 1919 року почався голод, люди їли зілля, кору, пухли й умирали...

Разом із селянами поверталися і власники більшої посілості. Не маючи як почати господарки, а то й прокормитися, вхопилися єдиного рятунку — продажу гаїв. Тоді віджили володимирські купці, здебільша, жиди. Багато з них завдячує всьому тому своє збагачення.

*

Так пройшла зима й літо 1919–20 рр. Тяжкою працею, голодуючи, населення міста й повіту дочекалося нового врожаю, та не судилось було йому з нього скористати. Цілий 1919 рік зі сходу долітали згуки глухих гарматних стрілів, і аж на весну, коли польська армія разом із армією Української Народної Республіки почала наступ на Київ, ці згуки далеких стрілів потрохи затихли. Але ж усе з кінцем літа 1920 р. польська й українська армія залишили Волинь, відходячи на захід, а за ними на спустошену Володимирщину ввійшла червона кіннота під проводом Будьонного. За кінними відділами до Володимира вступила 44 червона дивізія, тут на деякий час спинився був штаб головного командувача кінноти, разом із командантом Будьонним. Командантом міста зроблено большевика Дубового. Зубожіле та зруйноване місто не могло нічого дати голодній і обідраній большевицькій армії, яка шукала хліба й одягу. Що встигли були селяни позвозити до stodіл, те все большевики забирали. Тай так часто з хат забирали хліб, ловили кури по подвірях, вирубували зелену капусту, а то й лупин...

Після недовгого побуту большевицька армія, розгромлена під Замостям, головно завдяки відвазі й боєздатности 6 української дивізії під командою генерала Безручка, покинула Володимир, і знову зруйнований і позбавлений хліба... Тепер треба було знову великих зусиль, щоб якось підняти місто.

Та впарі з господарською поправою володимирчани не забували про свої духові потреби. Ті, що були на Наддніпрянщині в часах самостійности, бачили власними очима, як сильно культурно-освітня праця може спричинитися до відродження народу. Тимто, вернувшись до Володимира, приступили зараз таки восени 1919 року до заснування у свому місті «Повітової Просвіти»²⁹. Відкриття цієї важної культурно-освітньої організації прийняли володимирчани з великим захопленням. На голову товариства вибрано одного з організаторів «Просвіти» — д-ра Станислава Полянського. За Володимиром починають відкривати читальні «Просвіти» в повіті; число їх дійшло 1929 р. до 74. Були вони в таких селах: Біличі, Березовичі, Бубнів, Бискупичі Шляхоцькі, Бискупичі Руські, Бужанка, Бортнів, Бобичі, Будятичі, Верба, Воцатин, Видють, Грибовиця, Древинь, Жи-

тани, Жажковичі, Заболотці, Завидів, Ізів, Старі Іваничі, Когильно, Кладнів, Коритниця, Комарів, Калусів, Кречів, Колонна, Літовеж, Микуличі, Морозовичі, Великі Микуличі, Мишів, Менчичі, Марцелівка, Молників, Мокрець, Низкиничі, Новосілки, Нова Лішня, Острівок, Овлочим, Овадно, Осередок, Осерби, Осмиловичі, Пузів, Попівка, Підгайці, м. Порицьке, Перевали, Романівка, Русів, Риковичі, Стенжаричі, Селець, Сомин, Ставки, Стара Лішня, Тишковичі, Туропин, м. Устилуг, Хворостів (громада Микуличі), Хворостів (громада Олесько), Хотячів, Хмелів, Хмелівка, Цуцнів, Черників, Чесний Хрест, Шистів, Яковичі.

У володимирській «Просвіті» відбувалися курси: просвітянські, кооперативні, пасічнічі, читали реферати з історії, культури, мистецтва, улаштували академії, вистави, концерти, вечерниці й т. д. Бібліотека «Повітової Просвіти» й її читальня нараховувала понад 15000 книжок. За прикладом міста пішли й її читальні в повіті, влаштовуючи реферати, академії, вистави, засновуючи хори. З дня на день зростало зацікавлення книжкою й газетою. Крім читальня, «Повітова Просвіта» в Володимирі утримувала в повіті дві просвітянські школи (в Біличах і Осмиловичах). Згодом у повіті повстало до 40 кооператив, які до 1934 р. належали до львівського Ревізійного Союзу Українських Кооператив, а від 1934 р. перейшли до новоствореного Волинського Ревізійного Союзу.

Але ж розпорядком адміністраційної влади з дня 30 грудня 1929 року Повітове т-во «Просвіта», а з ним і всі читальні в повіті закрито, а в 1935 році остаточно зліквідовано все майно, яке, згідно з одноголосною постановою останніх ліквідаційних зборів, передано матірньому т-ву «Просвіта» у Львові.

Після закриття «Повітової Просвіти» в Володимирі деякі посли (колишні емігранти з Наддніпрянщини) відкрили клуб «Рідну Хату»; який міститься тепер при домі військових осадників.

В 1928 р. повстає в Володимирі жіноча культурно-добродійна організація «Союз Українок» (філія рівненського С.У.), на чолі якої стає відома в Володимирщині громадська діячка Ніна Річинська. «Союз» гуртує найкращі сили володимирського жіноцтва.

З фінансових і торговельних українських організацій існують у Володимирі: «Український Кооперативний Банк», «Народня Торговля» (відділ львівської) і книгарня «Культура».

В місті залишилося ще три православні церкви.

З незапам'ятних часів Успенська катедрa в Володимирі мала свої величезні земельні мастки в повіті й ґрунти в самому місті, з яких дохід ішов на утримання клиру, школи й напрямки самої катедрi. До 1921 р. катедрa мала зараз за містом 805 десятин орної землі, 75 десятим лісу й 15–20 десятин ґрунтів у самому місті, доходами з тих земель розпоряджав клир катедрi. Та в 1922. р. «Комісія Надавча» заходила ся ці землі від володимирської катедрi вивласнити, і тільки найвищий трибунал у Варшаві справи цієї остаточно не вирішував. Аж у 1924–25 рр. вища церковна влада в Варшаві заявила, що нічого не має проти того, щоб ці землі були відібрані. Наслідком того катедрі приділено 33 гектари землі, себто тільки, кілька має звичайна парохія, а на великих просторах землі, що споконвіку належала до української катедрi, почали осідати, з малими винятками, польські кольтоністи. Міські ґрунти, що належали колись до катедрi, опинилися переважно в руках міста й жидів.

Катедральний клир, підпорядковуючись такому рішенню, зажадав міських і підміських ґрунтів, але до цього часу нічого не дістав. Щоб якнебудь підтримати бюджет катедрi, до Успенської парохії приділено село Когильно з 92–93 гектарами землі. Але когильняни непогодилися на те, щоб дохід із їх земель ішов до міської церкви і внесли спротив.

Миколаївська церква, де й досі Службу Божу правлять по-українськи, перед 1915 роком мала 75 десятин катедральної землі коло села Марцелівки, та тепер залишилася цілком без землі, хоч це є окрема парохія.

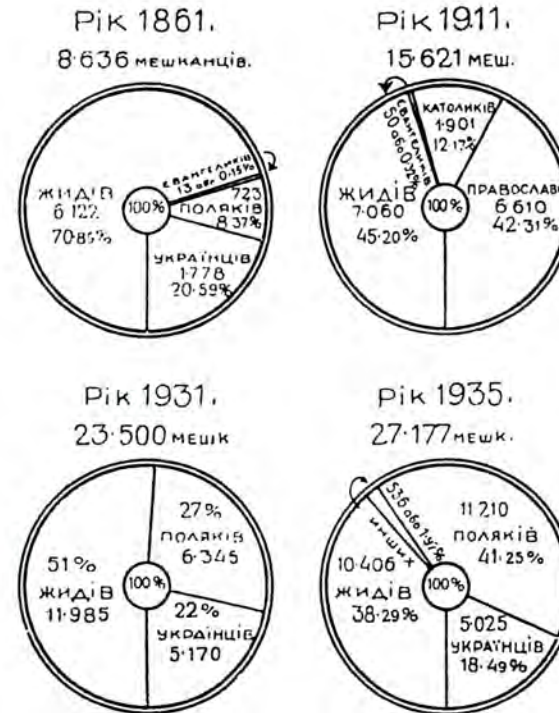
Єдина церква, що зберегла всі свої землі (до 150 десятин у місті й за містом), це церква св. Василя. Парохіві цієї церкви, мітратові й колишньому сенаторові Демянові Герштанському, вдалося відсудити в найвищому трибуналі в Варшаві всі ці землі як такі, що споконвіку належали до цієї церкви.

Останніми роками до міста долучено околичні села так, що площинь землі, які належать до міста, зросла до 4700 гекторів.

Згідно з даними «Головного статистичного відділу» за 1931 р. поверхня володимирського повіту мала 2207,7 км², населення в ньому було 150364, на один км² припадало 68,1 людей. У місті було 23500 населення, між ними 51 % жидів, 27 % поляків (разом із кадрою війська), 22 % українців. З кінцем 1934 року процентове взаємовідношення населення змінюється. Згідно з інформаціями володимирського магістрату³⁰ місто Володимир, не вважаючи на прилучення до нього сіл із українським населенням, нараховує взагалі 27177 людей, між ними: жидів — 10406³¹, поляків — 11210 українців — 5025³², росіян — 283 (з них записалося росіянами багато таких, що донедавна признавалися до українців і належали до «Просвіти»; насправді дійсних росіян у місті є кілька родин), німців 246³³, інших 7. Греко-католиків у місті — 127.

Церков у місті, як ми вже сказали, — 3, костелів — 3 (з них один гарнізонний), синагога — 1, шпиталь — 1, млинів газових — 6, водяний — 1, цегольня — 1, електривня — 1, кіно — 1, аптик — 3, жидівських крамниць до 600, християнських — 15, кредитових організацій — 5, освітньо-культурних

— 6, спортових — 1, кооператив — 3, професійних союзів — 6, готелів — 5, реставрацій — 9, каварень — 7.

Вільні фахи: лікарів — 17 (з них 2 українці: д-р Станислав Полянський і д-р Арсен Річинський), дентистів (не дипломованих) — 6, адвокатів — 8 (з них українець один: Іван Бартків), інженерів — 7, геометрів — 5, техніків — 5. Торговля переважно збіжжям, мукою і свиньми.

Початкових шкіл — 6, семикласових — 5, 1 школа доповняльної освіти, дві приватні жидівські. Є ще одна державна (мішана) гімназія й одна приватна жидівська (мішана) гімназія та одна ремісничо-промислова школа. Всі школи польські. Ні в місті Володимирі, ні в володимирському повіті нема тепер ні одної української школи.

Ціле середмістя належить до жидів. Бюджет міста в 1934 р. зріс до 1000000 зл.

ДОДАТОК I

Плян міста Володимира (пояснення)

В долученім на 104–105 пляні Володимира подані найстарші назви у р о ч и щ , і в самому місті, і навколо нього. Назви ці звязані або з церквами, які колись були в цих урочищах, або торкаються якомсь старих укріплень міста, або нарешті походять від підміських сіл.

Передовсім звертають на себе увагу урочища, що зберегли свої назви від ц е р к о в , які колись тут були. З церков тих часом не залишилося й сліду, але при копанні натрапляють тут на цілі цвинтарища, знаходять цегли зі знаками хрестів, якорів, зі знаками ніби тризубів із хрещиками, черепи, попробовані цвяхами, і прикметні для княжої доби хрести-енколпіони та мідяні образки-складні.

Одне з найцікавіших урочищ — це «Стара катедра» коло передмістя Федорівка, що на захід від міста. Ще з кінцем XIX ст. робили тут розкопи проф. В. Антонович³⁴ і Прахов³⁵, і під горбом землі над річкою Лугом відкопали руїни тринавної мурова-

ної церкви. Церква ця була збудована з квадратної цегли, скріпленої рожевою мулярською заправою, що дало змогу, не поміляючись, віднести її до княжої доби X–XI ст. В вівтарній апсиді церкви відкрито муровані сидіння, що йшли здовж цілої апсиди, а це знову свідчило б про те, що церква ця була катедральна, бо тільки в катедрах подибуємо такі сидіння для священників. Підлога була викладена з орнаментових кафлів, а на шматках тинку позалишалися сліди розмальовування. Під самою церквою було багато людських кістяків, а серед них безліч черепів, попробованих великими залізними цвяхами. Тепер сліди цієї церкви-кathedри можна ще оглядати, але південна нава обсунулася до річки Лугу.

На схід від того церквища при дорозі, що веде на Білі Береги, де була колись церква св. Апостолів, побудована князем Володимиром Васильковичем — залишилися лише сліди якихось склепінь, часто зложених із цегол, що мають знаки хрестів і ніби тризубів із хрещиками.

В урочищі Прокопіївщина не залишилося ніяких слідів церковного будинку, — але знайдено тут хрест-енколпійон із княжої доби.

Далі ще ближче до міста в урочищі Іллінщина, де була церква св. Іллі, збереглися фундаменти цієї церкви, які добре видно від сторони річки; та частину цвинтаря, що був коло цієї церкви, зовсім скопано, і з тої землі, перемішаної з людськими кістками, висипано греблю до нового мосту через річку Луг. Подибуються тут теж дуже часто цегли зі знаком ніби тризуба з хрещиком, хрещики-енколпійони та мідяні образки.

В самому місті, що було колись оточене валом, залишилися також великі цвинтарища, на які натрапляють при земляних роботах, викопуючи по кількадесят кістяків. Такі цвинтарища можна занотувати на вул. Водопійній, Сокальській, у середмісті коло колишнього домініканського монастиря, в урочищі Веденщина, Апостольщина, Михайлівець, на валі, де була церква св. Юрія.

На північний схід від міста в урочищі Лозівщина під час будови залізничої вулиці, при скопуванні горбка, на острові на-

трапили на домовину, зложену з камяних плит, а в ній кістяк, очевидячки, якоїсь жінки, бо збереглося ще довге волосся й шовкова стрічка.

На окрему увагу заслуговує острів Онупрійщина за річкою Лугом на південь від міста, де колись був монастир св. Онуфрія, і де при будові домів і stodіл викопували людські кістяки, цеглу і хрести-енколпіони.

І в самому місті й за містом при різних земляних роботах викопують дуже багато людських кісток, а часами насакають і на цілі могили, де людські кістяки позакопувані в безладді. З тих могил добувають кінці залізних списів і стріл, шаблі та боеві сокири.

Спільні могили відкрито на вул. Луцькій, Рилавиці, Провалі, Лозівщині й на Заріччі.

З окремих находів заслуговують на увагу черепки посуду зробленого без ганчарського кола й цілі посудини з княжної доби. На вул. Островецькій при копанні ями знайдено навіть кам'яну сокирку і це свідчило б про те, що місцевість ця була заселена ще в камяній добі.

ДОДАТОК II

1.

Українські князі на володимирському престолі:

кн. Всеволод Володимирович	988
кн. Ярослав Володимирович	1015-1054
кн. Ігор Ярославович	1054-1057
кн. Ізяслав Ярославович	1057-1077
кн. Олег Святославович	1077-1078
кн. Ярополк Святославович (Петро)	1078-1086
кн. Давид Ігорович	1086-1100
кн. Ярослав Святополкович	1100-1119
кн. Роман Володимирович	1119-1127
кн. Андрій Володимирович	1127-1135
кн. Ізяслав Мстиславович	1135-1144
кн. Святослав Всеволодович	1144-1146
кн. Святополк Мстиславович	1146-1155
кн. Ярослав Ізяславович	1155-1156

кн. Володимир Мстиславович	1156
кн. Мстислав Ізяславович (основник володим. Успенської катедрі)	1156-1170
кн. Роман Мстиславович	1206
кн. Святослав Ігорович	1206-1207
кн. Олександр Всеволодович	1207-1218
кн. Данило Романович	1218-1264
кн. Василько Романович	1264-1271
кн. Володимир Василькович	1271-1289
кн. Мстислав Данилович	1289-1301
кн. Юрій I Львович	1301-1316
кн. Андрій Юрієвич	1316-1324
кн. Юрій II Андрієвич	1324-1336

2.

Литовсько-руські князі на володимирському престолі:

Любарт Ґедиминович	1336-1386
Федір Любартович	1386-1389
Витовт Кейстутович	1389-1430
Свитригайло-Лев	1430-1452

3.

Старости міста Володимира.

кн. Михайло Константинович	1446
Пашко Дахнович	1452
кн. Олександр Сангушкович (за короля Ягайла)	1461
Іван Юрша	1488-1489
Войтіх Кучукович	1494-1495
Василь Хребтович	1495-1501
кн. Юрій Іванович	1502
Федько Янушкевич	1503-1505
кн. Василь Андрієвич Полубинський	1506-1507
Федько Янушкевич	1507-1508
кн. Андрій Олександрович Сангушко	1508-1528
кн. Федір Андрійович Сангушко	1531-1548
Петро Кишка	1548-1550
кн. Василь Костянтинович Острозький	1551-1577
кн. Василь Костянтинович Острозький	1588-1605

кн. Януш Костянтинович Острозький	1605–1620
кн. Адам Олександрович Сангушко	до 1625
кн. Юрій Заславський	1636

Далі володимирськими старостами були: Войтїх Чацький, Владислав Крижковський, Ледуховський, Данило і Гаврило Стемпковські.

Підстарости:

Станислав Граєвський, Василь і Федір Гулевичі, Гаврило Іваницький, Олександр, Федір і Костянтин Коріятовичі, К.Козловський, Павло Оранський, Дем'ян, Михайло й Василь Павлович, Іван Прилепський, Михайло Приведеровський, Валтазар Раєцький, Андрій Романовський, Казимир Стецький, Самійло Туробойський, Роман Вельгорський, Олександр і Іван Войнаровський, Федір Загоровський і Микола Жабокрицький.

Віти:

Людвік Федько (1521), Івашко Деткевич і Михайло Дубницький.

Городничі:

Ясько Сенюта (1513–18).

Судді:

Тихон Кисіль (1545)

Підкоморії:

Андрія Олександрович Семашко (1569), кн. Патрикій Козика (1576 р.), Іван Бокій Печихвостський, Роман Гостський, Адам Прусиновський, Юрій Пузина, Ксаверій Вельгорський.

Згідно з люстрацією 1628 р., володимирське староство складалося з міста Володимира та грабовецького вітвства. В 1773–5 р. польський сойм надав ці добра в посідання Миколаєві Ледуховському.

4.

Православні єпископи в Володимирі

Володимирську катедру засновано, ймовірно, в 992 році. Вона обіймала спершу цілу територію володимирського князівства. В 1137 р. виділилася з неї нова угрівська єпархія (від 1223 р. холмська), в половині XII в. галицька, в XIII віці перемиська (самбірська) й луцька. Після відірвання цих єпархій — до володимирсь-

кої катедри належали повіти: володимирський, ковельський, дубенський, крем'янецький і більша частина Городенщині. Від 1405 року володимирські єпископи зуться володимирськими й берестейськими.

В 1633 році володимирська єпархія входить у склад луцької єпархії, зате в Володимирі повстає греко-католицьке (уніятське) єпископство, котре 1795 р. прилучено до луцького.

еп. Стефан I	згад. 992
еп. Стефан II	1090–1094
еп. Амфілохій	1105–1122
еп. Симеон	1123–1136
еп. Федор	1137–1147
еп. Йосафат	1223–1229
еп. Василій	1229–1266
еп. Никифор	1266–1271
еп. Косма	1266–1271
еп. Марко	1271–1287
еп. Євсигній	1287–1289
еп. Атанасій I	1331–1353
еп. Йона	1359–1388
еп. Атанасій II	1388–1391
еп. Йоан Гоголь	згад. 1405
еп. Герасим	1414–1416
еп. Данило	1450–1452
еп. Никифор	згад. 1458
еп. Теодосій	згад. 1485
еп. Дамян	згад. 1487
еп. Васіян I	1487–1497
еп. Васіян II	1500–1512
еп. Пафнутій	1513–1521
еп. Йона	1521–1535
еп. Генадій	1536–1547
еп. Йоан Борзобогатий	1548–1565
еп. Теодосій Лазовський	1565–1580
еп. Мелетій Хребтович–Богуринський	1580–1593
еп. Леонтій Карпович	1620

еп. Єзекіїль кн. Коріятович-Курцевич	1621-1625
еп. Паїсій Віноградов	1891
еп. Арсеній	1903-1906
еп. Михей	1906-1909
еп. Тадей	1909-1915

Греко-католицькі (уніятські) єпископи в Володимирі

еп. Іпатій Потій	1593-1613
еп. Йоаким Мороховський	1613-1631
еп. Йосиф Макосій-Баковецький	1632-1650
еп. Адам Потій	1654-1666
еп. Венедикт Корсак-Глинський	1666-1677
еп. Лев Шлюбич-Заленський	1678-1708
еп. Лев Кишка	1711-1728
еп. Корнило Столповецький-Лебедський	1729-1730
еп. Теофан Годабський	1730-1756
еп. Филип Володкович	1757-1778
еп. Антонин Струсь-Млодовський	1778
еп. Симеон Млоцький	1778-1795

Римо-католицьке єпископство в Володимирі

Перші римо-католицькі єпископи були тільки титулярні й ніколи не жили в Володимирі. Були ними:

еп. Пйотр (домініканин)	1364-1370
еп. Гінько Буконський	1371-1375
еп. Ісидор (домініканин)	1375-1380
бл. Ругіянколо	1400
бл. Григорій де Бучнів	1405-1425

На бажання кн. Витовта столицю римо-католицьких єпископів перенесено до Луцька. Ці єпископи звалися луцько-берестейськими й нарешті луцько-житомирськими єпископами.

ПРИМІТКИ

¹ Штейнгель (Штайнгель) Федір (Теодор) Рудольфович (1870-1946) — український громадсько-політичний і культурний діяч, дипломат. Народився у с. Горюдок Ровенського повіту. Походив із дворянського роду, барон. Навчався на природничому факультеті Київського університету. 1902 р. заснував у своєму маєтку археологічно-етнографічний музей Волині, відкрив школу та лікарню, а також організував сел. Кооператив. Займався археологією, досліджував могильники періоду Київської Русі у с. Студниці. 1906 р. обраний депутатом І Державної Думи від Києва і входив до складу української парламентської фракції. Після заснування в 1907 р. у Києві УНТШ був обраний заступником голови. З 1908 р. належав до Товариства українських поступовців, входив до складу його Ради. Був членом загальноросійської партії кадетів. Під час Першої світової війни (з літа 1915) Штейнгель очолював комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, який надавав допомогу пораненим військовослужбовцям і біженцям з Галичини та Буковини, сприяв діяльності українських початкових шкіл і гімназій, організовував притулки для дітей і т. д. З 1917 р. — член Української партії соціалістів-федералістів. У період Гетьманату був призначений послом в Німеччині. У міжвоєнний період жив у Західній Україні, а після встановлення там радянської влади виїхав до Німеччини. Помер у Дрездені.

² Геродот (між 490 і 480 рр. до н. е. — між 430 і 425 рр. до н. е.) — видатний давньогрецький історик, названий «батьком історії». Народився в м. Галікарнасі (Мала Азія). Після встановлення тиранії змушений був залишити батьківщину. Деякий час жив на о. Самос. Впродовж 455-447 рр. до н. е. багато подорожував, відвідав Єгипет, Вавилонію, Фінікію, Сирію Перебуваючи на берегах Чорного моря (м. Ольвія), зібрав дані про скіфів та інші племена, що жили в українському Причорномор'ї.

³ Морг — одиниця площі, дорівнювала площі поля, що можна було виорати за один день. Змінювалася з часом та в залежності від країни: морг коронний = 300 пругтів або 0,59 га, морг литовський = 0,71 га.

⁴ Наукове товариство ім. Шевченка у Львові — науково-культурна громадська організація, що довгі роки виконувала функції всеукраїнської академії наук. Засноване у Львові у грудні 1873 р. (спершу — як літературно-наукове товариство ім. Шевченка) завдяки спільним зусиллям національно свідомої інтелігенції з Наддніпрянщини та Галичини у відповідь на утиски російської влади. Першими головами Товариства були К. Сушкевич (1874-85), С. Громницький (1885-86), Д. Гладилович (1886-92).

⁵ Масуді Абу аль Хасан Алі ібн Хусейн аль Масуді (р. н. невід. — 956 або 957) — арабський історик, географ і мандрівник. Народився у Багдаді. Відвідав Іран, Індію, Цейлон, Північну Африку, Вірменію, Азербайджан, узбережжя Каспійського моря. Автор семи історико-географічних праць, з яких до нас дійшло лише дві. У книзі «Промивальні золота та копальні самоцвітів» Масуді присвятив окремий розділ описові слов'ян.

⁶ Длугош Ян (Іоанн; 1415-1480) — польський історик, церковний діяч, дипломат. Народився в м. Бжезниця (Польща). 1428 р. навчався у Краківському університеті, потім був писарем і керівником канцелярії краківського єпископа З.Олесницького, напереродні смерті призначений львівським католицьким архієпископом. Головна праця — історія Польщі в 12 кн. (лат. мовою), доведена до 1480 р. Длугош поєднав риси середньовічних хронік з елементами гуманістичної історіографії. Для написання історії Польського королівства Длу-

гош використав також руські літописні пам'ятки, в тому числі такі, що не дійшли до наших днів (ймовірно, Київський літописний звід 11 ст. у перемишльській обробці бл. 1100 і звід, бл. 1225–1240). Праця містить численні відомості з історії України.

⁷ Ібрагім ібн Якуб — мандрівник, єврей за походженням, знаний в Німеччині, добре обізнаний із справами Центрально-Східної Європи, котрий побував на Русі у середині X ст. Його подорожні записки приводяться у творах арабського письменника XI ст. Аль-Бекрі.

⁸ Червенські городи — до складу червенських городів входили окрім Червена, Волинь на р. Белз (нині с. Грудек Надбужний), Сутійськ (нині с. Сонсядка) на р. Пор та деякі інші. Територія Червенських городів у другій половині I тис. н. е. була заселена східнослов'янськими племенами дулібів, бужан, волинян. Червенські городи виникли в ході формування східнослов'янського об'єднання на чолі з дулібами. Саме східнослов'янський характер Червенських городів був однією з причин включення цієї території до Києворуської держави. Але у третій чверті X ст. місцева племенна верхівка потрапила у залежність від Чехії. В 981 р. київський князь Володимир Святославович приєднав Червенські городи до Русі. В 1018 р. польський князь Болеслав I Хоробрий, повертаючись з походу на Київ, захопив ці городи, але 1031 р. Ярослав і Мстислав Володимировичі їх відвоювали. В XI–XII ст. територія Червенських городів частково входила до складу Володимирського князівства, а в XIII–XIV ст. — до Галицько-Волинської держави. В середині XIII ст. червенські городи зруйнували татари, після чого вони занепали. В XIV ст. ця територія була захоплена польськими та литовськими феодалами.

⁹ Шлях із варяг у греки — основний водний торговий шлях Київської Русі. Описаний у «Повісті минулих літ» і в творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією». Складався з системи річкових шляхів і волоків між ними завдовжки 3 тис. км, що зв'язувала північні землі Київської Русі з південноруськими землями та Балтійське море з Чорним морем. Виник «шлях із варяг у греки» у IX — на початку X ст. Він проходив Варязьким (Балтійським) морем і Фінською затокою, по Неві й Ладозькому оз., р. Вохову до оз. Ільмень, а звідси по Ловаті та її притоках до Західної Двіни і далі через притоки Західної Двіни до Дніпра, потім по Дніпру до Чорного моря і вздовж західного берега Чорного моря до Константинополя. Дніпровський шлях через Десну, Сейм і Сож був зв'язаний з притоками Дону, Оки й Волги, через Прип'ять — із Бугом. Цей шлях мав велике значення для розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі Київської Русі.

¹¹ Костянтин VII Багрянородний, Порфирородний (17 або 18.V.905 — 9.XI.959) — візантійський імператор (з 913 р.) з Македонської династії, письменник. За його правління, внаслідок походів 941 і 944 рр. київського князя Ігоря на Візантію, 944 р. було укладено торговельний договір з Київською Руссю. 957 р. Константинополь відвідала київська княгиня Ольга. Праця «Про управління імперією», де викладено основи зовнішньої політики і дипломатії Візантії, містить багато відомостей про географію та історію Київської Русі.

¹² Ібн Хаукаль Абу аль Касим Ібн Хаукаль он Насибі (рр. нар. і смерті невідомі) — арабський географ і мандрівник X ст. Купець з Мосула (Ірак). Написав «Книгу шляхів і держав» або «Книгу картини землі» (977 р.). Ібн Хаукаль передає оповідання про три «види» русів і руські міста: Куябу (Київ), Славію (Новгород) і загадкову Арсу. Ібн Хаукаль згадує про розгром волзьких

булгар і хозарів русами близько 969 р., що, на думку дослідників, відповідає походів київського князя Святослава Ігоровича.

¹³ Василько Романович (Василій; 1203–1271, за іншими даними 1269) — князь володимир-волинський. Після смерті батька — Романа Мстиславича (1205) Валько Романович разом з матір'ю та братом Данилом, рятуючись від міжусобних чвар, втекли до Польщі. Скориставшись з міжусобної боротьби, польський і угорський королі почали інтервенцію на Волинсько-Галицьку Русь. Згодом Василько і Данило Романовичі, закріпившись на Волині, поступово почали відвоювати втрачені князівства. Василько Романович князував спочатку в Бресті. У 1241 р. остаточно утвердився у Володимирі. Після смерті Данила (1264) Василько Романович формально княжив у Володимирі і володів лише частиною Волинської землі. Він зосередився на справах свого невеликого князівства, уникав війн з сусідами, миром владнуючи конфлікти з Польщею, Литвою і ятвягами.

¹⁴ Лев Данилович (бл. 1228 — бл. 1302) — галицько-волинський князь (1264–1301), син Данила Галицького. 1247 (за іншими даними — 1251–52) Лев Данилович для зміцнення союзу з Угорським королівством одружився з дочкою Бели IV — Констанцією. 1252 р. допомагав батькові воювати з монголо-татарськими ордами на чолі з Куремсою. Після смерті Данила Галицького (1264) успадкував Перемишльське князівство і Львів (ім'ям Лева назване місто), а після смерті брата Шварна Даниловича (бл. 1269) — Перемишльське, Холмське, Волзьке, Дорогичинське князівство і Галич. 1272 р. переніс столицю Галицько-Волинської держави до Львова. Підтримував дипломатичні зв'язки з Чехією, Угорщиною, Литвою, Тевтонським орденом. Після смерті краківського кн. Болеслава Соромливого (1279) Лев Данилович в союзі з чеським королем Вацлавом II намагався здобути Краків. Підтримуючи в боротьбі за краківський престол Болеслава Мазовецького, вів тривалу війну з польським кн. Лешком Чорним. Приєднав до Галицько-Волинського королівства частину Закарпаття з Мукачевом (бл.1280) і Люблінщину (бл.1292).

¹⁵ Войшелк (р. н. невід. — 1267) — великий князь Литовський (1264), старший син литовського великого князя Міндовга. Бл. 1254 р. від імені батька Войшелк уклав мирну угоду з Галицько-Волинським князівством і видав сестру за сина Данила Галицького — Шварна Даниловича. Інший син Данила, Роман Данилович, одержав Чорну Русь з її головним містом Новгородок (нині м. Нюногородок, Білорусь). Після того Войшелк пішов до Холма (другої столиці Галицько-Волинського князівства, нині Хемл, Польща), зблизився з ігуменом Полонинського монастиря Григорієм, прийняв від нього постриг і заснував монастир у Новогрудку, де був ченцем і перейшов до православ'я. 1258 р. Войшелк відібрав у Романа Чорну Русь і став княжити в Новгороді. Після вбивства Міндовга змовниками 5 серпня 1263 р. до влади прийшли небожі останнього Тройнат і Тевтивіл, які 1264 р. загинули у міжусобиці. Відтоді Войшелк воякнявся у Великому князівстві Литовському й жорстоко придушив опозицію. Того ж року Войшелк уклав союз із Шварном Даниловичем, а 1267 р. добровільно поступився йому престолом і пішов до монастиря св. Данила в Угорську на Волині. Того ж року був убитий старшим братом Шварна — Левом Даниловичем.

¹⁶ Перун — головний бог у східних слов'ян у дохристиянський період, бог грому і блискавки (аналогічний грецькому Зевсу і давньоримському Юпітеру). Перуну поклонялися і як покровителю природи і землеробства. У 8–10 ст.

Перун зберігав найвище становище у пантеоні Київської держави, вважаючись ще й покровителем князя і військової дружини. Кн. Олег і Святослав присягали «по руському закону» укладаючи договори з візантійцями. Володимир Святославич здійснив невдалу спробу запровадити єдиний пантеон язичницьких богів, де Перун займав головне місце. У Києві існували зображення Перуна, переважно дерев'яні ідоли у вигляді немолодого мужа, іноді з палицею, луком і стрілами. 980 р. у Києві дерев'яна статуя бога зі срібною головою і золотими вусами стояла на одному з пагорбів. У липні відбувалися урочистості на честь Перуна, з жертвоприношеннями, у тому числі людськими (хлопчик і дівчинка вибиралися жеребом). Із запровадженням християнства місце Перуна у релігійних віруваннях зайняла постать св. Іллі.

¹⁷ Лешко Білий (у Галицько-Волинському літописі Лестько, нар. бл. 1186–1227) — князь сандомирський (з1194) і краківський (1194–98, 1201, із 1202). В 1214 р. уклав у Спиші угоду з угорським королем Андрієм II, за якою його зятя, угорського королевича Коломана, було проголошено королем Галича. Після вигнання угорців з Галича (1219 р.) продовжував спроби підкорити собі Галицько-Волинські землі, однак зазнав невдачі.

¹⁸ Любарт (християнське ім'я — Дмитро; р. н. невід. — 1385) — князь литовський (1340–1385), галицько-волинський (1340–1349) і волинський (1349 — 1385), наймолодший син Гедиміна, брат Ольгерда і Кейстута. Був одружений з дочкою галицько-волинського князя Юрія II Болеслава. 1340 р. після смерті Юрія II Болеслава бояри обрали Любарта князем. Галицько-Волинської держави. Володів Волинською, Холмською і Вельською землями. 1353, 1366 і 1376–78 рр. у союзі з великим князем литовським Кейстутом вів тривалу боротьбу за землі Галицько-Волинського князівства з Польщею і Угорщиною. У Луцьку за князювання Любарта було збудовано фортецю — т. зв. замок Любарта.

¹⁹ Хаджі-Гірей (р.н. невідомий — 1466) — татарський хан, родоначальник династії Гіреїв. Засновник Кримського ханства. Правив 1426–1466 рр. 1449 р. Хаджі-Гірей завдяки підтримці польського короля та великого князя литовського Казимира IV Ягеллончика проголосив незалежність Кримського ханства від Золотої Орди. У зовнішній політиці орієнтувався на Польщу, допомагав їй у боротьбі з Московською державою. 1461 р. підтримав спробу Казимира IV Ягеллончика оволодіти Новгородом.

²⁰ Менглі-Гірей (Менглі-Герей; р. н. невідомий — 1515) — кримський хан (1468–1515 з перервами) з династії Гіреїв. Син засновника Кримського ханства Хаджі-Гірея. Переніс столицю ханства з Солхата (тепер Старий Крим) у Бахчисарай. За правління Менглі-Гірея відбулося остаточне відокремлення Кримського ханства від Золотої Орди. 1475 р. визнав себе васалом Туреччини. Вів тривалу боротьбу проти хана Великої Орди — Ахмата і його синів (завершилась перемогою Менглі-Гірея 1502 р.). За Менглі-Гірея Кримське ханство вело війни проти Польщі, Великого князівства Литовського, Московії та Молдавії. 1482 р. велика татарська орда на чолі з Менглі-Гіреем, за намовою московського князя Івана III Васильовича, напала на Україну, захопила і зруйнувала Київ. 1492–1497 рр., уклавши союз із золотоординським ханом, здійснив ряд спільних походів на Київщину, Поділля, Волинь і Чернігівщину. 1497 р. загопи Менглі-Гірея були розбиті Костянтином Острозьким, а 1505 р. — М. Глинським під Клеком. За правління Менглі-Гірея встановлено титул калги — першого спадкоємця престолу, якого призначав хан.

²¹ Єзуїти — орден католицької церкви, заснований в Парижі Ігнатієм Лойолою в 1534 р. і затверджений папою Павлом III в 1540 р. Став одним з найго-

ловніших у боротьбі католицької церкви з Реформацією. Брав участь в інквізиції. Організаційна структура була дуже чіткою і міцною — сувора централізація, безумовна військова дисципліна, абсолютна воля керівника — генерала, «чорного папи», який був підпорядкований лише папі римському. Система моралі давала можливість трактувати дії єзуїтів стосовно до обставин. Мали право ходити в цивільному одязі, відмовлятися від клятв, здійснювати будь-який злочин (підсиляли вбивць до французьких королів Генріха III, Генріха IV, голландського короля Вільгельма III Оранського та ін.). Єзуїтам приписується принцип «мета виправдовує засоби». Проникли на усі континенти і в багато країн світу. В 1773 р. орден єзуїтів був ліквідований папою Климентом XIV, однак відновлений в період Реставрації у 1814 р.

²⁵ Орден о. Василія — чернечий орден Чину святого Василя Великого (ЧСВВ), що веде монаше життя за його правилами, укладеними близько 362 р. Ці правила св. Василя з пізнішими доповненнями Теодора Студита поширилися у Візантії, а в XI ст. були перенесені і на українські землі. Вони не були пов'язані між собою і підпорядковувалися або місцевому єпископові, або, як виняток, константинопольському патріархові (право Ставропігії). Митрополит Й. В. Рутський після Берестейської унії (1596) у 1617 р. об'єднав усі монастирі, що прийняли унію, в одну конгрегацію св. Трійці під спільним проводом. Нова організація була potvrджена папою Урбаном XVII у 1631 р. Діяльність Василіяни проявилася у місіях, школах і видавництві. Дозвіл закладати школи було отримано Рутським від папи Павла V. У 1615 р. Кобринський синод 1626 р. віддав Василіянам провід єпархіяльного семінара, а Замойський синод (1720) прийняв ухвалу усім греко-католицьким монастирям об'єднатися в один чин Василя. У 1739 р. у Львові була створена нова конгрегація Покрови Матері Божої, яка називалася Руською Коронною, побіч Св.-Троїцької, так званої Литовської. У 1783 р. з наказу папи Бенедикта XIV, на капітулі української греко-католицької ієрархії і представників усіх монахів у Дубні створено один чин Св. Василя. Після поділу Польщі всі провінції Василяни, окрім Галицької, підпали під владу Російської імперії. Всі монастирі Василяни були остаточно закриті в 1839 р., коли в Росії ліквідували українську греко-католицьку церкву.

²⁶ Потій Іпатія (світське ім'я — Адам; 1541–1613) — київський і галицький митрополит, визначний письменник-полеміст. Був секретарем короля Жигмонта-Августа, земським суддею, берестейським каштеляном. Овдовівши, постригся у ченці в з 1595 р. став володимирсько-берестейським єпископом. Один з ініціаторів Берестейської унії 1596 р. Після смерті митрополита М. Рогози (1599) став київським митрополитом, активно працює по залученню до унії духовенства і шляхти. В 1611 р. передав адміністрування митрополії своєму помічникові і наступникові В.Рутському.

²⁷ Василяни дістали ще, крім цього, привілеєм із 1786 року право на свою антику в Володимирі. Вона містилася в тому домі, де тепер «Європейський готель».

²⁷ Сасвич Микола (1885–1944) — доктор філософії, культурно-громадський і військовий діяч, видатний організатор лісівничої справи на Прикарпатті, ентомолог. Народився в Старому Угринові, неподалік від Калуша. Навчався у Львівському університеті. Коли почалася Перша світова війна добровільно вступив до лав УСС. Брав участь у боях на Маківці, неподалік Болехова. Як свідчати родинні спогади, у 1916 р. командував почесною сотнею на похоронах І. Франка. В 1916 р. очолював комісаріат УСС у Володимирі-Волинському, докладаючи при цьому всіх зусиль для поширення ідеї визвольних змагань, стрілецтва

Перун зберігав найвище становище у пантеоні Київської держави, вважаючись ще й покровителем князя і військової дружини. Кн. Олег і Святослав присягали «по руському закону» укладаючи договори з візантійцями. Володимир Святославич здійснив невдалу спробу запровадити єдиний пантеон язичницьких богів, де Перун займав головне місце. У Києві існували зображення Перуна, переважно дерев'яні ідоли у вигляді немолодого мужа, іноді з палицею, луком і стрілами. 980 р. у Києві дерев'яна статуя бога зі срібною головою і золотими вусями стояла на одному з пагорбів. У липні відбувалися урочистості на честь Перуна, з жертвоприношеннями, у тому числі людськими (хлопчик і дівчинка вибиралися жеребом). Із запровадженням християнства місце Перуна у релігійних віруваннях зайняла постать св. Іллі.

¹⁷ Лешко Білий (у Галицько-Волинському літописі Лестько, нар. бл. 1186–1227) — князь сандомирський (з1194) і краківський (1194–98, 1201, із 1202). В 1214 р. уклав у Спиші угоду з угорським королем Андрієм II, за якою його зятя, угорського королевича Коломана, було проголошено королем Галича. Після вигнання угорців з Галича (1219 р.) продовжував спроби підкорити собі Галицько-Волинські землі, однак зазнав невдачі.

¹⁸ Любарт (християнське ім'я — Дмитро; р. н. невід. — 1385) — князь литовський (1340–1385), галицько-волинський (1340–1349) і волинський (1349 — 1385), наймолодший син Гедіміна, брат Ольгерда і Кейстута. Був одружений з дочкою галицько-волинського князя Юрія II Болеслава. 1340 р. після смерті Юрія II Болеслава бояри обрали Любарта князем. Галицько-Волинської держави. Володів Волинською, Холмською і Белзькою землями. 1353, 1366 і 1376–78 рр. у союзі з великим князем литовським Кейстутом вів тривалу боротьбу за землі Галицько-Волинського князівства з Польщею і Угорщиною. У Луцьку за князювання Любарта було збудовано фортецю — т. зв. замок Любарта.

¹⁹ Хаджі-Гірей (р.н. невідомий — 1466) — татарський хан, родоначальник династії Гіреїв. Засновник Кримського ханства. Правив 1426–1466 рр. 1449 р. Хаджі-Гірей завдяки підтримці польського короля та великого князя литовського Казимира IV Ягеллончика проголосив незалежність Кримського ханства від Золотої Орди. У зовнішній політиці орієнтувався на Польщу, допомагав їй у боротьбі з Московською державою. 1461 р. підтримав спробу Казимира IV Ягеллончика оволодіти Новгородом.

²⁰ Менглі-Гірей (Менглі-Герей; р. н. невідомий — 1515) — кримський хан (1468–1515 з перервами) з династії Гіреїв. Син засновника Кримського ханства Хаджі-Гірея. Переніс столицю ханства з Солхата (тепер Старий Крим) у Бахчисарай. За правління Менглі-Гірея відбулося остаточне відокремлення Кримського ханства від Золотої Орди. 1475 р. визнав себе васалом Туреччини. Вів тривалу боротьбу проти хана Великої Орди — Ахмата і його синів (завершилась перемогою Менглі-Гірея 1502 р.). За Менглі-Гірея Кримське ханство вело війни проти Польщі, Великого князівства Литовського, Московії та Молдавії. 1482 р. велика татарська орда на чолі з Менглі-Гіреєм, за намовою московського князя Івана III Васильовича, напала на Україну, захопила і зруйнувала Київ. 1492–1497 рр., уклавши союз із золотоординським ханом, здійснив ряд спільних походів на Київщину, Поділля, Волинь і Чернігівщину. 1497 р. загопи Менглі-Гірея були розбиті Костянтином Острозьким, а 1505 р. — М. Глинським під Клеком. За правління Менглі-Гірея встановлено титул калги — першого спадкоємця престолу, якого призначав хан.

²¹ Єзуїти — орден католицької церкви, заснований в Парижі Ігнатієм Лойолою в 1534 р. і затверджений папою Павлом III в 1540 р. Став одним з найго-

ловніших у боротьбі католицької церкви з Реформацією. Брав участь в інквізиції. Організаційна структура була дуже чіткою і міцною — сувора централізація, безумовна військова дисципліна, абсолютна воля керівника — генерала, «чорного папи», який був підпорядкований лише папі римському. Система моралі давала можливість трактувати дії єзуїтів стосовно до обставин. Мали право ходити в цивільному одязі, відмовлятися від клятв, здійснювати будь-який злочин (підсиляли вбивць до французьких королів Генріха III, Генріха IV, голландського короля Вільгельма III Оранського та ін.). Єзуїтам приписується принцип «мета виправдовує засоби». Проникли на усі континенти і в багато країн світу. В 1773 р. орден єзуїтів був ліквідований папою Климентом XIV, однак відновлений в період Рестравації у 1814 р.

²² Орден о. Василян — чернечий орден Чину святого Василя Великого (ЧСВВ), що веде монаше життя за його правилами, укладеними близько 362 р. Ці правила св. Василя з пізнішими доповненнями Теодора Студита поширилися у Візантії, а в XI ст. були перенесені і на українські землі. Вони не були пов'язані між собою і підпорядковувалися або місцевому єпископові, або, як виняток, константинопольському патріархові (право Старопігії). Митрополит Й. В. Рутський після Берестейської унії (1596) у 1617 р. об'єднав усі монастирі, що прийняли унію, в одну конгрегацію св. Трійці під спільним проводом. Нова організація була потверджена папою Урбаном XVII у 1631 р. Діяльність Василян проявилася у місіях, школах і видавництві. Дозвіл закладати школи було отримано Рутським від папи Павла V. У 1615 р. Кобринський синод 1626 р. віддав Василянам провід єпархіального семінару, а Замойський синод (1720) прийняв ухвалу усім греко-католицьким монастирям об'єднатися в один чин Василя. У 1739 р. у Львові була створена нова конгрегація Покрови Матері Божої, яка називалася Руською Коронною, побіч Св.-Троїцької, так званої Литовської. У 1783 р. з наказу папи Бенедикта XIV, на капітулі української греко-католицької ієрархії і представників усіх монахів у Дубні створено один Чин Св. Василя. Після поділу Польщі всі провінції Василян, окрім Галицької, підпали під владу Російської імперії. Всі монастирі Василян були остаточно закриті в 1839 р., коли в Росії ліквідували українську греко-католицьку церкву.

²³ Потій Іпатія (світське ім'я — Адам; 1541–1613) — київський і галицький митрополит, визначний письменник-полеміст. Був секретарем короля Жигмонта-Августа, земським суддею, берестейським каштеляном. Овдовівши, постригся у ченці в з 1595 р. став володимирсько-берестейським єпископом. Один з ініціаторів Берестейської унії 1596 р. Після смерті митрополита М. Рогози (1599) стає київським митрополитом, активно працює по залученню до унії духовенства і шляхти. В 1611 р. передав адміністрування митрополії своєму помічникові і наступникові В.Рутському.

²⁴ Василяни дістали ще, крім цього, привілеєм із 1786 року право на свою аптеку в Володимирі. Вона містилася в тому домі, де тепер «Європейський готель».

²⁵ Сасвич Микола (1885–1944) — доктор філософії, культурно-громадський і військовий діяч, видатний організатор лісівничої справи на Прикарпатті, ентомолог. Народився в Старому Угринові, неподалік від Калуша. Навчався у Львівському університеті. Коли почалася Перша світова війна добровільно вступив до лав УСС. Брав участь у боях на Маківці, неподалік Болехова. Як свідчать родинні спогади, у 1916 р. командував почесною сотнею на похоронах І. Франка. В 1916 р. очолював комісаріат УСС у Володимирі-Волинському, докладаючи при цьому всіх зусиль для поширення ідеї визвольних змагань, стрілецтва

О. ЦИНКАЛОВСЬКИЙ

НА ВОЛОДИМИРСЬКИХ ВАЛАХ*

Місто Володимир лежить над річкою Лугом, яка бере свій початок у лесовій¹ височині східньої частини повіту і спокійно тече собі широким річищем, творячи неперехідні болота й мочари, а то й цілі озера. Береги річки це — лесові горби, які виступають ніби півострови, або острови на багнистих сіножатах. Горби ці ще в дуже давніх часах були відомі людині, яка залишила тут сліди свого побуту — в формі численних стоянок, селищ та городищ. Ці стоянки й городища², порозкидані здовж усієї течви річки, можна віднести ще до часів надбужанського неоліту³. В городищах Устилузі, Володимирі, Зимні, Сельці, Чесному Хресті й Локачах та в селищах коло них знаходимо прикметне для тієї культури черепа й крем'яне знаряддя: сировець для його виробу в формі великих крем'яних ядрищ знаходимо в білій опоці, що виступає на границі Полісся й волинської горбовини.

Все це каже нам утотожнювати місто Володимир із містом Волинем або Веленем над річкою Бугом, про який згадує Масуді, арабський учений і подорожник першої половини X в. За його словами одне з головних слов'янських племен це — племя Валінана, яке мало давніше велику державу. Під владою цього племені були всі інші племена слов'янські, його князеві підлягали князі інших племен, але потім настали свари, племена порозлучалися, ними почали управляти незалежні князі.

Відколи саме існувала ця велика держава Валінами, ми докладно не знаємо, в усякому разі — не раніш другої половини, або з кінцем IX-го ст. по Христі. Ще й досі на лівому березі річки Буга, трицять кілометрів на захід від Володимира, там, де річка Гучва вливається до Буга, на полях села Городка високо здіймається над долиною р. Буга велике городище завдовжки

* Друкується за: Цинкаловський О. На Володимирських валах // Життя і Знання. — Львів, 1934. — Ч. 7-8. — С. 200-201.

пів кілометра. Польський історик Длуг'ош згадує про це городище, він каже, що Волинська земля прозвалася від міста Волиня.

Як довго Волинь панував над іншими слов'янськими городами, не знати. Але вже на початку X ст. держава ця розпадається й повстають інші політичні осередки: Червенські городи й Володимирщина, що її осередком було місто Володимир; перші лежали по лівій, — друга по правій стороні Буга.

Вже арабський історик Хв. Ібрагім-Ібн-Якуб каже, що мусулманські купці їздили до Кракова та Праги через місто Володимир. Видко, через Володимир проходили ті стародавні торговельні шляхи, які лучили схід із заходом, південь із північчю, З тої саме причини м. Володимир виросло на великий політичний та торговельний осередок. У X ст. його використовує великий князь Володимир Великий у боротьбі за так зв. «Червенські городи» й садовить у Володимирі свого сина Всеволода. Від того часу Володимир, і з ним і вся Волинь, втягається в загальнодержавне життя найбільшої й найсильнішої держави на сході Європи України-Руси.

Згодом зі зростом населення старе городище стає тісне, і ще в княжих часах повстає потреба обкопати розрослі забудовання валом. Таким чином навколо городища повстав так зв. «остріг», який також занехано ще в дуже давніх часах, і висипано великий другий ряд земляних валів, а на них поставлено високі дубові стіни й вежі. Будуючи свій город, володимирчани мусіли для його неприступности використовувати всі властивості місця, бо старі княжі вали побудовані так, що краще не міг би зробити й сучасний інженер.

Розпочинався вал на границі урочища «Михайлівщина», коло самої річки Луг і йшов до Луцького тракту, де була «Київська брама», далі попід млином Шільмана аж до Островецької вулиці. Звідси розляглося непрохідне болото-озеро, наводнюване штучно, — при допомозі шлюзи затримували воду в річці Смочі. На горбовині, що врзується з півночі в це болото, на Шкартанській дорозі, — знову вал через цілий горбок. Далі він ішов від теперішньої жидівської лазні до ковельського тракту, де була «Пятницька брама», а за нею Пятницька церква й передмістя «Запятни-

че». Звідси знов — через теперішній Сеймиковий садок і садок д-ра Стефановича, де рештки його збереглися дуже добре ще й досі. Далі тягся вал до Устилузького тракту, де була «Гридшина брама», а за нею передмістя «Завалля». Від «Гридшиної брами» вал ішов просто Водопійною вулицею аж до річки Луг.

Таким чином, із полудня Володимир був захищений річкою Лугом, зі сходу валом, а перед ним болотом, з півночі озером-болотом, що ніколи не замерзало, і що з нього витікає річка Смоча. І як затримали шлюзою воду в річці Смочі, то це болото цілком заливала вода, яка стікала ровом попід східним валом¹. Від передмістя «Завалля» низка сіножать іде попід валом аж до «Гридшиної брами». Ревізія Володимирського замку з 1546 року згадує про ті стародавні укріплення княжого замку:

«А так вземши (= взявши) з собою князя, старосту володимирського і нікоторих землян (людей, що сиділи на землі), їздили-есьмо около всего міста, смотречи (= дивлячись на) роботи паркановия, і ровув, і валув, і виді-есьмо два вали високих, которії суть з стародавних часів копани, і справовани великим коштом і накладом, почав (= почавши) од річки на імя Смочи, аж до ставку і до річки великої (= великої), которую називають Лугом, а іде з одної сторони втираючи (= дотикаючи) міста і замку. І повідають, іж передтим на том місцю, куди паркан іде, замок окольний бував, а тиї рови около замку били сипани, і тепер і ещо добри суть...» ...і «на той ріке (= річці) Смочи був запружен пруд войтовський, тогда би з двох сторон вода в тиї рови приходила і великая твержа (= твердиня) всьому місту і замку була би...» ...«а паркан, которий міщане справують, обачили-есьмо, іж добре його будують деревом, а не плетенем, клітками з обланками, а инде дома в стіну вправують...»

Можливо, що після першого нападу татар у XIII в., щоб забезпечити себе від дальших несподіваних нападів зі сходу, за «Київською брамою», греблею через болото й річкою Рилавицею в урочищі «Провалля», скасовано сторожевий замок, що за його валами ще донедавна було багато великих могил, де знаходять пробиті великими залізними цвяхами людські черепи, списи й криві татарські шаблі. Тут таки за валами, за переказом, була могила володимирського князя Юрія, її нагробний камінь ще й досі можна бачити коло дому п. Георгієвського.

Але в часі найбільшого свого розросту місто виходило далеко поза вали. Так, наприклад, за княжої доби Володимир так розрісся, що забудувалася ліва сторона річки Луга й повстали передмістя: «Заріччя» й «Залужжя»; тут насипали охоронні вали (їх сліди збереглися до цього часу), а за ними урочище «Завалля» (Зарічанське).

Місто було взагалі дерев'яне; деревині були стіни й вежі, дерев'яні княжі палати, склади на крам, дома й тільки дві-три церкви були муровані. Успенська катедральна побудована десь у 1160 р. володимирським князем Мстиславом Ізяславичем, про якого згадує Іпатіївський літопис, що він похований був у цій церкві «юже бі созда в Володимирі». В підземеллях її були поховані володимирські князі, як от: син кн. Мстислава Всеволод (1195), кн. Василько Романович (1271), кн. Володимир Василькович (1288), володимирські єпископи та численне волинське боярство.

Друга церква — це Василівська, яку, за місцевим переказом, побудував князь Володимир Великий у 992 р. Річі, які знаходили при розкопах на цвинтарі церкви, як от цегла дуже старовинної форми, прикметний рожевий цемент, великі кам'яні плити з прикрасами, орнаментом, цина, тощо, говорили б про те, що на цьому місці дійсно була будівля з княжих часів. Володимир робив величаве й гарне вражіння своєю могутністю та красою не тільки на своїх, але й на чужих подорожників.

ПРИМІТКИ

¹ Лес (голяндське слово) — крем'яні відклади, коли скелі вивітріють; в тих відкладах є дрібненькі зернятка кременю з примішкою іловитих частинок із усякими вапняновими скупченнями; чим менше в ньому вапна, тим лес більше глиникуватий і переходить потім у глину; горішення верства лесу поперемишувана з перегнилими останками рослин.

² Городище — словянське селище з дуже давніх часів, укріплене сипаними валами.

³ Неоліт, або молодша кам'яна доба, з часів 5000–2500 р. перед Христом; тоді з'являється хліборобське господарство, перші ганчарські вироби, гладжене кам'яне шарида та перші гроби, з яких пізнати, як тодішні люди шанували померлих.

⁴ Це нагадує нам зовсім теребовельські водні укріплення з княжих часів, що про них писав у нашому журналі Лев Чачковський (V, 257-259) — Ред.

О. ЦИНКАЛОВСЬКИЙ

ОСЕЛЯ З ЧАСУ НЕОЛІТУ ПІД м. ВОЛОДИМИРОМ*

На полудне від м. Володимира, на 4-ім км. по шосі Володимир–Порицьк на березі р. Луг при будові мосту через цю річку випадково натрапили робітники на людську оселю ранньої неолітичної доби (молода кам'яна доба з перед кількох тисяч літ).

Коли при будові греблі почали брати землю та оголювати долішні верстви, то в жовтій глині (лесі) на глибині 1 м натрапили на т. зв. землянки (глибокі ями) покопані в глині, а тепер заповнені чорною землею з домішкою кухонних відпадків).

Серед тих решток удалося мені зібрати багато кісток більших звірят, як напр. кости й роги буйвола, кости собаки, птиць і риби. Кістки більших ссавців майже всі були розбиті, очевидно для добуття з них шпіку.

Але все це не було головною поживою тої доісторичної людини, бо смітники й долівки землянок грубою верствою вкривали річні раковини, виступаючи то тут, то там цілими купами, а навіть верствами, так, що земля від них, в деяких місцях, цілком біла від вапняку.

На одному з смітників серед вугілля знайдено щокову кістку дитини навпіл обпалену.

Все це, не виключаючи може й людського мяса, було поживою для людини того далекого часу.

Тут-же надібано велику кількість побитого глиняного начиння, з кавалків якого можна приблизно довідатися про їх вигляд.

В спідніх верстах форма й обрібка начинь була дуже примітивна, натомість зверху здибаємо начиння зроблене досить гарно й майстерно, одначе далеко пізнішого вже часу.

* Друкується за: Цинкаловський О. Оселя з часу неоліту під м. Володимиром // Життя і Знання. – Львів, 1931. – Ч. 9. – С. 280–281.

На велику увагу заслуговує примітивна оздоба начинь зроблена при допомозі вдавлювання пальців в м'яку ще глину і, як можна догадуватися, з огляду на форму, при допомозі пташачих кісток. На однім із тих черепків бачимо виразні заглиблення, ніби сліди маленької козячої ніжки. На загал стінки начинь відзначаються грубиною, а глина, з якої вони виліплені, має великий відсоток грубого піску.

В одній із землянок селища (найбільшій), на дні ями-землянки під тонкою верствою глини (1/3 метра) відкопано гріб, в якому лежав кістяк великих розмірів. Він лежав на боці, витягнений, головою на схід.

Інвентар гробу складався з крем'яного вістря на спис майстерно вибитого, але нешліфованого та молота з чорного граніту без дірки, не так відшліфованого, як скорше обтертого з двох сторін.

Ото все, що мені вдалося вирятувати, бо мене повідомили запізно і дуже цінний матеріял вивезли й висипали на греблю, а решта селища ще й досі не розкопана. Мої пошукування на острові тої річки дали мені певність думати, що осередок селища був властиво не на березі річки, а на острові тому, що тут я знайшов ще більше кісток, черепків і вугілля.

На великий жаль, розкопати і доскладно дослідити це селище я до цього часу не міг, але з весною маю надію подати ще кілька відомостей своїх примітивних дослідів.

Хто хотів би познайомитись ближче з інвентарем селища, міг би побачити все вище зазначене в Музею Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові.

СЛІДИ ХРИСТІАНСТВА НА ВОЛИНІ ДО КН. ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

Перша історична звістка про запровадження християнства на Волині припадає на рік 992, коли то рівноапостольний князь Володимир прийшов з двома єпископами в наддністрянські країни, щоб повернути нарід на християнство. Підчас того місійного походу заложив він город, назвав його своїм іменем, збудував церкву Св.-Богородиці і поставив першого єпископа на Волині — Стефана. Перед тою історичною подією не маємо про християнство на Волині майже ніяких відомостей. Однак, завдячуючи останнім науковим дослідям, переконуємося, що християнство на цій території України-Руси, а в тім і на Волині, не було запроваджено раптово, ніби в одній історичній хвилі. Було воно на наших землях і перед наверненням великого князя Володимира та мало своїх явних і тайних визнаців. Не була релігія християнська чужою для нашого народу в давніх часах, які наша історія не може нам ще висвітлити за браком якого-будь історичного матеріалу.

Народ наш, навіть в ті для нього передісторичні часи, підтримував постійні торговельні зносини з сусідніми християнськими народами, а передовсім з Візантією й чорноморськими грецькими колоніями.

В часі, коли ближчі до Візантії, а особливо до грецьких чорноморських колоній, українські племена Уличів, Тиверців і Полян, завдяки своєму сусідству з християнами-греками, значно раніше запізналися з християнською вірою, племена Дулібів, Бужан або Волинян, замешкуючи землі, віддалені від тодішнього християнського світу, могли запізнатися з новою релігією значно пізніше.

Розповсюдження християнства на землях Волині є тісно зв'язане з місійною працею св. Мефодія і його учеників, котрі в IX ст. широко розповсюдили віру Христову в Велико-Моравії, Панонії й Чехії.

В часі найбільшого розквіту моравської держави під владою князя Ростислава, стає перед Моравією трудний обов'язок оборони своєї держави перед німцями, які в своїх заборчих планах послуговувались у відношенні до молодой й неокріплой моравської держави не тільки збройною силою меча, але рівнож релігійною пропагандою західнього обряду.

Германізаторськими осередками цих країн були міста Зальцбург і Пасова.

Князь Ростислав моравський знав, що, з впровадженням західного обряду і відданням єпископських кафедр німцям-єпископам, не перестануть дальші домагання, які будуть руйнуючими для Моравської держави, і тому енергійно підтримує східній, византійський обряд в своїй державі. Помагають князю Ростиславу в розповсюдженні християнства византійського обряду грецькі імператори й патріархи. Византия краще, як захід, знала Словян, толеруючи їх релігійну незалежність, а разом з тим підтримувала їх незалежність державну.

Тому власне князь Ростислав звернувся до Византиї, щоб допомогла йому запровадити в Моравській державі християнство обряду грецького.

Було це одною з причин, чому Византия вислала св. братів Кирила і Мефодія на моравські землі. Присутність св. братів в тій часті Європи й їх місійна праця в рідній для Словян мові була для Византиї й грецького обряду великою перемогою не тільки в Моравії, але в цілій середній Європі.

Польський історик церковної архітектури М. Соколовський, обговорюючи впливи Византиї на Моравію, Чехію й Польщу, пише слідуюче: — „Przez dwa pierwsze wieki historii Słowianszczyzna zachodnia stanowiła pole walk ustawicznych między starym wpływem cywilizacyjnym wschodu, a późniejszym zachodu, między Bizancjum a Rzymem, między Grekami a Niemcami. I trzeba było głębokich społecznych i politycznych przewrotów, wciągnięcia wszystkich tych krajów w całość życia cywilizacji łacińskiej, aby obrządek słowiański i grecki wykorzystać i ostateczne zwycięstwo obrządkowi rzymskiemu zapewnić.“ (M. Sokołowski. Ruiny na ostrowie jeziora Lednicy. Kraków 1876. Pam. Ak. Um. Kraków. st. 260). Словяно-грецький обряд, пануючий на землях західних Словян, приніс з собою на ці землі початки византійського мистецтва. „Nic dziwnego, — пише далі М. Соколовський, — że jak w strojach, tak i w budowie bizydenicy, nareszcie książęta nasi na pełen bogactwa i sławy dwór bizydenickich cesarzów i na ich pałace, o których słuchali ciągłych opowiadań, usiłowali się zapatrywać i w miarę swej możności je nasladować“. (Ibidem, st. 233).

Підчас місійної праці св. братів Кирила і Мефодія на землях Моравії, а їх учеників в Чехії й Польщі, повставали церкви византійського типу і розповсюджувалися византійські предмети християнського релігійного культу. Церковне будівництво на землях західних Словян, а втому і на Волині, розпочинається, очевидно того ж часу, коли на тих землях з'являються св. брати Кирило і Мефодій, а пізніше їх ученики.

Могли вони бути ініціаторами будови церков тільки византійського типу, як рівнож предмети християнського культу спроваджували з Византиї, або грецьких чорноморських колоній.

Знавець старої церковної архітектури М. Соколовський про тип церковних будівель на західній Словянщині пише: — „Bardzo być może, że owym kościołem na wyspie Chersoneskich brzegów, w którym, według włoskiej legendy św. Cyrylego, miano znaleźć zwłoki św.

Klemensa, było „aideculum“, mające taki kształt właśnie. Otóż plany tego bizantyckiego budownictwa, razem z techniką mularską i z innymi pierwiastkami sztuki zostały przez Cyrylego i Metodego zaszczerpiene w zachodniej Słowianszczyźnie. W ich leży źródło pierwszych budowlanych form Morawii i Czech... Obrządek słowiański, żywiołami greckimi przesiąknięty, przez długie wieki pośredniczył między tą częścią słowianszczyzny a Bizancjum“. (Ibid. st. 259).

Християнство східньо-грецького обряду, розповсюджуване учениками св. Мефодія на землях Моравії, Чехії й Польщі, поступово діставалося і на надбужанські, волинські землі. Ще в 874 р. чеський князь Боривой зі своєю дружиною св. Людмилою охрестився на дворі Велико-Моравського князя Святополка. Тодішня Чехія була ціла під владою моравського князя Святополка, котрий, крім Чехії, обєднав під своєю рукою майже всі західно-словянські народи. В 70 р. IX ст. підбиває князь Святополк землю Вислян з містом Краковом. Автор життя св. Мефодія, як би в підтвердження того факту, виразно говорить про охрещення вислянського князя і про завойовання його земель кн. Святославом.

„Nie wdając się wcale, — говорить Karol Potkański в своїй праці „Przywilej z 1086 r.“ (Kwartalnik historyczny VII, st. 18) — w szczególności rozbiór tej całej kwestii, która zresztą tylko pośrednio nas tutaj obchodzi, muszę jedynie zaznaczyć, że zajęcie kraju Wiślan przez Świętopłkę, uważam za fakt historyczny, wcale dobrze uzasadniony. Przypominam, że tak zwana legenda pannońska żywota św. Metodego ma wiadomość o księciu Wiślan, którego Świętopłk pokonał i ochrzcił“.

Після охрещення вислянського князя християнство східньо-грецького обряду хутко розповсюджується на землях Польщі. Границі празької єпархії охоплюють Краків і землі, що розляглися далеко на північний-схід аж до рік Буга й Стиру на Волині.

Можливо, що в IX—X ст. західня частина старої Волині не тільки входила в склад земель празької єпископії, але що й могла політично належати до Чеської держави. Як згадували ми вище, пануючою релігією в Чехії було християнство, запроваджене тут св. Мефодієм і його учениками по східньому, грецькому обряду. Тому, власне, на цілій території тої держави будовано церкви, наслідуючи византійські взірці, і розповсюджувано грецькі предмети християнського культу, як то: — образи, хрестики, медальони і т. ін. Розповсюдження християнства по словяно-грецькому обряду на землях Словян мало велике значіння для сусідньої Волині, тим більше, що, згідно з привілеєм 1086 року, землі Волині входили в склад празької єпископії. Границею старої Волині була на заході ріка Сан, на полудні доходила землі до верхів Дністра, а на півночі й північному заході сягали землі Волинян далеко вниз р. Бугом, на сході граничили з землями Деревлян.

В центрі тої великої території, замешкалої словяно-українськими племенами Дулібів і Бужан, або Волинян, ще перед IX ст. бачимо велику державну організацію укрїнських племен, про яку так говорить арабський подорожник Масуді: „За давніх часів над іменом словянськими племенами панувало одне плем'я Волинян. У

Князь Ростислав моравський знав, що, з впровадженням західного обряду і відданням єпископських кафедр німцям-єпископам, не перестануть дальші домагання, які будуть руйнуючими для Моравської держави, і тому енергійно підтримує східній, византійський обряд в своїй державі. Помагають князю Ростиславу в розповсюдженні християнства византійського обряду грецькі імператори й патріархи. Византія краше, як захід, знала Слов'ян, толеруючи їх релігійну незалежність, а разом з тим підтримувала їх незалежність державну.

Тому власне князь Ростислав звернувся до Византії, щоб допомогла йому запровадити в Моравській державі християнство обряду грецького.

Було це одною з причин, чому Византія вислала св. братів Кирила і Мефодія на моравські землі. Присутність св. братів в тій часті Європи й їх місійна праця в рідній для Слов'ян мові була для Византії й грецького обряду великою перемогою не тільки в Моравії, але в цілій середній Європі.

Польський історик церковної архітектури М. Соколовський, обговорюючи впливи Византії на Моравію, Чехію й Польщу, пише слідує: — „Przez dwa pierwsze wieki historii Słowianszczyzna zachodnia stanowiła pole walk ustawicznych między starym wpływem cywilizacyjnym wschodu, a późniejszym zachodu, między Bizancjum a Rzymem, między Grekami a Niemcami. I trzeba było głębokich społecznych i politycznych przewrotów, wciągnięcia wszystkich tych krajów w całość życia cywilizacji łacińskiej, aby obrządek słowiański i grecki wykorzenił i ostateczne zwycięstwo obrządkowi rzymskiemu zapewnić.“ (M. Sokołowski. Ruiny na ostrowie jeziora Lednicy. Kraków 1876. Pam. Ak. Um. Kraków. st. 260). Слов'яно-грецький обряд, пануючий на землях західних Слов'ян, приніс з собою на ці землі початки византійського мистецтва, „Nic dziwnego, — пише далі М. Соколовський, — że jak w strojach, tak i w budowie rezydencji, nareszcie książęta nasi na pełen bogactwa i sławy dwór bizantyjskich cesarzów i na ich pałace, o których słuchali ciągłych opowiadań, usiłowali się zapatrywać i w miarę swej możności je nasładować“. (Ibidem, st. 233).

Підчас місійної праці св. братів Кирила і Мефодія на землях Моравії, а їх учеників в Чехії й Польщі, повставали церкви византійського типу і розповсюджувалися византійські предмети християнського релігійного культу. Церковне будівництво на землях західних Слов'ян, а втому і на Волині, розпочинається, очевидно того ж часу, коли на тих землях з'являються св. брати Кирило і Мефодій, а пізніше їх ученики.

Могли вони бути ініціаторами будови церков тільки византійського типу, як рівнож предмети християнського культу спроваджували з Византії, або грецьких чорноморських колоній.

Знавець старої церковної архітектури М. Соколовський про тип церковних будівель на західній Слов'яниці пише: — „Bardzo być może, że owym kościołem na wyspie Chersononich brzegów, w którym, według włoskiej legendy św. Cyrylego, miano znaleźć zwłoki św.

Klemensa, było „aideculum“, mające taki kształt właśnie. Otóż plany tego bizantyjskiego budownictwa, razem z techniką mularską i z innemi pierwiastkami sztuki zostały przez Cyrylego i Metodego zaszczerpione w zachodniej Słowianszczyźnie. W ich leży źródło pierwszych budowlanych form Morawii i Czech... Obrządek słowiański, żywiołami greckimi przesiąknięty, przez długie wieki pośredniczył między tą częścią słowianszczyzny a Bizancjum“. (Ibid. st. 259).

Християнство східньо-грецького обряду, розповсюджене учениками св. Мефодія на землях Моравії, Чехії й Польщі, поступово діставалося і на надбужанські, волинські землі. Ще в 874 р. чеський князь Боривой зі своєю дружиною св. Людмилою охрестився на дворі Велико-Моравського князя Святополка. Тодішня Чехія була ціла під владою моравського князя Святополка, котрий, крім Чехії, обєднав під свою руку майже всі західно-слов'янські народи. В 70 р. IX ст. підбиває князь Святополк землю Вислян з містом Краковом. Автор житія св. Мефодія, як би в підтвердження того факту, виразно говорить про охрещення вислянського князя і про завойовання його земель кн. Святославом.

„Nie wdając się wcale, — говорить Karol Potkański в своїй праці „Przywilej z 1086 r.“ (Kwartalnik historyczny VII., st. 18) — w szczególowy rozbiór tej całej kwestii, która zresztą tylko pośrednio nas tutaj obchodzi, muszę jedynie zaznaczyć, że zajęcie kraju Wiślan przez Świętopłką, uważam za fakt historyczny, wcale dobrze uzasadniony. Przypominam, że tak zwana legenda pannońska żywota św. Metodego ma wiadomość o księciu Wiślan, którego Świętopłk pokonał i ochrzcił“.

Після охрещення вислянського князя християнство східньо-грецького обряду хутко розповсюджується на землях Польщі. Границі праської єпархії охоплюють Краків і землі, що розляглися далеко на північний-схід аж до рік Буга й Стиру на Волині.

Можливо, що в IX—X ст. західня частина старої Волині не тільки входила в склад земель праської єпископії, але що й могла політично належати до Чеської держави. Як згадували ми вище, пануючою релігією в Чехії було християнство, запроваджене тут св. Мефодієм і його учениками по східньому, грецькому обряду. Тому, власне, на цілій території тої держави будовано церкви, наслідуючи византійські взірці, і розповсюджувано грецькі предмети християнського культу, як то: — образи, хрестики, медальони і т. ін. Розповсюдження християнства по слов'яно-грецькому обряду на землях Слов'ян мало велике значіння для сусідньої Волині, тим більше, що, згідно з привілеєм 1086 року, землі Волині входили в склад праської єпископії. Границею старої Волині була на заході ріка Сан, на полудні доходила землі до верхів Дністра, а на півночі й північному заході сягала землі Волинян далеко вниз р. Бугом, на сході граничили з землями Деревлян.

В центрі тої великої території, замешкалої слов'яно-українськими племенами Дулібів і Бужан, або Волинян, ще перед IX ст. бачимо велику державну організацію укрїнських племен, про яку так говорив арабський подорожник Масуди: „За давніх часів над всіма слов'янськими племенами панувало одно плем'я Волинян. У

удобного мѣста, для постройки перваго кафедрального собора, какъ то, на которомъ въ настоящее время стоитъ соборъ. Мстиславовъ, что существовавшій въ городъ Владимірѣ, до начала княженія Мстислава Изяславовича кафедральный храмъ былъ, безъ сомнѣнія, деревянный и, вѣроятно, разрушился отъ ветхости, и на мѣстѣ его Мстиславъ воздвигъ новый величественный храмъ. Что же касается вопроса, какая именно церковь открыта въ урочищѣ „Старая Кафедра“, то мы находимъ нѣкоторое основаніе предполагать, что это была церковь св. Дмитрія. Кѣмъ и когда построена во Владимірѣ Дмитріевская церковь, мы не встрѣчаемъ указаній въ лѣтописяхъ, но объ ней уже говорится въ XIII в. въ Ипатіевской лѣтописи (стр. 608—609); говорится, что князь Владиміръ Васильковичъ (1272—1286) — „списа св. Дмитрія всего і сьсуды служебные серебряные скова и икону Пресвятыя Богородицы окова серебромъ“...

В урочищі „Стара Кафедра“ відкопано підчас розкопів проф. В. Антоновича і Прахова трьохнаву церковну будівлю грецького типу. Стіни і фундамент тої будівлі були зложені з тонких квадратних цегел, звязаних мулярською заправою з домішкою товченої цегли, як то зрештою, бачимо в грецьких церковних будівлях того часу і в руїнах Ольгиного терему в Київі.

В тій же статі „Кіевской Старини“ з 1887 р. читаємо, що розкопи виказали, що фундамент трьохнавої церкви був зложений частинно з цегел на міцній цементовій заправі, частинно з твердої білої глини-опоки, а стіни назовні прикрашали півколомни. Присутність „голосників“ (глиняних горщиків, що вмуровувалися в стіни церковної будівлі), як рівнож цегел ріжних форм, ще раз підтверджує византийський характер будівлі. При розкопуванню східньої стіни натраплено під фундаментами трьохнавої церковної будівлі на ще старший фундамент, який не мав ніякого відношення до трьохнавного фундаменту. Цей спідній фундамент був збудований півколомом, початок його був під вітарною частиною трьохнавного фундаменту і простягався більше як на два метри. Зложено його було з дуже міцної цегли, цілком відмінної що до форми і способу виробу, з якої було зложено горішній фундамент трьохнавної церкви. Мулярська заправа спіднього фундаменту цілком вивітрилася, так що цегли свобідно відділювалися. При розкопах знайдено багато кафлів темно-бронзового кольору, розписаних жовтою, зеленою і білою фарбами. Серед тих кафлів можна було легко відрізнити кафлі місцевої, грубої роботи від кафлів гарної, мистецької роботи. Під фундаментом трьохнавної церкви знайдено череп дорослої людини, пробитий в тімя довгим, залізним цвяхом.

Ці надзвичай цінні і цікаві розкопи можуть нам сказати про початки християнства на землях старої Волині.

Передовсім мусумо в урочищі „Стара Кафедра“ коло Володимира відрізнити фундаменти двох церков: — першої — трьохнавної, який тип церкви був характеристичним в добі Св. кн. Володимира (Десятинна церква в Київі, церква св. Василя в Овручі на Волині), і другий тип — круглу, ротундову церковну будів-

лю, на фундамент якої натраплено під фундаментом першої.

На підставі цих безперечних даних можемо ствердити, що першою церквою під Володимиром в ур. „Стара Кафедра“ була будівля ротундова, так розповсюджена в підкарпатських краях. Про ці ротундові церкви східнього типу так говорить М. Соколовський: „Domyśla się cytelnik, że jeżeli rozumowanie nasze w rozdziele poprzednim było prawdziwe i jeżeli chrześcijaństwo przyszło do nas w IX w. razem z obrządkiem słowiańskim, to w południowych dzielnicach w Polsce musiały być także kościoły okrągłe. Jakoż jedyny nasz, a nie oceniony piastowskich pomników registerator. Długosz zaznaczył ich ilość dość znaczną“ (М. Sokołowski. Ruiny na ostrowie jeziora Lednica, st 262).

Невільно насуваються питання: хто, коли і для кого побудував недалеко м. Володимира в ур. „Стара Кафедра“ ротундову церкву, фундаменти якої частинно відслонено підчас розкопів проф. В. Антоновича і Прахова?

Коли і хто побудував на тому ж місці трьохнаву церкву і чому власне в тому місці, а не в самому городі?

Постараємося відповісти на ці питання.

Ротундова церква, як найстарший тип церковної будівлі в цім краї, тип характеристичний для часу св. Мефодія і його учеників могла бути побудованою учениками того словянського проповідителя, які проповідували віру Христову в надбужанських краях Церкви цю побудували вони в центрі волинської землі, на р. Лузі, недалеко від головного города Волиня над Бугом. Побудовано її для новонаверненої людности нашого краю, як рівнож для купців-християн, що приїздили на Волинь з Візантії і інших християнських країв. Християнську святиню не могли побудувати в самому городі, за його стінами тому, що пануючою релігією, т. з. релігією князя, дружини і більшости горожан було поганство, яке не потерпіло б християнської святині в сусідстві поганських урочищ, в яких зносилися постаті їх богів.

Ця ротундова церква могла бути зруйнованою місцевою людністю або підчас поганської реакції, або, — що видається більш правдоподібним, — самим кн. Володимиром Великим підчас його першого походу на Червенські городи (981 р.), коли то великий князь був ще поганином. Займаючи край Червенських городів, був він певний, що християне будуть неприхильно відноситися до нової влади поганського князя. Череп людини, перебитий залізним цвяхом, який знайдено під фундаментами церкви в ур. „Стара Катедра“, як би підтверджує наше припущення, особливо як що пригадаємо собі, як поганське військо київського князя Ігоря Старого, плондруючи, підчас сміливого нападу на Візантію, північні береги Малої Азії, знущалося над християнами, розпинаючи їх на хрестах і вбиваючи в голови залізні довгі цвяхи. (М. Грушевський. Історія України-Руси том. I, ст. 441). Тіло одного з мучеників, можливо, священика, забитого підчас руйнування святині, знайшлося під склепіннями церкви.

Підчас другого походу кн. Володимира Великого на Червенські городи в 992 р., князь був вже християнином і, будуючи го-

род Володимир (властиво тільки його оборонні вали і стіни), міг побудувати нову церкву на тому місці, де заховалися ще руїни зруйнованої ним старої ротундової церкви. Та новозбудована трехнавна володимирова церква і була катедрою володимирської єпископа Стефана.

Припущення, що в урочищі „Стара Катедра“ була церква св. Димитрія, а не катедральна церква на честь Богородиці, не витримує ніякої критики вже тому, що сама назва урочища — „Стара Катедра“ ясно свідчить про це, що тут власне, була колись церква катедральна, до збудовання кн. Мстиславом нової катедральної церкви в самому Володимирі (1150—1160). Не маємо підстав думати інакше, тому що не зможемо собі витлумачити, чому урочище, де знаходяться руїни і фундаменти двох найстарших церков, назване так іменно.

Друге припущення, що руїни трехнавної церкви належать до церкви св. Димитрія, котру побудував ніби-то князь Володимир Василькович, можемо рівнож відкинути. Літопис нічого не говорить нам, про те, що церкву побудував кн. Володимир Василькович саме в цьому урочищі, але що тільки розмальовував „списа“ і образ Богородиці окував. З рештою в кінці XIII ст. на західних землях України-Руси бачимо цілком іншу будівничу техніку і тип церков; не уживають вже квадратних цегол і специфічної рожевої мулярської заправки з домішкою товченої цегли. Церкву ж в ур. „Стара Катедра“ побудовано з квадратних цегол на мулярській заправці рожевій. Було це характеристичною відзнакою українського будівництва X—XII в. в. Згадка в літопису про образ Богородиці, який князь Володимир Василькович окував сріблом, очевидно, як дуже почитаний, може хіба говорити тільки про те, що на місці церкви св. Димитрія була перед тим церква на честь Богородиці, з якої то церкви заховався лише образ Богородиці, високошанований князем і народом.

З вищезгаданого видно, що ще перед приходом на Волинь рівноапостольного кн. Володимира були тут християне, а навіть цілі християнські громади, які для своїх релігійних потреб мусіли мати й церкви.

Про існування християнської громади, а навіть володимирського єпископа, перед поставленням кн. Володимиром єп. Стефана маємо історичну звістку уніяського єпископа Льва Кишки, який в своїх історичних записках пише: „In antiqua charta eo gradu et ordine recensentur episcopi Wladimiriensis 1) Jones, 2) Antonius, 3) Anythi, 4) Kodrius, 5) Helias, 6) Stephanus (А. Петрушевич, ст. 54). З цих записок бачимо, що володимирський єпископ Лев Кишка уміщує Стефана як єпископа володимирського на шостому місці. Як що візьмемо все вищезгадане під увагу, то звістка ця починає видаватися нам цілком правдоподібною, тим більше, що єпископ Лев Кишка міг користати з невідомих нам документальних джерел, які тоді перебували в архиві володимирської єпископії.

Доказом того, що церква в ур. „Стара Катедра“ під Володимиром була катедральною, є викриті підчас розкопів ніші для священників в середній апсиді церкви а також місце для „возседанія“ єпископа.

Можемо також припускати, що церква св. Тройці в с. Зимні під Володимиром була збудована перед офіційним запровадженням християнства на Волині. Ця церква то маленька базиліка, який то тип церкви часто відкопувано підчас розкопів в Херсонесі на Кримі і який можемо віднести також до найстаршого типу церкви. Церкву цю збудовано з цегол, подібних до цегол, з яких збудовано було трехнавну церкву в ур. „Стара Катедра“ (Вол. Епар. Вѣд. част. неоф. № 3, ст. 50).

Була це церква Святогорського Зимненського монастиря, про який маємо звістку в „Печерському Патерику“, в якому списано житіє чорноризця Мойсея Угриня. підчас походу польського короля Болеслава Великого в 1118 р. перебував закладником в Польщі монах складного обряду Мойсей Угрин, якого пострижено в Святогорському монастирі. (А. Петрушевич. Ibid. ст. 28)

В тому ж монастирі в 1074 році помер перший ігумен Київсько-Печерської Лаври — Варлаам. „Таже доиде Владимира и вниде въ монастирь ту сухой, близ града, иже нарицають его Св. Гора и ту успе съ миромъ о Господѣ жизнiю конецъ приять“ (Вол. Епар. Вѣд. 1867 част. неоф. № 5, ст. 51).

На підставі вищезгаданого, можемо припустити, що Святогорський монастир і церква св. Тройці в с. Зимні під Володимиром, про котрі згадується на початку XI ст., могли бути заложені ще перед 992 р., коли то князь Володимир Святий заложив Володимирське єпископство.

Крім цих монументальних пам'яток християнської матеріальної культури, звертають на себе увагу і інші християнські забутки, а передовсім топографічні назви Волині. Часто старі урочища, селища і городища мають назви: „Монастир“, „Монастирок“, „Монастирище“, „Святе“, „Церква“ і т. п. Ці урочища є то звичайно або високі городища, оточені валами, або недоступні острови на річках, озерах і болотах. Про існування в цих урочищах монастиря або церкви не маємо ніяких історичних відомостей, однак при оранню поля і інших земляних роботах часто натрапляють на такому урочищі на християнські кладовища. На цих кладовищах часто знаходять бронзові хрестики-енколпіони, хрестики з мармуру і різнокольорового каміння. Подібного каміння, а ні мармуру не здибаємо не тільки на Волині, але й в поблизьких з нашим краєм землях, що більше нема його і на цій території старої України-Руси. До місцевостей, де найчастіше натрапляють на бронзові хрестики-енколпіони і хрестики з мармуру і кольорового каміння можемо передовсім віднести пра-старі волинські городища: Волинь (над р. Бугом), Володимир. Зимно, Сутейськ (с. Сонсядка коло м. Замостя), Червень (с. Чермно), Дорогичин над Бугом, Пересопницю, Дорогобуж, с. Ступно, Будараж, Сураж та інші. Городи ці є дуже старі і початки їх історії губляться в далекій минувшині.

Повстають питання: Хто, коли і де виробляв ці предмети християнського, релігійного культу і кому були ці предмети необхідні на Волині, де їх знаходять в такій кількості?

Щоб відповісти на перше питання, мусимо собі вяснити, де ще знаходили подібні забутки. Очевидно, що знаходили їх там, де могло розвинути ся християнське мистецтво, тобто в краї з старою християнською культурою. Краєм таким безперечно була Візантія і її надчорноморські і кримські колонії. Серед тих колоній на перший плян висувається Херсонес, який не тільки виробляв багато надзвичай гарних предметів християнського культу, але й був головним ринком, з якого всі ці предмети розходилися по широких просторах цілої України-Руси.

Великий знавець християнського мистецтва проф. Н. Кондаков говорить, що місто Херсонес відіграло велике значіння для старовинного мистецтва України-Руси в VIII—IX ст. В тій, власне, добі стає Херсонес як би осередком візантійської культури, і погляд археолога невільно звертається до того міста, щоб вяснити всі зв'язані з тим питання.

Підчас розкопів на місці давнього Херсонеса, як різнож на місцях інших грецьких колоній Криму, натрапляють на відомі нам хрестики-енколпіони, медаліони і хрестики з каміння і мармуру. Хрестики-енколпіони, як каже проф. Н. Кондаков: — „можна считать эти изделия VIII—XII ст. Известно, что есть древнѣйшій типъ съ инкрустаціями оловомъ и серебромъ, дальше съ глибокою рѣзбою (но безъ емали), съ горельефомъ и типъ болѣе поздній съ барельефнимъ роспятиємъ“. Ця авторитетна характеристика помагає нам в окресленні віку наших волинських забутків. Проф. Н. Кондаков твердить, що походять вони з Києва і що „дальнѣйшого ихъ распространенія не знаємъ“ (Н. Погодинъ. Русскіе клады: Петербургъ, 1896, ст. 43).

Однак в збірках музеїв: Національного, Наук. Тов. ім. Шевченка, Ставропігійному і Дідушицьких у Львові, музеях ім. Маєвського і Державнім Археологічним в Варшаві бачимо цілі збірки подібних хрестиків, які походять з території Волині, Полісся, Галичини і Поділля. Між тими хрестиками можемо за проф. Кондаковим відрізнити тип старший і молодший. Що більше, тип старший часто трапляється на землях західних Словян і не є рідкістю в музеях Праги (Чехія), а навіть Зальцбурга (Австрія). При хрестиках цих є метрики, які говорять, що виступають вони в розкопах на цілій західно-словянській території — в Польщі, Чехії і Моравії, при чому виступає на цих землях переважно тип старший. Ще старшими є хрестики з мармуру і каміння, на які так часто натрапляють в розкопах Херсонесу і які знаходимо на старих городищах Волині.

Н. Леопардов в своїому рефераті, виголошеному на засіданні „Предварительнаго Комитета по устройству въ Вильнѣ IX-го Археологическаго съѣзда“ в 1893 році, пише: „каменные крестики принадлежатъ тремъ отдаленнымъ большими разстояніями мѣстностямъ, имѣя почти одинаковую внѣшнюю форму и, — что главное — сходство камня, матеріала, изъ котораго они сдѣланы.

Замѣтити нужно, что, не говоря уже о мраморѣ, каменный матеріалъ, изъ котораго сдѣланы крестики, принадлежитъ определенной херсонской эпохѣ, именно IV—VIII вѣковъ, такъ какъ они, будучи почти равноконечны и безъ изображеній на ихъ поверхности, относятся учеными изслѣдователями къ этой эпохѣ, въ чемъ не можетъ бытъ сомнѣнія, потому что съ VI вѣка они замѣняются крестами съ изображеніємъ на поверхности ихъ страданій Христа, а съ VII вѣка входятъ въ употребленіе кресты съ изображеніємъ распятого Спасителя и атрибутовъ его страданій. Слѣдовательно, мы имѣемъ перед собою кресты съ самой ранней християнской эпохи одночасно оказавшіяся въ трехъ далекихъ одна отъ другой мѣстностяхъ. Такое совпаденіе неизбѣжно рывываетъ вопросъ, какимъ образомъ эти крестики могли находиться одночасно въ Херсонесѣ, Києвѣ и Дрогоичинѣ“ (над захід. Бугом).

До місцевостей, названих Н. Леопардовим, мусимо ще додати і вищезгадані волинські прастарі городища, на яких також часто натрапляємо на такі ж хрестики з мармуру і каміння. Ці городи, в часах для нас передісторичних, відвідували купці з далекої Візантії, Чехії і Моравії. Купці ці були, очевидно, першими місіонерами християнської релігії на наших землях; вони привозили для новонавернеої місцевої людности різні предмети християнського культу, а також хрести-енколпіони, хрестики з мармуру і каміння і образки. Дніпро був тою дорогою, якою діставалися на Волині купці з Греції і її чорноморських колоній. Дніпро своїм правим допливом — Припеттю був в ті далекі часи сполучений з допливом Висли — Бугом.

А. Шеленговскі, в своїй праці: „Najstarsze drogi z Polski w Schód, — ст. 114, говорить, — przedewszystkiem układ rzeczny Polski jest taki, że środkowy bieg Wisły przez Bug, a w części Naręwiaży się z krajem nad Dnieprem za pośrednictwem dopływów. Znaczący topografji Wołynia i Nadniedrza utrzymują, że pomiędzy Kijowem a krajem nadgoplańskim mogła być w dawnych czasach nawet bezpośrednia komunikacja wodna“.

З другої сторони, впливи християнства приходили до нас з просякнутих християнською візантійською культурою Чехії і Моравії. Вже в найдавніших часах був відомий шлях з Волині до Чехії і Моравії через так зв. Моравську і Перемисько-Червенську брами в Карпатах, якими проходили старі торговельні шляхи. Шляхами тими приходили торговельні каравани із Закарпатських країн в Галичину і Волинь. Забутки християнської культури, які так часто натрапляємо на Волині, змушують нас до слідуєчих висків: ніщо не дає нам права думати, що хрестики, які знаходимо на наших городищах і селищах, могли бути звичайними, нехристиянськими прикрасами, але могли вони тільки бути предметами християнського релігійного культу. Як що були вони християнськими реліквіями, то належали вони, очевидно, до християн, що замешкували в тих часах наш край, інакше трудно було б собі пояснити, пощо хрестики з VI—IX ст. могли тут з'явитися

Про християнство на землях Волині в тих часах не маємо ніяких звісток а ні в наших, а ні в грецьких літописах, однак присутність християн, а можливо і цілих християнських громад на Волині, ще задовго до офіційного запровадження християнства кн. Св. Володимиром, стає проте фактом.

Свідками того є забутки старого християнського мистецтва, як то рештки старих церковних будівель та дрібні предмети християнського релігійного культу, на які так часто натрапляємо на прастарих волинських городищах і селищах.

Джерела.

- 1) M. Sokołowski. Ruiny na ostrowie jeziora Lednicy. Kraków. Pam. Akad. Um.
- 2) Karol Potkański. Przywilej z 1086 r. Kwartalnik historyczny VII.
- 3) М. Грушевський. Історія України-Руси т. I.
- 4) В. Н. Татищевъ. Исторія російская 1773. II.
- 5) Киевская Старина 1887 том XVII. Археологическое изслѣдованіе въ городѣ Владимирѣ Волынскомъ и его окрестностяхъ.
- 6) А. С. Петрушевичъ. Краткое истор. извѣст. о введеніи христіанства въ Прикарпатскихъ странах. Львовъ 1882.
- 7) Н. Пагодинъ. Русскіе клады. Петербургъ 1896.
- 8) Н. Леопардовъ. О значеніи археологіи в оцѣнкѣ историческихъ памятниковъ. Труды Виленскаго отдѣленія моск. предвар. ком. по устройству въ Вильнѣ IX арх. съѣзда. Вильно 1893.
- 9) A. Szelągowski. Najstarsze drogi z Polski na Wschód.

Опрацьовані збірки христів-енколпіонів і мармурових хрестиків.

- 1) Музей при Наук. Т-ві ім. Шевченка у Львові.
- 2) Національний Музей у Львові.
- 3) Музей ім. Дідушицьких у Львові.
- 4) Музей ім. Маєвського у Варшаві.
- 5) Державний Археологічний Музей у Варшаві.
- 6) Регіональний Музей в Луцьку.
- 7) Мійський Музей у Володимирі на Волині.
- 8) Приватна збірка п.-о. Миколая Широцького у Володимирі.
- 9) Інші приватні збірки з Волині, Полісся, Холмщини і Підляшша.

О. ЦИНКАЛОВСЬКИЙ

ХРЕСТИ-ЕНКОЛПІОНИ

Серед скарбів духової і матеріальної культури, спадщині, одна з наймогутніших держав Європи IX–XIII ст. Київська Русь залишила по собі такі пам'ятники монцуметальної архітектури, мозаїчного, стінного і станкового малярства і музеальні збірки прецизійного ремесла. Усе це згромаджене в столиці України Києві і інших містах по церквах і музеях, які відвідують часті і численні як місцеві так і закордонні екскурсії і поодинокі особи, захоплюючи красою форм і барв виставлених в них експонатів, які виходили з-під рук наших стародавніх майстрів-умільців.

Київ і інші міста старої Русі зі своїми пам'ятниками Софійським собором, Печерською лаврою, Чернігів, Львів, Галич, Новгород, Псков, Володимир на Волині і Клязьмі завше викликають у всіх велике і незабутнє вражіння.

Мимоволі стає перед очима стара Русь домонгольського періоду її багатства, високий рівень її духової і матеріальної культури. Крім монументальних об'єктів архітектури велике зацікавлення викликають ікони, образи, мозаїки, багажі книжок, предмети християнського культу, часши, свічники, оправы різьблені і золочені оправы богослужбових книг, хрести різних форм тощо.

Серед них своєю оригінальністю звертають увагу нагрудні хрести, які будуть темою нашого опрацювання.

В науковій літературі хрести ці, які носили на грудях, називають енколпіонами. Слово енколпіон грецького походження і походить від виразу «колпо» — груди і «ен», що означає на, разом це означало би хрест, який ношено на грудях, або

* Друкується за рукописом, який зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею

нагрудний хрест, тільник, або складень, тому що складався він з двох половин лицевої і натільної.

Енколпіони бувають різних розмірів і форм в залежності від місця і часу їх продукції і вживання. На старій Русі були вони розповсюджені від IX до XIII сторіччя на великих теренах цієї держави. Нас зокрема будуть цікавити хрести-енколпіони, які склалися з двох окремих частин зкріплених зі собою двома клямрами-скобами, з яких верхня була приспособлена до зав'язування хреста на шнурку або ланцюжку.

Лицева і натільна сторона були багато орнаментовані або різьбою (старший тип) або випуклим горельєфом. Κάжда частина такого хреста в середині має пустоту для переховування реліквій або заповіту. Хрести-енколпіони з'явилися на старій Русі десь у IX–X ст. і були запозичені з надчорноморських грецьких городів і особливо з Херсонесу. Ще раніше традиція ношення енколпіонів була засвоєна в Сирії і Ефіопії, де виробляли їх зі слонової кості і лупку.

На терені цілої Візантії — енколпіони починають вживатись у VII–VIII ст., від коли то потрапили вони до кримських, надчорноморських колоній особливо до таких міст як: Херсонес, Корсунь, Євпаторія, Феодосія і інші місцевості.

По прийнятті кн. Володимиром Великим християнства і розповсюдження віри христової майже на цілій території руської держави ношення хрестів-енколпіонів розповсюдилось не тільки у містах, але і по невеликих оселях.

Ще раніше, перед прийняттям Руссю християнської віри енколпіони були розповсюджені у північній частині Балканського півострова, на терені Болгарії і Сербії, звідки дісталися до Моравії, особливо підчас місійної праці св. братів Кирила і Мефодія. Знаходять їх там, особливо в місцевостях, де були колись великі християнські міста і в найбільшому з них Велеграді, де була кафедра св. Мефодія.

Підчас археологічних розкопок в таких місцевостях Моравії як Велеград, Микульчиці, Старе місто звичайно знаходять енколпіони на старих цвинтарищах і руїнах бувших тут церков.

Вже у кінці IX ст., коли християнство починає проникати

на землі заселені племенем Білохорватів, а пізніше до Червенських городів. Разом з християнством з'являються на цих землях перші імпорти візантійського походження¹, як знайдена на Перемишлянщині гема з вирізьбленим грецьким написом, однорамний хрест з інкрустаціями, грецька монета Юстиніана Великого (527–566) і т. п. Про ці щораз посилювані впливи грецької культури на Підкарпати, які дісталися сюди через Болгарію і Моравію свідчать ротондові муровані церкви з кінця IX і початку X ст. Таку церкву-ротонду відкрито на старому перемишлянському городищі. До пізнішого періоду візантійських і моравських впливів, також належать хрести-енколпіони X–XII ст. звичайно з зображенням розп'яття. На терени Підкарпаття, Червенських городів, західньої Волині балканські імпорти, а в тому хрести-енколпіони пізнішого типу з'являються з кінця XII і початку XIII ст. До таких імпортованих хрестів належить енколпіон знайдений у Володимирі на Волині з зображенням на лицевій стороні великої п'ятинавної церкви і постатями святих Миколая і Федула (Таблиця I,2). Від VII–VIII ст. хрести т.зв. херсонського типу з'являються майже у всіх містах надчорноморських, грецьких колоній. Були то хрести з поширеними раменами орнаментовані євангельськими постатями і сценами вирізьбленими з обох сторін.

Цей тип хрестів імпортовано передовсім до Києва в X і XI ст.

Вже у XII ст. на Русі починають з'являтися їх наслідування, при чому рамена приймають форму квадратів, на яких зображені відливані, випуклі постаті, а вже на початках XII ст. квадрати починають оздоблюватися округлими медаліонами, які згодом поширюються поза межі квадрату, надаючи хресту щораз то більш еластичних форм.

В XII–XIII ст. хрести-складні почали продуковувати у таких містах Русі як: Київ, Чернігів, Галич, Володимир, Перемишль, Шумськ, Данилів, Звенигород, Княжа гора (над Дніпром), а знахідки таких хрестів відомі з культурних нашарувань городищ і осель: Воїня над Дніпром, Золотого Току коло Галича, Зимна, Хмелева, Микулич, Лудина, Шистова, Старої катедрі під Володимиром і в урочищах під цим містом: Михайловщина, Апо-

тольщина, Ільвівщина, Онуфрійщина. Знайдено також їх у Пересопниці на Волині, у Давидгородку над р. Горинею, Стіжки на Кремянеччині, Суражі під Шумськом, Ступні, Будеражі, с. Мощаниці на Дубенщині, Мізюринцях і Обичи на Кремянеччині, с. Яневичах на Володимирщині, с. Торському біля Заліщик, Турійську над р. Турією на Волині, с. Зимні на Володимирщині на городищі Чермні і Угруську і Холмі, Жидичині коло Луцька, Кричильську і Городку, Давидгородку, Городні на півночі Рівенщини, м. Белзі у Галичині, с. Тиличу пов. Підгайці, Урочищі Гора коло Сокаля, Городиловичі в Галичині, с. Лісневичі, м. Надвірна, с. Підгірря у Тереховельському повіті, Самборі у Галичині, з урочища «Стінка» у Золотоношському пов. І в урочищі «Спас» над р. Коропець в долині р. Дністра, с. Ворончини коло Горохова на Володимирщині, Рахманові коло Шумська, с. Дідковичі на Ровенщині, с. Голибіси на Кремянеччині, Дорогобужі над р. Горинею, с. Іваничі на Володимирщині, с. Кути на Кремянеччині, с. Корнин під Рівним, с. Липа під Дубном, с. Оржів на Волині, с. Жашкович і Жукова на Волині і Шепеля в Луцькому повіті. Крім того треба згадати про збірки хрестів-енколпіїв що до 1939 року належали до дослідників Волині Новицького з Острога, Данилевича з Шумська, о. М. Широцько з Володимира і о. Войни зі села Ступна на Дубенщині.

Серед згаданих хрестів-енколпіїв трапляються екземпляри інкрустовані сріблом і оловом, а також покриті емалією (Біла Церква на Київщині, Володимир на Волині), а навіть відляті зі срібла (знахідка в садибі Нетецького П. На Островецькій вул. у Володимирі), а також інших місцях². В XII-XIII ст. з Волині і Галичини розповсюджуються поза межі старої Русі і експортуються як на захід, до Польщі, так і на північний захід, в надбалтійські країни Литву і Прусію.

Так в Польщі відомі нам знахідки хрестів-енколпіїв з XII-XIII ст. з ротондової церкви у старій столиці Польщі — Гнезні. Хрест цей знайдено в одному з гробів цієї церкви і за формою і орнаментациєю належить він до типу київських або володимирських енколпіїв (Таблиця II, 1 і 3)³.

Проблеми зв'язані з розповсюдженням хрестів-енколпіїв на теренах Прибалтики порушує у своїй праці відомий польський

археолог Ієжи Антоневич⁴. Прикладом такого експорту різних, переважно металевих пам'яток старої Русі до балтійських країн були також хрести-енколпіїв XII-XIII ст. Так, на землях Прусії знайдено імпортований з Русі енколпій, який переховувався у кенінгзберзькому музеї «Прусія», а знайдено його в місцевості Спорвини (у сучасному Бартошицькому повіті (Таблиця II, 4).

Типологічно цей хрест зі Спорвини має багато аналогій з хрестами-енколпіївами Старої Русі, особливо київської або володимирської продукції. Не підлягає ніякому сумніву, пише І. Антоневич, що усі три екземпляри (спорвинський, київський і володимирський) виказують те саме у розміщенні подробиць в орнаментациї і аналогічних їх розмірах; що виказує використання під час її відливу первісного взірця. Різниця зауважується лише у деталях, що було узалежнено від індивідуальних здібностей ремісника-продуцента.

При цьому автор підкреслює роль річки Двини як транзитного шляху, яким доходили товари з Русі над Балтійське море — Самбію і Прусію. Цей короткий нарис про старі хрести на Русі, розвиток їх форм і прецизійного їх відливання, різьби, інкрустації і емальовання не задовольняв би наших в цьому напрямку досліджень якби не згадати тут про їх знахідки в таких високорозвинутих краях як побережжя Середземного моря, особливо на теренах Апенинського півострова, Паданської долини — Венеції і Мілані, які особливо в XI-XIII ст. мали вплив на Волинсько-Галицьку державу і до яких провадили з Русі як морські так і сухопутні шляхи. Пам'ятками цих культурних і релігійних контактів тривали аж до остаточного розпаду християнства в 1054 р. на католиків і православних.

Однак старі і спільні для обох церков традиції не одразу могли зникнути. Популярні на величезних просторах старої Русі енколпіїв трапляли до згаданих міст Апенинського півострова.

Так один з таких енколпіїв випродукованих у Києві або Володимирі знайдено у костелі С. Канціоно у Венеції. Цей хрест-енколпій відлятий з бронзи і оздоблений по обох сторонах вирізьбленими постатями святих.

Другий подібний хрест-енколпій знайдено у Венеції в костелі Св. Марка, а третій у Мілані⁵. Згадані хрести-енколпіїв

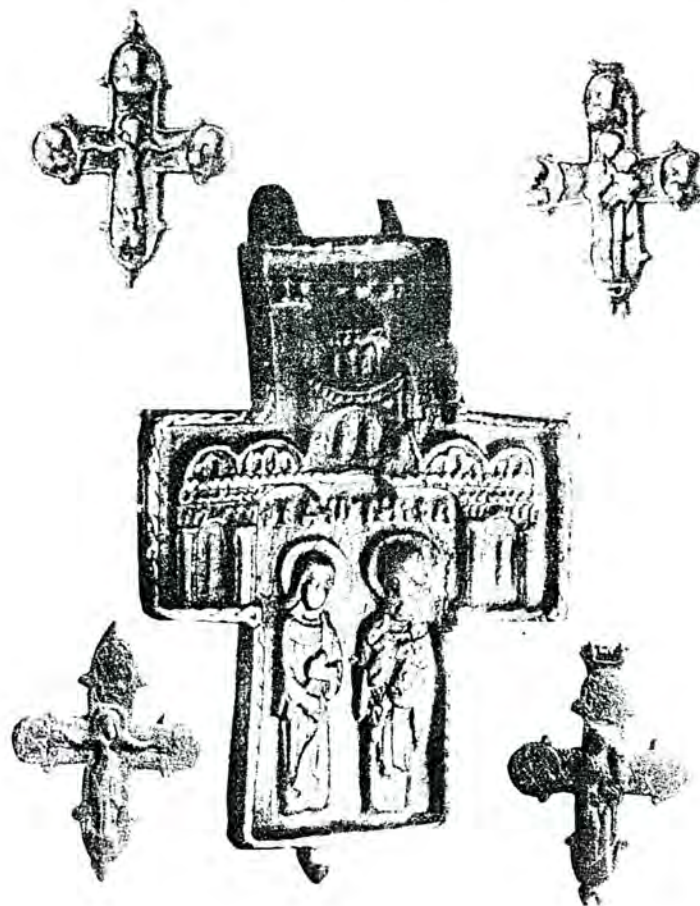
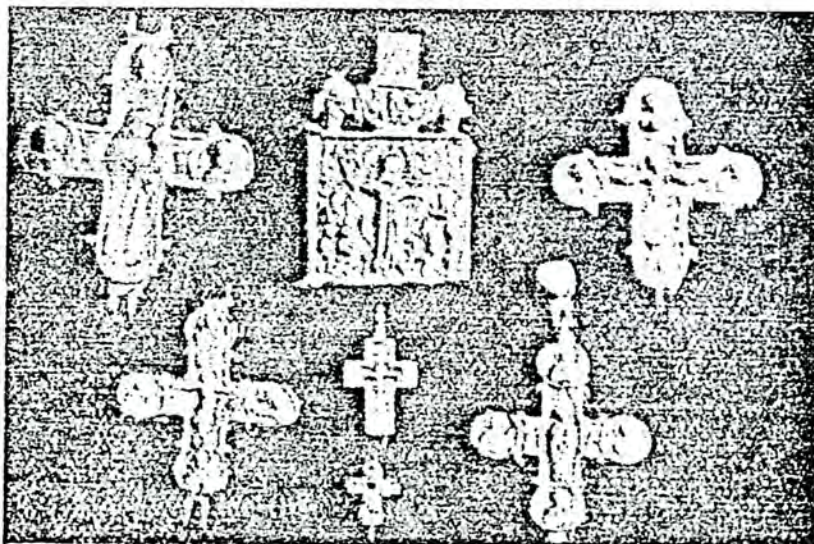

датують часом від XIII до XII ст., вкриті вони срібною інкрустацією і різьбою (не емаліовані). Пізніші форми були відлитими в формах зі зображеннями, подібними до хрестів випродукованих на Русі — Києві, Володимирі або Галичі.

Татарський погром Русі 1241 і 1262 року обернув в руїни не тільки великі города, пригорода і оселі. Завмерло культурне життя, а люди порозбігалися по лісах і пущах. Промисл і ремесло були зруйновані, торговельні шляхи, якими доставчали мідь до відливання дзвонів, свічників, хрестів і образків позаростали травом і лісом.

Від того часу перестали існувати верстати традиційних ремісничих виробів, в тому числі хрестів-енколпіїнів.

Тепер знаходять ці релікти на старих побойовищах, стародавніх і братських могилах і цвинтаріщах.

¹ Andrzej Żak. Z archeologii województwa Rzeszowskiego. — Przemyśl, 1961, str. 215.

² A. Cynkalowski. Materiały do pradziejów Wołyniu i Wołyńskiego Polesia. 1961. Warszawa, str. 138.

³ Witold Hensel. Studia i materiały do osadnictwa wielkopolski wczesnohistorycznej. Poznań 1953, t. II.

⁴ J. Antoniewicz. Niektóre dowody kontaktów Słowiańsko-Pruskich w okresie wczesnohistorycznych. 1955. Wiadomości Archeologiczne, t. XXII, str. 233.

⁵ Кондаков. Русские клады. Т. 1., стр. 43. (Видавництво Memorio stokio, Wenecia 1835, ст. 236 табл. V).

Антін БУЖАНСЬКИЙ

**ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ
У ПІВДЕННО-СХІДНІХ СЛОВ'ЯН***

Темою цього огляду є питання про походження державности в наших предків і це питання будемо розглядати по новому. Досі дослідники приймали свідчення літописів і легенд і датували початки нашої державности 9—10 століттям. Найавторитетнішим з цих джерел був київський літопис «Повість Временних Літ, откуда есть пошла Русская земля» та західня легенда про Чеха, Леха і Руса.

У цих джерелах говориться про якесь раптове постання руської держави. Натомість нічого не згадується про давніші племінні держави, що існували на захід від Дніпра задовго до створення великої Київської держави.

Проте пізніший розвиток таких наук, як археологія, етнографія, мовознавство, антропологія й ін. виявили різниці не тільки між народами, але й між окремими племенами та групами племен.

Словянські племена, — перед 10 століттям, — були розкидані на широких обширах центральної, східньої і південної Європи, від Лаби до Дніпрового басейну та від Балтику до Чорного й Егейського морів.

Розселення тих племен відбувалося не відразу, а їхнє вкорінення на теренах йшло різними шляхами. Прибулі, осідаючи на якомусь обширі, заставали там тубильців, що ще перед ними жили в тих околицях. Отож, не була це пустеля. Перед прибуттям слов'ян на тих землях вже жили фіни, балти, траки і інші залишки народів з попередніх діб. Слов'яни живучи спільно з ними на тій самій землі, поступово втягали в себе давніх мешканців. Одночасно слов'яни підсвідомо засвоювали собі від тих народів первні чужих культур. Таким чином з'являвся тут фізично новий тип насе-

* Друкується за: Бужанський А. Походження державности у південносхідних слов'ян // Літопис Волині. — Вінніпеґ, 1964. — Ч. 7. — С. 19—41.

лення, витворювалися діалекти, засвоювалися звичаї, обряди, типи житла, особливі знаряддя праці, — себто цілком особливий спосіб життя.

Новоприбулі зустрічали на окраїнах своєї нової батьківщини незаних досі сусідів, степових кочовиків і мешканців пралісів. Якщо прибулі були на вищій культурній рівню, то вони накидали свою культуру місцевому населенню, а якщо вони були культурнішо слабші, то не тільки підпорядковувались місцевому населенню, але і запозичали від нього його культурні здобутки.

Географічні і економічні обставини часто штовхали бідні, але енергійні племена до завойовань сусідніх племен, що мешкали на багатших теренах.

Процес втягання чужої культури й цивілізації міг відбуватися, або безпосередньо, або за посередництвом племен, що сусідували з країнами і державами з високим культурним рівнем. Так напр. слов'янські племена, що сусідували з скитами, траками або готами, за їх посередництвом пізнавали античну культуру. Якщо таке пізнавання тривало довго, то воно відбивалося на духовій і матеріальній культурі й витворювало політичну свідомість даного племені. Посилювали, чи давали поштовх до такого переймання також торговельні зносини й війни з сусідніми народами.

Згадані обставини інакше виявлялися на лісових північних теренах, віддалених від країн давнього античного світу, а інакше на землях наближених до цього старого світу, себто на землях над Чорним морем. Племена полян, деревлян, сіверян, дулібів, волинян і білих хорватів розвивалися інакше ніж північні племена, бо мали якийсь, хоч і не безпосередній, контакт з античним світом.

У часі, коли племена східних слов'ян, що жили в околицях верхнього Дніпра, Оки, Двини і верхньої Волги йще перед 859 роком попали під зверхність варягів [11, с. 18],¹ племена, що жили на території України були йще незалежні. У 862 р. Київ, місто полян, також втратило незалежність, будучи опановане варягами Аскольдом і Диром, що мали численну «дружину» і влаштували у цьому наддніпровському городі свою базу для походів на Візантію.

Аскольда і Дира замінив у 882 році князь Олег, що провадив на свої завоювання не лишень варягів, але і підбитих слов'яно-новгородців. Цей князь ще більше укріпив Київ й околичні городи й накинув створеній тут державі назву Русь. Він «прилучив» північно-західне плем'я деревлян і в 884 році наддеснянських сівер'ян. Наступного, 885 року підкорив він радомичів. Поважний спротив зустрів його з боку тиверців і уличів, поскільки літописи згадують, що він з ними воював — «імаше рать». Ця боротьба не скінчилася безсумнівною перемогою Олега, поскільки вісім років пізніше ці племена виступають, як «тод-кодани»², себто союзники [11, с. 18]. Показне також те, що греки називали військо Олега ні руським ні слов'янським, а вживали окреслення «Великая Скуфь» [11, с. 24].

Підбивання племен дніпрового Правобережжя, що не спішилося у залежність, продовжує князь Ігор. У 914 році він знову змагається з деревлянами і накладає на них велику данину. Девляни замкнулися в своїх племінних городах, а сам Ігор був ними жорстоко замордований. Ігор також провадив довготривалі війни з уличами і тиверцями. Далі на захід руські князі не запускалися. Лише 981 року князь Володимир Великий відбірає від ляхів давні східньо-слов'янські городи Перемишль, Червень і ін., що «суть і до сего дне под Русею». З цього часу Волинь, у давньому і широкому значенню, була прилучена до руської держави.

Стільки довідуємося від київського літописця. Повернім же тему нашої праці до долі слов'янських племен, що від непамятних часів осіли на теренах правобережної України. Ці племена мали свою багату історичну минувшину, і про минуле є досить згадок в античних письменників.

Найдавніша вістка про народи на північ від Чорного моря знаходиться в праці батька європейської історії Геродота з Гелікарнасу (біля 480 до 425 до Хр.).

Розповідаючи про війну персів із скитами, Геродот, у 4-ій книзі своєї історії [розділ 16, 17] називає низку народів, що тоді сиділи на північ від скитів. Він подає, що за алідзонами живуть скити-орачі, які сіють не на хліб, а на продаж. На північ від них, над річкою Гипаніс (Бог), на захід від Бористену (Дніпра)

живуть неври. А далі на північ від них знаходяться будини у лісистій країні.

Археологічні і лінгвістичні дослідження останніх часів незаперечно ствердили, що ці племена належали до праслов'ян.

Описуючи неврів, Геродот подає в книзі 4-ій [розд. 105], що вони мали скитські звичаї і на одно покоління перед походом Дарія залишили свою країну із-за великої кількості змії: в їхній країні зявилося багато змії, а ще більше продісталось туди з північних нетрів, — тож населення перемандрувало до будинів. Далі Геродот, описуючи обичаї неврів, твердить, що вони либонь чарівники, бо і скити, і греки, що осіли в Скитії, розповідають, що раз на рік, кожний неврійчик переминюється на кілька днів у вовка, а потім знову стає людиною. Країна неврів поросла різними лісами, а в найгустішому лісі є велике озеро оточене мочарами і очеретом. Там ловлять видр, бобрів і інших звірят з чотирикутною мордою, хутром котрих обшивають кожухи, а ядра котрих корисні при лікуванні матиці. Це оповідання Геродота свідчить, що він, через греків-колоністів чув про Полісся.

Перед початком війни з персами, оповідає Геродот, скити, не почувачи себе достатньо сильними у вигранні війни з персами у відкритій битві, післали гінців до своїх сусідів. Тоді зустрілися королі таврів, агатирсів, неврів, андрофагів, мелянхленів, гелонів, будинів і савроматів. Проте не всі погодилися виступити у війні. Королі агатирсів, неврів, і савроматів відмовилися допомагати скитам [4, кн. 4, розд. 119], підкресливши одначе, що вони не потерплять, якщо король персів Дарій нападе на них, але «доки це не станеться, ми залишимося вдома. Нам здається, що перси вирушають не на нас, а на тих, що самі персів скривдили» то є на скитів. І дійсно, скити нападали на терени перської держави й панували там 28 років — тож похід Дарія був відплатою. Неври про це знали.

Стільки пише про неврів Геродот. Археологічні дослідження на Волині і Волинським Поліссям, де правдоподібно жили геродотові неври, виявили, що відкриті перед 2-ою світовою війною пам'ятки висоцької культури³ (цвинтарища, оселі і окремі предмети) треба уважати за залишки матеріальної культури неврів. Хоч,

за Геродотом, неври багато запозичили від скитів, але затримали свою незалежність і мали своїх королів. І видно, що ця незалежність не була фіктивна, коли вони могли відмовити скитам військової допомоги і виткнути їм, що самі винні, що попали у війну. Ця подія також свідчить про чисельність і силу неврів, які вже тоді мали свою племінно-державну організацію.

Розкопки висоцької культури на Волині, Підкарпатті і Поліссю виявляють скитські впливи. Натомість мішаний ритуал, виявлений на цвинтаріщах висоцької культури — тілопальний-словянський і кістяковий-трацький — свідчать, що на цьому терені у 7–6 віках до Хр. трацька людність підпала словянському заливові.

Прихід скитів, змусив траків, що жили над Чорним морем, масово і поступово відходити на північний захід, так, що в добу раннього заліза (Гальштату) вони пересуваються через Поділля на Волинь [5].

Архілох, старогрецький поет з половини 7-го віку до Хр., хвалячи трацьку зарадність і відвагу, називає траків «чубатими» [1, с. 17].

Наступні археологічні досліді з-перед 1939 року, на підставі пам'яткового матеріалу нововідкритих селищ потвердили це твердження (50 стійок висоцької культури на Волині). Серед великої кількості знахідок того часу вирізняються виявлені на Волині селища, могили, а навіть печера, де жили неври. У тій печері, в стрімкому скелястому березі теренового порогу Поділля знайдено кістяки, численні кости звірят, бойові сокири, глиняне начиння, прикраси тощо [16].

До тієї ж доби неврів можна зарахувати скарб грецьких монет (атенська монета з 5 в. до Хр. і монет з грецьких колоній над Чорним морем з 5–4 в. до Хр.). Знайдено також монету Олександра Македонського (кінець 4 в. до Хр.), сиракузьку монету з зображенням німфи Арифузи з одного і квадриги з другого боку (5 в. до Хр.) й монети короля Тракії Лезімаха (4 в.). Не рідкісні й тригранні бронзові вістря, що їх імпортовано з Сицилії [16].

Стверджено також, що висоцька культура сягала і далі на північ, північний захід та схід (Житомирська область) — до середнього Дніпра.

Геродотову назву «неврів» мовознавці виводять із словянського кореня «нур», «нер», звідки: ниряти, занурюватися і назви притоків Буга — Нур, Нурець, Нуретва, Нерестниця та літописна Нурська земля. Окрім тих назв словянського походження на просторі України, зокрема на Волині, існують назви передсловянські, як напр. трацькі — Дніпро, Дністер, Бог, Прут, Стир, Сян, Карпати й ін. [9]. Це насуває припущення, що прасловяни-неври опинилися на Волині і східньому Підкарпатті у 6 в. до Хр. і що первісні оселі неврів знаходилися десь на півночі, десь над річкою Норинь і середнім Бугом, у лісових і забагнених країнах Полісся. Ці терени не були незнамі середньоморському населенню. Ще в добу неоліту на цих землях знаходимо оселі і пам'ятки населення, що належало до середньоморських культур, себто до культур хліборобських, якими були трипільська культура, культура стрічкової кераміки і ін.

Врешті кілька фольклористичних пригадок. Геродот у 4-ій книзі згадує, що неври це чародії, і що кожний невр щороку замінюється у вовка, а за пару день стає знову людиною. Це оповідання перетривало багато віків і передавалося йще в Київській Русі. У «Слові о Полку Ігоревім» згадується про князя полоцького Всеслава, який: «людем судяше, князем гради рядяше, а сам вночі волком рискате: іс Києва дорискаше до кур Тмутороканя, великому Хорсови волком, путь прерискаше» [13, ст. 26]. Зрештою оповідання про вовкулаків затрималося й досі на Волині, Поліссю і Галичині. Відомо кілька редакцій таких оповідань й автор надіється незадовго повернутися до цієї цікавої теми.

У добі середнього латену (250–150 до Хр.) помітний посилений вплив прасловян на Київщину, Чернигівщину й Поділля, про що свідчить побільшення пам'яток висоцької культури [6, с. 53]. Цей рух найпомітніший в басейні Серету, Збруча і Бога, де прасловяни здобувають терени, що з них відійшли скити.

Приблизно в роках 400 до 100 до Хр. населення правобережної України поступово підпадає під вплив переборської і зарубинецької культур, що з них з часом уформувалися південно-східні (українські) племена словян раннього середньовіччя.

У ранній римській добі (1–200 по Хр.) на землі Правобережної України насуваються германські племена готів, гепідів, ругіїв

бургундів і вандалів; найдошкульнішими були напади багаточисленних племен готів і гепідів. Не значить це, що готи чи гепіди, цілковито підбили чи зігнали словянське населення з насиджених теренів, але посування готів і гепідів у 2-ім і третім віці на полудне посилило помітне і перед тим прямування словянського населення Волині, Поділля і Київщини до Чорного моря й на південний захід у напрямку Дакії, до кордону римської імперії. У цьому русі, на укріплення Троянового валу, ці слов'яни уперше зустрілися з римською імперією.

Тож ім'я легендарного Трояна переховувалося довго серед антів-слов'ян, а через них продісталось на Київську Русь. Староруський твір «Слово о Полку Ігоревім» згадує «тропу Трояна», «віки Троянові» та «сім віків Троянових» [13].

Після довшої перерви, спричиненої відірваністю від античного світу, ми знаходимо згадку про слов'ян аж в 4-ім віці в Йордановій «Історії Готів». Описуючи відношення між слов'янами і готами, він згадує, що венди, хоч і поділяються на різні розгалуження, загально зветься склявінами й антами [7, розд. III, 4, 9]. Найвідважніші серед них це анти, що сягають від Данастра (Дністра) у місці, де випинається Понт (Чорне море), аж до Данапра (Дніпра); ці дві ріки знаходяться на відлеглості багатьох днів дороги одна від другої.

Пишучи далі про остроготів під пануванням гунів Йордан пише, що король остроготів Вінитар «бажаючи виявити свою відвагу, вирушив з військом на кордон антів і хоч зазнав поразки в першому з ними зударі, пізніше діяв енергійно й їхнього короля на ім'я Бож з його синами і 70 провідниками для постраху прибав на хресті, — щоб повислі тіла подвоювали тривогу підбитих. Проте він так панував лишень один рік, бо його не стерпів король гунів Баламар і вирушив з військом на Віні тара» [7, розд. 48, поз. 247].

Інший римський письменник Прокопій сам був військовиком й брав участь у численних війнах. Він написав в рр. 545–554 вісім книг під заголовком «Про війни з готами», в котрих окремі розділи присвячує слов'янам. Так у восьмій книзі він називає

народи, що мешкали на півночі від Чорного моря, підкреслюючи, що «за комерами або утігурами на півночі сидять нечисленні племена антів». Він їх уважає за войовничих і відважних; анти, посуваючись на південний захід, вдарили у трацькі землі, пограбували ці землі і захопили в полон багато тамтешніх римлян, котрих забрали з собою, вертаючись до своїх рідних селищ [12, кн. VIII, розд. 14, 22, 24, 25, 27–29].

Описуючи політичний устрій антів, Прокопій пише, що слов'яне (балканські) й анти не підлягають владі однієї людини, але здавна живуть у народоправстві, й тому усі, добрі і прикрі справи полагоджуються на спільнім зібранні. Можна припускати, що спільне зібрання людей, про яке пише Прокопій, це наше пізніше віче. Далі Прокопій описує, що анти живуть в нужденних хатах, що розміщені далеко одна від однієї. Ці два племена (склавіни й анти) розмовляють тією самою мовою, нечуване варварською. Навіть зовнішнім виглядом вони не відрізняються, бо всі вони високі і незвичайно міцні, а їхня шкіра й волосся не дуже білі, більше русяві й напевно не переходять в темний колір, але всі вони більше рудаї.

Зникнення цього відважного народу з історичної сцени в 7-ім віці пояснюють їхнім відходом, під тиском аварів, з наддунайських й чорноморських теренів у північно-західньому напрямку. Таким чином вони знайшлися поза засягом заінтересовань візантійських істориків.

Наука й досі не вияснила назви антів. Проф. Лер-Сплавінський уважає, що ця назва затрималася до 10 в. У хорватів і арабів, — Венетіт, Вантіт [9]. Припущення про відхід антів з давніх осель на північний захід Лер-Сплавінський підтверджує такими мовознавчими спостереженнями: «бо наступило послаблення мовних зв'язків антів з полудневими (латанськими) слов'янами і їх мовне наближення до західніх слов'ян. Кількома віками пізніше зустрічаємо в сусідстві західніх слов'ян племена полудневих русинів, що говорять українською мовою» [9, с. 5].

Лишаючи засиджені від віків розлогі терени причорноморські й придунайські, як також українські степи, під натиском різних тюрко-татарських орд, анти відійшли на північний захід, оселя-

ючись серед споріднених їм племен дулібів, волинян і білих хорватів.

Відомий польський археолог Конрад Яжджевський так висловлюється про цей відхід антів: «в кожному разі, можна припускати, що волинський осередок антів задержав у другій половині 6 в. по Хр. політичну незалежність у відношенню до аварів. Незалежність цю захитав, або й цілком її знищив доперва напад аварів під проводом Аспіха в 602 році, на волинських дулібів, що займали тоді видне місце в племінній союзі антів...» Ідучи далі за Л. Нідерле, можемо припускати, що власне тоді розсипався антський союз [6, с. 106].

Підсумовуючи усі відомості про антів, переказані нам грецькими і римськими істориками, як також погляди видатних вчених: археологів, істориків, мовознавців тощо, доходимо до заключення, що в 5–7 вв. по Хр. (а може й раніше), на величезних просторах між Дністром і Дніпром, на північ від Чорного моря і Дунаю, жили дуже чисельні СЛОВ'ЯНСЬКІ племена, об'єднані в антський союз. Відступаючи з тих теренів, ці племена затримали міжплемінний зв'язок і незалежність від кочовиків. Відійшли вони в північно-західному напрямку на Поділля, Волинь і край над верхнім Дністром. Частина їх лишилася, однак, на межі степу і в 9 і 10 віках виступають під назвою уличів і тиверців. На підставі археологічних даних стверджуємо, що анти були народом хліборобським, що користувалися плугом з залізним лемішем, мали високорозвинений гончарський промисел (знали гончарський круг), самі вмели обробляти залізо і інші кольорові метали (ювелірні прикраси) і мали розвинену торгівлю не лише внутрішню, але і зовнішню і мали в обігу прибуваючі з зовнішньої торгівлі римські гроші як обігову монету на своїй території.

Археологічні знахідки матеріальної культури антів дуже часто зустрічаємо при розкопках на Київщині, Поділлі, Волині і в Галичині. Кількість відомих дотепер знахідок римських скарбів на самій Волині начислюється на тридцять, а крім того знаємо понад 130 окремо знайдених монет [16]. Серед них варто згадати скарб з Борочиць, Горохівського повіту, з котрого уціліло ли-

шень 1500 монет, переважно срібних, медаліон кесаря Іовіана (363–364) і срібне начиння. Це промовляє незаперечно за тим, що на теренах України, а тим самим і на Волині (що по кількості знаходження римських монет і скарбів займає одне з перших місць) і в Галичині в часі від 1 до 5 століття римська монета була загально прийнятим платничим середником. Видко це виразно з приложеної до праці М. Брайчевського мапи знаходження римських грошей в Україні [2].

Найбільше загушення тих монет на Україні, це Тернопільщина і Станиславівщина та наддністрянські околиці на полудне від Києва, натомість степова Україна майже зовсім не знає знахідок того роду. Слов'янські терени на північ і північний схід від України дуже бідні в знахідки римських монет, а скарби належать до великих рідкостей. Цей факт свідчить, що слов'янські племена, які жили на теренах України, між Дністром і Дніпром у часах Риму (1–4 віки), мали сталі торгові зв'язки з античним світом.

Першорядну роль у улекшенню тих зв'язків відігравали, очевидно, торговельні водні шляхи. Можливо, що про них думає автор Слова о Полку Ігоревім називаючи їх «тропи Трояна». Вже при теперішнім стані археологічних дослідів, можемо цілком виразно прослідити концентрацію знахідок імпорту римських монет і скарбів вздовж таких волинських річок як Буг, Стир, а особливо Горинь і Случ, які своїми джерелами зближаються до допливів Дністра і Богу (Золота Липа, Стрипа, Серет). Були ці шляхи дуже старі, розуміється, не рахуючи найбільшого і найстаршого шляху Дніпром, що перетинали землі неврів, антів, тиверців, уличів, дулібів, волинян і білих хорватів. Легкий товар (тканини, кераміка, ювелірні вироби, вина, знаряддя і т. под.) експортований з Греції, римських провінцій Тракії і Дакії, як також з грецьких колоній на північно-західнім побережжі Чорного моря, легко міг бути довезений ріками до найдальших пунктів Полісся і в гору Дністром аж до Надсяння.

На полудне до Греції транспортовано з бігом рік Дніпра, Дністра товар тяжкий: збіжжя, шкури, м'ясо, рибу, мед і віск. Можливо, що в круг зацікавлень купців, римських і слов'ян-

ських, входив ще один товар — поліський бурштин, що знаходився на Поліссю у великих кусках [15]. Про це свідчить цікава і цінна знахідка в торфовищі недалеко села Сераховичі, Ковельського повіту, де в 1935 році знайдено під час меліораційних робіт човен-довбанку, на дні котрого лежало кілька кусників бурштину і шкіряний капшук з римськими динаріями [16, с. 137, поз. 6].

Видко державна організація об'єднаного антського союзу могла забезпечити безпеку торгівлі і транспорту товарів.

Не дивлячись на те, що між антами, за грецькими і римськими джерелами, панувала демократія сперта на «вічу», викупна влада напевно належала до антських князів і можновладців. Джерела заховали нам імена таких антських князів: Бож, Ардагаст, Пірагаст і імена можних: Дарш, Келагаст, Хилій, Доброгаст та інші. Військо їх, за тими джерелами, доходило до 100000 вояків і здобувало перемоги над греками, римлянами і готами, і лишень неустаючі війни з аварами значно підірвали мілітарну силу антів.

Аналізуючи суспільний розвиток полуднево-східних племен, що творили сильну етнічну, економічну і політичну одиницю на точно означеній території, не можемо не добачати в тім старовиннім союзі племен характеру найстаршої державної організації — найдавнішої словянської держави. Антський союз, як видно з його політичних потягнень, мав за ціль оборону своїх границь і своїх економічних та культурних інтересів. Держава антів мала свій ніби парламент «віче», своїх князів, військо, старшину. Антська спільнота вже вийшла з стадії родового і племінного устрою, лишаючи за собою старовинну громаду і родово-племінний устрій [14, с. 246].

До такого погляду прихильється російський історик П. Н. Третьяков пишучи, що культура правобережних племен у кінці першого тисячоліття по Хр. мала багато особливостей, що відрізняли їх як від північних, так і від полуднево-східних словянських племен. Згадуваний автор в своїй праці «Восточно-словянские племена» пише, що «початком феодалізму на Русі були 11-й, а може 12-й вік і не можна відкидати того, що в попередніх часах, державність у східних словян існувала до 10-го віку» [14, с. 303, 304].

Спільна територія, спільні політичні і економічні цілі, спільна мова (про це згадують історичні грецькі джерела) і звичаї, усе це скріплене розумінням спільної історичної долі, дає право до признання антського союзу племен, за першу слов'янську державу полуднево-східних словян.

Коли порівняємо державу антів з державою Самона (650–750), то вичислені риси державної організації антів промовлять за її першенством.

Держава Самона, як пише про це Герард Лабуда «не запліднила словянських традицій, а постать її лишилася незаважена серед найближчих їй моравських і чеських словян».

Держава антів не була епізодом в якійсь війні; тоді як держава Самона сформувалася для оборони перед аварами, то антський союз виріс з неврійсько-трацьких традицій. Далі згаданий автор пише: чи то пам'ять про неї (державу Самона) не покрила мовчанкою інших словянських державних утворів, що не знайшли свого літописця? Питання це завело б нас безпосередньо до загального питання про словянські держави. [8, с. 285, 286].

У випадку генези постання держави антів, можемо припускати, що рух неврійських племен, особливо по упадку скитів, спрямувався не лишень на схід, але і в напрямку Чорного моря, де створилися умовини для розвитку антських племен. Безперивний рух кочових племен у чорноморських степах уриває старий звязок антів з східньо-римською імперією, а разом з тим вриваються згадки про них у грецьких хронікарів.

На північних теренах антських земель, в пасі лісостепу, затрималися частини антських племен. Були це очевидно тиверці і уличі. У періоді, коли наступила певна перерва в русі кочовиків, ці племена почали знову поступенно посуватися в сторону Чорного моря і Дунаю. Про уличів і тиверців на тих теренах свідчили б згадки київського літопису; згадки досить туманні, а навіть назва уличів буває в нім часто перекинена, що свідчить про давню зажилість їх на тих землях, про котрі літописець не міг написати нічого докладного.

Перша згадка в «Повісті Временних Літ» згадує тиверців і уличів зараз по волинянах — це значить, що ті племена сусідува-

ли з собою: «а уличі і тиверци сідяху бо по Дністру, приседяху к Дунаєві. Бі множество їх; сідяху бо по Дністру олі до моря і суть гради їх і до сего дне, да то ся зваху от грек Великая Скуф». З тої згадки літопису видко, що йще перед першою половиною 9-го віку ці племена опанували полуднево-західні терени бувшої Антської держави.

Під 885 роком літописець знову згадує словянські племена, підбиті Олегом, і зазначає: «а с уличи і тиверци імяша рать». [11, с. 14 і 20]. З того виходить, що Олег не міг їх підбити і наложити данини, як то вчинив з іншими словянськими племенами.

У році 1093 «Повість Временних Літ» у зводі ігумена Івана описує більш докладно війни Києва з уличами. Описуючи час панування князя Ігоря, літопис подає: «Ігор же сідыше і княжа Києві, мир імя к всім странам, а с уличи деревляни імяша рать», і післав Ігор свого воеводу Свінельда, щоб «примучил» уличів; і забрав Свінельд усі їх городи, крім одного Пересічня і облягав його три роки і ледво його взяв.

Імена уличів і тиверців виступають звичайно разом, а льокація перших над нижнім Дністром, других між Дністром і Богом видається дуже правдоподібною. Археологічні дослідження останніх літ на теренах, засиджених в 9 і 10 віках уличами і тиверцями, виказали, однак, що люди жили на тих теренах без перерви від початків нашої ери. Щож торкається їх головного города Пересічня, то досі не вдалося усталити, де він знаходився. Тож території уличів і тиверців утотожнюють з полями поховань з правої сторони ріки Дніпра аж до Бугу.

Щож торкається дальшої долі племен тиверців і уличів, то прихід печенігів, змусив їх посунутися в околиці верхнього Дністра і на Волинь (Тиврів, Винницького повіту, Улюч к. Сянока).

* * *

На північ від межі Поділля, аж до ріки Припять і на північний захід до басейну ріки Бугу, протягнулася врожайна смуга волинських лесів. Край цей від непамятних часів притягав своєю природою, підсонням, а в пізніших часах, своїм географічним

положенням племена хліборобів з земель положених над Дунаєм (культура стрічкова і трипільська), як з північно-східньої Європи (культура лійкуватих пугарів).

У добу раннього заліза, коли на Волині і Поліссю розвинулася висоцька культура, плекана племенами неврів, на терени надбужанські приходять із заходу наріди культури дзвонових гробів. Люди тієї культури посуваються на полудне в сторону Дністра (Кельти).

У римській добі, коли праанти з північного заходу (Волинь і Поділля) посувалися до Чорного моря, відбуваються мандрівки готів, що долинами Висли і Бугу прямують на полудневий схід, проходячи західнім Поліссям, через край Ойкум. Перехід готів через Полісся і Волинь був, мабуть, дуже скорим, бо не лишили вони над Бугом якихось слідів свого довшого побуту.

У той час Волинь була втягнена в орбіту римських впливів. Свідчать про це численні монети і скарби римські, як також оселі з того часу. Відомі нам: окремі гроби, землянки, копулясті печі, амфори римського типу, начиння і оздоби. Ці пам'ятки переважно були продуковані місцевим населенням і лишень римські динарії, металеве і скляне начиння були імпортовані з північно-східніх римських провінцій. Так, наприклад, у центрі міста Володимира на його городищу, при різних земляних роботах, відкриті типові для римського періоду копулясті печі. У середмістю знайдено також, під час копання фундаментів для будинків, чисельні римські монети та черепки з грецьких амфор.

Доба ця позначається експансією словян з Волині на полудневий схід у напрямку Поділля і Чорного моря.

У 5-м і 7-м віках в часі мандрівки народів, завважуємо протилежне явище: відплив слов'янських племен з полудня на Волинь і Волинське Полісся. Постає в тому часі багато оборонних городів. Приплив словенського елемента з полудня спричинює загушення населення. І на надбужанській Волині постає новий союз під проводом дулібів.

На полудне, ближче до джерел Бугу, жили Бужани.

«Дуліби живяху по Бугу гді нині волиняне», так подає літопис, зазначаючи, що за панування кесаря Іраклія, на них напали

авари (обри), що увійшли до їх краю і знущалися над ними («мучаху дуліби»). Про тих самих дулібів довідуємося з арабських джерел X віку. Арабський географ Масуді згадує в своїх працях племя, що називалося «дулаба» і їхнього короля, що називався «Ванд-Слава» (може Ант-Слава, примітка автора).

По наїзді аварів, ослабла сила дулібського союзу і, можливо, що і сам союз розпався.

З часу мандрівки народів маємо великий скарб з Волині з села Хоняків, що складався з кільканадцяти срібних позолочуваних начинь східного типу, що датуються на 6–7 століття, і інкрустоване ратище з села Любава, Звягельського повіту з того ж часу.

Місце первісної дулібської племінної організації на Волині займає новий міжплемінний союз під назвою «Валінана».

Той самий арабський географ Масуді, що жив на початку IX віку, в своїй праці «Перемивальні Золота», написаній, мабуть, на основі давніших праць, подає таке: «з тих (словянських) племен, одно мало перед тим в давнину владу (над слав'янами), його князь називався Маджак (можливо Мужак — від слова муж), а саме племя звалося валінана. Тому племені в давнину підпорядковувалися всі інші племена, тому що зверхня влада належала йому і всі інші вожді підпорядковувалися йому... Потім поміж племенами виникли звади, порядок був знівечений, вони розділилися на окремі галузі і кожне племя вибрало собі вождя» [3].

Польський хронікар Ян Длугош подає, що старинний город Волинь знаходився при устю ріки Гучви до Бугу (село Городок, Грубешівського повіту). Археологічні і топономастичні досліді перед 1939 роком виказали, що на терені села Городок знаходиться городище на місці вказанім Длугошом.

Аналізуючи назву города, йще в XIX віці висувано багато фантастичних пояснень, виводячи назву Волинь то від волів, що їх тут переганяли через Буг з Волині, то від моря Хвалинського (Каспійського), що ніякого відношення до Волині не мало. Вивченням місцевих назв, що виступають над Бугом, ще перед 1939 роком, прийшло до властивого пояснення цієї назви.

У широку заплаву долину Бугу, особливо зо східної сторони, втинаються довгі якби півострови високого дилювіяльного берега. Півострови ці часто окружені з трьох сторін лахами-бужиськими (старими річищами ріки), що утруднюють доступ до них. Власне такі півострови часто називають «велині» — правдоподібно від слова «великий». Зближеним фонетично словом, що означає щось великого, є назви великих курганів, що їх часто зустрічається в околицях середнього Бугу. Місцеве населення називає ті кургани «велетнями». Отож і в першій і в другій випадку для великих об'єктів, що кидаються в очі, ужито слова з корінням «вел», «велинь», «велетень».

Назва місцевого населення, волинян, в Повісті Временних Літ звучить не волиняни, але велиняни. Беручи під увагу назви топономістичні для означення великих круч і курганів: «великі», «велетень» і згадку літописця про велинян, а не про волинян, можемо цілком правдоподібно уважати, що назва городу Волинь походить з коріння «вел» (великий), так як і Велюнь (Велинь).

Затримуючись над городами, що існували на території союзу племен підлеглих Волині, мусимо подати цікаву інформацію баварського географа IX віку (т. зв. Баварський Анонім), що подав число городів на землі бужан на 231, а на землі волинян на 70.

Це велике число городів волинян і бужан, що жили на полудне від волинян, може до певної міри, бути провірене на підставі кількості городищ, що лишилися по них на Волині по обидвох сторонах Бугу і на схід від Бугу аж до ріки Горинь. Маємо їх понад 200, не вчисляючи знищених плугом хлібороба чи розмитих ріками.

Одним з найбільших і найчисленіших племен, що входили до союзу Валінана, були очевидно лужани, що виступають у Константина Порфирородного⁴ в його праці «Про Управління Імперією» під здеформованою (по грецьки) назвою «лендзаніні»; у своїй творі цей автор згадує, що одна з округ степового народу печенігів сусідує з краями трибутарними Русі: ультинами, деревлянами і лендзинами. Засяг печенігів показаний на 19-й мапі Атласу до Передісторії Слов'ян проф. К. Яжджевського, що до-

кладно льокалізує печенігів, які на полудневім сході доходили до Волині, до верхнього бігу ріки Стиру, в околиці Берестечка і граничили очевидно в тім місці з осілим там над річкою Лугою племенем лужан. Ріка Луга у своїм горішнім бігу віддалена від Берестечка б. менш на 30 км.

Щодо інтерпретації Порфірородним назви того племені (лендзини), то Лер-Сплавінський вважає, що назви того роду відповідають старословянському луг — мочари, заросля, лука (Lugiones, Logionei), що можуть відповідати пізнішим прасловянським лужани, лужичани і т. д. [9, с. 141–2]

Отож лендзиняни Порфірородного могли бути жителями басейну ріки Луги, правого допливу Бугу. Ці лужани мали багато городищ і відкритих селищ. Тож було це плем'я східньо-слов'янське, точніше полуднево-східньо-словянське. З дотеперішніх дослідів можемо виводити, що головний їх город був десь над Лугою — можливо в Зимному.

Другим, невідомим літописцям, племенем, що входило в організацію держави волинян, були правдоподібно туричани, що жили вздовж верхнього бігу ріки Турії — допливу Прип'яті. Археологічні і топономастичні досліді, проведені в околиці села Туричани, дають підставу до такого припущення. На землях цього села, в урочиську «Грядівщина» лишилися сліди городища, а в околицях села Туричани, як і сусіднього села Дуліби є курганові поховання.

Розуміється, що до союзу племен, що були під гегемонією Волині, належали також Червенські Города, названі так від великого міста Червеня, що знаходився над рікою Гучвою в Грубешівським повіті.

До Червенських Городів, як подає Київський літопис, належав і Перемишль, столиця білих хорватів. З того можемо виводити, що білі хорвати також входили до складу волинського союзу.

Окреслюючи загальною територію держави Валінана, що постала по упадку дулібського союзу, можемо сказати, що належали до неї землі волинські до ріки Гориня, де мабуть граничною осадою було село Дуліби в Острівським повіті. Звідти границя

йшла на полудне, до Дністра, далі йшла верхами гір на полудневий захід, доходила до басейну верхнього бігу ріки Сян, а від Сяну простягалася до устя ріки Танви, далі рікою Вепр керувалася на північ до села Войня, повертала на схід до джерел ріки Прип'яті, доходячи поліськими пущами до ріки Гориня.

Як подає Масуді, держава Валінана розпалася, коли постали спори між племенами і кожне плем'я вибрало собі свого царя (вождя, князя). Тому вже в X столітті влада Червеня, нової столиці краю, сягала видко лишень до Стиру. З кінцем IX і початком X віку територія Червенських Городів була захоплена великоморавськими князями. Влада великоморавської держави простягалася йще перед тим на князівство польського Лешка. По упадку великоморавської держави, всі землі, що належали до Великоморав, переходять до Чехів. Цей факт підтверджує реляція Ібрагима-Ібн Якуба, який подає, що Краків у 966 році належав до Чех.

Опанування Червенських Городів великоморавською державою не мало значіння політичного, а скорше мало характер місії ширення християнства на тих землях Кирилом і Методієм, та їх учнями.

Говорить про це виразно т. зв. празький документ з 1086 року, що окреслює границі празької дієцезії на сході по ріках Бугові і Стирові [див. 10] Археологічні досліді на терені Волині дають певні підстави уважати інформації празького документу за згідні з історичною правдою.

Інформації Масуді про державу Валінана були зібрані від подорожніх — арабських купців, що в IX і X віках доходили зі сходу до центральної і західньої Європи не лишень морською дорогою, але і шляхами, що йшли від Волги до Києва, а звідти через Волинь, Краків і Прагу. Про ті далекі виправи арабських купців свідчать знаходжені і вкопувані на Волині чисельні монети і навіть скарби арабських монет. Одною з найцікавіших пам'яток, знайдених на терені села Городок над Бугом, власне кодо самого городища старої Волині, є мідний арабський амулет і арабська монета [17, с. 80–81].

кладно локалізує печенігів, які на полудневім сході доходили до Волині, до верхнього бігу ріки Стиру, в околиці Берестечка і граничили очевидно в тім місці з осілим там над річкою Лугою племенем лужан. Ріка Луга у своїм горішнім бігу віддалена від Берестечка б. менш на 30 км.

Щодо інтерпретації Порфирородним назви того племені (лендзини), то Лер-Сплавінський вважає, що назви того роду відповідають старословянському луг — мочари, заросля, лука (Lugiones, Logionei), що можуть відповідати пізнішим прасловянським лужани, лужичани і т. д. [9, с. 141–2]

Отож лендзиняни Порфирородного могли бути жителями басейну ріки Луги, правого допливу Бугу. Ці лужани мали багато городищ і відкритих селищ. Тож було це племя східньо-слов'янське, точніше полуднево-східньо-словянське. З дотеперішніх дослідів можемо виводити, що головний їх город був десь над Лугою — можливо в Зимному.

Другим, невідомим літописцям, племенем, що входило в організацію держави волинян, були правдоподібно туричани, що жили вздовж верхнього бігу ріки Турії — допливу Прип'яті. Археологічні і топономастичні досліді, проведені в околиці села Туричани, дають підставу до такого припущення. На землях цього села, в урочиську «Грядівщина» лишилися сліди городища, а в околицях села Туричани, як і сусіднього села Дуліби є курганові поховання.

Розуміється, що до союзу племен, що були під гегемонією Волині, належали також Червенські Городи, названі так від великого города Червеня, що знаходився над рікою Гучвою в Грубешицьким повіті.

До Червенських Городів, як подає Київський літопис, належав і Перемишль, столиця білих хорватів. З того можемо виводити, що білі хорвати також входили до складу волинського союзу.

Окреслюючи загальною територію держави Валінана, що постала по упадку дулібського союзу, можемо сказати, що належали до неї землі волинські до ріки Гориня, де мабуть граничною осадою було село Дуліби в Острівському повіті. Звідти границя

йшла на полудне, до Дністра, далі йшла верхами гір на полудневий захід, доходила до басейну верхнього бігу ріки Сян, а від Сяну простягалася до устя ріки Танви, далі рікою Вепр керувалася на північ до села Войня, повертала на схід до джерел ріки Прип'яті, доходячи поліськими пущами до ріки Гориня.

Як подає Масуді, держава Валінана розпалася, коли постали спори між племенами і кожне племя вибрало собі свого царя (вождя, князя). Тому вже в X столітті влада Червеня, нової столиці краю, сягала видко лишень до Стиру. З кінцем IX і початком X віку територія Червенських Городів була захоплена великоморавськими князями. Влада великоморавської держави простягалася йще перед тим на князівство польського Лешка. По упадку великоморавської держави, всі землі, що належали до Великоморав, переходять до Чехів. Цей факт підтверджує реляція Ібрагима-Ібн Якуба, який подає, що Краків у 966 році належав до Чех.

Опанування Червенських Городів великоморавською державою не мало значіння політичного, а скорше мало характер місії ширення християнства на тих землях Кирилом і Методієм, та їх учнями.

Говорить про це виразно т. зв. празький документ з 1086 року, що окреслює границі празької дієцезії на сході по ріках Бугові і Стирові [див. 10] Археологічні досліді на терені Волині дають певні підстави уважати інформації празького документу за згідні з історичною правдою.

Інформації Масуді про державу Валінана були зібрані від подорожніх — арабських купців, що в IX і X віках доходили зі сходу до центральної і західньої Європи не лишень морською дорогою, але і шляхами, що йшли від Волги до Києва, а звідти через Волинь, Краків і Прагу. Про ті далекі виправи арабських купців свідчать знаходжені і вкопувані на Волині чисельні монети і навіть скарби арабських монет. Одною з найцікавіших пам'яток, знайдених на терені села Городок над Бугом, власне кодо самого городища старої Волині, є мідний арабський амулет і арабська монета [17, с. 80–81].

Крім княжих печаток домонгольського періоду, по музеях України зберігається багато печаток боярських, посадничих, владичих і купецьких.

На окрему увагу заслуговують так звані олов'яні пломби, які знаходять переважно на старому городищі міста Дорогичина на Бузі, де була колись столиця Дорогичинського князівства (XII в.).

На Дорогичинських мікролітичних пломбах, які тут знаходять у великих кількостях витиснені різноманітні знаки, зображення святих, хрестів, княжих знаків тощо.

Дослідники приходять до висновку, що ці пломби були в період XI–XIII вв. товарними знаками, а їх велика кількість в старому Дорогичині пояснюється тим, що місто було розташоване на березі Бугу, де проходив торговельний шлях з Русі на Балтійське море.

Крім згаданих вище великих і малих печаток, особливо на городищах старих міст таких як Київ, Галич, Володимир, Шумськ, Кам'янець-Подільський, Чернігів та інші досить часто знаходять перстені-печатки зі знаками Рюриковичів, постатями святих і іншими силуетами або написами.

При аналізі причин появи печаток в Старій Русі доводиться звертатися до наших іноземних писаних джерел — літописів і хронік. Саме там знаходимо вказівки про вживання печаток руськими князями, їх послами і купцями. В документі з 945 року, яким є договір між Візантією і київським князем Ігорем² написано «Ношаху сли (носили) печати золоти, а гостье (купці) сребрни».

Саме слово «носили», яке тут вжив літописець вказує на те, що ці печатки вішали на грудях, себто мали вони вушка для протягнення шнурка або ланцюжка. Могли вони бути наочним свідомством для кожного, хто на них глянув, що носить їх особа «урядова».

Одну з таких завішок-печаток з гербом князів Рюриковичів знайдемо у Києві, другу — у Новгороді.

У договорі князя Святослава від 971 р. з Іоаном Цимисхієм³ імператором візантійським, пояснюється й саме призначення печаток: «Се же имейте во истину яко же сотворихом нині к

вам, написахом, на хартьє (документі) сей и своїми печатъми запечатахом».

Видно з цього, що потреба користуватися печатками в дипломатичних, торговельних, а також і церковних взаємовідносинах як на Русі, так і поза її межами виникла ще у IX віці. Сприяли цьому такі факти, як заснування староруської держави (десь коло 860 року), спонтанічний розвиток торгівлі і введення християнства, а з ним освіти і присвоєння слов'янської письменності.

Для ознайомлення з іконографією (спис зовнішнього вигляду печаток) і змістом написів домонгольських печаток можна взяти печатку великого князя Ярослава Мудрого. На аверсі видно тут погрудне зображення св. Юрія і грецький напис, такого змісту — «Господи, помози рабу твоему архонту». Доказом того, що титул архонта (правитель, князь) міг на Русі присвоїти собі тільки князь, є так звані «Бесіди» патріарха константинопольського Фотія⁴, де він називає київського князя Аскольда⁵ «архонтом»⁶.

З часів князювання Володимира Мономаха⁷ треба тут згадати печатку, знайдену в Києві, що на аверсі має погруддя св. Василія Великого, а на реверсі напис: «Господи, помози рабу твоему Василію князю руському», а також велику гривну-змієвик, знайдену в околицях Чернігова з написом: «Господи помози рабу твоему Василію. Амінь» (Ім'я хресне князя Володимира Мономаха було Василій).

Звичайно при описі постатей князів, зображених на печатці, треба звертати увагу на те, що завершує голову зображеного. Наукою прийнято, що типовим для європейських королів і князів того часу головним убором є вінець імператора — золотий обруч-стела з металевим перехрестям, завершеним хрестиком. Власне до цього типу корон були зближені корони на монетах і печатках старої домонгольської Русі, а також відома в історії «корона св. Стефана» на Угорщині.

Такі ж головні убори бачимо на головах наших князів: Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Ізяслава, Святополка й інших князів домонгольської доби.

Здебільшого на зображеннях на монетах і печатках князь, голова якого оточена німбом, тримає в руках так звану «державу» і скипетр та сидить на «столі» себто на троні.

Унікальною печаткою Старої Русі, щодо зображеної на ній особи і напису, є печатка тмутороканської княгині. На аверсі її — постаті святих на чолі з Богородицею, а на реверсі напис: по-грецьки: «Господи помози рабі твоїй Феофанси, архонтесі Русі, Музалонісі» (княгиня походила з дому грецької аристократії Музалонів).

Що ж торкається самого тмутороканського князівства, то виникло воно десь у кінці IX на початку X віку на північному узбережжі Чорного моря і завжди було зв'язане з Чернігівським князівством та відіграло велику роль у взаємовідносинах Русі з Кримом і Кавказом. Відомою історичною постаттю цього князівства був посадник Ратибор, печатку якого тут представляємо.

Князівство в Тмуторокані в якійсь мірі було пов'язане з інтересами перемиського князя Володаря⁸ і волинського Давида Ігоревича⁹, які відправилися через українські степи і схопили посадника Ратибора (на початку XI в.).

Столицею цього князівства було місто Тмуторокань, що згадується в літописах вже у 988 р.

Певним відхиленням від традиційних печаток домонгольського періоду є печатка, знайдена у Новгороді Великому (X–XI вв.). Тут на аверсі видно тільки родовий знак Рюриковичів і напис: Ізослаозо, на реверсі букви Г, Р, Д. Це, правдоподібно, печатка князя Ізяслава, сина Володимира Великого, що був тоді князем у Полоцьку, і Рогніди (поганки).

Представляючи цей коротенький огляд тільки деяких староруських печаток, не можна обминути мовчанкою ще один надзвичайно цікавий екземпляр печатки, знайдений під час розкопок на старому городищі Воїна, міста, який ще в XI в. знаходився при впадінні річки Сули до Дніпра. Город цей був ніби базою, до якої збиралися каравани суден, що йшли до Візантії. Згадується цей город в літописі від 1110 р., коли то ходив до нього князь Володимир Мономах, а у 1111 князі Святополк, Володимир і Давид переходили через нього, ідучи на половців.

Недавні, бо ведені перед самою другою світовою війною, розкопки на землях Польщі в малому селищі Сонсядці (бувший літописький город Сутейськ) і після війни в Перемишлі на старому городищі дали сенсаційні результати. Крім різномірних пам'ятників матеріальної культури також домонгольського періоду, з цих двох городищ походять, знайдені під час розкопок, числі печатки володимирського князя Давида Ігоревича (1059–1112 р.).

Перша літописна згадка про місто знаходиться в літописі від 1076 року, коли то великий князь Володимир Мономах «поїхав до Сутейська мир творити з ляхами». Другий раз літописець зв'язує це місто з іменем князя Давида Ігоревича, коли той був змушений покинути свою столицю, — Володимир виїжджає до столиці Червенських городів Червеня і займає також прикордонний з Польщею червенський город Сутейськ.

Тут, саме на сутейському городищі, ще перед другою світовою війною були проведені розкопки, які виявили багато археологічного матеріалу. Серед цих пам'яток знайдено п'ять числих печаток князя Давида Ігоревича. Усі печатки однорідні. На аверсі видно постать князя з «хартією» в лівій руці і піднесеною правою рукою. Голова увінчана короною, а навколо німб, на аверсі напис по-грецьки: «Господи помози слугі твоєму Давидові — архонту Русі».

Друга печатка, що належить також князеві, знайдена у Перемишлі під час розкопок на старому городищі (де тепер «Замок»). Іконографічно вона однак відрізняється від сутейської. На аверсі в обвідці є постать князя, що у правій руці тримає прапор (або спис) а у лівій щит. З обох сторін постаті напис «Давид». Голова Давида оточена німбом. На реверсі напис по-грецьки: «Господи помози слугі твоєму Давидові архонту Русі».

Ці княжі печатки, що походять з колишньої території західної Русі, а своєю іконографічною аналогією з'єднують сфрагістичне мистецтво усієї Русі в одне ціле, дають нові матеріали для реального історичного підходу до питання розвитку «Червенських городів».

ПРИМІТКИ

¹ Магдебурзьке право — середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялися від управління та суду великих землевласників та створювали органи місцевого самоврядування. Воно закріплювало права міських станів — купців, міщан, ремісників, було юридичним виявом успіхів міського населення в боротьбі проти феодалів. Походить від привілеїв 1188 р., яке отримало німецьке місто Магдебург. Встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо. Українські міста Магдебурзьке право одержували від литовських князів, польських королів і українських гетьманів. На українських теренах воно мало свої відмінності у порівнянні з західноєвропейськими містами.

² Ігор (р. н. невід. — 945) — великий князь київський (913–45). За повідомленням літопису — нащадок Рюрика (син або онук), став фактичним засновником династії Рюриковичів. Продовжував політику свого попередника Олега, спрямовану на зміцнення Київської держави. Підкорив племена древлян, уличів та ін., які викоремилися від Києва на початку його князювання. За Ігора відбулися перші напади на Русь печенігів (915, 920), з якими було укладено мирну угоду 941 р. Ігор здійснив проти Візантії похід, під час якого київський флот було знищено за допомогою т.зв. грецького вогню. 944 р. відбувся другий похід Ігора на Візантійську імперію, який завершився укладенням 945 р. договору між Київською державою і Візантією. За умовами договору київський князь зобов'язувався не нападати на володіння Візантії у Криму (Корсунь); не мати військових гарнізонів у гирлі Дніпра; Київська держава і Візантійська імперія зобов'язувалися надавати одна одній у разі потреби воєнну допомогу, обумовлювалися правила торгівлі і обміну посольствами та ін. 913 і 943 р. Ігор здійснив два походи на Кавказ, які дозволили київським купцям торгувати на Сході. Загинув під час повстання древлян.

³ Іоан Цімісіхій (925–976) — імператор Візантії (969–976). Очолене Іоаном Цімісіхієм військо 971 р., після бою біля Доростола, витіснило з Балканського півострова військо київського князя Святослава Ігоревича. За Іоанна Цімісіхія до Візантії було приєднано північно-східну частину Болгарії (972 р.), частину Сирії та Фінікію (974–975 рр.).

⁴ Фотій (бл. 820–891) — визначний церковний і політичний діяч Візантії, Константинопольський патріарх (858–67 і 878–86). Походив із константинопольської знаті, до 858 р. був сановником при імператорі Михайлі ІІІ. Боровся проти залишків іконоборства і павлікіан. Сприяв поширенню впливу візантійської церкви на слов'янські землі — Болгарію, Моравію, Русь. Фотій був високоосвіченою людиною свого часу. Автор твору «Міріобіблон». Склавав тлумачний словник грецької мови, писав богословські трактати. У проповідях-гомліях Фотія за 860 і 866 рр. містяться цінні відомості про похід Русі на Візантію 860 р.

⁵ Аскольд (р. н. і р. с. невід.) — київський князь, скандинав за походженням. Один із засновників першого східнослов'янського державного утворення у Наддніпрянщині (Київського князівства). Сучасна наука вважає, що наприкінці VIII — початку IX ст. вихідці зі Скандинавії (купці й воїни) почали спускатися Дніпром і осідати у Середній Наддніпрянщині. Поряд з Києвом варяги отаборилися тоді у Полоцьку й Турові (нині в Білорусі). У літописах Аскольд діє завжди разом з Діром, проте історики встановили, що Аскольд княжив у Києві в 50–60-х рр., а Дір — 70 — початку 80-х рр. IX ст. Аскольд здійснював активну зовнішню політику. 18 хтхдзу 860 р. руські воїни на 200 човнах під проводом Аскольда вдерлися до бухти Золотий Ріг, що омивала Константинополь, там висадилися й розпочали облогу міста. Імператор Візантії Михайл ІІІ почав пере-

говори з Аскольдом і підписав з ним мирну угоду, яка, ймовірно, забезпечувала привілеї руських купців у Візантії. 867 р., як свідчать візантійські джерела, Аскольд охрестився, можливо, з певною кількістю дружинників. Час і обставини смерті Аскольда точно не відомі.

⁶ Архонти — вищі посадові особи в античних містах-державках.

⁷ Володимир Мономах (Володимир-Василь Всеволодович; 1053–1125) — князь чернігівський, переяславський і київський. Здобув популярність організацією спільних успішних походів проти половців (1103 і 1111 рр.). Під час київського повстання 1113 р. боярська верхівка запросила Володимира Мономаха на київський престол. Ініціатор Любецького з'їзду 1097 р., де була проведена радикальна реформа порядку спадкоємства (прийнято засаду прямого родового успадкування замість складної системи сеньйорату і зміни уділів). Відновив великокнязівську владу на більшій частині давньоруських земель (крім Галицької та Чернігово-Сіверської землі та Полоцька) і тимчасово затримав процес остаточного розпаду киеворуської держави. Володимир Мономах був видатним мислителем свого часу. Його перу належить «Повчання дітям», створене бл. 1118 р., в якому засуджувалися міжусобиці і закликалося до об'єднання земель. «Шапкою Мономаха», що дісталася, начебто в спадок від візантійських родичів, коронували на царство російських царів та імператорів.

⁸ Володар Ростиславич (Володимир; р. н. невід. — 1124) — князь перемишльський (1092–1124), другий син Ростислава Володимировича, князя тмутороканського, і, згодом дочки уторського короля Бели І Ланки. Князь-ізгой. Ймовірно, був одружений з поморською княжною (ім'я невідоме). Після смерті батька (3 лютого 1067) в Тмуторокані, був вигнаний звідти разом з братами Рюриком Ростиславичем і Васильком Ростиславичем. 1081 р. разом з іним князем-ізгоем — Давидом Ігоревичем — захопив Тмуторокань, однак 1083 р. їх вигнав звідти Олег Святославич, який повернувся з візантійського заслання. Після смерті 1092 р. старшого брата, Рюрика, Володар Ростиславич зайняв його престол у Перемишлі. 1098 р. Давид Ігоревич спробував відібрати Теребовльське князівство у Василька, котрого полонив і осліпив. Володар Ростиславич рішуче виступив проти цього і змусив Давида відпустити Василька. Ростиславичі обложили Давида у Володимирі, і той видав їм бояр, які начебто підбили його осліпити Василька. Володар Ростиславич прагнув бути якомога автономнішим щодо Києва. Проводив активну зовнішню політику, часто ходив на Польщу. Особливі і незалежність політики Ростиславичів спиралася на військову потугу Перемишльського і Теребовельського князівств.

⁹ Давид Ігорович (бл. 1058–1112) — князь тмутороканський, дорогобузький, волинський. По смерті батька (1060) Давид Ігорович не одержав нічого з земель батька, став князем-ізгоем. 1081 р. разом з Володаром Ростиславичем оволодів Тмутороканню, але 1083 р. був вигнаний звідти Олегом Святославичем. 1084 р. пограбував візантійських купців у Олешні на Дніпрі. Щоб заспокоїти бунтівного ізгоя, великий князь київський Всеволод Ярославич того ж року дав йому Дорогобуж, а 1086 р. за дорученням Всеволода посадив його у м. Володимир. Проте 1087 р. Всеволод відібрав Володимир і повернув Ярополкові, який мав на місто переважні права. Вирішивши захопити Теребовльське князівство, він при потуранні Святополка Ізяславича, 1097 р. полонив і осліпив Теребовльського князя Василька Ростиславича. Переслідуваний за це втік до Польщі. Незабаром повернувся до Володимира, але коли військо великого князя київського Святополка Ізяславича обложило міста, Давид Ігоревич змушений був віддати його. Найнявши половецьку орду, той незабаром повернув собі Волинь. На Витичівському з'їзді 1100 р. його позбавили м. Володимир та дали натомість Бужськ, Дубно, Чорторійськ і 400 гривень срібла. Невдовзі Святополк Ізяславич надав йому Дорогобуж, мабуть, замість тих трьох міст. Там і помер Давид Ігорович.

О. ВОЛИНЕЦЬ

З УКРАЇНСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ (міські, цехові і братські печатки)

Мій короткий сфрагістичний нарис не був би повним, якби, хоч у скороченні, не поговорити про печатки великих і малих українських міст. Треба тут згадати і про малі містечка, а навіть села, які колись користувалися Магдебурзьким правом і так само, як і великі міста мали своє самоуправління, цехові відзнаки та печатки.

В Україні Магдебурзьке право виникло й поширювалося ще в часи Волинсько-Галицької держави, в таких містах як Володимир, Львів, Перемишль, Кам'янець-Подільський та ін. Пізніше міста Лівобережної України почали також користуватися цим правом (Чернігів, Стародуб та інші).

Щодо столиці України Києва, то історичні факти підтверджують те, що це майже цілком знищене татарськими погроми місто почало своє нове відродження вже у XIV — XV ст. У першій половині XV ст. литовський князь Вітовт, маючи на меті прискорення розвитку і відбудови цього міста, надав йому Магдебурзьке право, а разом з тим затвердив печатку міста, на якій зображено кушу (самостріл).

Дослідникам цікаво знати, чи існували в домонгольський період міські, міщанські та купецькі організації та чи користувалися вони правом виставляти документи і затверджувати їх своїми підписами і печатками, і якщо так, то що було зображено на цих печатках?

З певною обережністю можемо припустити, що на найстарішій печатці київської міської громади було зображення св. Михайла з мечем і що ця емблема була найстарішим гербом Києва.

Від XV ст. старий герб міста, по отриманню Києвом Магде-

* Друкується за: Волинець О. З української сфрагістики (міські, цехові і братські печатки) // Наша культура. — Варшава, 1967. — Ч. 1. — С. 14–15.

бурзького права, було замінено новим, про що згадує католицький єпископ Києва Юзеф Верещинський. Вже у першій половині XVII ст. на печатці міста Києва видно зображення куші. Ця емблема затрималася у гербі Києва до кінця XVIII ст. Стара київська традиція вважає, однак, постать архангела Михайла на червоному фоні з німбом над головою і з мечем у правій руці за найстаріший герб Києва та київської громади. Зображення архангела Михайла, як герб Києва, повторюється незалежно від нового герба з кушею. Знаходиться воно на печатці «Малоросійської Колегії», затвердженій Петром I у 1722 р. Треба тут пригадати, що київські братства-цехи мали у XVII ст. також свої окремі печатки.

Найстаршою печаткою міста Києва, яка збереглася до наших часів, є печатка з XVII ст., яка залишилася на документах від 1638—1639 рр. На щиті цієї круглої печатки видно кушу, а навколо напис: «Sgil offic n. coss civit r. m Kiovien».

Після об'єднання України з Росією форму печатки Києва мало змінено, трохи тільки збільшено. Зміна була тільки в написі — «печатъ царского величества Малыя Россіи града Києва».

У 1671 р. знову зроблено нову печатку з тією ж емблемою — кушею і написом: «печатъ меская маістрату его ц. в. кіевского ахоа».

Крім згаданих печаток, були ще й інші, що тільки наслідували попередні, а остання з них має знову змінений напис — «ея імператорского величества маістрату кіевского печатъ 1762 іюн 28».

Від 1795 року печатка Києва з зображенням куші більше не вживалася, її замінила печатка з емблемою царів — двоголовим орлом.

Крім печатки маістрату, київські цехи, яких у Києві було до п'ятнадцяти, мали свої окремі печатки і одну печатку головну, для усіх цехів загальну. Ця головна кругла печатка братства київських цехів з XVII віку, яка на своєму щиті, поділеному на чотири рівних частин, має зображення знарядь чотирьох цехів: кравецького, шевського, кушнірського і ковальського. Навколо над орнаментом такий напис: «Pieczac bratstwa cechuw kiowskich».

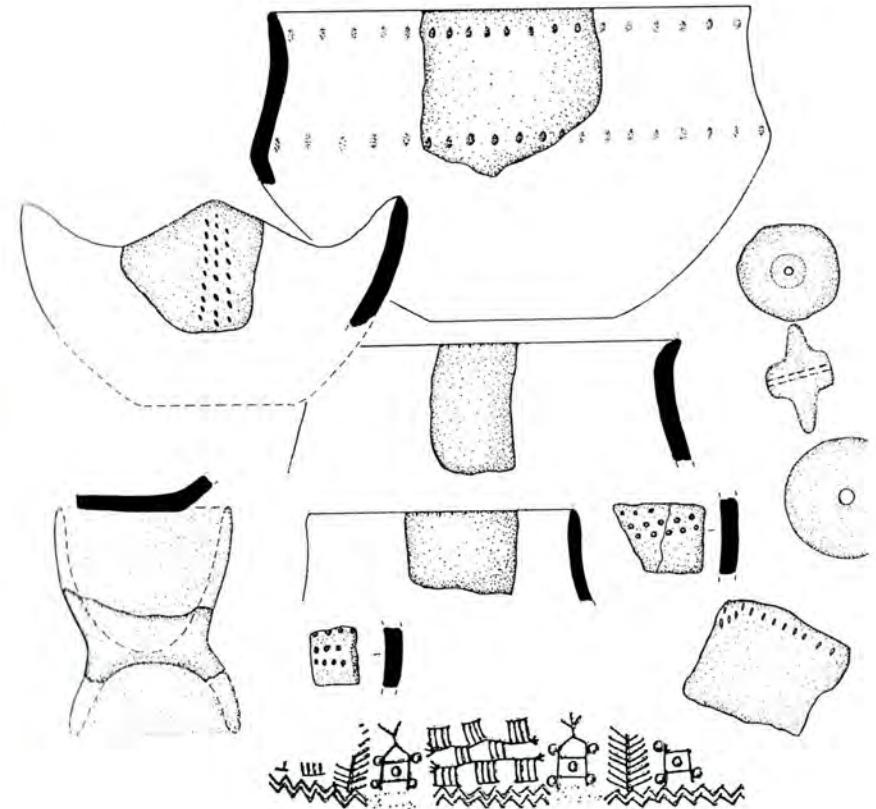

містечко Воїнь зберегло кириличний напис «печатъ міста воинаского» до 1571 р.

Закінчуючи цей короткий огляд історії української сфрагістики, треба згадати ще про так звані старі печатні знаки, які випадково під час розкопок знаходять в дуже старому торговельному місті Дрогичині на Бузі. Вони є на малих олов'яних пломбах, які причеплювалися до товарів, що йшли з Русі. На кожній з таких пломб витиснуто знак власника товару, яким міг бути купець, князь, боярин або монастир. Дехто з дослідників дрогичинських пломб припускав, що серед вибитих на пломбах знаків знаходяться знаки старих міст, які у IX–X в. мали свої звичаєві торговельні закони і свої окремі печатні знаки.

ПРАІСТОРИЯ ВОЛИНИ В СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Г. ОХРИМЕНКО

**ПРО ЕТНОМІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ
НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ
В ЕПОХУ ЕНЕОЛІТУ ТА БРОНЗИ**

Культурні впливи передових південних ранньоземлеробських протоцивілізацій Подунав'я населення Волині та Волинського Полісся відчувало, імовірно, з кінця VI тис. до н. е. Тоді від носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), пам'ятки якої відомі на межі з Поліссям, — Рівне, Тютюковичі, Торчин, Воутин, Луцьк I, Луцьк II, Клевань (їх досліджували Я. Фітцке, В. Пясецький, В. Конопля, Г. Охріменко, М. Матвієйко) — до населення волинської неолітичної культури (ВНК) переходять навички найпростішого землеробства. На кераміці ВНК з поселень Розничі, Новосілки, Оболонь (Стир), Люб'язь (Прип'ять), Горинка (Случ-Горинь), Глинно (Піна) бачимо відбитки зернівок культурних рослин: пшениці, ячменю (плівчастих та голозерних сортів), вики, гороху.

У V тис. до н. е. на лесових землях Волині з'являються нові групи мігрантів з басейну Дунаю та їх спадкоємці — носії маліцької культури (МК), на основі якої сформувалася волино-люблінська культура (ВЛК). Вони шляхами попередників (КЛСК) заселяють родючі землі над річками Горинь, Вілія, Стир, Черногузка, Сарна, Луга та ін. Значна кількість пам'яток знову концентрується біля межі Волинської височини та зандрового Полісся. Ці місця, крім добрих пасовищ та родючих ґрунтів, мали ще такі переваги, як багаті рибні та мисливські угіддя з різноманітними природними дарами для збиральництва [Охріменко, 2006, с. 104–144; Zakoscelna, 2006, s. 37–39].

Безперечно, окремі групи прийшлих землеробів проникали в глиб зони лісів для вивчення особливостей природних ресурсів, зокрема мінералів: кременю (поклади плиточного кременю в крейдяних шарах на малій глибині відомі на Поліссі в смт Стара Вижва (р. Вижва), біля с. Пожарки Рожищенського р-ну, с. Любленець Ковельського та ін. (р. Стир), міді, можливо, бурштину.

Це були своєрідні групи геологічної розвідки. За ними пізніше могли йти «гірники» для добування кременю, мідної руди.

Несподіваними були відкриття матеріалів та окремі знахідки волино-люблінської культури в зандровій зоні.

По-перше, на правому березі Прип'яті біля с. Ветли Любешівського р-ну Волинської обл. С. Панишком виявлено фрагменти верхньої частини великої посудини (з діаметром вінця бл. 28 см), ззовні ангобованої світло-сірою фарбою. На одному з них був відбиток зернинки пшениці (визначення Г. Пашкевич). Це найбільш північне з відомих місцезнаходження матеріалів ВЛК у лісовій зоні.

По-друге, фрагменти кількох посудин ВЛК (а можливо, і пізньомаліцької) знайдено Г. Охріменком поблизу с. Мала Осниця в Маневицькому р-ні Волинської обл. біля місця впадіння р. Кормин у р. Стир під час розкопок поселення ВНК Оболюнь (рис. 11). Енеолітична кераміка та окремі крем'яні вироби цього часу залягали дещо вище неолітичного культурного шару — на межі гумусу і підґрунтя. Саме місце являє собою першу надзаплавну терасу (висота бл. 1,5 м) над старим руслом правого берега Стиру [Охріменко, 2002, с. 29–30].

Важко пояснити таке далеке проникнення, ймовірно, невеликої групи людей ВЛК (МК?) у цю бідну ґрунтами, піщанисту зону Поліської низовини. Щоправда, тут нещодавно відкриті поклади міді біля с. Маюничі Володимирецького р-ну Рівненської обл., але знаходяться вони на певній глибині.

По-третє, іншим місцем знахідок матеріалів ВЛК є с. Майдан-Липно Маневицького р-ну, де в ур. Вовче зібрано фрагменти посуду та крем'яні і базальтові сокирки (овальні в перетині, суцільно шліфовані, що нагадують вироби південних енеолітичних культур.

По-четверте, поблизу с. Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл. відомі родовища міді в товщах базальтів (у двох пунктах) — біля млина та за 4 км західніше, поблизу берега зниклого озера. Тут, в останньому пункті, під час розкопок багатшарової пам'ятки на підвищенні (до 2 м) дюні знайдені уламки посуду маліцької або волино-люблінської культури.

На полі, що знаходиться поряд, також виявлено крем'яні сокирки, кераміку однієї з названих культур. Дюна розташована за 0,5 км від місця виходу базальтів на поверхню.

По-п'яте, кераміка та крем'яні вироби згаданих культур відомі на Подіссі також зі зборів біля с. Липно, Арматнів Ківерцівського р-ну Волинської обл.

Несподіваними були відкриття матеріалів пізнього Трипілля в Березнівському р-ні Рівненської обл. — поблизу м. Березне на правому березі р. Случ (розвідки О. Романчука).

За даними О. Позіховського, О. Романчука, у Середньому Погоринні матеріали, подібні до ВНК (або НК), виявлені в таких місцях: 1) с. Розваж, ур. Кошара (Острозький р-н Рівненської обл.) — до 10 фрагментів посуду; 2) с. Хорів, ур. Підлужжя (Острозький р-н Рівненської обл.) — 1 фрагмент; 3) с. Вільбівно, ур. Гороховисько (Острозький р-н Рівненської обл.) — 1 фрагмент; 4) с. Вільбівно, ур. Дачмир (Острозький р-н Рівненської обл.) — до 10 фрагментів, у т. ч. округле дно, крем'яні пластили, сокирка; 5) с. Вільбівно, біля ферми на піщаному підвищенні (Острозький р-н Рівненської обл.); 6) м. Острог (р-н Слобідка); 7) с. Вілія, ур. Грушева Долина — кілька десятків фрагментів посуду.

Більшість із названих пунктів є багатшаровими поселеннями, де переважають матеріали пізнього Трипілля, маліцької, волино-люблінської культур.

Чи матеріали ВНК (НК) були тут синхронними з МК, ВЛК, ПТК, сказати важко. В закритих комплексах вони, крім поселення Голишів (рис. 4, рис. 5), не знайдені, але кераміка цих лісових культур тут дещо видозмінена. Крім традиційної домішки трави в тісті, наколів, проколів під вінцями, елементів орнаменту з ліній, насічок, гребінця, підокруглих вдавлень, вона відзначається рисами, більш характерними для енеолітичних ранньоземлеробських культур: 1) прогладженістю поверхні; 2) наявністю на внутрішній чи зовнішній поверхні червоної або вишневої фарби; 3) формами керамічних виробів, близькими до МК, ВЛК, ПТК — більш округлі, з рівними, зведеними до середини вінцями (рис. 7), чашеподібні форми при гостродонних та округлих

денцях, як у ВНК або НК (рис. 6, рис. 7, рис. 8, рис. 9, рис. 10). Вироби ВНК з Погориння мають темний і темно-бурий колір, посуд ВНК Полісся переважно світло-коричневий, коричневий.

Отже, важливу сторінку взаємин населення ВНК (можливо, і НК) та ранніх землеробів з тиса-полгарського кола культур складають пам'ятки носіїв лісового неоліту, які перейшли в зону Малого Полісся або на прилеглі до нього терени, де були надзаплавні дюни та звичні для них умови проживання. Безсумнівно, тут спостерігаємо синкретичні риси певних виробів, а найбільше посуду. На цих пам'ятках зібрано кераміку, яка за способом виготовлення, зокрема домішками рослинності, подібна до ВНК, а за формою — це чаші з тонкими, злегка нахиленими до середини вінцями (рис. 9; рис. 10). Цікавий зразок такого синкретизму бачимо на фрагменті горщика з с. Гірка Полонка Луцького р-ну (правий берег Черногузки), де на перегині від широкої середньої частини до округлого дна нанесені рядами підокруглі вдавлення, а сам черепок (у якому видно домішки трави, піску) вирівняний та покритий світло-сірим ангобом [Охріменко, 2001, с. 74, рис. 70, 4].

Найпереконливіші підтвердження взаємних стосунків ВЛК та ВНК маємо з об'єкта (яма закритого комплексу) волино-люблінської культури на пам'ятці Голишів, де поряд з керамікою та знаряддями ВЛК була кераміка ВНК (рис. 5), відкрита в 2004 р.

Все це є свідченням контактування двох етнокультурних світів: з одного боку, представників ранньоземлеробських протоцивілізацій Подунав'я, з іншого — лісового неоліту (або «керамічного» мезоліту), що сформувався, в основному, на місцевій основі яніславицького мезоліту, з елементами, запозиченими від бугодністровської культури як першої хвилі міграцій та впливів з Подунав'я на аборигенне населення Подніпров'я.

Менше доказів стосовно взаємин пізньотрипільського населення з ВНК, але все ж вони є. Їх бачимо на прикладі торфовищ с. Корма, Крушники [Охріменко, 2001, с. 85]. В останньому знайдено товстостінний фрагмент посуду, виготовлений з домішкою трави, вирівняний, ангобований світлим розчином та покритий

ззовні фарбою рожевого кольору. Цікавим є також розвал посудини з південного берега оз. Тур (рис. 140), що нагадує вироби ПТК.

Отже, Волинське та Мале Полісся можна назвати важливою контактною зоною двох великих етноісторичних спільнот — лісового неоліту (ВНК, НК?) та ранньоземлеробських культур писа-полгарських традицій і пізнього Трипілья. Цілком імовірно, що ці стосунки мали мирний, взаємоприйнятний характер. Не виключено, що між різноетнічними аборигенними та алохтонними групами існувала практика шлюбних взаємин. Найбільш наочно їх взаємодія простежується в кераміці зі змішаними рисами — ВНК (можливо, частково НК) з одного боку, та МК, ВЛК, ПТК — з іншого. Практика далеких проникнень у зону лісів була започаткована ще носіями КЛСК. Її матеріали виявлені В. Неприною в гирлі р. Гнилоп'ять, В. П'ясецьким біля с. Фасова на Житомирщині, Д. Гаскевичем у Віта-Поштовій біля Києва [Гаскевич, 1998]. Тобто перед імовірними далекими міграціями, а також з метою вивчення ближчих та віддаленіших земель споряджалися експедиції, швидше за все, молодих, але досвідчених мандрівників.

У ранньобронзовому віці, як видно з наявних матеріалів, населення цієї низинної зони було нечисельне, а етнічне його походження досить різне: в районі Шацьких озер і, меншою мірою, в басейні Стиру, Горині знаходяться пам'ятки КЛП, ККА. Як зазначалося, сюди, імовірно, заходили окремі групи КШК пан'європейського або загальноєвропейського горизонтів. Пошуки необхідних порід каменю для зброї (сокир, булав) приводили їх на Погориння, в басейн р. Ужі (Овручину) [Охріменко, Маркус, 2006, с. 344–353; Михальчишин, Маркус, Охріменко, 2005, с. 364–385]. Трапляються і керамічні вироби КШК: Розваж-Кошара в Острозькому р-ні Рівненської обл. (матеріали О. П'ясецького), Голишів Луцького р-ну Волинської обл. Масове поширення пам'яток із шнуровою керамікою належить до часу ранньомезановицької культури. За О. Коськом, КШК над Віслою відома в XXVIII ст. до н. е. (2754±99 рр. до н. е.) [Koško, 2001, s. 283], на Поділлі — 2850–2800 рр. до н. е. [Szmyt, 2001, s. 185]. На

денцях, як у ВНК або НК (рис. 6, рис. 7, рис. 8, рис. 9, рис. 10). Вироби ВНК з Погориння мають темний і темно-бурий колір, посуд ВНК Полісся переважно світло-коричневий, коричневий.

Отже, важливу сторінку взаємин населення ВНК (можливо, і НК) та ранніх землеробів з тиса-полгарського кола культур складають пам'ятки носіїв лісового неоліту, які перейшли в зону Малого Полісся або на прилеглі до нього терени, де були надзаплавні дюни та звичні для них умови проживання. Безсумнівно, тут спостерігаємо синкретичні риси певних виробів, а найбільше посуду. На цих пам'ятках зібрано кераміку, яка за способом виготовлення, зокрема домішками рослинності, подібна до ВНК, а за формою — це чаші з тонкими, злегка нахиленими до середини вінцями (рис. 9; рис. 10). Цікавий зразок такого синкретизму бачимо на фрагменті горщика з с. Гірка Полонка Луцького р-ну (правий берег Черногузки), де на перегині від широкої середньої частини до округлого дна нанесені рядами підокруглі вдавлення, а сам черепок (у якому видно домішки трави, піску) вирівняний та покритий світло-сірим ангобом [Охріменко, 2001, с. 74, рис. 70, 4].

Найпереконливіші підтвердження взаємних стосунків ВЛК та ВНК маємо з об'єкта (яма закритого комплексу) волино-люблінської культури на пам'ятці Голишів, де поряд з керамікою та знаряддями ВЛК була кераміка ВНК (рис. 5), відкрита в 2004 р.

Все це є свідченням контактування двох етнокультурних світів: з одного боку, представників ранньоземлеробських протоцивілізацій Подунав'я, з іншого — лісового неоліту (або «керамічного» мезоліту), що сформувався, в основному, на місцевій основі яніславицького мезоліту, з елементами, запозиченими від бугодністровської культури як першої хвилі міграцій та впливів з Подунав'я на аборигенне населення Подніпров'я.

Менше доказів стосовно взаємин пізньотрипільського населення з ВНК, але все ж вони є. Їх бачимо на прикладі торфовищ с. Корма, Крушники [Охріменко, 2001, с. 85]. В останньому знайдено товстостінний фрагмент посуду, виготовлений з домішкою трави, вирівняний, ангобований світлим розчином та покритий

ззовні фарбою рожевого кольору. Цікавим є також розвал посудини з південного берега оз. Тур (рис. 140), що нагадує вироби ПТК.

Отже, Волинське та Мале Полісся можна назвати важливою контактною зоною двох великих етноісторичних спільнот — лісового неоліту (ВНК, НК?) та ранньоземлеробських культур писа-полгарських традицій і пізнього Трипілья. Цілком імовірно, що ці стосунки мали мирний, взаємоприйнятний характер. Не виключено, що між різноетнічними аборигенними та алохтонними групами існувала практика шлюбних взаємин. Найбільш наочно їх взаємодія простежується в кераміці зі змішаними рисами — ВНК (можливо, частково НК) з одного боку, та МК, ВЛК, ПТК — з іншого. Практика далеких проникнень у зону лісів була започаткована ще носіями КЛСК. Її матеріали виявлені В. Неприною в гирлі р. Гнилоп'ять, В. П'ясецьким біля с. Фасова на Житомирщині, Д. Гаскевичем у Віта-Поштовій біля Києва [Гаскевич, 1998]. Тобто перед імовірними далекими міграціями, а також з метою вивчення ближчих та віддаленіших земель споряджалися експедиції, швидше за все, молодих, але досвідчених мандрівників.

У ранньобронзовому віці, як видно з наявних матеріалів, населення цієї низинної зони було нечисельне, а етнічне його походження досить різне: в районі Шацьких озер і, меншою мірою, в басейні Стиру, Горині знаходяться пам'ятки КЛП, ККА. Як зазначалося, сюди, імовірно, заходили окремі групи КШК пан'європейського або загальноєвропейського горизонтів. Пошуки необхідних порід каменю для зброї (сокир, булав) приводили їх на Погориння, в басейн р. Ужі (Овручину) [Охріменко, Маркус, 2006, с. 344–353; Михальчишин, Маркус, Охріменко, 2005, с. 364–385]. Трапляються і керамічні вироби КШК: Розваж-Кошара в Острозькому р-ні Рівненської обл. (матеріали О. Пясецького), Голишів Луцького р-ну Волинської обл. Масове поширення пам'яток із шнуровою керамікою належить до часу ранньомезановицької культури. За О. Коськом, КШК над Віслою відома в XXVIII ст. до н. е. (2754±99 рр. до н. е.) [Koško, 2001, s. 283], на Поділлі — 2850–2800 рр. до н. е. [Szymt, 2001, s. 185]. На

Рис. 1. Фрагменти глиняного посуду, зібрані на неолітичних поселеннях: 1, 3, 5, 8, 12, 15, 17, 18 — Сліпці; 2 — Велемичі; 4, 7, 8, 11, 13, 14 — Нобель; 6, 19 — Невір; 9 — Терebin; 16 — Іванчиці (за Ю. Кухаренком)

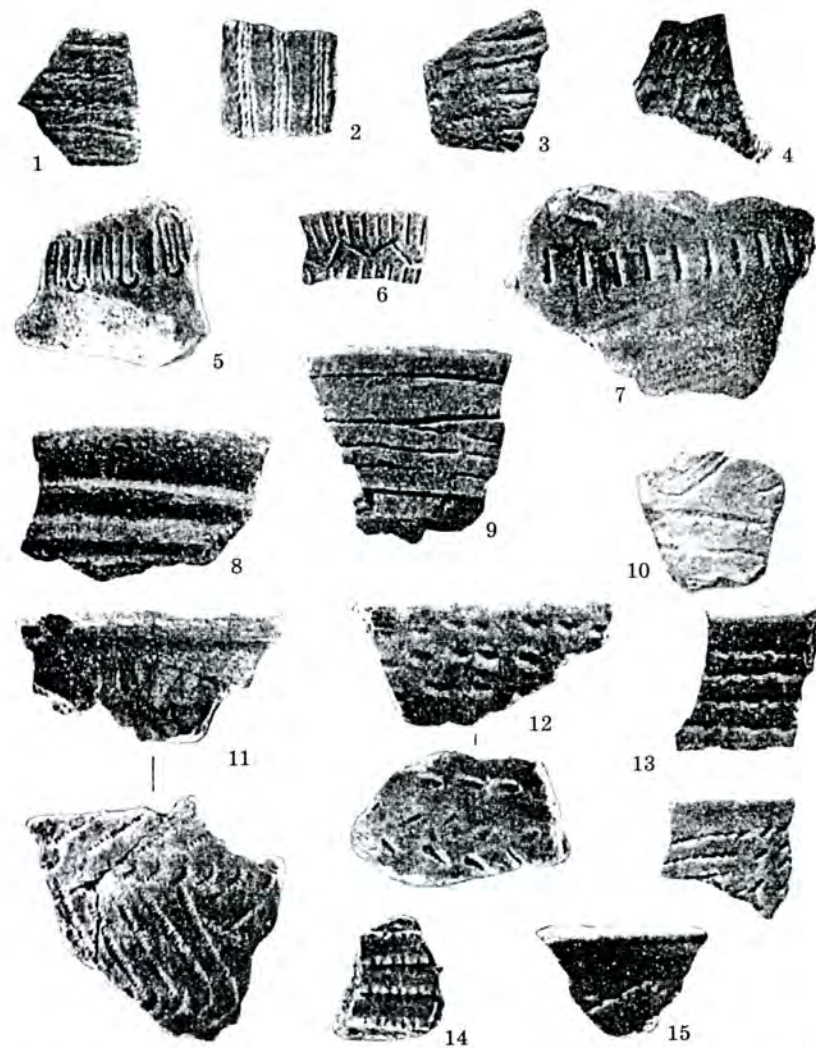

Рис. 2. Фрагменти глиняного посуду, зібрані на поселеннях енеоліту та епохи бронзи: 1, 4 — Сліпці; 2, 3, 14 — Ляховичі; 3 — Невір; 5 — Скорбичі; 6 — Терebin; 7 — Велемичі; 9, 13, 15, 16 — Іванчиці; 10 — Городно; 11, 12 — Хотомель (за Ю. Кухаренком)

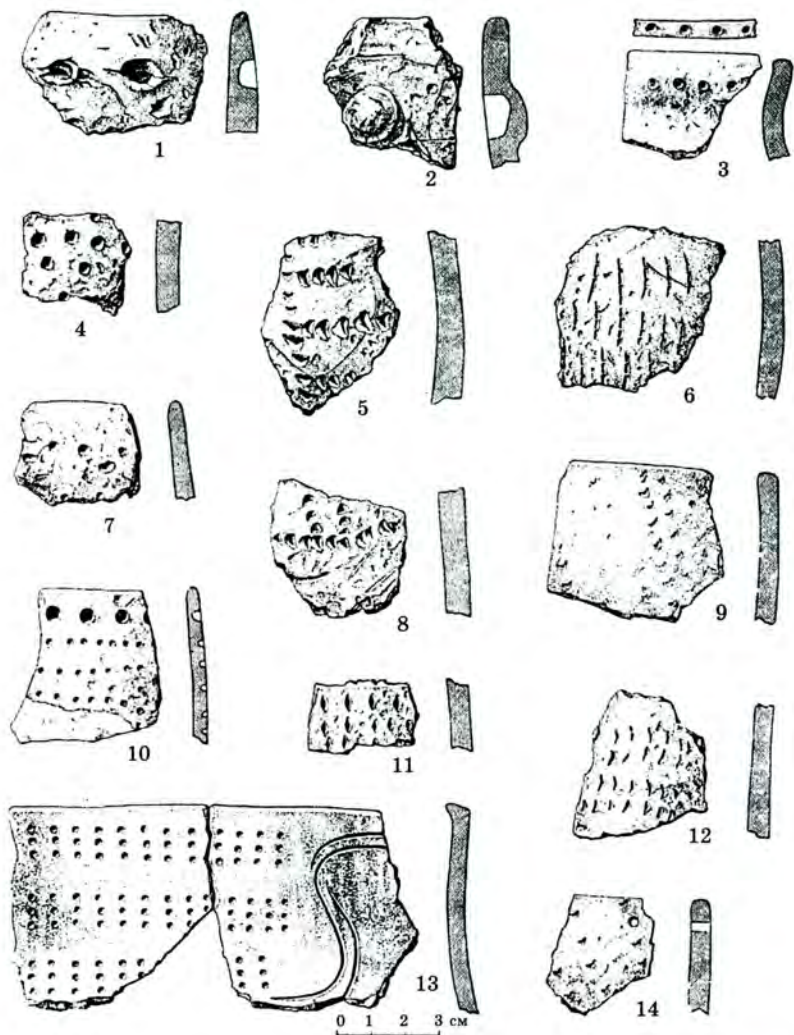

Рис. 3. Фрагменти глиняного посуду, зібрані на неолітичних поселеннях: 1, 2, 3-7 — Сліпці; 3 — Хотомель; 4 — Іванчиці; 8 — Терebin; 9, 14 — Невір; 10 — Острів; 11 — Мульчиці; 12, 13 — Люблінo (за Ю. Кухаренком)

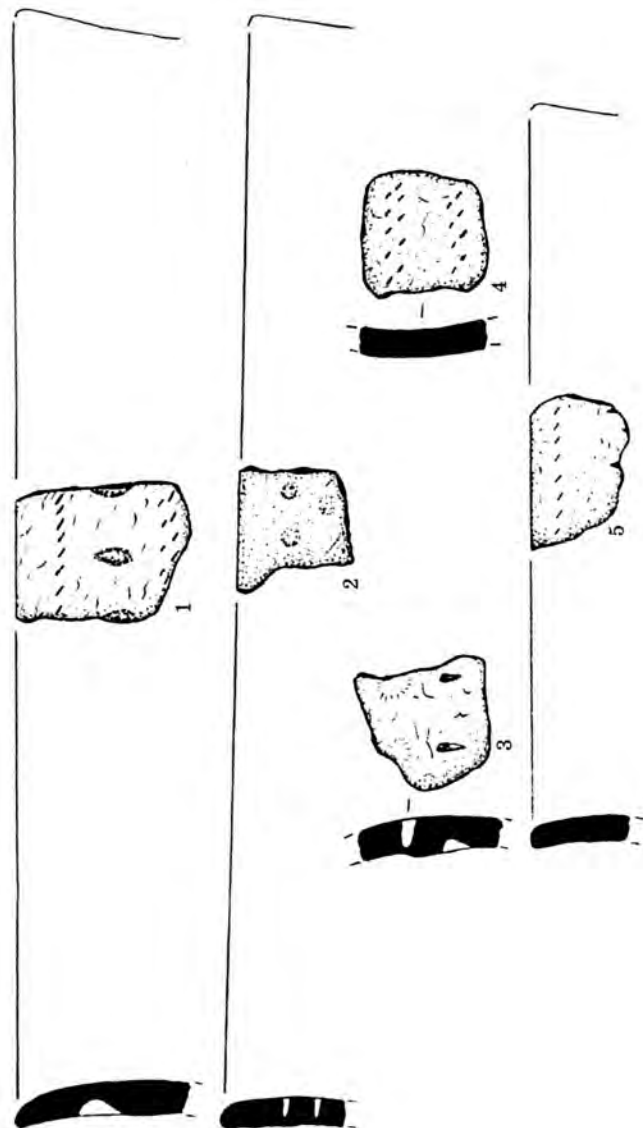

Рис. 4. Голишів Луцького р-ну Волинської обл. Кераміка ВНК з культурного шару та ями ВЛК № 1 (2004 р.) (за Г. Охріменком)

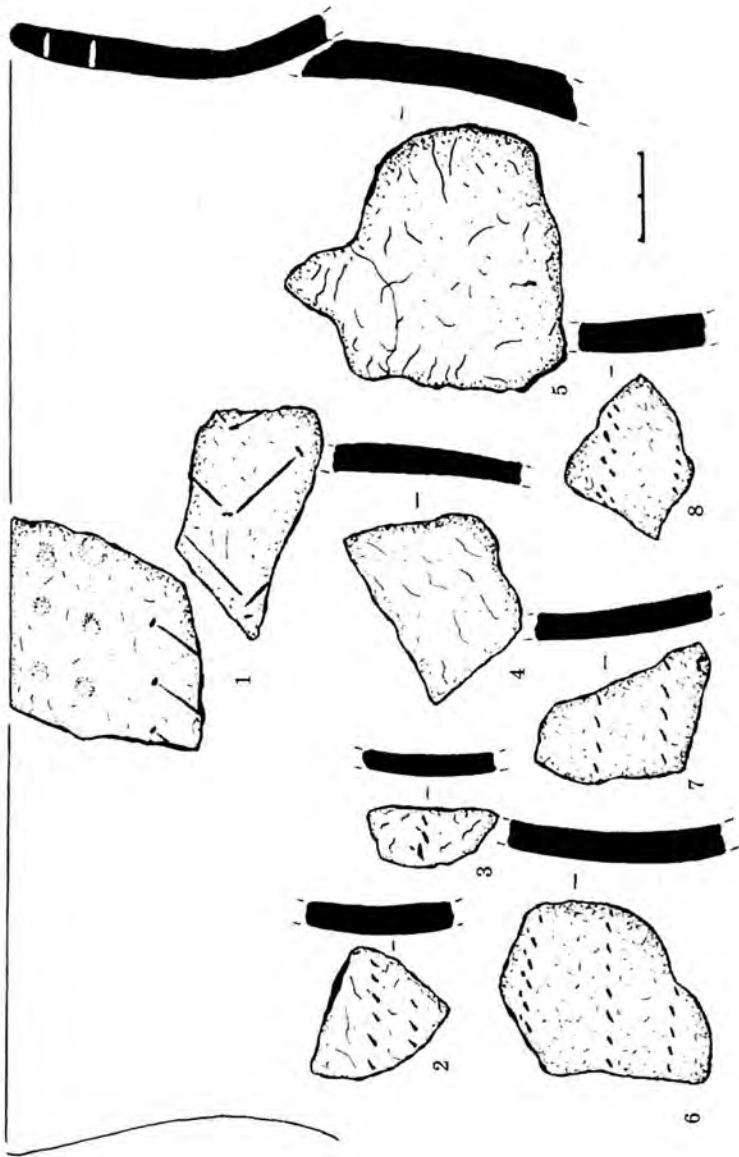

Рис. 5. Голишів Луцького р-ну Волинської обл.
Кераміка ВНК з ями № 1 ВЛК та зібрана поруч (2004 р.) (за Г. Охріменком)

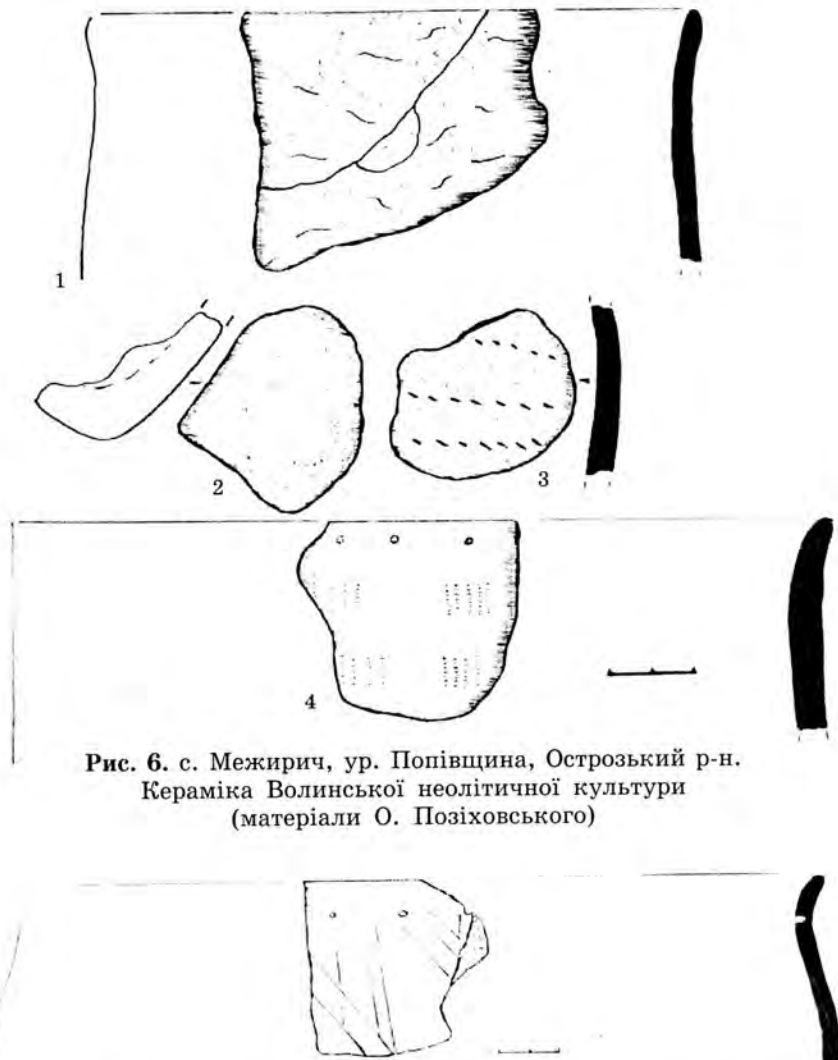

Рис. 6. с. Межирич, ур. Попівщина, Острозький р-н.
Кераміка Волинської неолітичної культури
(матеріали О. Позіховського)

Рис. 7. Розваж-Кошара Острозького р-ну Рівненської обл.
Фрагмент горщика ВНК
(за О. Позіховським, Г. Охріменком)

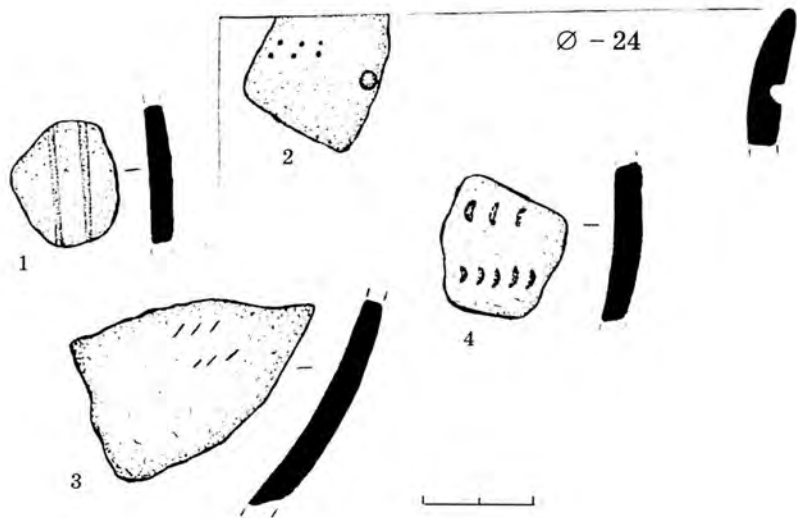

Рис. 8. с. Хотин (2), Поляни (2-4) Березнівського р-ну Рівненської обл. Кераміка ВНК (за О. Романчуком)

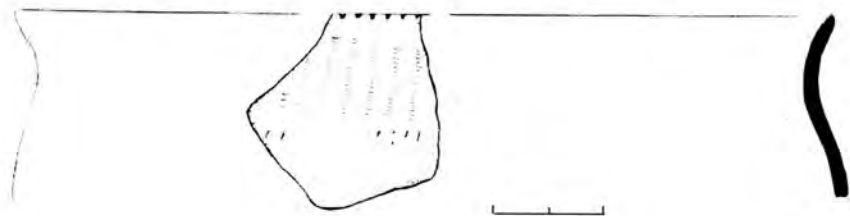

Рис. 9. с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл. (за В. Ткачем)

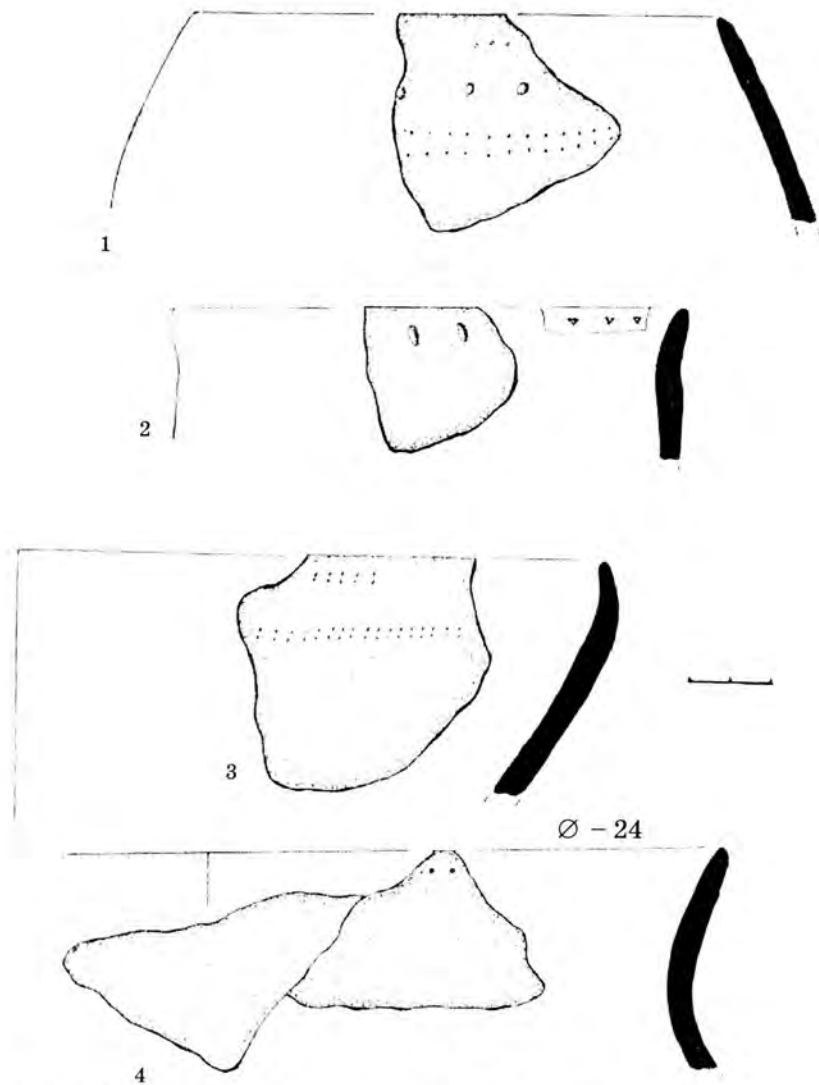

Рис. 10. с. Хотин Березнівського р-ну Рівненської обл. Форми виробів, властиві кераміці південних землеробських культур (за О. Романчуком)

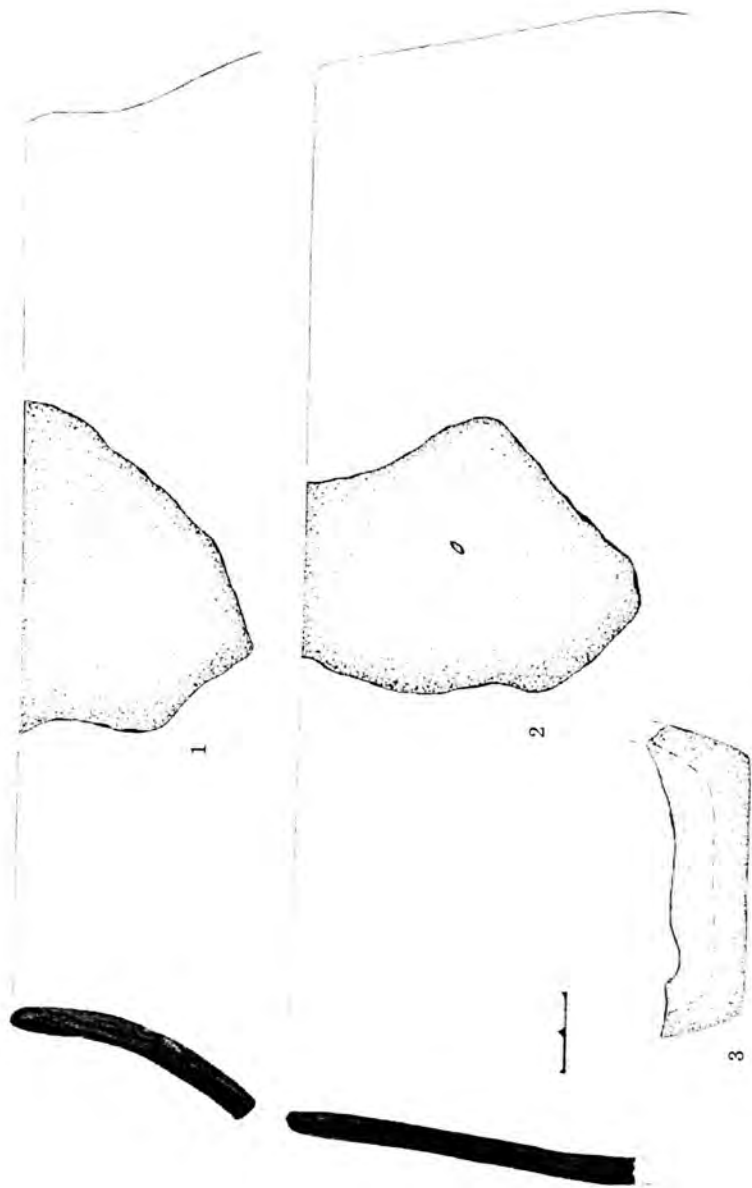

Рис. 11. Мала Осниця Маневицького р-ну Волинської обл.
Кераміка волино-люблінської культури (за Г. Охріменком)

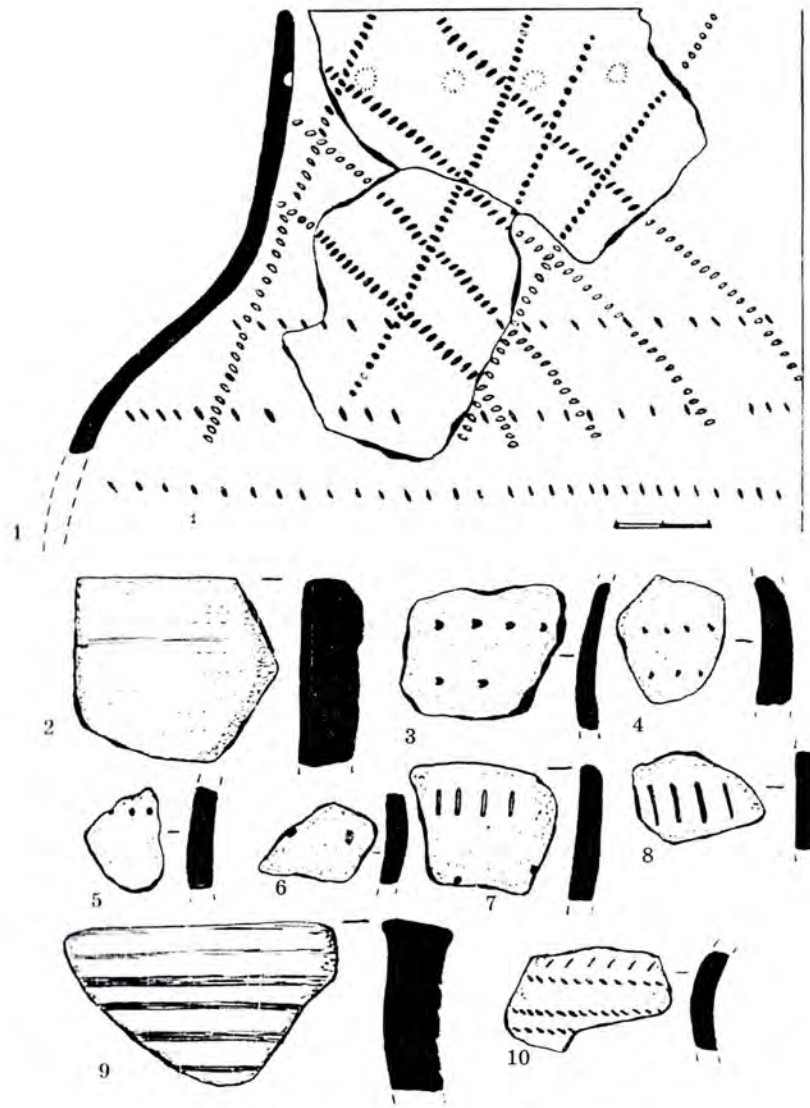

Рис. 12. с. Залухів, оз. Святе. Зразки кераміки енеоліту
та бронзового віку (рис. Г. Охріменка)

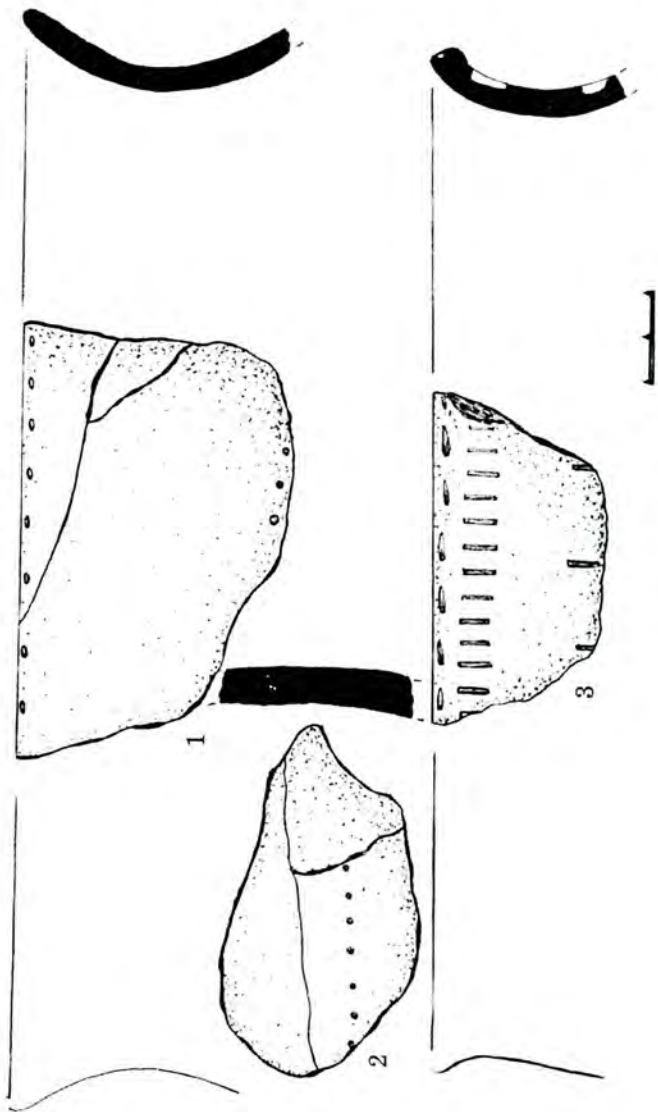

Рис.13. Енеолітична кераміка з Полісся: 1 — с. Новосілки;
 2 — Мала Осниця (ур. Оболонь) Маневичького р-ну; 3 — Люб'язь
 Любешівського р-ну Волинської обл. (за Г. Охріменком)

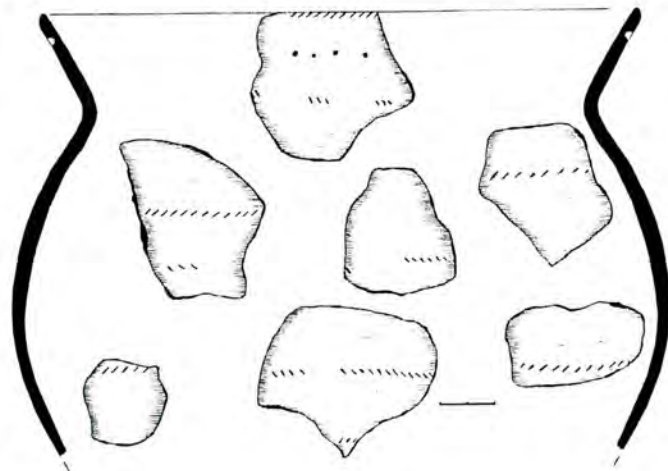

Рис. 14. с. Тур Ратнівського р-ну Волинської обл.
 Графічна реконструкція енеолітичного горщика (за Г. Охріменком)

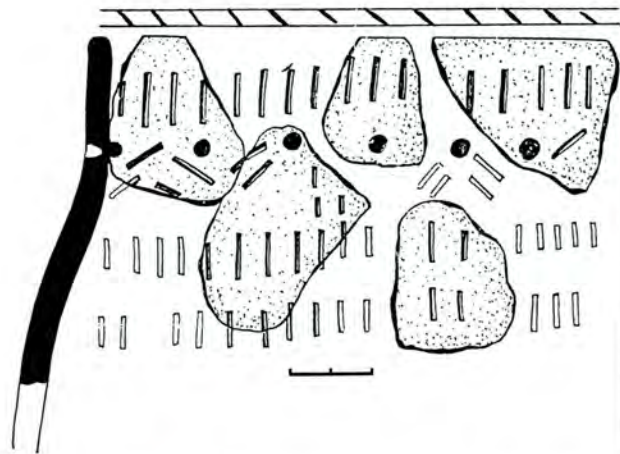

Рис. 15. Залухів Ратнівського р-ну Волинської обл.
 Графічна реконструкція енеолітичного горщика
 (за Г. Охріменком)

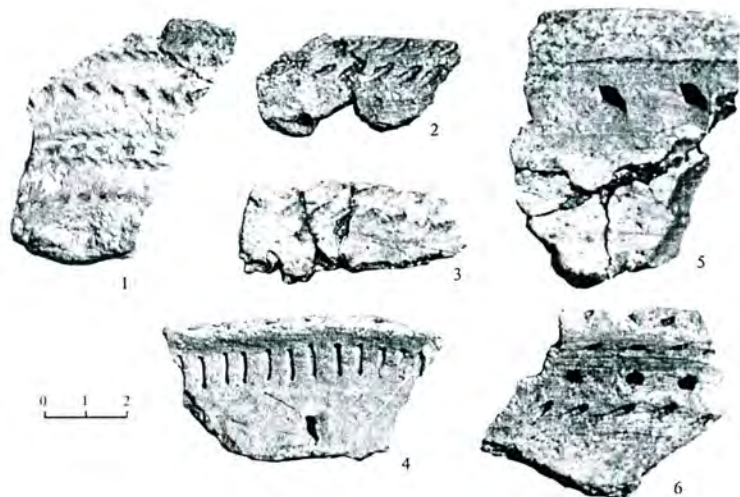

Рис. 16. Зразки кераміки з х. Коник Зарічнянського р-ну Рівненської обл. (1); с. Люб'язь Любешівського р-ну (2-3, 5-6), Новосілки Маневицького р-ну (4). Фото Г. Охріменка

Рис. 17. Зразки кераміки з с. Люб'язь Любешівського р-ну (1-4). Фото Г. Охріменка

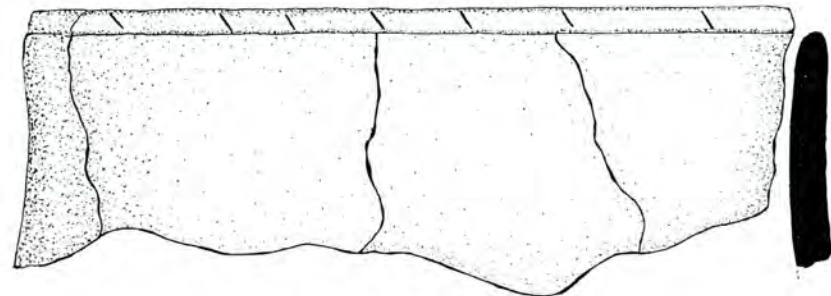

Рис. 18. Люб'язь-Лядина III.
Верхня частина енеолітичної посудини

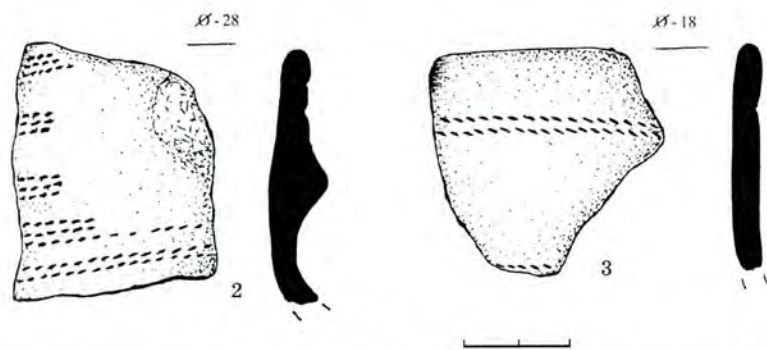
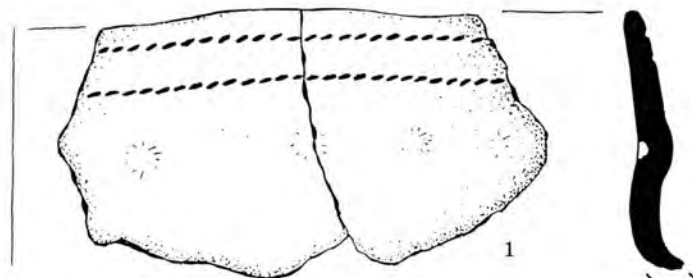

Рис. 19. Кераміка бронзового віку. Люб'язь Любешівського р-ну Волинської обл. (1), с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. (2-3) (рис. Г. Охріменка)

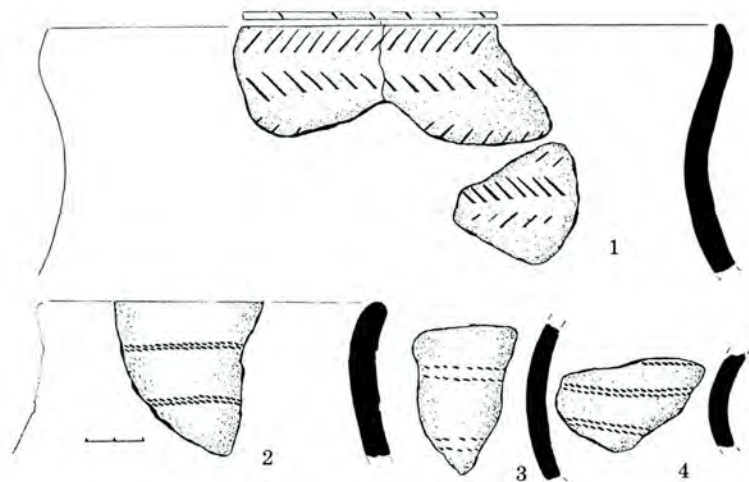

Рис. 20. Кераміка бронзового віку. Блажево Рокитнянського р-ну Рівненської обл. (1), Майдан-Липно — Кругле Поле Маневицького р-ну Волинської обл. (2-4)

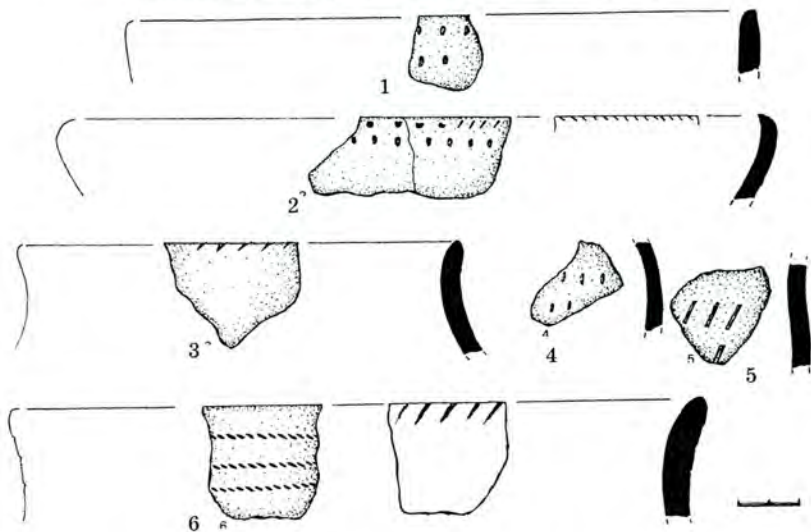

Рис. 21. Люб'язь-Лядина III Любешівського р-ну Волинської обл. Кераміка енеоліту та бронзового віку (за Г. Охріменком)

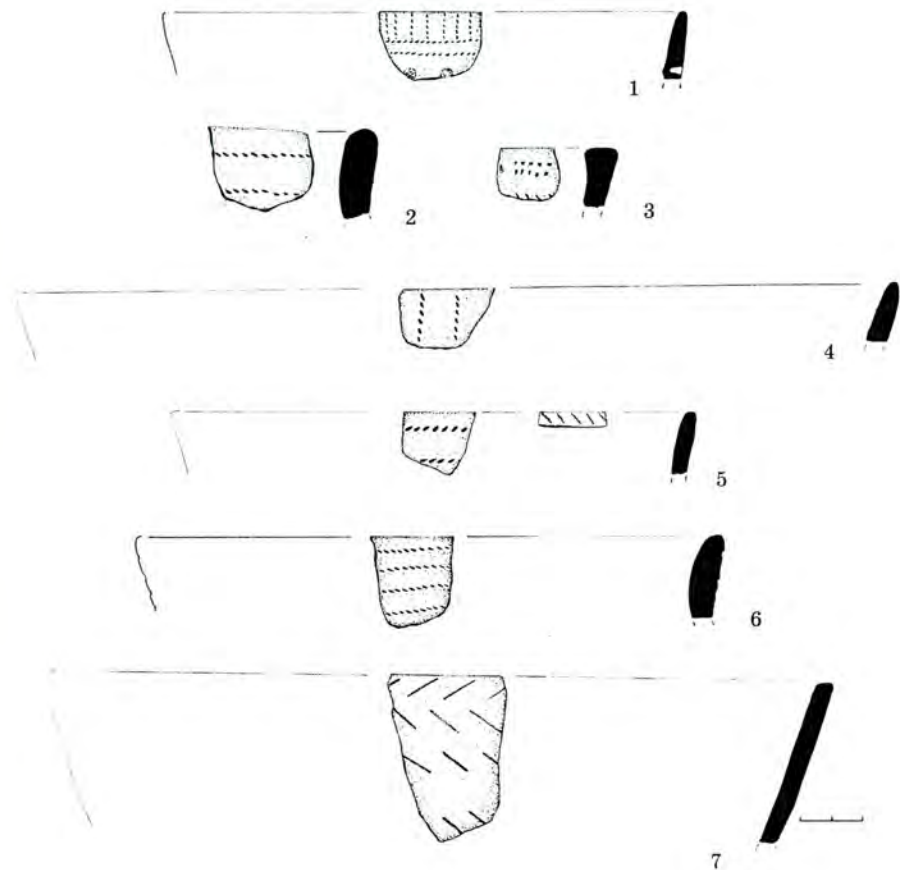

Рис. 22. Люб'язь-Лядина III Любешівського р-ну Волинської обл. Кераміка бронзового віку (за Г. Охріменком)

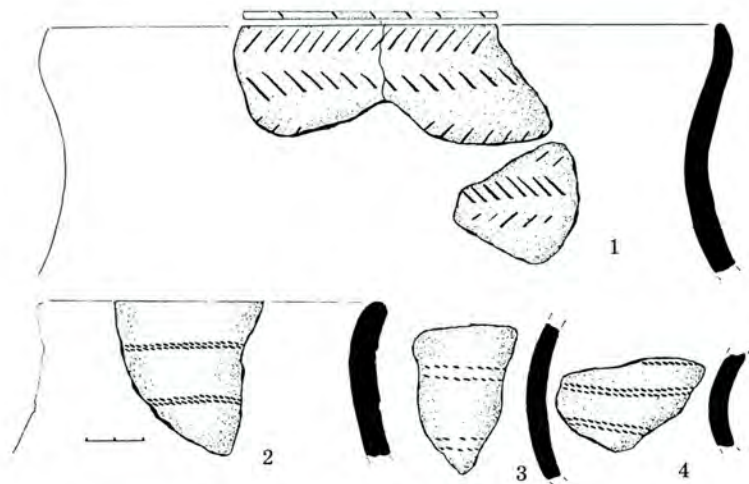

Рис. 20. Кераміка бронзового віку. Блажево Рокитнянського р-ну Рівненської обл. (1), Майдан-Липно — Кругле Поле Маневицького р-ну Волинської обл. (2-4)

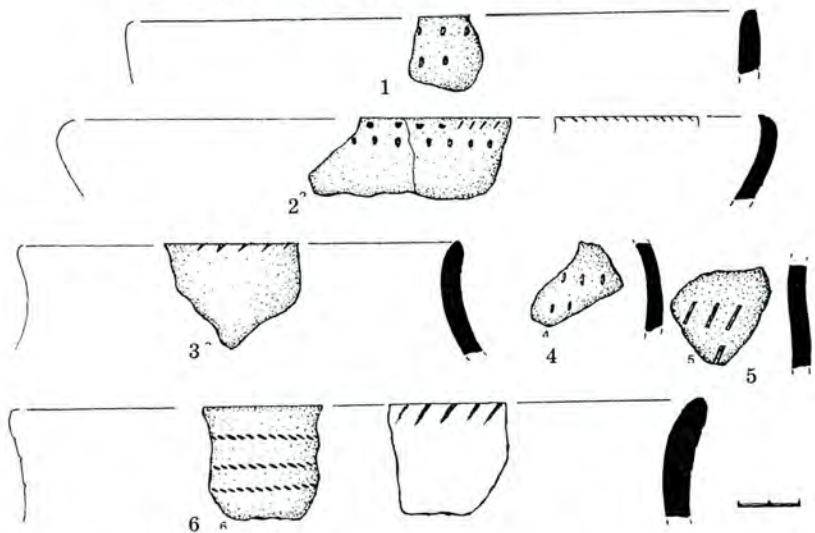

Рис. 21. Люб'язь-Лядина III Любешівського р-ну Волинської обл. Кераміка енеоліту та бронзового віку (за Г. Охріменком)

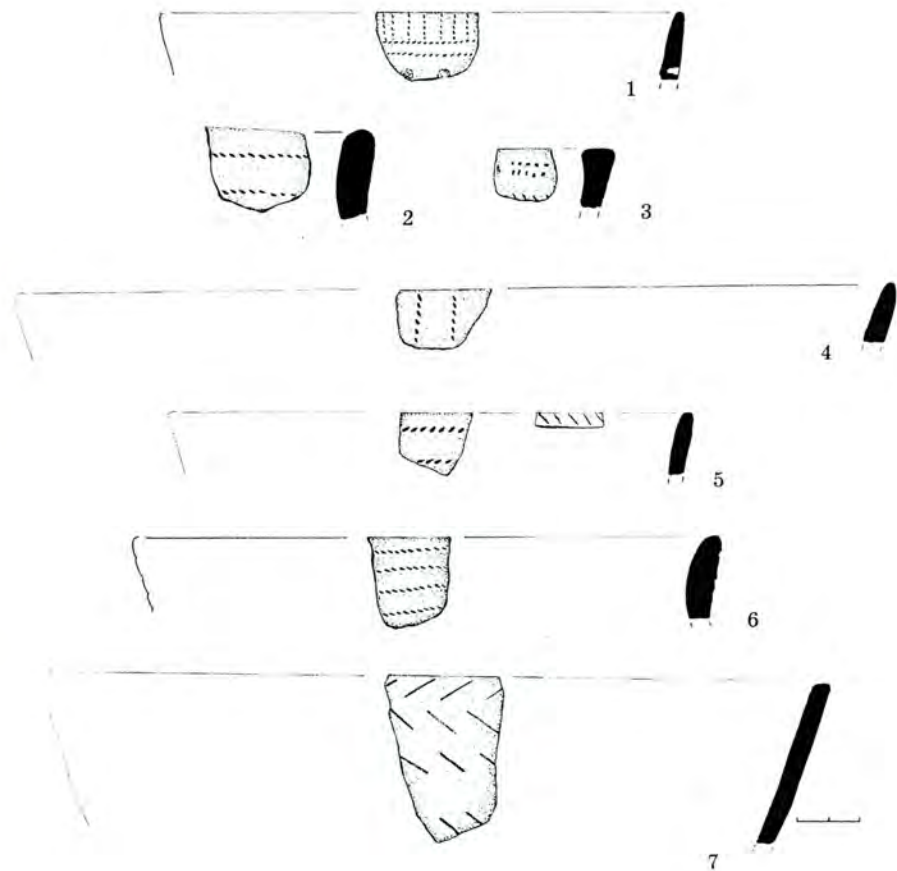

Рис. 22. Люб'язь-Лядина III Любешівського р-ну Волинської обл. Кераміка бронзового віку (за Г. Охріменком)

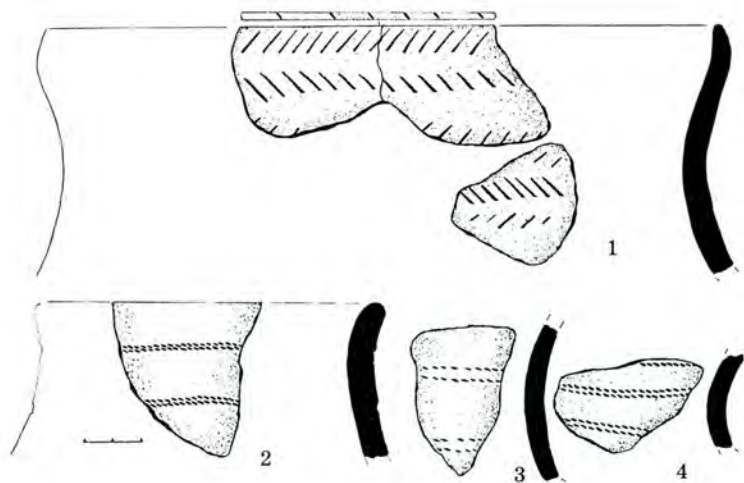

Рис. 20. Кераміка бронзового віку. Блажево Рокитнянського р-ну Рівненської обл. (1), Майдан-Липно — Кругле Поле Маневицького р-ну Волинської обл. (2-4)

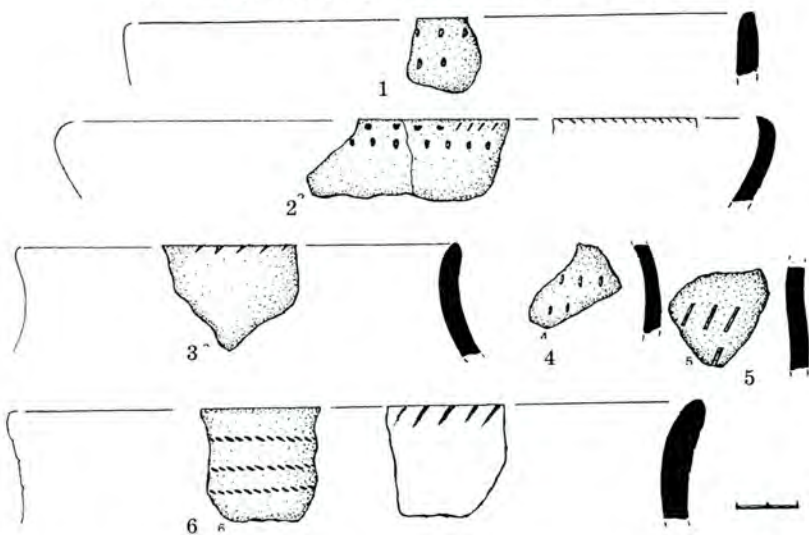

Рис. 21. Люб'язь-Лядина III Любешівського р-ну Волинської обл. Кераміка енеоліту та бронзового віку (за Г. Охріменком)

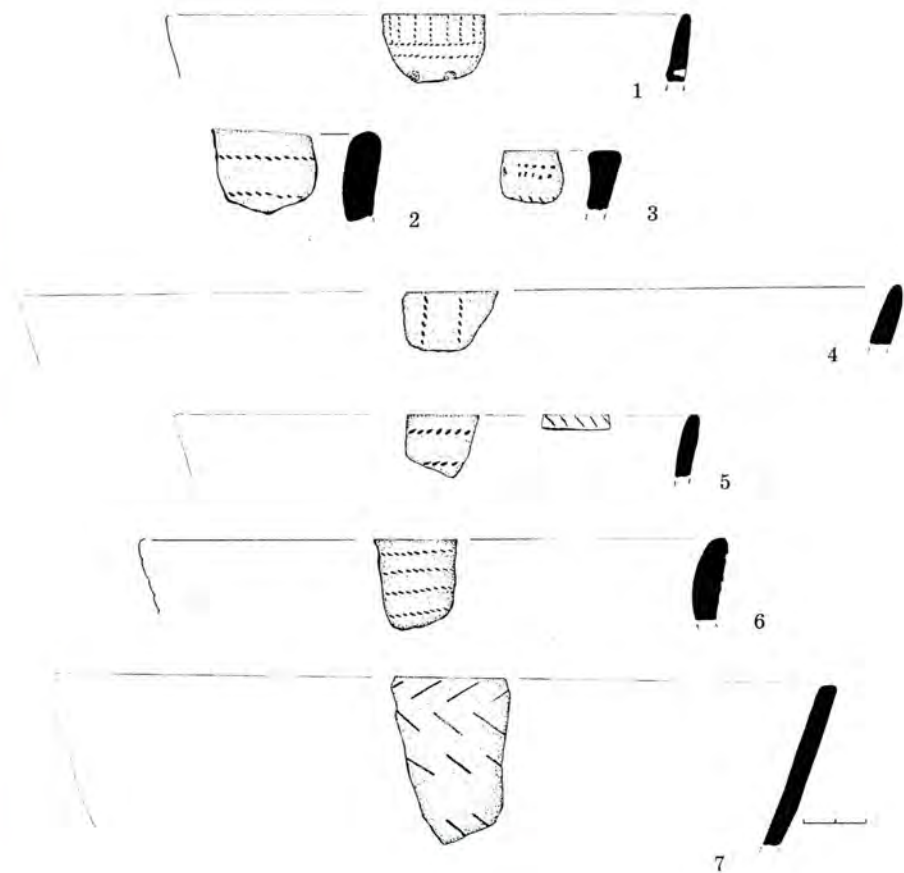
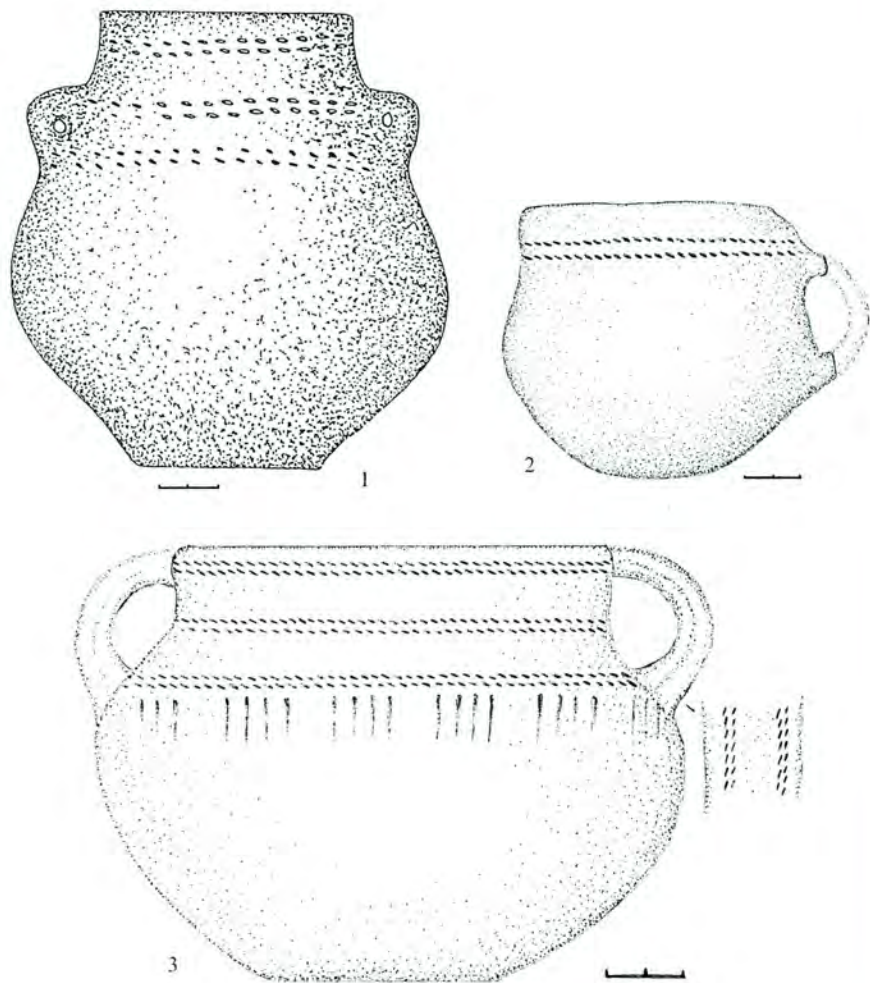
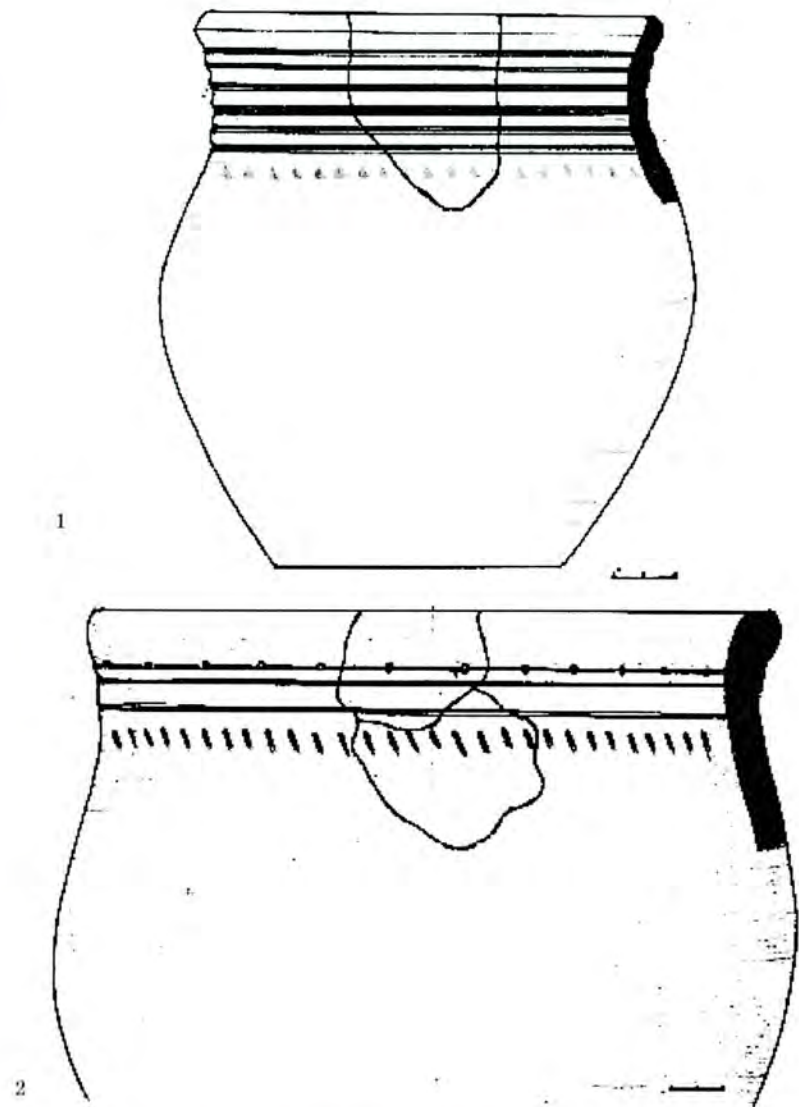

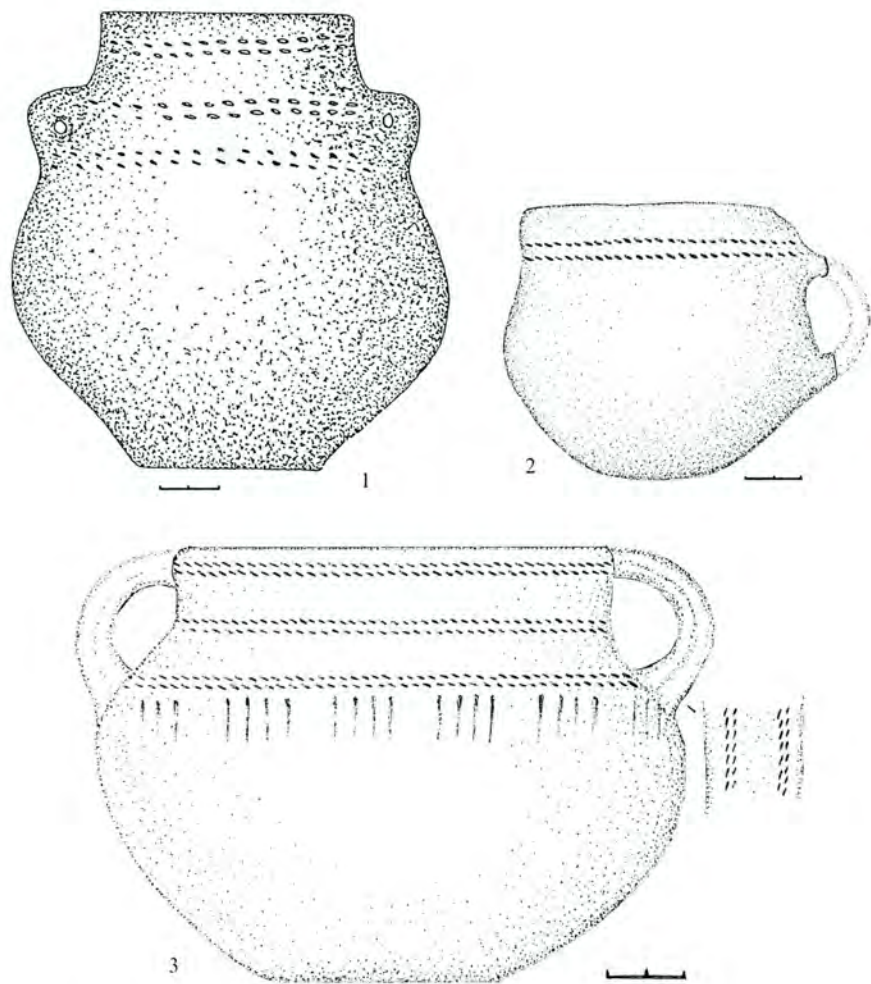
Рис. 22. Люб'язь-Лядина III Любешівського р-ну Волинської обл. Кераміка бронзового віку (за Г. Охріменком)

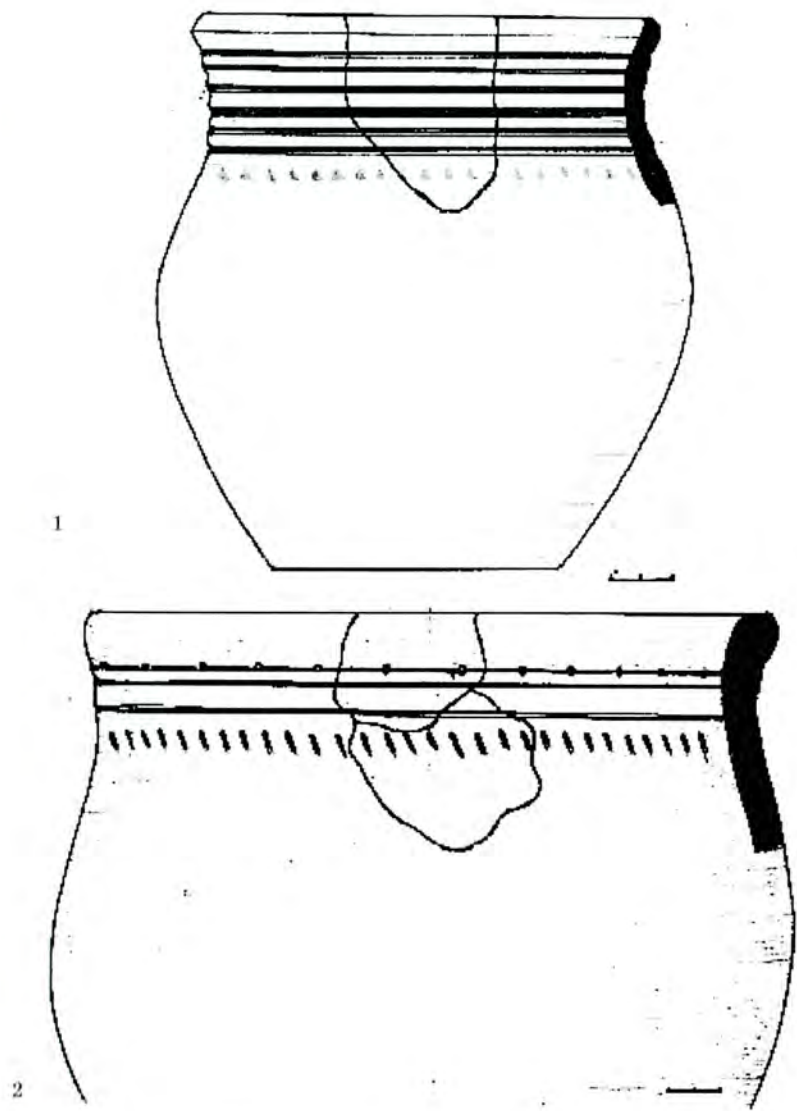
Рис. 27. Посуд ранньомежановицької культури: 1 — с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл.; 2 — Луцький р-н; 3 — Усичі Луцького р-ну Волинської обл. (експозиція Торчинського краєзнавчого музею, за Г. Гуртовим, Г. Охріменком)

Рис. 28. Горщики східнотшиницької культури: 1, 2 — с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. (за Г. Охріменком)

Рис. 27. Посуд ранньомежановицької культури: 1 — с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл.; 2 — Луцький р-н; 3 — Усичі Луцького р-ну Волинської обл. (експозиція Торчинського краєзнавчого музею, за Г. Гуртовим, Г. Охріменком)

Рис. 28. Горщики східнотшинецької культури: 1, 2 — с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. (за Г. Охріменком)

височинах Краківській, Міховській, Сандомирській. Окремі дослідники вважають, що вона походила від лендельської і мала зв'язок із лінійно-ямковою. Значення маліцької культури досить велике, оскільки вона тривала довго — до 3800 рр. до н. е. і охоплювала південно-східну Польщу та Польську низовину, тобто територію, де мало поширювалися лендельські впливи. Маліцька культура продовжувала наддунайські традиції, а також впливала на локальні енеолітичні групи. Всі ці спільноти створювали своєрідну культурну мозаїку. Вони, проте, селилися не лише на лесових ґрунтах, а й на поліських, де в той час залишалася ще мезолітична людність. Всі три згадані групи — лендельська, маліцька, лінійно-ямкової кераміки — мали поселення з комплексів трапецієподібних споруд, часто оточених ровом, призначення якого могло бути різне: оборонне, загоном для худоби, культові центри [Prahistoria... 1979, s. 95–164].

Поселення з ровами відкрито і в Польщі. Ними обводилася площа інколи до 6 га. Рови відомі на Дольному Шльонську, де за палісадами знаходилися хати, півземлянки, підчотирикутні будівлі; на Куявах (в Ослонках, біля Доброго, з трапецієподібними стовповими будинками). Це були локальні групи, що виникли на лендельському та маліцькому ґрунті в кінці V тис. до н. е. [Najdawniejsze dzieje... 1998, s. 112].

На оборонний характер ровів вказують розкопки в Словаччині, Нижній Австрії, де на валах знайдені скелети людей, що загинули раптово, у т. ч. від стріл луків. В першій половині IV тис. до н. е. з'являються «низові» (прийшли з півночі) племена КЛП, з якими і могли бути збройні зіткнення. Згадані енеолітичні групи проникали й на Західну Україну в басейн Західного Бугу. Створення оборонних споруд вимагало великих зусиль колективів, що може вказувати на існування осередків влади.

В цей час відбувалися зміни і в землеробстві: орних площ в долинах річок не вистачало через ріст населення, тому прибульці займали вищі берегові ділянки, для чого вирубували ліси та чагарники. На такі топографічні умови впливало, напевно, і збільшення атмосферних опадів. Зростання кількості

землеробської продукції видно за розмірами ям-зерносковищ, де зберігалася значна кількість зерна. Виявлений в Кракові (Могіла) і на поселенні Нова Гута склад збіжжя включав два сорти пшениці, а також зерна ячменю. Серед цих злаків було багато зерен бур'янів, що свідчить про довгий час використання полів [Najdawniejsze dzieje... 1998, s. 113].

Для збагачення тодішнього населення басейну Вісли велике значення мав видобуток юрайського кременю в копальнях південної частини Краківсько-Ченстоховської височини (друга половина V тис. до н. е.), де знаходилося багато ям (зокрема, в Санспові, Бемблі, Єжмановіцах). Поблизу копалень вироблялися десятки тисяч пластин, які потім переправлялися до Словаччини, Угорщини. В тих же районах (Величка біля Кракова) виварювалася сіль у спеціальному посуді, т. зв. «брикетажах».

У районі Кракова зареєстровано виробництво церемоніальних (культових) предметів — антропоморфних фігурок та вівтариків. У Кракові-Плешові відкрито поселення, в одній з ям-півземлянок якого виявлені такі культові статуетки. Знаходяться в цьому районі і оздоби з мушлів *Spondylus*. Поховання в цей час стають більш численні і групуються у цвинтарі. В них наявний посуд, зняряддя з каменю (наприклад, для обробітку дерева — в Міховіцах, на височині Міховській), що свідчить про виділення в суспільстві ремісників [Najdawniejsze dzieje... 1998, s. 114].

Отже, енеоліт — це час формування протоцивілізації у південно-східній Європі. В другій половині V тис. до н. е. на східних Балканах та Нижньому Подунав'ї відбувалися більш прискорені господарсько-суспільні перетворення. Вони пов'язувалися з надходженням перших виробів з міді. На польських та західних землях ці зміни настали близько 4100–3800 рр. до н. е. В цей час у Нижньому Подунав'ї етнічні громади знаходилися напередодні виникнення розвинутих цивілізацій та держав, таких, які з'явилися в Єгипті та Межиріччі на 1000 років пізніше. Однак цей процес на Подунав'ї був загальмований і відновився лише через дві тисячі років, вже у бронзовому віці [Najdawniejsze dzieje... 1998, s. 114].

Епоха енеоліту ознаменувалася новими досягненнями, які мали винятково важливе значення для подальшого розвитку Європи. З початку 5-го тис. до н. е. разом з приходом населення тиса-полгарської етноісторичної спільноти знову-таки з басейну Дунаю (т. зв. лендельської та маліцької культур) з'являються перші вироби з міді. Не виключаємо місцеве добування цього металу в товщах базальтів біля с. Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл. [Археология Прикарпатья... 1990, с. 68]. Починається період використання металу, який, чим далі, все більше витісняє вироби з каменю, кременю, кістки, рогу, дерева [Zakościelna, 2006, s. 37–41].

Під час розкопок біля Хрінниківського водосховища (в яких найактивнішу участь беруть студенти-історики ВДУ ім. Лесі Українки) Д. Козаком на амфорі волино-люблінської культури IV тис. до н. е. виявлено зображення дерев'яного рала (!) [Козак, 2000, с. 11–13]. Подібний прокреслений малюнок на мисці з с. Вільбівне, ур. Дачмир віднайшов археолог з Острога О. Позіховський. Посудина продатована автором відкриття косянецьким етапом, тобто є ще більш ранньою. Отже, маємо такі докази поступового переходу від мотичного землеробства періоду неоліту (КЛСК) до орного з використанням тяглової сили волів [Позіховський, 2005, с. 213, рис. 4:1, 2].

В цей час у носіїв таких культур, як маліцька, лійчастого посуду, пізньотрипільська, з'являються перші укріплені поселення з ровами, валами. Це були, можливо, центри влади (адміністративної, релігійної, культової). До них належать Бронціце, Грудек Надбужний в Польщі, Зимне на Західному Побужжі, можливо, Голишів поблизу Луцька. Чисельність енеолітичного населення на території Волині була незначною — одночасно могло нараховуватися кілька тисяч чоловік.

Зусиллями О. Цинкаловського, М. Пелещишина, В. Коноплі, О. Позіховського, О. Романчука, Г. Охріменка відкрито і досліджено чимало пам'яток пізньотрипільської культури на Волині. Під час останніх розвідок виявлено, що є пам'ятки більш ранні, та пізніші в рамках пізнього Трипілля етапу СІ. Внесок ПТК у господарський та культурний розвиток місцевої людності теж міг бути значним.

Загальновідомі успіхи трипільців у виготовленні естетично довершеного посуду. Ймовірно, він виготовлявся вже в ті часи на повільному гончарному крузі, його випалювання, не виключено, здійснювалося в спеціальних печах. Це забезпечувало, разом із майстерністю змішування різних ґатунків глини, високу якість кераміки.

Мідний вік характеризується не лише господарськими досягненнями, зокрема розвитком рільництва, збільшенням орних площ, вдосконаленням знарядь, успіхами у скотарстві (ростом поголів'я худоби, зростаючою роллю коней, волів як транспортних тварин), а й появою вершництва — мобільної мілітарної сили, особливо в спільнот, де переважав кочовий (номадичний) уклад життя; розвитком засобів озброєння та полювання. Організація економіки того часу вийшла на досить високий рівень завдяки торгівельно-обмінним операціям. Як свідчать численні дані дослідників, обмін був часто далекоюсяжним та значним. Є приклади, коли вироби (або напівфабрикати-заготівки) з високоякісного волинського кременю виявляли за 500 км від родовищ. «Партнерів» по обміну цікавили не тільки кам'яна сировина, а й місцеві волинські поклади міді (згадуваний Великий Мідськ, можливо, Полицькі, Яноводолинські та інші родовища), де, крім унікально чистої міді, є ще виходи на поверхню базальтів, придатних для виготовлення сокир, і, не виключено, бурштин — Погориння (Дубровиця та ін. місця) [Охріменко, 2004, с. 167–174].

У басейні Західного Бугу, зокрема в районі Шацьких озер, розвідками О. Цинкаловського, І. Михальчишина, М. Корзюка, Л. Пучковського, В. Бучака, Г. Охріменка, В. Артюха виявлено кілька десятків пам'яток культури лійчастого посуду (КЛП) — населення, яке спершу жило навколо Балтійського моря (територій Польщі, Німеччини, Скандинавії), пізніше мігрувало на південний схід, сприйнявши при цьому основні культурні досягнення Півдня. Ця людність мала достатньо тісні контакти з пізньотрипільськими групами Волині та Подністров'я, використовувала тяглову силу волів не лише для оранки, але й для транспортних потреб — знала віз, зображення якого бачимо на їхньому посуді [Нариси культури..., 2006, с. 153–154, рис. 33–35].

Розвідками останніх десятиліть виявлено значну кількість пам'яток раннього та пізнього періодів мідного віку, так званої лендельської культури (насправді, відповідно до загальноприйнятої європейської термінології — маліцької, волино-люблінської культур): Хорів, Костянець, Голишів, Баїв, Городок, Боратин, Торчин, Розваж-Кошара та ін.; а також лійчастого посуду, матеріали яких знайдені далеко від основного ареалу їх поширення — в басейнах Стиру та Горині.

Значних успіхів досягнуто у вивченні культури лійчастого посуду на Волині (крім відкритих О. Цинкаловським у довоєнні роки Зимне, Лежниця, Литовеж та ін.): Бужанка, Черчичі, Бубнів, Маркостав, р-н Шацьких озер — розвідки та розкопки І. Михальчишина, М. Пелещишина, Л.Пучковського, М. Корзюка, В. Бучака, В. Артюха, Г.Охріменка, а також розкопки Ю. Захарука, М. Пелещишина (експедиції 1997 р.) в Зимному [Броніцкі, Закостельна, Охріменко, 1999, с. 74–78]. Проте значна колекція матеріалів з цієї пам'ятки і досі залишається повністю неопрацьованою (зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею).

Багаторічні дослідження М.Пелещишина, В. Коноплі, О.Позіховського поглибили уявлення про трипільську культуру на Волині. Це був, власне, її завершальний етап, коли кераміка втрачала попередні риси — пишну та яскраву мальовану орнаментацию, значну різноманітність форм, антропоморфну пластику тощо. Прийшли на східну та західну Волинь племена мали на собі вплив степових кочових культур. Етнографічними ознаками посуду стало оздоблення відтисками шнура, різноманітними штампами. Замість глиняних жіночих фігурок з'являються виготовлені з великих блоків скульптурні зображення бичків.

Розкопки, проведені в Голишеві біля Луцька, а також в Листвині, Малих Ярославичах та ін. на Рівненщині, дали значні колекції кераміки, крем'яних, кістяних виробів, остеологічних матеріалів (кісток домашніх та впольованих тварин, риби), фрагментів посуду з відбитками зернівок культурних рослин і бур'янів. Проте зібрані матеріали необхідно узагальнити, осмислити і на цій основі проаналізувати особливості господарства, духовного

життя, житлобудівництва, планування поселень, демографічні аспекти, обмінні зв'язки і т. ін.

Перебування пізньотрипільських груп на Волині не у звичайній для них зоні степів і лісостепів з родючими ґрунтами, а на межі Лісостепу та Полісся було явищем особливим. Пізньотрипільські пам'ятки, розміщені поблизу сучасного Луцька, впритул прилягали до Поліської низовини. Вони найбільше висунуті на північний захід, що створювало умови для нових етнічних контактів. На заході їх найближчими сусідами за (приблизно) 40–50 км були носії культури лійчастого посуду, на півночі — мисливці та рибалки, які мали навик землеробства, тобто носії волинської неолітичної культури. Кераміку трипільців знаходять на поселеннях людності з лійчастим посудом, і навпаки, в ареалі поширення ПТК є кераміка КЛП. Про тісні контакти пізніх трипільців із населенням КЛП на прикладі Зимного переконливо доводив Ю. Захарук, а про значний прорив населення пізнього Трипілья на землі Польщі, аж до Куяв — О. Косько, С. Ястржембський, В. Гумінський та інші [Koško, 1985, s. 72–93; Jastrzębski, 1980].

На фоні постійних міграцій на Волинь та Подністров'я із півночі, південного, північного заходу це був рідкісний випадок руху населення у зворотному напрямку. Крім інших причин (у т. ч. природних катаклізмів, наприклад, посухи), міг зіграти тут свою роль такий чинник, як тиск певних етнічних груп, можливо, південних кочівників.

Приблизно в 4900 ВС (до н. е.) на землях Моравії, Чехії, південної Австрії з'являється локальна група культури лінійно-стрічкової кераміки (група шарецька), що дала початок культурі лінійно-ямкової. Споріднені або спадкоємні її спільноти поширилися в середню Німеччину, Баварію, проте, їх характерну кераміку (окремі фрагменти) бачимо і на Волині (шарецька група на Гнідаві біля Луцька, лінійно-ямкової та маліцької над р. Черногузкою (Голишів, Гірка Полонка). Прикметно, що центр її формування та кристалізації був у Чехії. Для неї властивий посуд з декором у вигляді ліній та рядів ямок. У пізніший період ця культура піддається певній «ленделізації». Для дослід-

ження праісторії Волинської височини всі ці процеси є важливими бо, по-перше, проникнення населення з Подунав'я були, імовірно, частими; по-друге, кожного разу ми зустрічаємо пам'ятки з особливими рисами посуду, декору, які часто не просто ідентифікувати на приналежність до певної культури, періоду.

Населення лінійно-ямкової культури мало жваві контакти обміну з лендельськими та іншими, більш віддаленими групами, про що свідчить обмін посудом.

Південніше Добруджа, у Фракії в цей час розвивалися культури Сава та Маріца. Їх людність оселялася на терасах річок, зводячи чотирикутні будинки з навісами (що нагадували мегарони), вони робили інкрустований білою пастою посуд, інколи фарбували його в червоний колір. Практика подібного оздоблення помічається пізніше у виробках інших культур — тиса-полгарського кола, лійчастого посуду, кулястих амфор, чудово оздоблена кераміка яких в такому стилі знаходиться і на Волині (Зимне, Баїв, Голишів, Хорів та ін.).

Із поселень цих культур (Сава та Маріца) відомі перші вироби з металу — мідні шила, дрібні прикраси. (Це уміння напевно вони перейняли з сусідніх територій, а саме Близького Сходу). Коли ж були виявлені великі поклади міді у Фракії (а добувати їх почали шахтовим способом), тоді розпочалося більш масове виробництво металевих виробів-прикрас: браслетів, намиста. Були й великі сокири (типу Яшлодані), що виконували роль атрибутів високої суспільної позиції їх власників. Розвиток видобутку та обробки міді зумовив зростання багатства місцевих спільнот, виділення еліти, пошкваллення контактів цього регіону із зовнішнім світом. Основою їх господарства було землеробство та скотарство. З цим населенням пов'язані перші піктограми, нанесені на посуд, та глиняні плакетки. Такі знахідки вважаються першими кроками в напрямку винайдення письма. Для цієї людності характерне пошанування жіночих божеств, що й бачимо у фігурній пластиці. З середини V тис. до н. е. на Нижньому Дунаї земля оброблялася вже за допомогою рала, яке тягнули запряжені воли або корови.

Ці приклади наведені для з'ясування витоків тих культурних змін, які відбувалися на Волинській височині в енеоліті. Все

сказане вище має початкову формулу — «вперше». Згадані новації йшли з Близького Сходу (Малої Азії) — навички початкового землеробства, скотарства, обробки міді, пізніше бронзи, духовній сфері, мистецтва, вірувань. Населення Подунав'я, Балкан творчо засвоювало винаходи, досягнення, тому порівняно швидко проявлялися наслідки цих культурних взаємозв'язків на територіях Східної Європи — передусім в Подністров'ї, на Волині.

З визначним етноісторичним феноменом Трипілля Західна Волинь більш тісно стала пов'язуватися наприкінці мідного віку. За періодизацією Т. Пасек, то був етап СІІ пізньотрипільської культури. Пам'ятки цього періоду відомі і на Східній Волині (Колодяжне, Троянів, Городок) [Энеолит СССР, 1982, с. 229], і на Західній (Листвин, Хорів, Голишів, Луцьк – Гнідава, Підгайці).

Західна Волинь з її родючими ґрунтами на лесовій основі, покладами високоякісного кременю, заплавними луками, більш захищеними від вітрів і придатними не лише для випасання худоби, а й для рільництва, виявилася густо заселеною пізньотрипільськими племенами. Їх поселення, щоправда, не були великі, як в попередні часи в південній частині, і не існували так довго на одному місці. В період розквіту культури Кукутень-Трипілля окремі поселення склалися з тисячі будинків утворюючи «села» у вигляді великого овалу. Наприклад, Майданецьке на Правобережній Україні, де проживало одночасно, ймовірно, 1500 родин, а кожна з них могла складатися із 5–6 членів, всіх жителів Майданецького могло нараховуватись 10 тис. чоловік, а в пізніший період їх кількість зросла до, приблизно, 20 тисяч. Подібні поселення існували по 100–200 років! [Відейко, 2003, с. 96, 97].

За час свого довгого періоду існування трипільська культура зазнала значних змін. Це особливо помітно в кераміці. Якщо в ранньому періоді, орнамент складався з відтисків, прокреслень, інкрустувань білою пастою, то пізніше з'являється посуд з червоно-чорним декором (двобарвний), червоно-чорно-білий (трибарвний). Фарби на керамічні вироби наносилися перед випалюванням. Кольори, символічні знаки, взагалі орнамент або передавав традиційні елементи оздоблення, або мав певний магічний,

ження праісторії Волинської височини всі ці процеси є важливими бо, по-перше, проникнення населення з Подунав'я були, імовірно, частими; по-друге, кожного разу ми зустрічаємо пам'ятки з особливими рисами посуду, декору, які часто непросто ідентифікувати на приналежність до певної культури, періоду.

Населення лінійно-ямкової культури мало жваві контакти обміну з лендельськими та іншими, більш віддаленими групами, про що свідчить обмін посудом.

Південніше Добруджа, у Фракії в цей час розвивалися культури Сава та Маріца. Їх людність оселялася на терасах річок, зводячи чотирикутні будинки з навісами (що нагадували мегарони), вони робили інкрустований білою пастою посуд, інколи фарбували його в червоний колір. Практика подібного оздоблення помічається пізніше у виробках інших культур — тиса-полгарського кола, лійчастого посуду, кулястих амфор, чудово оздоблена кераміка яких в такому стилі знаходиться і на Волині (Зимне, Баїв, Голишів, Хорів та ін.).

Із поселень цих культур (Сава та Маріца) відомі перші вироби з металу — мідні шила, дрібні прикраси. (Це уміння напевно вони перейняли з сусідніх територій, а саме Близького Сходу). Коли ж були виявлені великі поклади міді у Фракії (а добувати їх почали шахтовим способом), тоді розпочалося більш масове виробництво металевих виробів-прикрас: браслетів, намиста. Були й великі сокири (типу Яшлодані), що виконували роль атрибутів високої суспільної позиції їх власників. Розвиток видобутку та обробки міді зумовив зростання багатства місцевих спільнот, виділення еліти, пожвавлення контактів цього регіону із зовнішнім світом. Основою їх господарства було землеробство та скотарство. З цим населенням пов'язані перші піктограми, нанесені на посуд, та глиняні плакетки. Такі знахідки вважаються першими кроками в напрямку винайдення письма. Для цієї людності характерне пошанування жіночих божеств, що й бачимо у фігурній пластиці. З середини V тис. до н. е. на Нижньому Дунаї земля оброблялася вже за допомогою рала, яке тягнули запряжені воли або корови.

Ці приклади наведені для з'ясування витоків тих культурних змін, які відбувалися на Волинській височині в енеоліті. Все

сказане вище має початкову формулу — «вперше». Згадані новації йшли з Близького Сходу (Малої Азії) — навички початкового землеробства, скотарства, обробки міді, пізніше бронзи, духовній сфері, мистецтва, вірувань. Населення Подунав'я, Балкан творчо засвоювало винаходи, досягнення, тому порівняно швидко проявлялися наслідки цих культурних взаємозв'язків на теренах Східної Європи — передусім в Подністров'ї, на Волині.

З визначним етноісторичним феноменом Трипілля Західна Волинь більш тісно стала пов'язуватися наприкінці мідного віку. За періодизацією Т. Пасек, то був етап СІ пізньотрипільської культури. Пам'ятки цього періоду відомі і на Східній Волині (Колодяжне, Троянів, Городок) [Энеолит СССР, 1982, с. 229], і на Західній (Листвин, Хорів, Голишів, Луцьк – Гнідава, Підгайці).

Західна Волинь з її родючими ґрунтами на лесовій основі, покладами високоякісного кременю, заплавленими луками, більш захищеними від вітрів і придатними не лише для випасання худоби, а й для рільництва, виявилася густо заселеною пізньотрипільськими племенами. Їх поселення, щоправда, не були великі, як в попередні часи в південній частині, і не існували так довго на одному місці. В період розквіту культури Кукутень-Трипілля окремі поселення склалися з тисячі будинків утворюючи «села» у вигляді великого овалу. Наприклад, Майданецьке на Правобережній Україні, де проживало одночасно, ймовірно, 1500 родин, а кожна з них могла складатися із 5–6 членів, всіх жителів Майданецького могло нараховуватись 10 тис. чоловік, а в пізніший період їх кількість зросла до, приблизно, 20 тисяч. Подібні поселення існували по 100–200 років! [Відейко, 2003, с. 96, 97].

За час свого довгого періоду існування трипільська культура зазнала значних змін. Це особливо помітно в кераміці. Якщо в ранньому періоді, орнамент складався з відтисків, прокреслень, інкрустувань білою пастою, то пізніше з'являється посуд з червоно-чорним декором (двобарвний), червоно-чорно-білий (трибарвний). Фарби на керамічні вироби наносилися перед випалюванням. Кольори, символічні знаки, взагалі орнамент або передавав традиційні елементи оздоблення, або мав певний магічний,

Г. ОХРИМЕНКО, М. КУЧИНКО, Н. СКЛЯРЕНКО
М. СОБУЦЬКИЙ, В. ОХРИМЕНКО

ВИВЧЕННЯ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ ГОЛИШІВ НА ВОЛИНІ

Топографія, стратиграфія. Поселення Голишів розташоване за 1 км на захід від однойменного села в ур. Замчисько (Луцького р-ну Волинської обл.) на останці розмірами 200x120 м, що примикає до лівого берега р. Черногузки — лівої притоки Стиру. При виборі місцевості перші поселенці — носії маліцької та волино-люблінської культур, а також наступні — пізньотрипільської общини (ПТК) — враховували сприятливе для оборони її місцезнаходження: зі сходу останець обмежений руслом р. Черногузки, з інших боків — болотистою долиною. Сам пагорб підноситься на 6–7 м над долиною і міг бути додатково укріплений. Судячи з відсутності шару гумусу на прилеглий до останця частині берега, можна припустити, що тут віддавна не було лісу. Далі, за 0,5–0,7 км, шар гумусу та підґрунтя на рівній підвищеній площині корінного берега значний — до 0,50–0,60 м.

Землі, придатні для обробітку (кілька га), знаходяться східніше і західніше від поселення й тягнуться смугою на 1 км по обидва боки річки. На цих підвищених заплавних луках могли бути і пасовища. Під час меліоративних робіт у 1970 р. пам'ятка Голишів була виявлена агрономом Д. Онуфриком. У 1972–1973 рр. тут проводилися розкопки Волино-Дністровською експедицією під керівництвом М. Пелещишина та Р. Чайки якими досліджено майже 2000 м² площі поселення (дві третини).

Поселення Голишів має особливе положення: 1) це найбільш висунута на північний захід пам'ятка ПТК; 2) знаходиться біля умовної межі Полісся та Лісостепу, 3) вона найближче розташована до скупчення пам'яток культури лійчастого посуду (КЛП) в басейні р. Луги та Західного Бугу: Зимне, Лежниця, Черчичі, Бубнів, Маркостав, Литовеж, Бужанка та ін.; 4) Голишів є одним з найбільших та довгочасних поселень ПТК Західної Во-

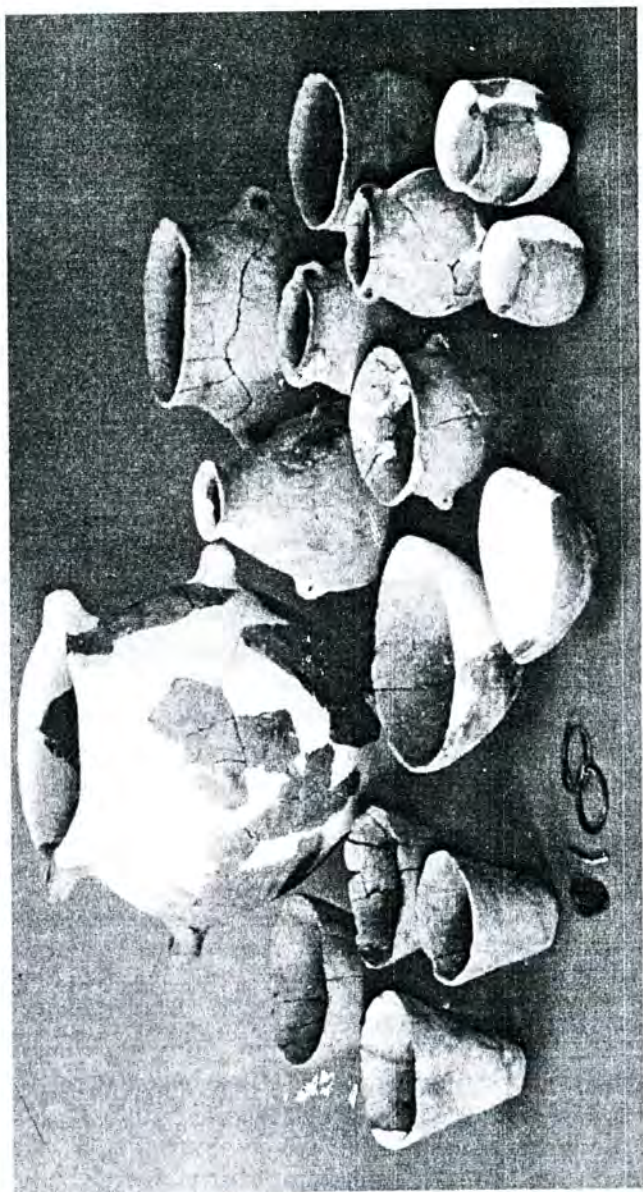

Рис. 1. Кераміка з поховання ВЛК Гарбатувка Колонія (воєводство Люблінське)
(за М. Поланською)

нашу думку, лише частина є пізньотрипільськими [Пелещишин, 1973, с. 231; Пелещишин, 1974, с. 326–327]. Скупчення глиняної обмазки під об'єктами № 2, 3, 4, 7, виявлені на глибині 0,2–0,3 м, на думку О. Позіховського, слід віднести до пізнього середньовіччя або залізного віку.

Припускаємо, що на дослідженій площі могло бути не більше 10 наземних одно- або двокамерних жител, розташованих по овалу. Лише з південно-західного боку, де є пологий спуск у заплаву р. Черногузки, відсутні житлово-господарські комплекси. Центральна частина пагорба була вільною від забудови. Поряд з будівлями знаходилося кілька господарчих та сміттєвих ям, залишки вогнищ. На площі поселення та, меншою мірою, в об'єктах, виявлено кераміку (більше 2000 фрагментів у 1972–1973 рр. і така ж приблизно кількість у 2004–2005 рр.), вироби з кременю, каменю, кістки та рогу, остеологічні матеріали, відходи крем'яного виробництва. Серед знахідок переважає кераміка — кухонна (97 %) та столова.

На дослідженій площі стратиграфія культурних шарів така: 0–0,5 м — деструкований чорнозем, який містить подрібнену багаторічною оранкою кераміку XVI–XVII століть та окремі поодинокі знахідки (ножі, прясла, наконечники стріл); 2) нижче — 0,3–0,5 м — давній ґрунт сіро-бурого кольору з матеріалами доби енеоліту; 3) 0,2 м — світліший від попереднього перехідний шар, нижче якого знаходилася материкова глина.

У процесі розкопок досліджено вісім ям різного призначення, 5 з яких належать до маліцької та волино-люблінської культур. Особливий інтерес становлять 5 вищезгаданих ям, оскільки на сьогодні на Західній Волині їх виявлено небагато, тому чимало аспектів житлового та господарського будівництва залишаються нез'ясованими. Крім цього, вдалося простежити й стратиграфічне співвідношення: яма № 5 волино-люблінської культури перекриває яму № 2 маліцької культури.

Багатшими на матеріали були ями № 1 та № 2. Обидві вони мають неправильну в плані форму і, очевидно, спочатку використовувалися для вибирання глини. Склад знахідок такий: глиняний посуд, вироби з кістки, рогу і кременю. До крем'яних

знарядь належать кутові та серединні різці, кінцеві скребки, ножі. Заготівками до них слугували короткі пластини (довжина не більше 10 см), виготовлені з темно-сірого західноволинського туронського кременю.

Вирізняється кількісна серія мотикоподібних предметів, виготовлених з рогів та лопаток великих диких тварин (рис. 55), прокол на розколотих вздовж трубчастих кісток (рис. 46:8).

У складі кераміки виділено дві технологічні групи: А — для якої властива залощена поверхня сірого, коричневого, чорного кольорів, домішки дрібного піску та шамоту; Б — поверхня вирівняна, сірого та чорного кольорів, у глиняній масі переважають домішки крупного піску та шамоту. Спільними рисами обох груп є висока якість випалу, однакові типи посуду.

Домінуючими типами посуду на поселенні маліцької культури були: а) біконічні миски з плавно відігнутими назовні вінцями та заокругленими боками; б) конічні миски; в) невеликі біконічні амфори з рижкоподібними ручками на перегині тулуба. Для орнаментування використані відбитки пальців та нігтьові заципи, нанесені в максимальній випуклості тулуба. В окремих випадках орнаментальний ряд заповнений пластичними виступами.

Для маліцької культури рідкісними знахідками є уламки двох глиняних ложок з виступами-ручками та кістяна пронизка.

До горизонту волино-люблінської культури відносяться три округлі в плані ями з плавно звуженими до дна стінками. В їх заповненні та в культурному шарі виявлено досить значну кількість знахідок. Домінуючу позицію тут займають: а) високі та низькі з прямими або злегка виступаючими стінками горщики; б) опуклобок миски з високими, злегка відігнутими назовні вінцями, кубки (рис. 13:1, 2), амфори. Для декорування посуду використані горизонтально витягнуті трикутні в плані виступи по краю мисок, овальні ямки, укладені в трикутники, біла крейдяна фарба нанесена на червоному тлі. Остання використовувалася для орнаментування кубків та, можливо, мисок (рис. 14, рис. 15, рис. 16).

До індивідуальних знахідок волино-люблінської культури відносяться кінцеві скребки на пластинах.

Значно більше за кількістю та різноманітністю артефактів представлена трипільська культура. В перехідному шарі вияв-

лені та досліджені три округлі в плані ями, які в перетині поділяються на два типи: в першому стінки плавно звужуються до дна, в другому — стінки трапецієподібні.

Узагальнений опис та статистика матеріалів

В 2004–2005 рр. на площі розкопів та з поверхневих зборів отримано приблизно 2000 уламків посуду пізнього Трипілля. З них фрагменти від 205 мисок — 10 % загальної кількості керамічного матеріалу.

Від горщиків з карбованим краєм є 106 вінець — 5 %. Від макітроподібних посудин, амфор, глеків походять 75 вінець. Серед цієї колекції кераміки нараховується 301 уламок фарбованого посуду, у т. ч. 64 з ледве помітною оранжевою фарбою, 50 — з вишневою, 29 уламків від посудин темного кольору, покритих зверху оранжевим пігментом, 142 з буровато-оранжевим покриттям, 72 з темно-коричневим кольором, 63 зі світло-бурою барвою (ангобом), 98 уламків походять від столових посудин рожевого кольору. Знайдено також 36 цілих та фрагментованих, переважно конічних прясел, 15 уламків від фігурок тварин (бичків).

Всього крем'яних артефактів — 500. З них 265 знарядь: 8 відбивачів та болосів, 145 пластин із навмисною ретушю та утилізації, 70 відщепів з ретушю, 2 уламки великих шліфованих сокир, 23 різці (серединні, бокові, серединно-бокові) (рис. 33), 3 пластини з заліскуванням до серпів, 7 кінцевих скребків на пластинах, 4 великі скребла на відщепках. Знайдено також 27 пластин без ретуші. До крем'яних комплексів маліцької та волино-любінської культур належить, імовірно, менше 10 % виробів. Вони відрізняються від трипільських меншими розмірами та дещо своєрідною формою.

Виробів з кістки, рогу, ікол кабана, зубів знайдено всього за весь період дослідження пам'ятки 50 (60?). Це сокира або мотика з рогу, що має просвердлений отвір, проколки, провертки, рогові частини мотик, клиноподібні предмети, лошिला та інші прилади для гончарства, накладка до лука та пластина для захисту руки лучника, амулет — зуб ведмедя з отвором.

Отже, у процесі розкопок 2005 року виявлено значну кількість матеріалів, яка дозволяє віднести поселення до ранніх етапів розвитку маліцької та волино-любінської культур. Вперше на

землях України простежено стратиграфічне співвідношення між ними. Значно поповнено джерельну базу трипільської культури (фінальний етап С II), в якій вагоме місце займають окремі знахідки, що належать до культур лійчастого посуду та баденської.

Дослідження пам'ятки Голишів у 2006 році. У 2006 році за час роботи археологічної експедиції на поселенні Голишів у Луцькому р-ні Волинської обл. відкрито близько 140 м² площі в північній периферійній частині поселення, де краї останця роблять пологий нахил. Ця ділянка пам'ятки М. Пелещишиним вважалася малоперспективною для дослідження, бо:

1) тут наявний культурний шар пізнього середньовіччя з вмістом дрібних фрагментів кераміки, цегли, спалених решток дерева тощо;

2) під час меліорації північна частина поселення дуже постраждала внаслідок розорювання глибинним плантажним плугом.

Автор дослідження був абсолютно правий, проте, окремі ділянки (більш заглиблені та незаселені в XVII ст.) залишилися цілими.

Дослідження велися в двох розкопах (№ 1 та №2), які прилягають до розкопу 2005 року — № 1 з північного боку, № 2 — з західного. Стратиграфія у різних частинах поселення має відмінності. В розкопі № 1 шар гумусу був мінімальним — 0,1 м, підґрунтя — 0,3–0,4 м. В розкопі № 2, ближче до центру пам'ятки, він сягав 1 м. Тут знаходилося багато дрібних решток життєдіяльності XVII ст. Ближче до краю острова такий же шар темно-бурого кольору становив 0,6 м.

В обох розкопах виявлено по одному розвалу печі та шість ям. Залишки печей мали вигляд скупчень дрібних уламків печини, які концентрувалися в діаметрі 0,7 м.

Далі переходимо до опису знахідок кераміки. В розкопі № 2 знайдено: 81 фрагмент посуду маліцької та волино-любінської культур, 9 донних частин, в тому числі від 3 мисок, та 48 віничків (переважно ВЛК), 21 орнаментований фрагмент посуду, 1 прясло, 1 коліщатко від модельки воза. Колір керамічних виробів МК темно-коричневий, коричнево-сірий, темно-сірий, темний, у ВЛК — світло-сірий, сіро-коричневий, кремовий, темно-сірий, темний; в середині переважно темний.

Обробка поверхні посуду МК: добре вирівняна, інколи пролощена, у ВЛК — ззовні часто вирівнена та пролощена до блиску, а внутрішня частина оброблена менш старанно.

Домішка в МК: значна кількість піску, менше дрібно- та середньозернистого шамоту або мінералу, схожого до черепашника або вапняка.

Орнамент кераміки МК складається з рядів відтисків — округлих, підокруглих, овальних, підтрикутних заглибин, часто розташованих на перегині тулуба горщика, дрібних округлих ямок (рис. 16, рис. 28).

У МК, ВЛК черепок міцний, на зламі жорсткий на дотик.

Керамічний комплекс ПТК складається з прясел (13 цілих та в уламках, з них орнаментованих — 5), 9 фрагментів фігурок тварин: 2 з них — голови (не бичків), ноги, бічні частини, орнаментовані шнуром або й без орнаменту.

Миски. У колекції є 76 верхніх частин мисок, 6 середніх неорнаментованих та 7 придонних частин. Всі вони півсферичні, з рівним дном. Діаметр їх верхньої частини удвічі більший від діаметра дна (рис. 7; рис. 8; рис. 10; рис. 11).

Максимальні їх розміри — 36–30 см, найменші — 12–18 см у перетині. Колір переважно темний, темно-сірий, сірий, окремі екземпляри рожеві. Поверхня старанно вирівняна з обох боків. Основною домішкою є пісок — дрібний та крупніший. На кількох фрагментах видно сліди червоної фарби, в інших — нерівний випал та відповідно різні кольори — від сірого до чорного.

Горщики та глеки. Виявлено 55 фрагментів вінець з насічками по краю зрізу, 25 фрагментів вінець без насічок і, напевно, без орнаменту на плічках. Від перших виробів збереглося 98 уламків верхніх частин, що мають переважно штампований орнамент, та 23 з шнуровим, поєднаним зі штампом, 8 — лише з шнуровим орнаментом. Верхніх бічних частин без орнаменту — 30, є також 12 фрагментів ручок. Серед елементів бічної орнаментации горщиків можна виділити наступні:

- 1) ряди відтисків лопаточки в один або 2 ряди (15);
- 2) двозубий гребінець або його імітація (14);
- 3) півокруглі відтиски в 2 ряди (2);

4) ряди ямок в 1, 2, 3 лінії (округлих або підовальних — 10) (рис. 2; рис. 3; рис. 4; рис. 5; рис. 6; рис. 9:2).

Отже, всього відтискних елементів декору є 41. До них можна додати уламок невеликого горщика зі специфічним орнаментом — паралельні лінії в середині квадрата. Крім того, було 33 фрагменти з аморфними відтисками, у тому числі — підківками (4). С горщики з вінцями, орнаментованими шнуром із внутрішнього боку або на його зрізі.

Прясла. Прясла переважно конічні, окремі — біконічні, діаметром 3,7–4,2 см, шириною — 2, 3–2, 8–3, 3 см (рис. 61; рис. 62).

Частина з них пофарбована в рожеві, світло-коричневі кольори. Більше половини орнаментована лініями-променями, променями з рядів округлих ямок, зубчиків або відтисками шнура по ребру. При їх виготовленні як домішку використовували пісок, інколи дрібнотовчений шамот або вапняк. Поверхня добре вирівняна.

Фігурки тварин мають ззовні коричневий та світло-коричневий кольори, але домішка більш крупна з зерен кварц-піску, шамоту. Вони міцні, проте тісто ніби менш вимішане. Всі, напевно, були навмисно розбиті. Орнамент складається з відтисків тонкого або ширшого шнура, нанесених навкоси, перехресно. Уламки представлені ногами тварин — бичків, але є 2 відламані голови: одна схожа на ящірку (?), інша — на леопарда (?). Перша видовжена, має приплюснутість посередині, потовщення з боків, глибокі ямки передають ніздрі, рот. На іншій голові посередині глибокими западинами зображено косі очі, відтягнуті продовгуваті складки на місці вух, розкритий розріз пащі, видовженим кутом передано верх голови, обабіч якого нанесено відбитки шнура: з одного боку 3, з іншого — 4. В пластичі достовірно показано хижий настрій тварини.

В колекції уламків фігурок є блок у вигляді цеглини від середньої частини бичка — тулуба з ребристістю посередині. Розміри її такі: 14,5x7,3x3,5 см. Нижня частина рівна — ніг не було.

В розкопі № 1 (найпівнічніша частина останця) відкрито 2 ями: № 1 (діаметром 1,8, глибиною 0,5 м — біля печі) зі східного боку та № 2 — із західного (діаметром 1,6 м, глибиною 0,6 м).

В ямі № 2, що мала діаметр 1,6 м та була плавно опущена в материк на 0,3 м, знайдено 16 кісток великої рогатої та дрібної худоби, птахів (2) і черепахи (1), 14 крем'яних відщепів та уламків пластин, у т. ч. 1 відщеп з ретушшю. Кремінь темного кольору.

Серед керамічних виробів виявлено:

1. Уламок фігурки бичка зі шнуровим орнаментом, добре випалений до сіро-коричневого кольору.

2. Уламки від 5 мисок, оздоблених шнуровим та округло-ямковим декором чорного кольору (діаметром 32, 18, 20, 40, 33, 14 см). Збереглося дно однієї з них — діаметр 8,8 см.

3. 49 бічних уламків горщиків, у т. ч. 3 розмальованих рожевою фарбою, 2 уламки донець, один з них діаметром 6 см.

4. Верхня частина амфори сірого кольору з діаметром вінець 12 см і карбованим краєм та масивна півокругла ручка (можливо, від неї).

5. Фрагмент вінець великої макітри із залишками рожевої фарби, що має діаметр вінець 40 см.

6. 3 орнаментованих верхніх уламки горщиків (один — з трьома рядами двозубого штамп, інші — темного кольору з рядами скобок та відбитками шнура між ними, ще один — з рядами продовгуватих відтисків штампів).

7. Верхня частина невеликого горщика з карбуванням по краю вінець (діаметр 10 см).

8. Уламок вінець горщика діаметром 28 см, світло-сірого кольору з карбованим краєм.

9. Уламок іншого горщика темно-бурого кольору, з діаметром вінець 34 см, карбуванням краю та овальними відтисками в 2 ряди нижче розхилу вінець.

10. Дно миски діаметром 18 см.

11. 4 уламки неорнаментованого горщика, світло-коричневого кольору, виготовленого з домішкою товченої черепашки. Діаметр вінець 32 см, діаметр дна — 10 см.

12. В ямі № 1 (неглибокій — до 0,5 м, що плавно опускалася і мала діаметр 1,8 м) було кілька неорнаментованих бічних фрагментів ПТК.

Крем'яні вироби. Безперечно, використання крем'яної сировини жителями енеолітичної пам'ятки Голишів обумовлювалося різними господарськими потребами: для зрубання дерев, обробки деревини, кістки тощо. Протягом двох сезонів (2004–2005 рр.) зібрано близько 500 кременів, залишених носіями маліцької, волино-люблінської та пізньотрипільської культур.

Артефакти пізньотрипільського періоду, на нашу думку, кількісно переважають, більше ніж в 10 разів. Критерієм визначення належності до ВЛК чи ПТК є розміри виробів (більші в ПТК) та форми — у ВЛК для виготовлення скребків та різців в основному використовували пластини середніх розмірів.

У вище згаданій збірці переважають відщепи — їх кількість доходить до 49 %. Багато пластин з ретушшю утилізації та навмисною — 145 (пластин без обробки лише 27 %) (рис. 37; рис. 42).

З цього можна зробити висновок про пластинчасту техніку розщеплення кременю у носіїв ПТК. Про це ж свідчить великий, підциліндричної форми нуклеус та уламок іншого, що придатні для зняття правильних широких довгих пластин.

Всього за час дослідження пам'ятки знайдено до 10 крем'яних сокир, всі вони пошкоджені. З огляду на імовірну довготривалість поселення ПТК та його величину (кількість жителів, які одночасно тут могли проживати, становила імовірно 40 чол.) виявлено небагато таких важливих універсальних знарядь, які могли використовуватися або в будівництві, або як зброя під час сутичок та на полюванні. Звертає на себе увагу і невелике число пластин з заліскуванням — вкладених до серпів. Зернотерок також виявлено небагато. Мало знайдено скребків (7) та скребел (4), знарядь для роботи зі шкірою та деревом. Показовим є порівняно значна кількість відщепів з ретушшю — 70. Імовірно, крем'яна техніка пізніх трипільців була не виключно пластинчатою, а частково відщеповою (рис. 38:8–10).

За три польові сезони на багатошаровій пам'ятці Голишів, де наявні рештки трьох культурних шарів, є 2–3 десятки артефактів культури лінійно-стрічкової кераміки, знайдено 390 крем'яних виробів: 149 одиниць відходів виробництва та 112 знарядь праці (див. табл. 1):

Колір кременю темний, темно-сірий, з крапинками.

Типи крем'яних виробів:

1. Сокири різних розмірів: найменша з опоки — 6,2x1,7x1,4 см підовальна; інша — крем'яна, суцільно пришліфована, максимальна ширина 6 см, товщина 1,3 см (обламана), імовірна довжина 12 см; а також менша чотирибічна ціла сокирка з пришліфовкою робочої частини — 9,4x2x2,5x2,9 (максимальна ширина). Найбільша сокира частково обламана в обушковому кінці, розмірами 4,7x3,2 імовірна довжина — 14 см (рис. 41:8).

2. Пластини без ретуші великі: 12,5x4,5x1 см, найменша — 6–4 см (рис. 34:1, 4).

3. Вкладені: одна довга пластинка, яка використовувалася як вкладень до серпа, довжиною 19,8 см, максимальна ширина — 3,3 см, товщина — 7–10 мм (рис. 51), інші вкладені — один довжиною 8,9 см, із дуже підлощеною робочою частиною; уламок іншого (6,5 см) має зализкування обох боків, з одного краю є зубчата ретуш; масивний вкладень (обламаний), розміром 7,2x3x1 см, із навскісною струменевою ретушшю (імовірно, ПТК); уламок ще одного — 4,6x2,5x0,5 см; уламок вкладення з зубцями — 3,6x3,2x0,5 см (рис. 44).

4. Скребки. Один з них комбінований, на пластинчатому відщепі — кінцевий скребок та боковий різець: 6x2,4x0,5 см; скребки на пластинчатих відщепах: 6,1x3,8x0,6 см; 6,2x3,2x0,5 см. Робочі частини мають або більш круту або більш полого ретуш. Є два мікроскребки на уламках пластинчатих відщепів: 2,6x1,9x0,5 см та 2,7x1,8x0,6 см (рис. 33:1–7).

5. Різці: на пластинах (7,5x2,2 см) з обабічною ретушшю: на світло-коричневій пластині з двобічною обробкою — серединний, можливо, фінальнопалеолітичний; на пластинчатих відщепах — бокові, серединно-бокові: 5,9x3x0,6 см; 5x2,3x0,7 см; 3x2,3x0,5 см; 5,2x4x1,2 см (рис. 33:9–13).

6. Пластини з ретушшю: великих (12x4,5x1,5 см; 11,1x4,2x1,6 см), з пологою ретушшю з боку черевця та спинки; середніх розмірів: (7,8x2x0,6 см, 7,6x1,7x0,6 см), оброблені з двох боків крутою або пологою ретушшю; малі пластинки: 3x1,5x0,2 см, 5,2x1,6x0,3 см, з дрібною нерегулярною ретушшю, можливо, неоліту. Є уламки пластин зі струменевою суцільною ре-

тушшю, один із країв яких звужується і закінчується різцем або скребком. Подібні вироби на середніх нешироких пластинах, оброблені крутою ретушшю, відомі у КЛП (Рокита Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.) (рис. 33).

7. Ретушери. Один з них на пластині з двобічною (неструменевою) ретушшю (середньо-крупною) — 7,6x2x0,7 см (рис. 41:10).

8. Провертки (2) на тонких пластинах: 5,2x2,2x0,3 см, 3,7x2x0,3 см. Вони оброблені крутою ретушшю з боку спинки та пологою з боку черевця (рис. 41: 11, 12).

Таблиця 1. Крем'яні вироби пам'ятки Голишів із розкопів № 1 та № 2 2005/2006 рр. (північна частина пагорба, культурний шар)

1.	Пластини та їх уламки	66
2.	Відщепи	170
3.	Нуклеуси та нуклеоподібні уламки	5
4.	Пластини з ретушшю	52
5.	Відщепи з ретушшю	32
6.	Скребки	20
7.	Скребла	8
8.	Різці	19 (8 на відщепах, 11 на пластинах)
9.	Сокири: крем'яні з опоки	16 2
10.	Вкладні	9
11.	Ретушери	3
12.	Наконечники стріл	3
13.	Відбивачі, боласи	6
14.	Комбіновані різці-скребки	2
	Всього знарядь	149
	Всього кременів	390

Отже, абсолютну більшість крем'яних виробів поселення Голишів складають відщепи та пластини-заготівки. Це свідчить, що виготовлення знарядь праці здійснювалось безпосередньо на поселенні. Сировиною для їх виготовлення був західноволинський високоякісний кремій туронського ярусу, виходи якого відомі в околиці с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської

обл. (за 30 км від Голишева) та на берегах Черногузки: Баїв, Цеперів, Коршів, Городок.

В розкопах 2004–2006 рр. не виявлено скупчень кременів на місці майстерень. Проте в окремих квадратах (2x2 м) північної частини останця кількість відходів сягала 10–15 штук.

Найбільш характерну групу знахідок складають ножі, виготовлені на пластинчатих півфабрикатах, довжиною 7–17,5 см. Робочі краї пластин загострювали за допомогою скісної струменевої ретуші з боку спинки. Фасетація здійснювалася суцільно або в окремих місцях. Залежно від форми робочої частини ножі відносять до поздовжніх зі скошеним краєм та стрільчастим кінцем, їх кількість приблизно однакова.

Значну колекцію складають кінцеві скребки, робочий край яких підокруглий, часто симетричний відносно поздовжньої осі заготовки, сформований крутою або пологою ретушшю. Деякі вироби підправлені з одного або двох боків лускоподібною ретушшю.

Різці (кутові, серединні, серединно-бокові) виготовлені на уламках пластин, пластинах, відщеплах.

Сокири клиноподібні за формою, прямокутні в плані та перетині. Шліфованим у них є лише лезо. Сліди оббивання сокир прослідковуються за крупними та середньої величини фасетками. Сокири мають довжину 12–15 см, товщину 1,3–3,5 см.

Для копання, на думку М. Пелецишина, призначалися знаряддя прямокутної форми: 15x5,5x0,4–1,2 см. Лезо покрите дрібними сколами [Пелецишин, 1972, с. 8, 9]. Вкладені до жниварських знарядь — серпів мають заліскування з одного боку. Для загострення їх робочого краю використовувалася дрібнозубчата або струменева навскісна ретуш.

Відбійників знайдено всього 5 екземплярів [Пелецишин, 1972, с. 6, 7]. Два з них округло-гранчасті діаметром 4–5 см. Вони мають підтрикутну форму, вужчий кінець яких служив ударною частиною.

Ножеподібні знаряддя виготовлялися на тригранних пластинах, що мали довжину 7–10 см, інколи довших. Їх краї оброблені часто скісною ретушшю (яка є показником належності до пізньотрипільської культури), що виходить за грані пластин. Від-

значається також, що більшість пластин «досить тонкі». М. Пелецишин поділяв їх на кілька типів:

- а) «ножі-вістря» (один довжиною 17,5 см);
- б) ножі з прямим або скісним кінцем;
- в) ножі-скребки.

Пластини оброблялися з боку спинки, рідко — черевця. Ще знаряддя мають або ретуш утилізації або заліскування. Одна з пластин мала дрібнозубчату обробку, можливо, призначалася на серп (довжина 15,5 см), оскільки вістря заповіроване з обох боків. Кілька знайдених пластинок були, ймовірно, вкладеннями до серпів карановського типу і належали до КЛСК. Типовим зразком скребоків є широкі пластини з дугастим робочим краєм. Окремі з них мали ретуш із боків. Частина скребоків виготовлена на відщеплах. У колекції є скребок-струг довжиною 10,5 см на товстій пластині. З пошкоджених ножів і скребоків інколи робили різці, зокрема серединні, серединно-бокові.

Таблиця 2. Опис крем'яних виробів, знайдених під час роботи експедиції М. Пелецишина у 1972 р.

1.	Відщепи	400
2.	Пластини без ретуші	100
3.	Нуклеуси	3
4.	Відбійники	5
5.	Пластини з ретушшю (ножі)	28
6.	Вкладені	28
7.	Мікрівкладні	4
8.	Скребки	15
9.	Скребок-струг	1
10.	Різці	2
11.	Сокири	10
12.	Інструменти для копання	4
	Всього	650

Одержана в 2005–2006 рр. колекція крем'яних виробів в периферійній частині поселення на порівняно невеликій площі — більше 140 м² — приблизно відповідає кількості кременів із

розкопу 1972 р. — 650, де розкрита більша площа (550 — відщепи та пластини — близько 100. Решта 150 виробів, за даними звіту — знаряддя [Пелецишин, звіт 1972, с. 7]. Хоча в дальшому описі знарядь згадано лише 70). За даними М. Пелецишина та нашими розвідками, крем'яна сировина могла видобуватися поблизу — нижче за течією Черногузки та поблизу її впадіння в Стир. Обробка кременю, швидше всього, відбувалася на поселенні. На думку М. Пелецишина, сировина використовувалася економно. Як впливає з наших розвідок — поклади кременю в басейні Черногузки небагаті і рідко знаходяться великі його брили.

Два, знайдені М. Пелецишиним нуклеуси, великі конічно огранені, довжина одного з них 16,5 см.

Крем'яне виробництво ПТК етапу С II на Волині простежене під час розкопок таких поселень, як Костянець-Лиственщина, Листвин-Гострий Горб. На першому з них у 1967 році дослідження проводив М. Пелецишин (600 м²). Крем'яні знаряддя, за його спостереженнями, виготовлялися на самому поселенні або неподалік від нього. Сировина — природні конкреції — підбиралися в розмитих водою місцях на схилах пагорбів. Вироби призначалися для власних потреб [Пелецишин, 1998, с. 90]. Ці вироби склалися з: 1) сокир (11 екз.), довжиною до 9 см; 2) невеликих доліт; 3) ножів кількох типів: на широких тонких пластинах, довжиною до 12 см, з дрібною або скісною боковою ретушшю; т. зв. «ножі-вістря», довжиною 6–9 см, (їх кінці старанно оброблені ретушшю, окремі з них мають зализкування одного краю); ножі на грубих трапецієподібних пластинах, бокові грані яких оброблені скісами, краї затуплені. Автор розкопок припускає, що вони використовувалися як струги. Їх довжина — до 17,2 см.

Скребки були малих та більших розмірів. Робочі краї різні: трохи заокруглені, прямі, звужені, скісні, вони могли використовуватися для різання. Робочий край формувався крутою оббивкою (рис. 41:1–5).

Різці виготовлялися на уламках ножів та на скребках. У великій кількості наявні свердла, провертки, скобелі [Пелецишин, 1998, с. 90, 91].

В Листвині населенням ПТК використовувався кремій, що знаходився в шарі вапняку на глибині кількох метрів обриву мису. Знайдено до 10 тис. відщепів, які залягали суцільним шаром в житлах II, III, IX, а також в ямах [Пелецишин, 1998, с. 90, 91].

Аналізові крем'яного виробництва на цій пам'ятці присвятив увагу В. Конопля [Конопля, 1998, с. 89–102]. На дослідженій площі пам'ятки (1150 м) виявлено значну кількість розщепленого кременю (7299 артефактів), яка концентрувалася переважно в заповненні споруд та ям. В одних ямах зібрано по кілька десятків кременів, в інших — сотні, а в одній — біля трьох тисяч. Відкрито місце крем'яної майстерні, яка проявлялася на поверхні. Тут було майже 7 тис. крем'яних знахідок, що залишилися від виробництва чотирибічних сокир [Конопля, 1998, с. 111], тобто знаходилася спеціалізована майстерня крем'яного виробництва, яка належала жителям цього ремісничого поселення. Важливо підкреслити, що за спостереженнями дослідників, культурний шар обстеженої частини пам'ятки незначний за товщиною і бідний на знахідки. Це підтверджує сказане вище та може вказувати не лише на спеціалізацію у виробництві певних типів виробів, імовірно, для обміну, а й на порівняну короткочасність його існування, можливо, 1–2 роки.

Овальні конкреції кременю в цьому місці мали розміри 18–25 см, рідше 30–35 см. Колір сколів напівпрозора-сірий, темно-сірий, чорний із світлими плямами. Взагалі, на думку В. Коноплі, «крем'яна сировина з мізоцької височини відзначається прекрасними петрографічними властивостями та високою хімічною чистотою, про що свідчить вміст у ній кремнезему (94–98 %), і належить до найкращих ґатунків західноволинського кременю турону, яка була в ті часи чи не найціннішою у Центральній та Східній Європі» [Конопля, 1998, с. 111].

Для розпізнання пізньотрипільських крем'яних виробів серед маліцьких та волино-люблінських на поселенні Голишів важливими є дані про вироби з поселення Листвин. Середні розміри знайдених тут нуклеусів (97 екз.) — 142x98x61 мм, за формою вони конічні, призматичні, сплющено-циліндричні. Пластини (71 шт.) мали такі розміри: довжину 51–184 мм, ширину 16–60 мм, товщину 4–21 мм (середній показник — 109x34x10 мм).

До знарядь з пам'ятки Листвин належать ножі (106 екз.), пилки (12 екз.), кушнірські приладдя (бокові скребки — 19 екз.), 2 стамески, 5 стругів. Ретушованих відщепів — лише 12 екземплярів [Конопля, 1998, с. 89–102].

Кістяні вироби. Знаряддя праці, вироби, прикраси, амулети з кістки, зубів та рогу становлять меншу за кількістю і, порівняно з іншими, невелику категорію знахідок, проте достатню для вивчення в загальних рисах цього виробництва. Всього за час дослідження пам'ятки 1972, 1973, 2004, 2005 рр. їх знайдено до 50–60 штук. Частину виявлено в об'єктах, іншу — за межами або у викидах. Більшість із них належна до поселення пізньотрипільської культури, як більш довгочасного, менше — до маліцької та волино-люблінської. Їх можна поділити на дві категорії: 1) знаряддя, тобто вироби, які мають ужиткове призначення; 2) прикраси та амулети.

До першої категорії відносимо: а) рогові мотики; б) сокири з отвором, які могли використовуватись як зброя чи знаряддя праці; в) проколки, провертки, орнаментири (їх розрізнення за призначенням без трасологічних перевірок встановити важко); г) накладки; д) клини (які, на нашу думку, використовувалися для розколювання деревини); ж) лощила та подібні до них предмети для гончарства, ретушери тощо.

Увесь цей поділ інакше, як візуально (а отже, і приблизно), зробити не можна, але в загальних рисах спробуємо охарактеризувати комплекс артефактів із рогу, кісток (трубчатих та плоских, зубів, іклів диких кабанів).

До рогових мотик належать, імовірно, частини рогових відростків, пришліфованих із робочого кінця, клиноподібних, що мають розміри приблизно 10x4 см (останній показник в найтовщому місці). Всього подібних виробів виявлено 6 (рис. 59:1, 2). Протилежний до робочої частини кінець має сліди розрізування (імовірно, крем'яними різцями) або розрубуючих ударів крем'яною сокирою.

Сокири з отвором є рідкісними — виявлено лише 2 екземпляри. Ці вироби могли мати до 20 см довжини. Їх отвір, припускаємо, просвердлювався так само, як у кам'яних — за допомогою трубчастої кістки та піску (рис. 59:3).

Проколки, провертки робилися, як сказано вище, на трубчатих та плоских кістках шляхом обточування робочого кінця, який

міг бути більш або менш звуженим і залежав, напевно, від операцій, для яких призначався. Їх пересічна довжина 6–10 см. Вони становлять найчисельнішу категорію: 14–15 зразків (рис. 46:8). Один з подібних виробів має отвір у верхній частині, що є нетиповим для проколка, тому виникає сумнів з приводу призначення.

До категорії орнаментирів та інших знарядь гончарів відносимо, з деяким сумнівом, чотири вироби. Вони за формою подібні до проверток, але не мають загостреності робочого краю.

До лощил пропонуємо віднести 2–3 вироби: два з ікол кабана; одне тонке гладеньке; інше з заглибленою борозенкою, прокресленою навмисне різцями, та розколотою навпіл частиною плоскої широкої кістки, зашліфованою з обох боків.

До категорії накладок (до знарядь чи для лучників) відносимо вироби з просвердленими отворами. Всі вони зашліфовані з обох боків і точно їх призначення встановити дуже важко.

Клини, як сказано, використовувалися, можливо, для розколювання рівних дощочок (чи дощок). Вони загострені з одного боку, їх робочий край то заокруглений, то звужений, то рівний. Всі представлені уламками, можливо, тріснули від постійних ударів киянкою (7) (рис. 56:1). Їх довжина могла складати 10–8 см.

До рідкісних знахідок належить ікло ведмедя з отвором (амулет), а також підчотирикутний виріб із ікла дикого кабана з двома отворами на кінцях, який міг використовуватись або як накладка на руку лучника, або як прикраса до одягу.

Література

1. Козак Д., Прищепа Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині. — К. «Корвін пресс», 2004. — 300 с.
2. Археологічна спадщина Яна Фітцке: Збірник праць. — Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. — 486 с.
3. Тищенко Т. Палеонтологічна колекція К. А. Татаринова у фондах волинського краєзнавчого музею // Волинський музей: історія і сучасність. — Луцьк, 2004. — Вип. 3. — С. 139–141.
4. Конопля В. Кременеобробне виробництво поселення трипільської культури Листвин // Волинсько-подільські археологічні студії. — Львів, 1998.
5. Пелецишин Н. Раскопки в с. Гольшев Волинской обл. // АО 1972 г. — М., 1977. — С. 231.
6. Пелецишин Н. Раскопки у с. Гольшев Волинской обл. // Археологические открытия 1973 г. — М., 1974. — С. 326–327.
7. Пелецишин М. Звіт про роботу Волино-Дністровської експедиції біля с. Голішів Волинської обл. за 1972 р.

0 1 2 cm

Рис. 1. Голишів. Культурний шар. Внутрішня частина миски з лініями та насічками

1

2

0 1 2 cm

Рис. 2. Голишів. Культурний шар. Верхні частини горщиків

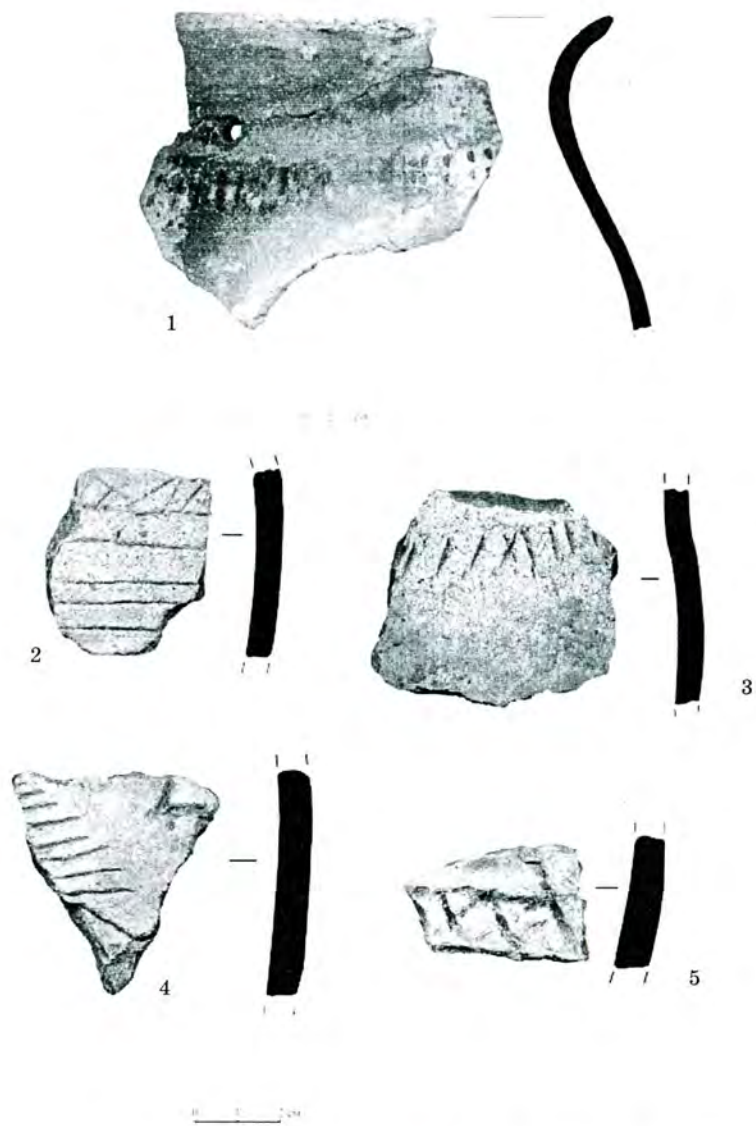

Рис. 3. Голишів. Культурний шар. Кераміка ПТК

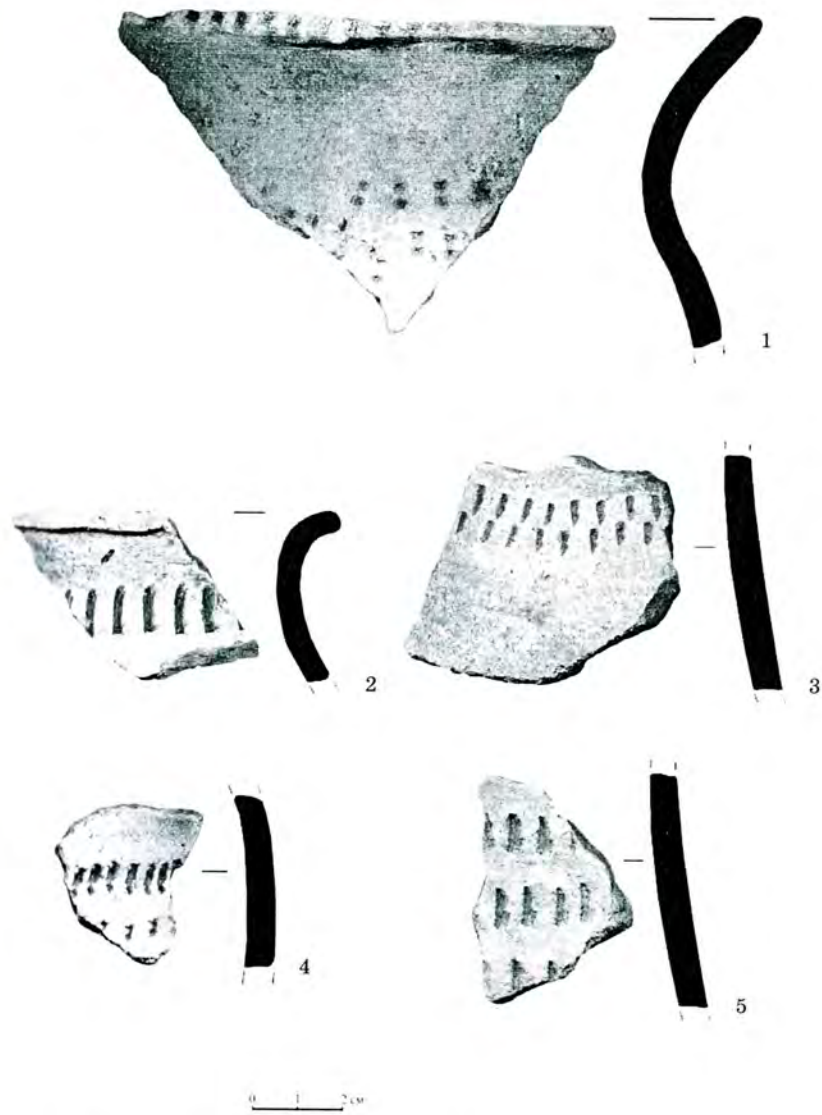

Рис. 4. Голишів. Культурний шар. Кераміка ПТК

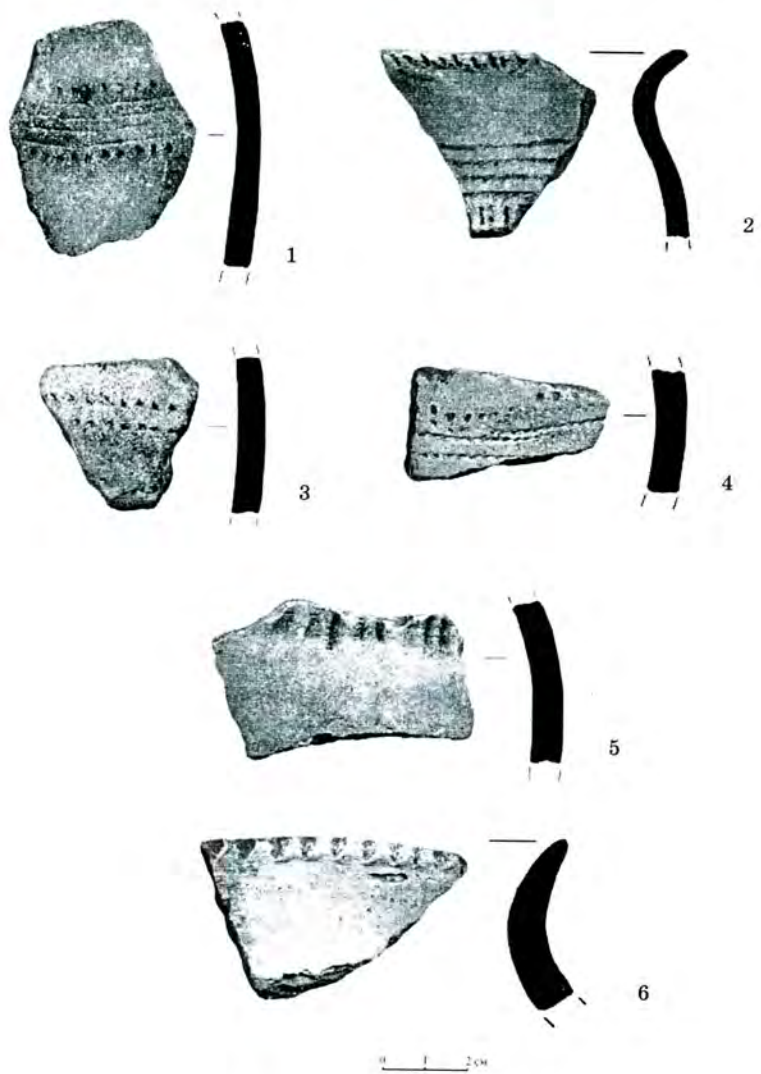

Рис. 5. Голишів. Культурний шар. Кераміка ПТК

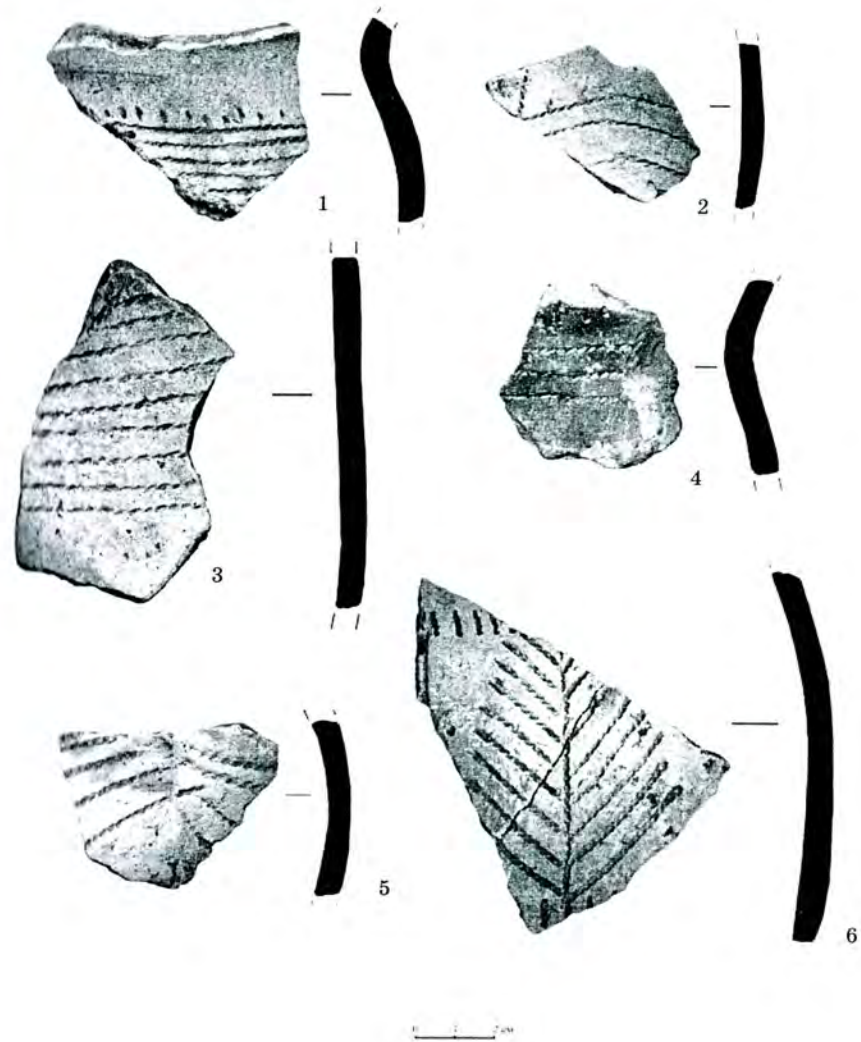

Рис. 6. Голишів. Культурний шар. Кераміка ПТК

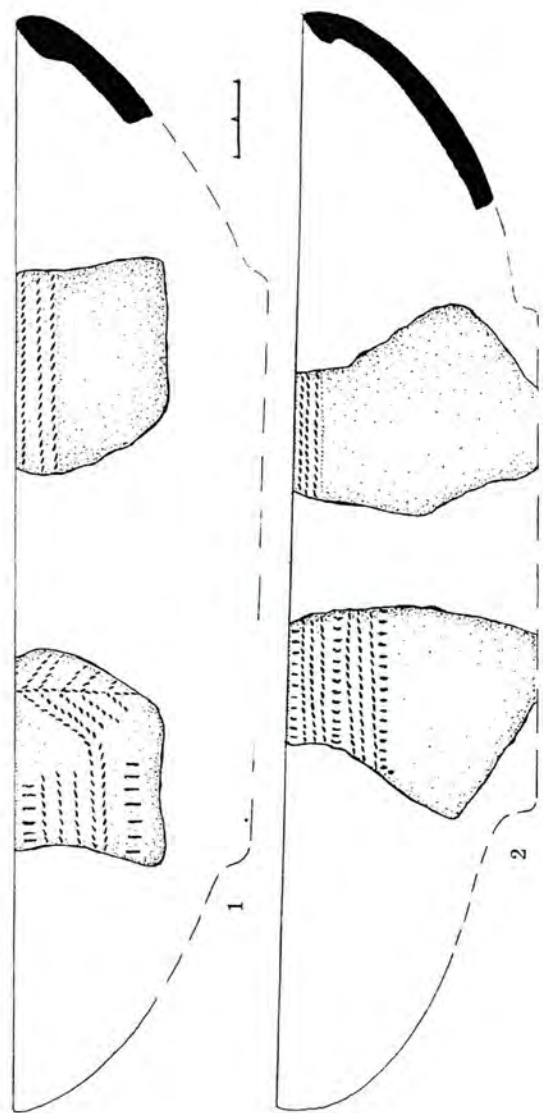

Рис. 7. Голишів. Культурний шар. Миски ПТК (за Г. Охріменком)

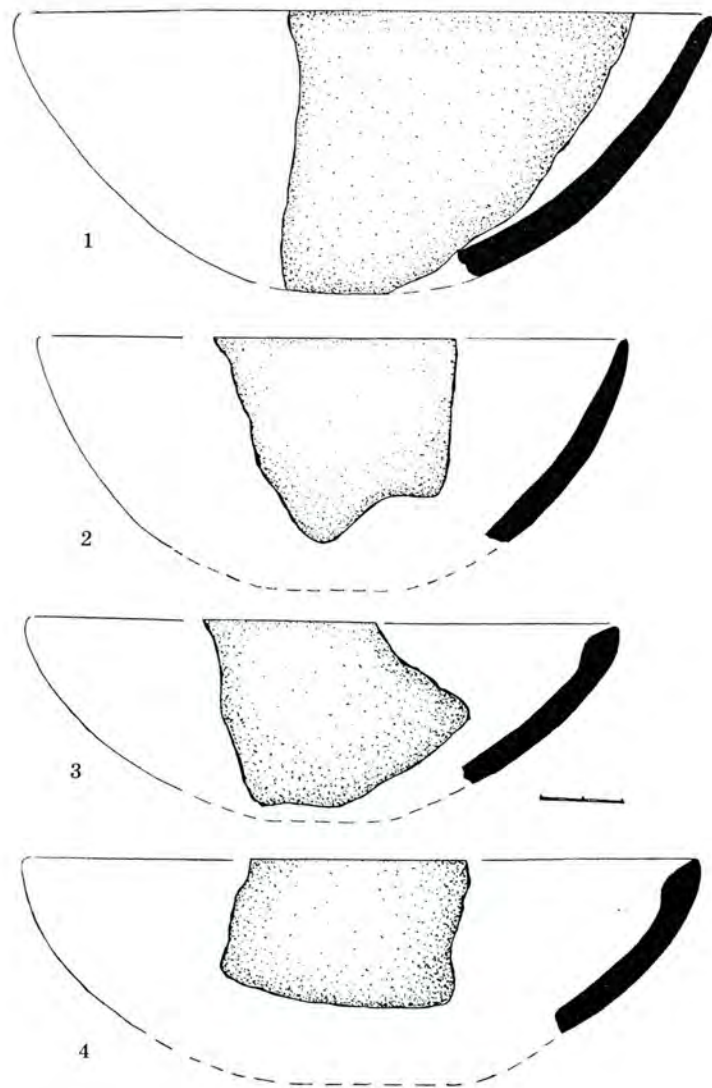

Рис. 8. Голишів. Культурний шар миски ПТК (за Г. Охріменком)

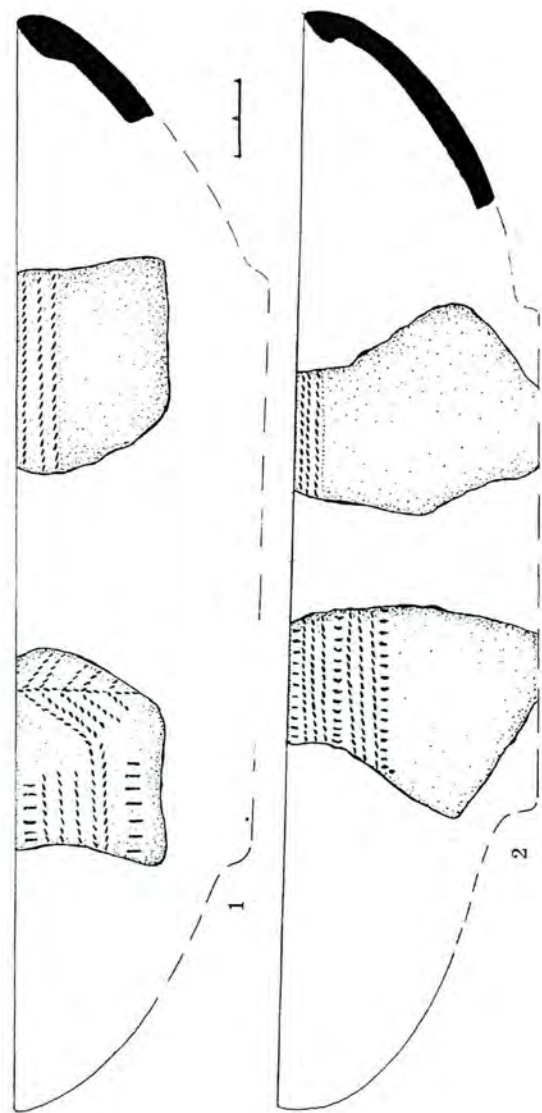

Рис. 7. Голишів. Культурний шар. Миски ПТК (за Г. Охріменком)

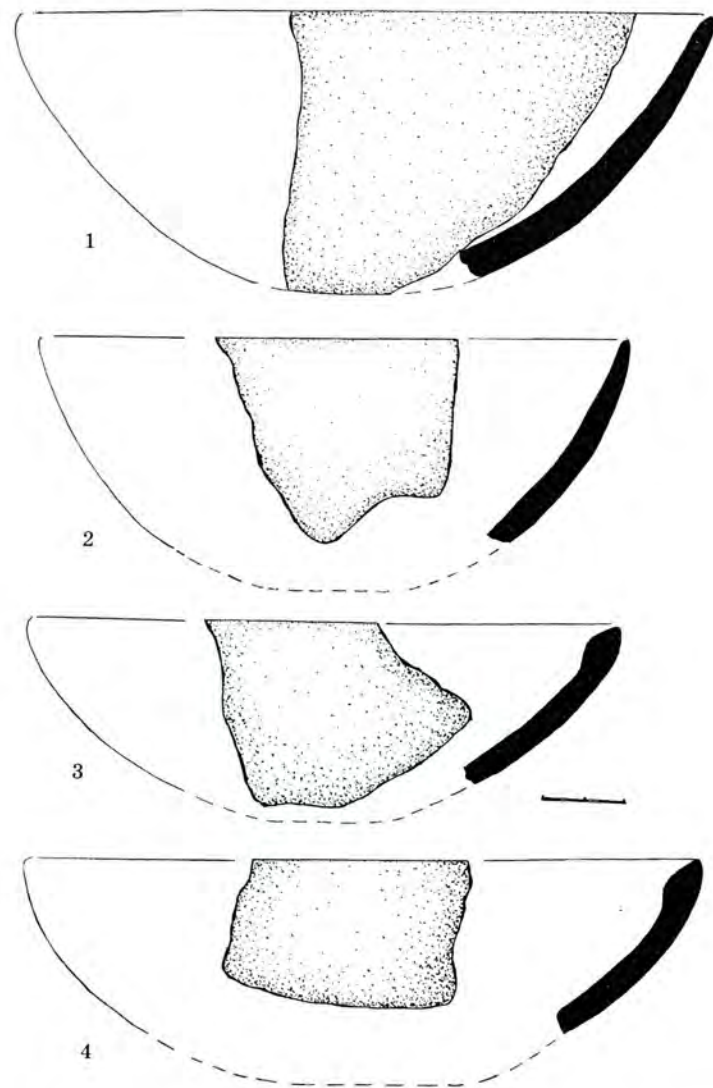

Рис. 8. Голишів. Культурний шар миски ПТК (за Г. Охріменком)

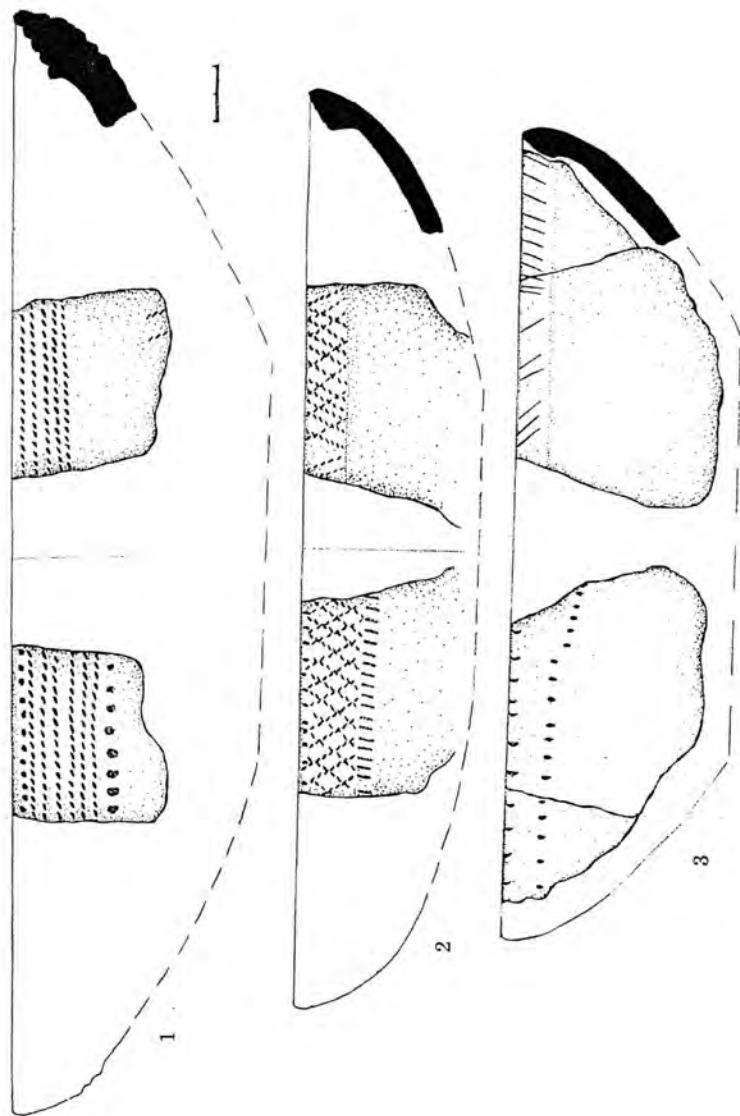

Рис. 11. Голишів. Миски ПТК (за Г. Охріменком)

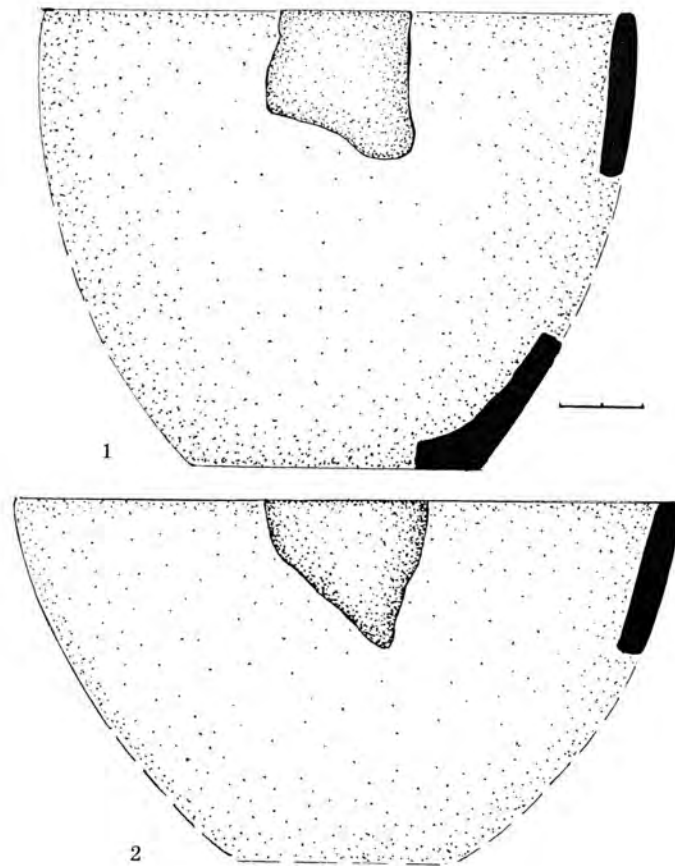

Рис. 12. Голишів, 2006. Розкоп 1. Кераміка ВЛК (за Г. Охріменком)

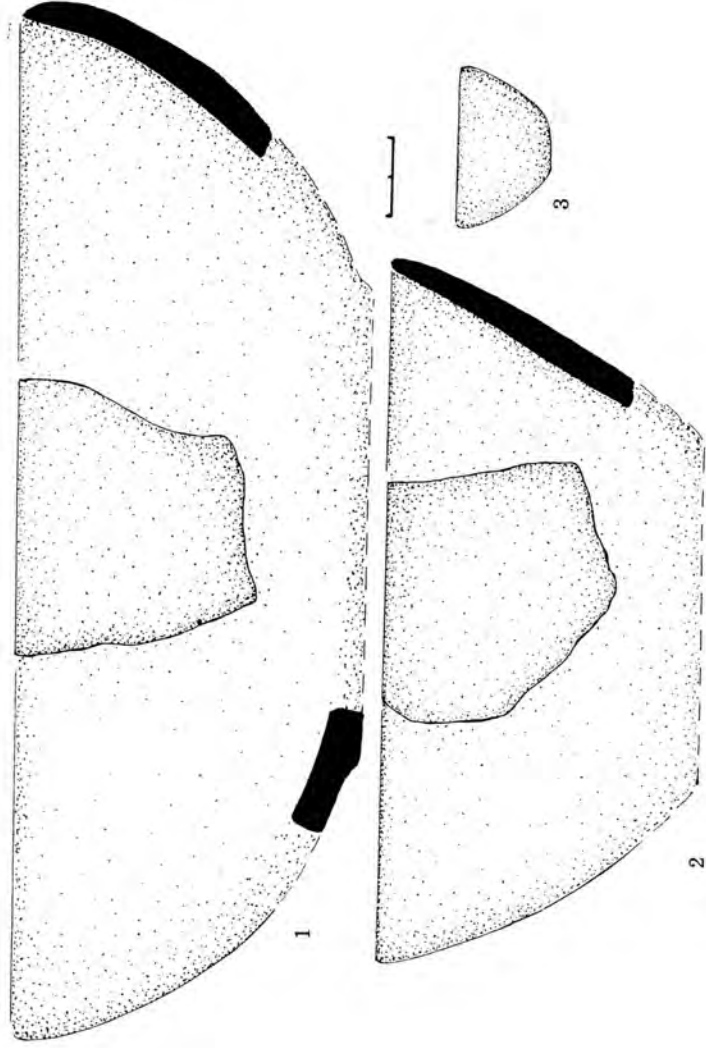

Рис. 13. Голишів, 2006. Розкоп 1. Кераміка ВЛК
(за Г. Охріменком)

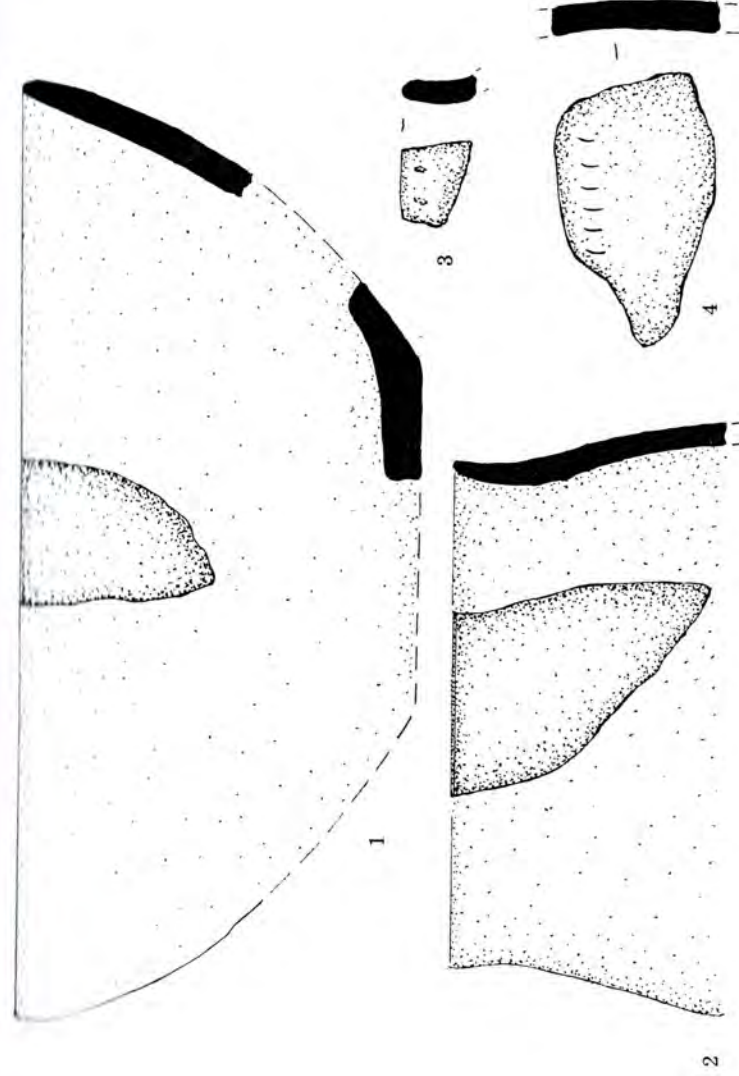

Рис. 14. Голишів, 2006. Розкоп 1. Кераміка ВЛК, МК
(за Г. Охріменком)

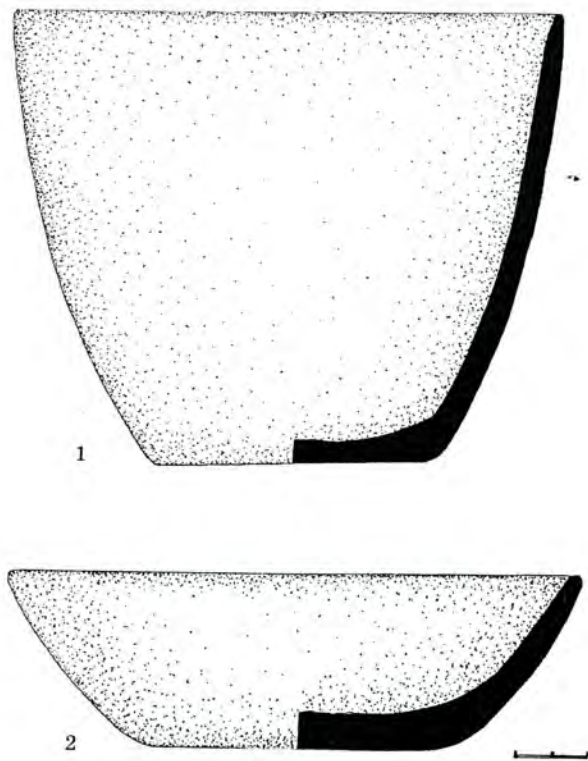

Рис. 15. Голишів 2006 р. Розкоп № 1. Кераміка ВЛК.
Графічна реконструкція (за Г. Охріменком)

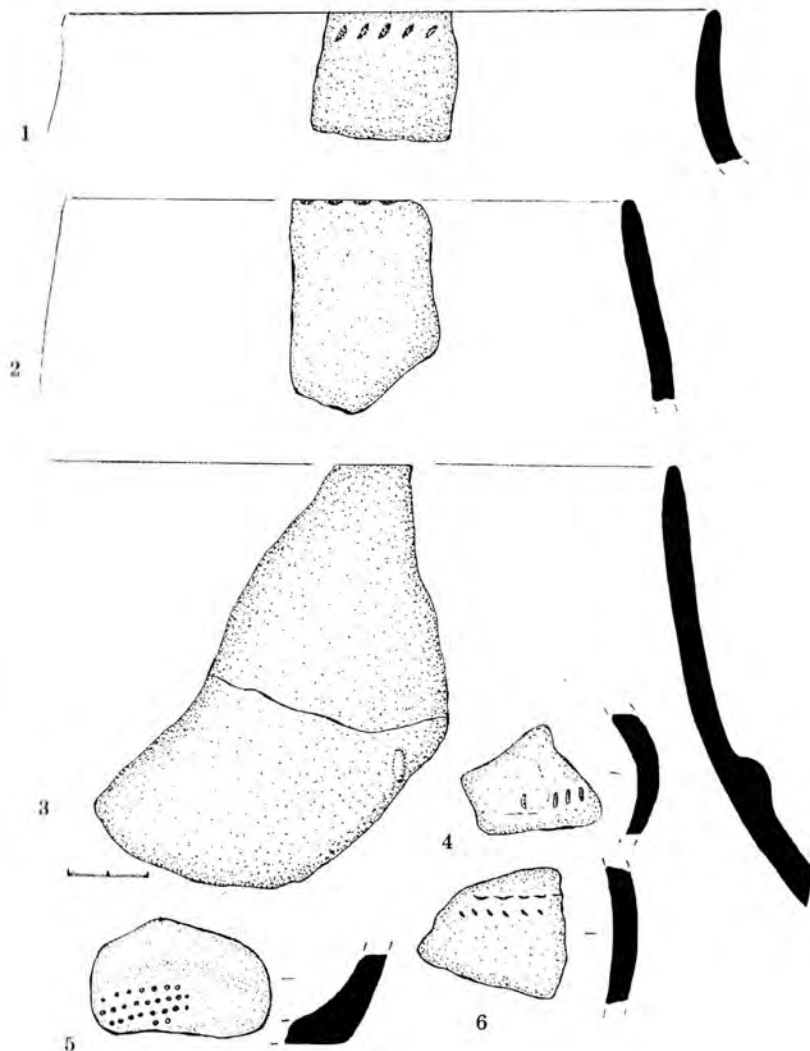

Рис 16. Голишів, 2006. Розкоп № 1. Культурний шар.
Кераміка МК, ВЛК (за Г. Охріменком)

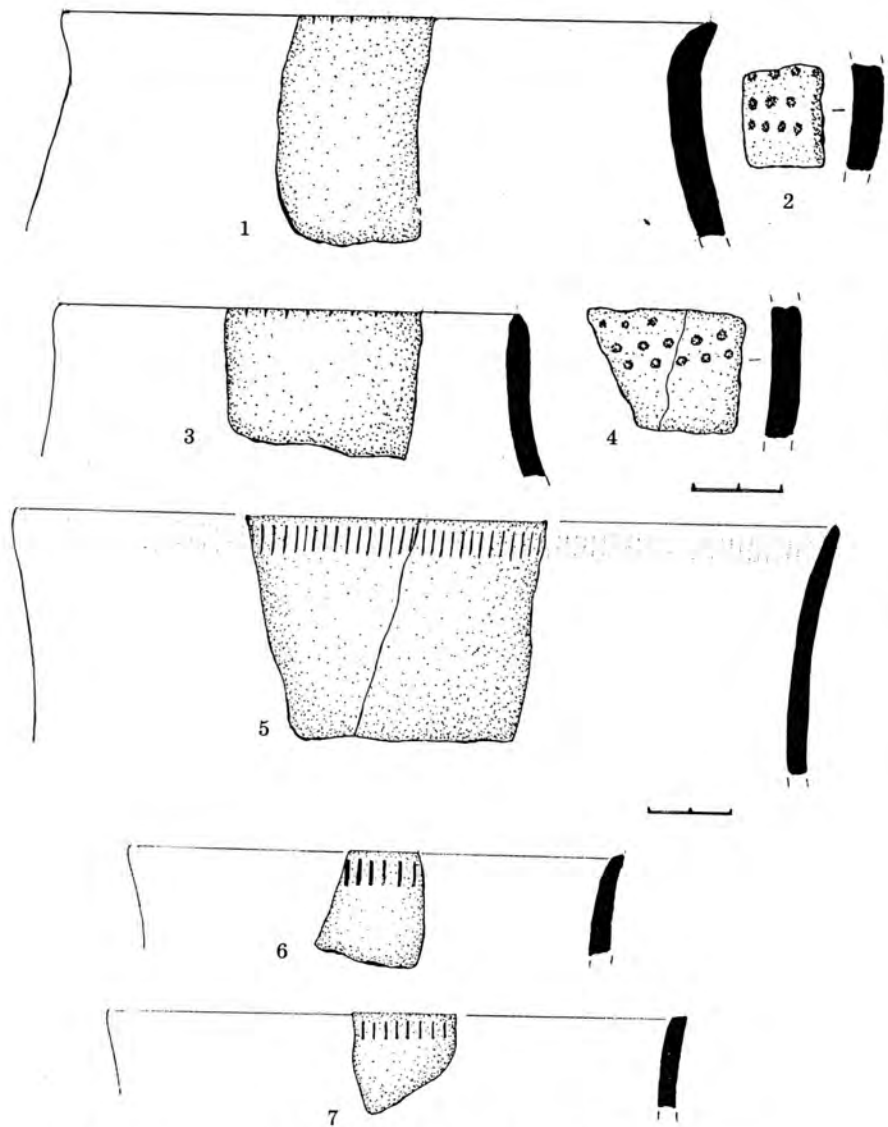

Рис. 17. Голишів, 2006. Розкоп № 1. Культурний шар.
Кераміка МК, ВЛК (1-4) та КЛП (5-7) (за Г. Охріменком)

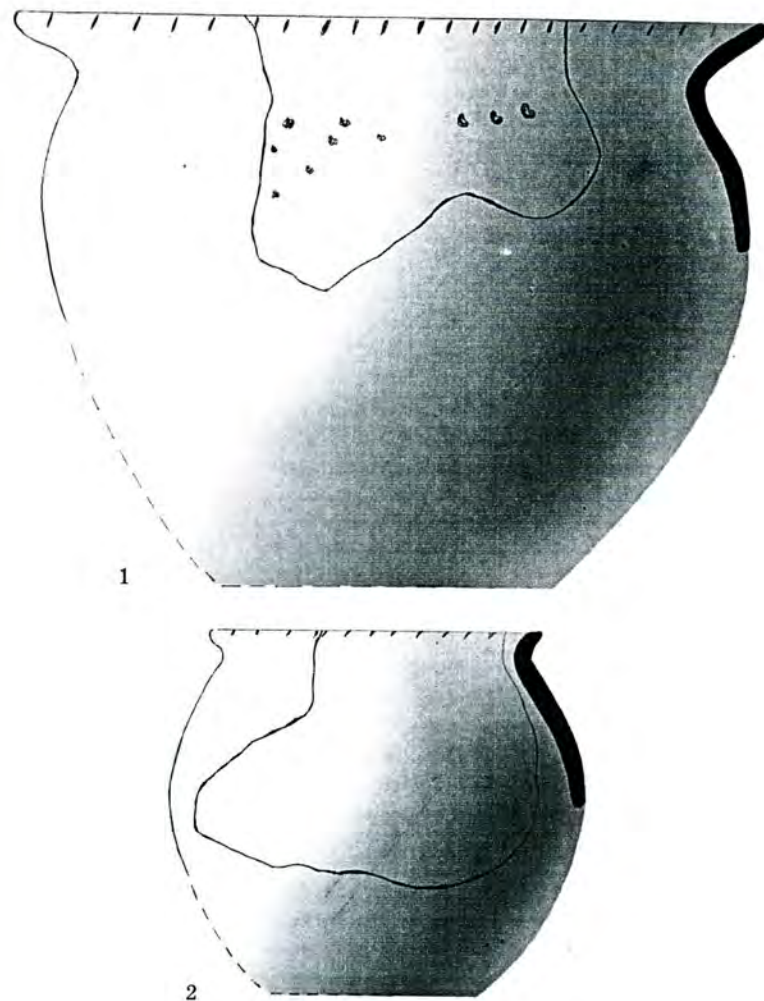

Рис. 18. Голишів, 2006 р. Розкоп № 2. Культурний шар.
Графічна реконструкція горщиків ПТК

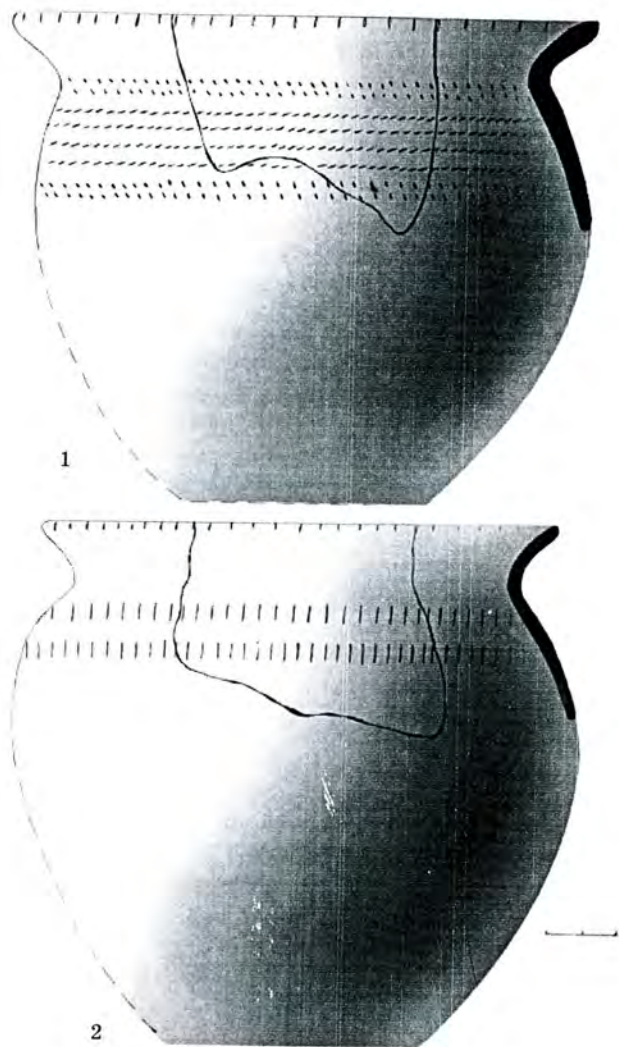

Рис. 19. Голишів, 2005–2006. Культурний шар.
Графічна реконструкція горщиків ПТК

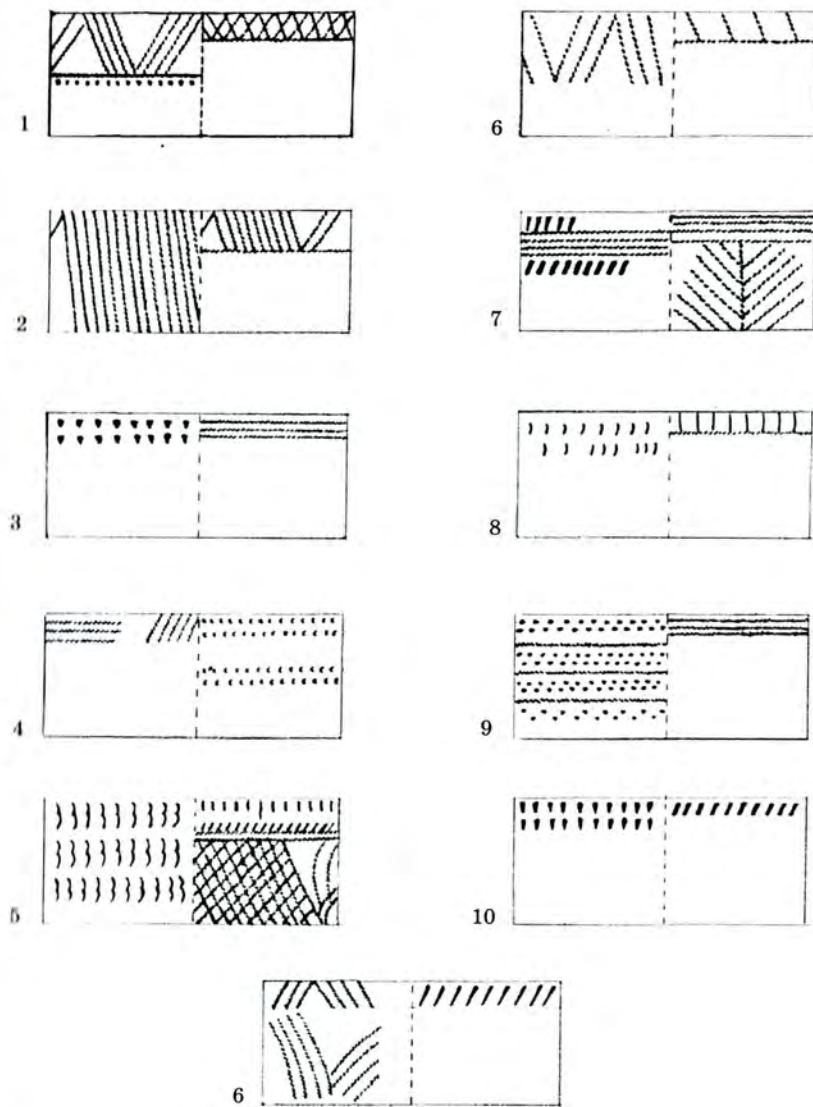

Рис. 20. Голишів. Зразки декорування пізньотрипільських мисок

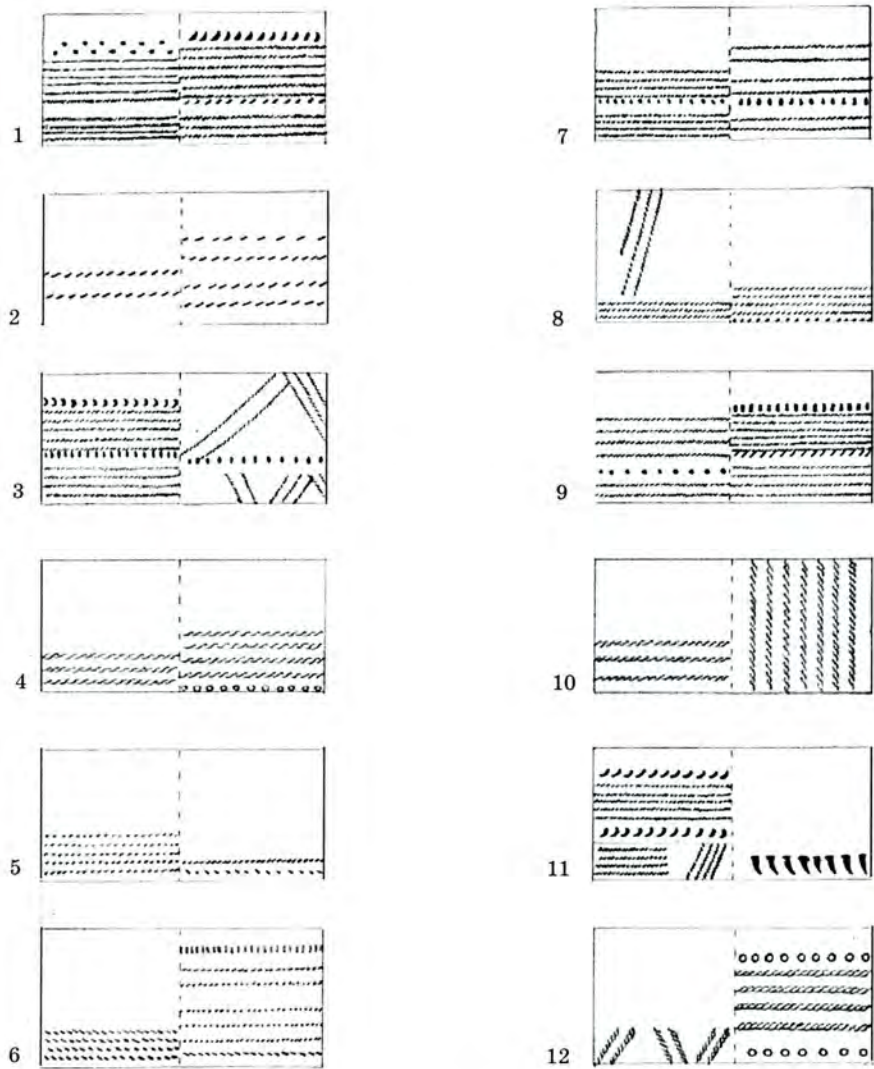

Рис. 21. Голишів. Зразки декорування пізньотрипільських мисок

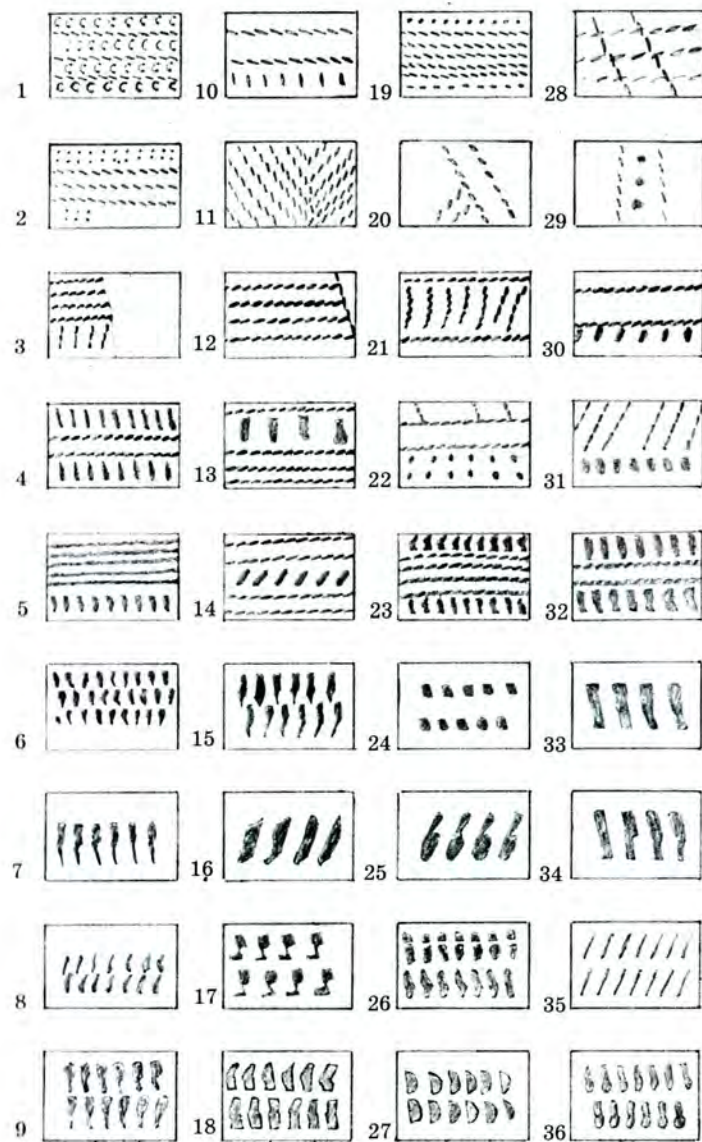
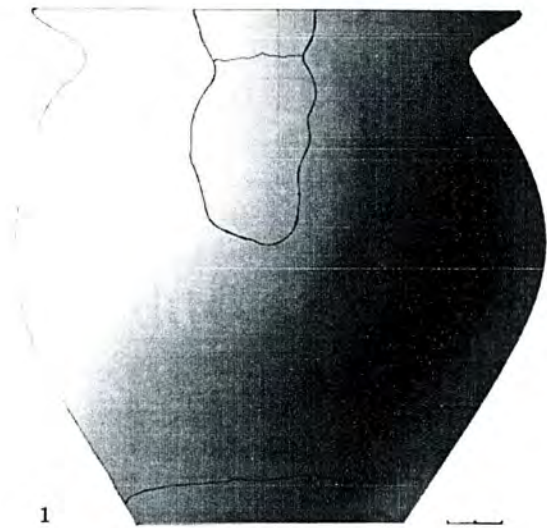
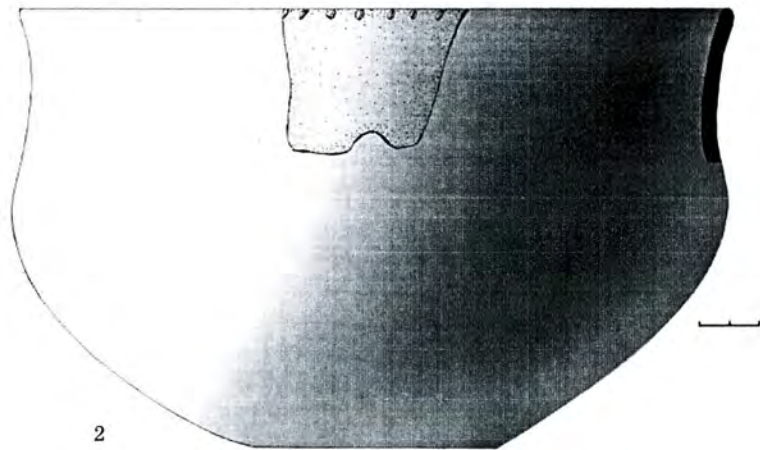

Рис. 22. Голишів. Зразки декору

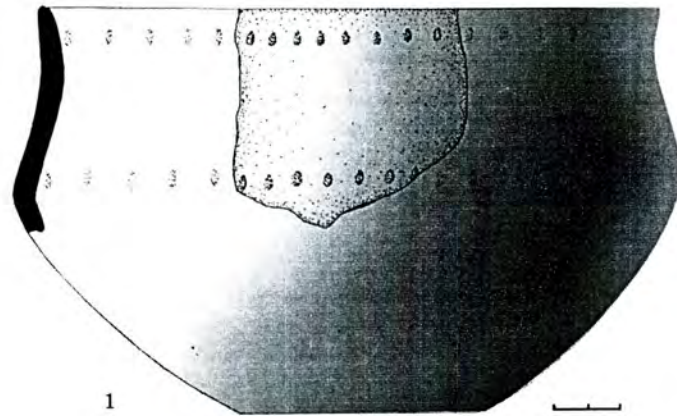

1

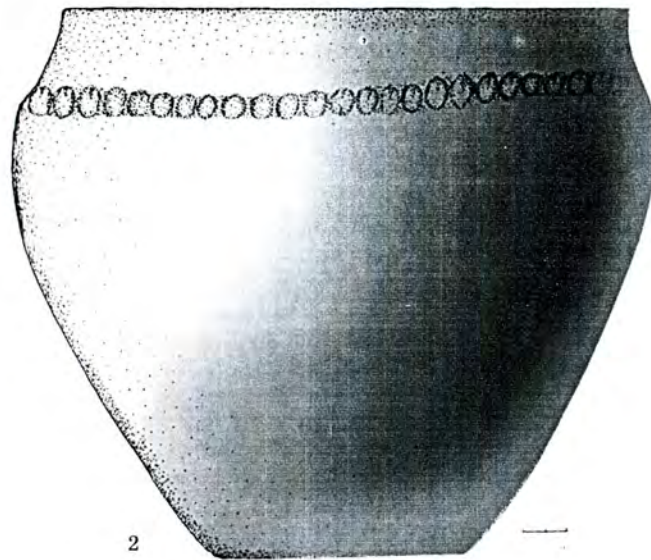

2

Рис. 23. Голишів, 2006. Розкоп № 1. Графічна реконструкція керамічних виробів: ПТК (1), маліцької культури (2) (за Г. Охріменком)

1

2

Рис. 24. Голишів, 2005–2006. Графічна реконструкція посудин (горциків) маліцької культури (за Г. Охріменком)

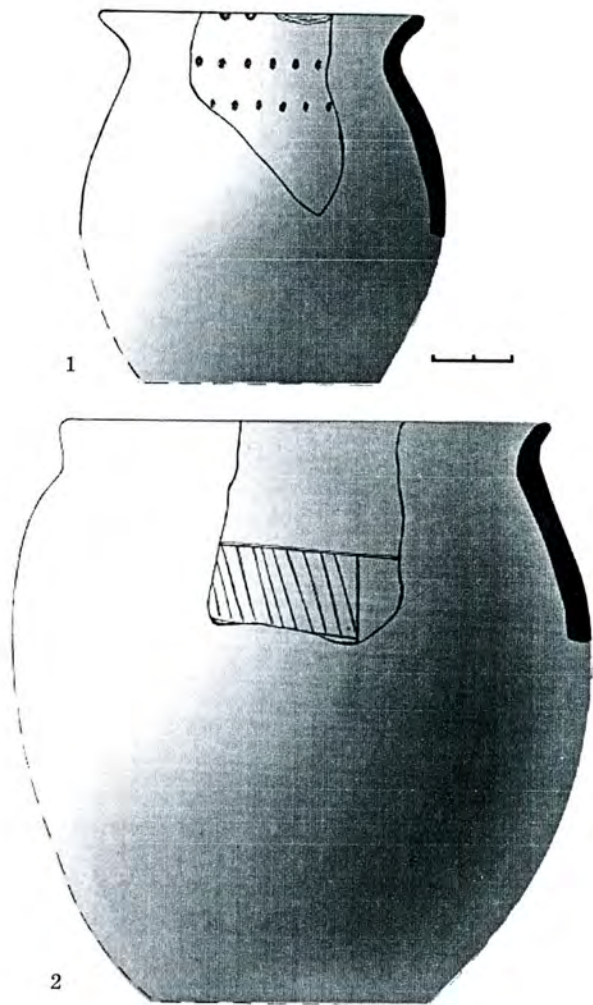

Рис. 25. Голишів, 2006 р. Розкоп 2. Реконструкція горщиків ПТК (за Г. Охріменком)

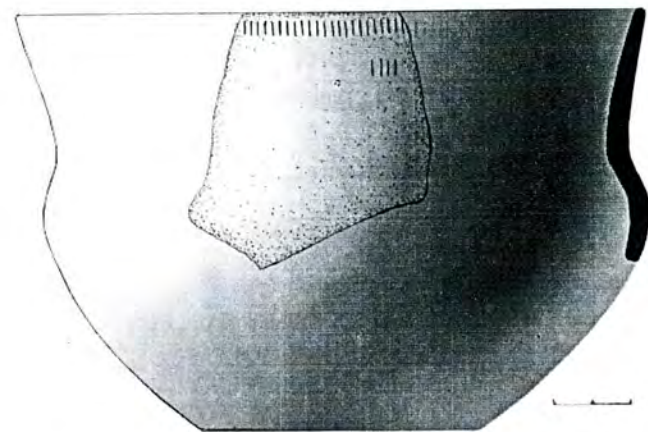

Рис. 26. Голишів. Реконструкція посудини культури лійчастого посуду (за Г. Охріменком)

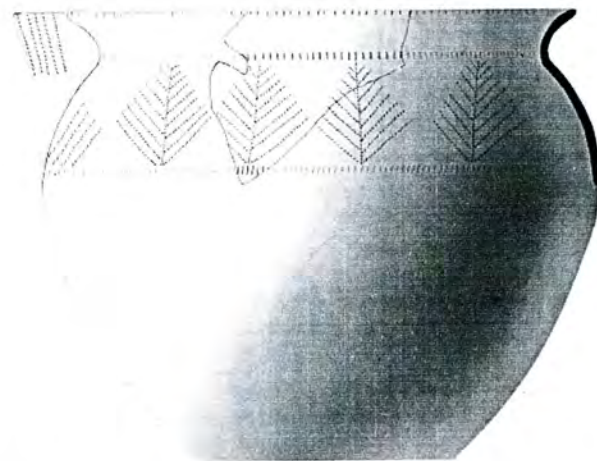

Рис. 27. Голишів, 2005 р. Розкоп 1. Реконструкція горщика пізньотрипільської культури (за Г. Охріменком)

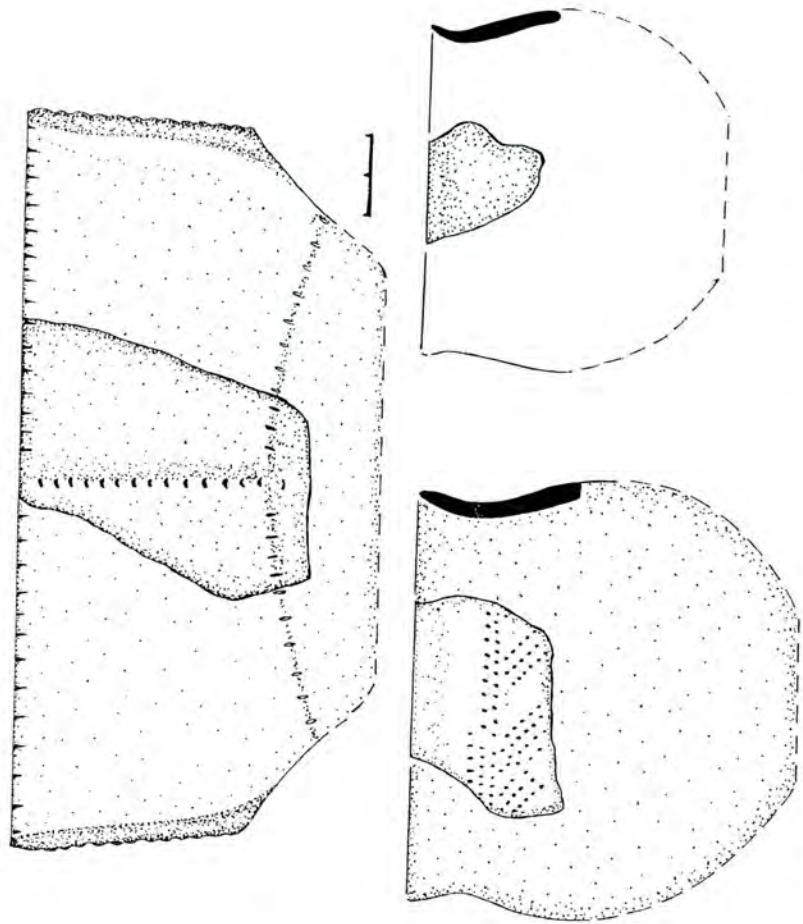

Рис. 28. Голишів, 2006 р. Розкоп 1 з ями № 3. Реконструкція горщиків
маліцької культури (за Г. Охріменком)

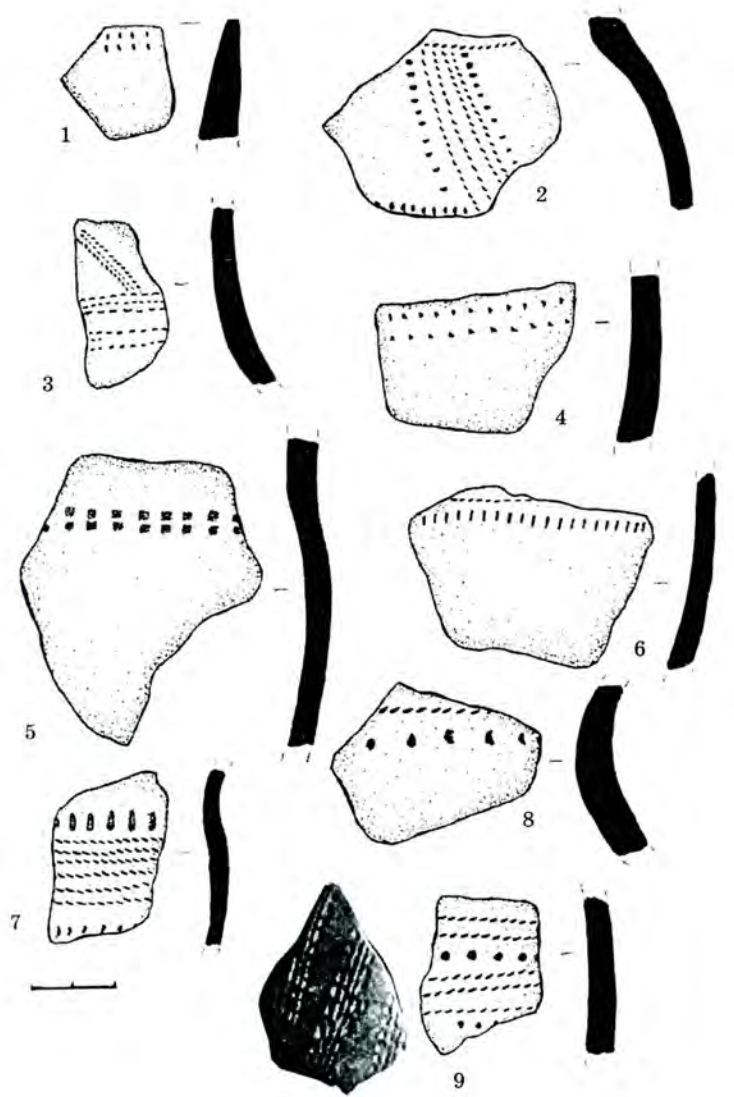

Рис. 29. Голишів. Кераміка ПТК та маліцької культур (3, 8a)

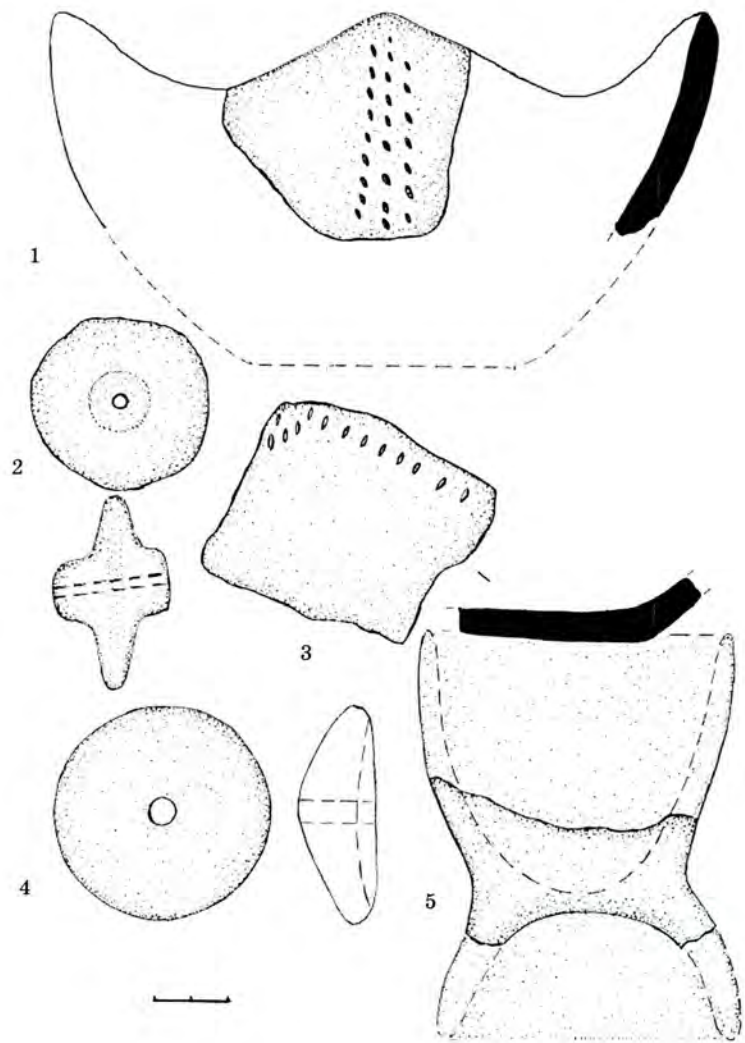

Рис. 30. Голишів. Керамічні вироби МК та ВЛК

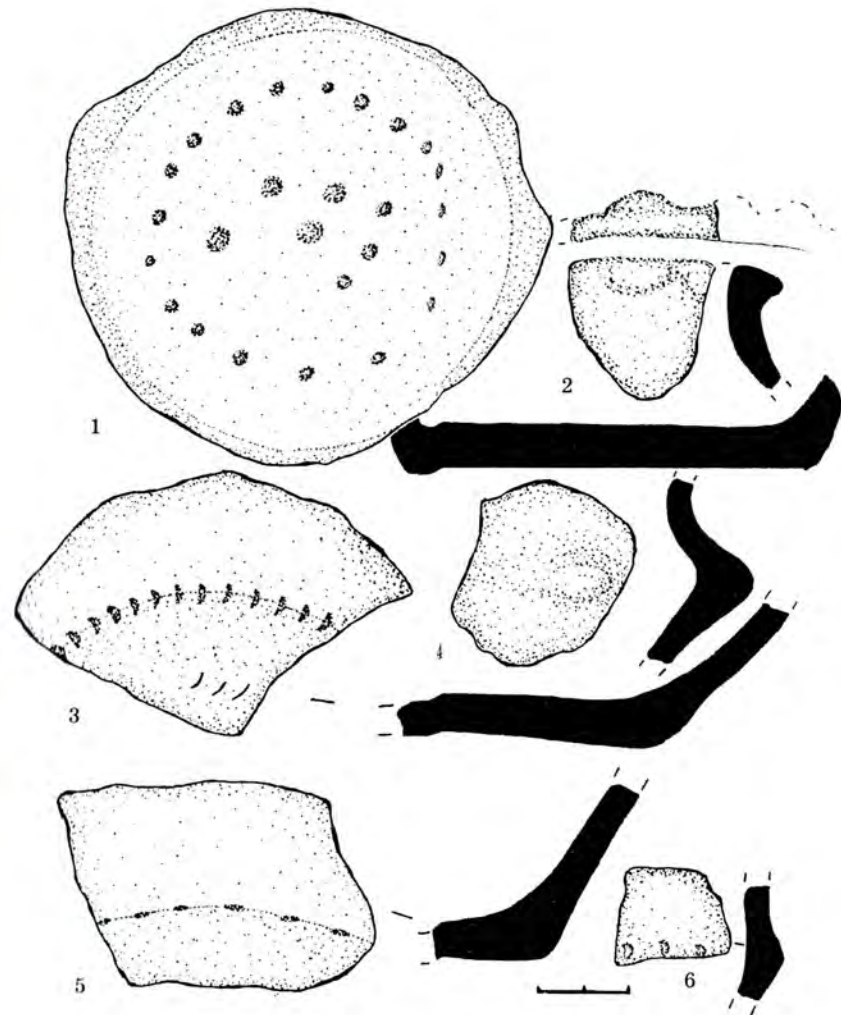

Рис. 31. Голишів, 2005 р. Розкоп 1. Кераміка МК, ВЛК
(за Г. Охріменком)

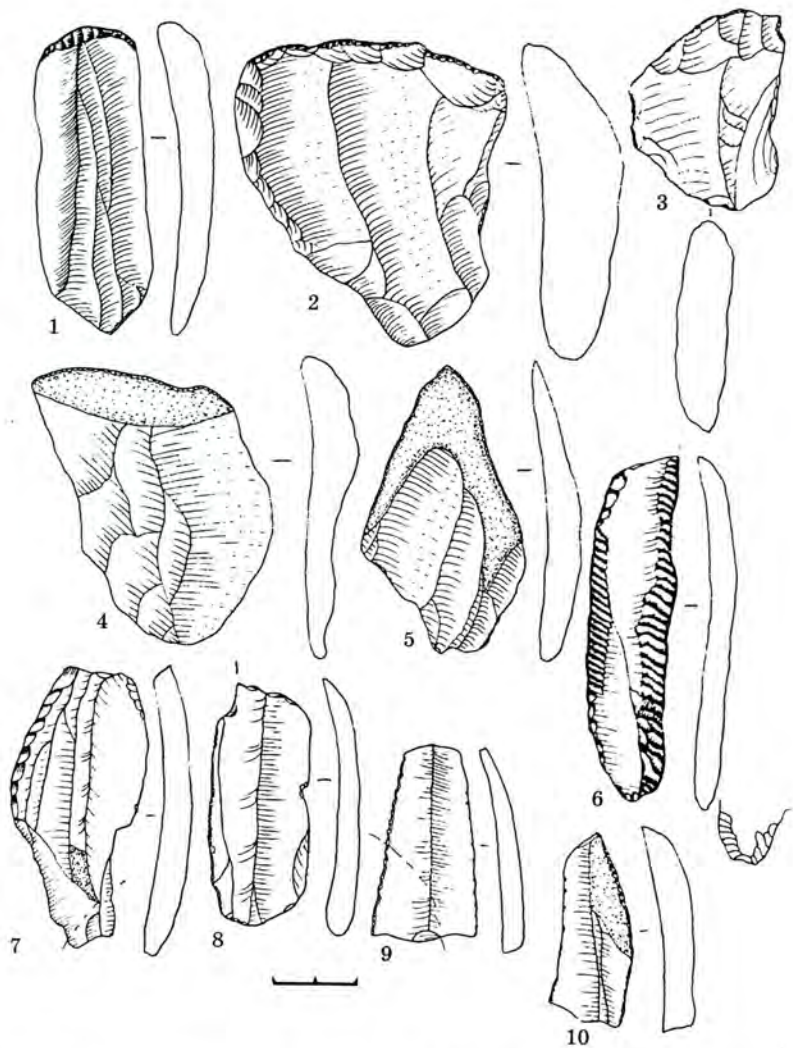

Рис. 32. Голишів. Культурний шар. Крем'яні вироби
(за Г. Охріменком)

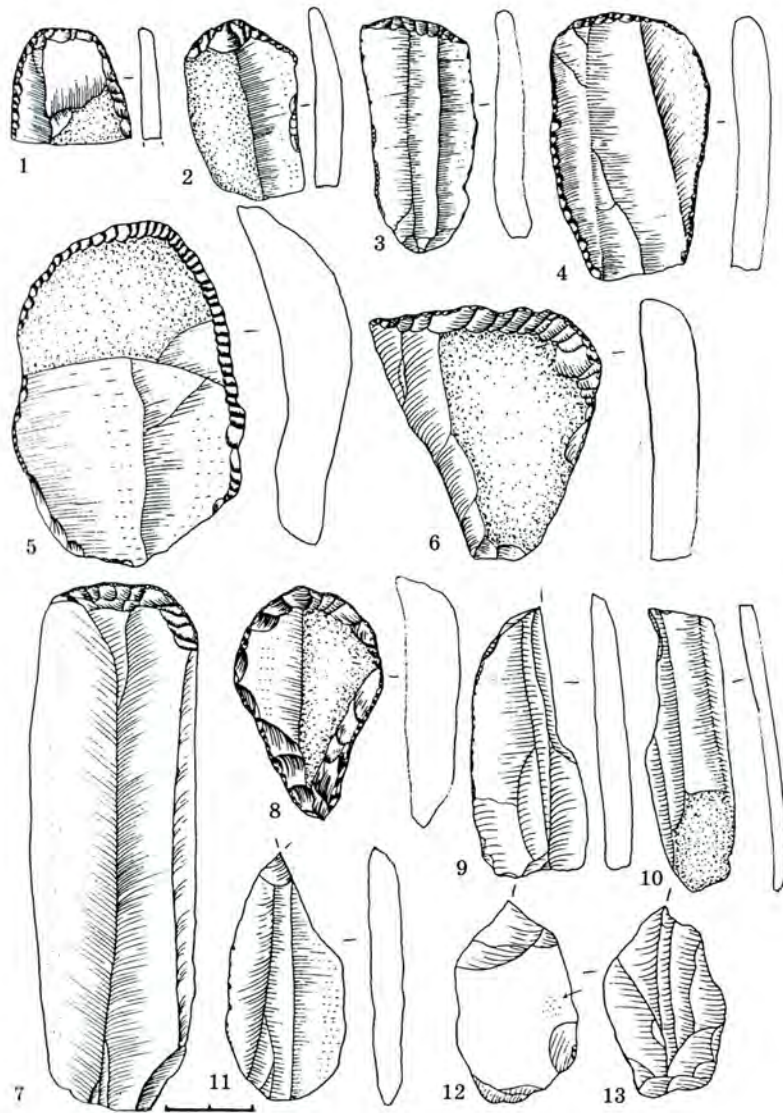

Рис. 33. Голишів. Крем'яні вироби: скребки (1-7),
скребок-проветка (8), різці (9-13) (за Г. Охріменком)

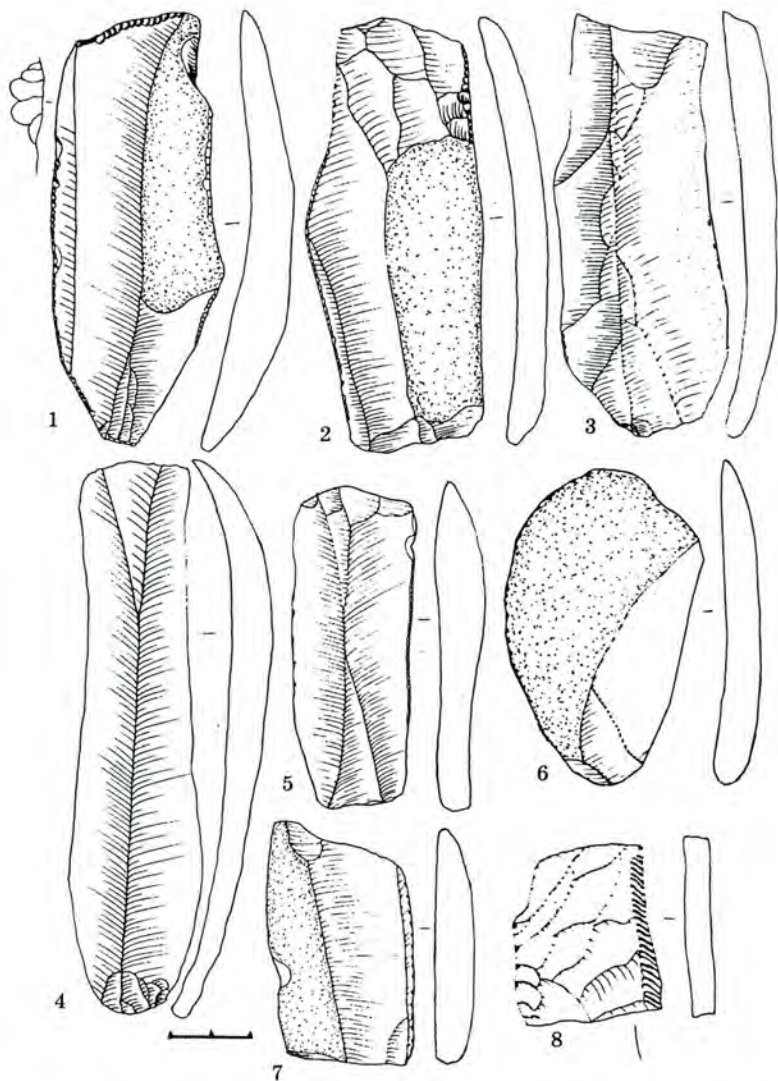

Рис. 34. Голишів. Культурний шар. Крем'яні пластини
(за Г. Охріменком)

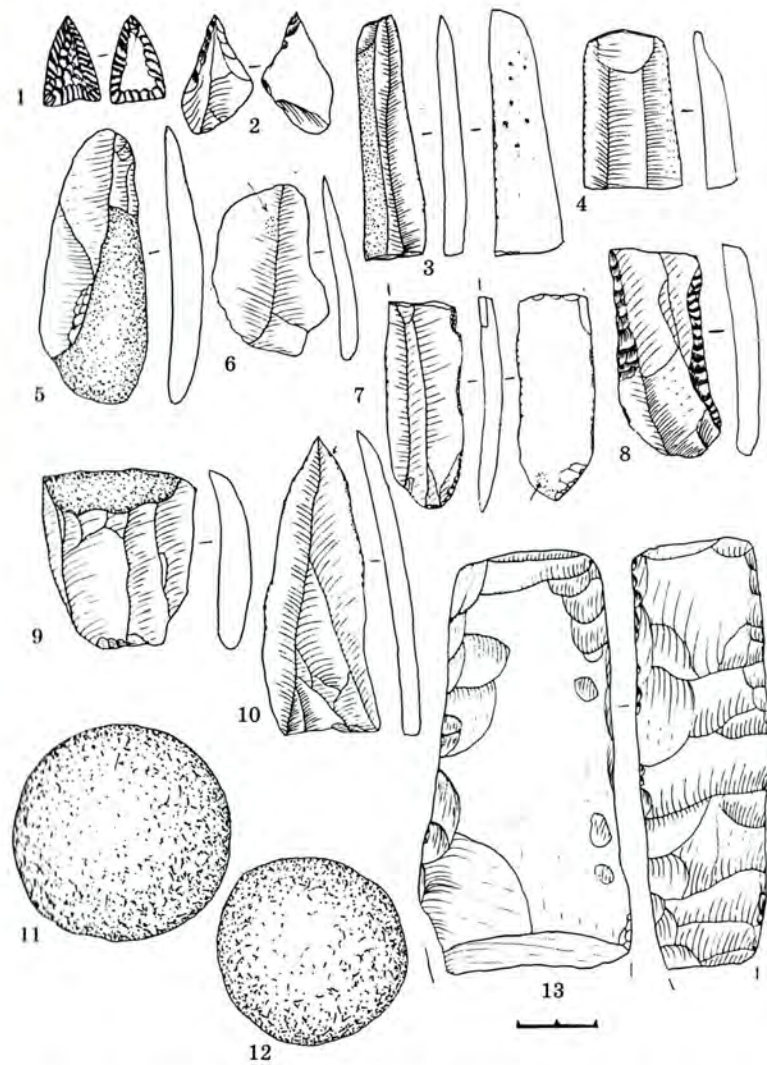

Рис. 35. Голишів. Культурний шар. Крем'яні вироби
(за Г. Охріменком)

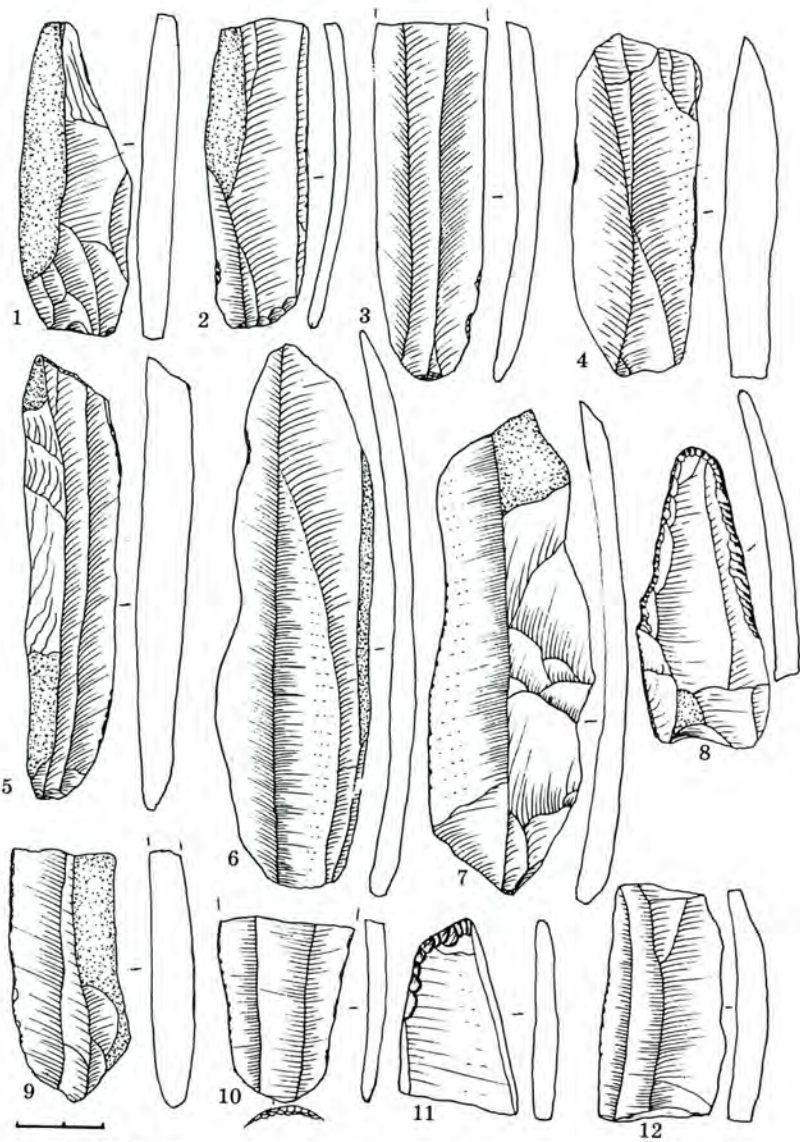

Рис. 36. Голишів. Культурний шар. Крем'яні вироби
(за Г. Охріменком)

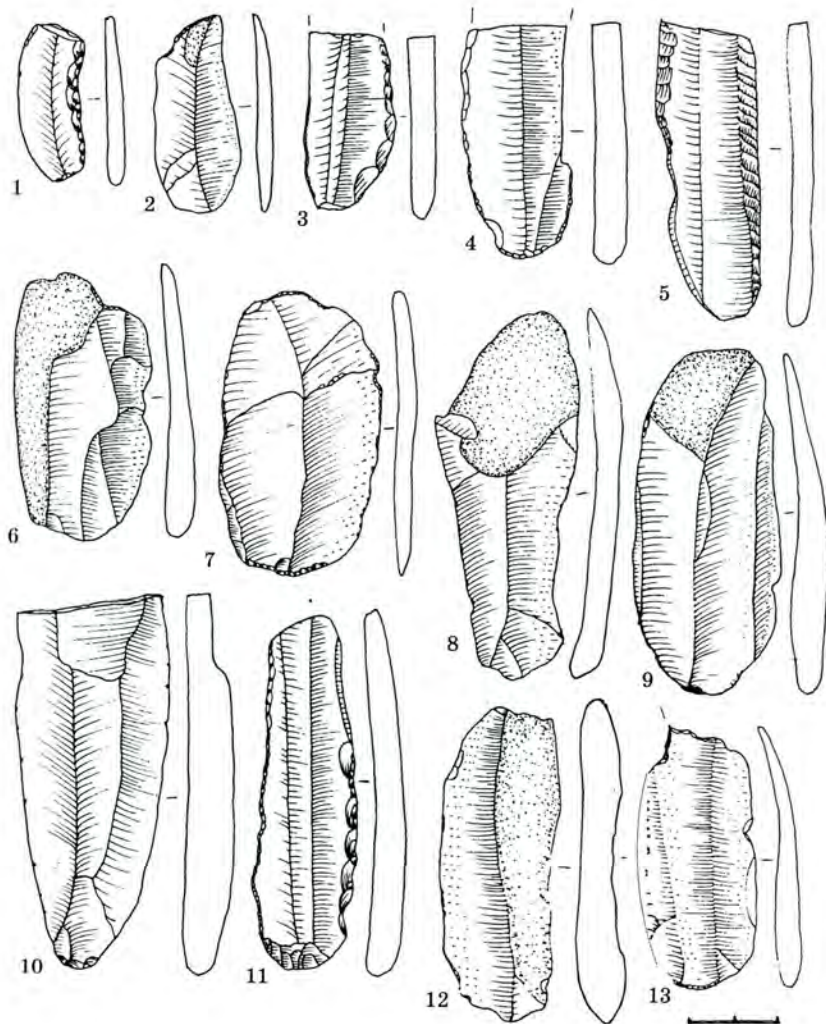

Рис. 37. Голишів. Культурний шар. Крем'яні вироби:
пластини (1-12), різець (13) (за Г. Охріменком)

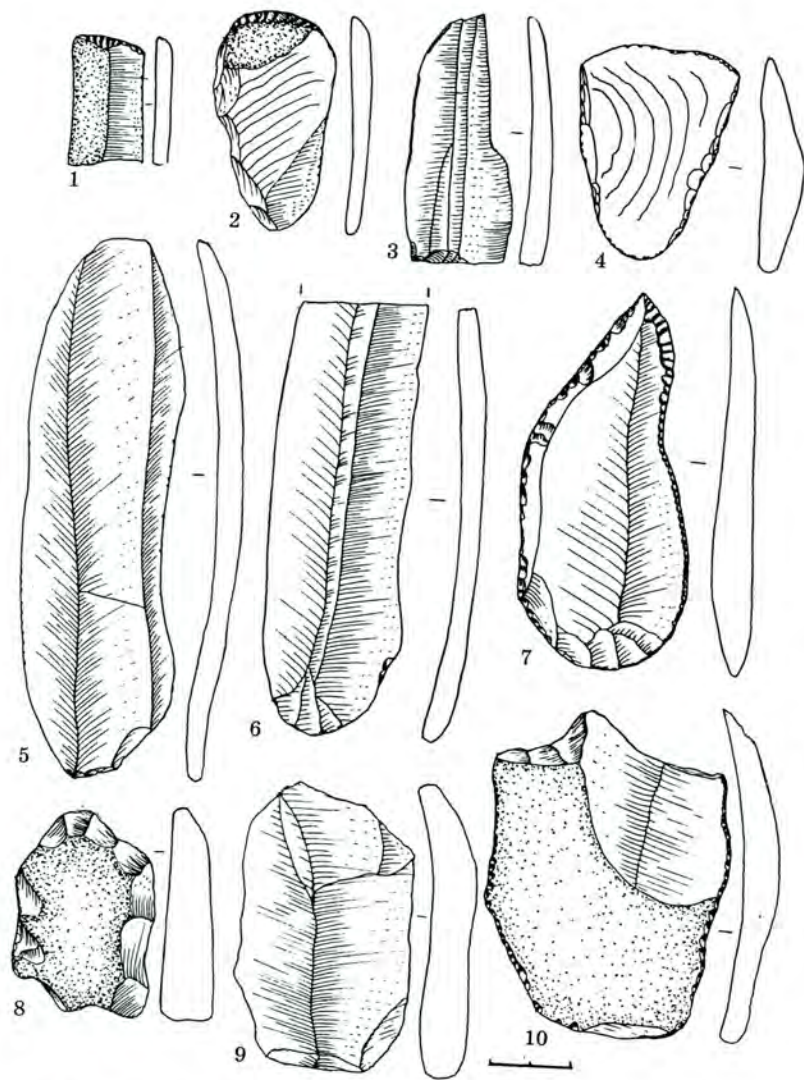

Рис. 38. Голишів. Культурний шар. Крем'яні вироби
(за Г. Схріменком)

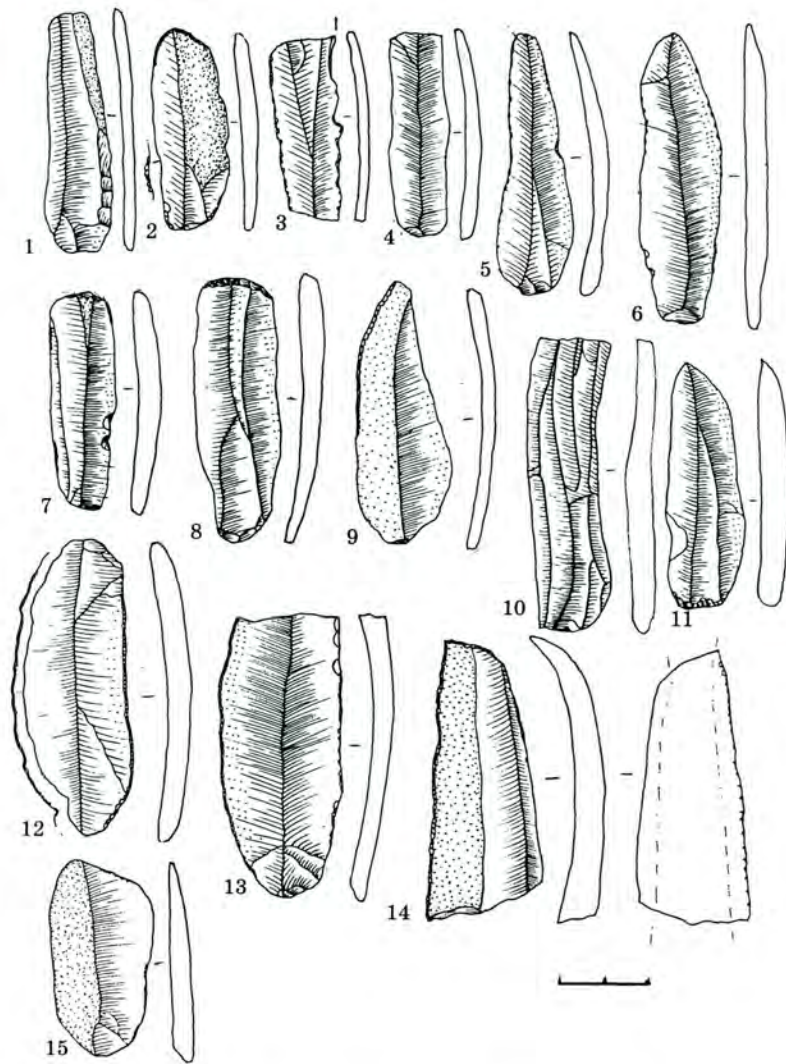

Рис. 39. Голишів. Культурний шар. Крем'яні вироби: пластини,
скребки (7, 8), вкладень до серпа (14) (за Г. Охріменком)

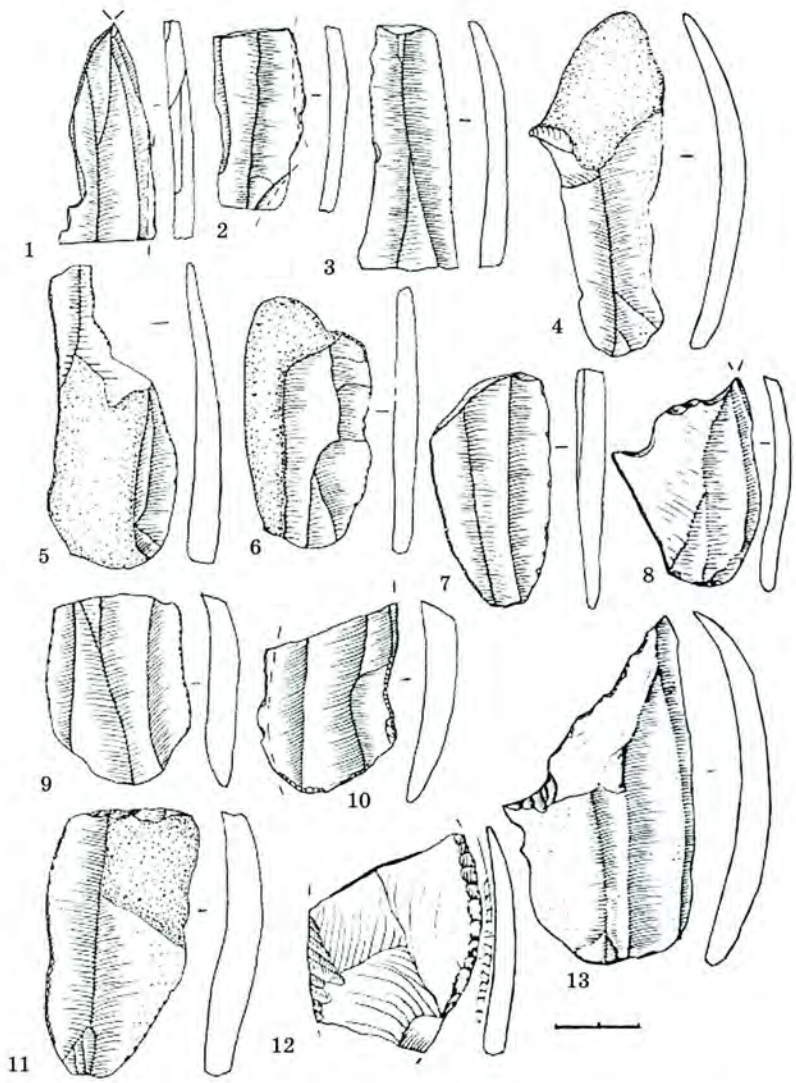

Рис. 40. Голишів. Культурний шар: 1, 8 — різці, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10 — вкладні, 11 — скребок та інші вироби на пластинах (за Г. Охріменком)

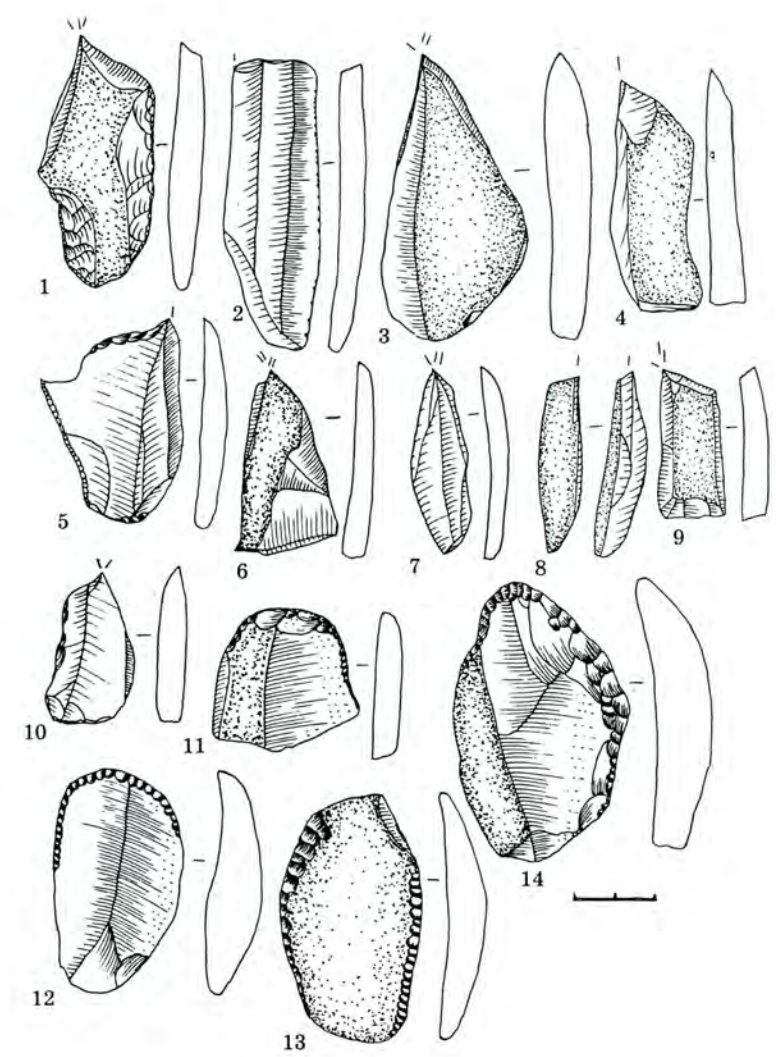

Рис. 41. Голишів. Культурний шар. Крем'яні вироби: 1-10 — різці, 11-14 — скребки (за Г. Охріменком)

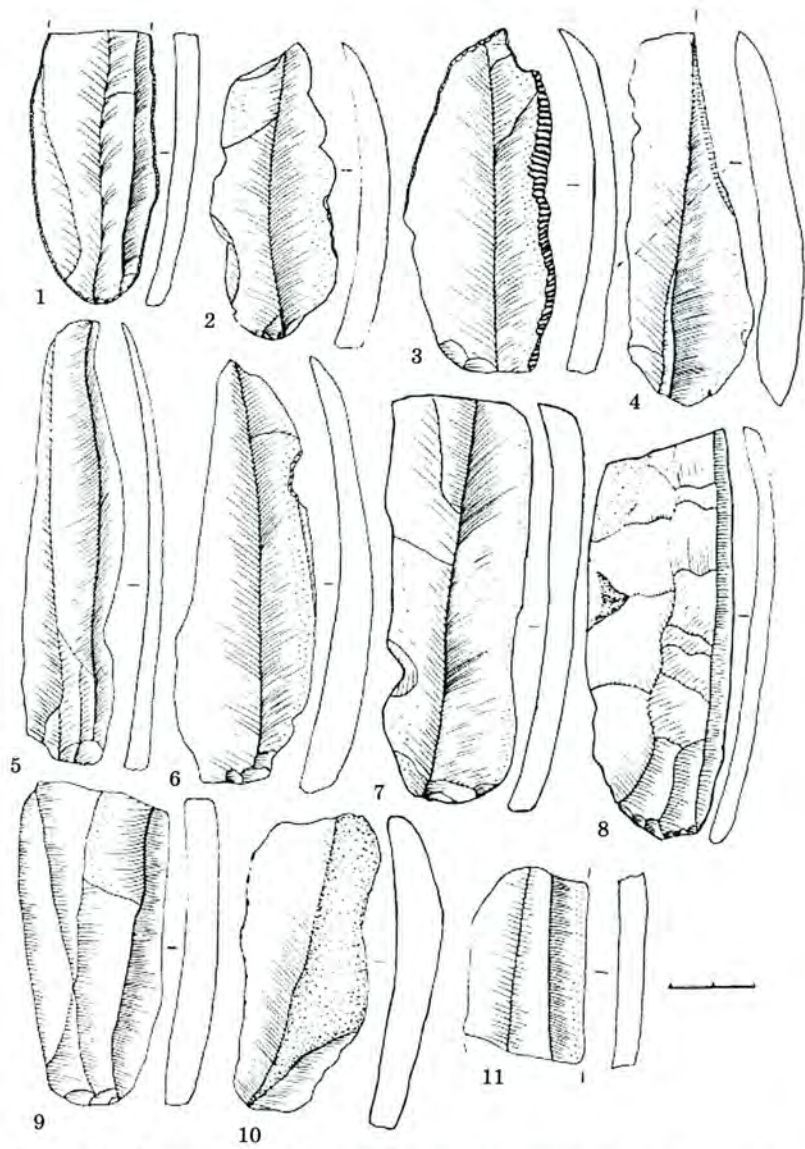

Рис. 42. Голишів. Культурний шар. Ножеподібні пластини та вироби на них (за Г. Охріменком)

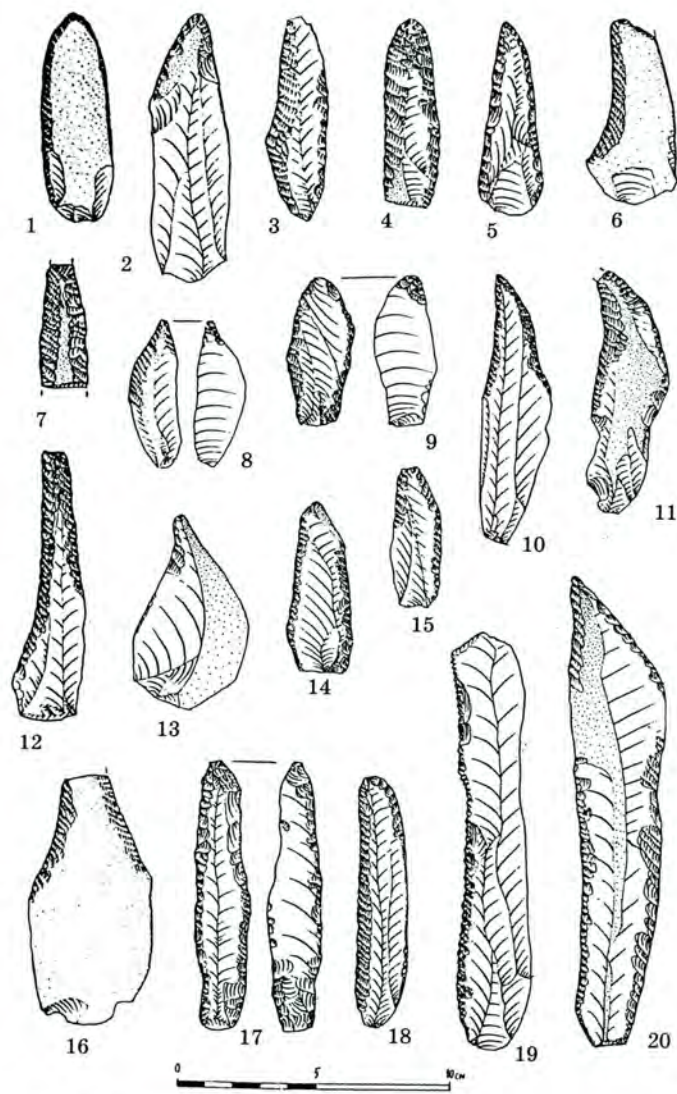

Рис. 43. Голишів. Культурний шар. Знаряддя на пластинках (за М. Пелещициним)

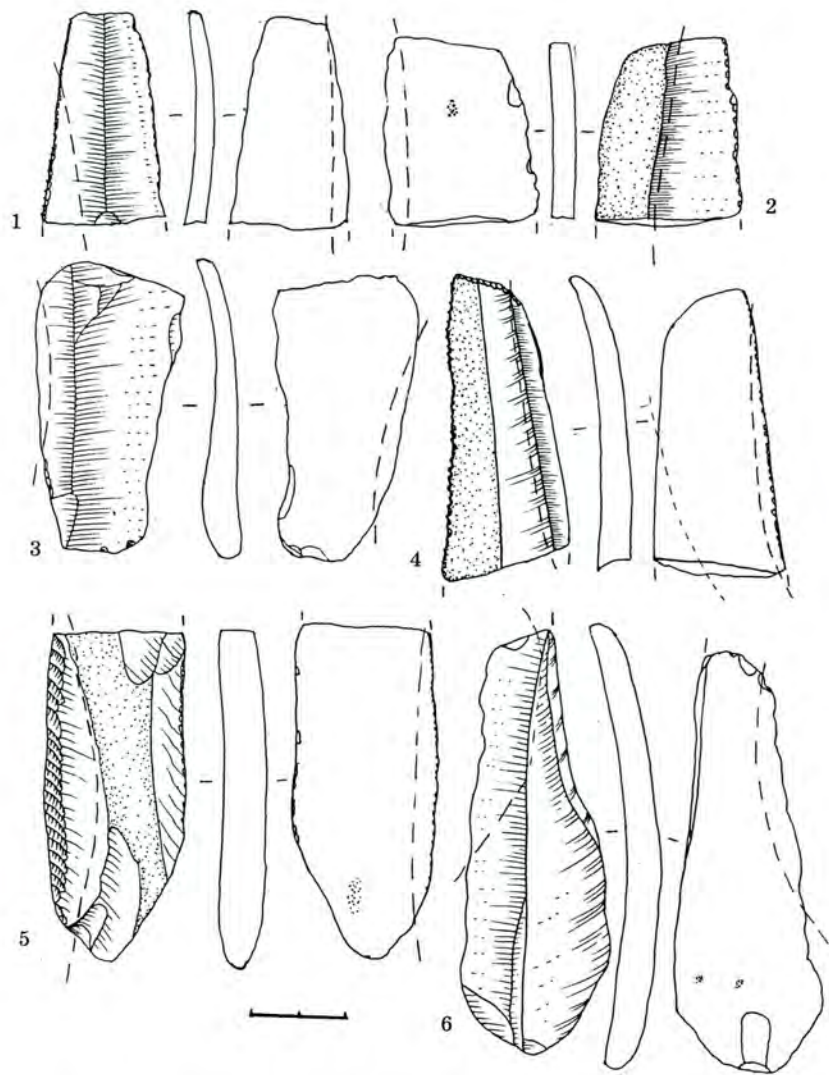

Рис. 44. Голишів, 2006. Культурний шар. Вкладні до серпів
(за Г. Охріменком)

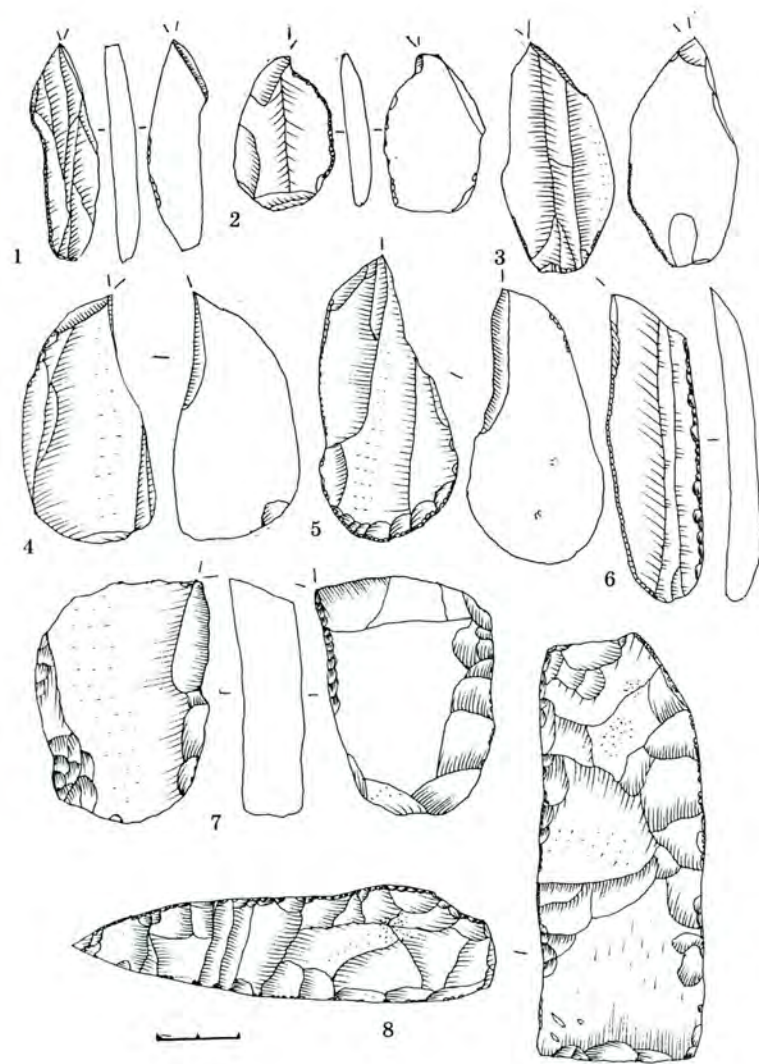

Рис. 45. Голишів, 2006. Культурний шар. Різці та крем'яна сокира
(за Г. Охріменком)

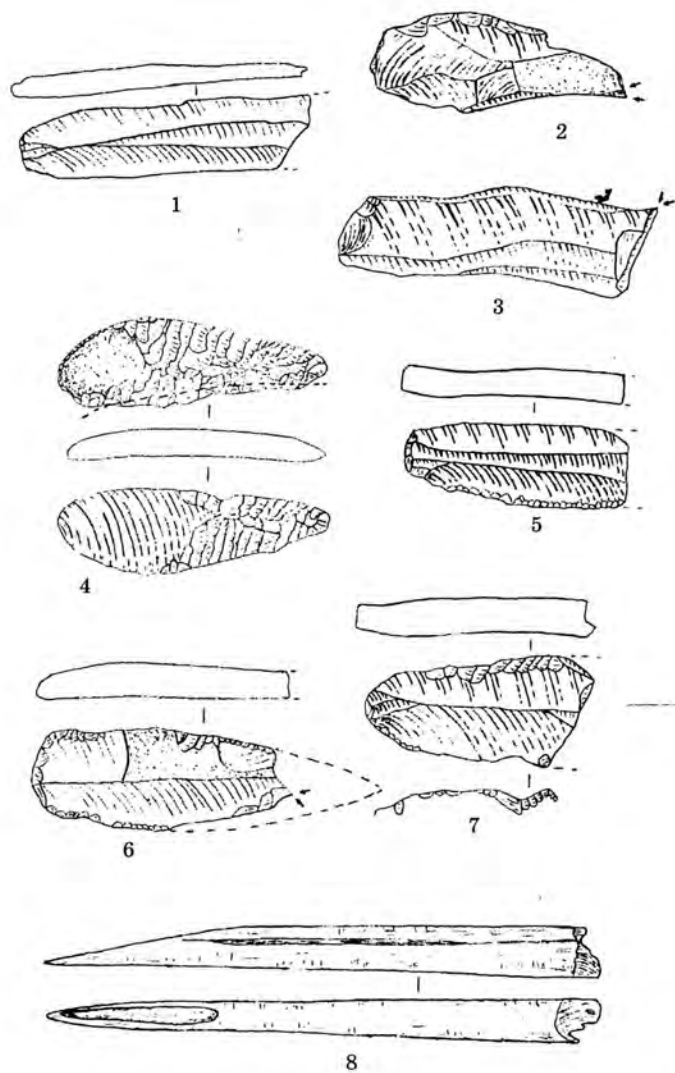

Рис. 46. Голишів, 2004 р. Яма ВЛК № 1. Вироби з кременю та кістки (проколка) (за О. Позіховським)

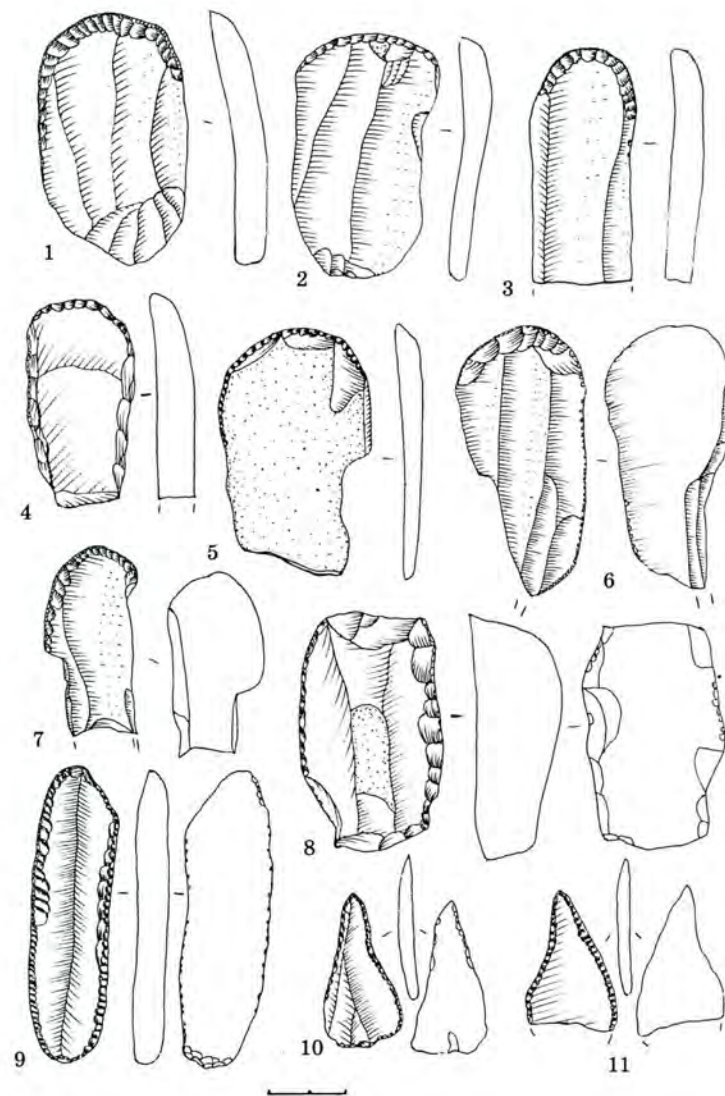

Рис. 47. Голишів. Культурний шар. Крем'яні вироби: скребки (1-5), скребки-різці (6, 7), провертки (10, 11) (за Г. Охріменком)

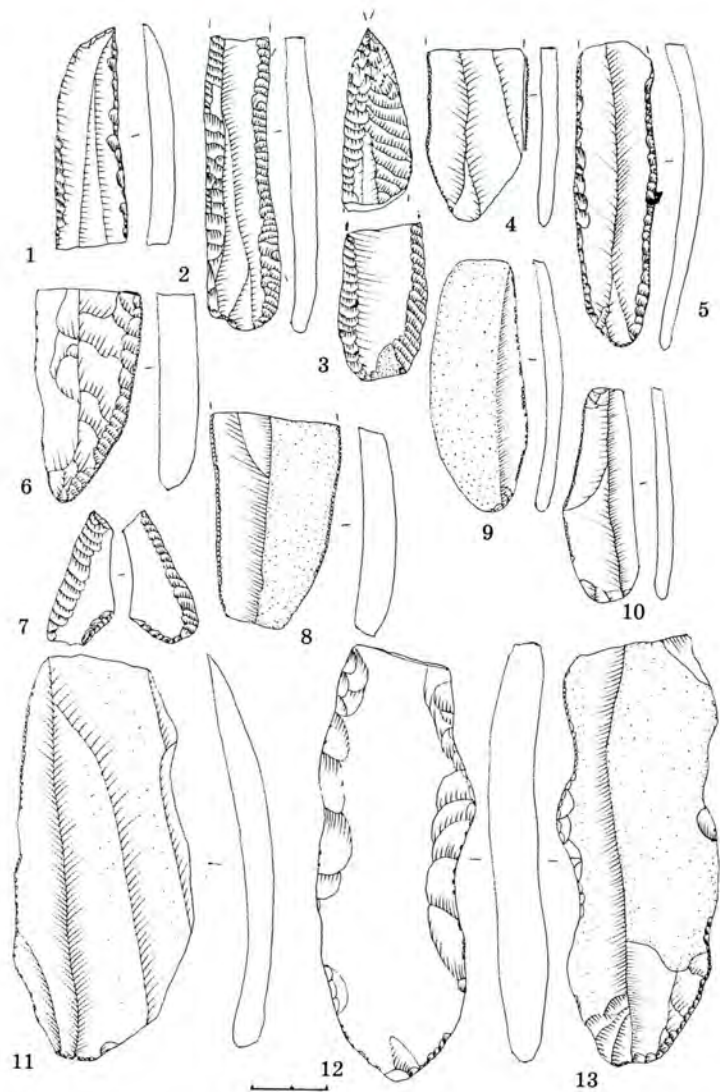

Рис. 48. Голишів. Зразки крем'яних пластин (за Г. Охріменком)

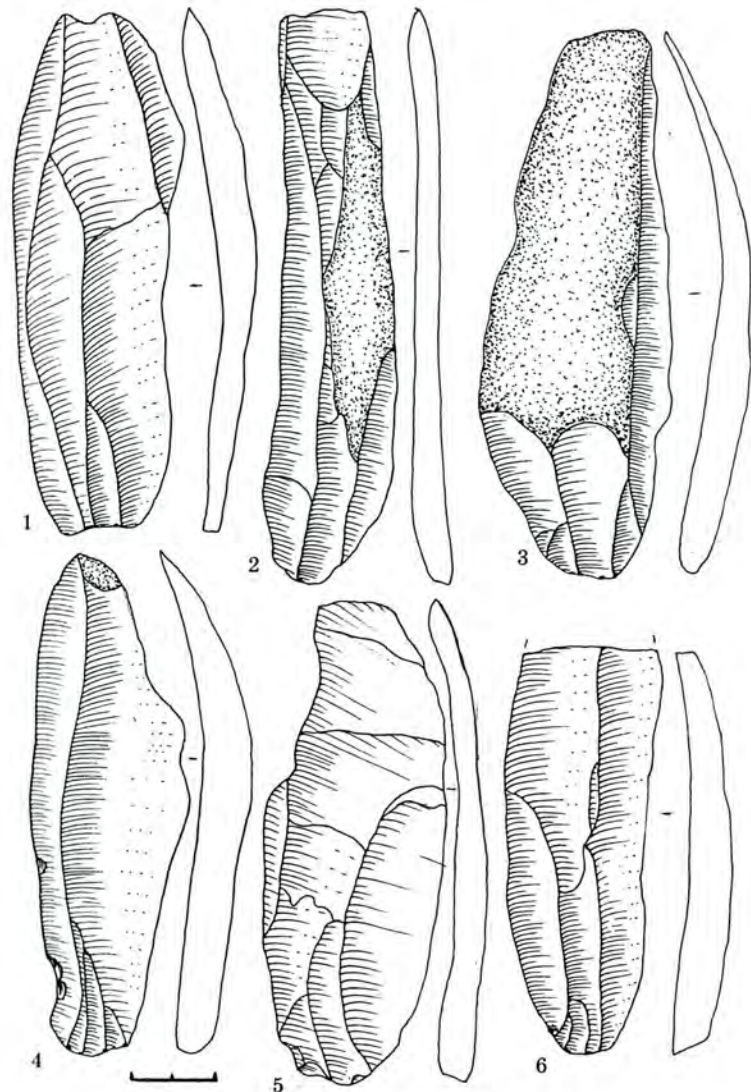

Рис. 49. с. Рокині Луцького р-ну Волинської обл.
Скарб крем'яних пластин (за Г. Охріменком)
(Фонди Рокинівського музею історії сільського господарства Волині)

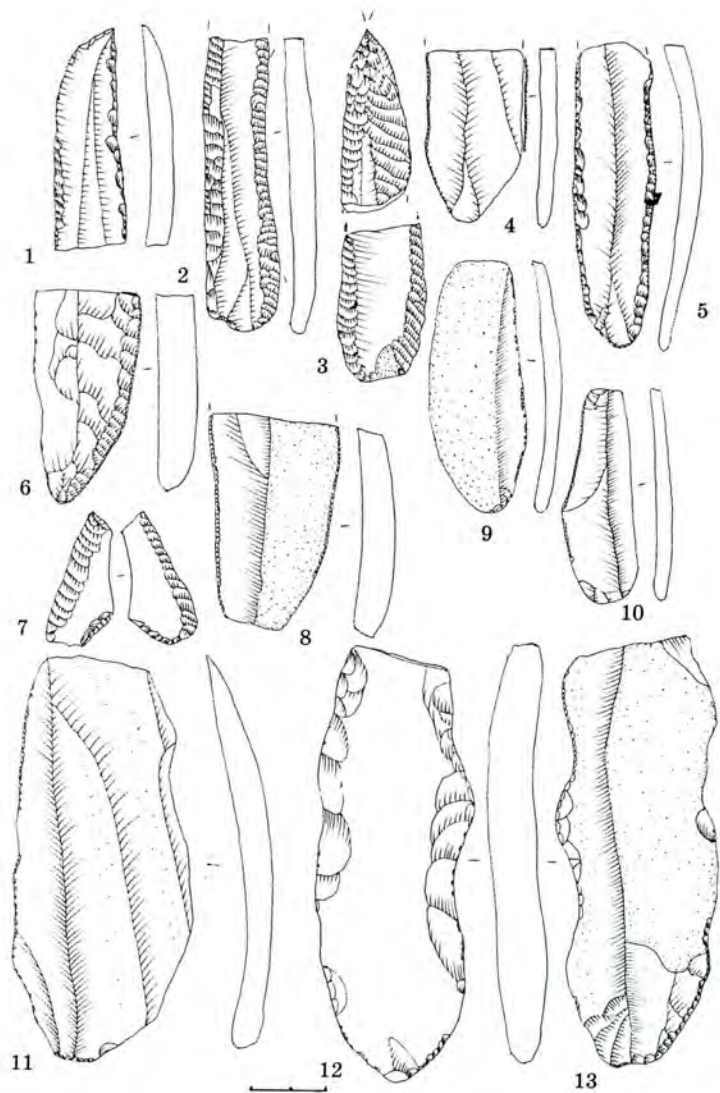

Рис. 48. Голишів. Зразки крем'яних пластин (за Г. Охріменком)

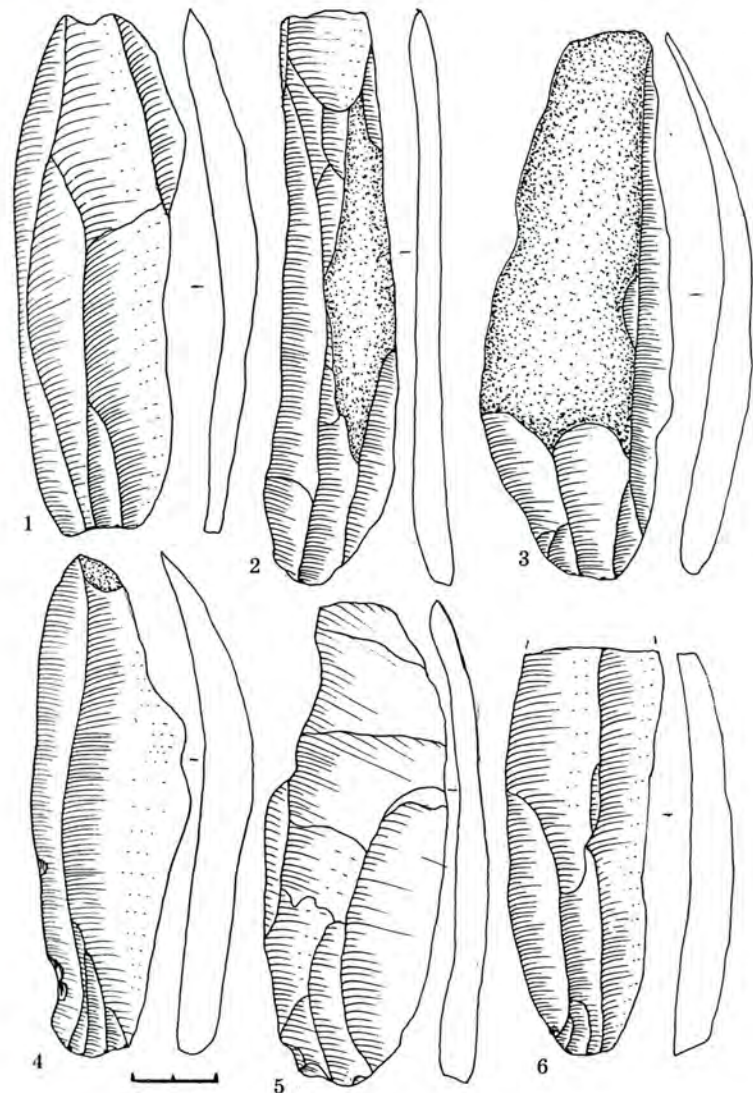

Рис. 49. с. Рокині Луцького р-ну Волинської обл.
Скарб крем'яних пластин (за Г. Охріменком)
(Фонди Рокинівського музею історії сільського господарства Волині)

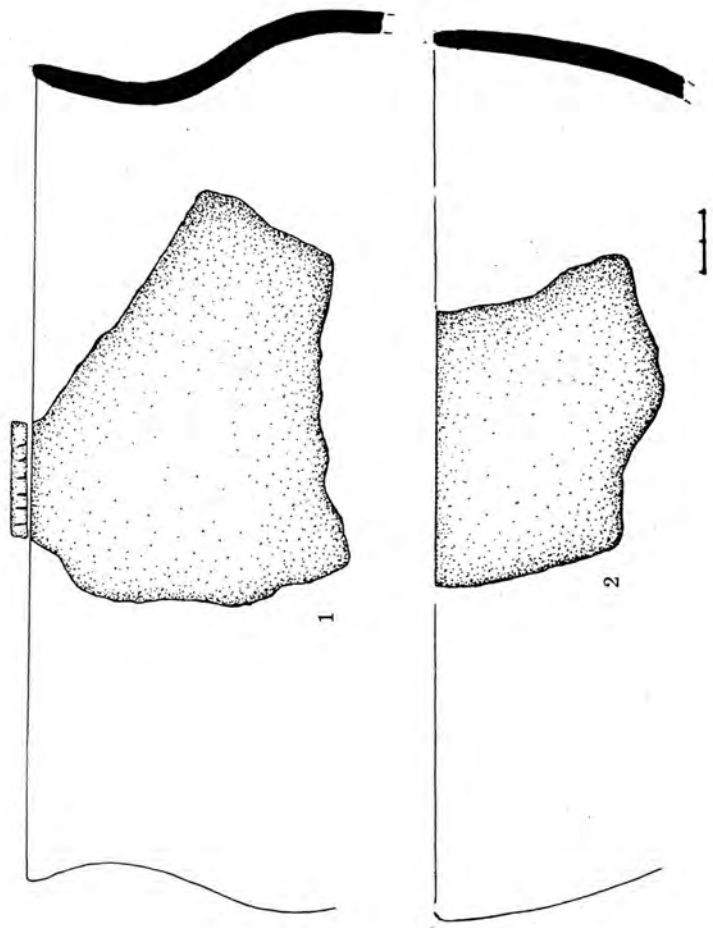

Рис. 52. Борагин. Кераміка ВЛК. Знахідки І. Бойка (за Г. Охріменком)

Рис. 53. Голишів. Крем'яні вироби

Рис. 54. Голишів. Крем'яні вироби

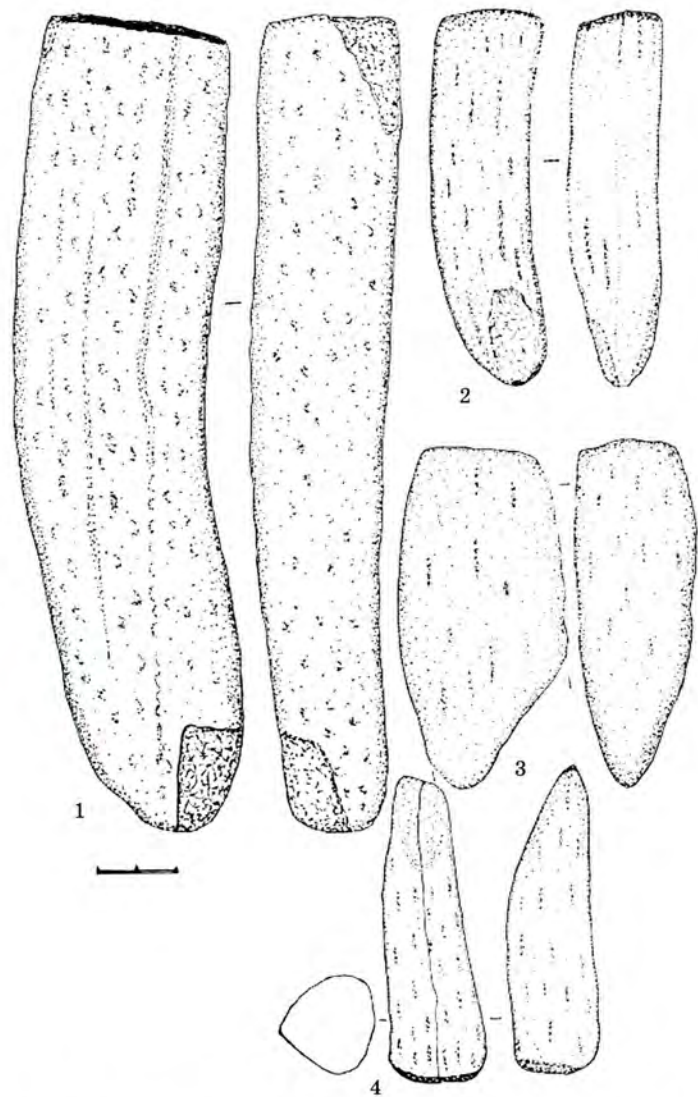

Рис. 55. Голишів, 2005. Рогові вироби, мотика (1) та ін.
(за Г. Охріменком)

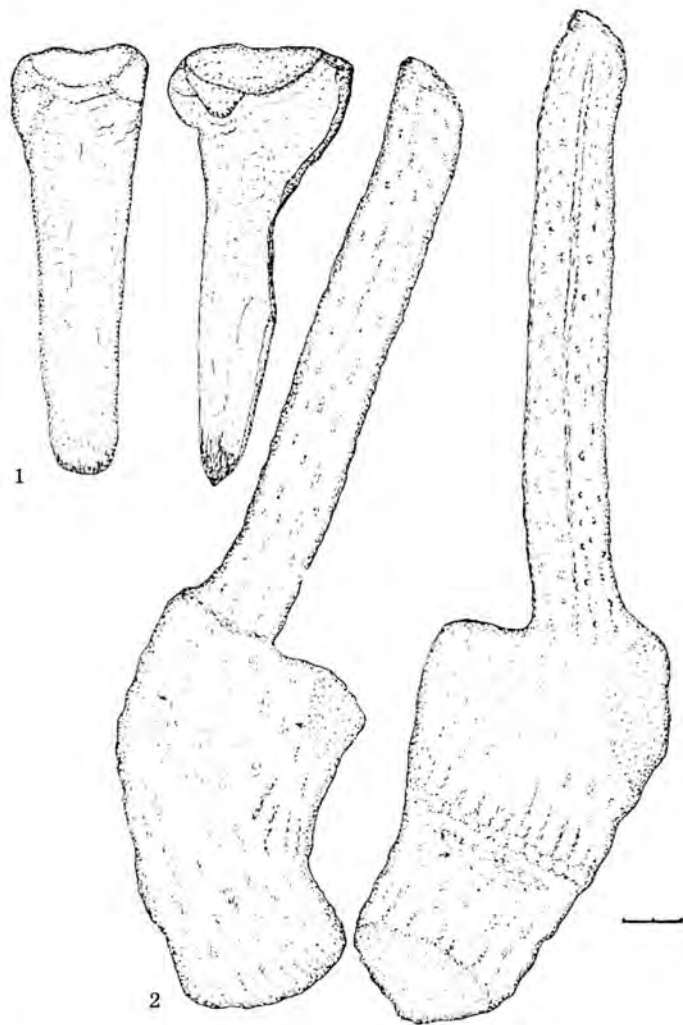

Рис. 56. Голишів, 2005 р. Кістяний та роговий вироби
(за Г. Охріменком)

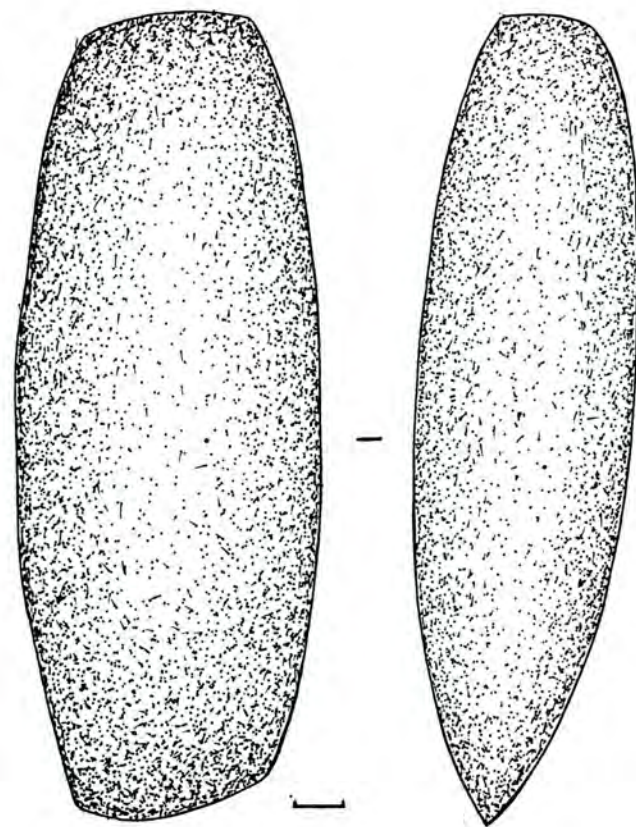

Рис. 57. Голишів II, 1990 р. Скарб сокир з опоки
(за Г. Охріменком)

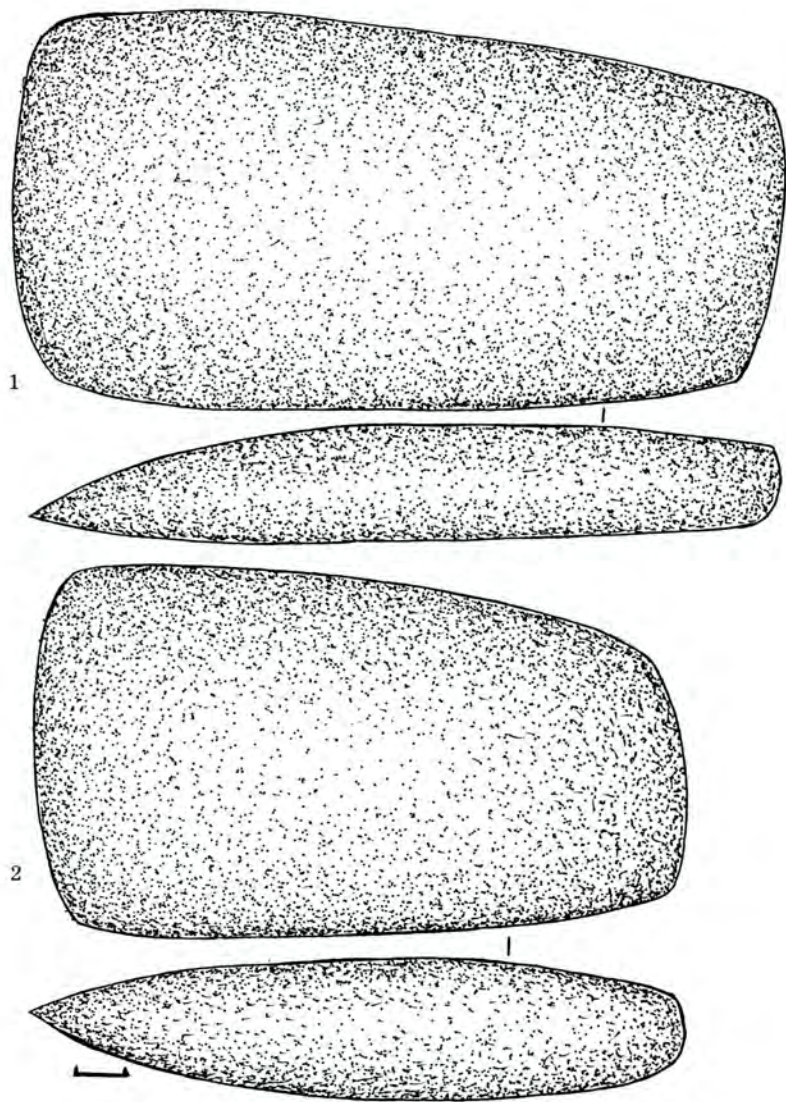

Рис. 58. Голишів II, 1990 р. Скарб сокир з опоки
(за Г. Охріменком)

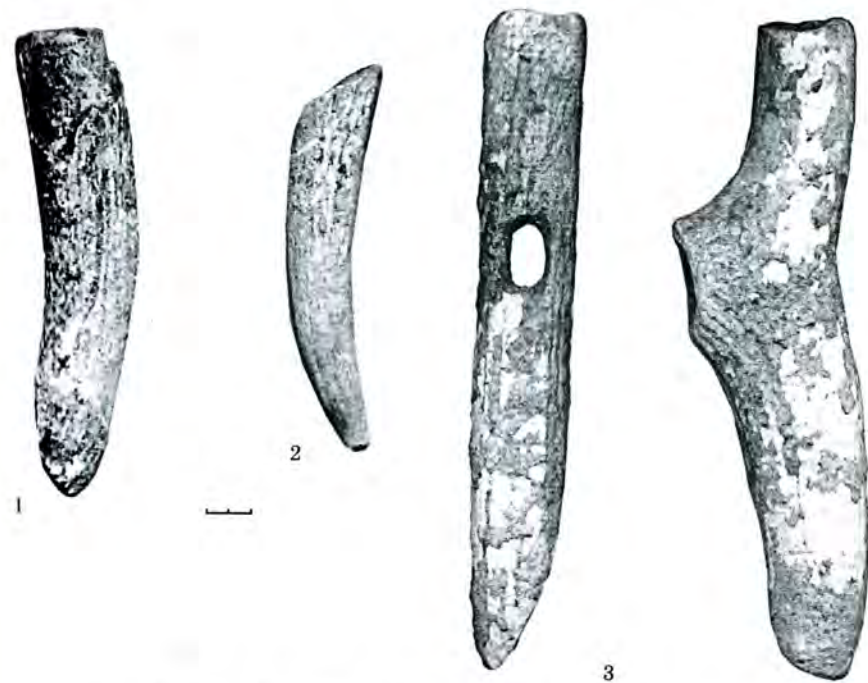

Рис. 59. Голишів, 2005–2006 рр. Вироби з рогу

Рис. 60. Фігурка бичка з Хорева (за О. Позіховським)

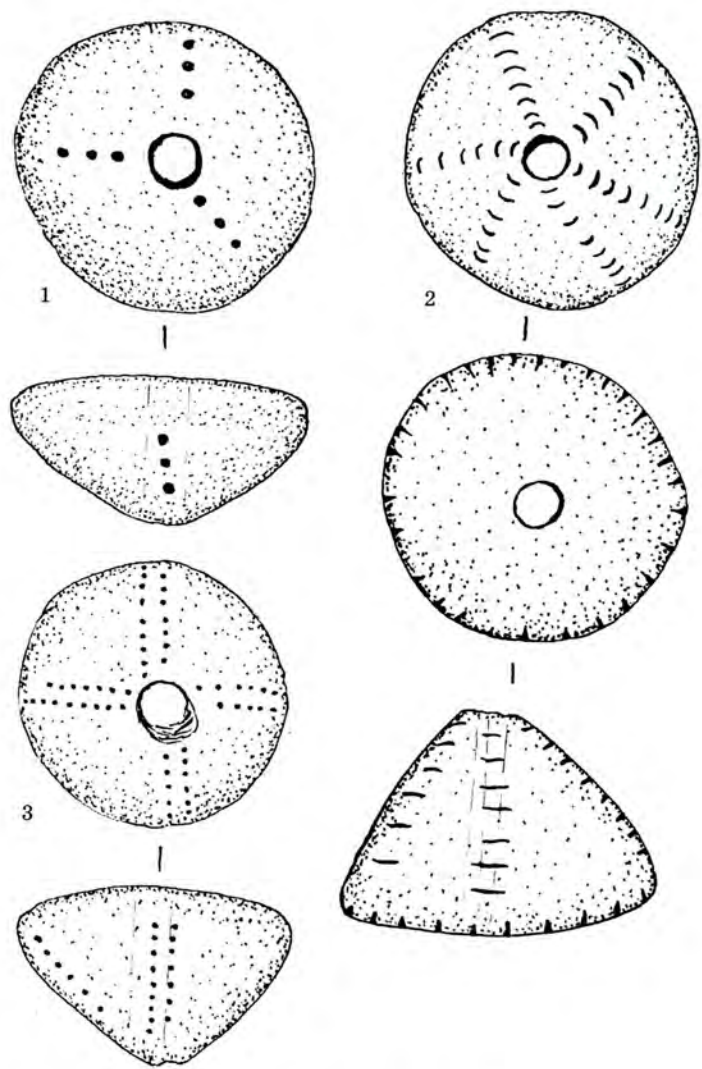

Рис. 61. Голишів. Прясла ПТК (за Г. Охріменком)

Рис. 62. Голишів. Прясла, їх уламки, фрагмент покоришки ПТК

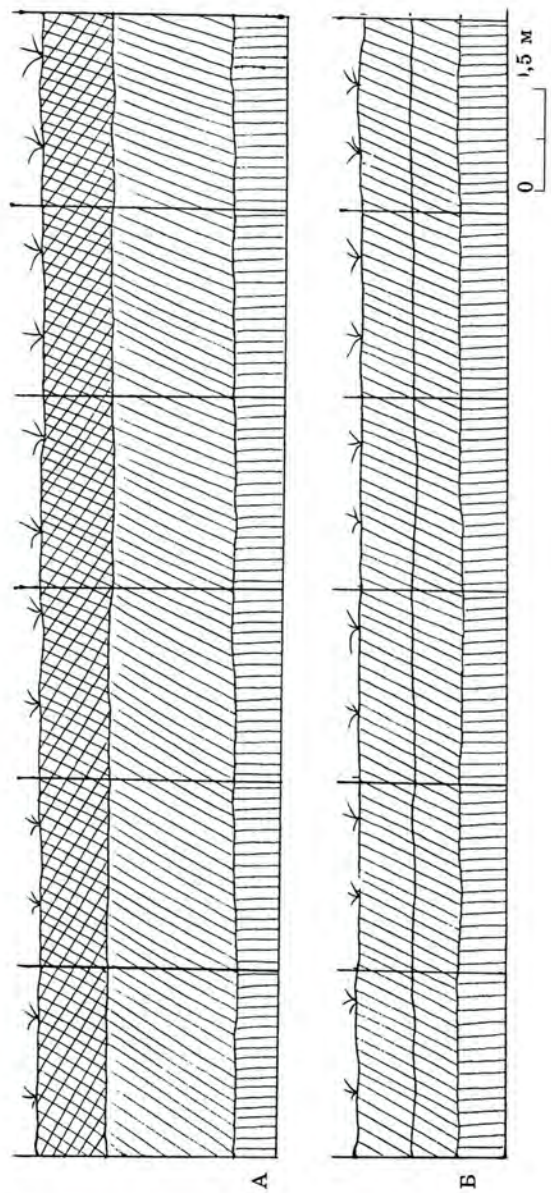

Рис. 63. Голишів-Замчисько, 2005 р. Стратиграфія східної частини стінки розкопу (А), та західної (Б)

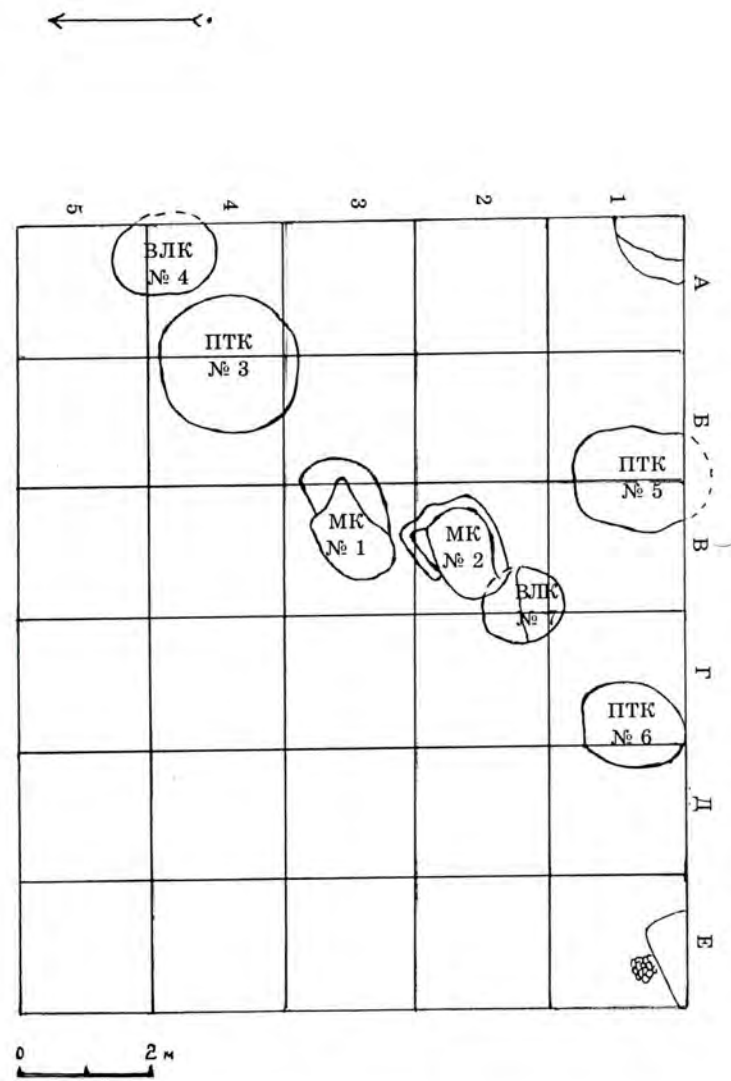

Рис. 64. Голишів, 2005. План розкопу

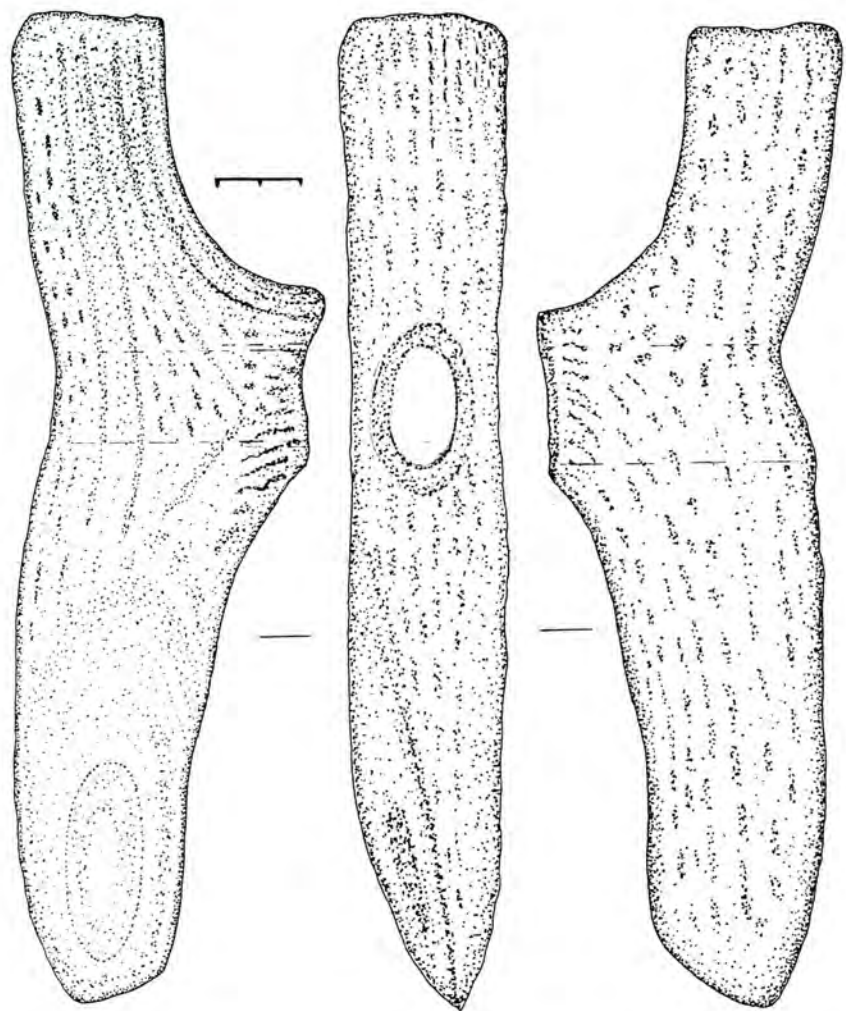

Рис. 65. Голишів. Рогова частина мотики (за Г. Охріменком)

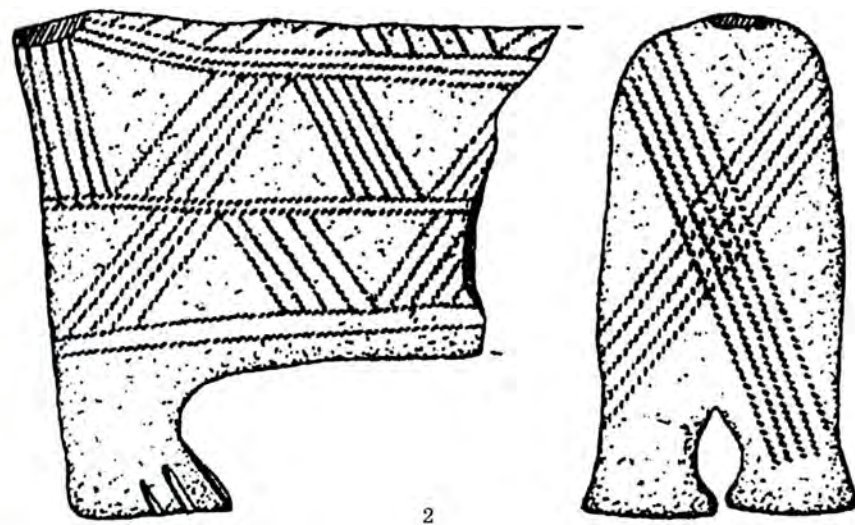
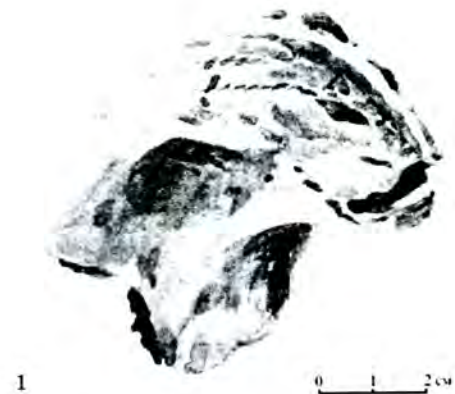

Рис. 66. Голишів. Фрагменти зооморфної пластики ПТК:
1 — фігурка птаха (?); 2 — фігурка бичка

Г. ОХРИМЕНКО, С. ЛОКАЙЧУК

НОМІНАЦІЯ КУЛЬТУР ПРАІСТОРИЧНОЇ ВОЛИНИ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Одне з основних понять археології позначається терміном *археологічна культура*, під яким розуміють групу споріднених археологічних пам'яток, що належать до одного відрізка часу та займають певну територію [Титова, 1996, с. 7]. Не зважаючи на значну кількість дефініцій (їх понад 30), тобто певну невизначеність, термін набув статусу інтернаціонального (пор: рос. *археологическая культура*, польськ. *kultura archeologiczna*, чеськ. *kultura archeologica*, англ. *archaeological culture*).

У процесі формування археології як самостійної науки в останній чверті XIX ст. головною категорією стало поняття *культура*, оскільки провідна пізнавальна концепція ґрунтувалася на принципах культурно-історичного розвитку. Культура розглядалася як основна риса, за якою людське суспільство відрізняється від природи. Пізніше вводиться поняття *археологічної культури*, за яким систематизувалися всі археологічні джерела.

Археологічні культури — предмет вивчення фахівців, для яких важливо визначити принципи виділення та межі (просторові й часові) тієї чи іншої культури, а також лінгвістів, які встановлюють способи і засоби термінологічної номінації.

Для спеціалістів суттєвим є визначення культурної належності комплексу виробів із певного пункту, з цією метою використовуються передусім культуровизначальні знаряддя та інші дані (морфологічні ознаки, статистика тощо). Так, основними мисливськими знаряддями, виготовленими з кременю, в період фінального палеоліту і мезоліту були наконечники стріл. За морфологічними рисами виділяються стійкі типи, що уможливило використання цього виду артефакту як діагностуючого хронологічного та етнокультурного показника при виділенні археологічних культур.

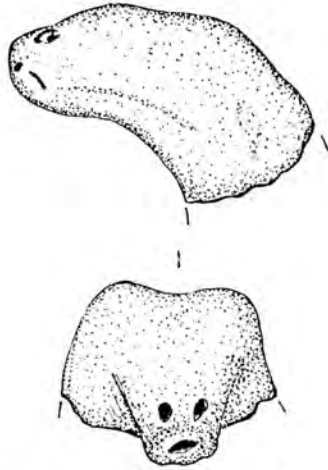

Рис. 67. Голишів. Голова фігурки тварин

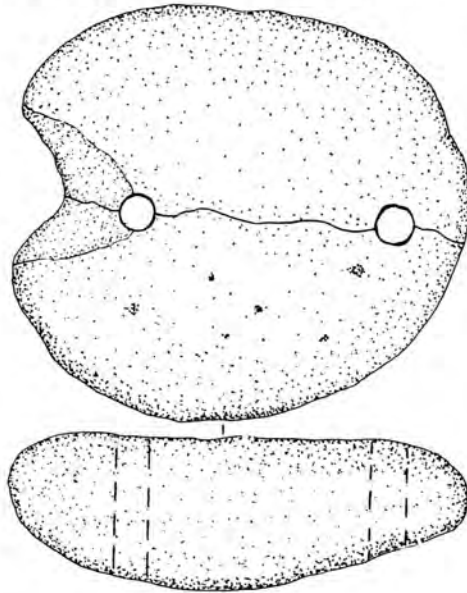

Рис. 68. Голишів. Тягарець до ткацького верстата

Процес номінації культур — це завжди процес свідомий (не стихійний). Як відомо, терміни не з'являються, а «придумуються», творяться в міру усвідомлення їх необхідності [Даниленко, 1977, с. 91]. Саме тому в термінології часто фіксуються дати появи термінів, прізвиська авторів, які ввели їх в науковий обіг, що не властиво загальноживаним словам. Певну аналогію можна помітити, порівнюючи терміни з власними назвами, адже і перші, й другі з'являються для називання нових понять, реалій.

На Поліссі відомо багато верхньопалеолітичних стоянок (14–10 тис. років тому), які утворюють скупчення на берегах поліських річок та озер і, ймовірно, були мисливськими таборами на міграційних шляхах північних оленів. Фінальний палеоліт на Волині представлений такими культурами, як Лінгбі, Аренсбург, Красносілля, Свідер. Основою їхньої номінації є відповідні епонімні пам'ятки, тобто перші або найбільш типові археологічні джерела, за якими було названо однойменні з ними культури. Наприклад, назва *культура Лінгбі* запропонована Й. Кларком у 1936 р. і походить від місця перших знахідок в Норре Лінгбі на північному узбережжі Данії.

Найдавніші мисливські знаряддя фінального палеоліту — великі грубі черешкові наконечники стріл, виготовлені на широких пластинчатих відщеплах чи пластинах, називаються *лінгбійськими наконечниками*. Видовжений черешок цих виробів оброблявся з боків крутою ретушшю [Kozłowski, Kozłowski, 1977, s. 218]. Лінгбійські наконечники знайдені на стоянках біля сіл Гораймівка та Черськ Маневицького р-ну, Лютка Старовижівського р-ну та інших.

Культура Лінгбі могла вплинути на розвиток пізніших культур — *аренсбурзької та свідерської*. Всі вони об'єднуються дослідниками в *коло культур з листяками*, оскільки у фінальнопалеолітичних крем'яних артефактах ідентифікуючими виробами є наконечники стріл, які за формою схожі на листя дерев, наприклад, свідерські нагадують листки верби, звідси й назва — *верболисті наконечники*.

Хронологічно наступною була *культура Аренсбург* (від однойменного міста в Німеччині). Назва *аренсбурзька культура*

запропонована Г. Швантесом у 1939 році. Аренсбурзькі наконечники виготовлялися на більш стрункій пластині, черешок так само оброблявся крутою оббивкою, а крім того, ретушшю притуплювався ще один край пера. Такі типи мисливського озброєння відомі зі стоянок біля с. Черськ Маневицького р-ну, Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл., Голишів Луцького р-ну, Хабарище Ратнівського р-ну та інших.

Характерна форма вербового листа властива наконечникам свідерської культури (назва від Свідре Вельке в Польщі). Культуру виокремлено Л. Козловським (1923, 1926) під назвою «*пше-мисл фалібоговицькі*». Більш ранні свідерські наконечники мають виділений черешок. Надійною ознакою цієї культури є особлива зустрічна полога ретуш з боку черевця на черешку та інколи на кінчику (вістрі), а також наявність в комплексі човнуватого нуклеуса-заготовки. Своєрідний крем'яний інвентар дав підстави виділити окрему *свідерську індустрію* (польськ. *przemysł swiderski*). Одним з імовірних ареалів виникнення свідерської культури, крім Польської низовини, могло бути Прип'ятське Полісся. Це припущення мотивується тим, що свідерських пам'яток на Волинському та Рівненському Поліссі велика кількість: Яревище, Лютка, р-н Шацьких озер, Самари, Тур, Хабарище, Золухів, Люб'язь, Мала Осниця, Нобель, Сенчиці, Мульчиці та інші [Залізник, 2002].

Ранньомезолітичних пам'яток на Волинському Поліссі відомо небагато. Вони представлені *коморницькою культурою* (до неї дуже подібна рудоострівська). Назва походить від місцевості Коморниця Варшавського воєводства і запропонована С. Козловським у 1965 році. Її комплекси відомі на берегах Прип'яті, Стиру і відзначаються мікролітичністю: наконечники стріл та дротиків супроводжувалися трапеціями та тонкими пластинками з притупленим ретушшю краєм.

Наступна мезолітична культура — *яніславицька*, також візнається за наявністю мікролітів: трапецій, сегментів, трикутників, та найбільше — за наконечниками стріл у вигляді трикутника, вістря яких формувалося особливим різцевим сколом. У захороненні, виявленому в Яніславицях (Польща), було

знайдено серед супровідного інвентарю 21 наконечник до стріл (або «збройнікі» за польською термінологією) особливої форми, які тепер відомі у фаховій літературі під назвою *яніславицькі наконечники*.

Епоха неоліту на теренах Волині представлена кількома культурами різного походження, як-от: *культура лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК)*, *лінійно-ямкової кераміки, волинська неолітична культура (ВНК)* та *німанська культура (НК)*.

Культура лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) або *лінійно-стрічкова* (рос. *культура линейно-ленточной керамики*, польськ. *kultura wstęgowa ryta* або *kultura keramiki wstęgowej*, нім. *Linearbandkeramik*, англ. *Linear pottery culture*) отримала таку назву за орнаментациєю посуду. Напівсферичні чаші, кулеподібні округлодонні посудини орнаментовані характерними лініями, які складені паралельними смугами у стрічку й утворюють спіралі, меандри, шеврони тощо. Іноді на смугах знаходяться ямки, що нагадують нотний запис. Культура займала ареал лісостепової зони Західної Волині та Верхнього Подністров'я. Споріднені культури поширені у Франції, Бельгії, Угорщині, Німеччині, Чехії, Словаччині, Польщі, Румунії, Молдові [Словник-довідник з археології, 1996, с. 147]. За матеріалами відомих артефактів КЛСК було виділено такі пізніші її локальні варіанти: *железовська група*, відома, зокрема, у Словаччині завдяки працям Юрая Павука та інших дослідників, *шарецький стиль* або *типу Шарка* (знахідки на Гнідаві), *лінійно-ямкової кераміки* (польськ. *wstęgowa-kluta*, словацьк. *kultura wupichana*) (або *рання малицька*). Уламки посуду останньої відомі з-над берегів р. Черногузки (Голишів, Гірка Полонка та інші).

На Волинському Поліссі з середини VI-го тис. до н. е. протягом багатьох століть мешкали автохтонні носії *волинської неолітичної культури*, північними сусідами яких (в басейнах Піни та Прип'яті) були племена *німанської культури*. Перша з них у передвоєнні роки називалася *гребінцево-накольчаста* (польськ. *grzebikowo-dolkowa*). У працях І. Сवेशнікова, Л. Мацкевого цей термін зберігся до початку 90-х років XX ст. [Сवेशніков, Нікольченко, 1982; Мацкевой, 1987, с. 109].

З виходом у 2001 р. монографії Г. Охріменка «Волинська неолітична культура» в науковий обіг було уведено не лише нову назву, а й визначено часові та просторові межі й диференційні ознаки волинської неолітичної культури. Зокрема, ареал її поширення охоплює басейни річки Прип'яті з правобічними доплавами; на заході, імовірно, обмежений Західним Бугом, на сході — Случчю. Окремі пам'ятки ВНК відомі в Малому Поліссі [Охріменко, 2001, с. 17]. Носії волинської неолітичної культури, як і німанської культури, були мисливцями та рибалками, що вели відносно рухливий спосіб життя. Першу з них (ВНК) Д. Телегін, О. Титова, Г. Охріменко відносять до дніпро-донецької етнокультурної спільності та вважають, що виникла вона в Подніпров'ї під впливом буго-дністровської культури. Ми поділяємо думку Д. Телегіна, що німанська культура також могла на початковому етапі належати до цієї спільності [Телегін, 1968]. Однак вона розвивалася в іншому ареалі — від Прип'яті до басейну Німану з переходом частини населення на захід (Куяви в Польщі) та на іншій етнічній основі, а саме прапрабалтів. Обидві культури — волинська неолітична та німанська — мають певну подібність в кераміці та декорі. На цій підставі частина дослідників (Л. Залізняк, Д. Гаскевич) вважають ВНК німанською культурою. Проте багаторічні дослідження пам'яток Люб'язь, Рудня, Новосілки Оболонь, Коник, а також розвідки в Білорусі (басейн р. Піни), проведені Г. Охріменком, свідчать про значні відмінності між ними, що виявляється в крем'яній індустрії, особливостях господарства тощо. Зокрема, носії ВНК досить рано перейняли від населення «класичних землеробів та скотарів» культури лінійно-стрічкової кераміки навик землеробства.

Отже, номінація культур — усвідомлюваний цілеспрямований процес, що є однією з характерних ознак термінології як окремої семіотичної системи. Це виявляється у фіксації дати появи термінів та прізвищ їхніх авторів. Виділення археологічних культур відображає науковий поступ, який включає боротьбу різних поглядів, напрямів, формування нових концепцій, принципів визначення культурної належності археологічних пам'яток.

Література

1. Артюх В. С. Разведки на Шацких озерах / В. С. Артюх, В. М. Конопля, Л. Г. Мацкевой, Н. Г. Поцилуйко // АО 1979. — М., 1980. — С. 248–249.
2. Гурина Н. Н. Опыт первичной классификации кремневых наконечников стрел // Орудия каменного века. — К., 1978. — С. 57–70.
3. Давня історія України. В трьох томах. — К., 1997. — Т. 1. — 559 с.
4. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. — М.: Наука, 1977. — 247 с.
5. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — 256 с.
6. Залізник Л. Свідерські стоянки біля с. Лютка. — Луцьк, 2002. — 60 с.
7. Кучінко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк, 1995. — 168 с.
8. Мацкевой Л. Г. Культура гребенчато-накольчатой керамики // Археология Прикарпатья, Вольны и Закарпатья (Каменный век). — К, 1987. — С. 109–114.
9. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура. — Луцьк, Волинська обл. друкарня, 2001. — 154 с.
10. Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Рівненська область. — К.: Наукова думка, 1982. — 113 с.
11. Словник археологічних термінів (за матеріалами України) / Упор. О. Титова. — К., 1996. — 85 с.
12. Словник-довідник з археології / За ред. Н. О. Гаврилюк. — К.: Наукова думка, 1996. — 431 с.
13. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура: До історії населення епохи неоліту — раннього металу півдня Східної Європи. — К.: Наук. думка, 1968. — 259 с.
14. Kozłowski J., Kozłowski S. Epoka kamienia na ziemiach Polskich. — Warszawa: PWN, 1977. — S. 270–283.
15. Pavúk J. Štúrovo: Ein Siedlungsplatz der kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. — Nitra: Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 1994. — 284 s.

Н. КОТОВА, М. КОВАЛЮХ,
В. МАНЬКО, Г. ОХРІМЕНКО

ПРО ДАТУВАННЯ ВОЛИНСЬКО-ПОЛІСЬКИХ НЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ТА КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ

Питання хронології, періодизації, культурної ідентифікації волинської неолітичної та німанської культур, їх синхронізації з сусідніми культурами залишаються досить важливими. Не зважаючи на значне збільшення матеріальної бази (кількарічні дослідження пам'яток епох неоліту, енеоліту, бронзи навколо озера Люб'язь на Прип'яті, Великі Телковичі-Рудь у верхів'ях Стиру), згадані вище проблеми далекі від вирішення. Якщо внутрішню періодизацію волинської неолітичної (ВНК), німанської культур (НК) можна в загальних рисах вважати прийнятною, то без точних датувань методом C^{14} керамічних матеріалів вироблення новочасних хронологічних схем є неможливим. Тоді, як пересічні керамічні комплекси ВНК чи НК нараховують кілька десятків і дуже рідко сотень, на узбережжі оз. Люб'язь (пам'ятки ВНК — Лядина II) та НК — Лядина III їх одержано більше 1000 фрагментів, у тім числі з житлових об'єктів німанської культури. На останньому зі згаданих поселень періодично знаходяться остеологічні матеріали у вигляді кісток свійських і диких тварин, птахів, черепах, риб. При достовірній належності до культурного комплексу чи об'єкта їх можна використати для точних датувань.

Отже, для визначень методом C^{14} є значна колекція кераміки різних періодів ВНК Люб'язь-Лядина II, Новосілки, Оболонь, Розничі та ін. та НК (Люб'язь-Лядина III).

Зупинимось більш докладно на огляді цих матеріалів. Для кераміки ВНК раннього періоду характерні: прості форми виробів — конусоподібні горщики з прямими стінками і гострим чи округлим або шпичастим дном, орнаментация з відбитків гребінця, паралельних прокреслених ліній, рядів невеликих ямок,

в нижній частині — сітчастий прокреслений орнамент. Під зрізом вінець — наколи та проколи з одного або двох боків. Випал посуду ВНК зазвичай якісний та рівномірний, від чого одержувався золотисто-коричневий колір. Стінки тонкі — 5–7 мм, на зламі однобарвні. Однією з найхарактерніших ознак кераміки ВНК раннього періоду є значні рослинні домішки в тісті.

В середній період ВНК спостерігається збільшення асортименту посуду, видозміна його форм, збагачення декору, але зменшується домішка рослинності, натомість більше додається піску. Крім цього, як і в попередній період, у глиняну масу зрідка домішувався шамот, пісок та інколи небагато дрібної товченої жорстви.

Кераміка пізнього етапу відзначається незначними домішками рослинності, збільшенням жорстви з граніту та інших порід каменю. Зберігаються традиційні форми посуду й елементи декору. Виробам всіх періодів ВНК властиві невеликі розміри — ємність 2–3 літри [Охріменко, 2001, с. 49–63] (рис. 1).

Не зупиняючись докладно на характеристиці НК по періодах (це зроблено М. Чарнявським та В. Ісаєнком), назвемо основні характерні риси, за якими відрізняють її від ВНК. На думку В. Ісаєнка, для Західного Полісся неоліту властиві два основні типи керамічних виробів: 1) присадкуваті, широкогорлі посудини; 2) високі, плавно профільовані посудини [Ісаєнко, 1978, с. 42]. Окремі вироби мають хвилястий край, товщину стінок 6–12 мм, ємність 12–15 л, діаметр 30–40 см. В глиняну масу, крім рослинності (обов'язковий компонент у ранній та середній періоди), додавалися черепашки, вапняк, а в пізній період — жорства. Кераміка прогладжена ззовні, має розчоси зсередини. Барва сіро-коричнева, брунатна, зеленувата, темна в середині. До основних елементів декору належать гребінець, ряди паралельних ліній, прямокутні вдавлення, ялинкові композиції, «гусеничка», «художні» розчоси гребінцем. Крім горизонтальної, яка переважає у ВНК, властива вертикальна, діагональна система розміщення орнаменту.

За некаліброваним датуванням, що ґрунтується на типологічному методі та зіставленні з хронологічними схемами сусідніх

культур, ранній період ВНК відносили до 4500–3300 рр. до н. е., середній — 3300–2500 рр. до н. е., пізній період — 2500–2000 рр. до н. е. [Охріменко, 2001, с. 106].

За новішими хронологічно-періодизаційними схемами, які спираються на датування методом C^{14} , найдавніші пам'ятки дніпро-донецької спільності, до якої відносимо ВНК, датуються 6200 рр. до н. е. (Cal BC), а зникнення — до 2900 рр. до н. е. [Телегин, 2000, с. 79–80]. Не виключено, що для пам'яток ВНК зони Волинського Полісся ці датування можуть бути дещо іншими. Наприклад, найпізніші неолітичні матеріали могли належати до кінця 3 тис. BC і синхронізуватися з ранньомежановицькими групами скотарів, що частково й простежується в керамічних виробках.

Нещодавно методом C^{14} визначено фрагмент кераміки з пам'ятки Люб'язь-Лядина II і отримано дату 5465–5060 рр. до н. е., з Люб'язь-Лядини III — 5190–4615 BC (BP 5960 $\pm$ 170), а також з х. Тетерівського — 5517–5363 BC (BP 6490 $\pm$ 90).

Пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки Західної України належать до східної периферії великої культурної єдності, що склалася на території давньої Європи близько 5500–4900 рр. до н. е. Всіма дослідниками визнається факт міграції її населення на територію Західної України — Волинь і лісостепове Подністров'я. До цього часу хронологія та періодизація українських пам'яток цієї культури ґрунтувалась на типологічному аналізі кераміки і синхронізації з пам'ятками Польщі, Чехії та Словаччини [Охріменко, 2001].

Така ситуація зберігалася навіть в останні роки, хоча в київській радіовуглецевій лабораторії були зроблені значні серії дат для всіх неолітичних культур України. Єдиною пам'яткою культури лінійно-стрічкової кераміки, вік якої визначено за допомогою радіовуглецевого датування, був нижній шар поселення Більшівці в Подністров'ї [Котова, 2002, с. 30]. Однак матеріали лише одного поселення не могли братися за основу для уточнення процесу поширення і розвитку пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки України.

За час дослідження пам'яток КЛСК Волині одержано 5054 фрагментів кераміки: на поселенні Рівне — 1500, Голишів II — 2000, Гірка Полонка — 564, Гнідава — приблизно 1000.

Посуд дунайської культури (КЛСК) відзначається високою майстерністю виконання, стандартністю форм. Переважають куваласті посудини. За своїми різновидами, технологією виготовлення, декором він значно відрізняється від виробів інших культур і становить найвиразнішу етнографічну рису цього населення. КЛСК була виділена серед інших давніх спільнот завдяки кераміці, в якій домінує орнамент з ліній і ямок-«ноток» на них.

Значення КЛСК у неолітизації Волині та суміжних територій було значним. Тому вирішення пов'язаних із цим праєтно-соціально-історичних проблем, з'ясування внутрішніх еволюційних змін, синхронізація її з навколишніми спільнотами є актуальним завданням.

Раніше вважалося, що пам'ятки КЛСК Волині належать до класичного, «нотного» періоду. Лише Т. Пасек та К. Черниш розрізняли серед пам'яток Молдови та Західної України більш ранні та пізніші (Пасек, Черыш, 1963, с. 10–11). Проведені М. Матвієнком, М. Кучерою, Г. Охріменком у 1968, 1969, 1981 рр. розкопки на Гнідаві дозволили одержати керамічні матеріали, які за формами, орнаментациєю подібні до групи Желіз (або Железовської культури за Ю. Павуком) (рис. 5, рис. 6), тобто з'ясувалося, що населення КЛСК перебувало на Волині не лише в середньому, а й у пізньому періодах. Несподіваним було відкриття В. Пясецьким поселення Рівне (біля однойменного міста), що належить до раннього періоду КЛСК (рис. 3). Отже, стало можливим поділити пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки Волині на три періоди: ранній (Рівне), середній (Голишів II (рис. 4), Гірка Полонка, Вільшаниця та ін.), пізній (Гнідава, Клевань).

Дві системи періодизації для чеських та моравських пам'яток запропонували Б. Соудський [Soudsky, 1954. S. 75–105] та Е. Неуступний [Nerstupny, 1955. S. 386–407] у середині п'ятдесятих років. Для південно-західної Словаччини у 1962 р. поділ на 3 «ступені» зробив Ю. Павук, доповнивши її у 1970 році. Для

поселень басейну Одри періодизацію запропонувала А. Кульчицька-Ледеєвич 1977 р. [Kulczycka, 1977, s. 324–329]. Всі ці періодизаційні схеми враховувалися при розробці поділу волинських пам'яток.

Для керамічних виробів з поселення Рівне характерні більші розміри, своєрідні, наближені до кулі, форми горщиків, чаш, мисок.

В їх тісті (особливо в «кухонній» кераміці) спостерігаються значні домішки рослинності (полови культурних злаків тощо), що є однією з ознак архаїчності. Окремі горщики мають високу циліндричну шийку, великі ручки. Столовий посуд менший, старанно проглажений. Крім наліпів, він орнаментований широкими лініями у вигляді спіралей, волут, метоп, геометричних мотивів [Охріменко, 2001, с. 77–79]. Серед них виділяють миски, чаші, кубки. Ці вироби подібні до матеріалів раннього гнєховицького етапу КЛСК Польщі. Посуд середнього («нотного») періоду теж має значу домішку рослин у глиняній масі, але його столові вироби вже прикрашені лінійно-«нотним» орнаментом (рис. 4). Від попереднього періоду успадковуються чаші на піддоні, миски, окремі великі кухонні посудини з ручками. Деякі столові вироби прикрашені рідкісним, дуже давнім орнаментом із рисочок, що заповнюють простір між лініями.

Кераміка третього, пізнього періоду КЛСК Волині характеризується відсутністю рослинного компоненту в «тісті», багатством та різноманітністю орнаменту столових виробів. Низкою ознак вона нагадує гончарні вироби Железовської групи Польщі та Словаччини: довгі «нотки», що з'єднують паралельні лінії; сполучення кількох ноток у ряд; геометризованість декору; мініатюрні розміри столових виробів, форма, яка подібна до зрізаної кулі; наявність колоскового орнаменту (рис. 6:1).

Складність датування поселень культури лінійно-стрічкової кераміки Волині зумовлена багатопшаровістю пам'яток, які включають культурні залишки різних епох. Проте нова методика київської лабораторії, що запропонувала використовувати кераміку з метою датування, дозволила отримати серію дат для пам'яток із найбільш повно розкопаною площею: Рівне, Голишів, Гірка По-

лонка і Гнідава, де отримано значну частину посуду раннього та середнього періодів.

Датування зроблено за фрагментами чотирьох столових і двох кухонних посудин культури лінійно-стрічкової кераміки, яка містить рослинні залишки. Їх більше в кухонному посуді і менше або зовсім немає в столовому. Однак вміст цих залишків достатній для отримання вуглецю. В таблиці 1 показано процентний вміст вуглецю в кожному фрагменті кераміки.

Таблиця 1. Хімічне визначення вмісту вуглецю в зразках кераміки

№ п.п.	Прив'язка	Лабораторний номер	*С, піролізний, %
1	№ 1 Голишів — 1988, зразок 2, кв. 1а г-5	Ki-12502	2,50–2,90
2	№ 5 Голишів 1988, об'єкт 1, кв. 1б	Ki-12505	1,35
3	№ 2 Голишів – 1988, об'єкт 2	Ki-12503	2,80–3,20
4	№ 3–4 Гнідава — 1968	Ki-12504	0,9–1,2

*С — обвуглений органічний вуглець

Для датування кераміки необхідно її підготувати. Спочатку проводиться механічне очищення поверхні, потім видалення забруднень з поверхні кераміки за допомогою кислотно-лужної обробки. Після цього необхідно розкрити мікротріщини на фрагменті, обробляючи їх фтористо-вуглецевою кислотою з використанням ультразвуку. Це дозволяє виділити обвуглену органіку всередині кераміки. З поверхні цієї органіки видаляють гумінові кислоти і кремнезем. Лише після цього частинки обвугленої органіки придатні для датування.

Для поселення Рівне продатована не тільки кераміка, але й фрагмент кістки з ями культури лінійно-стрічкової кераміки (таблиця 2).

Таблиця 2. Радіовуглецеві дати пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки Волині

Прив'язка	Лабораторний номер	Вік 14С		Медіана
		BP	BC/AD	
Рівне-Пляж 1, Р-2, кв.54, яма 1, гл. 1,6 (кістка)	Ki-12506	6570±60	1σ5539–5479 BC	1σ 5509
			2σ5621–5469 BC	2σ 5545
Рівне-Пляж 1, Р-2, яма (кераміка)	Ki-12508	6475±80	1σ5483–5363 BC	1σ 5423
			2σ5557–5305 BC	2σ 5431
Голишів – 1988, об'єкт 2, кв 1а, зразок 2, г-5 (кераміка)	Ki-12502	6380±80	1σ5387–5301 BC	1σ 5344
			2σ5481–5209 BC	2σ 5345
Голишів-1988, об'єкт 2, кв 1а, зразок 2, г-5 (кераміка)	Ki-12507	6425±80	1σ5427–5359 BC	1σ 5393
			2σ5531–5259 BC	2σ 5395
Голишів – 1988, об'єкт 2 (кераміка)	Ki-12503	6220±90	1σ5181–5061 BC	1σ 5121
			2σ5367–4937 BC	2σ 5152
Голишів – 1988, об'єкт 1, Кв.1б. (кераміка)	Ki-12505	6270±90	1σ5321–5205 BC	1σ 5263
			2σ5387–4995 BC	2σ 5191
Гірка Полонка	Ki-12566	5950±80		
Гнідава – 1968 (кераміка)	Ki-12504	5825±90	1σ4737–4579 BC	1σ 4658
			2σ4853–4489 BC	2σ 4671

За наявними матеріалами простежуємо наступну хронологію пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки Волині. До найбільш давніх розкопаних пам'яток належить поселення Рівне, яке датується допотопним періодом.

На підставі цієї дати встановлюємо, що населення культури лінійно-стрічкової кераміки з'явилося на Волині близько 5550–5500 рр. до н. е.

Більш пізнім є поселення Голишів (рис. 4), яке датується приблизно 5350–5200 рр. до н. е. Його матеріали відносимо до потної фази в розвитку досліджуваної культури. Зауважимо, що саме до цієї фази належить найбільша кількість відомих на сьогодні поселень культури лінійно-стрічкової кераміки Західної України. Ймовірно, період 5400–5350 рр. до н. е. був часом максимального поширення та розквіту східної периферії цієї культури на теренах лісостепового Подністров'я і Волині.

У кінці 6 тис. до н. е. в лісостепових районах Подністров'я з'являється населення ранньої трипільської культури. Воно витісняє й асимілює неолітичних автохтонних жителів цього регіону, в тому числі носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки. Однак на Волині й далі відбувається розвиток КЛСК, про що свідчить датуван-

ня, зроблене для поселень Гірка Полонка і Гнідава, яке підтверджує, що населення культури лінійно-стрічкової кераміки продовжувало перебувати в цьому регіоні до 4700 р. до н. е.

Хоча хронологічний діапазон, який розмежовує поселення Гірка Полонка і Гнідава, невеликий, їхні керамічні комплекси не ідентичні. В орнаментатії посуду поселення Гнідава є елементи, властиві групі Железовце, на підставі чого цю пам'ятку раніше відносили до найбільш давніх [Охрименко, 2001; Котова, 2002].

Зважаючи на встановлені дати двох наймолодших пам'яток, населення культури лінійно-стрічкової кераміки, не виключено, співіснувало з носіями маліцької культури (МК) (пам'ятки типу Гоща-Вербковиця), які мешкали в західних регіонах Волині [Kadrow, Zakościelna, 2000].

Проблема синхронізації найпізніших пам'яток КЛСК Волині та ранніх маліцьких досить актуальна. Як відомо, маліцька культура сформувалася на території Малополющі та сусідніх землях і, на нашу думку, в 4700–4600 рр. до н. е. поширилася на територію Волині. Цілком імовірно, що певна частина носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки західної частини Волинської височини була асимільована та влилася до складу східного ареалу МК. Якщо, за С. Кадровим та А. Закостельною, маліцька культура в 4800 рр. до н. е. входить у свою класичну стадію розвитку [Kadrow, Zakościelna, 1999, s. 244], а одне з найпізніших поселень КЛСК Волині — Гнідава датується 4700 рр. до н. е., то таке припущення є правомірним.

Певні традиції спадкоємності від наддунайських жителів КЛСК до носіїв МК могли проявлятися в передачі знань про родючі, багаті на кремійні землі Волині, що було одним із стимулів міграцій, імовірно, через Верхнє Подністрів'я на Волинь ранньонеолітичного населення з басейну Вісли (зокрема, сучасної Краківщини). Щоправда, матеріальних прикладів синкретичної кераміки з рисами КЛСК та МК поки що не виявлено, однак, пошуки можуть бути перспективними. Тим більше, за твердженням А. Закостельної, для маліцької культури на етапі I B (класична фаза) «тривалим напрямком експансії були Люблінська та Волинська височини і верхній Дністер» [Zakościelna, 2006, s. 38]. Як вважає ця дослідниця, в 4500–4200 рр. до н. е. «центр ваги» МК пересувається в межириччя Стиру та Горині [Kadrow, Zako-

ścielna, 2000, fig. 39]. Цей період, на думку деяких польських дослідників, є початком енеоліту. Ми початок енеоліту відносимо до виникнення маліцької культури.

В період, коли на Волині населення МК було у фазі II A, сюди могла проникати людність прототиса-полгарської культури, знаючи про багаті поклади кременю та міді (Великий Мідськ). Як наслідок взаємодії прийшлих та місцевих спільнот на цих теренах з'являється волино-люблінська культура [Zakościelna, 2006, s. 39].

Маліцька культура продовжує існувати паралельно з волино-люблінською (ВЛК), яка від 3800 рр. входить у кінцеву фазу (III). Як довго волино-люблінське населення перебувало на Волині, сказати важко. На Побужжі пам'ятки ВЛК не синхронізувалися з культурою лійчастого посуду (КЛП). На поселенні Зимно матеріали ВЛК датуються 4000–4330 рр. до н. е., а КЛП з'являється на Волині у фазі «класично-лійчастій» — 3650–3400 рр. до н. е. II фаза «пізньолійчаста» — 2440–2130 рр. до н. е. [Bronicki, Kadrow, Zakościelna, 1999, s. 122].

Пізнє Трипілля етапу СII, за М. Відейком, датується 3200–2750 рр. до н. е. [Відейко, 2003, с. 218], а частково синхронна їй культура кулястих амфор (ККА) на Волині — 2950–2300 BC [Szmyt, 2001, s. 177]. Стосовно часових меж побутування в цьому регіоні останньої з названих культур (ККА), М. Відейко називає ще більш ранній період — 3250/3100–2400/2150 рр. до н. е.

Поділяємо думку М. Відейка та інших дослідників, що період існування пізнього Трипілля, культури кулястих амфор — це вже початок епохи бронзи.

Література

1. Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. — К.: Вид. дім «Академперіодика», 2003. — 184 с.
2. Исаенко В. Ф. Хронология неолита Южной Белоруссии // Краткие сообщения АН СССР. — М., 1978.
3. Охрименко Г. Хронология и периодизация волинской неолитической культуры // Хронология неолита Восточной Европы. Тезисы докладов международной конференции, посвященной памяти д. и. н. Н. Н. Гуриной. Санкт-Петербург. 27 ноября–2 декабря 2000 г. — С.-Пб., 2000. — С. 59–60.
4. Охрименко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. — Луцьк, 2001. — 137 с.

5. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура. — Луцьк: Волинська обл. друкарня. — 2001. — 147 с.
6. Телегин Д. Я. Об основных линиях этнокультурного развития неолита Юго-Запада Восточной Европы и их хронологии // Хронология неолита Восточной Европы. Тезисы докладов международной конференции, посвященной памяти д. и. н. Н. Н. Гуриной. Санкт-Петербург. 27 ноября — 2 декабря 2000 г. — С.-Пб., 2000. — С. 79–80.
7. Kadrow S., Zakościelna A. An outline of the evolution of Danubian cultures in Malopolska and Western Ukraine // Baltic-Pontic Studies. — 2000. — Vol. 9. — S. 187–255.
8. Neustupny E. Relativni chronologii volutove keramiky // Archeologicke rozhledy. — Praha, 1956. — T. 8.
9. Prahistoria ziem Polskich. Neolit. — Wroclaw-Warszawa, 1979. — T. II. — 452 s.
10. Soudsky B. K metodice trideni volutove keramiky // Pamatky archeologicke. — Praha. — T. 8. — 1954.
11. Zakościelna A. Młodsze kultury karpackie na terenie Malopolski i Zachodniej Ukrainy // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Технології і проблеми культурної адаптації населення південно-східної Європи в епоху енеоліту» — Вишнівець, 2006. — С. 38.

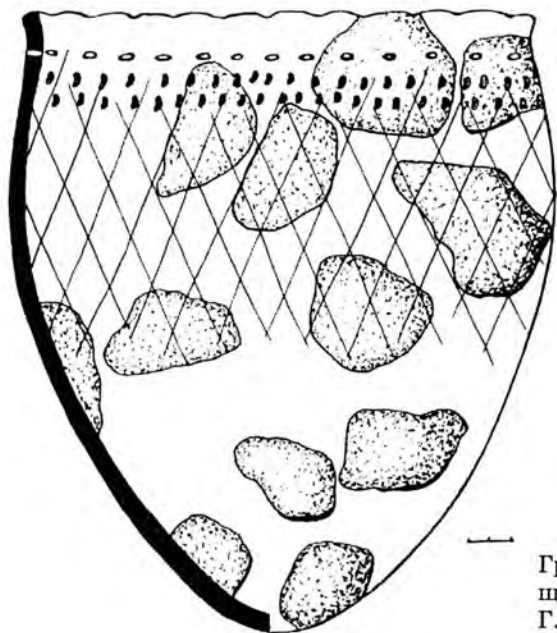

Рис. 1. Великий Мідськ. Графічна реконструкція горщика ВНК з поховання (за Г. Охріменком)

Рис. 2. Корма. Фрагменти неолітичної кераміки (матеріали В. Пясецького, фото Г. Охріменка)

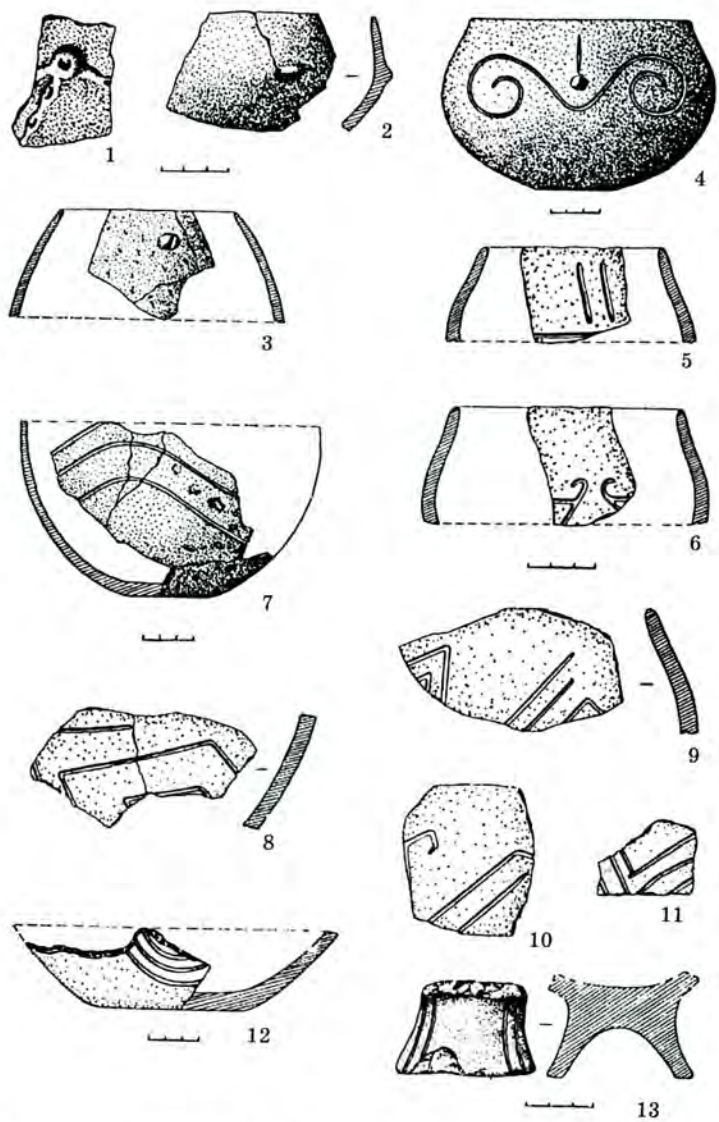

Рис. 3. Рівне. Кераміка КЛСК раннього етапу (за В. Пясецьким)

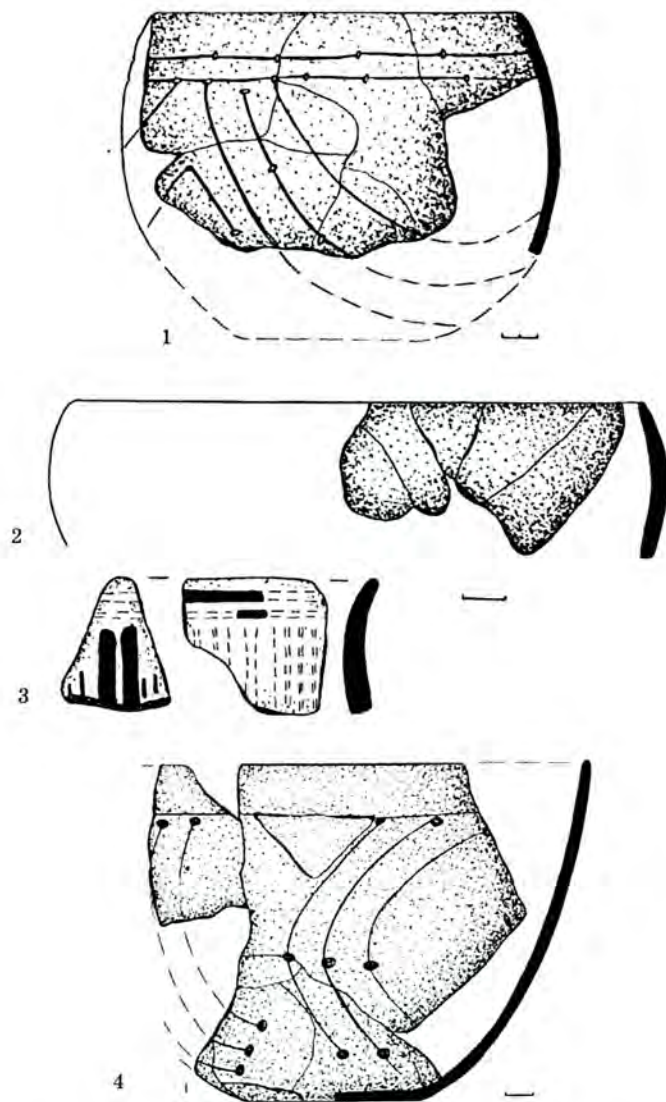

Рис. 4. Голишів-II. Кераміка КЛСК (за Г. Охріменком)

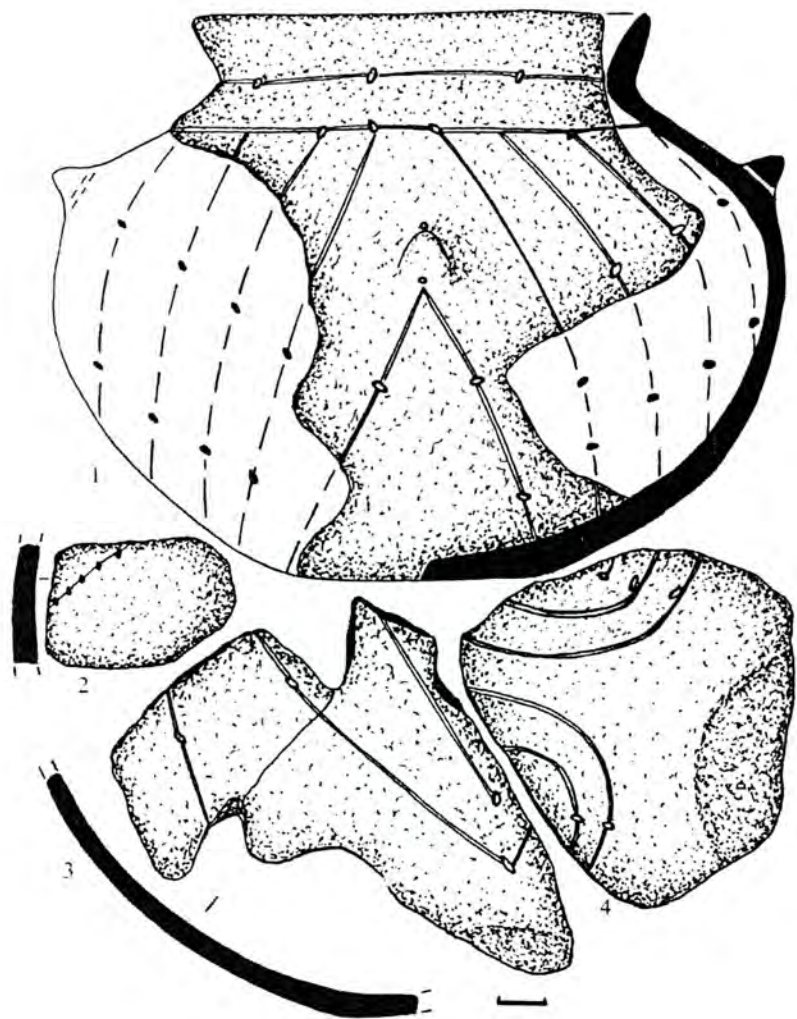

Рис. 5. Луцьк – Гнідава. Кераміка КЛСК (за Г. Охріменком)

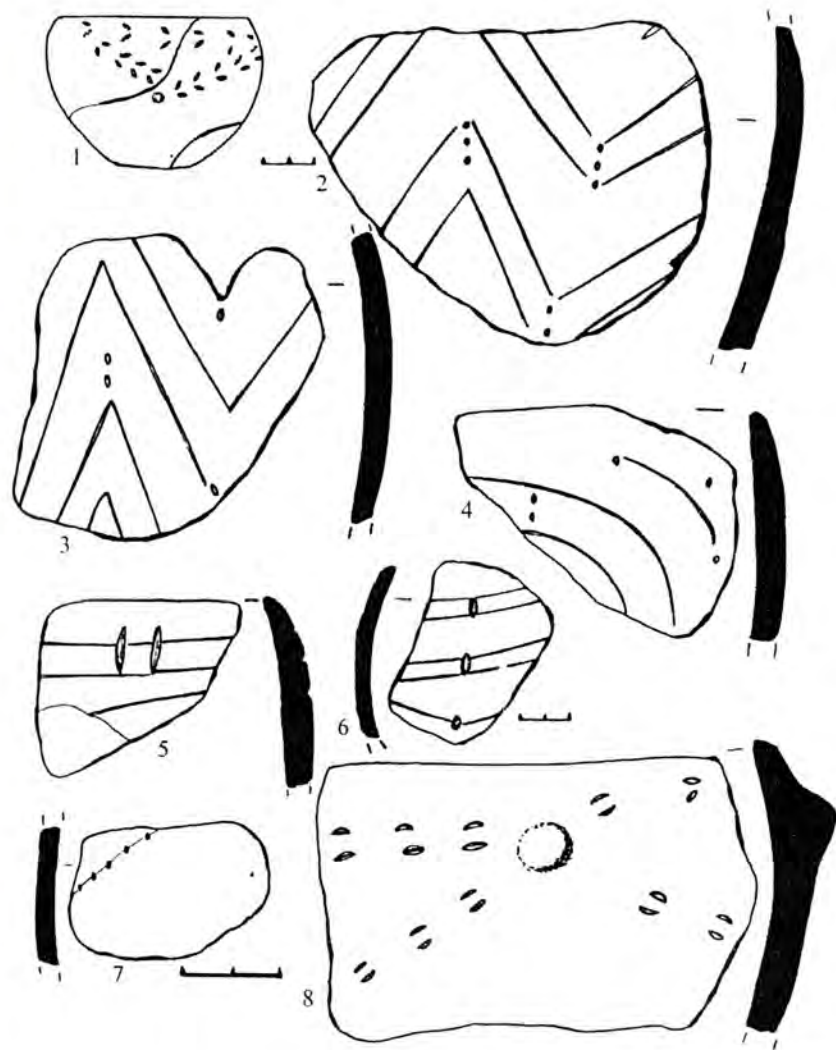

Рис. 6. Луцьк – Гнідава. Кераміка КЛСК залізовської групи (за Г. Охріменком)

Г. ОХРИМЕНКО, М. КУЧИНКО,
Н. СКЛЯРЕНКО, І. ШОВКОВИЧ

ОСОБЛИВОСТІ СТЖИЖОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВОЛИНІ ТА ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ

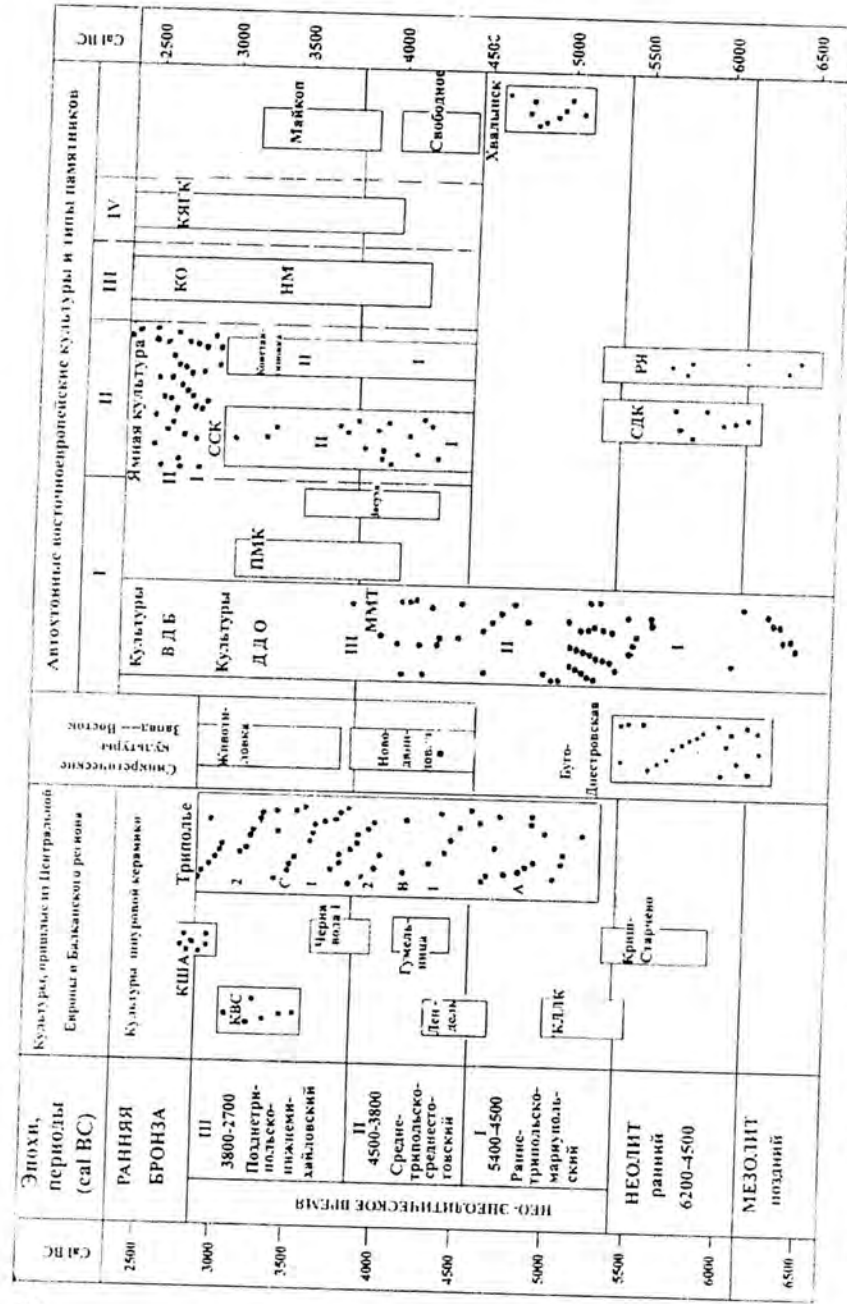
Визначним етнокультурним явищем первісної історії Волині та Волинського Полісся була стжижовська культура (СК). У воеводстві Замойському (Польща) досліджувалася епонімна пам'ятка Стжижув, яка дала назву спочатку групі, а пізніше — культурі. Ця культура середини бронзового віку належить, як вважають, до кола культур зі шнуровою керамікою, а отже, до індоєвропейських. Вона, ймовірно, мала певне відношення до праслов'янських етнопроцесів, оскільки передувала тшинецько-комарівській культурі теж середини бронзової епохи.

1. З історії дослідження СК

Перші дослідження СК припадають на 30-ті роки ХХ ст., коли в Стжижуві, неподалік від Грубешова (Польща), З. Подковінською було здійснено великі розкопки. У 1937 р. на поселенні поблизу х. Валентинова (с. Усичі) та смт Торчина (за 20 км на захід від м. Луцька) велись роботи кунстошем Луцького музею Яном Фітцке.

У довоєнні роки на пам'ятках Поліської зони збиралися матеріали О. Цинкаловським, опубліковані в 1961 році [Cynkalowski, 1961, s. 41–57].

Спочатку матеріали СК вважали артефактами культури шнурової кераміки, пізніше їх виділили в окрему групу [Glosik, 1968, s. 8]. Важливим кроком у пізнанні СК стали дослідження поховань у Грудку Надбужному (повіт Грубешів), проведені в 1956 р. Я. Ковальчиком та Є. Глосіком. Цінні археологічні матеріали одержано під час розкопок Ю. Захарука поблизу с. Ставок теперішнього Луцького р-у на високому мисі правого берега р. Стир, де досліджено 128 м² і при цьому виявлено невелику землянку, яму та поховання [Захарук, 1961, с. 23], одержано значну колекцію кераміки і крем'яних виробів.

Таблиця 1. Синхронізація культур епох мезоліту, неоліту, бронзи (за Д. Телегиним)

У Рівненській області дослідження стжижовської культури проводив І. Свешніков поблизу сіл Зозів, Великий Олексин, Муравиця [Свешніков, 1962, с. 44–53]. Крім цього, матеріали СК були виявлені В. Ауліхом у 1966 р. біля с. Білів Рівненської області.

У 1965 р. М. Пелецишин здійснив розкопки в басейні р. Сарни на схід від смт Торчин та с. Усичі (х. Валентинів), де проводив роботи у 1937–1938 рр. Я. Фітцке. Біля с. Усичі було закладено розкопи — № 1 (240 м²), № 2 (50 м²). В розкопі № 1 відкрито дві напівземлянки, 8 ям та 1 поховання СК [Пелецишин, 1971, с. 89–90]. Поблизу смт Торчин досліджено 160 м² площі поселення і відкрито дві ями. За 20 м на схід від розкопу в закладеній траншеї виявлена споруда [Пелецишин, 1971, с. 89, 100].

У 1968 р. вийшла єдина на сьогодні монографія, присвячена стжижовській культурі. Її автор Єжи Глосік зумів об'єднати відомі на той час дані і з території південно-східної Польщі, і з північно-західної України, у тому числі, частково, з Волинського Полісся [Glosik, 1968]. Так, ним описано досліджувану Т. Сулімірським пам'ятку біля Майдану Моквинського — ур. Островок Костопільського р-ну, на основі якої Є. Глосік виділяє «поліський тип кераміки» та підкреслює велике її розмаїття. Центральним відкриттям, зазначає Є. Глосік, на цьому поселенні була «хата» СК, повністю досліджена Т. Сулімірським, яка мала форму неправильної трапеції довжиною 7 м, а шириною 3 м та 6 м. Стіни трималися на семи стовпах, вкопаних в пісок, від яких залишилися великі ями, діаметром приблизно 1,5 м. В центрі було округле вогнище (2,5 м в перерізі), оточене чотирма ямками від стовпів. Культурний шар в житлі виявився значний — 0,4–0,6 м. Кераміка з Майдану Моквинського представлена різними формами. Найчисленнішими серед них є двохі амфори з розхиленими шийками, а також великі та менші горщики, одновухі кубки, подібні до тих, які наявні в культурі Хлопце-Веселе, вазоноподібні посудини з нахиленими до середини вінцями, профільовані вироби.

Роботи, проведені поблизу Ставка (Ю. Захарук), Торчина (М. Пелецишин), Зозова, Великого Олексина, Муравиці (І. Свеш-

ніков), значно збагатили джерельну базу СК (вивчалися закриті однокультурні комплекси), дали більш повне уявлення про регіональні особливості кераміки, крем'яні, кістяні, кам'яні знаряддя праці, про остеологічні матеріали, а також заглиблення — ями, житлові об'єкти. На цій основі вже можна було робити попередні узагальнення щодо особливостей господарства, матеріальної культури носіїв СК у названих вище пунктах [Стародавнє населення ... 1974, с. 172–176, Археология Прикарпаття... 1990, с. 69–74].

Завдяки працям Я. Фітцке (Торчин, Боратин Великий) та інших згадуваних нами вище дослідників поповнилися знання про поховальний обряд населення СК [Свешніков, 1974, с. 124].

Результати досліджень у Стжижові опубліковано в 1960 р. [Glosik, 1960, S. 155; Podkowińska, 1960, s. 39–80], а в Торчині — у 1975 [J. Fitzke, 1975, s. 53–61].

З 1972 року до вивчення бронзового віку Полісся у межириччі Сиру та Горині долучився Г. Охріменко, який у басейні р. Кормину, правої притоки Стиру, та Млинок, лівого доплаву Горині, виявив куц пам'яток: поселення та поховання — Ничогівка (ур. Землянки), Майдан-Липно (ур. Кругле Поле, Дубок, Гаєвське, Неріччя, Хмельове, Бирча), Гораймівка (ур. На Куту, Берестянське) в Маневицькому р-ні Волинської обл., Осова (ур. Кошарки, Осокори, За Корчі, Ожгове, Криничка Перша, Криничка Друга), Великий Мідськ (ур. Береззе), а також Золотолин Костопільського р-ну та в інших місцях — Заслуччя Дубровицького р-ну Рівненської обл.; по обох берегах р. Путилівки поблизу м. Цумань Ківерцівського р-ну, с. Тур Ратнівського, с. Затишшя Шацького р-ну Волинської обл. Всього відкрито понад 20 пам'яток у той час, коли матеріали СК у зандровій зоні (особливо кераміка), крім Майдану Моквинського, були майже невідомі. Зібрана в межириччі Стиру та Горині (басейнах річок Кормин та Млинок) колекція кременів, кам'яних виробів та особливо кераміки (біля 500 фрагментів і розвали посуду) є найбільшою з теренів Полісся. До цього слід додати, що поселення та їх сліди виявив пізніше, в 1987 р., В. Конопля в Рожищенському р-ні Волинської області.

У 2005 році в піщаному кар'єрі біля с. Майдан-Липно (ур. Кругле Поле) проводилися рятівні розкопки, під час яких виявлено яму та житло СК, а також кераміку, крем'яні знаряддя.

2. Загальна характеристика стжижовської культури (СК) Волині та Волинського Полісся

Виникнення та проблеми походження СК. Район виникнення СК І. Свешніков пропонував шукати на території поширення найпізніших пам'яток поліського неоліту — волинської неолітичної та німанської культур. На нашу думку, одним з таких ареалів мали бути береги Прип'яті, верхів'я Стиру та Горині, тобто на території сучасної Білорусі («поліська культура шнурової кераміки», як її називають білоруські археологи [Исаенко, 1976, с. 25–26; Археологічна спадщина ... 2005, с. 387], там, де, ймовірно, ще довго існували пережиткові елементи попередніх культур, зокрема «пізньострічкової розписної» — волино-люблінської (ВЛК) та лійчастого посуду (КЛП) [Свешніков, 1974, с. 158–159].

У той час білоруськими археологами [Исаенко, 1987, с. 25–26] виділялася «поліська культура шнурової кераміки» (ПКШК), яка відрізнялася від середньодніпровської культури (поширеної на лівобережжі Прип'яті — Г. О.) і, не виключено, в пізній період мала контакти зі стжижовською культурою. Близькість стжижовської культури та західно-поліських пам'яток помітна, на думку М. Кривальцевича, в керамічному виробництві: багата шнурова орнаментация, штрихована поверхня посудин (так звані розчеси — Г. О.), домішка шамоту до глиняної маси, окремі морфологічні ознаки [Кривальцевич, 1994, с. 121].

Ареал поширення СК. Особливість СК полягає в тому, що вона сформувалася як регіональна культура, поширена переважно у верхів'ях Стиру та Горині, тобто на Поліссі. Імовірним ареалом її складання міг бути чотирикутник між згаданими двома річками та Прип'яттю. Це припущення підтверджується матеріалами з ур. Горинка, розташованому в місці, де р. Случ впадає в р. Горинь. Тут знайдено кераміку з рослинною домішкою, подібну до поліської пізньонеолітичної, але з відбитками шнура.

Справа в тім, що Надприп'яття було місцем стику двох культур: волинської неолітичної та німанської (V–III тис. до н. е.). Перша з них охоплювала Правобережжя Прип'ятського Полісся, пам'ятки іншої розташовані на заході Білорусі та, частково, на правому березі Прип'яті. Якщо першу з них можна віднести, з багатьма обмовками, до праслов'янського етнокультурного субстрату (О. Гардавський, С. Березанська, І. Свешніков, Д. Телегін, Г. Охріменко), то німанська, на думку В. Ісаєнка, М. Чернявського (археологів із Білорусі), може мати відношення до прабалтів. Про те, що північна частина Волинського Полісся багата балтськими топонімами та гідронімами, добре відомо з досліджень О. Трубочова та ін.

Етнокультурні контакти. Окремо хотілося б зупинитися на міжкультурних контактах СК. Їх, напевно, було багато від часу формування цього аборигенного культурного утворення.

Зауважимо, що за Є. Глосіком, основним компонентом у складанні СК могли бути степові культури Причорномор'я [Glosik, 1968, s. 44]. Впливи з боку лісових неолітичних культур (ВНК) відобразилися гончарами СК неолітичних елементів орнаменту: рядів відтисків гребінця (с. Майдан-Липно, Гнідава та ін.), півовалів («копиток» за М. Чернявським), рядів насічок, ямок [Охріменко, 2001, с. 97, рис. 107]. Це особливо помітно у виробах згадуваних пам'яток великомідської, здолбунівської та дубнівської груп. Не виключено, що характерний звичай протирання кераміки травою чи гребенем запозичений в населення ВНК [Охріменко, 2001, с. 96]. Впливи та взаємодія СК з ранньомежано-вицькою та межановицькою культурами теж прослідковуються не лише у близькості окремих форм посуду, а й у наявності валиків — виступів різної форми, які бачимо у верхній частині межановицьких горщиків [Glosik, 1968, s. 28, рис. 2: а, в (тип чернецінський); Свешніков, 1974, с. 132, рис. 47: 10, 14 (з Коршева Луцького р-ну), Охріменко, Кучинко, Кубицька, 2003, с. 101]. Зразки посуду без шнурового орнаменту, але з пластичними виступами під зрізом вінець знайдені М. Пелещициним в Усичах Луцького р-ну [Пелещицин, 1971, с. 94, рис. 6]. Подібні валики, однак вже в модифікованому вигляді, наявні на багатьох

виробах СК — вони менш округлі, але більш витягнуті, овальні. Потовщення краю вінець, орнаментация їх внутрішнього краю, валики з нарізами, вертикальні насічки на вушках приписуються впливам КЛП на СК. Відмічаються також впливи катакомбної, багатопружкової культур [Свешніков, 1974, с. 158–159; Охріменко, Кучинко, Кубицька, 2003, с. 101]. Безперечно, тема зв'язків СК з синхронними та попередніми культурами, а також запозичень — складна і багатопланова. Вплив більш ранніх культур, можливо, передавався при посередництві найпізніших їхніх груп (наприклад, ВЛК, КЛП, ККА) або певними спільнотами, які континували їх традиції вже на початку середнього періоду бронзового віку. Отже, питання впливів та запозичень торкаємося поки що лише поверхово, хоч вони для розуміння етнічних процесів є надзвичайно важливими. Синкретичні риси кераміки можуть сигналізувати про процес змішування різноетнічних груп.

Етнографічні особливості СК. Уявлення про етнографічні особливості культури дають: кераміка, (округлі горщики з ручками, миски, кубки, черпаки) пишно оздоблена відтисками мотузки (які утворювали чотиракутники, трикутники), насічками, ямками, гребінцем; крем'яні вироби (кинджали, листоподібні наконечники списів, серцеподібні наконечники стріл, сокирки); мідні та бронзові скроневі кільця й браслети; крем'яні й бронзові сокири.

Мікрорегіональні групи СК. Варто звернути увагу на важливий момент, помічений М. Пелецишиним під час робіт біля смт Торчин, с. Усичів, який полягає в тому, що поселення СК розташовувалися близько одне від одного, тобто утворювали ніби куц поселень, кожен з яких (звичайно, не всі вони є одночасними, але все ж потрібно враховувати і порівняну недовгочасність стжижовської культури — 200–300, щонайбільше 400 років) являв собою агломерацію хуторів та поселень. Останні були, швидше всього, невеликі — 2–3 будівлі, кількість жителів — різна, а час перебування на одному місці, ймовірно, короткий, максимум — кілька років. На такі припущення наштовхують порівняно нечисленні знахідки в житлах та на поселеннях СК. Проте Торчинське поселення могло бути більш довготривалим з огля-

ду на велику кількість похованих на цвинтарі, досліджуваному Я. Фітцке, — 17 могил, хоча не виключено, що цвинтар належав кільком спорідненим поселенням.

На території Південного Полісся Є. Глосік виділяє кераміку «вишківського типу» — біля с. Вишків, на правому березі р. Стир північніше м. Луцька. Основною формою посуду цього типу автор вважає стрункі овальні амфори, що походять зі знищеного поховання. Такі посудини мають невелике дно, два вуха, а між ними — валики-виступи. Кераміка подібного типу знайдена в Стжижові [Glosik, 1968, s. 30].

На Волині окремий тип стжижовської кераміки (за Є. Глосіком) становить здовбицька група, що досить виразно окреслюється. Назва походить від с. Здовбиця поблизу Здолбунова Рівненської обл. [Свешніков, 1961, с. 55; Свешніков, 1962, с. 47)]. Вона складається з кількох пам'яток, які групуються біля м. Рівне. Однією з характерних її рис є поховання в кам'яній обставі, могили зі скорченими скелетами. Землянки тут за формою та розмірами близькі до відкритих поблизу с. Ставок під Луцьком. Для кераміки цієї групи характерні «банясті» горщики з короткими шийками та двома вушками, одновухі високі черпаки, стрункі S-подібні амфорки з двома вушками [Glosik, 1968, s. 30]. Зауважимо, що подібні вироби виявлено також біля смт Торчина. За спостереженнями Є. Глосіка, пам'ятки здовбицького мікрорегіону можуть бути дещо пізнішими, хоча там розрізняються два хронологічні горизонти [Glosik, 1968, s. 30–31].

На підставі спостережень Є. Глосіка, М. Пелецишина, Г. Охріменка можна припустити, що скупчення поселень, які мали подібну кераміку, становили споріднені роди або плем'я. Кожна з цих груп, ймовірно, обирала для себе певну екологічну нішу, свій оптимальний тип господарства, який би забезпечував нормальні умови існування. Бралися до уваги різні природні вигоди: пасовища, родючість ґрунту, рибні, мисливські угіддя, можливості для збиральництва в лісі (гриби, ягоди, горіхи тощо), наявність необхідних корисних копалин: камінь для сокир, зернотерок, кремій, родовища міді, глини для гончарства та інше.

виробах СК — вони менш округлі, але більш витягнуті, овальні. Потовщення краю вінець, орнаментация їх внутрішнього краю, валики з нарізами, вертикальні насічки на вушках приписуються впливам КЛП на СК. Відмічаються також впливи катакомбної, багатопружкової культур [Свешніков, 1974, с. 158–159; Охріменко, Кучинко, Кубицька, 2003, с. 101]. Безперечно, тема зв'язків СК з синхронними та попередніми культурами, а також запозичень — складна і багатопланова. Вплив більш ранніх культур, можливо, передавався при посередництві найпізніших їхніх груп (наприклад, ВЛК, КЛП, ККА) або певними спільнотами, які континували їх традиції вже на початку середнього періоду бронзового віку. Отже, питання впливів та запозичень торкаємося поки що лише поверхово, хоч вони для розуміння етнічних процесів є надзвичайно важливими. Синкретичні риси кераміки можуть сигналізувати про процес змішування різноетнічних груп.

Етнографічні особливості СК. Уявлення про етнографічні особливості культури дають: кераміка, (округлі горщики з ручками, миски, кубки, черпаки) пишно оздоблена відтисками мотузки (які утворювали чотирикутники, трикутники), насічками, ямками, гребінцем; крем'яні вироби (кинджали, листоподібні наконечники списів, серцеподібні наконечники стріл, сокирки); мідні та бронзові скроневі кільця й браслети; крем'яні й бронзові сокири.

Мікрорегіональні групи СК. Варто звернути увагу на важливий момент, помічений М. Пелещишином під час робіт біля смт Торчин, с. Усичів, який полягає в тому, що поселення СК розташовувалися близько одне від одного, тобто утворювали ніби куц поселень, кожен з яких (звичайно, не всі вони є одночасними, але все ж потрібно враховувати і порівняну недовгочасність стжижовської культури — 200–300, щонайбільше 400 років) являв собою агломерацію хуторів та поселень. Останні були, швидше всього, невеликі — 2–3 будівлі, кількість жителів — різна, а час перебування на одному місці, ймовірно, короткий, максимум — кілька років. На такі припущення наштовхують порівняно нечисленні знахідки в житлах та на поселеннях СК. Проте Торчинське поселення могло бути більш довготривалим з огля-

ду на велику кількість похованих на цвинтарі, досліджуваному Я. Фітцке, — 17 могил, хоча не виключено, що цвинтар належав кільком спорідненим поселенням.

На території Південного Полісся Є. Глосік виділяє кераміку «вишківського типу» — біля с. Вишків, на правому березі р. Стир північніше м. Луцька. Основною формою посуду цього типу автор вважає стрункі овальні амфори, що походять зі знищеного поховання. Такі посудини мають невелике дно, два вуха, а між ними — валики-виступи. Кераміка подібного типу знайдена в Стжижові [Glosik, 1968, s. 30].

На Волині окремих тип стжижовської кераміки (за Є. Глосіком) становить здовбицька група, що досить виразно окреслюється. Назва походить від с. Здовбиця поблизу Здолбунова Рівненської обл. [Свешніков, 1961, с. 55; Свешніков, 1962, с. 47)]. Вона складається з кількох пам'яток, які групуються біля м. Рівне. Однією з характерних її рис є поховання в кам'яній обставі, могили зі скорченими скелетами. Землянки тут за формою та розмірами близькі до відкритих поблизу с. Ставок під Луцьком. Для кераміки цієї групи характерні «банясті» горщики з короткими шийками та двома вушками, одновухі високі черпаки, стрункі S-подібні амфорки з двома вушками [Glosik, 1968, s. 30]. Зауважимо, що подібні вироби виявлено також біля смт Торчина. За спостереженнями Є. Глосіка, пам'ятки здовбицького мікрорегіону можуть бути дещо пізнішими, хоча там розрізняються два хронологічні горизонти [Glosik, 1968, s. 30–31].

На підставі спостережень Є. Глосіка, М. Пелещишина, Г. Охріменка можна припустити, що скупчення поселень, які мали подібну кераміку, становили споріднені роди або плем'я. Кожна з цих груп, ймовірно, обирала для себе певну екологічну нішу, свій оптимальний тип господарства, який би забезпечував нормальні умови існування. Бралися до уваги різні природні вигоди: пасовища, родючість ґрунту, рибні, мисливські угіддя, можливості для збиральництва в лісі (гриби, ягоди, горіхи тощо), наявність необхідних корисних копалин: камінь для сокир, зернотерок, кремінь, родовища міді, глини для гончарства та інше.

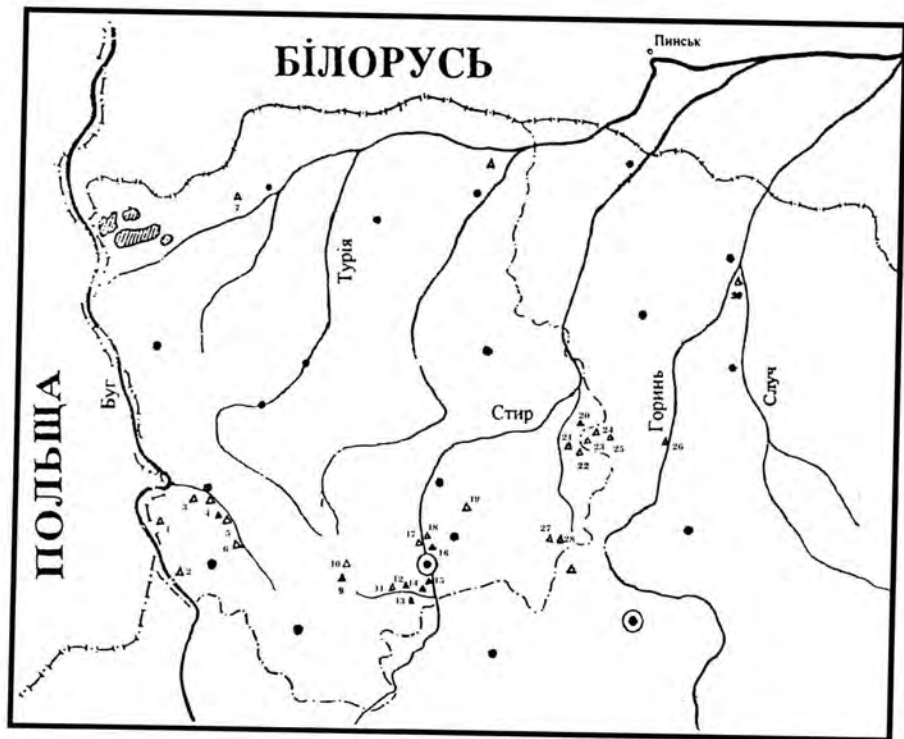

Рис. 1. Карта пам'яток стжижовської культури на Волинському Поліссі: 1 — Бужанка; 2 — Литовеж; 3 — Заріччя; 4 — Володимир-Волинський; 5 — Зимне; 6 — Бубнів; 7 — Тур; 8 — Люб'язь; 9 — Торчин; 10 — Валентинів; 11 — Баїв; 12 — Полонка; 13 — Гірка Полонка; 14 — Голишів; 15 — Боратин (Великий); 16 — Вишків; 17 — Маяки; 18 — Жидичин; 19 — Сокиричі; 20 — Ничогівка; 21 — Гораймівка; 22 — Майдан-Липно; 23 — Осова; 24 — Осова II; 25 — Великий Мідськ; 26 — Золотолин; 27 — Башлики; 28 — Цумань; 29 — Клевань; 30 — Заслуччя

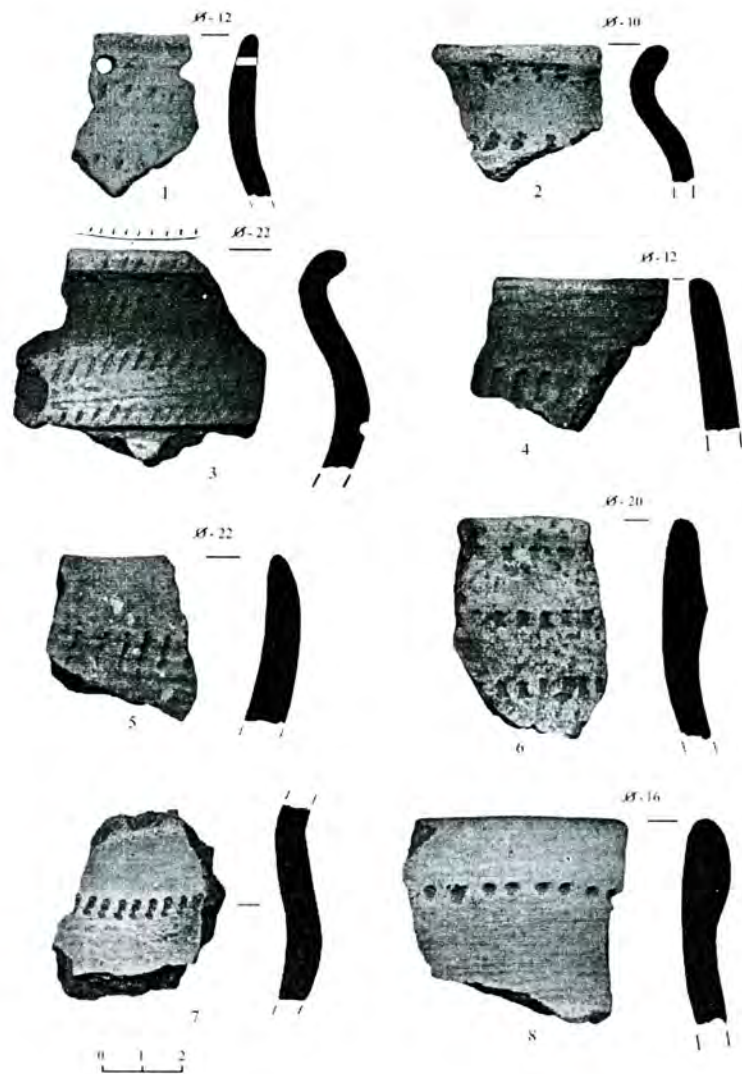

Рис. 2. Кераміка СК: Волиця (1-3, 5-8), 4 — Пакталія

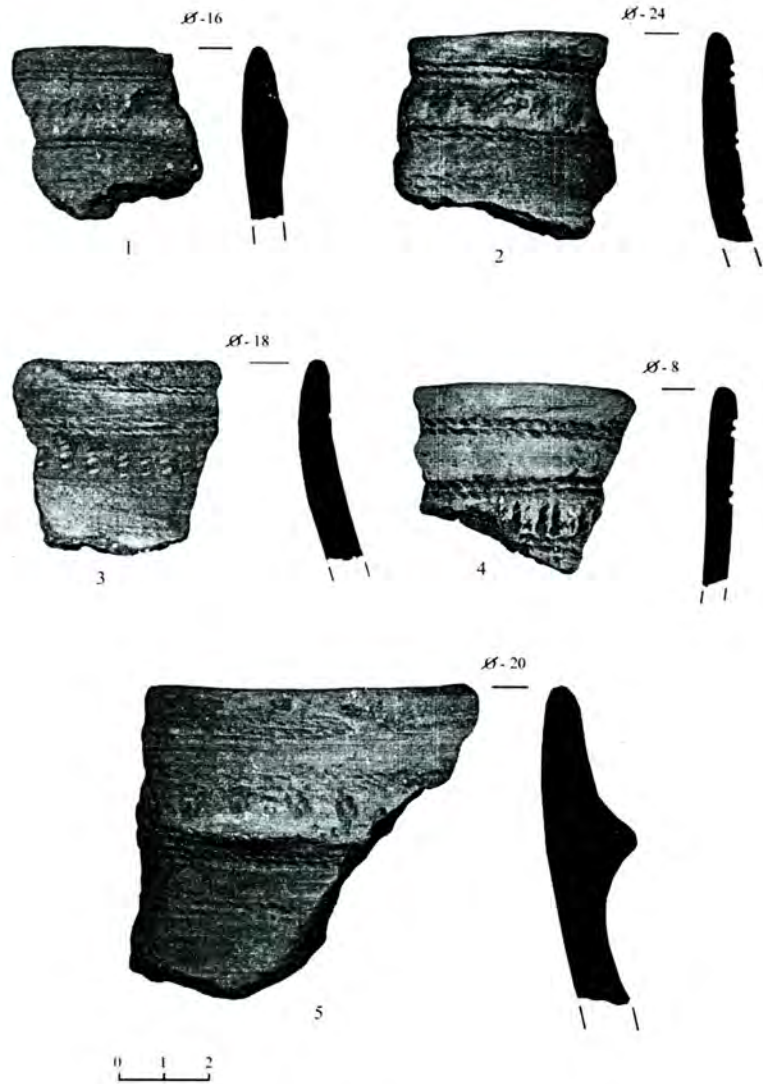

Рис .3. Кераміка СК: Волиця (1-3-5), Тартак (2)

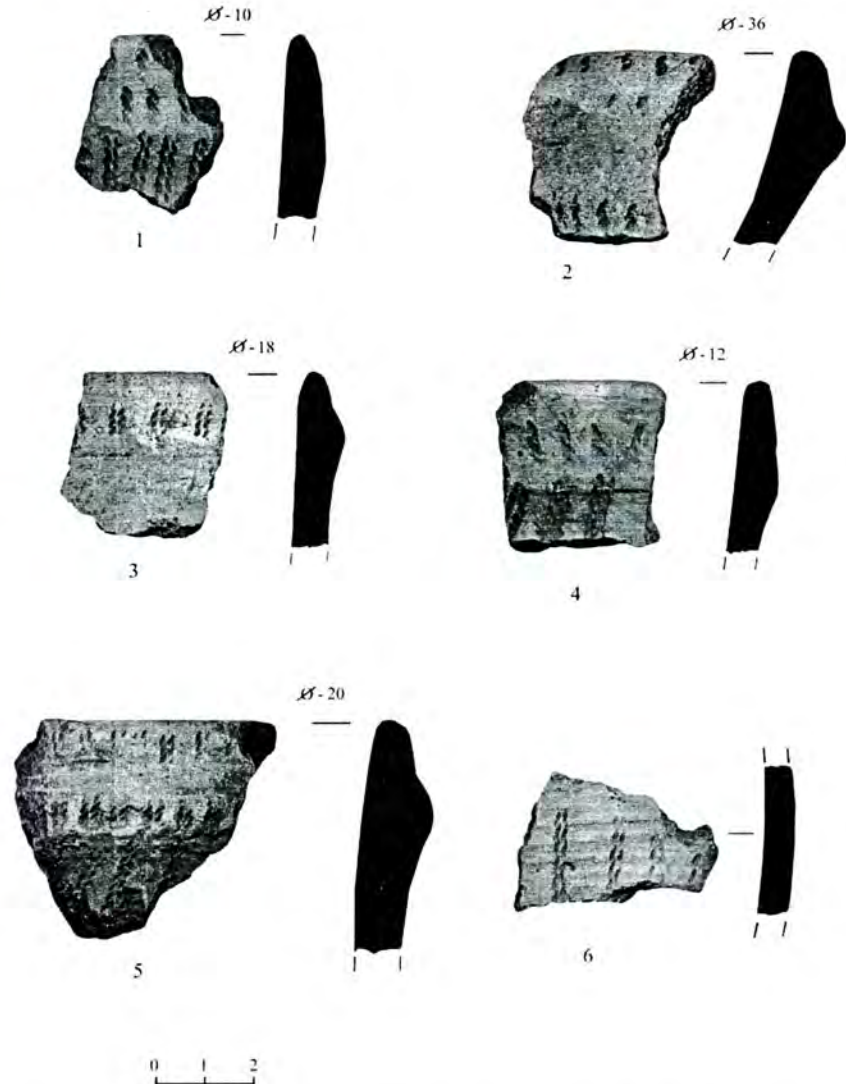

Рис. 4. Кераміка СК: Волиця (1-3), Тартак (4, 6), Аршичин (5)

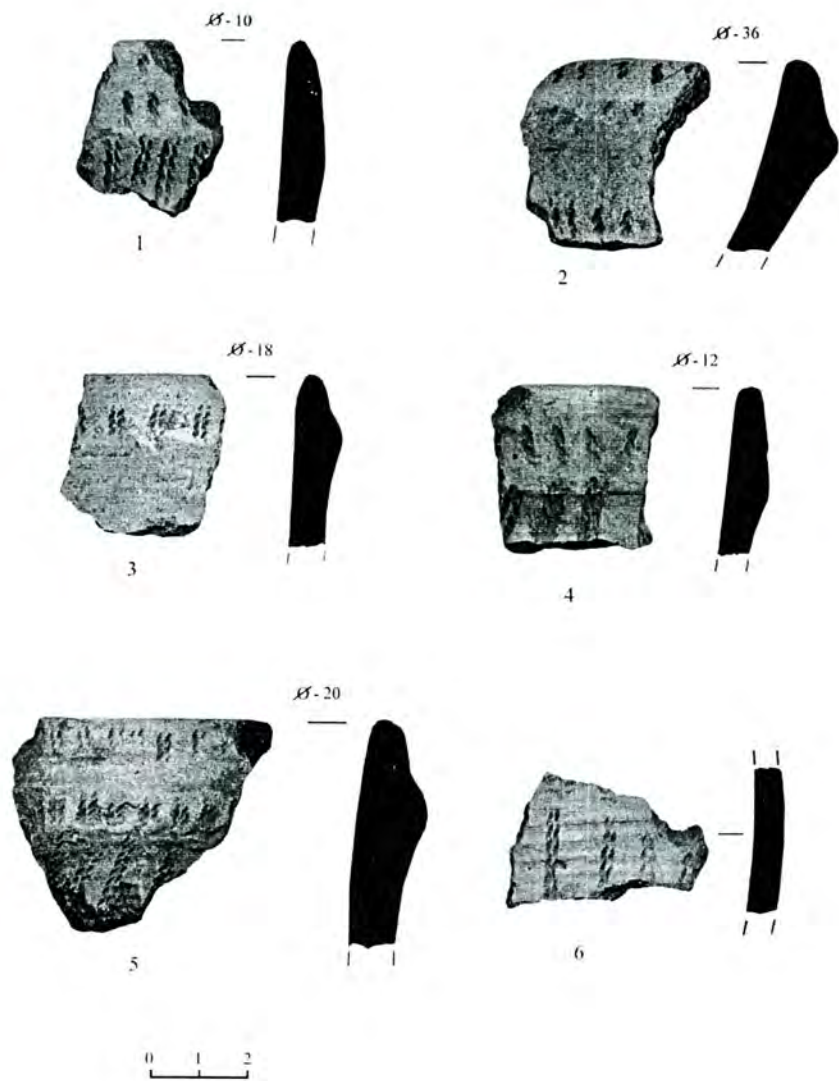

Рис. 5. Кераміка СК: Волиця (1–3), Тартак (4, 6), Аршичин (5)

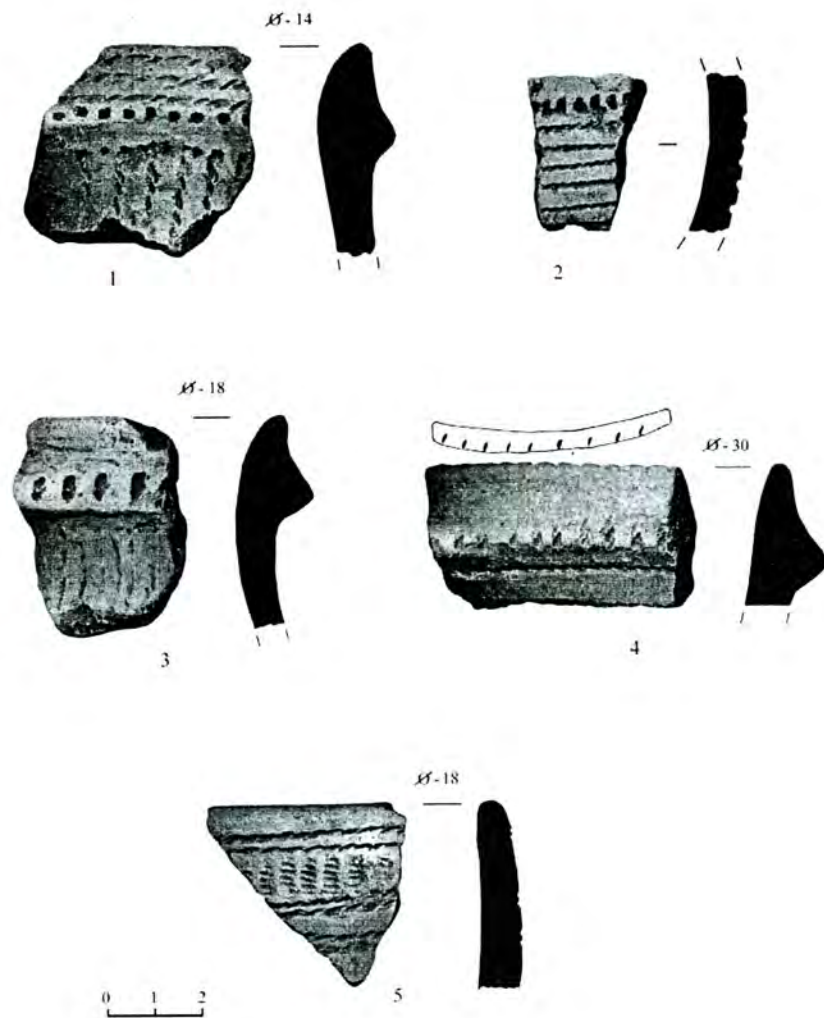

Рис. 6. Кераміка СК: Волиця (1–3, 5), Тараканів (4)

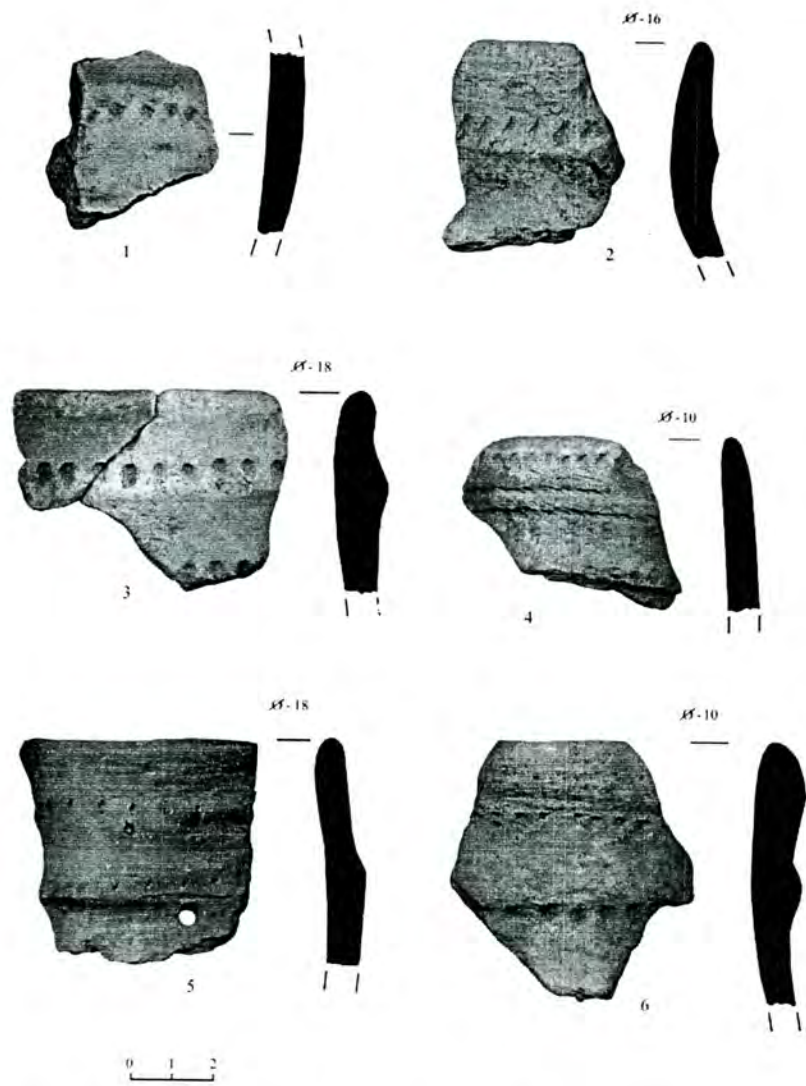

Рис. 7. Кераміка СК. Майдан-Липно. Маневицький р-н

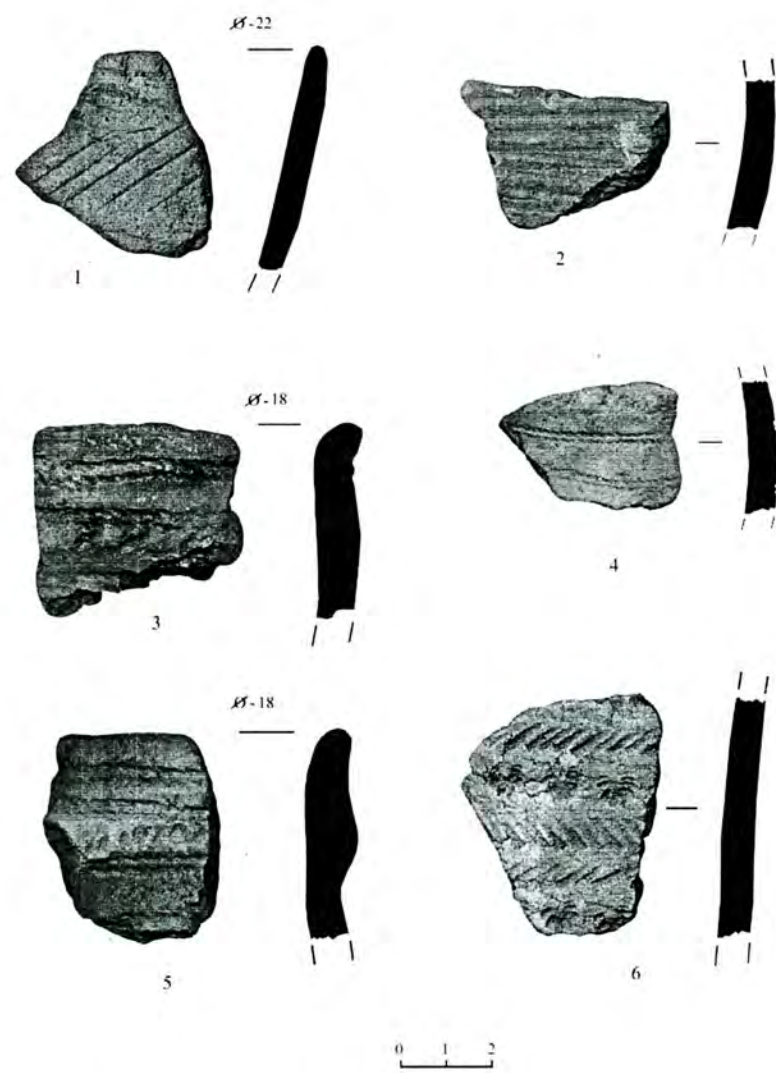

Рис. 8. Кераміка СК. Майдан-Липно. Маневицький р-н.
Заслуччя (6) (Торинка)

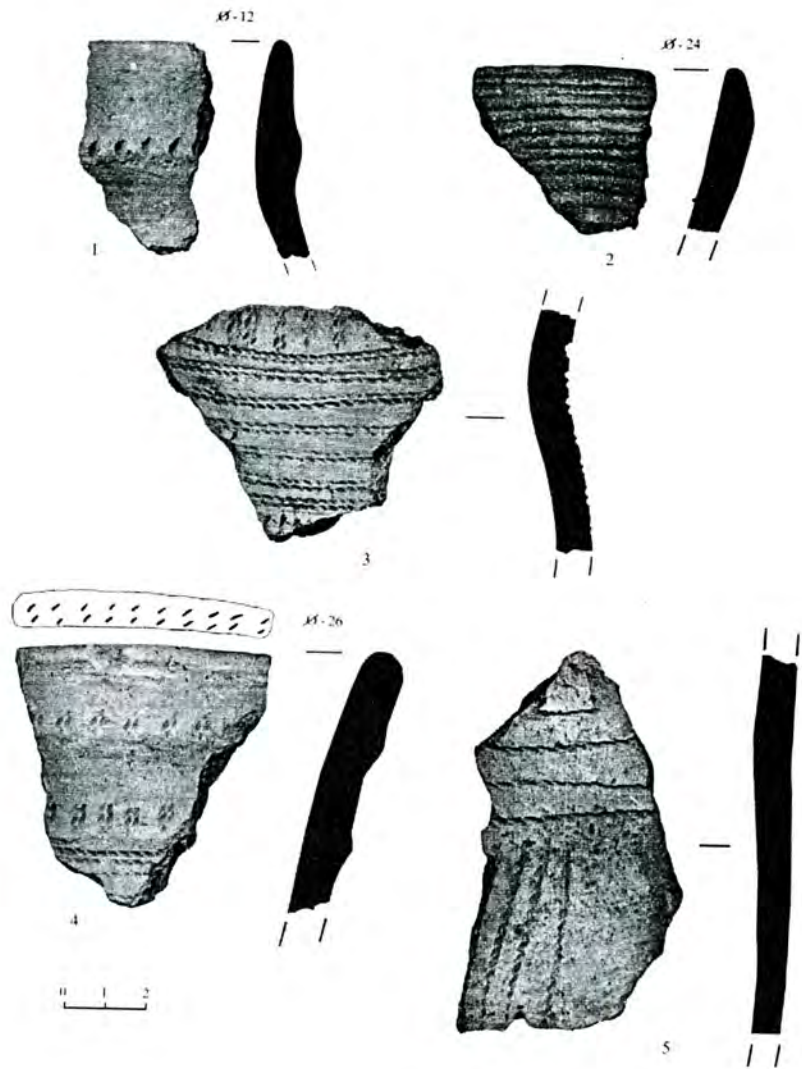

Рис. 9. Кераміка СК: 1, 4, 5 — Гнідава, 2 — Кубків, 3 — Торчин

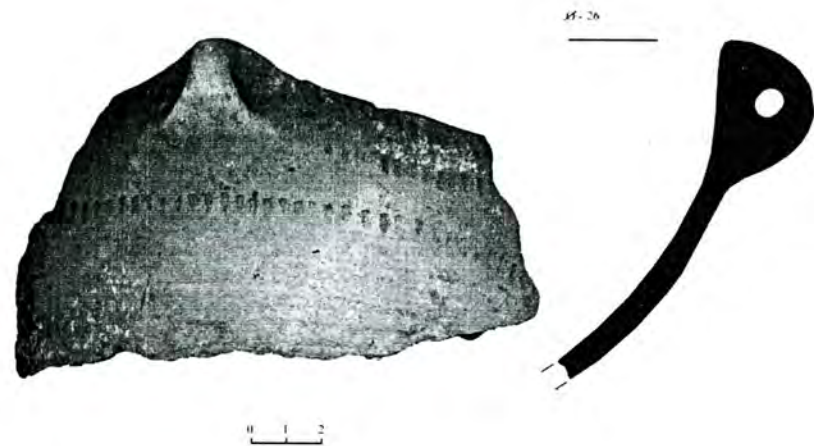

Рис. 10. Миска СК. Зачаї (Матеріали Д. Козака)

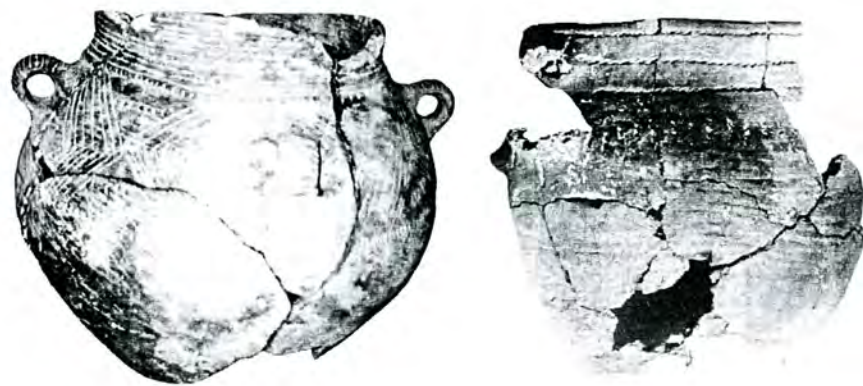

Рис. 11. Горщики СК: 1 — Торчин, 2 — Рівненська обл. (Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею)

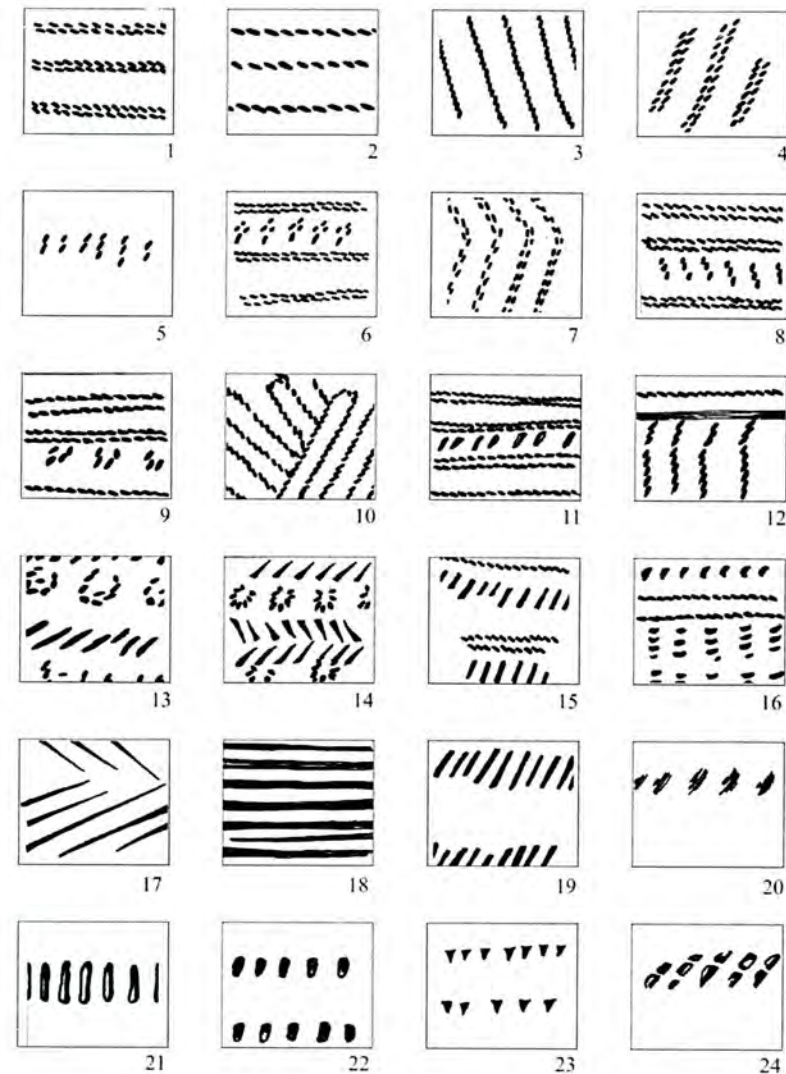
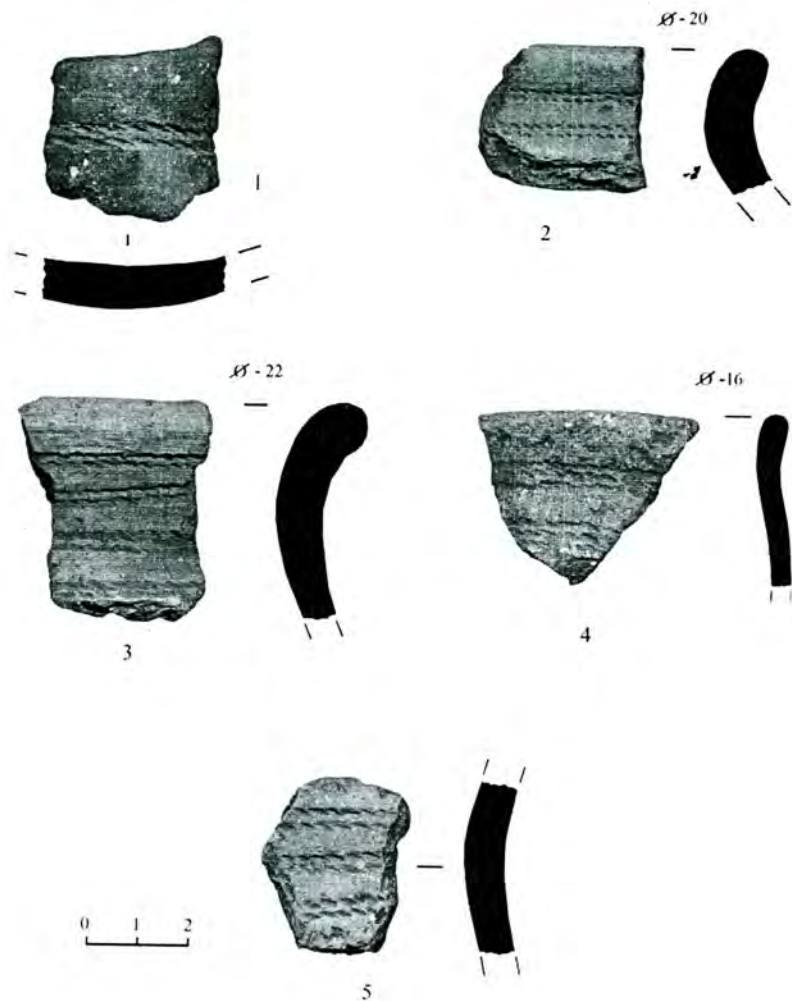

Рис. 12. Кераміка СК. Майдан-Липно, Маневицький р-н

Рис. 13. Елементи декору кераміки стжижовської культури з Волинського Полісся: 1, 10, 13, 15, 21 — Осова; 2, 9, 11, 12, 14, 16—18, 20, 22—24 — Майдан-Липно; 3, 7—8 — Ничогівка; 4, 6 — Гнідава; 5 — Гораймівка; 19 — Коник

4. Господарство та житлобудування носіїв СК

Людність СК вела осілий спосіб життя, займаючись землеробством, скотарством (розводили велику та дрібну худобу, свиней), полюванням, збиральництвом. Досконалістю вирізняються їхні вироби з кістки та міді-бронзи.

Одним з найбільш розвинутих промислів була обробка кременю. Використовуючи місцеві родовища високоякісного кременю, вони виробляли серпи, овальні в перерізі сокири, наконечники списів, які потім ішли на обмін.

На поселеннях СК виявлено заглиблені житла (землянки) та ями, що засвідчує наявність сформованих традицій житлобудування. Воно теж, напевно, проливає світло на зв'язки та культуру цього населення.

М. Пелецишиним в Усичах відкрито два житлові об'єкти. В першому з них знаходилося три ями: (№ 1: 1,9x1,35 м, що мала глибину 1,15 м з прямими стінками та рівним дном; № 2: 1,1x0,7 м, глибиною 1,4 м; № 3: 0,9x0,6 м та глибиною 1,15 м. Тут було також вогнище — 1,25x0,5 м. Друге у вигляді овальної ями з прямими стінками (3x1,8 м глибиною 1,2 м). Поблизу смт Торчин відкрито яму значних розмірів — 3,4x1,9 м та глибиною 0,9 м, також, можливо, від житла. В ній була кераміка, частина зернотерки, кістки тварин [Пелецишин, 1971, с. 90–91, 98]. Заглиблену землянку на 1,1 м виявлено Ю. Захаруком у Ставку, вона мала розміри 3x2 м [Захарук, 1961, с. 23]. Півземлянку II овальної форми (2,1x2,4 м) відкрив І. Свешніков у Зозові 2. На її площі та навколо були сліди від стовпців, що оточували житло в два-три ряди. Дещо більшим було житло VII — 2,25x4,15 м та глибиною 1,02–1,24 м.

В зоні Полісся 1977 р. Г. Охріменком біля с. Осова відкрито житло розмірами 4–3,5x2,5–2 м, із заглибленою в материк на 0,3–0,4 м ямою, діаметром 1,5x2 м, у заповненні якої був шар попелу (0,4 м) та розвали 4 посудин (у т. ч. 2 ранньомежановицьких кубки), крем'яні сокири. Рідкісна споруда великих розмірів досліджувалася Т. Сулімірським у Майдані-Моквинському і є найбільшою з відомих. Під час рятівних розкопок 2005 року біля с. Майдан-Липно в Маневицькому р-ні Волинської обл.

відкрито дещо заглиблене в піщаний материк житло СК, розмірами 6,1x3,2 м зі слідами двох невеликих вогнищевих ям поблизу південної стіни (діаметром приблизно 0,2 м кожне).

На основі вищесказаного можна, з деякими застереженнями, зробити такі висновки: 1) житла СК могли бути різними — наземні, півземлянкові, землянкові; невеликих розмірів (Ставок, Торчин, Усичі, Осова, Майдан-Липно) та великі (Майдан-Моквинський); 2) припускаємо існування житлових об'єктів наземного типу, які включали в себе 2–3 ями (Усичі). Заглиблені частини цих споруд, котрі найчастіше і найлегше фіксуються, могли входити до більших наземних конструкцій, які в шарі підґрунтя, часто через пошкодження оранкою, фіксувати дуже важко. Подібні ситуації спостерігаються при дослідженні ВЛК, пізнього Трипілля та інших. Трапецієподібні житла (Майдан-Моквинський) можуть бути пов'язані з наддунайськими традиціями житлобудівництва.

5. Особливості кераміки СК

Для глибокого аналізу мистецьких проявів кераміки варто звернути увагу на два моменти:

1) необхідність усвідомлення того, що найпізніші прояви волинської (ВНК) та німанської (НК) культур, які могли брати участь у складанні СК, відзначаються оригінальними системами декорування посуду і при цьому в обох простежується багато подібних деталей;

2) стжижовська культура формувалася як особливий симбіоз пізньонеолітичних аборигенних мисливців і рибалок (ВНК, НК) та цілої низки впливів із заходу, сходу, півдня.

Орієнтуючись на дослідження І. Свешнікова, можна виділити такі з них:

1) неолітичні впливи, що проявляються в прогладжуванні посуду віхтем трави, орнаментах гребінцем, рядами нарізок, заглиблень, технологічних особливостях підготовки глиняної маси: домішки шамоту (дрібнотовченої кераміки) в посуді з поліських пам'яток та жорстви на волинських;

2) впливи городоцької та здовбицької культур шнурової кераміки;

3) вплив пізньострічкової розписної кераміки (волино-люблінської культури) у вигляді найпізніших груп, які несли традиційні елементи;

4) потовщення краю вінець, звичай орнаментувати внутрішній край вінець, валики з нарізами, ряди вертикальних нарізів на вушках, які нагадують орнаментативні засоби культури ліччастого посуду (цю схожість зауважував К. Яжджевський);

5) відмічалася подібність окремих форм посуду стжижовської культури з культурою кулястих амфор (Є. Глосік);

6) вбачалася і можливість впливів з боку межановицької культури теж шнурової кераміки. цю простежується в особливостях посуду з Вишкова та Коршева;

7) катакомбної;

8) багатоваликової кераміки.

До цих восьми перерахованих чинників ще варто додати можливі впливи і німанської, і волинської культур Прип'ятського Полісся. З цих різних впливів, поєднання естетичних смаків, традицій сформувалося таке незвичайне мистецьке явище, як кераміка стжижовської культури.

Кераміка СК в різних частинах ареалу поширення має дещо відмінні риси як в технології, так і в формах.

Ми зупинимося на загальному описі виробів лише з двох куців пам'яток — дубнівського та великомідського. За спостереженнями В. Ткача, першій властиві такі риси: слабкий або середній випал, кераміка є м'якшою, ніж межановицька, коричневого, сірого, червонуватого кольорів, містить домішку піску, шамоту, зрідка жорстви. Внутрішніми або зовнішніми розчесами оздоблені не всі вироби — окремі прогладжені або пролощені. Посуд представлений такими формами: амфори, горщики, миски, черпаки, кухлі.

У великомідській групі посуд коричневого кольору з різними відтінками, з середини має темний колір, внаслідок неглибокого пропечення під час випалу. Поверхня покрита здебільшого добре помітними розчесами, деякі вироби прогладжені, характерна бархатистість, м'якість на дотик, чим також подібна до ранніх виробів ВНК. Є посудини з твердішою масою. Можливо, це пояснюється їх призначенням. Деякі фрагменти мають із внут-

рішнього боку нагар від залишків припечених страв. Тісто не завжди добре вимішане, зернисте. В ньому наявні домішки шамоту, піску, але небагато. Формою, розмірами, особливостями оформлення вінець вироби з поліського регіону відзначаються безліччю варіантів. Різноманітність елементів декору, навіть в рамках одного поселення, вражаюча: відтиски шнура, ямки, гребінець, овали, косі насічки, прогладження по вінцях, — зосереджені у верхній та середній частині виробів. Припускаємо, що частина кераміки виготовлялася на повільному гончарному крузі. Є посудини з різними валиками, окремі вироби покриті ангобом. В цій місцевості переважають амфори, горщики, черпаки, але мало мисок.

Формотворення виробів СК. Для кераміки СК характерне, перш за все, розмаїття форм виробів: горщики, черпаки, амфори, миски, кухлі. Є.Глосіком при вивченні кераміки з Волині та південно-східної Люблінщини виділено 9 головних типів [Glosik, 1968, s. 29–40]:

Тип I. Посудини яйцеподібної овальної форми. Всі вони, звичайно, різняться розмірами, формуванням шийки, дна, тулуба. Підтипи виділено такі:

- 1) яйцеподібні вироби класичної форми з короткими шийками, широким дном;
- 2) тулуб овальний, але сам профіль S-подібний;
- 3) форма, близька до баняка;
- 4) форма, близька до тюльпаноподібної у верхній частині.

Тип II. Амфори. Це дуже поширений тип посуду, який характеризується кулястим тулубом, виразно виділеною шийкою, різною формою вух, широким дном. Серед амфор Є.Глосік виділяє **тип А**, де наявні вузькі шийки, а під ними два вуха. Сам виріб високий, стрункий. Виділено наступні підтипи:

- 1) амфори овальні, з S-подібним профілем;
- 2) нагадують велику кулю, яка відтята в місці дна, низьких пропорцій з шийкою, розхиленою назовні;
- 3) легко профільована форма у вигляді двох стіжків, часто на них є потовщення (валики) з карбуванням, вуха інколи прямокутні;

4) грушоподібні амфори, що мають два вушка і різні розміри.

Тип Б. «Банясті» амфори з широкими отворами, середньої величини, приземкуваті.

До підтипів належать:

1) невисокі вироби з чотирма вушками;

2) двовухі амфори, що мають з двох протилежних сторін пластичні виступи. Дно широке.

Автор виділяє ще тридцять амфор, які відзначаються особливо багатим декором та слабким випалом. Робилися вони, напевно, з ритуальною метою — використовувалися в похованні (Торчин, Грудек Надбужний).

Тип III. Посуд вазоподібний. Представлений 24 екземплярами. Це широковідкриті вироби зі звуженою верхньою частиною. Придонні частини плавно переходять у невелике дно.

Виділяються такі групи:

1) форма вази з чотирма вушками, під максимальним нахилом до середини вінець.

2) вази без вух, верхня частина менше нахилена до середини, порівняно з попереднім підтипом;

3) стінки майже прямі, верхня частина злегка звужена. Подібних виробів знайдено багато в Стжижові, але є вони і в східній частині ареалу СК.

Виявлені вазоподібні вироби лише на поселеннях.

Тип IV. Посуд з кулястим тулубом. Шийка виробів циліндрична, але отвір великий. Серед них виокремлюються такі групи:

1) посудини з майже кулястим вигином корпусу;

2) вироби, що характеризується S-подібним профілем. Ці посудини досить стійкі — мають широке дно. Погано випалені, лупляться стінки. Посуд походить із поховань (Грудек Надбужний) і поселень (Ставок, Чудьман).

Тип V. Вироби бочкоподібні (всього 7 посудин). Всі невеликі, з дном та отвором однакових розмірів. Серед них простежуються:

1) з рівними стінками (Зимне Володимир-Волинського р-ну);

2) посудини, які мають певну S-подібну форму стінок. Ці вироби досить гарно прикрашені на всій або майже всій поверхні. Походять із поселень (Зимне) та поховань (Раціборовіце).

Тип VI. Чашоподібні вироби. Їх отвори пропорційно широкі до дна і висоти. Ці посудини знайдені в похованнях у Грудеку Надбужному та Раціборовіцах. В глину домішували дрібну жорстку. Їх краще протирали порівняно з іншими виробами.

Тип VII. Чарки. За формою вони подібні до утятого стіжка. Виріб малий, дно теж. На дві третіх висоти насаджені вушка. Це найстаранніше виконані вироби. Виявлені в похованні у Раціборовіцах та Валентинові.

Тип VIII. Кубки та черпаки виконували подібні функції. У Стжижові їх знайдено багато (т. зв. «вухатих кубків»). В Раціборовіцах виявлено бочкоподібний виріб у похованні. Черпаки робилися низькі та широковідкриті. Тут старанність виконання поєднується з пишним декором.

Тип IX. Миски та мисочки типологічно різні, і за розмірами також. Є серед них великі, ніби стіжкуваті (підтип 1), миски півкулясті. Виявлені в похованнях (№ 12 Раціборовіце, Підгайці біля Луцька) та на поселеннях.

Крім посуду, носії СК робили ще кружечки, прясла. Але таких виробів відомо дуже мало. Правда, на Дубенщині В.Ткачем їх виявлено цілу колекцію.

Декорування виробів СК. Орнамента кераміки стжижовської культури є видатним мистецьким явищем. Імовірно, в ній поєднується первісна символіка і традиції оздоблення, і творчість, яка виявилася в різноманітності елементів і мотивів. Елементи декору можна об'єднати в три групи:

1) відтиски шнура;

2) інші відтиски (овальні, видовжені);

3) валикоподібне оформлення поверхні.

Елементи декору стжижовської культури Волинського Полісся слід розглядати не лише як мистецьке явище, але і як символи-знаки, притаманні певним етнічним групам. На кераміці прослідковується складна система поєднання тектоніки, декору та доцільності форми.

Впадає в око різноманітність елементів декору: відтисків рядів лопаточки (вертикальних, нахилених), рядів півовалів та інших форм. Найбільше ж використовувався шнуровий орнамент, нанесений вертикальними та горизонтальними рядами, у вигляді зигзагів, коротких ліній тощо.

Так, горщик з Вишкова по вінчику прикрашений чотирма кутами (вершинами вгору), в кожному з яких є по чотири відтиски. Вінчики теж мають поздовжні відтиски шнура. Між горловиною та округлим тулубом нанесені короткі вертикальні відтиски мотузки.

Вісьмома чотирикутниками оздоблена у верхній частині велика дворучна миска з Валентинова, кожен з яких має п'ять вертикальних відрізків ліній, між якими знизу нанесено по чотири відбитки, а зверху по шість (не виключено, символіка чисел!). Під зрізом вінець вдавлено три горизонтальні ряди шнура.

З цього ж поселення відомий горщик, майстерно та оригінально прикрашений трьома рядами розміщених поряд трикутників (у верхньому і нижньому по вісім), але з заокругленими вершинами. З Валентинова походить і одноручна ваза, відбитки на якій нанесені «полями». Виріб з Вишкова (поблизу м. Луцька) прикрашений у верхній частині трьома горизонтальними рядами вертикальних відрізків. Тектоніка та декор цих посудин досконалі [Glosik, 1968, s. 132]. Дуже подібна до останнього за формою і декором ваза з Торчина.

Незвично великими розмірами і рідкісним декоруванням верхньої частини відзначається горщик із Торчина, що має чотири ручки, кожна з яких обрамлена ніби ромбом із відбитків [Glosik, 1968, s. 134, rys. 48].

Чудові зразки горщиків з зужчим та ширшим горлом походять із Зозова. У верхній частині вони прикрашені горизонтальними рядами шнура, які закінчуються на межі з тулубом рядом

коротших відрізків, з'єднаних по два. Подібним є і третій горщик з цього пункту, але його декор горла урізноманітнюють короткі вертикальні лінії між горизонтальними, а в нижній частині відбитки, що нагадують підківки [Glosik, 1968, s. 129, rys. 45; 1, 7, 8].

Ще одна важлива деталь: переважання на посуді СК шнурових відтисків — це, очевидно, не була лише данина моді та доказ головного вектору впливу з боку культур городоцько-здобицької та межановицької, а й ознака періоду, коли на Поліссі, імовірно, пишно розквітає ткацтво (це особливо простежується в наступній культурі Полісся — тшинецько-комарівській). До речі, різні композиційні мотиви шнурового оздоблення стжижовської кераміки можна розглядати як аналог можливих подібних вишивок. Адже кістяні голки відомі ще з палеоліту, а в бронзовому віці, зокрема на пам'ятках с/к, вони зустрічаються частіше.

Однією з незвичайних особливостей посуду є використання валикових деталей (запозичення від багатопружкової кераміки, можливо, культури лійчастого посуду (КЛП)). Але валикові деталі виконані в оригінальній інтерпретації — вертикально (Осова, За Корчі), горизонтально у вигляді ребристої поверхні (Майдан-Липно, Бирча, Цумань).

Частина виробів СК позбавлена декору (Луцьк-Гнідава, Майдан-Липно, ур. Кургани, Коршівець, Городок) [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 55, рис. 28; Свешніков, 1974, с. 133, рис. 47.6, 47.10, 47.14]. Це і горщики, і глибокі миски, і вази. Деякі з них мають псевдоручки у верхній частині, або ручки, інколи ребристу поверхню (Цумань, Майдан-Липно, ур. Кургани). Решта ж оздоблені переважно відтисками шнура (Осова, Ничогівка).

При подібності форм, вироби з територій Волинського Полісся та Волині різняться між собою кольорами: волинські мають темно-брунатну зачасту барву, як наслідок іншої технології випалювання, інколи домішку жорстви (Коршівець), можливо, іншу глину. Необхідно також зауважити, що за технологічним виготовленням вироби цієї культури багато в чому подібні до кераміки волинської неолітичної культури. Це зокрема:

- 1) коричневий колір, який характерний для давньої поліської кераміки і залежить від способів випалу;
- 2) протирання її віхтем трави чи гребінця, від чого утворюються характерні розчеси на внутрішній та зовнішній поверхні;
- 3) збереження окремих елементів декору — гребінцевих відтисків, рядів насічок, ямок, вдавлень нахилою паличкою.

Отже, потрібно підкреслити таку рису керамічного виробництва СК, як велику різноманітність форм (горщики, амфори, миски, кубки) та декору (крім шнурових, відтиски різних штампів). В той же час помітне збереження певних притаманних їй рис, які дозволяють ідентифікувати СК поміж посуду інших синхронних культур. Цілком ймовірно, що при достатній кількості матеріалів можна було б виділити локальні варіанти. Наприклад: 1) лівобережноприп'ятський, 2) волинсько-поліський, 3) волинський (басейни р. Стир та р. Горинь) в межах Волинської височини, 4) любліно-волинський, із включенням ареалу люблінських та західноволинських пам'яток західної частини Любліно-Волинської височини. Більш повне вивчення пам'яток самої автохтонної стжижовської культури дозволить простежити міжетнічні культуротворчі процеси ранньобронзового віку на території північно-західної України.

7. Висновки

Отже, стжижовська культура початку середнього періоду бронзового віку була автохтонною, територіально не дуже поширеною (локальною). Носії СК мали успіхи в крем'яному, косторізнному, імовірно, металевому виробництві, підтримували далекосяжні зв'язки обміну виготовленими виробами та сировиною. Стжижовська культура увібрала в себе риси багатьох сусідніх етносів і становить визначне етноісторичне явище.

Література

1. Археология Прикарпаття, Волини, Закарпаття (Энеолит, бронза, раннее железо). — К.: Наук. думка, 1990. — 185 с.
2. Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — 486 с.

3. Захарук Ю. Нове джерело до вивчення культури шнурової кераміки Волині // МДАПВ. — Вип. 3. — 1961. — С. 22-41.
4. Исаенко В. Белорусская археология. — Минск: Наука и техника, 1987.
5. Исаенко В. Ф. Археологическая карта Белоруссии. — Минск: Польша, 1976. — Вып. 3. Бронзовый век.
6. Кривальцевич М. Керамика Припятского Полесья в ранний период бронзового века // Gyvenvievit in keramikos vaida baltu hemese. — Vilnius, 1994. — С. 121.
7. Кривальцевич М. М. Азярное паселишча эпохі бронзы на паўначы Палесся // Матэрыялы па археологіі Беларусі. — Вып. 2. — 1991. — С. 20.
8. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. — Луцьк: Вежа, 1995.
9. Лисенко С. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Т. ССXLIV. — Львів, 2002. — С. 153-178.
10. Охріменко Г. В., Кучинко М. М., Кубицька Н. В. Розвиток керамічного виробництва на Волині (археологічний, етнографічний, мистецький аспекти). — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2003. — 246 с.
11. Пелецишин М. Нові поселення стжижівської культури на Волині // Археологія. — № 1. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 89-103.
12. Свешников И. Культуры шнуровой керамики у села Здолбица (УССР) // Краткие сообщения Института археологии Академии Наук СССР. — Москва, 1961. — С. 55 и др., рис. 18, 20 и др.
13. Свешников И. Пам'ятники культури шнурової кераміки в басейні р. Устя // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Київ, 1962. — С. 47, табл. 1.
14. Свешников И. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К.: Наук. думка, 1974. — 207 с.
15. Стародавнє населення Прикарпаття та Волині. — К.: Наукова думка, 1974. — 286 с.
16. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К.: Наук. думка, 1968.
17. Cynkałowski A. Materiały do pradziejow Wołynia i Polesia Wołyńskiego. — Warszawa, 1961. — S. 41-57.
18. Fitzke J. Smentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Torczynie, pow. Łuck // Sprawozdania PAU. — Kraków, 1938. — Т. XLIII. — Z. 1. — S. 25-26.
19. Fitzke J. Tegoroczne badania archeologiczne na Wołyniu // ZOW. — 1938. — XIII. — № 10.
20. Gedl M. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie. — Kraków: Nakł. Uniw. Jagiellońskiego, 1980.
21. Ginter B., Rogozińska-Goszczyńska R. Przyczynki do poznania wschodnich grup kultury ceramiki sznurowej (na podstawie stanowiska w Majdanie

- Mokwińskim, pow. Kostopol, U. S. S. R.). «Materiały Archeologiczne». — T. VI. — 1965. — S. 33–66.
22. Glosik J. Kultura strzyżowska // Materiały starożytce. XI. — Wrocław, Warszawa, Kraków, Zakład narodowy im. Ossoliczkich, 1968. — 113 s.
  23. Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej w 1986 r. — Lublin, 1986.
  24. Niedźwiedz J., Koman W. Okolice Hrubieszowa w pradziejach i wczesnym średniowieczu. — Hrubieszów, 1998. — S. 44, 45.
  25. Panasiewicz W. Gryb kultury strzyżowskiej z Grudka nad Bugiem, gm. Hrubieszów // Sprawozdania z badań archeologicznych w wojew. Zamojskim w 1994 r. — Zamość, 1995. — S. 6–8.
  26. Podkowińska Z. Badania w Strzyżowie pow. Hrubieszów, woj. Lublin, w latach 1935–1937 oraz 1939 // Archeologia Polski. — T. V. — № 1. — Warszawa, 1960.
  27. Polacska M. Badania ratownicze cmentarzysk kultury strzyżowskiej w Hrebennym, woj. Zamojskie // Archeologia Polski środkowowschodniej. — 1998. — T. III. — S. 80–85.
  28. Sprawozdania z badań archeologicznych w wojew. Zamojskim w 1994 r. — Zamość, 1995. — S. 16–18, Ryc. 1, Ryc. 2.
  29. Sulimirski T. O poleskiej praojczyźnie Słowian, «Z otchłani wieków». — R. XIV. — 1939. — S. 36, 37, rys. 3.1.

В. АРТЮХ, І. ГАВРИЛЮК,
Г. ОХРИМЕНКО

ПАМ'ЯТКА КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ ЗАТИШШЯ

В 1980–1982 рр. археологічною міжфакультетською студентською науково-дослідницькою групою «Шельф» Львівського державного університету проводилися археологічні роботи біля с. Затишшя Любомльського р-ну Волинської обл. поблизу верхів'їв р. Прип'ять в р-ні Шацьких озер. Ця місцевість є типова для Полісся: вона рівнинна, в окремих місцях болотиста, покрита мішаними лісами. Важливим елементом ландшафту є озера. Давні пам'ятки тут розташовані на піщаних дюнах серед боліт або на високих дюнах, мисах біля озер.

Пам'ятка Затишшя III знаходиться за 2 км на південь від с. Затишшя на перехідній між озерами Луки з західного боку та Перемут зі східного, які з'єднані протокою. Місце має вигляд курганоподібної піщаної дюни продовгуватої форми площею 30x40 м та висотою 5–6 м над рівнем води в озерах. Кераміка та крем'яні вироби знаходяться тут на поверхні, що свідчить про перевідкладеність шарів. Серед фрагментів кераміки є вінчики з потовщеним краєм жовтого та коричневого кольорів, що мають два ряди горизонтальних відтисків пальцями, є потоншені краї вінець із горизонтальним рядом відтисків тонкої лопаточки, є уламки посуду зі шнуровим орнаментом межановицької та стжижовської культур, що виготовлені з домішкою жорстви — товченого каменю, є східнотшинецькі, в яких помітні зерна паленого білого кременю. Значна частина кераміки належить до залізного віку (переважно більш раннього «скіфського» часу. Найдавніша кераміка представлена, на жаль, дрібними фрагментами посуду з домішкою рослинності, рідко дрібного шамоту, які належать до культури гребінцево-накольчатої кераміки, що має тепер назву волинська неолітична культура (ВНК) та, не виключено, німанської (НК), які мали тут зони стику своїх ареалів поширення.

- Mokwińskim, pow. Kostopol, U. S. S. R.). «Materiały Archeologiczne». — T. VI. — 1965. — S. 33–66.
22. Głosik J. Kultura strzyżowska // Materiały starożytne. XI. — Wrocław, Warszawa, Kraków, Zakład narodowy im. Ossoliczkich, 1968. — 113 s.
  23. Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Polsce Środkowoschodniej w 1986 r. — Lublin, 1986.
  24. Niedźwiedz J., Koman W. Okolice Hrubieszowa w pradziejach i wczesnym średniowieczu. — Hrubieszów, 1998. — S. 44, 45.
  25. Panasiewicz W. Gryb kultury strzyżowskiej z Grudka nad Bugiem, gm. Hrubieszów // Sprawozdania z badań archeologicznych w wojew. Zamojskim w 1994 r. — Zamość, 1995. — S. 6–8.
  26. Podkowińska Z. Badania w Strzyżowie pow. Hrubieszów, woj. Lublin, w latach 1935–1937 oraz 1939 // Archeologia Polski. — T. V. — № 1. — Warszawa, 1960.
  27. Polacska M. Badania ratownicze cmentarzysk kultury strzyżowskiej w Hrebennym, woj. Zamojskie // Archeologia Polski środkowoschodniej. — 1998. — T. III. — S. 80–85.
  28. Sprawozdania z badań archeologicznych w wojew. Zamojskim w 1994 r. — Zamość, 1995. — S. 16–18, Ryc. 1, Ryc. 2.
  29. Sulimirski T. O poleskiej praojczyźnie Słowian, «Z otchłani wieków». — R. XIV. — 1939. — S. 36, 37, rys. 3.1.

В. АРТЮХ, І. ГАВРИЛЮК,
Г. ОХРИМЕНКО

ПАМ'ЯТКА КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ ЗАТИШШЯ

В 1980–1982 рр. археологічною міжфакультетською студентською науково-дослідницькою групою «Шельф» Львівського державного університету проводилися археологічні роботи біля с. Затишшя Любомльського р-ну Волинської обл. поблизу верхів'їв р. Прип'ять в р-ні Шацьких озер. Ця місцевість є типова для Полісся: вона рівнинна, в окремих місцях болотиста, покрита мішаними лісами. Важливим елементом ландшафту є озера. Давні пам'ятки тут розташовані на піщаних дюнах серед боліт або на високих дюнах, мисах біля озер.

Пам'ятка Затишшя III знаходиться за 2 км на південь від с. Затишшя на перешийкові між озерами Луки з західного боку та Перемут зі східного, які з'єднані протокою. Місце має вигляд курганоподібної піщаної дюни продовгуватої форми площею 30x40 м та висотою 5–6 м над рівнем води в озерах. Кераміка та крем'яні вироби знаходяться тут на поверхні, що свідчить про перевідкладеність шарів. Серед фрагментів кераміки є вінчики з потовщеним краєм жовтого та коричневого кольорів, що мають два ряди горизонтальних відтисків пальцями, є потоншені краї вінець із горизонтальним рядом відтисків тонкої лопаточки, є уламки посуду зі шнуровим орнаментом межановицької та стжижовської культур, що виготовлені з домішкою жорстви — товченого каменю, є східнотшинецькі, в яких помітні зерна паленого білого кременю. Значна частина кераміки належить до залізного віку (переважно більш раннього «скіфського» часу. Найдавніша кераміка представлена, на жаль, дрібними фрагментами посуду з домішкою рослинності, рідко дрібного шамоту, які належать до культури гребінцево-накольчатої кераміки, що має тепер назву волинська неолітична культура (ВНК) та, не виключено, німанської (НК), які мали тут зони стику своїх ареалів поширення.

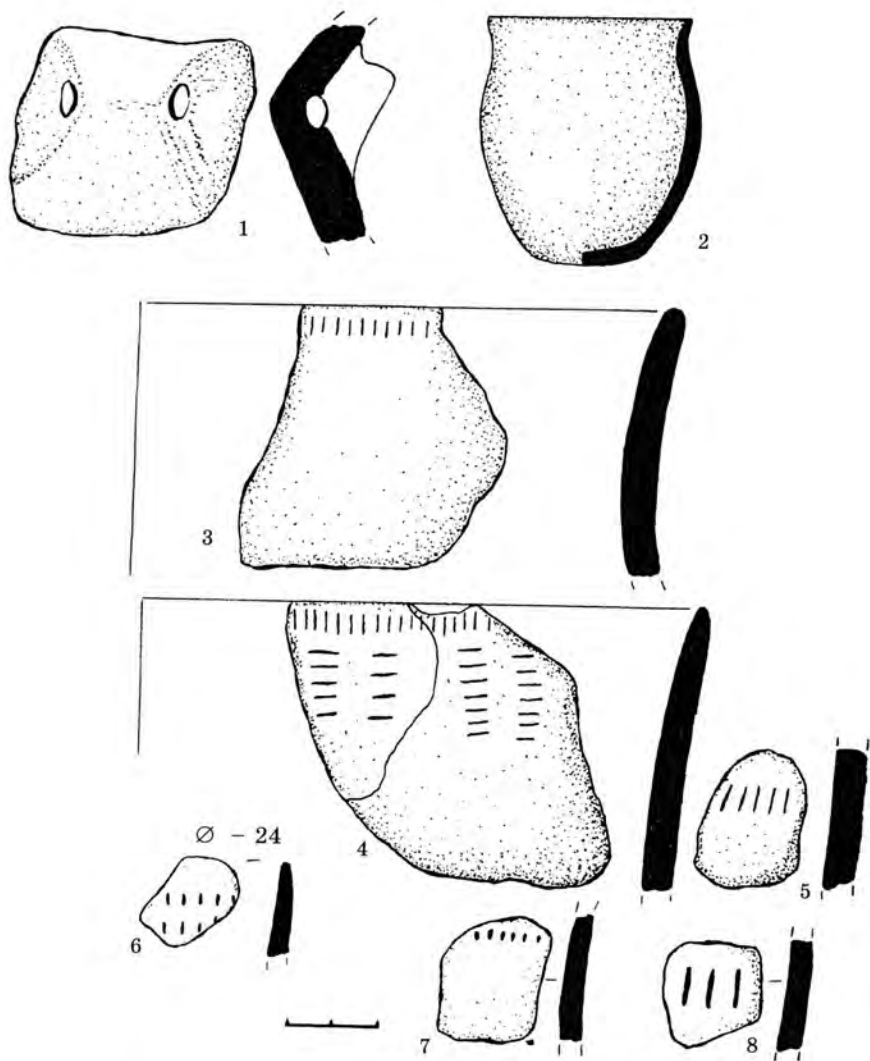

Рис. 1. Затиштя III; кераміка КЛП (за Г. Охріменком)
(Фонди Любомльського краєзнавчого музею)

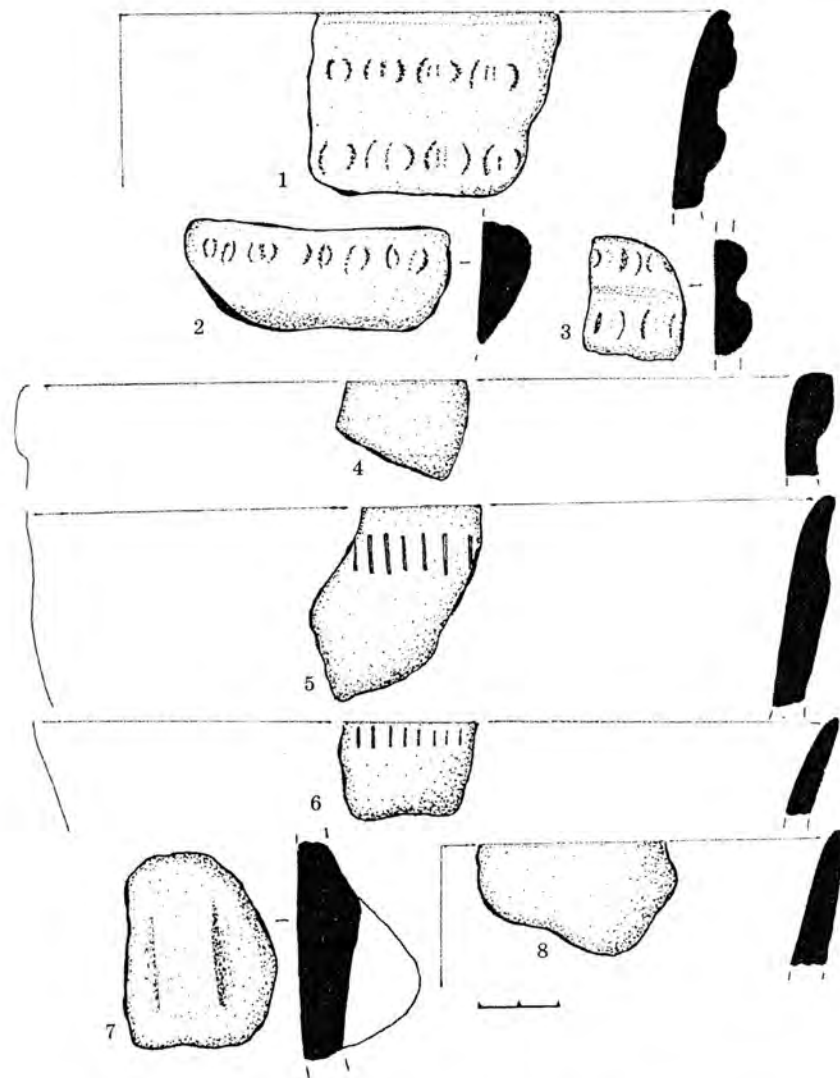

Рис. 2. Затиштя III. Кераміка КЛП (за Г. Охріменком)
(Фонди Любомльського краєзнавчого музею)

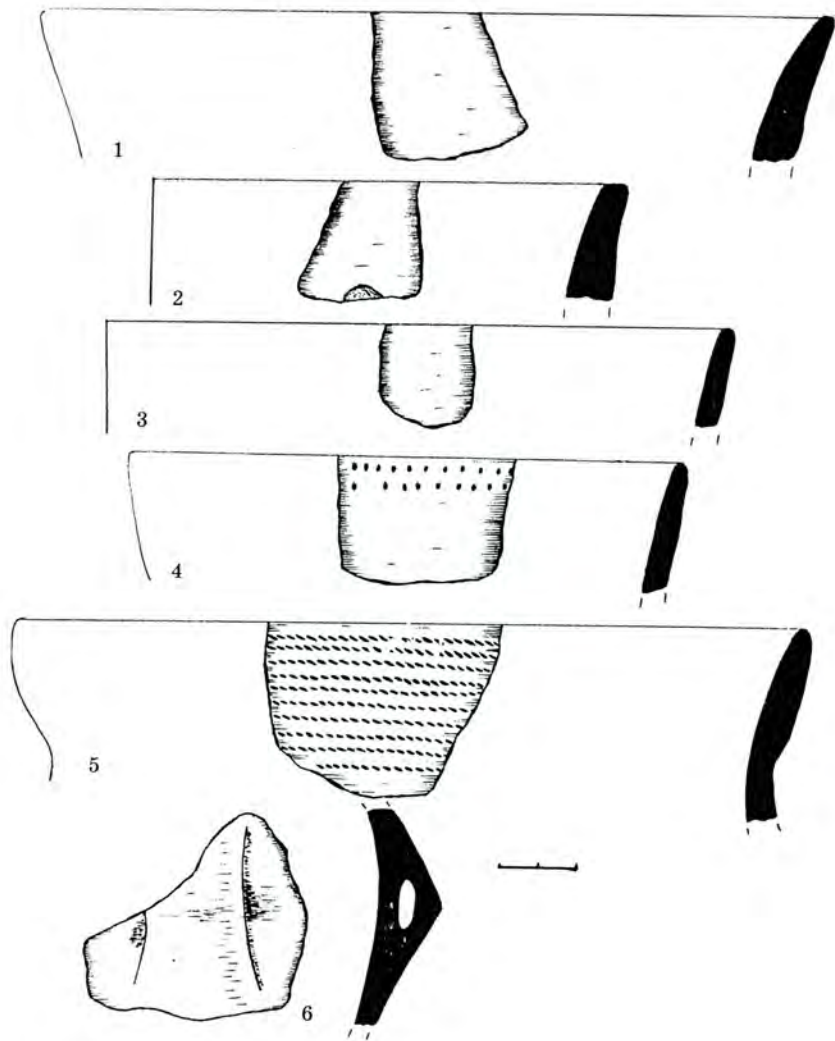

Рис. 3. Затишся ІІІ. Кераміка КЛП. 5 — стжижівська культура
(За Г. Охріменком)
(Фонди Любомльського краєзнавчого музею)

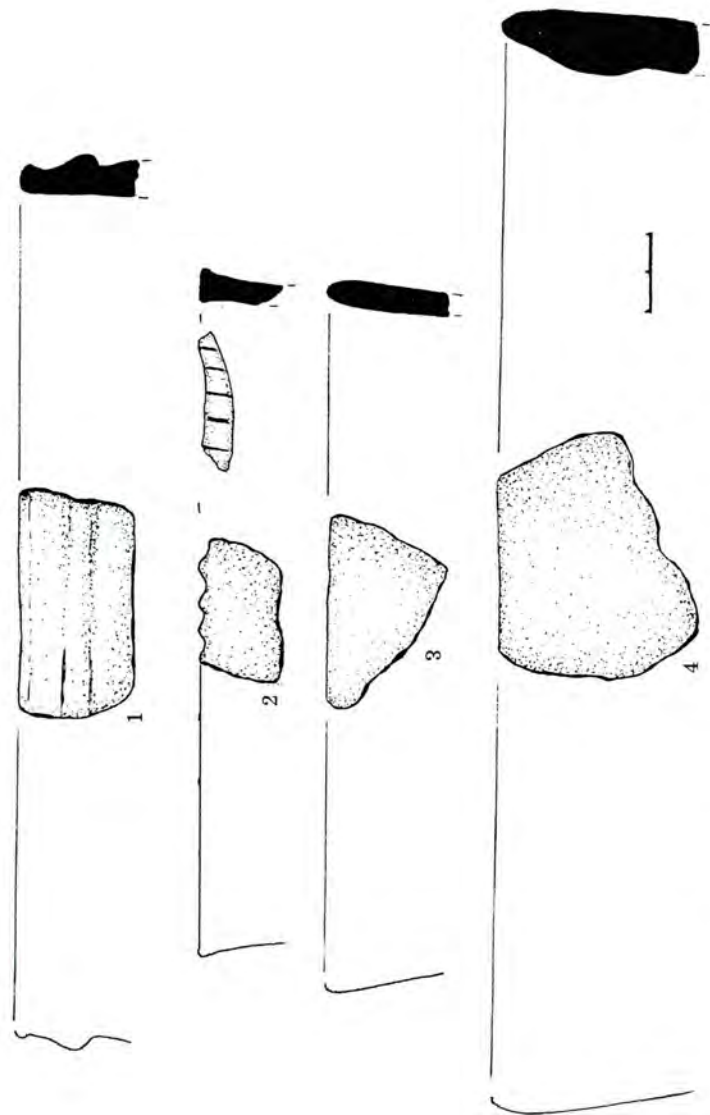

Рис. 4. Затишся ІІІ. Кераміка КЛП (за Г. Охріменком)
(Фонди Любомльського краєзнавчого музею)

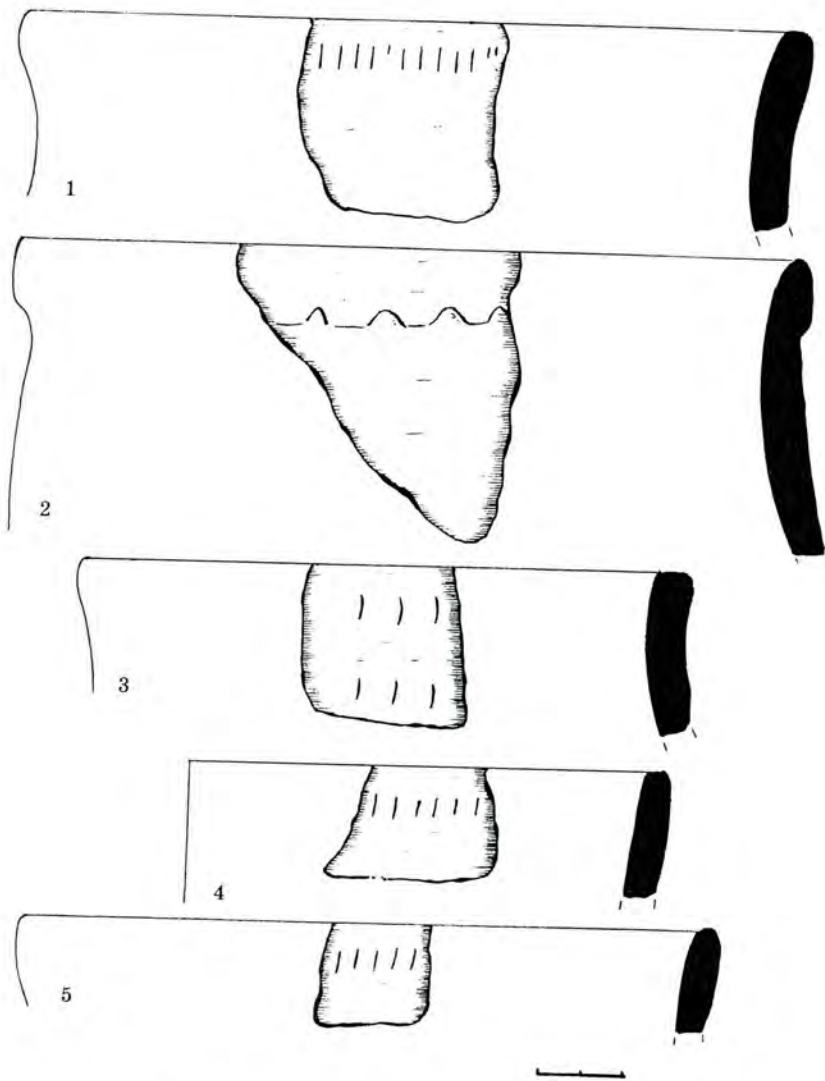

Рис. 5. Затишся ІІІ. Кераміка КЛП
(Фонди Любомльського краєзнавчого музею)

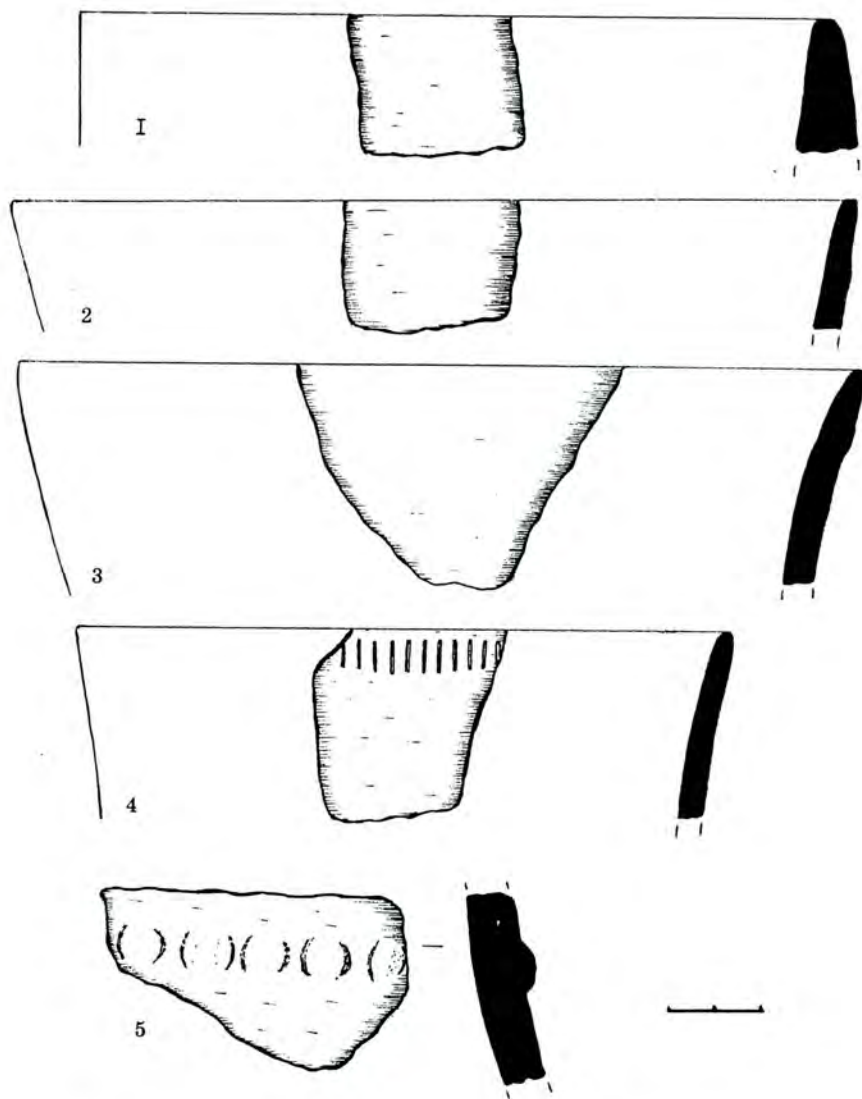

Рис. 6. Затишся ІІІ. Кераміка КЛП (за Г. Охріменком)
(Фонди Любомльського краєзнавчого музею)

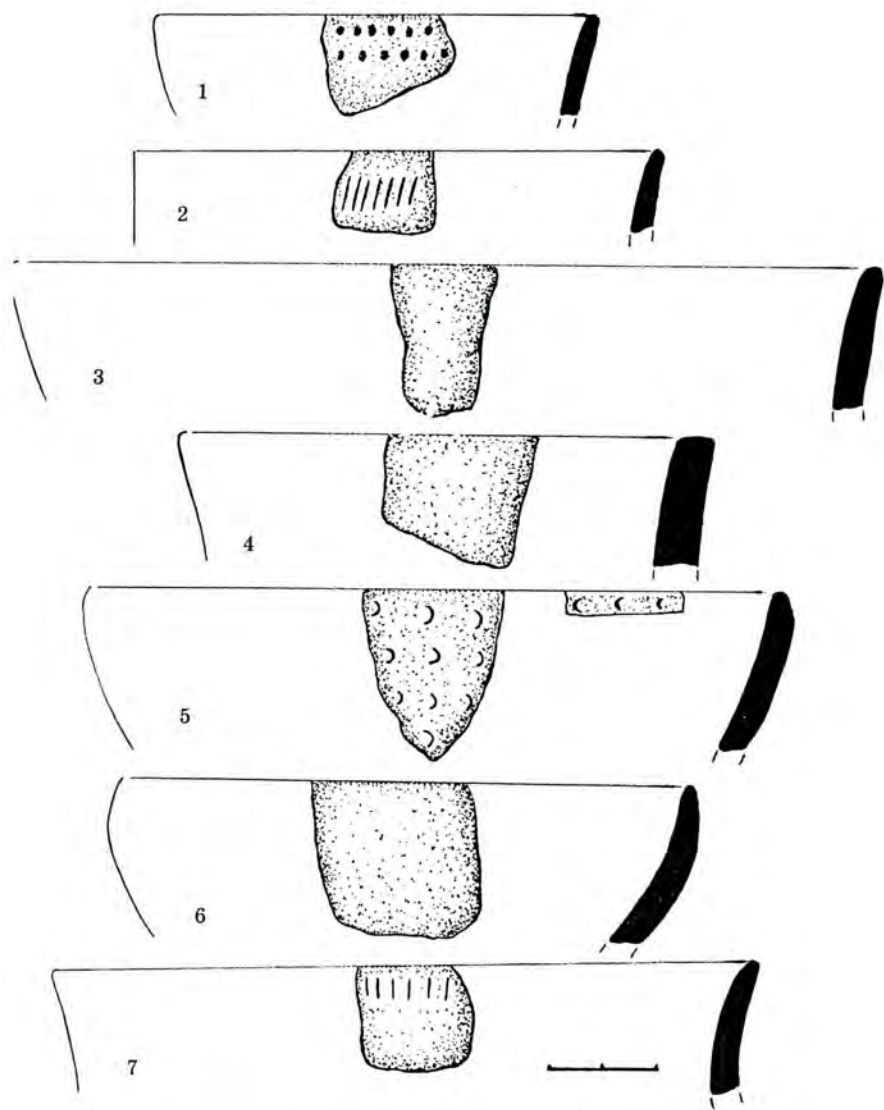

Рис. 7. Затишся III. Кераміка КЛП (за Г. Охріменком)
(Фонди Любомльського краєзнавчого музею)

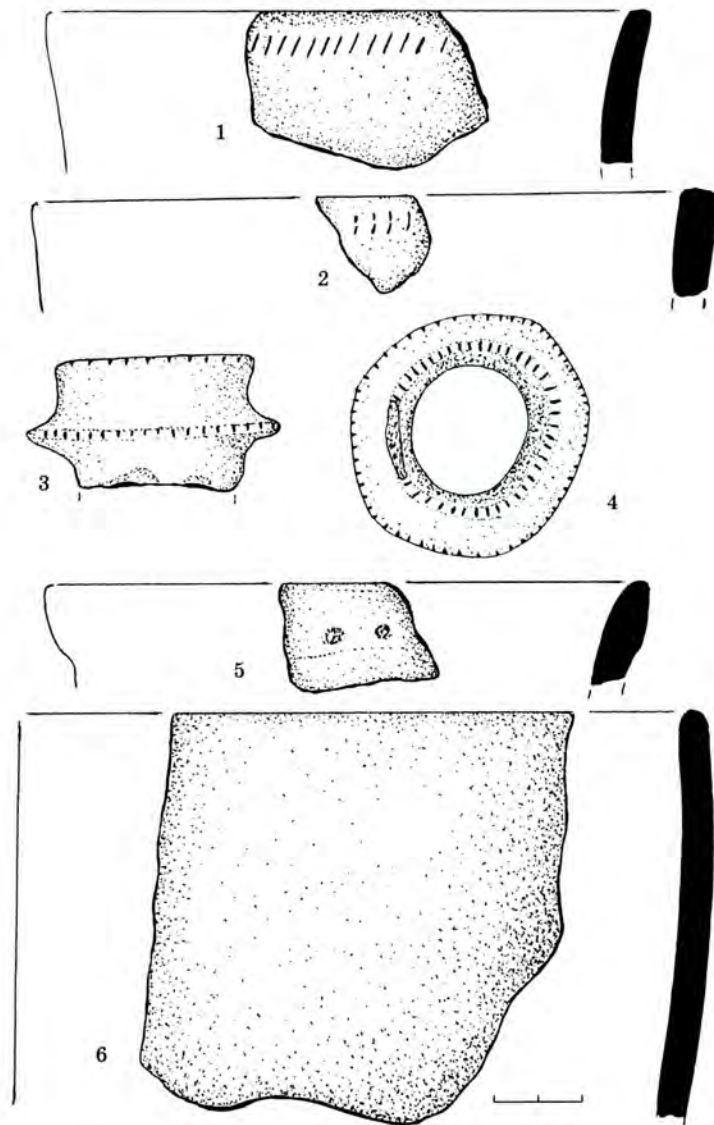

Рис. 8. Затишся III. Кераміка КЛП (за Г. Охріменком)
(Фонди Любомльського краєзнавчого музею)

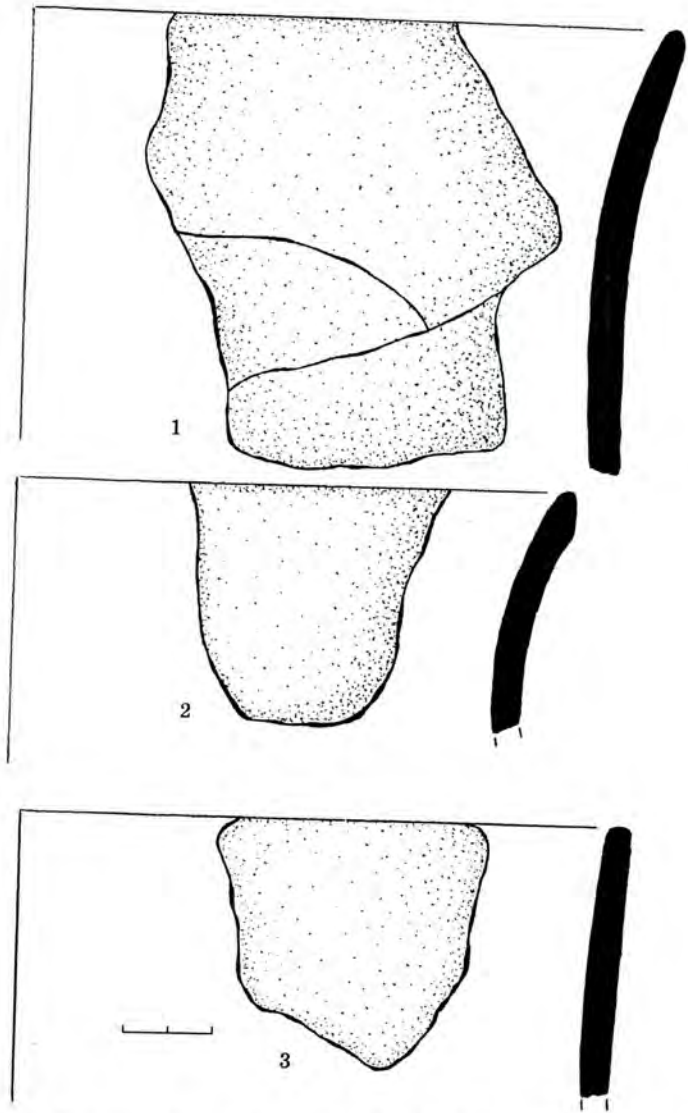

Рис. 9. Затиштя ІІІ. Кераміка КЛІІ (за Г. Охріменком)
(Фонди Любомльського краєзнавчого музею)

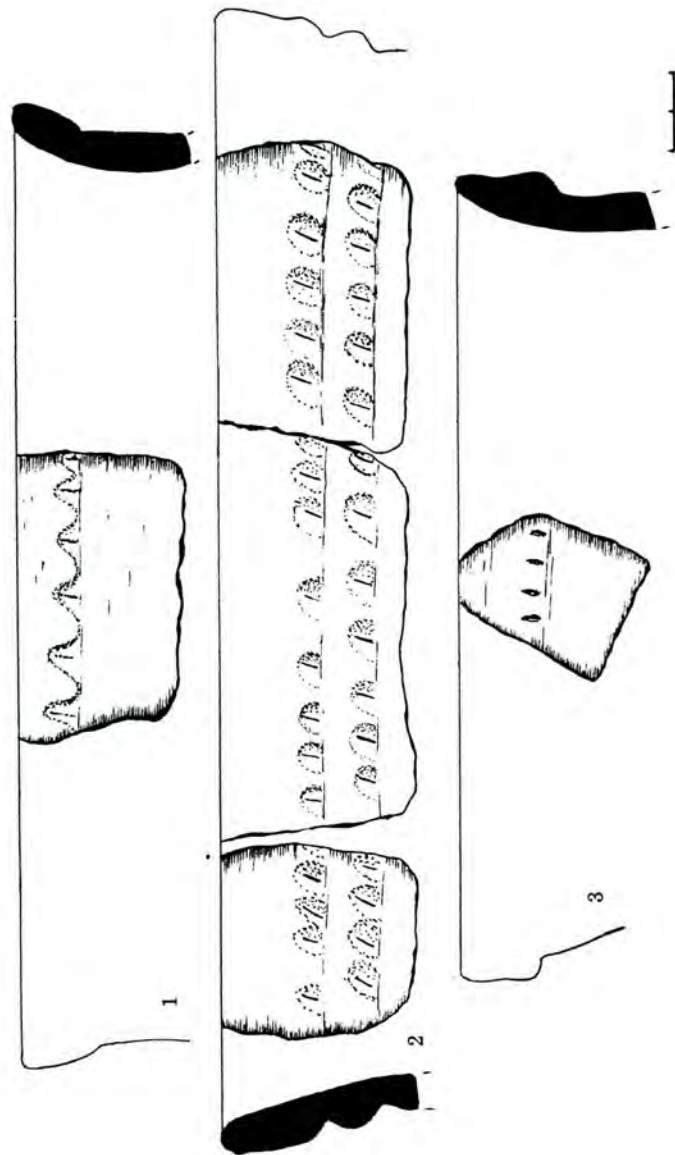

Рис. 10. Затиштя ІІІ. Кераміка КЛІІ (за Г. Охріменком)
(Фонди Любомльського краєзнавчого музею)

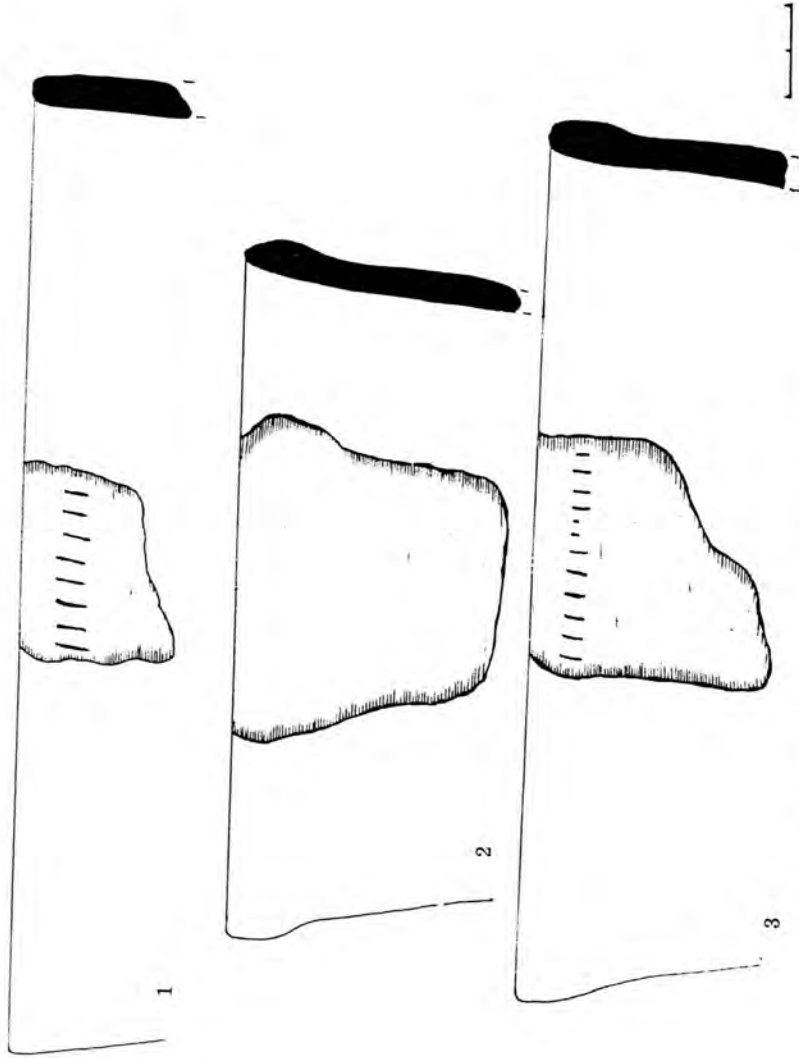

Рис. 11. Затиштя III. Кераміка КЛП (за Г. Охріменком)
(Фонди Любомльського краєзнавчого музею)

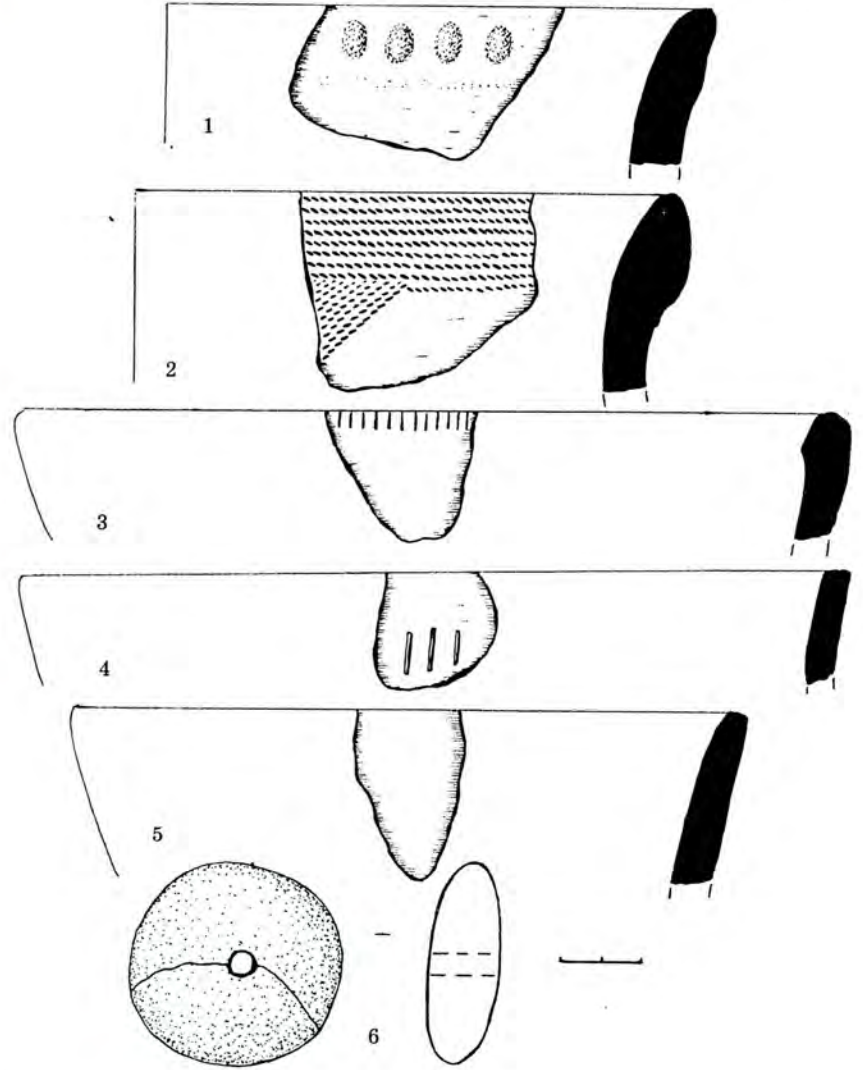

Рис. 12. Затиштя III. Кераміка КЛП. 2 — стжижовська культура
(за Г. Охріменком) (Фонди Любомльського краєзнавчого музею)

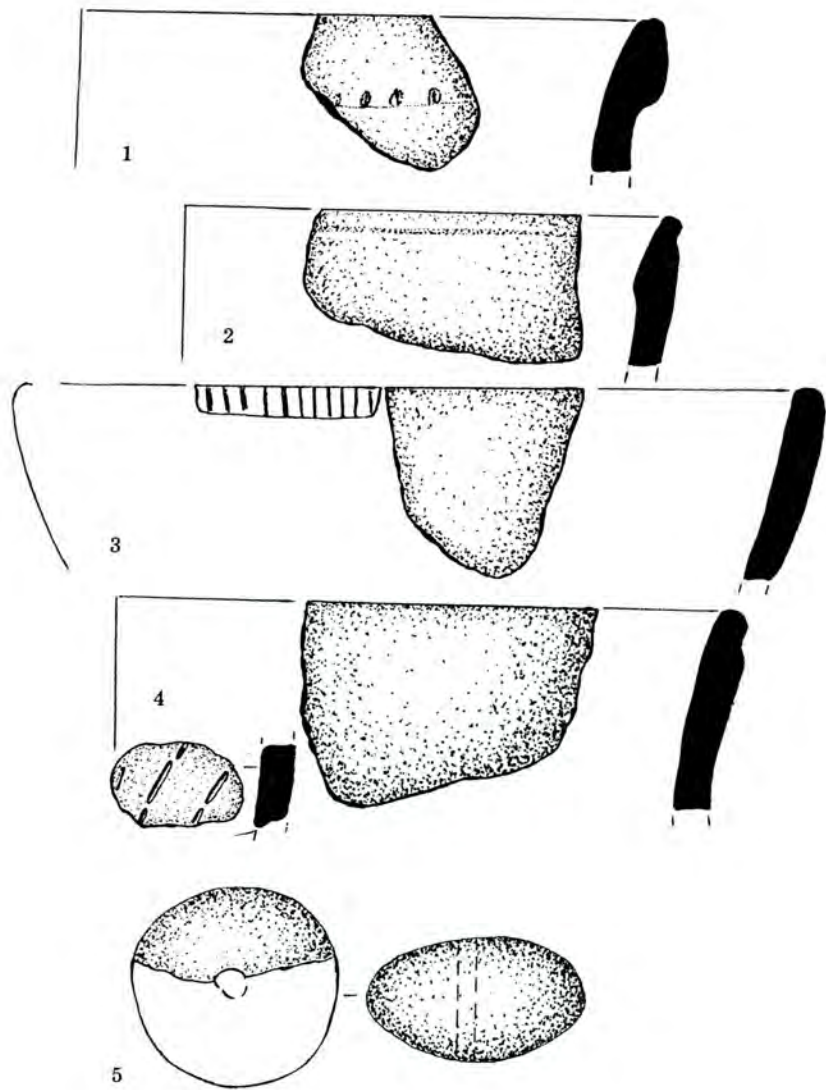

Рис. 13. Затиштя III. Кераміка КЛП (за Г. Охріменком)
(Фонди Любомльського краєзнавчого музею)

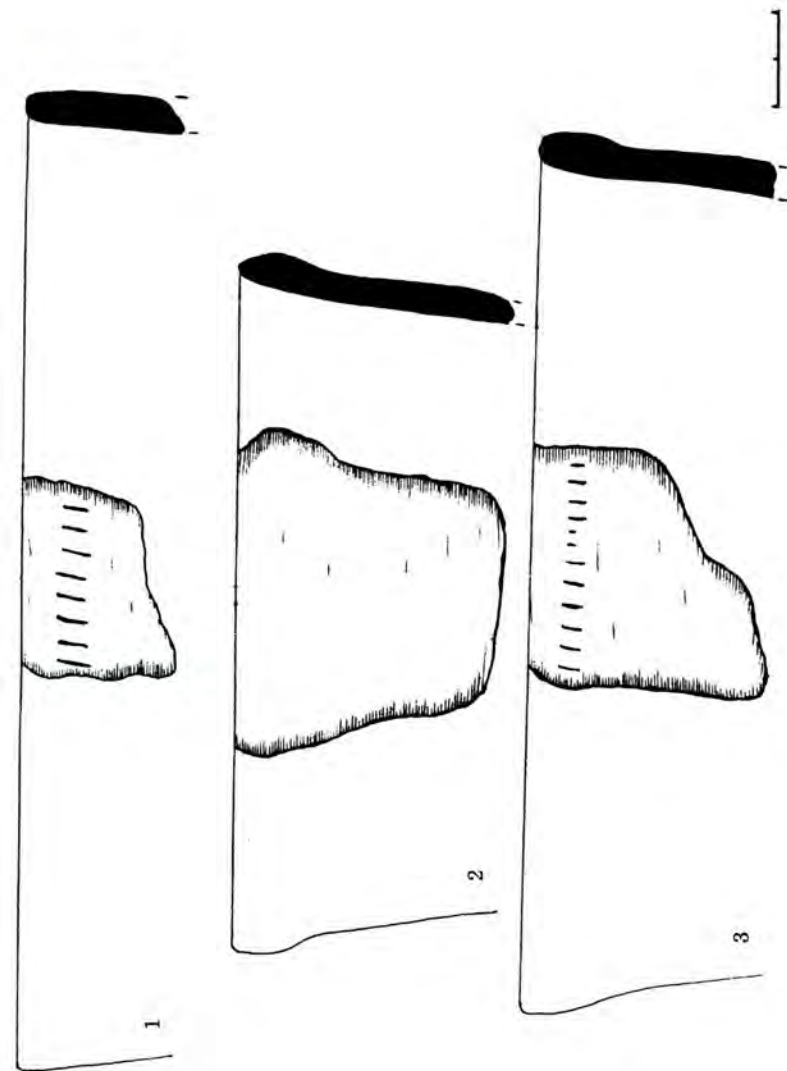

Рис. 14. Затиштя III. Кераміка КЛП (за Г. Охріменком)
(Фонди Любомльського краєзнавчого музею)

О. РОМАНЧУК

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ В БАСЕЙНАХ НИЖНЬОЇ ТЕЧІЇ РІЧОК ВІЛІЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ГОРИНИ

В південно-східній частині Рівненщини, в районі злиття річок Горині та Вілії, розташований районний центр — місто Острог. Поряд із містом проходить кордон між Рівненською та Хмельницькою областями. Південна частина Рівненщини і північна Хмельниччини в районі злиття річок розташовані в географічному районі, де поширені ландшафти двох типів: поліського з переважанням боліт, лук, соснових, дубово-соснових та дрібнолистяних осиково-березових лісів і лісостепового з домінуванням в доісторичному минулому лучних степів та дубово-грабових лісів, а в теперішній час — переважно орних земель.

На північний схід від Острога, між річками Горинь і Корчик, знаходиться Гоцанське плато з максимальною висотою 234 м над рівнем моря. Із західної сторони до р. Горинь і Вілія примикає Мізоцький кряж (максимальна висота 358 м) та Кременецькі гори, абсолютні висоти яких в районі Острожчини не перевищують 270–280 м.

Між Кременецькими горами і Мізоцьким кряжем вузькою смугою тягнеться Острозька прохідна долина, яка сполучає Кременецько-Дубнівську рівнину з Житомирським Поліссям [8, 7–8, 37, 45, 51–52].

В місці злиття річок Горині й Вілії і на схід тягнеться підобласть Малого Полісся, зокрема, по Славутському та Ізяславському р-нах Хмельниччини, і має назву Шепетівське Полісся.

З південної і східної сторони до заплави р. Вілія вклинюється Подільське плато. Середні висоти в цьому районі досягають 280–300 м.

Горбисті райони дуже почленовані балочними ерозійними формами. Ерозійні форми прорізають не лише четвертинні, але й значною мірою неогенові відклади, що сприяє утворенню джерел,

заболочених долин балок і невеликих річкових долин. У цілому район вкритий лесовидними суглинками, які легко піддаються ерозії.

На найбільш підвищених і почленованих ділянках, на лесах і лесовидних суглинках під поперемінною дією лісових і степових угруповань утворилися лісові опідзолені ґрунти [9, 44–45, 91–93].

Природні умови описаних географічних районів, а саме наявність повноводних річок, струмків, стариць та озер з багатими рибними ресурсами, родючі землі лесової зони, величезні мисливські угіддя та безмежні можливості для збирання ягід, грибів, плодів були максимально сприятливі для проживання людей.

В ашельську добу [23, 135–144] в напрямку цієї території відбувалися постійні міграції та інфільтрації різних археологічних культур.

Басейн річок Горинь і Вілія з середини ХІХ ст. вивчався як поціновувачами старовини, так і професійними археологами. У свій час тут працювали В. Б. Антонович, М. Ф. Біляшівський, С. С. Гамченко, В. І. Кочубей, Й. С. Новіцький, Я. Фітцке, О. Цинкаловський, А. П. Савчук, С. С. Березанська, І. П. Русанова, І. К. Свешніков, В. К. П'ясецький, В. І. Канівець, М. А. Пелещин, Б. А. Прищепа, В. М. Конопля, О. А. Бондарчук, І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, В. П. Мегей, В. О. Самолук, О. Л. Позіховський та інші [3, 123–134; 7, 22–24, 39–42, 74–76; 21, 83–89]. Протягом майже півтора столітнього відрізка часу відкрито сотні археологічних пам'яток різних культур, проведені розкопки десятків поселень і курганных могильників. Об'єм пошукових робіт проведений хоч і досить значний, але до повного археологічного вивчення цього регіону ще далеко. Довготривалого планомірного дослідження басейнів Горині і Вілії не проводилося, а епізодичні обстеження окремих районів дають строкату мозаїку з поселень тих чи інших культур. Цілеспрямованих пошукових робіт, які б об'єднали історію регіону від періоду палеоліту до часів Київської Русі, поки що не існує.

Автором протягом останніх двох десятиріч було відкрито сліди багатьох поселень, два городища, курганні могильники.

Незначна частина із них була описана й опублікована, а курганний могильник поблизу села Дорогоща Ізяславського району був розкопаний під керівництвом І. С. Винокура у 1985 р. [6, 151–157]. Із відкритих поселень частина належать культурам доби неоліту: маліцькій, волино-люблінській, пізньотрипільській, ліщачого посуду, культурі кулястих амфор.

Розглянуті в цій статті пам'ятки знаходяться в селах Болотківці, Вельбівне, Кургани, Мале Дерев'янче, Межиричі, Могиляни, Мощаниця, Прикордонне, Райдужне (Попівці), Слобідка, м. Острог Острозького р-ну Рівненської обл., с. Загребля Білогірського р-ну Хмельницької обл., с. Лісна, Михайлівка Ізяславського р-ну Хмельницької обл.

с. БОЛОТКІВЦІ, ур. БІЛЯ ФЕДЯ

Багатощарове поселення знаходиться на мисовидному виступі Кременецьких гір біля підніжжя якого протікає р. Вілія. Пам'ятка розміщена на вершині і схилах мису, які розорюються місцевими жителями під городи. Ґрунт родючий. Вперше обстежене автором у травні 1999 року.

На поверхні орного ґрунту протягом декількох років був зібраний підйомний матеріал таких археологічних культур: волино-люблінської, пізньотрипільської, могилянської групи раннього заліза, поморсько-кльошової, вельбарської, Київської Русі X–XI ст., XIV–XVI ст. Знахідки кожної культури знайдені приблизно в однакових пропорціях. Уламки кераміки збиралися вибірково, а кремневі знаряддя та відходи кремнеобробної індустрії — повністю. Спостерігалось скупчення знахідок тієї чи іншої культур. На захід від поселення, через глибоку ґрунтову дорогу на краю мису, за розповідями жителів села, колись була церква і кладовище. Цю інформацію підтвердив тракторист бульдозера Микола Гурський з районного дорожнього управління м. Острога, який в кінці 1980-х р. зрізав схили мису і розширював дорогу. Ножем бульдозера було зрізано 5 кістяків.

Волино-люблінська культура на пам'ятці репрезентована незначним підйомним матеріалом, серед якого переважають неор-

наментовані фрагменти стінок посудин. Уламок однієї стінки на зламі декорований плоским вертикальним виступом (рис. I: 9). Поверхня посуду світло-сірого, цеглистого кольору. В структурі глини домішки дрібнозернистого піску і дуже рідко шамоту. Випал 2–3-шаровий, якісний.

Культурний шар поселення досить насичений уламками посуду пізньотрипільської культури. Домінуючу позицію займає столова кераміка, яка представлена горщиками (рис. I: 1, 2, 8; II: 2). В структурі глиняного тіста домішки дрібнозернистого піску, випал якісний. Поверхня посудин світло-коричневого, світло-темно-сірого кольорів.

Частина посуду виготовлена з дрібноструктурної глини без помітних домішок, цеглистого кольору.

Посуд столового призначення кількісно нечисленний — це фрагменти мисок (рис. I: 10; II: 1, 5, 7, 8) і кубка (рис. II, 3), макітроподібної посудини (рис. II, 6).

Колекція пряслиць округлобіконічної форми з поверхнею світло-сірого та світло-коричневого кольорів. За складом глиняної маси аналогічна кухонній кераміці (рис. I, 3–7).

З площі пам'ятки зібрано значну кількість кремневих виробів: знарядь (рис. III, IV), заготовок та відходів кремнеобробної індустрії, які свідчать про наявність повного технологічного циклу обробки кременю на поселенні. Сировиною для виготовлення знарядь слугував кремій туронського походження, поклади якого знаходяться в околицях села, де на поверхню виходять крейдяні відклади.

Визначення культурної належності деяких знарядь є дискусійним. Вказані в таблицях вироби побутували в часи волино-люблінської культури та трипілля.

с. БОЛОТКІВЦІ, ур. КОРЧУНОК-II

Пам'ятка знаходиться приблизно за 1,5 км на північний схід від села, праворуч ґрунтовій дорозі Болотківці – Стійло. Виявлена автором у травні 1999 р. Поселення розташоване на мисі першої лівої надзаплавної тераси р. Вілія. Частина мису і

тераса розорюється місцевим колективним господарством. По мису проходить меліоративна канава, яка перерізає його із заходу на схід.

Підйомний матеріал збирався на пологому південному схилі тераси біля канави на площі злизько 1 га. Основна маса знахідок була сконцентрована на місці переходу тераси в мис. Археологічний матеріал належав двом культурам — трипільській і східно-тшинецькій. Переважав трипільський — це масивні нуклеуси (рис. V, VI, VII), знаряддя праці (рис. VIII: 3–10) та їх уламки, заготовки, відходи кремнеобробної індустрії. Уламків кераміки знайдено мало та й ті сильно фрагментовані. Із них лише два можна ідентифікувати — фрагмент вінчика миски і горщика. Миска була виготовлена з добре відмуленої глини цеглистого кольору (рис. VIII: 1), випал якісний, одношаровий. Фрагмент вінчика горщика сірого кольору, декорований горизонтальним відбитком тонкого шнура (рис. VIII, 2). В структурі тіста домішки дрібнозернистого піску, випал якісний, тришаровий.

Із трипільських знарядь варто виділити долото (рис. VIII: 3), виготовлене з відщепу. Сировиною для кремнеобробної індустрії слугував якісний кремій туронського походження з крейдових відкладів, які залягають в околицях села. Кремій темний із сірими смугами, напівпрозорий.

с. БОЛОТКІВЦІ, ур. СТАВИЩЕ-І

Багатошарове поселення знаходиться за 350–400 м на північний захід від краю села на першій надзаплавній терасі безіменного струмка (в даний час меліоративна канава), який витікає з мішаного лісу. Висота тераси над заплавою близько 2 м. На струмку, за розповідями старожилів, в XIX ст. був панський ставок. Надзаплавна тераса розорюється мешканцями села під городи. Ґрунт родючий. З південної сторони по краю городів проходить ґрунтова дорога. За дорогою — відроги Кременецьких гір.

Поселення було обстежене автором у травні 1999 р. Серед підйомного матеріалу — артефакти доби енеоліту, бронзи, раннього заліза та XIV–XVI ст. Знахідки доби міді-бронзи та Серед-

ньовіччя сконцентровані групами на східному схилі тераси, а раннього заліза — на вершині біля дороги. Зрідка на терасі трапляються фрагменти кераміки трипільського типу та Київської Русі X–XI ст. Знахідки уламків кераміки доби енеоліту досить рідкі, сильно фрагментовані, важко ідентифікуються. Столова кераміка представлена двома фрагментами мисок (рис. IX: 1, 3) світло-сірого та цеглистого кольорів. Прясло (рис. IX: 2) конічної форми цеглистого кольору.

Крем'яна індустрія репрезентована боковим скребком, фрагментом сокири (рис. IX: 6, 7) та вкладнем до серпа (рис. IX: 4). Серп (рис. IX: 5) виготовлений з немісцевого кременю коричневого кольору з білими дрібними вкрапленнями і нехарактерний для доби енеоліту. Це знаряддя можна віднести до тшинецької культури, сліди якої простежуються на поселенні.

с. ВЕЛЬБІВНЕ, ур. ЗА КАЩУНАМИ

На північній околиці села праворуч дороги Вельбівне – Кургани на правій боровій терасі р. Горинь знаходиться багатошарове поселення доби міді-бронзи, раннього заліза. Тераса частково забудована, розорюється під городи. Під час сільськогосподарських робіт на городах були знайдені численні знаряддя праці, зброя. Частково знахідки були передані жителями у шкільний музей села. В 1997 р. учитель історії та географії О. В. Гладуненко передав у музей міста Нетішина декілька сокир, доліт, вістря списа, уламки знарядь. В тому ж році пам'ятка була обстежена місцевим археологом В. О. Самолюком і краєзнавцем О. В. Гладуненком. Підйомний матеріал був переданий у Нетішинський міський краєзнавчий музей на початку 2000 р. Даний об'єкт був повторно відвіданий науковим співробітником Острозького Державного історико-культурного заповідника О. Л. Позіховським.

Зважаючи на нечисленний підйомний керамічний матеріал, це поселення можна віднести до доби культури кулястих амфор, знахідки з якого представлені характерним для неї уламком вінчика (рис. X: 1) та сокирами й долотами із повністю зашліфованою поверхнею (рис. X: 4).

с. ВЕЛЬБІВНЕ, ур. ЛИСЯЧА ГОРА

Пам'ятка культури кулястих амфор, розташована на кордоні Рівненської і Хмельницької областей, між селами Вельбівне та Солов'є (в даний час приєднане до м. Нетішина). Відкрита автором у 1997 р. Розташована на давно облогуєчому полі біля південного підніжжя останця Гоцанського плато, порослого молодим сосновим лісом. Частина пустиря стала сільським смітником. По краю лісу проходить ґрунтова дорога.

Підйомний матеріал у вигляді знарядь та їх уламків, відходів кремнеобробної індустрії збирався на площі близько 0,25 га у видувах піску, на дорозі та по краях городів, які примикають із заходу до пустиря. Спостерігалися окремі скупчення відщепів, уламків пластин. Знаряддя представлені масивним кулястим відбійником, нуклевидним уламком, фрагментом прямокутної в перетині сокири, виготовленої з білувато-сірого кварциту. Вся поверхня виробу зашліфована (рис. X: 6). Знайдено декілька ножів (рис. X: 10) та кінцевий скребок (рис. X: 9), боковий скобель на пластинчастому відщепі, три відщепи з ретушшю (рис. X: 8, 7). Кремнева сировина світло-сірого кольору з сірими смугами та сірого з темно-сірими смугами. Серед відходів виробництва — п'ять відщепів кварциту світло-сірого до сірого кольору. Кварцито-ва сировина з пегматиту, очевидно, походить з покладів Українського кристалічного щита, які виходять на поверхню в долинах річок східної частини Славутського р-ну Хмельницької області.

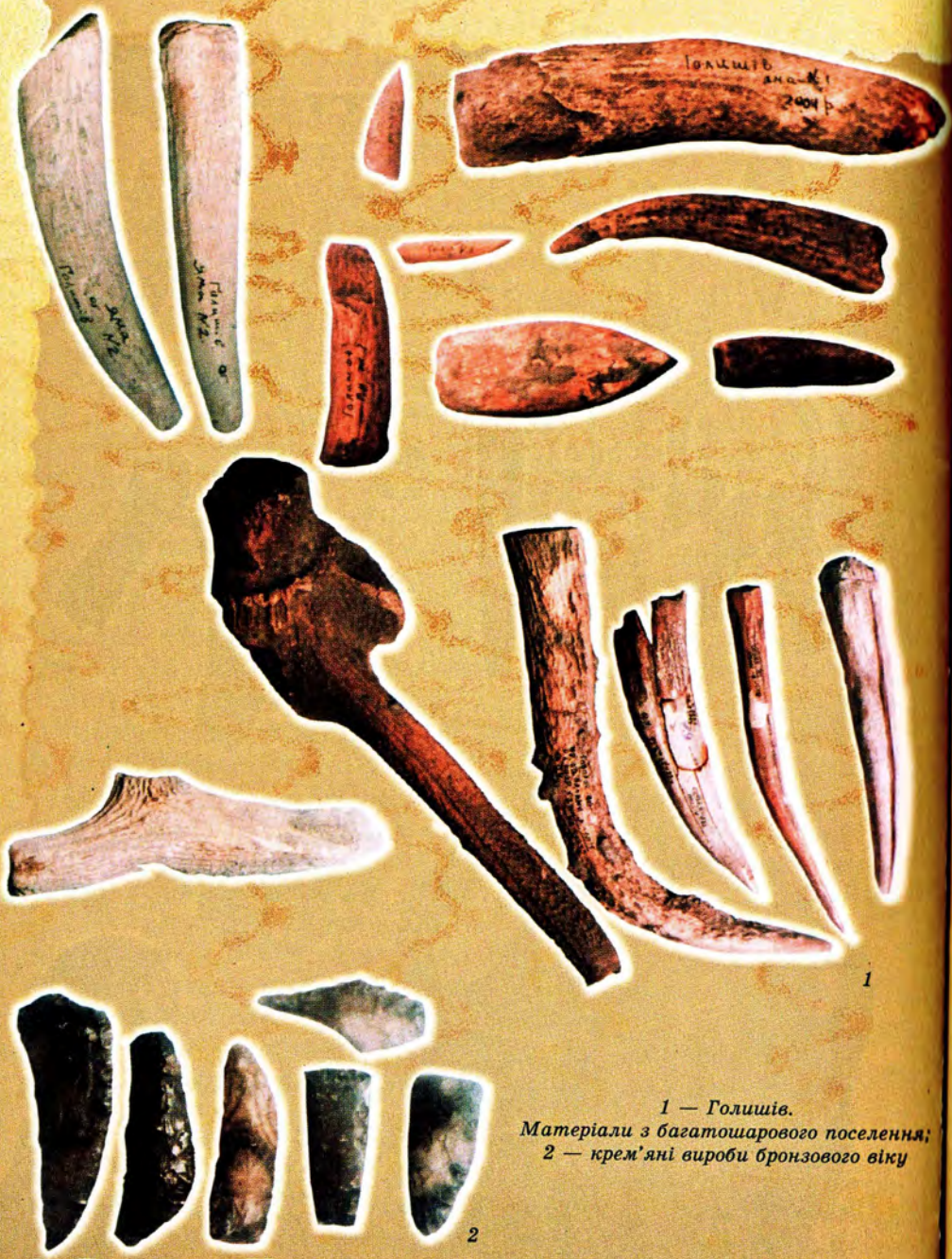
На пам'ятці знайдено лише три сильно фрагментовані неорнаментовані стінки ліпних посудин. В структурі тіста домішки досить великих зерен кварцу. Один фрагмент стінки має двошаровий випал. Зовнішня поверхня коричнево-бура, а внутрішня — темно-сіра до чорного. Два фрагменти світло-коричневого кольору. Випал одношаровий. В тісті домішки піску, рідше зустрічаються зерна кварцу. Товщина стінок кераміки 0,8 см. З огляду на те, що дана пам'ятка знаходиться в зоні Малеого Полісся на бідному сірому, злегка опідзоленому, піску, поряд із струмком та луговою долиною, і зважаючи на знаряддя і кераміку, поселення можна віднести до культури кулястих амфор [5, 75–82].

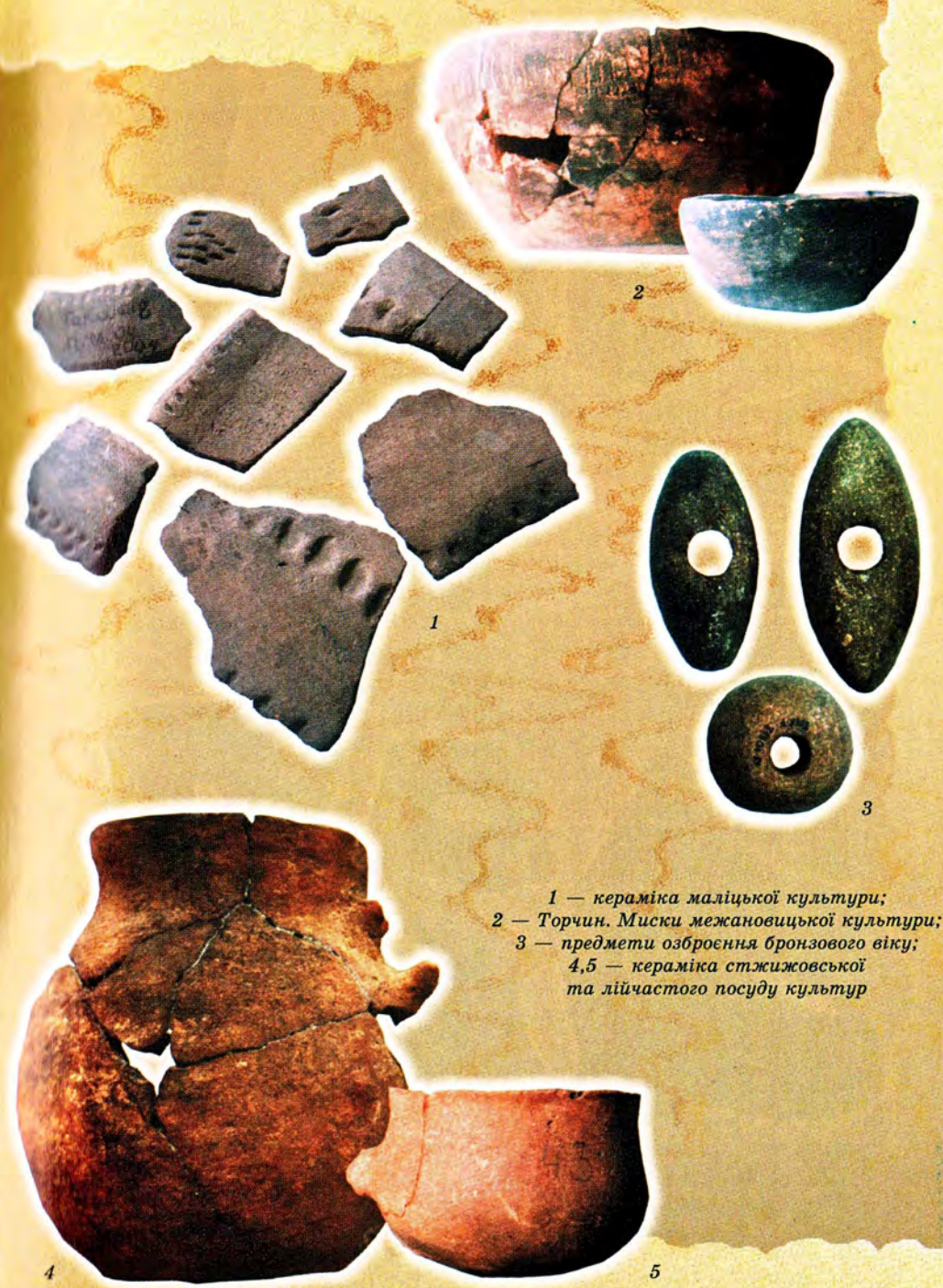
Качинський скарб

Амфора
межановицької
культури,
Острозький р-н,
Рівненської обл.

1 — Голішів.
 Матеріали з багатошарового поселення;
 2 — крем'яні вироби бронзового віку

1 — кераміка маліцької культури;
 2 — Торчин. Миски межановицької культури;
 3 — предмети озброєння бронзового віку;
 4,5 — кераміка стжижовської та лійчастого посуду культур

**с. ВЕЛЬБІВНЕ,
вул. МЕХАНІЗАТОРІВ, 14**

Восени 2000 р. у Нетішинський міський краєзнавчий музей жителем с. Вельбівне Василем Яцюком було передано уламок крем'яної шліфованої сокири та вкладень серпа, знайдені на власному городі. 19 жовтня 2005 р. даний пункт був обстежений автором.

Село Вельбівне розташоване на правому березі р. Горинь та підвищеннях дюнного походження серед болотистої низини. Город Яцюка знаходиться на західному схилі дюни з сірим супіщаним ґрунтом. На день обстеження половина городу була засіяна озимим житом. Культурний шар на пам'ятці майже відсутній. Повторно було знайдено нуклевидний уламок кременю та браковану заготовку знаряддя. Уламки кераміки відсутні.

Уламок сокири з повністю зашліфованою поверхнею (рис. X: 3). З огляду на це, виріб можна віднести до культури кулястих амфор. Виготовлена сокира з місцевого коричнево-сірого осадового кременю, який виходить на поверхню на території села. Кремій залягає шаром на глибині 0,5–0,8 м, що чітко простежувалося під час копання траншеї для газових труб.

Вкладень серпа (рис. X: 5) на пластині з жовто-коричневого кременю, характерного для покладів північних районів Житомирщини. Судити про місцезнаходження поселення та його площу важко, оскільки не було обстежено сусідні городи, які були засіяні озимим житом. Можливо, частина поселення в даний час забудована вулицею Механізаторів. З розповіді Василя Яцюка, він з дружиною, а також сусіди кожного року на своїх городах збирають уламки каменю, кераміки і висипають колію дороги. З огляду на це, частина артефактів уже втрачена назавжди.

с. ЗАГРЕБЛЯ, ур. ВИГІН

Пам'ятка розташована за 300–350 м на північ від села і за 500–600 м від будівлі колишньої ГЕС на корінному високому правому березі р. Вілія, по якій проходить кордон між Рівненською і Хмельницькою областями. Виявлена автором у березні 1997 р.

1

2

1 — кераміка бронзового віку, с. Майдан-Липно Маневицького р-ну;
2 — кераміка волино-люблінської та баденської (?) культури

Під час обстеження і збору підйомного матеріалу берег розорувався колективним господарством, а в даний час облогує. Поселення із півночі на південь перерізає глибока меліоративна канава, до якої із сходу перпендикулярно примикає ще одна канава.

На орному полі і схилах меліоративної канави були зібрані артефакти маліцької, пізнотрипільської культур та могилянської групи раннього заліза. Спостерігалось скупчення кераміки доби енеоліту. Матеріал збирався на площі близько 0,5–0,6 га.

Маліцька культура представлена двома фрагментами кераміки (рис. XI: 4, 5). В структурі тіста домішки дрібнозернистого піску. Поверхня сірого кольору.

Культуру пізнього трипільля репрезентує кухонна кераміка у вигляді уламків горщиків. Перша посудина (рис. XI: 2) темно-сірого кольору. В структурі глиняної маси значні домішки дрібно та середньозернистого кварцевого піску. Випал одношаровий, середньої якості. Поверхня другого горщика (рис. XI: 6) світло-коричневого кольору. Посудина виготовлена з відмуленої глини, у фактурі якої зрідка простежуються природні домішки дрібнозернистого піску. Випал одношаровий, доброї якості.

Столова кераміка представлена двома фрагментами мисок (рис. XI: 1, 3) світло-коричневого кольору. Посудини виготовлені з добре відмуленої глини. Мають якісний тришаровий випал.

Ручка амфори (рис. XI: 8) світло-коричневого кольору. На зломі серцевина сіра. Керамічне тісто майже не містить жодних домішок. Випал тришаровий, якісний.

Крем'яні знаряддя (рис. XII: 1–7) виготовлені з високоякісного кременю туронського походження, поклади якого залягають на південний захід від пам'ятки у виходах крейди, біля ГЕСу. Кремінь сирій, смугастий.

с. КУРГАНИ-II

Поселення маліцької культури та культури кулястих амфор, розміщене на східному схилі високого останця Гоцанського плато за 3 км на північний схід від села Кургани. З південної сторони вздовж останця протікає меліорований струмок із залізо-

бетонним містком, через який проходить ґрунтова дорога до с. Волосківці. За 300 м на північ від останця лежить колія Південно-Західної залізної дороги з регульованим переїздом.

Пам'ятка виявлена і обстежена автором восени 1999 р. Підйомний матеріал збирався на площі близько 0,05 га. Знахідки у вигляді уламків кераміки, знарядь праці (рис. XIII: 1–10) та відходів кремнеобробної індустрії траплялися досить рідко. Основну масу знахідок становили фрагменти неорнаментованих стінок ліпних посудин. Серед них можна виділити три фрагменти посудин маліцької культури (рис. XIV: 5, 6) з поверхнею цеглистого кольору.

Уламок амфори культури кулястих амфор з ручкою (рис. XIV: 1) зовні світло-сірого, а зсередини — майже чорного кольору. Глиняна маса насичена домішками дрібнозернистого кварцевого піску. Посудина декорована рядами із довгих прямокутних відтисків штампа. Угорі ряд із круглих вдавлень від трубчастої кістки.

Фрагмент стінки посудини орнаментований вдавленнями трикутного штампу (рис. XIV: 3), які утворюють композицію із п'яти рядів. Зовнішня поверхня уламка світло-коричневого, а внутрішня — сірого кольорів. Тісто насичене значними домішками необкатаного дрібно та середньозернистого кварцевого піску. Де-не-де дрібненькі лусочки слюди.

Шийка та частково плічки ще однієї посудини покриті трьома рядами вдавлень, утвореними від косо нахиленої палички. Зовнішня поверхня черепка жовтуватого-цеглиста, а внутрішня — цеглисто-коричнева. Керамічна маса з домішками крупних округлих зерен кварцу і в меншій мірі польового шпату (рис. XIV: 4).

с. ЛІСНА, ур. ВЕРХОВИНА-I

Пам'ятка знаходиться за 1,5–1,8 км на північ від села на мисі дюни, яка вклинюється в праву заплаву р. Устя по осі північ-південь, русло якої меліороване. Висота мису над заплавою 1,5–2 м. За 100–150 м на захід від дюни в р. Устю впадає вода з меліоративної канави, що бере свій початок біля с. Хо-

ть Другий. Описана місцевість в 1990-х рр. розорювалася, а в даний час облогує. З протилежної сторони центральної канави вільховий ліс, який тягнеться до с. Дертка.

Даний пункт виявлений і обстежений автором весною 1997 року. Серед підйомного матеріалу основну масу знахідок становили артефакти кременеобробної індустрії. Уламки кераміки зустрічаються рідко. Площа пам'ятки близько 0,06 га.

Поселення двошарове, доби міді-бронзи. Трипільська культура представлена крупними фрагментами товстих неорнаментованих стінок посудин цеглистого кольору. Структура глиняної маси дрібнозерниста, з добре відмуленої глини. Випал одношаровий, доброї якості.

На площі пам'ятки зібрано значну кількість кремневих виробів — конічних нуклеусів, ножів (рис. XV, XVI, XVII), кінцевих скребків, вкладнів до серпів та відходів кременевого виробництва. Зважаючи на кількість знахідок, тут функціонувала майстерня по обробці волинського кременю туронського походження.

с. ЛІСНА, ур. ВЕРХОВИНА-II

Пункт з трипільським матеріалом знаходиться за 1,5–1,8 км на північ від села, на пологому південному схилі масивного дюнного підвищення, оточеного з боків меліорованою болотистою низиною. З південної сторони пам'ятка межує з руслом р. Устя. З протилежної сторони канави — вільховий ліс, який тягнеться вздовж русла до с. Дертка. Поселення розташоване від пункту Верховина — I за 120–150 м на схід і розділене болотистою низиною. Відкрите автором весною 1997 р.

Керамічні артефакти репрезентовані незначною колекцією неорнаментованих товстих стінок посудин цеглистого кольору. Фактура тіста щільна, з відмуленої глини, випал одношаровий.

На поселенні знайдено 5 конічних нуклеусів, значну кількість ножевидних пластин, кінцевих скребків різних типів, відходи кременеобробної індустрії (рис. XVIII, XIX, XX).

Підйомний матеріал збирався на площі близько 0,30 га. Спостерігалось скупчення кераміки, за чим можна вважати, що на поселенні було 2–3 житла.

Порівнюючи зібраний на пам'ятках керамічний матеріал, можна говорити, що пункти Верховина-I і Верховина-II синхронні і належали одній общині. Поселення складалося з декількох жител, розміщених на дюнних підвищеннях уздовж заплави р. Устя.

с. МАЛЕ ДЕРЕВ'ЯНЧЕ, ур. БЕЗОДНЯ-I

Багатшарове поселення, знаходиться приблизно за 1–1,2 км на захід від села на вершині та схилах пагорба, витянутого по осі захід-схід, вздовж заболоченої низини, по якій протікає меліоративний струмок. Біля західного підніжжя пагорба велике джерело, яке місцеві жителі звуть Безодня. Більша частина висоти розорюється жителями сіл Мале, Велике Дерев'янче. Поряд з пам'яткою високі схили Мізоцького кряжу.

Підйомний матеріал репрезентований маліцькою, пізньотрипільською культурами, могилянською і вельбарською культурами раннього заліза та Київської Русі X–XI ст.

Керамічний комплекс доби енеоліту досить бідний і сильно фрагментований. Більш представлена кам'яна індустрія (рис. XXI: 1–9). До досить рідких знахідок можна віднести уламок серпа (рис. XXI: 1) із клиновидним лезом. Такі жниварські знаряддя побутували на поселеннях пізньотрипільської культури. Три площини ножевидного серпа оброблені пласкою ретушшю. Спинка знаряддя виготовлена в характерній енеолітичній техніці, за допомогою якої виготовлялися чотирикутні в перетині сокири [10, 104; 24, 162]. На лезі серпа помітна поліровка, утворена в процесі роботи.

Уламок шліфованої просвердленої сокири (лезова частина) з сірого діориту в верхній частині з боків кососточений і був призначений для свердління нового отвору. З невідомих причин повне виготовлення виробу не відбулося (рис. XXI: 9).

с. МЕЖИРІЧ, ур. КОЛО ФЕРМИ

Чотири різночасові пам'ятки розташовані на колективному полі, яке тягнеться на південь від тваринницьких ферм місцевого господарства «Межиріцьке». Поле довжиною до 800 м, розміщене на високому корінному березі р. Вілія і в трьох місцях розчленоване короткими неглибокими ярами, які спускаються до заплави. Місцевість обстежена автором весною 1998 р.

Пункт під шифром Межиріч-IV розташований на куті південної окраїни поля, який примикає до заплави. Підйомний матеріал збирався на площі близько 0,02 га і належить до волинолюблінської культури. Керамічний матеріал представлений фрагментами столової кераміки — кубками (рис. XXII: 1, 3), мисками (рис. XXII: 2) та чашею (рис. XXII: 6).

Зважаючи на площу скупчення уламків кераміки та відходів кремнеобробної індустрії, їхньої насиченості в ґрунті, пам'ятка складалася з одного житла й існувала нетривалий час.

Серед зібраних знарядь переважають різці: два серединних (рис. XXII: 4, 5) та боковий (рис. XXII: 7), ножі.

Трипільський матеріал збирався в пунктах Межиріч-I, III. Спостерігалось скупчення уламків кераміки, відходів кремнеобробної індустрії. Знахідки представлені уламками горщиків і мисок (рис. XXII, 8), амфори (рис. XXII, 9). Кераміка цеглисто-кольору, виготовлена з добре відмуленої глини.

На поселенні проводилась первинна обробка кременю, про що свідчать значні скупчення відщепів, частина яких має жовнуву кірку, уламки пластин. Кремневий інвентар нечисленний і представлений ножами, кінцевими скребками на пластинках.

**с. МИХАЙЛІВКА,
ур. ПОЛЕ РОСКОШИНЬСЬКОГО**

Поселення знаходиться за 300–350 м на південь від села (куток Курниця) на піщаній дюні площею близько 7 га, яка розорювалася під поле. Дюна з усіх сторін оточена болотистою низовиною і підіймається над нею на 0,5–1 м. З середини 1990-х р.

поле облогує, почало заростати зі сторони села молодими берісками. На захід від поля — великий масив болота з довгою копанкою.

8 травня 1997 р. облогує поле було обстежене автором з метою збору підйомного матеріалу. В західній частині дюни спостерігалось скупчення уламків знарядь, відходів кремнеобробної індустрії. Дуже фрагментовані уламки кераміки зустрічалися рідко, і по них неможливо визначити тип посуду та культурну належність.

Сировиною для виготовлення знарядь слугував смугастий кремій туронського походження, найближчі поклади якого залягають в заплаві р. Кутянка лівої притоки Вілії. По цілих знаряддях та їх уламках можна судити, що пам'ятка належить до доби енеоліту. Інвентар представлений ножами (рис. XXIII: 1, 6), фрагментами сокир (рис. XXIII: 4, 5), кінцевим скребком та комбінованим знаряддям (рис. XXIII: 2, 3).

На пам'ятці широко застосовувалася абразивна техніка: шліфування поверхні сокир, тесел, про що свідчать численні знахідки точильних каменів. Сировиною слугував крупнозернистий гравіліт світло-сірого кольору, дрібнозернистий сірий пісковик.

с. МОГИЛЯНИ-II, ур. ЧОРТОВА ГОРА

За 1,5–1,7 км на схід від села на південному схилі першої правої надзаплавної тераси р. Звиса знаходиться поселення трипільської культури. На північний схід від тераси високий останець Гоцанського плато з триангуляційним знаком. Біля підніжжя тягнеться меліоративна канава, яка заросла кущами верболозу.

Пам'ятка обстежена автором у 2000 р. Підйомний матеріал збирався на давно облогуєчому полі раною весною на площі близько 0,10 га. Спостерігалися скупчення уламків кераміки трипільської культури та відходів кремнеобробної індустрії, серед яких зрідка траплялися знаряддя праці. Найбільш характерну групу знахідок становили неорнаментовані уламки стінок різних посудин. Кухонна кераміка представлена горщиками (Рис. XXVI: 7, 12), а столова — мисками (рис. XXVI: 6, 8).

Загадкою є два уламки цеглистого кольору, можливо, це фрагменти антропоморфної пластики (рис. XXVI: 9–10). На багатьох уламках кераміки зовнішня поверхня покрита червоною фарбою. Посуд виготовлений з керамічної маси із домішками дрібнозернистого піску, шамоту. Рідше зустрічаються фрагменти з відмуленої глини.

Посудини мають якісний різноманітний тришаровий випал, рідше зустрічаються з одношаровим випалом.

Сировиною для виготовлення знарядь слугував якісний волинський кремій з покладів турону. Декілька відбійників, знайдених на поселенні, з білуватого кварцу.

с. МОГИЛЯНИ-VI, ур. ОСЕЛЯ

Багатощарове поселення знаходиться за 2 км на схід від села на низькій дюні серед лівої заплави струмка Звиса. Дюна витягнута із заходу на схід довжиною приблизно на 150 м, шириною 40–60 м. На північ від дюни протікає меліорований струмок із залізобетонним містком. Із сходу і півночі по краю дюни проходять ґрунтові дороги.

На пам'ятці зібраний підйомний матеріал доби енеоліту (трипільська культура), доби бронзи, раннього заліза, Київської Русі X ст. — поч. XI ст.

Трипільська культура представлена незначною кількістю фрагментів кераміки, серед якої уламок вінчика (рис. XXIV: 1) з відбитками шнура в нижній частині. У масі тіста переважають домішки перепаленого і подрібненого кременю, шамоту і дрібненькі лусочки слюди. Колір цеглистий з сірим відтінком. Випал двошаровий, середньої якості.

Уламок стінки посудини (рис. XXIV: 2) світло-сірого кольору, виготовлений з відмуленої глини з незначними домішками дуже дрібної фракції кварцевого піску. По ребру зовнішньої поверхні ряд дрібних підтрикутних вдавлень. Випал одношаровий, якісний.

Фрагмент кухонної посудини на місці переходу шийки в плічки орнаментований рядом глибоких підтрикутних вдавлень

(рис. XXIV: 3). Колір черепка жовто-коричневий. У фактурі тіста шамот, дрібнозернистий кварцевий пісок. Випал тришаровий, якісний.

Серед знарядь до доби енеоліту впевнено можна віднести уламок верхньої частини долота і ніж.

На пам'ятці знайдена масивна зернотертка розміром 46x32x25 см, виготовлена з сірого граніту Українського кристалічного щита, який виходить на поверхню в долині р. Корчик в сусідньому Славутському районі Хмельницької області.

с. МОГИЛЯНИ-IX

Пам'ятка розташована на останці в лівій заплаві річечки Звиса, що витікає з околиць с. Мощаниця. Останець знаходиться за 3,5–4 км на захід від села і за 300–350 м на північ від асфальтованої дороги Могиляни — Мощаниця. Західний мис підвищення перерізає меліоративна канава, яка є кордоном між землями двох сіл. З південної сторони останець межує з вузькою болотистою долиною, на якій ростуть старі верби, кущі бузини чорної.

Останець і прилегла до нього з півночі і заходу територія розорюється жителями Могилян під городи. Декілька ділянок землі на пагорбі облогує.

На поселенні зібрано підйомний матеріал, серед якого уламки посуду трипільської, могилянської групи культури раннього заліза та Київської Русі X–XI ст. Серед знахідок незначна кількість крем'яних знарядь та їх уламків, відходи кремнеобробної індустрії. Знайдено дві зернотертки, виготовлені з сірого крупнозернистого піщаника. Археологічний матеріал збирався на південному та західному схилах та вершині пагорба на площі приблизно 0,6–0,7 га.

На пам'ятці переважають знахідки Княжої доби, які сконцентровані на східній частині останця. Артефакти доби енеоліту збиралися на південному схилі і в західній частині останця. Там же були знайдені зернотертки.

Трипільську культуру представляють уламки посуду та декілька знарядь праці з кременю. Кераміка з поселення скла-

дається з двох технологічних груп — столового та кухонного посуду. На пам'ятці переважають уламки горщиків (рис. XXIV: 4–7, 10; XXV: 1,3). В глиняній масі домішки шамоту, середньозернистого кварцевого піску. Колір посудин жовтувато-коричневого, цеглистого кольору.

Посуд столового призначення кількісно нечисленний і представлений мисками (рис. XXIV,11; XXV, 2), чашею.

Колір поверхні мисок цеглистий, світло-сірий. В тісті домішки шамоту. Один фрагмент виготовлений із щільної відмуленої глини цеглистого кольору.

Чаша (рис. XXIV, 8) висотою 3,5 см, діаметр вінця — 5,2х4,9 см, діаметр піддона — 3 см. Поверхня посудини світло-коричнева з сірим відтінком. В структурі глиняної маси домішки дрібнозернистого кварцевого піску. Випал тришаровий, якісний.

Основна маса кераміки, зібраної на поселенні, має тришаровий, рідше одношаровий і дуже рідко — двошаровий випал.

На тлі значної кількості кераміки своєю нечисленістю відзначається колекція виробів з кременю — це два вкладні серпів (рис. XXIV: 9, 12), декілька уламків пластин та відщепів, заготовка нуклеуса.

**с. МОЩАНИЦЯ, ур. ГРАБОВЕЦЬ-І,
с. МОГИЛЯНИ, ур. ЗАСТАВОК І, ІІ**

Багатошарове поселення доби енеоліту, раннього заліза та Київської Русі знаходиться за 2 км на захід від села на високому мисі Гоцанського плато Волицької височини між річечкою Звиса і безіменним струмком, який є кордоном між землями сіл Мощаниця – Могиляни. Кінець мису частково зарослий здичавілими плодовими деревами, кущами бузини чорної, тереном. Тут до 1970-х рр. стояла хата хутора. Мис розорюється колективним господарством. Під час обстеження у 2000 р. частина поля облогувала.

Підйомний матеріал збирався на вершині мису та півдному схилі. В західній частині мису спостерігалось скупчення уламків посуду, крем'яних знарядь трипільської культу-

ри. В східній частині поля, ближче до соснового ліску, часто траплялися уламки посуду шнурової кераміки, могилянської групи раннього заліза та Київської Русі X–XI ст.

За кількістю знахідок переважає кухонна кераміка трипільської культури, яка належить горщикам (рис. XXVII: 1, 4, 5, 8). Столову кераміку репрезентує фрагмент миски (рис. XXVII: 2) та ручка амфори. Характерною особливістю кухонної кераміки є конічні виступи, суцільне пофарбування зовнішньої поверхні червоною фарбою.

У фактурі глини домішки шамоту, дрібно та середньозернистого піску. Випал тришаровий, якісний.

В глиняній масі столової кераміки домішки шамоту, дрібнозернистого піску. Поверхня цеглистого кольору, випал тришаровий.

На пам'ятці знайдено відносно небагато виробів з кременю (рис. XXVII: 3, 7, 10). Крем'яна сировина чорного і темно-сірого кольору із світлими смугами.

Вироби з кістки представлені верхньою частиною мотики чи клювця, виготовленого з рогу оленя (рис. XXVII: 6). На пам'ятці знайдена зернотертка, виготовлена з крупнозернистого піщаника сірого кольору розміром 33х20х10 см.

с. МОЩАНИЦЯ, ур. ГРАБОВЕЦЬ-ІІ

Пам'ятка розташована за 1 км на захід від села на півдному схилі Гоцанського плато. Схил розорюється місцевим колективним господарством. Західна частина схилу, яка переходить у яр, засаджена молодим сосновим лісом. Виявлена автором у 1999 р.

На час збору археологічного матеріалу частина поля, ближче до заплави струмка Звиса, облогувала. Обстежено площу ріллі розміром 0,15–0,17 га.

Частина поселення знаходиться на облогуєчому полі. На вершині плато зібрано відщепи, уламки кременю, покритого білою та синьою патиною, характерною для доби пізнього палеоліту. Нижче до заплави зрідка траплялися уламки посуду трипільсь-

кої культури. Серед півсотні фрагментів переважають неорнаментовані стінки ліпних посудин. Поверхня кераміки цеглисто-го, світло-коричневого кольору. На деяких фрагментах зовнішня поверхня ангобована у червоний колір.

В структурі глиняної маси сильно подрібнений шамот, дрібно та середньозернистий пісок. Випал тришаровий, рідше двошаровий.

Нечисленна група кухонного посуду визначається широкогорлими горщиками (рис. XXVI: 1, 5) та орнаментованими стінками (рис. XXVI: 2, 4) світло-коричневого кольору.

Столовий посуд представлений фрагментами мисок цеглисто-го кольору з добре відмуленої глини.

Знаряддя праці репрезентовані долотом (рис. XXVI: 3) та двома ножами на широких пластинах. Відходи кремневої індустрії у вигляді відщепів, уламків пластин, відбійника, представлені двома десятками екземплярів. Кремінь туронський сірого, темного кольорів, смугастий.

Ближче до заплави знайдена зернотертка із щільного вапняку, поклади якого виходять на поверхню на вершинах плато.

Ґрунт на поселенні піщаний, супіщаний. Поряд на полі ділянки з родючим ґрунтом.

м. ОСТРОГ, вул. БЕЛЬМАЖ

Багатошарова пам'ятка, знаходиться на східному схилі Мізоцького кряжу, який примикає до заплави р. Вілія. Біля підніжжя пагорба проходить вулиця Бельмаж. Пам'ятка розташована на мисі, який з півдня межує з яром. Біля підніжжя мису є декілька джерел. Одне джерело біля корпусів колишнього пивоварного заводу. На південь від заводу тягнеться крутий обрив старого глиняного кар'єру. У 1957 р. учень школи сусіднього с. Межирічі Сергій Маліванчук, 1946 р. н., зі свіжообваленої стінки кар'єру вийняв цілий горщик. Розкопуючи глину, хлопець відкопав скелет людини, скупчення кераміки (розвали посуду). З розповіді Маліванчука, горщик був місткістю до п'яти літрів і мав форму чавунного баняка з витягнутим доверху тулубом.

На пам'ятці підйомний матеріал був зібраний автором в 1985 р. під час сільськогосподарських робіт. Повторно даний пункт був обстежений у 2005 році студентом Національного університету «Острозька академія» А. Бардецьким. Знахідки були представлені кремневою індустрією пізнього палеоліту, уламками волино-люблінської (рис. XIV: 7–9) (рис. XXVIII: 1) та трипільської культур (рис. XIV: 10, 11; рис. XXVIII: 2–5, 10, 12).

Фрагменти волино-люблінської кераміки світло-сірого, сірого, темно-сірого до чорного кольорів. У фактурі глиняної маси дрібнозернистий кварцевий пісок, дрібні зерна шамоту.

Трипільська кераміка репрезентована уламками столового та кухонного посуду, фрагментами горщиків (рис. XXVIII: 3, 5) цеглисто-го кольору, на зламі серцевина жовтувато-сіра. Зовнішня поверхня ангобована. Глиняна маса насичена середньозернистим шамотом і незначним відсотком дрібненьких лусочок слюди.

В структурі тіста орнаментованого бочка (рис. XXVIII: 4) домішки товченої черепашки. Колір стінки жовтувато-коричневий.

Уламки трипільської кераміки блідо-цеглисто-го до насиченого кольорів. В глиняній масі зерна дрібного і крупного шамоту, природні домішки лусочок слюди.

Кремнева сировина традиційна для всіх поселень. На пам'ятці знайдені нечисленні знаряддя, відходи кремневої індустрії.

Серед декількох сотень уламків посуду на поселенні знайдений єдиний уламок бочка (рис. XIV: 12), декорований відбитками шнура. Зовнішня поверхня цеглисто-го кольору, а внутрішня — темно-сіра до чорного. В керамічному тісті домішки перепаленого товченого кременю.

с. ПРИКОРДОННЕ

Поселення трипільської культури, знаходиться за 350–400 м на захід від автобусної зупинки села на незначному підвищенні серед заплави, перерізаному старими руслами р. Вілії. На заході пам'ятка межує зі старицею, а зі сходу підходить до меліорованого струмка. Виявлена автором в кінці 1970-х рр. Підйомний матеріал збирався в кротовинах і представлений незначною

кількістю кераміки та кремневої індустрії. Знахідки були підняті з площі близько 1 га. В певних пунктах підвищення спостерігалося скупчення кераміки, виражене неорнаментованими стінками посудин різного типу. Культурній ідентифікації піддаються окремі фрагменти посуду.

**с. РАЙДУЖНЕ (КОЛИШНЄ ПОПІВЦІ),
ур. КОРЧУНОК-II**

Поселення знаходиться за 200–250 м на південь від села вздовж лівої першої надзаплавної тераси струмка, який бере свій початок біля села Грем'яче і є лівою притокою р. Збитенки.

Багатошарова пам'ятка обстежена автором у травні 1998 р. Підйомний матеріал репрезентований артефактами свідерської, пізньотрипільської, східнотшинецької культур та уламками кружалної кераміки Київської Русі X — початку XI ст.

Доба енеоліту представлена 14 фрагментами кераміки цеглистого кольору. Посуд виготовлений з глини, у фактурі якої простежуються домішки дрібнозернистого піску та шамоту. Випал якісний, одно-, рідше тришаровий.

Крем'яний інвентар досить бідний: 2 фрагменти шліфованих сокир, скребок кінцевий, два скобелі, декілька уламків пластин. Сировина — туронський кремій з покладів Мізоцького кряжу.

**с. СЛОБІДКА,
ур. БЕРЕЗИНА-I**

Багатошарове поселення, знаходиться за 300 м на захід від краю села (зі сторони м. Острога) на мисовидному корінному правому березі р. Вілія. З північної сторони мис межує з вузькою заболоченою низовиною та сінокосом, по яких протікає меліорований струмок.

Пам'ятка виявлена автором в середині 1970-х рр. Повторно обстежувалася в кінці 1990-х рр. За переказами старожилів села на цьому місці був хутір П'ятихатки, примусово відселений у 1936 р.

Підйомний матеріал збирався на площі близько 1 га. В роки радянської влади тут було колективне поле, а зараз городи селян. Знахідки представлені матеріалами культур трипільської, кулястих амфор, могилянської групи раннього заліза. Кількісно переважають знахідки трипільської доби, основну масу яких становлять фрагменти горщиків (рис. XXIX: 2, 4, 6, 7) та столової кераміки у вигляді мисок (рис. XXIX, 5; XXX: 2, 3, 6, 7), амфори (рис. XXIX: 8), кубка (рис. XXX: 4), мініатюрної посудини (рис. XXIX: 1). Досить рідкісною знахідкою є керамічна намистина діаметром 2,5 см (рис. XXIX: 3).

Кухонний і столовий посуд виготовлений з щільної відмудленої глиняної маси, яка не містить майже ніяких домішок. Випал одношаровий, міцний, цеглистого кольору.

Пряслиця (Рис. XXIX: 9; XXX: 5) світло сірого і цеглистого кольору. Уламок амфори (Рис. XXX: 9) темно-сірого до чорного кольору. Уламки посуду культури кулястих амфор зібрані на площі близько 0,10 га і траплялися досить рідко. Більшість уламків неорнаментовані.

Велику групу знахідок становлять знаряддя виготовлені з високоякісного туронського кременю. На поселенні було добре розвинуте землеробство, про що свідчать знахідки численних вкладнів до жнивварських знарядь (рис. XXXI: 2–4) та уламок крем'яного серпа (рис. XXXI: 1). Серед підйомного матеріалу значна кількість ножів (рис. XXXI: 6,7; XXXII: 1, 2–8), рідше зустрічаються кутові різці (рис. XXXI: 9, 10, 12, 13) та кінцеві скребки на пластинах та пластинчастих сколах (рис. XXXI: 5; XXXII: 2; XXXIII: 2, 6, 7). До поодиноких знахідок належить різець серединний (рис. XXXI: 11), долото (рис. XXXIII: 1), скобель боковий (рис. XXXIII: 5) та уламки двох підпрямокутних в перетині сокир (рис. XXXIII: 3, 4).

Численні знахідки відходів кремнеобробної індустрії та знаряддя свідчать, що на пам'ятці в добу енеоліту була майстерня по обробці кременю. На поселенні крім туронського кременю спорадично використовувався як сировина низькосортний кремій альбського походження. Поклади цього кременю залягають в руслі

річки Гнилий Рів (Гнилий Ріг) та на полях в околицях с. Білотин Ізяславського р-ну Хмельницької обл. Від родовищ цього кременю до пам'ятки близько 8 км.

с. СЛОБІДКА, ур. БЕРЕЗИНА-II

Двошарове поселення трипільської культури та могилянської групи раннього заліза, знаходиться за 300-350 м на захід від села на корінному правому березі р. Вілія. Пункти Березина-I і Березина-II розділяє вузька болотиста низина. Пам'ятка виявлена і обстежена автором в кінці 1990-х рр. На даний час місцевість розорюється під городи.

Артефакти вищезгаданих культур збиралися на площі близько 0,50 га і траплялися майже в однаковій кількості.

Кераміка трипільської культури на пам'ятці репрезентована уламками кухонної та столової кераміки, серед якої домінує остання. Це миски (рис. XXXIV: 2, 3, 4, 6, 7; XXXV: 1, 2, 4), кубок. Горщики представлені декількома фрагментами (рис. XXXIV: 1, 5). Кухонна і столова кераміка цеглистого кольору і виготовлена з майже чистої глиняної маси. Випал одношаровий, добрий.

Набір із кремневих знарядь пам'ятки такий же як у пункті Березина-I (рис. XXXV: 5-8).

с. СЛОБІДКА, ур. БЕРЕЗИНА-III

Багатошарова пам'ятка волино-люблінської культури, трипільля та шнурової кераміки, розташована на південному та західному схилах і вершині корінного правого берега р. Вілія за 150-200 м на південь від пункту Березина-II. Виявлене і обстежене автором в кінці 1990-х рр. Місцевість розорюється під городи. Поряд з городами вулиця с. Слобідка.

Волино-люблінська культура представлена фрагментами кухонної та столової кераміки сірого, темно-сірого кольорів. В глиняній масі домішки кварцевого піску.

Трипільська кераміка ідентична тій, що зібрана в пунктах Березина-I, II і відповідає одночасному існуванню даних пунктів.

1

2

3

4

5

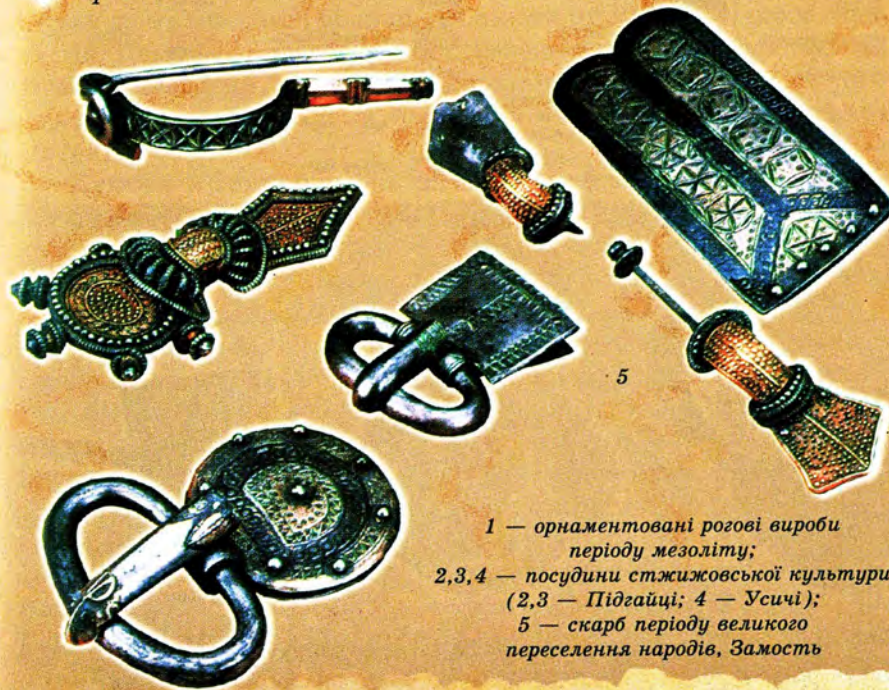

6

- 1 — фігурка волків з Кренжніци Ярей;
- 2 — браслети із Вуйчи біля Буска Здрою;
- 3 — бронзова сокира передлуцицького періоду;
- 4 — мармурові фігурки з Чарнаводи;
- 5, 6 — вироби стижовської культури — Жорнів, Зимно

1 — наконечники стріли та дротика;
 2 — матеріали надтишанської культури;
 3 — горщик з Брноціц;
 4 — культова фігурка барана з Йорданова

1 — орнаментовані рогові вироби періоду мезоліту;
 2,3,4 — посудини стживовської культури (2,3 — Підгайці; 4 — Усичі);
 5 — скарб періоду великого переселення народів, Замость

1

2

3

4

1 — наконечники стріли та дротика;
 2 — матеріали надтишанської культури;
 3 — горщик з Бронціці;
 4 — культова фігурка барана з Йорданова

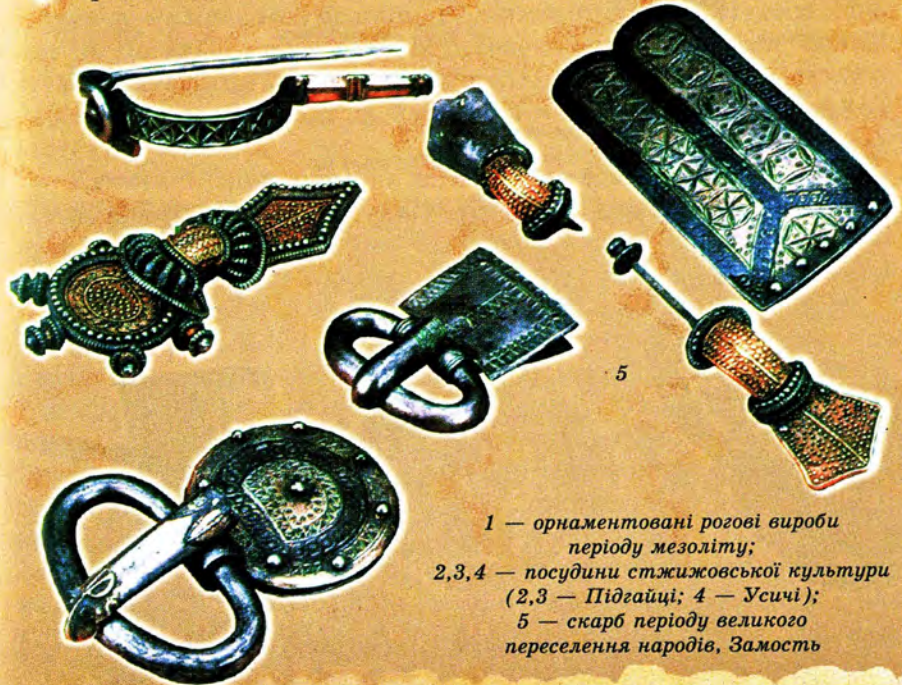

1

2

3

5

1 — орнаментовані рогові вироби періоду мезоліту;
 2,3,4 — посудини стжижовської культури (2,3 — Підгайці; 4 — Усичі);
 5 — скарб періоду великого переселення народів, Замость

в тих же топографічних умовах, що й поселення лендельсько-полгарської спільноти [4, 164–165].

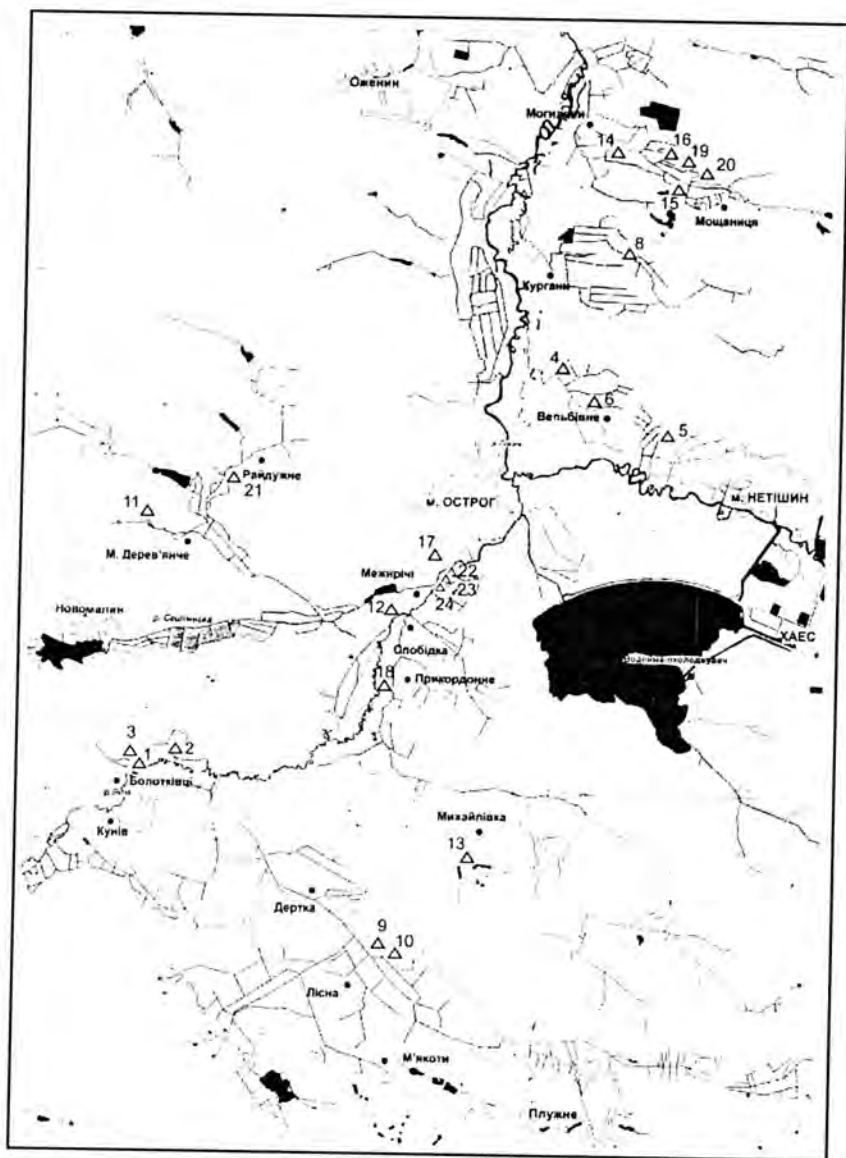
В описаному географічному районі сліди поселень культури кулястих амфор зустрічаються рідко, і всі вони з бідним культурним шаром. Знахідки з цих пам'яток представлені декількома десятками орнаментованих фрагментів кераміки та незначною кількістю знярядь та їх уламків.

Література

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза, раннее железо). — К.: Наукова думка, 1990. — С. 27–29.
2. Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. I. — С. 237–242.
3. Баженов Л. В. Баженов О. Л. Этапы археологических исследований Південно-східної Волині (кінець XIX — поч. XX ст.). // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Нетішин, 2002. — Вип. I. — С. 123–134;
4. Бандрівський М. Роль азово-причорноморських степових культур у походженні і розвитку скотарської спільноти на заході Подільської височини (3700–3900 рр. до народження Христа) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 2005. — С. 164–165.
5. Березанська С. С. П'ясецький В. К. Перше поселення культури кулястих амфор на Україні // Археологія. — № 30. — 1979. — С. 75–82.
6. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Мегей В. П. Могильник доби бронзи в Погоринні // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Нетішин, 2002. — Вип. I. — С. 151–157.
7. Винокур І. С. Гуцал А. Ф., Пеняк С. І. Тимощук Б. О. Якубовський В. І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 22–24, 39–42, 74–76.
8. Гренчук К. І. Природа Ровенської області. — Львів, 1976. — С. 7–8, 37, 45, 51, 52.
9. Гренчук К. І. Природа Хмельницької області. — Львів, 1980. — С. 44–45, 91–93.
10. Конопля В. Онищук Я. Федоров В. Археологічні матеріали з Ізяслава на Хмельниччині // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2003. — Вип. 6. — С. 102–128.
11. Пелецишин М. А. Раскопки у с. Хоров на Волині // Археологические открытия 1974 г. — М. 1975. — С. 336.
12. Пелецишин М. А. Розкопки пізньотрипільських поселень біля с. Хоров на Волині // Тези XVI наукової конференції Інституту археології АН УРСР. — Одеса, 1978. — С. 78–79.
13. Пелецишин М. А. З історії перших трипільських общин у Середньо-

- му Погоринні (за матеріалами поселення біля с. Хорова) // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 1997. — Вип. 2. — С. 47–65.
14. Пелецишин М. А. Пізньотрипільські поселення в околицях с. Хорова на Волині (Хорів-II, III, IV) // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів: ЛДУ, 1998. — Вип. 3. — С. 45–72.
  15. Пелецишин М. А. Позіховський О. Л. Поселення лендельської культури біля с. Хорова у Середньому Погоринні // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів: ЛДУ, 1998. — Вип. 3. — С. 73–84.
  16. Пелецишин М. А., Рудий В. Нові дані про пізньотрипільське поселення біля с. Суйми на Волині // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2000. — Вип. 4. — С. 27–43.
  17. Позіховський О. Л. Поселення лендельсько-полгарської культурно-історичної спільноти в м. Острозі // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів: ЛДУ, 1998. — Вип. 3. — С. 85–92.
  18. Позіховський О. Л. Нові матеріали до археологічної карти епохи пізнього енеоліту середнього Погориння // Волино-подільські археологічні студії. — Львів. — 1998. — Вип. 1. — С. 140.
  19. Позіховський О. (Острого). Поселення Лендель-полгарської культурно-історичної спільноти біля с. Вельбівне на Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк, 2005. — С. 206–215.
  20. Позіховський О. Л. Матеріали до каталогізації пам'яток Трипільської культури Середнього Погориння // Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк, 2005. — С. 279–314.
  21. Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України: Ровенська область. — К, 1982. — С. 83–89;
  22. Рижов С. Столова кераміка племен трипільської культури // Трипільська цивілізація в спадщині України. — К.: Видавничий центр «Просвіта», 2003. — С. 211–218.
  23. Романчук О. М. Черняков І. Т. Стоянка ашельської доби Співак біля м. Нетішина на р. Горині // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Нетішин, 2002. — Вип. I. — С. 135–144.
  24. Ткач В. Крем'яні жниварські знаряддя доби неоліту, енеоліту, бронзи та раньозалізного віку за матеріалами з Дубенщини // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. — Рівне, 2005. — Вип. 3. — С. 162.

Карта археологічних пам'яток в р-ні Острога

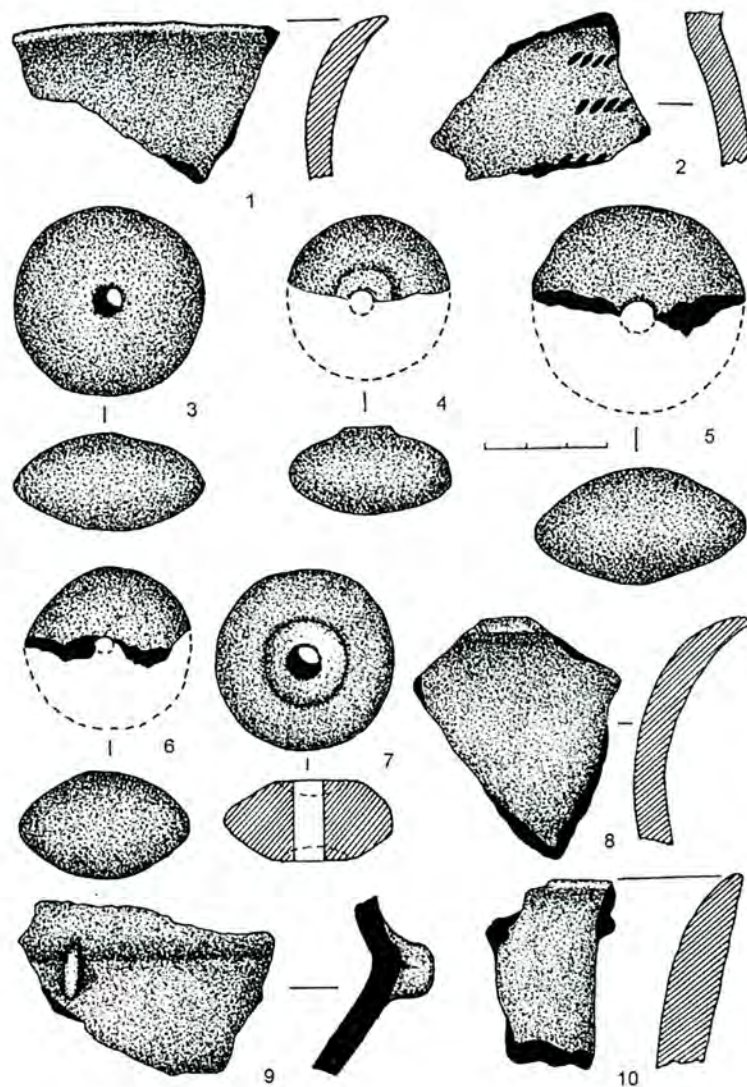

Рис. 1. с. Болотківці, ур. Біля Федя

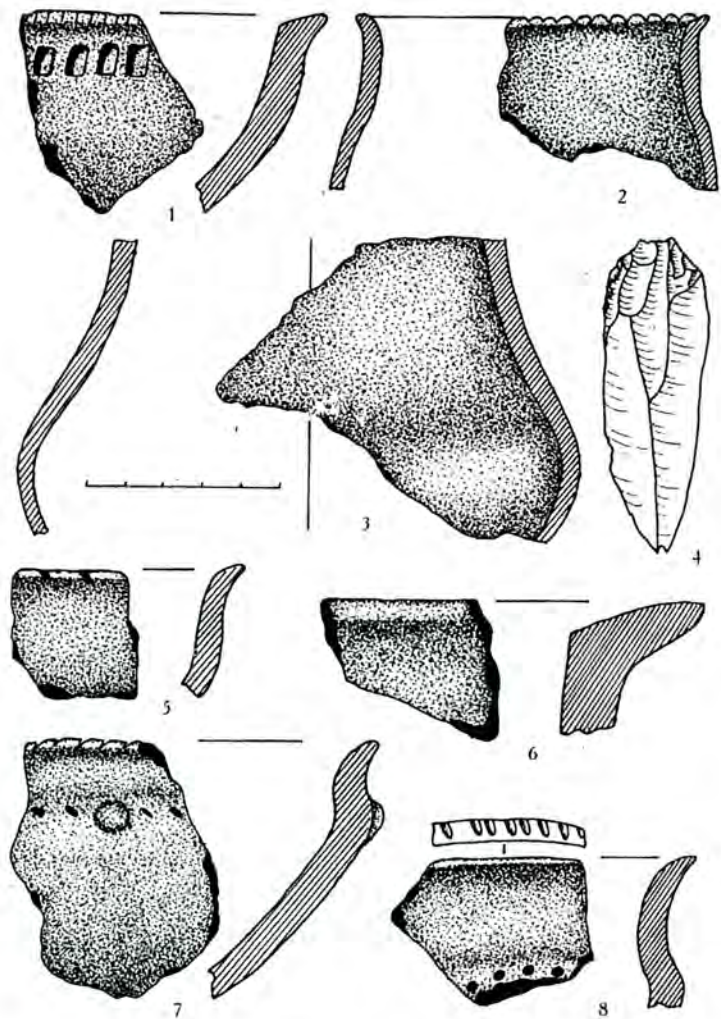

Рис. II. с. Болотківці, ур. Біля Федя

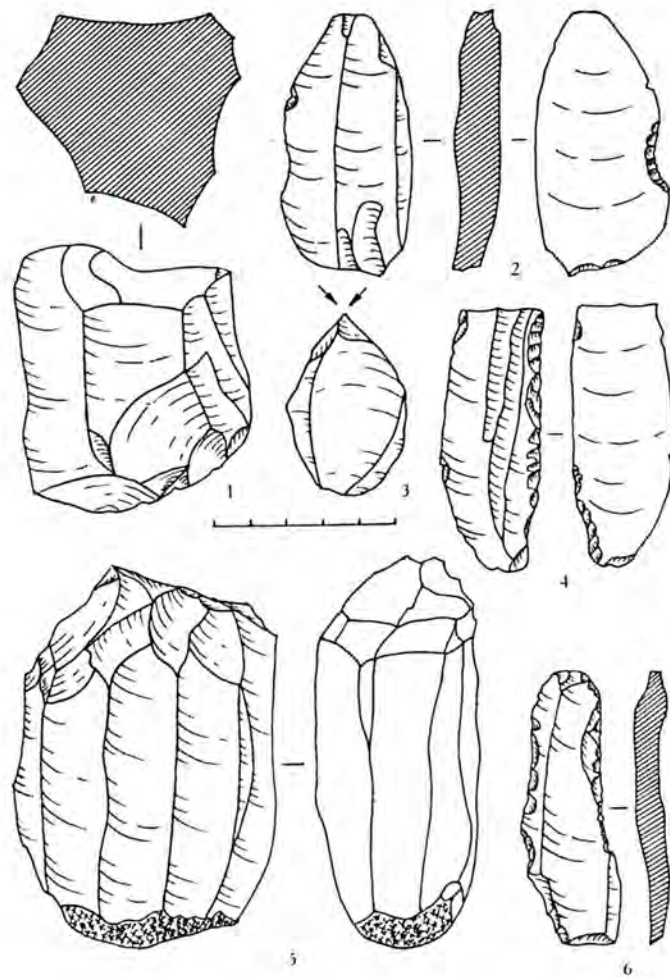

Рис. III. с. Болотківці, ур. Біля Федя

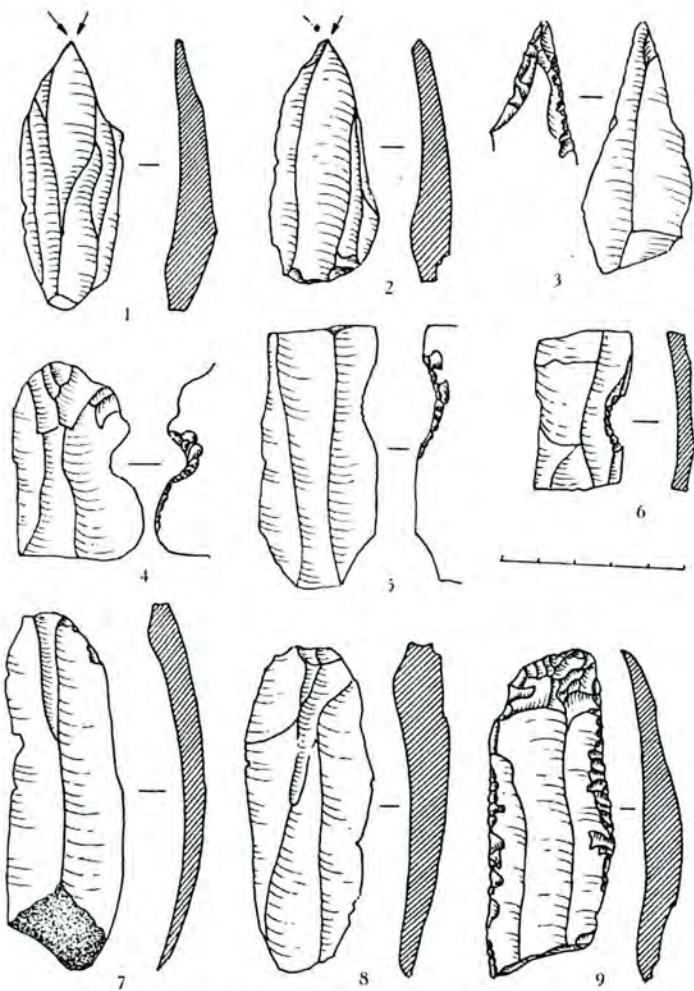

Рис. IV. с. Болотківці, ур. Біля Федя

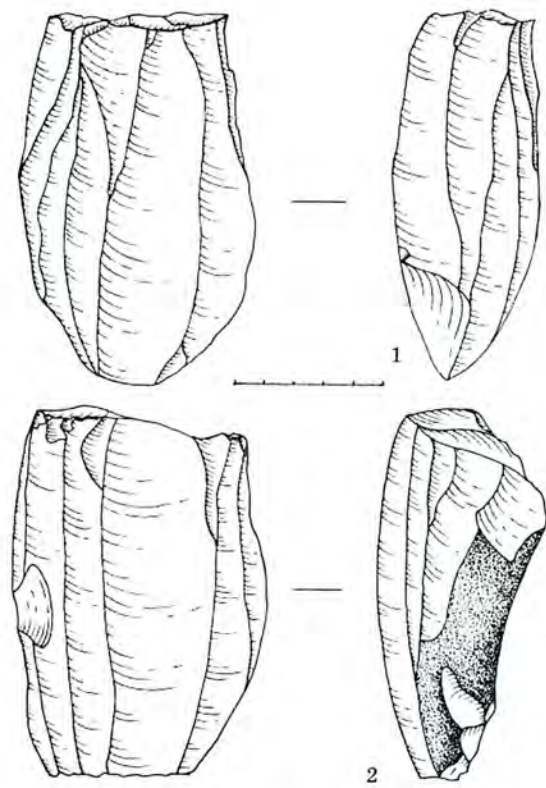

Рис. V. с. Болотківці, ур. Корчунок-II

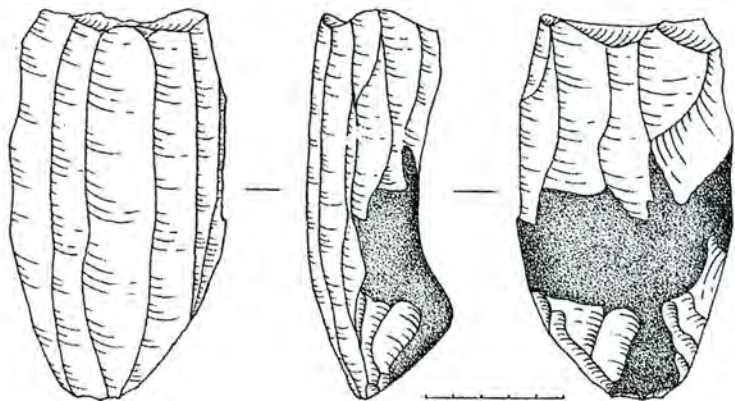

Рис. VI. Село Болотківці, ур. Корчунок-II

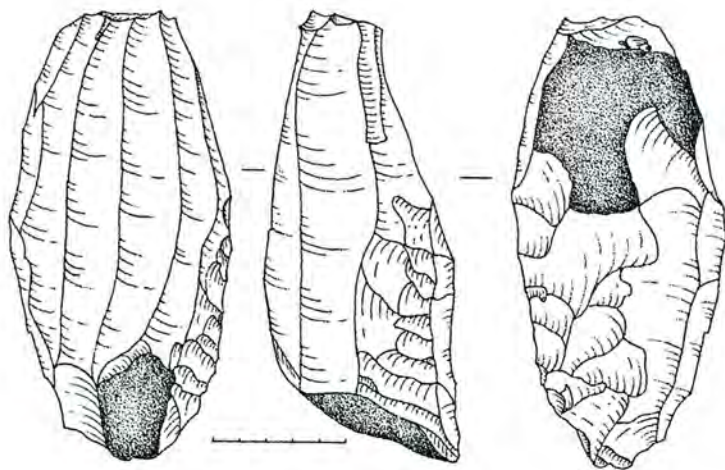

Рис. VII. с. Болотківці, ур. Корчунок-II

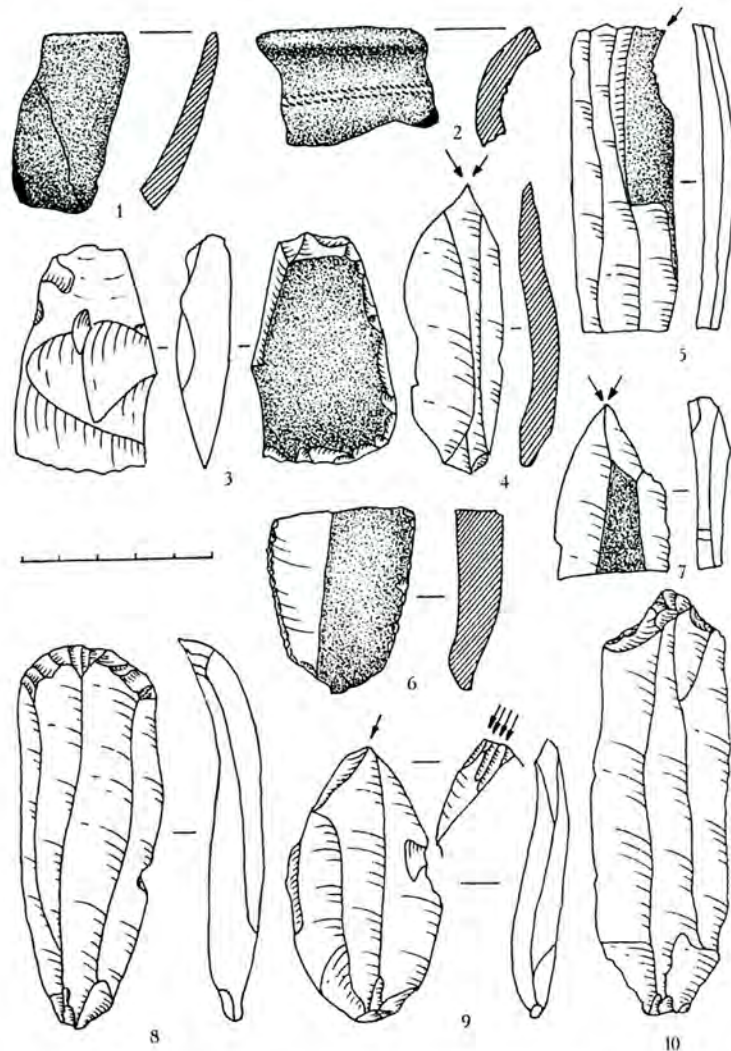

Рис. VIII. с. Болотківці, ур. Корчунок-II

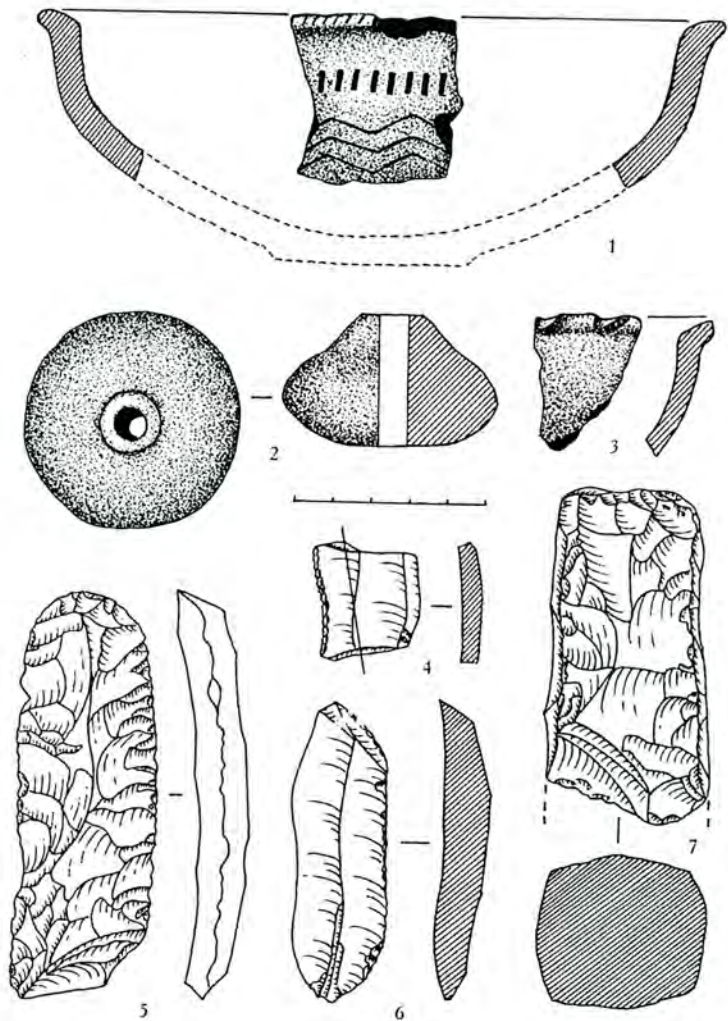

Рис. IX. с. Болотківці, ур. Ставище-І

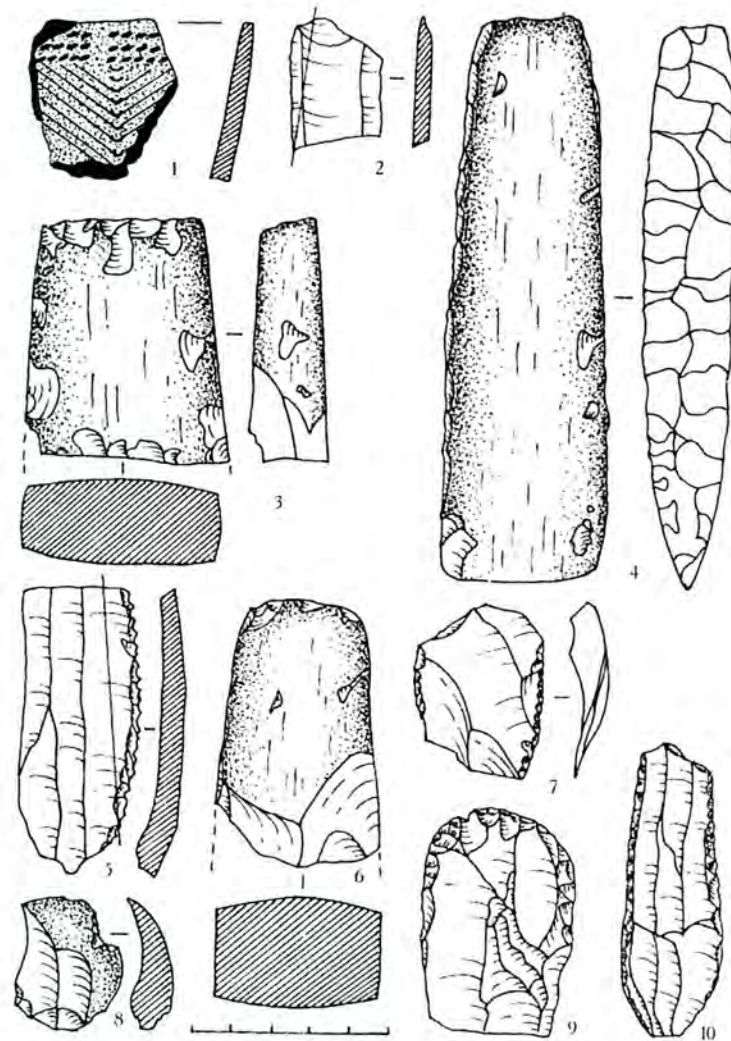

Рис. X. 1, 4 — с. Вельбівне, ур. За Кашунами; 3, 5 — с. Вельбівне, вул. Механізаторів, 14; 2, 6-10 — с. Вельбівне, ур. Лисяча Гора

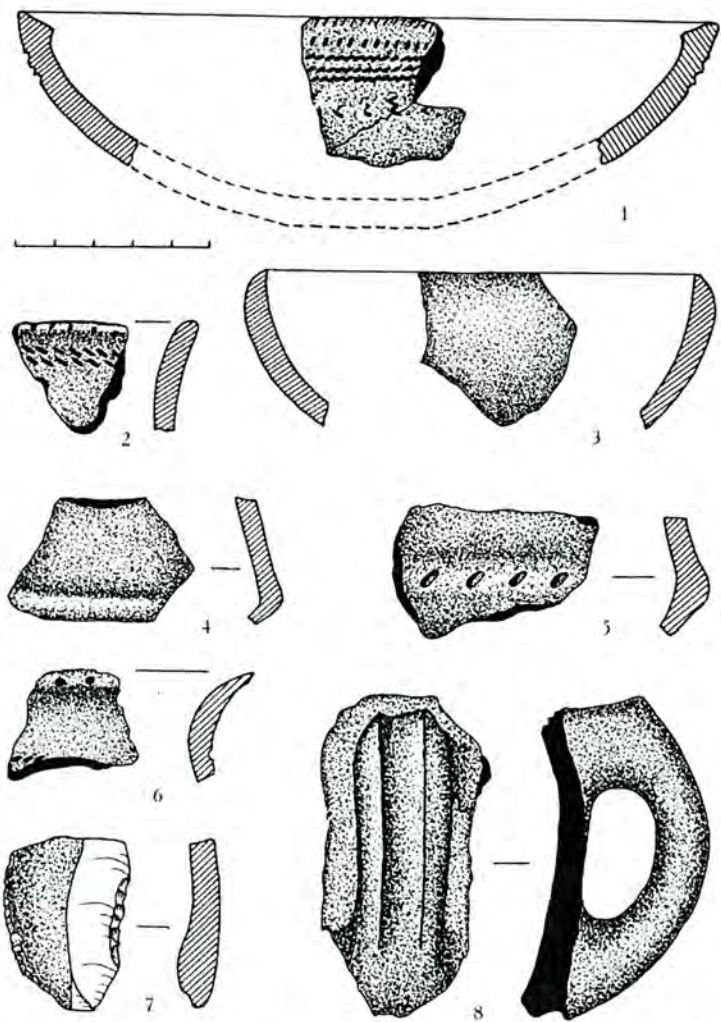

Рис. XI. с. Загребля, ур. Вигін

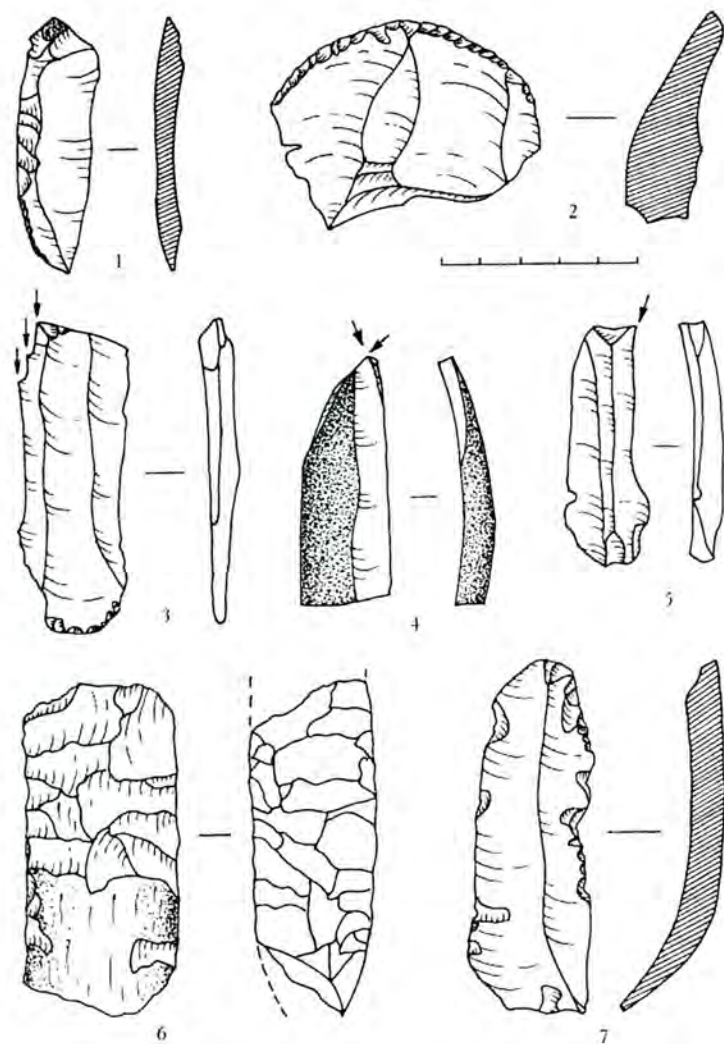

Рис. XII. с. Загребля, ур. Вигін

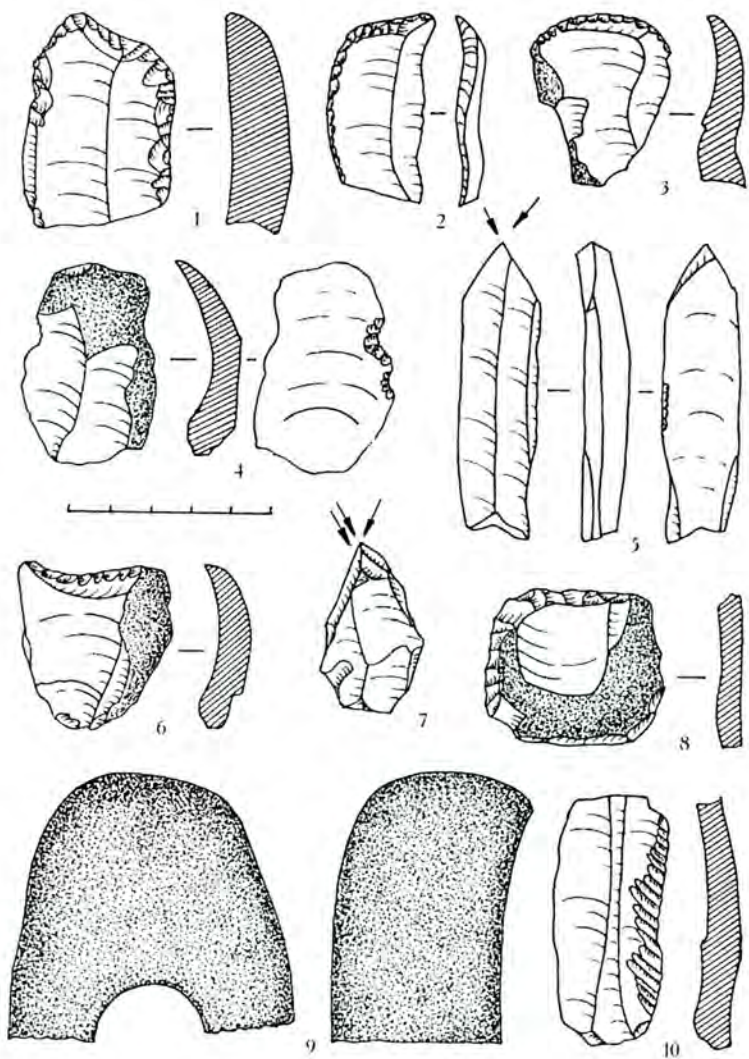

Рис. XIII. с. Кургани-II

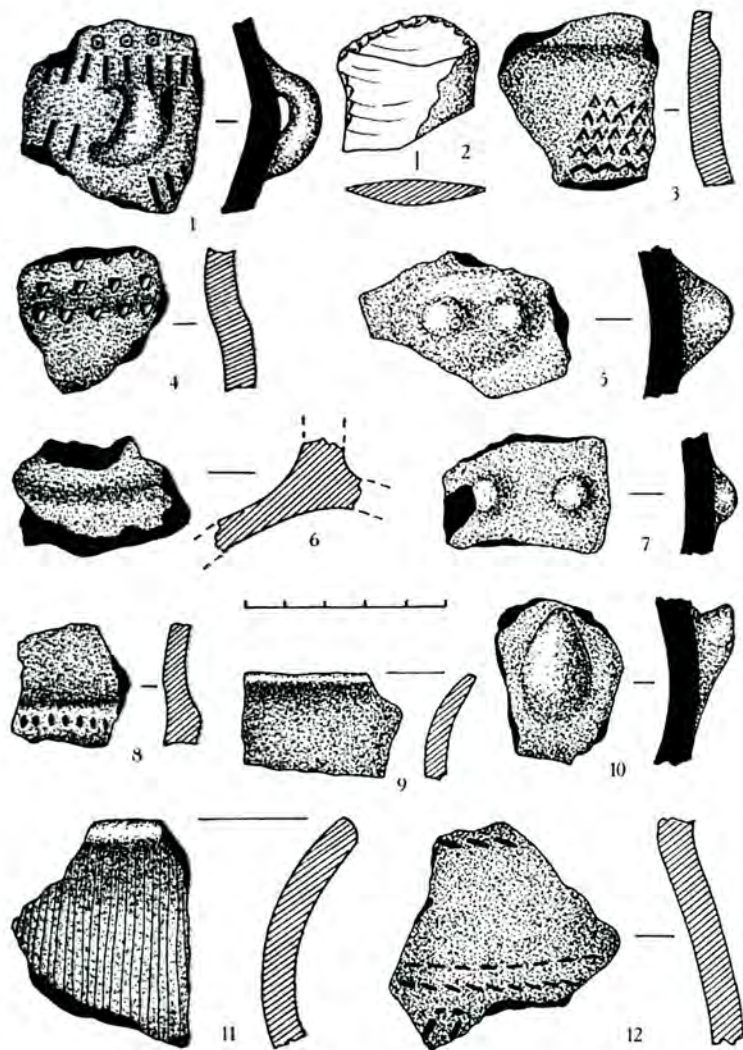

Рис. XIV. 1-6 — с. Кургани; 7-12 — м. Острог, вул. Бельмаж

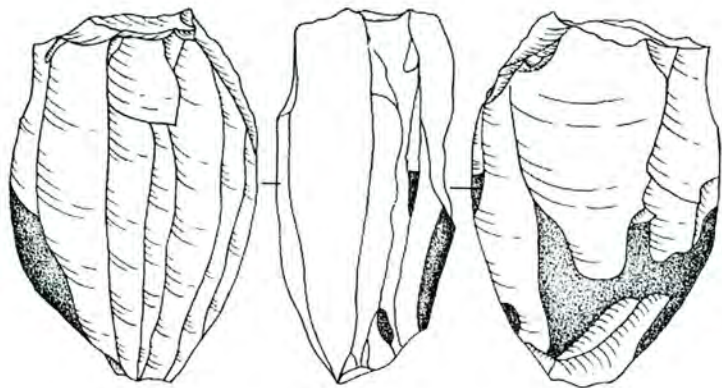

Рис. XV. Село Лісна, ур. Верховина-I

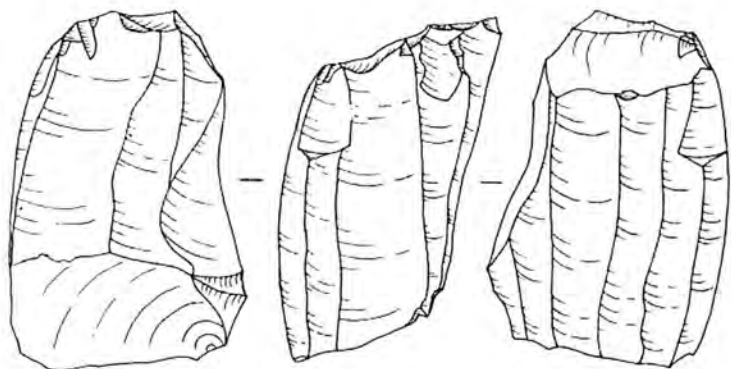

Рис. XVI. с. Лісна, ур. Верховина-I

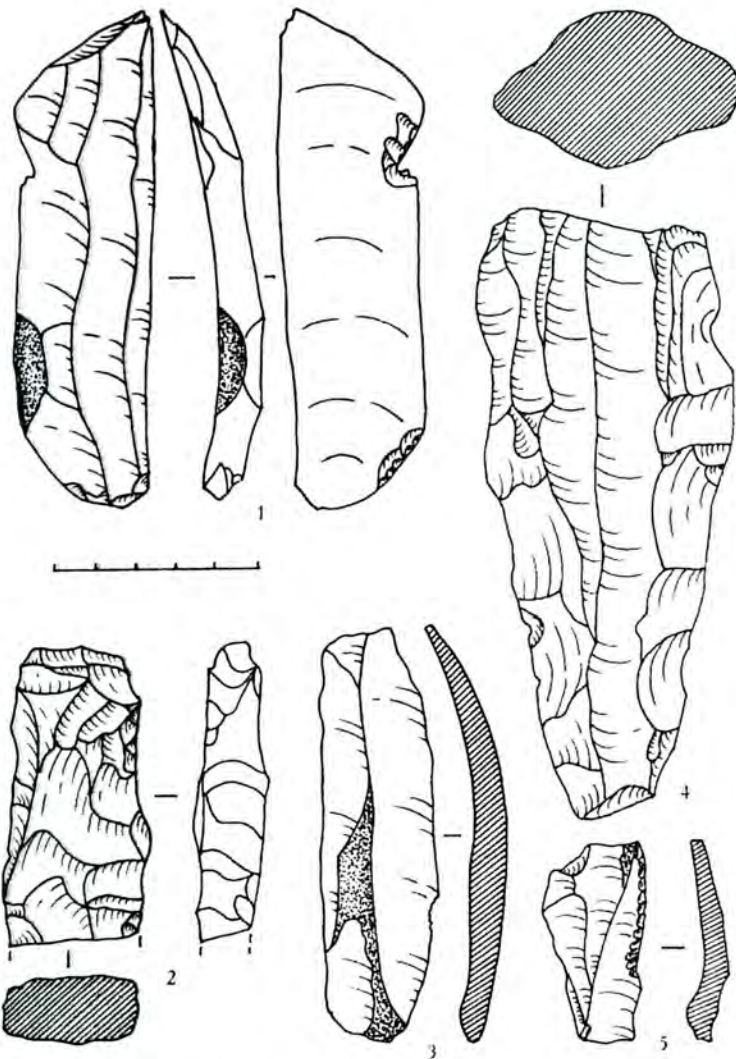

Рис. XVII. с. Лісна, ур. Верховина-I

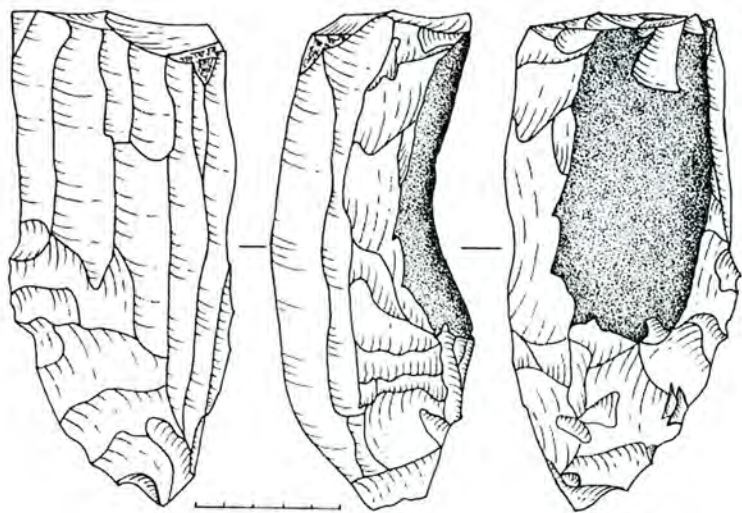

Рис. XVIII. с. Лісна, ур. Верховина-II

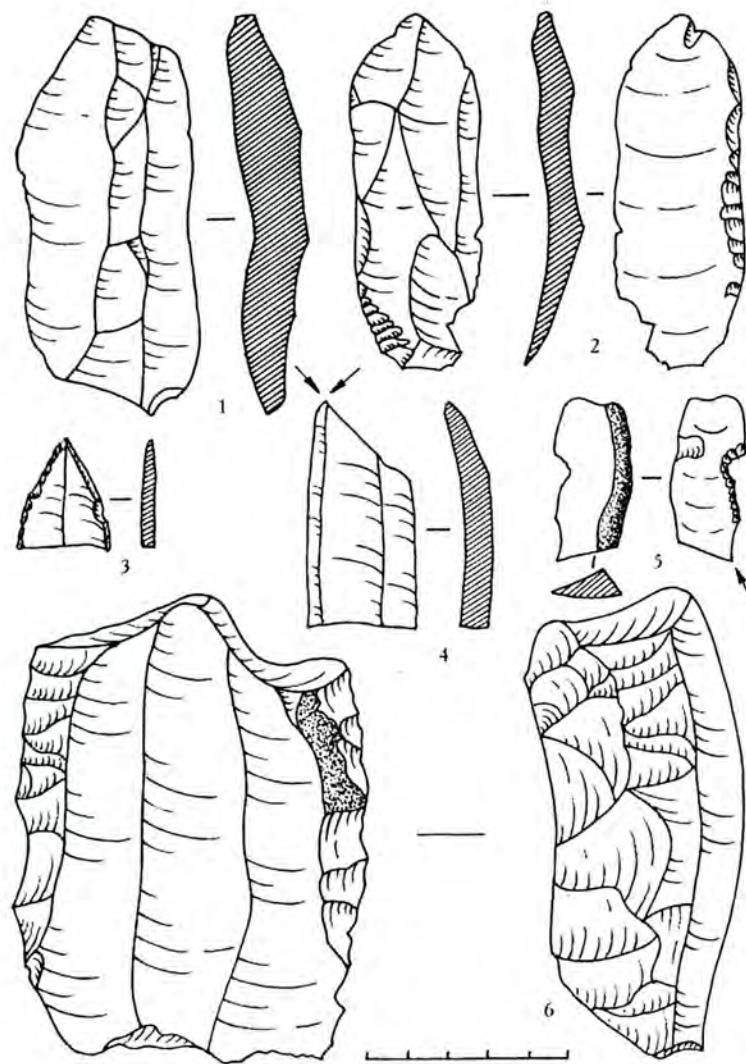

Рис. XIX. с. Лісна, ур. Верховина-II

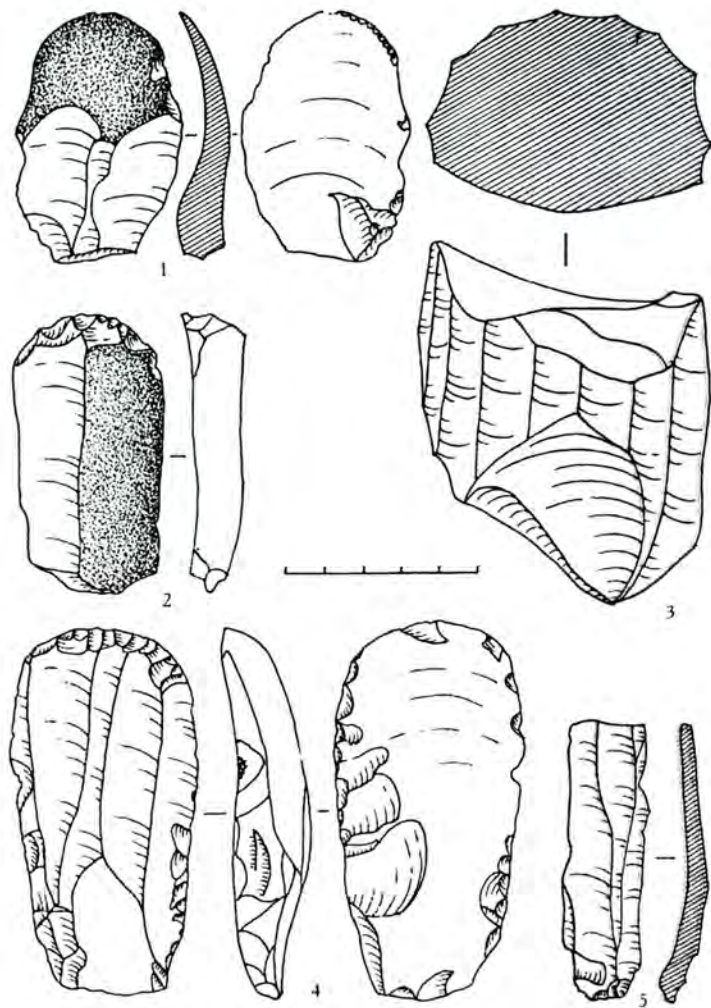

Рис. XX. с. Лісна, ур. Верховина-II

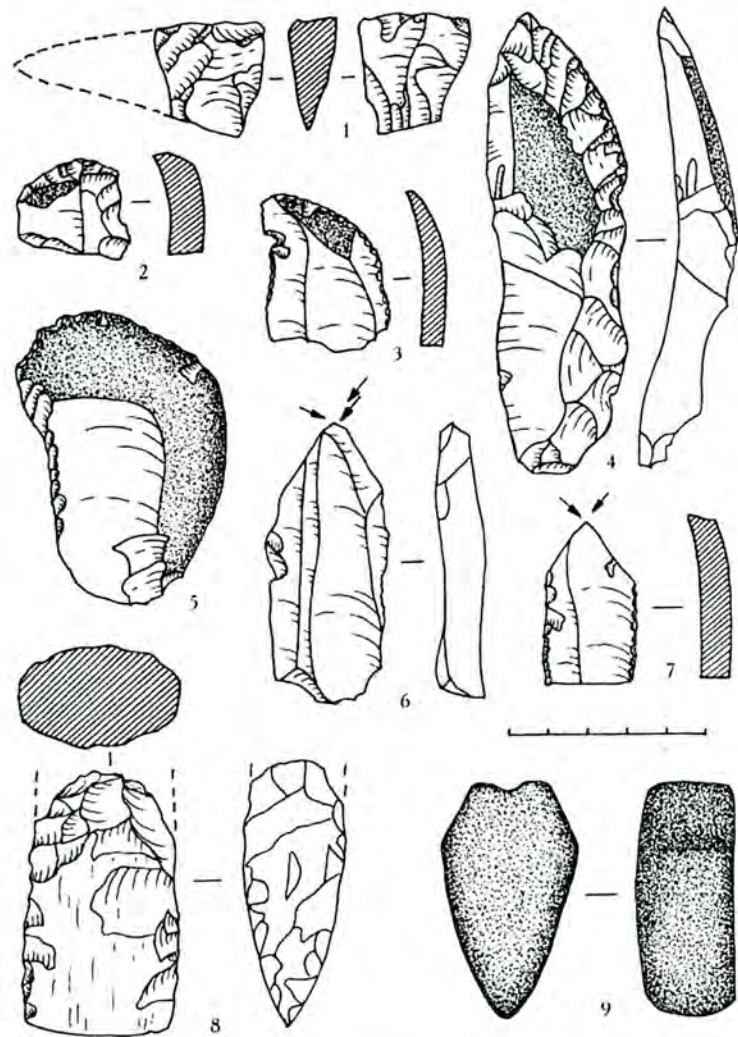

Рис. XXI. с. Мале Дерев'янце, ур. Безодня-I

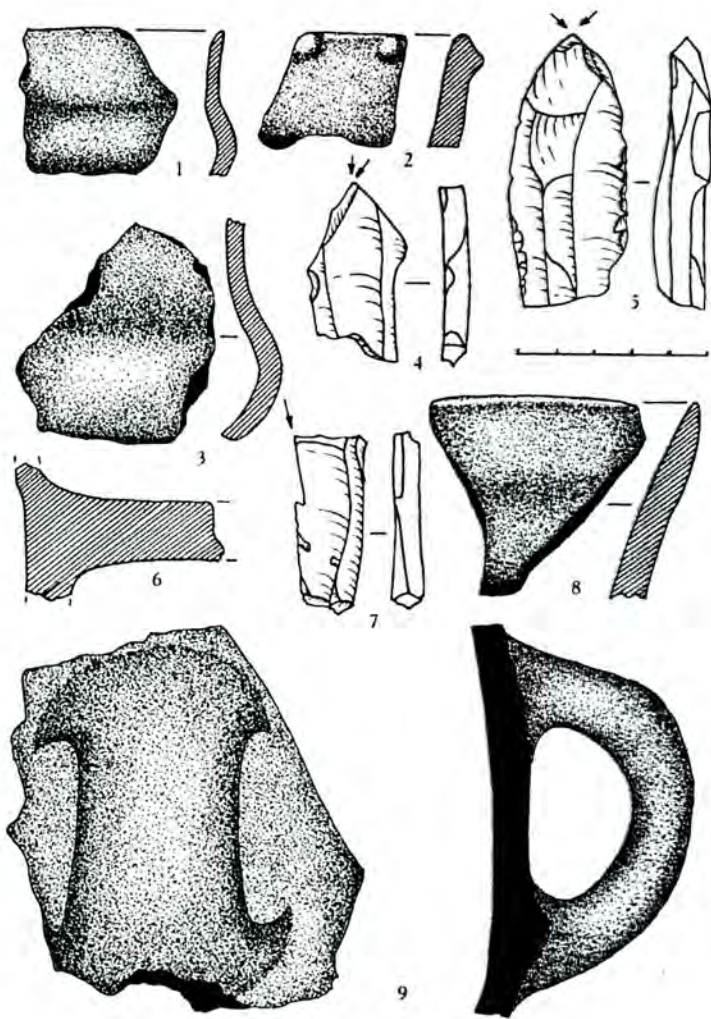

Рис. XXII. с. Межирічі, ур. Коло Ферми

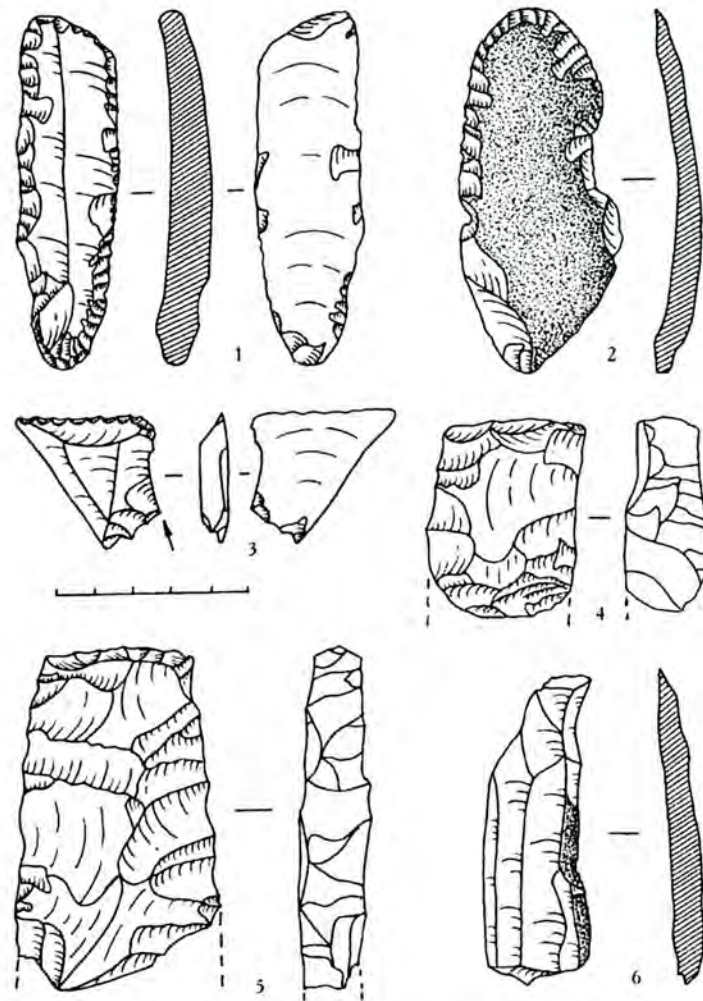

Рис. XXIII. с. Михайлівка, поле Роскошинського

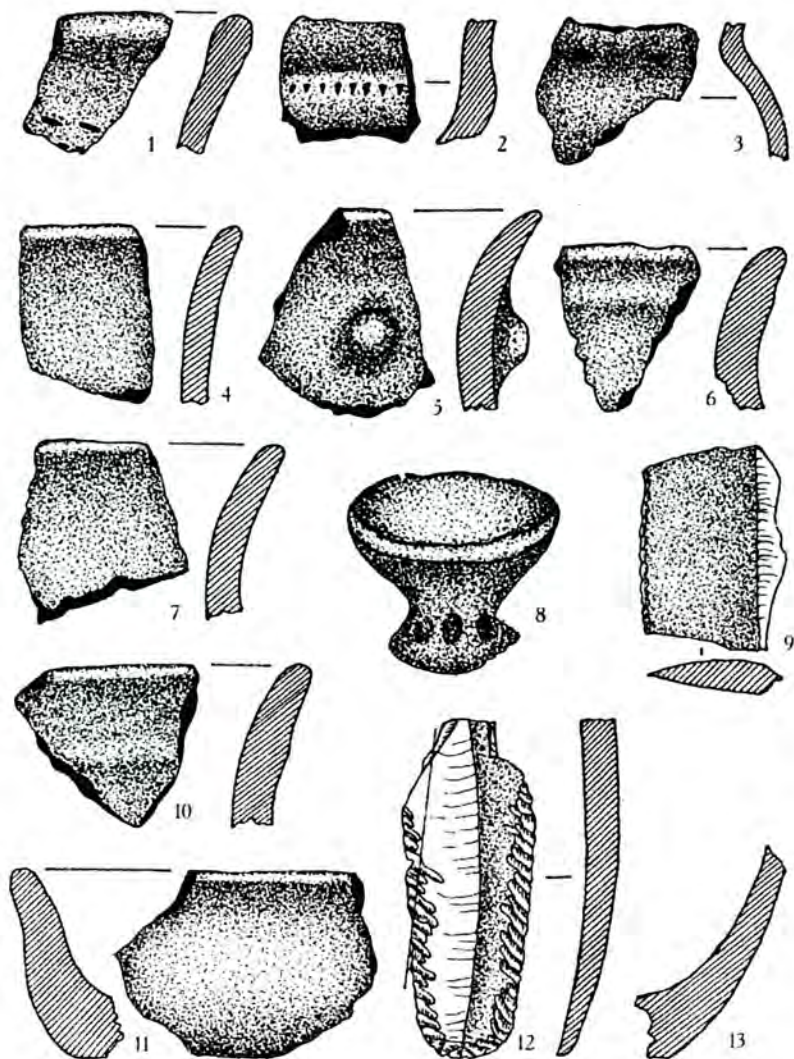

Рис. XXIV. 1-3 — с. Могиляни-IX

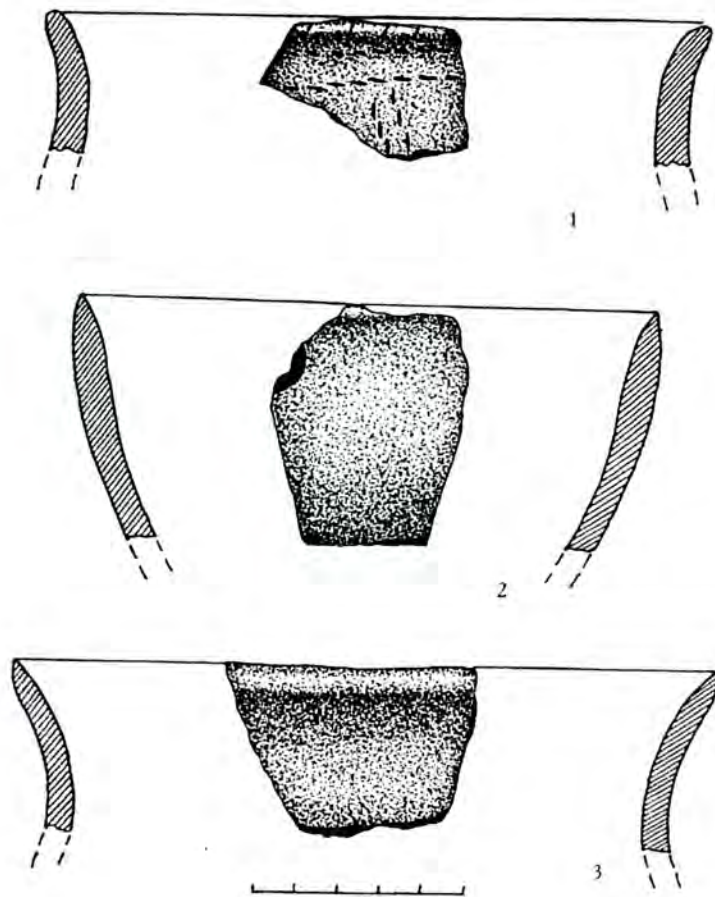

Рис. XXIV. 1-3 — с. Могиляни-IX

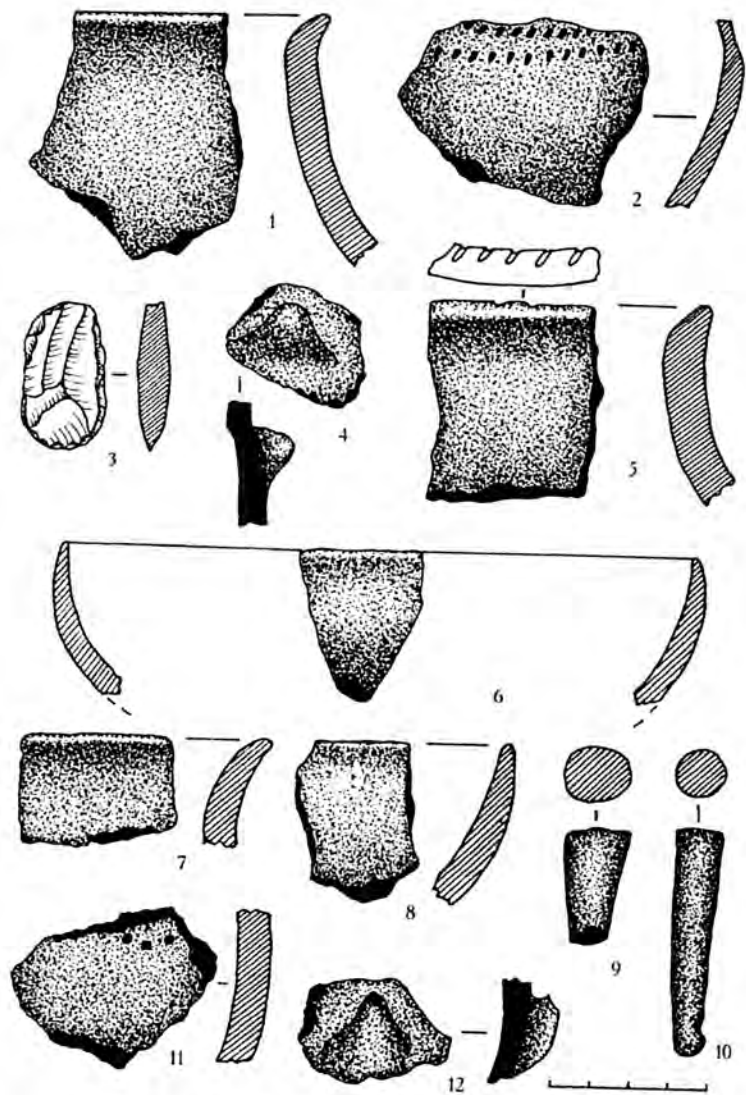

Рис. XXVI. 1-5, с. Мощаниця, ур. Грабовець-I;
6-12, с. Могиляни-II

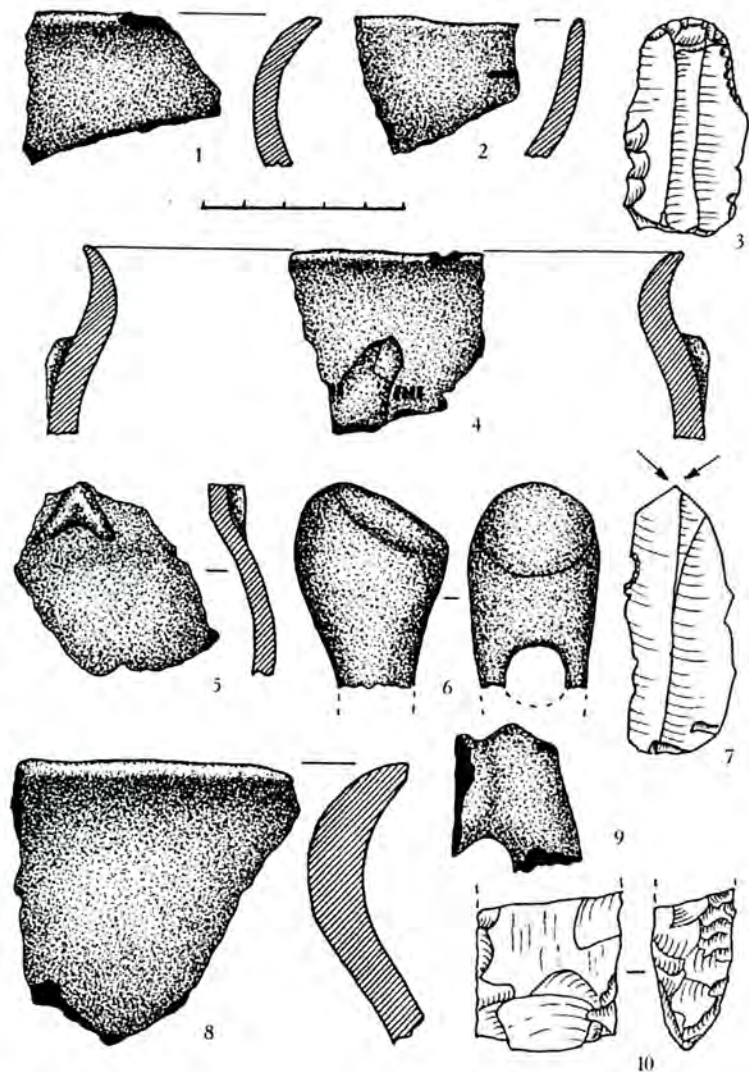

Рис. XXVII. 1-5, с. Мощаниця, ур. Грабовець-I

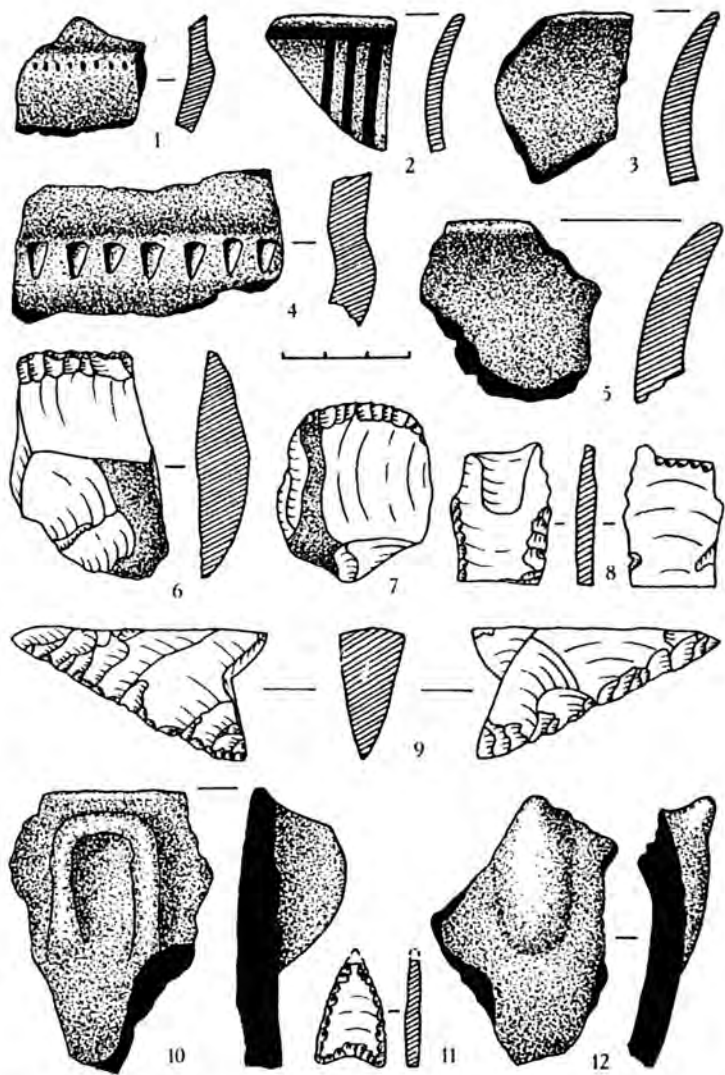

Рис. XXVIII. м. Острог, вул. Бельмаж

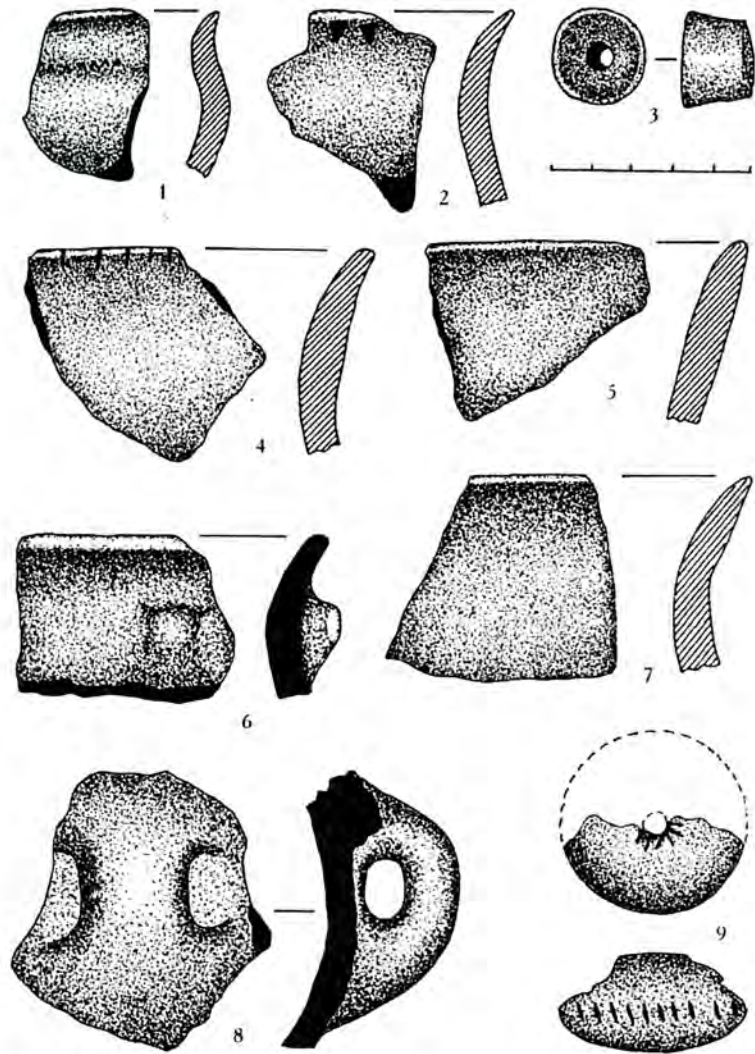

Рис. XXIX. с. Слобідка, ур. Березина-I

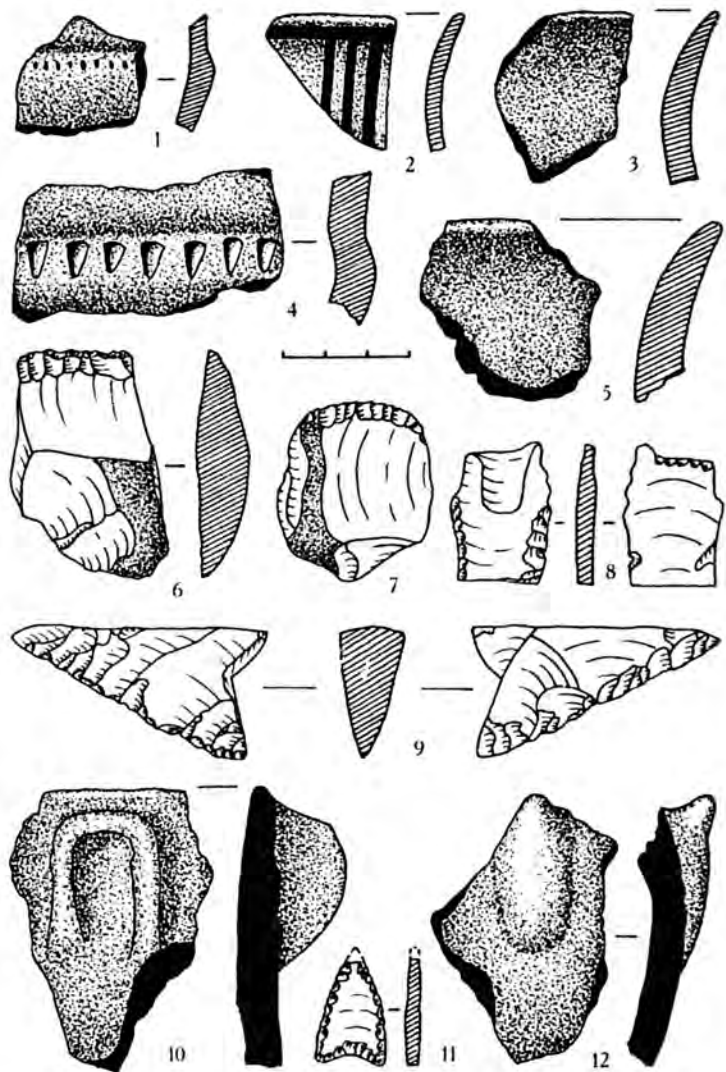

Рис. XXVIII. м. Острог, вул. Бельмаж

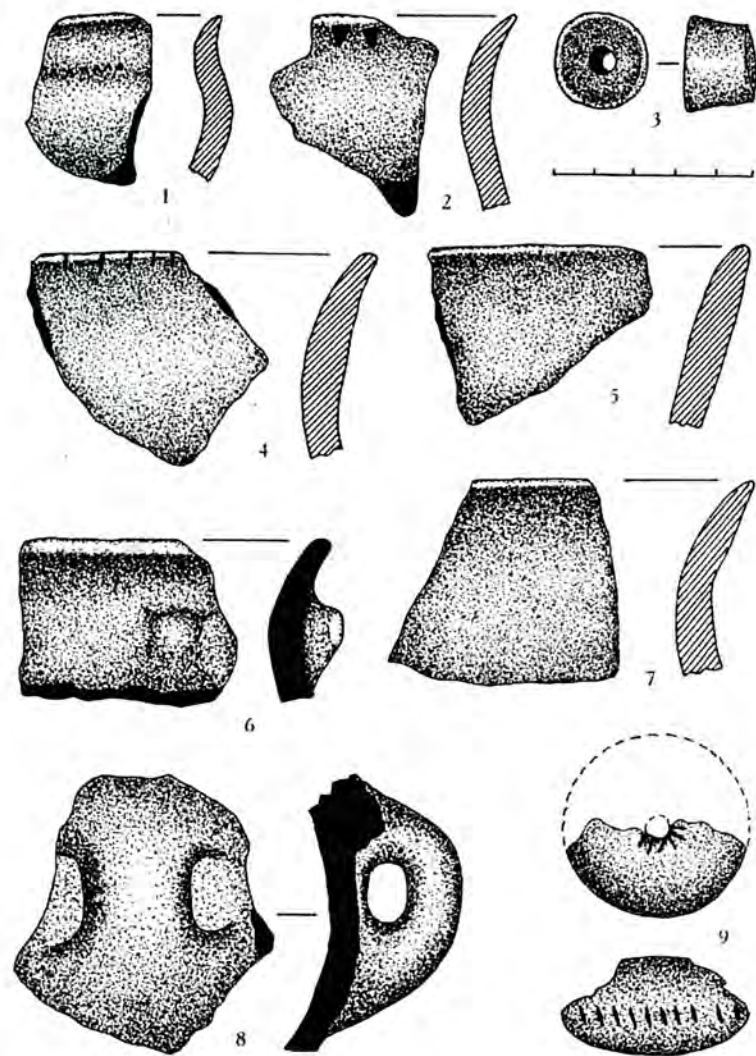

Рис. XXIX. с. Слобідка, ур. Березина-I

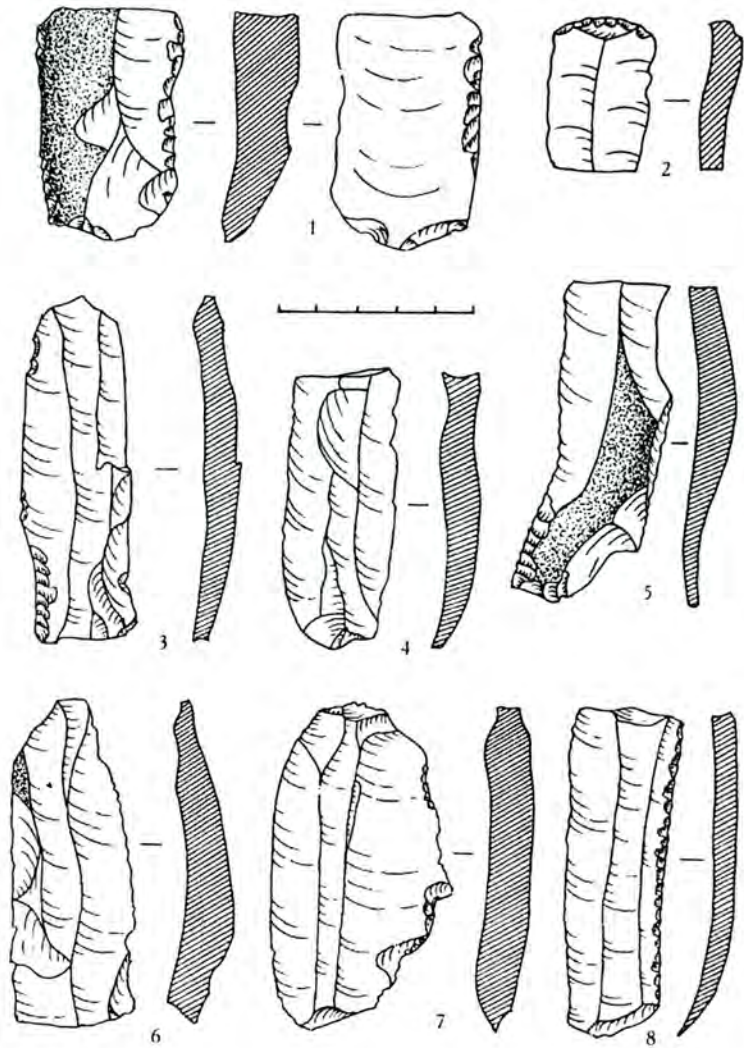

Рис. XXXII. с. Слобідка, ур. Березина-I

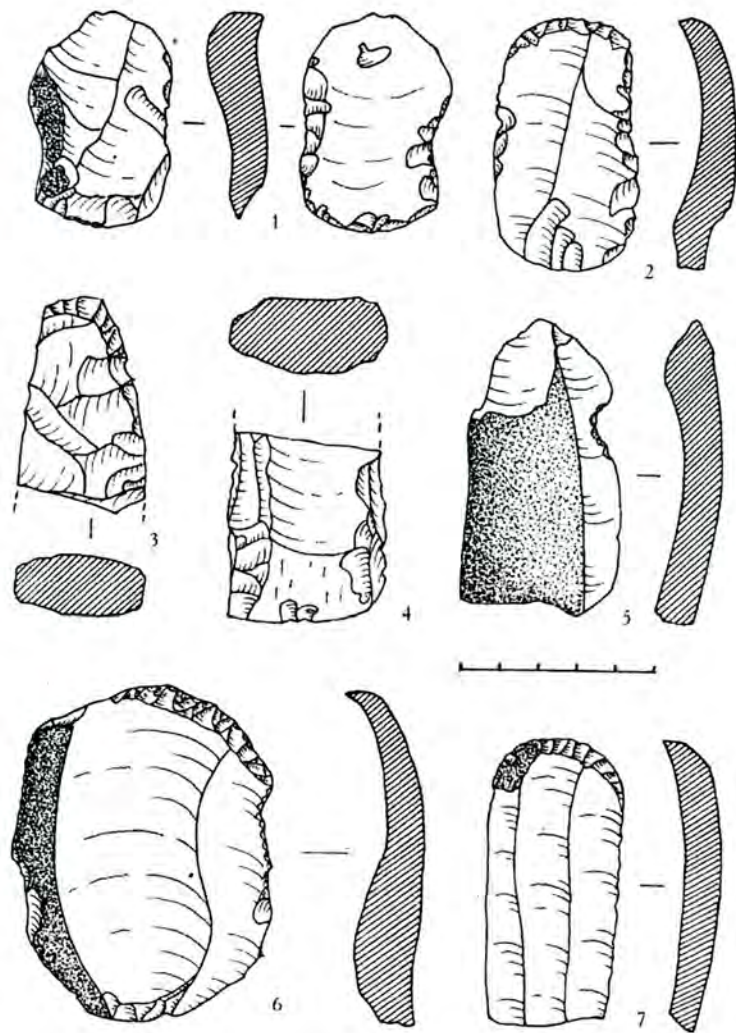

Рис. XXXIII. с. Слобідка, ур. Березина-I

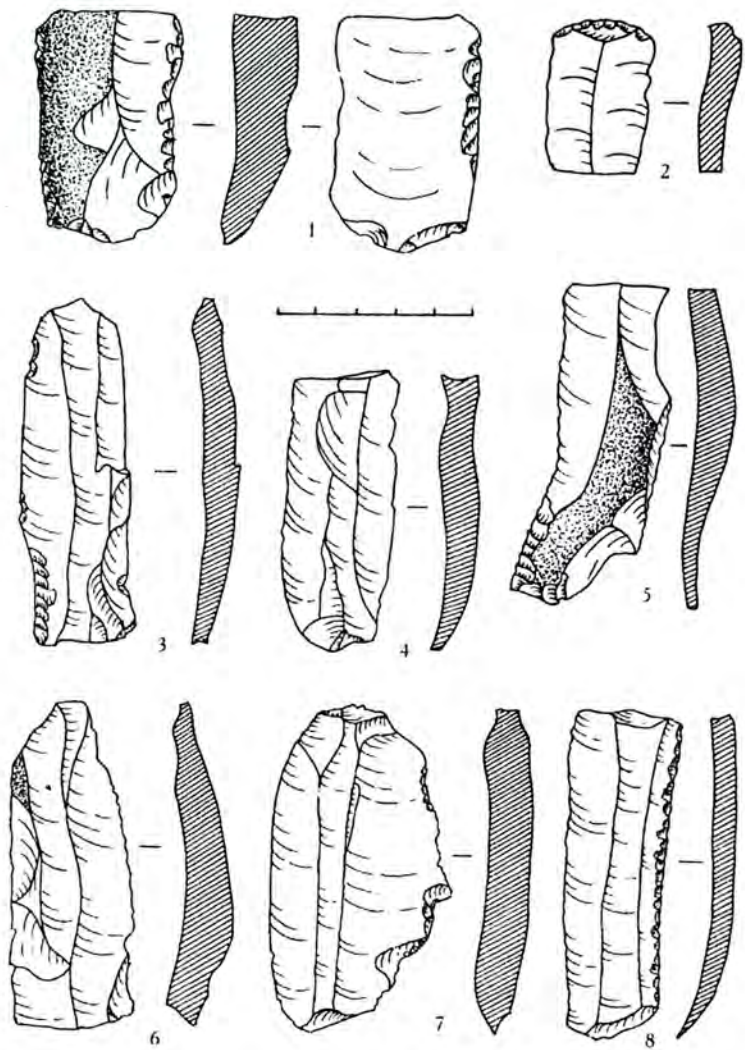

Рис. XXXII. с. Слобідка, ур. Березина-I

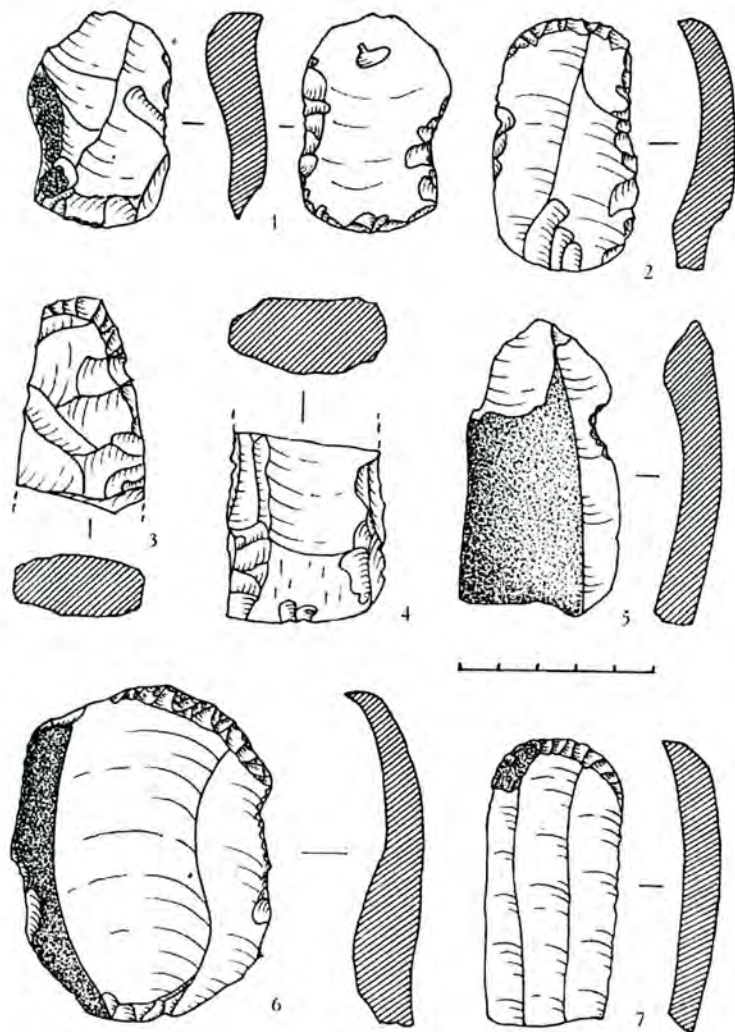

Рис. XXXIII. с. Слобідка, ур. Березина-I

О. РОМАНЧУК

**ПАМ'ЯТКИ ДОБИ БРОНЗИ
В РАЙОНІ МАЛОГО ПОЛІССЯ**

Мале Полісся, рельєф якого сформувався в результаті розмиву трансгресивними водами платоподібної рівнини з крейдяними породами, ізольоване від Полісся і є замкненою пониженою територією на фоні оточуючих його височин. Лес на Малому Поліссі на відміну від Волинської височини змитий водами і залишився окремими островами на найбільш підвищених місцях. Район у цілому значно підвищений порівняно з Поліссям (більше 200 м над рівнем моря). Типи соснових лісів у районі інші, аніж у Поліссі. На крейді зростають своєрідні сосняки з багатою флорою.

Типові поліські ландшафти тут виділяються лише на незначній території Славутського р-ну (Хмельницька область), у заплаві р. Горині, де також у минулому були прориви вод і поховані прадавні долини їх стоку з піщаними відкладами. З часом в таких місцях сформувалися так звані полісся [1, 90–101].

В Острозькому р-ні межа Малого Полісся збігається з межами Мізоцького кряжу та Гоцанського плато і простягається по лінії сіл Болотківці – Батьківці – Новомалин – м. Острог – Вельбівне, у Славутському р-ні сіл Нетішин (тепер м. Нетішин), Миньківці – Корчик.

На півдні Мале Полісся доходить до орографічного уступу, по якому проходить межа Подільського плато по лінії сіл Кунів – Дертка – Плужне – Мокрець – Михля Ізяславського р-ну, а далі переходить у Шепетівське Полісся [2, 44–45].

Ерозійно-аккумулятивна діяльність поверхневих вод, насамперед талих вод давнього льодовика, відіграла вирішальну роль у формуванні сучасного рельєфу Малого Полісся. Більша частина площі вкрита піщаними алювіальними та флювіогляціальними відкладами, у зв'язку з чим тут поширені еолові форми рельєфу — піщані дюни, горби і вали [3, 51–52].

В р-ні Малого Полісся були сотні малих і великих озер. У 1978 році упав рівень ґрунтових вод, і озера майже всі висохли.

На піщаних берегах озер та струмків, на дюнах в заплавах річок в зоні Малого Полісся досить часто можна зустріти сліди поселень доби бронзи [17, 39–42; 74–76]. В ХХ ст. даний район частково обстежували, в основному, в заплаві р. Горинь В. І. Канівець [4], С. С. Березанська [5, 22–24, 199–200, таб. II, XXXIX; 6], В. К. П'ясецький [7, 69–72; 14, 77–80].

В кінці 1990-х р. в Малому Поліссі ряд пам'яток шнурової кераміки та східнотшинецької культури були виявлені В. О. Самолюком і автором статті [8, 26–29]. У 1985 р., поблизу відселеного у зв'язку з будівництвом водоймища-охолоджувача Хмельницької атомної електростанції села Дорогоща, був розкопаний могильник доби бронзи. Розкопки проводила археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету під керівництвом І. С. Винокура, А. Ф. Гуцала, В. П. Мегея. Було досліджено шість курганних насипів, де зібрано кераміку двох історико-культурних періодів: городоцько-здовбицького і тшинецько-комарівського [9, 14–18; 10, 433–465; 11, 151–157].

В 1998–2004 рр. спільною експедицією Інституту археології НАН України Нетішинського міського краєзнавчого музею на землях Кривинської сільської ради в урочищі Козацькі могили були розкопані дві групи курганів доби бронзи.

Розкопки курганних насипів, так званих «зольників», тшинецької культури проводилися під керівництвом С. С. Березанської. Протягом одного польового сезону участь у розкопках приймали археологи Я. П. Гершкович, Галіна Тарас з Люблінського Університету (Польща) [12, 178–183; 13, 53–54; 15, 85–86; 16, 42–52; 18, 7; 19, 11; 20, 2; 21, 3; 23, 184–214].

Розглянуті в даній статті пам'ятки доби бронзи знаходяться в селах Дорогоща (відселене у 1985 р.), Михайлівка, Новосілки Ізяславського району Хмельницької області, сіл Болотківці, Вельбівне, Слобідка Острозького р-ну Рівненської обл.

с. БОЛОТКІВЦІ,
ур. КОРЧУНОК-I

Двошарове поселення доби міді-бронзи знаходиться за 2,5–2,7 км на північний схід від села на колективному полі поряд із дорогою Болотківці – Стійло. Пам'ятка виявлена і обстежена автором весною 1999 р. Підйомний матеріал збирався на площі близько 0,03 га. Колективне поле тягнеться вздовж лівої заплави р. Вілії на пологому схилі першої надзаплавної тераси. На даному полі розміщено три пункти, де був зібраний археологічний матеріал — Корчунок-I, II, III. Зі сторони заплави по полю проходить лінія електропередачі низької напруги, а з протилежного боку дороги — високовольтна.

На пам'ятці зібрано невелику кількість артефактів, які відносяться до культури кулястих амфор.

Найбільш масовими знахідками на поселенні є уламки ліпного посуду східнотшинецької культури (рис. I, 1–7). Поверхня кераміки коричневого, жовто-коричневого, світло-сірого до темно-сірого кольору. В структурі глиняної маси високий відсоток перепаленого потовченого кременю і незначний — лусочок слюди. Один фрагмент посудини з домішками зерен кварцу. Поверхня багатьох посудин ангобована, вивітрена. Випал низької та рідко середньої якості.

Про розщеплення кременю і виготовлення із заготовок знарядь у межах поселення свідчать декілька утилізованих нуклеусів (рис. II, 7) та відщепи з жовтовою кіркою.

Колекція знарядь, зібраних на пам'ятці, репрезентована фрагментом серпа (рис. II, 1), серією відщепів з ретушшю (рис. II, 2–6), відбійниками.

На поселенні знайдено невелику кількість виробів з каменю. Це уламок зернотерки, декілька точильних каменів. Всі вони виготовлені з сірого пісковика.

Про те, що в даному пункті займалися ткацтвом, свідчить крупний уламок конусовидного важка від ткацького верстата. Судячи з площі та концентрації знахідок на пам'ятці було 1–2 житла.

с. БОЛОТКІВЦІ,
ур. КОРЧУНОК-II

Двошарове поселення знаходиться приблизно за 1,5 км на північний схід від села, праворуч ґрунтової дороги Болотківці – Стійло. Виявлене автором у травні 1999 р. Пам'ятка розташована на мисі першої лівої надзаплавної тераси р. Вілія. Частина мису і тераса розорюються місцевим колективним господарством. По мису проходить меліоративна канава, яка перерізає його із заходу на схід.

Підйомний матеріал збирався на пологому південному схилі тераси, біля канави на площі близько 1 га. Знахідки належали двом культурам — пізньотрипільській та східнотшинецькій. Артефакти доби бронзи концентрувалися вище від мису на відвалі 60–80 м від канави.

Основну масу знахідок кераміки становили неорнаментовані стінки ліпних посудин, більшість яких була сильно фрагментована. Колір черепків коричневий, жовто-коричневий, сірий. У структурі глиняної маси перепалений кремій. В одному уламку зерна кварцу і лусочки слюди. Поверхня кераміки вивітрена. Серед частини посуду масовими знахідками на поселенні були уламки горщиків (рис. III, 1–4).

Колекція знарядь та зброї представлена, в основному, фрагментами сокир та їх заготовок (рис. III, 5,9; IV, 3)

Знаряддя землеробства репрезентують уламок мотики з сірого діориту (рис. IV, 5) та фрагмент серпа (рис. III, 6). До зброї відносяться фрагменти двох свердлених кам'яних сокир з клиновидним лезом (рис. IV, 1,2). Бойові сокири зроблені з сірого діориту волинського походження [22, 364–385].

Виготовлений на пластинчастих сколах виробничий інвентар репрезентують ножі та відщепи з ретушшю.

Абразивний матеріал представлений декількома точильними каменями з місцевого сірого пісковика, який часто трапляється серед осадових порід на полях сусідніх сіл Стійло, Кутянка.

с. БОЛОТКІВЦІ, ур. КОРЧУНОК-III

На західній частині поля знаходиться поселення східнотшинецької культури, від якої до с. Болотківці близько 1,5 км. За 150–180 м на південь від ґрунтової дороги Болотківці – Стійло на мисі, перерізаному меліоративною канавою, була зібрана в малій кількості сильно фрагментована кераміка. Поверхня посудин жовто-коричневого, коричневого кольорів з домішками в тісті перепаленого кременю.

Знахідки кременеобробної індустрії теж незначні, і представлені декількома відбійниками, нуклевидними уламками та відщепами. Сировина характерна для всіх поселень в околицях с. Болотківці — це місцевий кремій туронського походження.

Виробничий інвентар репрезентує сокира-тесло з незаточеним лезом (рис. IV, 4) та декілька відщепів.

с. ВЕЛЬБІВНЕ-I

Пам'ятка доби ранньої бронзи знаходиться за 400–450 м на північ від траси Острог – Славути між селами Вельбівне – Солов'є (об'єднаного з м. Нетішин) на кордоні Рівненської і Хмельницької областей. Поселення городоцько-здовбицької культури розміщене на південному схилі дюнного підвищення, частина якого вивітрена.

Західна частина дюни розорюється жителями с. Вельбівне під городи, а територія Хмельницької обл. облогує. Через дюну, вздовж меліоративної канами, проходить ґрунтова дорога до с. Солов'є.

Підйомний матеріал збирався на площі близько 0,03 га. Сильно фрагментовані уламки кераміки були зконцентровані на площі 5х5 м, які свідчать, що на поселенні було одне житло. Основну масу знахідок становили уламки неорнаментованих стінок різних посудин. Поверхня кераміки сірого, сіро-коричневого, коричневого кольорів. У фактурі тіста значний відсоток зерен середньота крупнозернистого кварцевого піску, слюди. В глиняній масі трьох фрагментів перепалений подрібнений кремій. Випал одно-

двошаровий низької та середньої якості. Поверхня багатьох уламків посуду сильно вивітрена.

Кераміка представлена фрагментом вінчика горщика (рис. V, 1), уламками стінок горщиків, орнаментованих косими відбитками прямокутного штампа (рис. V, 2) та шнура (рис. V, 3), уламком ручки (рис. VII, 4).

Основну масу знахідок кераміки становили дрібні уламки неорнаментованих стінок ліпних посудин.

Знаряддя репрезентовані клиновидною сокирою, виготовленою з світло-сірого кварциту (рис. VI, 1). Лезо сокири зашліфоване, а більшість поверхні покрита слідами пікетажу. Ще одна сокира (рис. VI, 2) з смугастого кременю туронського походження.

Про те, що на поселенні було розвинуте землеробство, свідчать знахідки серпа (рис. VI, 3) та уламки серпів (рис. VI, 4; VII, 3).

Серед рухомого матеріалу нуклеуси (рис. V, 12), фрагмент вістря списа (рис. VII, 1) та сокири, скребків кінцевих (рис. VI, 5; VII, 2), відщепів з ретушшю (рис. V, 6, 9, 10, 11, 13, 14).

На поселенні знайдено заготовку сокири з частково обробленою поверхнею із кварциту сірого кольору, в структурі якого дрібні коричневі вкраплення. На одній площині заготовки ділянка темно-коричневої кірки. Покладів такої сировини в найближчих місцевостях не спостерігається. Це свідчить, що кварцит, як сировина для виготовлення сокир, надходив на поселення з покладів Українського щита.

Основною сировиною для виготовлення знарядь на поселенні слугував місцевий кремій, поклади якого виходять на поверхню в багатьох місцях села Вельбівне.

Рідше використовували приносний кремій з покладів турону Мізоцького кряжу.

Серед кам'яних знахідок були два уламки зернотерток з середньозернистого сірого піщаника. Цей камінь, але мілкозернистий, слугував як абразивний матеріал для шліфування сокир, тесел, доліт, про що свідчать знахідки точильних каменів на пам'ятці.

с. ДОРОГОЩА, х. ДОВГИЙ БРІД

На місці, де тепер знаходиться водоймище-охолоджувач Хмельницької АЕС, до 1985 року стояло с. Дорогоща з сільською радою, до якої були приписані хутори: Хутір і Довгий брід. Хутір Довгий брід був розташований на дюноподібному низькому підвищенні, через яке проходив старовинний торговий тракт між містами Острог – Заслав (тепер Ізяслав). Дюнна підвищення з трьох сторін було оточене болотистою низиною лівої заплави річки Гнилий Рів (Гнилий Ріг), тепер затопленою водами водоймища.

Археологічний матеріал збирався в 1983–85 рр. на західному мисі дюни на площі близько 0,3–0,4 га на місці зрізаного і викорчованого соснового лісу, площа якого підлягала затопленню. Спостерігалися скупчення кераміки та відходів кремнеобробної індустрії.

У 1987 році за 300 м на південь від пам'ятки на північному схилі дюнного підвищення, розділеного між поселенням болотистою низиною, на ділянці зрізаного бульдозером ґрунту було знайдено сокиру і вістря списа (рис. XII, 3,4). Ці предмети лежали поряд на жовтому материковому піску. Поблизу інших речей не було. Можливо, сокира і вістря походять з поховання, яке належить до описаного вище поселення.

На пам'ятці спостерігалися скупчення кераміки з матеріалами, подібними до межановицької культури, городоцько-здовбицької та тшинецько-комарівської культур.

Фрагменти кераміки (рис. VIII, 4; XI, 1–2), які умовно можна віднести до межановицької культури, належать 3–5 посудинам і походять з одного скупчення. Колір посудин світло-сірий, сірий, темно-сірий до чорного. У фактурі тіста жорства сірого граніту з грубозернистими фракціями, кварц, слюда. Поклади граніту, які слугували домішками до глини, залягають в Шепетівському, Славутському районах у межах Українського щита. Тут поширені переважно сірі граніти чудново-бердичівського типу [2, 24].

Товщина стінок посудин 0,8–1,2 см. Випал одношаровий, міцний. На двох фрагментах горщиків горизонтальні плоскі виступи-ручки.

На поселенні знайдено фрагмент горщика багатоваликової кераміки (рис. VIII, 1). Посуд городоцько-здовбицької культури тонкостінний від блідо-сірого до темно-сірого. Декілька уламків світло-коричневі та жовто-коричневі. Виготовлений з глиняної маси, в якій значні домішки кварцу, польового шпату, мікроскопічних лусочок слюди. Рідше зустрічаються крупніші фракції сірого граніту. Фрагменти походять з одного житла і належать 10–15 посудинам (рис. IX, 1–8) — горщикам, вазам, кухлям.

Найчисленіші на поселенні фрагменти кераміки тшинецько-комарівської культури. Посуд слабо випалений, крихкий і тому основна маса уламків сильно фрагментована. Найчисленішу групу підйомного матеріалу становлять уламки горщиків (рис. VII, 5–6; IX, 9; X; XI, 3–7) і незначний відсоток іншого посуду. Колір стінок від світло-коричневого до коричневого. На деяких фрагментах є жовтий і червоний відтінки.

В структурі глини крупні зерна польового шпату, кварцу, слюди. Лусочки слюди від дрібних до мікрозернистих фракцій. Стінки посудин орнаментовані горизонтальними відтягнутими валиками і ритованими прямими і хвилястими лініями.

Для виготовлення знарядь слугував місцевий кремій світло-сірого, сірого кольорів з темними смугами, який виходить на поверхню в заплаві р. Гнилий Рів. Серед відходів кремнеобробної індустрії нуклевидний уламок кременю жовто-коричневого кольору з сірими смугами.

Знаряддя на пам'ятці представлені ножевидними пластинами (рис. VIII, 2–3; IX, 10) та кінцевим скребком (рис. XII, 2) з місцевого кременю. Досить рідкою знахідкою є втульчаста сокира з сірого діориту. Одна площина сокири покрита раковинами, утвореними від вивітрювання поверхні (рис. XII, 1).

с. МИХАЙЛІВКА, ур. АМЕРИКА

Приблизно за 1 км на північний захід від Михайлівки за лісом на колективному полі поселення городоцько-здовбицької культури. Відкрите автором в кінці 1980-х рр. Даний пункт розміщений на південному схилі дюноподібного підвищення. Поряд заросле озеро площею біля 2 га. До 1939 р. в цій місцевості

с. ДОРОГОЩА, х. ДОВГИЙ БРІД

На місці, де тепер знаходиться водоймище-охолоджувач Хмельницької АЕС, до 1985 року стояло с. Дорогоща з сільською радою, до якої були приписані хутори: Хутір і Довгий брід. Хутір Довгий брід був розташований на дюноподібному низькому підвищенні, через яке проходив старовинний торговий тракт між містами Острог – Заслав (тепер Ізяслав). Дюне підвищення з трьох сторін було оточене болотистою низиною лівої заплави річки Гнилий Рів (Гнилий Ріг), тепер затопленою водами водоймища.

Археологічний матеріал збирався в 1983–85 рр. на західному місці дюни на площі близько 0,3–0,4 га на місці зрізаного і викорчованого соснового лісу, площа якого підлягала затопленню. Спостерігалися скупчення кераміки та відходів кремнеобробної індустрії.

У 1987 році за 300 м на південь від пам'ятки на північному схилі дюнного підвищення, розділеного між поселенням болотистою низиною, на ділянці зрізаного бульдозером ґрунту було знайдено сокиру і вістря списа (рис. XII, 3,4). Ці предмети лежали поряд на жовтому материковому піску. Поблизу інших речей не було. Можливо, сокира і вістря походять з поховання, яке належить до описаного вище поселення.

На пам'ятці спостерігалися скупчення кераміки з матеріалами, подібними до межановицької культури, городоцько-здовбицької та тшинецько-комарівської культур.

Фрагменти кераміки (рис. VIII, 4; XI, 1–2), які умовно можна віднести до межановицької культури, належать 3–5 посудинам і походять з одного скупчення. Колір посудин світло-сірий, сірий, темно-сірий до чорного. У фактурі тіста жорства сірого граніту з грубозернистими фракціями, кварц, слюда. Поклади граніту, які слугували домішками до глини, залягають в Шепетівському, Славутському районах у межах Українського щита. Тут поширені переважно сірі граніти чудново-бердичівського типу [2, 24].

Товщина стінок посудин 0,8–1,2 см. Випал одношаровий, міцний. На двох фрагментах горщиків горизонтальні плоскі виступи-ручки.

На поселенні знайдено фрагмент горщика багатоваликівкової кераміки (рис. VIII, 1). Посуд городоцько-здовбицької культури тонкостінний від блідо-сірого до темно-сірого. Декілька уламків світло-коричневі та жовто-коричневі. Виготовлений з глиняної маси, в якій значні домішки кварцу, польового шпату, мікроскопічних лусочок слюди. Рідше зустрічаються крупніші фракції сірого граніту. Фрагменти походять з одного житла і належать 10–15 посудинам (рис. IX, 1–8) — горщикам, вазам, кухлям.

Найчисленіші на поселенні фрагменти кераміки тшинецько-комарівської культури. Посуд слабо випалений, крихкий і тому основна маса уламків сильно фрагментована. Найчисленішу групу підйомного матеріалу становлять уламки горщиків (рис. VII, 5–6; IX, 9; X; XI, 3–7) і незначний відсоток іншого посуду. Колір стінок від світло-коричневого до коричневого. На деяких фрагментах є жовтий і червоний відтінки.

В структурі глини крупні зерна польового шпату, кварцу, слюди. Лусочки слюди від дрібних до мікрозернистих фракцій. Стінки посудин орнаментовані горизонтальними відтягнутими валиками і ритованими прямими і хвилястими лініями.

Для виготовлення знарядь слугував місцевий кремій світло-сірого, сірого кольорів з темними смугами, який виходить на поверхню в заплаві р. Гнилий Рів. Серед відходів кремнеобробної індустрії нуклевидний уламок кременю жовто-коричневого кольору з сірими смугами.

Знаряддя на пам'ятці представлені ножевидними пластинами (рис. VIII, 2–3; IX, 10) та кінцевим скребком (рис. XII, 2) з місцевого кременю. Досить рідкою знахідкою є втульчаста сокира з сірого діориту. Одна площина сокири покрита раковинами, утвореними від вивітрювання поверхні (рис. XII, 1).

с. МИХАЙЛІВКА, ур. АМЕРИКА

Приблизно за 1 км на північний захід від Михайлівки за лісом на колективному полі поселення городоцько-здовбицької культури. Відкрите автором в кінці 1980-х рр. Даний пункт розміщений на південному схилі дюноподібного підвищення. Поряд заросле озеро площею біля 2 га. До 1939 р. в цій місцевості

орнаментовані подвійними, потрійними горизонтальними смугами з відбитків тонкого шнура та нитки. Уламки посуду сильно фрагментовані.

Посуд східнотшинецької культури багатший на знахідки, де основну масу становлять уламки неорнаментованих стінок ліпних посудин. Колір поверхні жовто-коричневий. У фактурі тіста товчений перепалений кремій, лусочки слюди. В одному фрагменті помітні зерна польового шпату розміром 1,2 см.

Знахідки посуду представлені, в основному, фрагментами вінчиків горщиків (рис. XIV, 5, 7–13). Основна маса посуду неорнаментована, а на декількох уламках декор із наліпного валика та заглиблених горизонтальних ліній. На зрізі вінчика горщика (рис. XIV, 5) косі заглиблені лінії, нанесені з внутрішньої сторони посудини. Поверхня багатьох посудин ангобована, частково вивітрена.

Крем'яна індустрія носить відщеповий характер сколу заготовок і характерна для обох культур (рис. XV, 1–5, 9–13). Для виготовлення знарядь використовувалася місцева сировина і лише декілька уламків кременю походять з покладів турону заплави р. Кутянка. Знайдені на поселенні нуклеуси підлягали повній утилізації.

Вістря стріли підтрикутної форми із злегка увігнутою основою (рис. XV, 6). Серед знахідок каменеобробної індустрії викрутка (рис. XV, 7) із бойової сокири, що свідчать про місцеве виготовлення таких сокир. Сировиною для сокир слугував сірий діорит.

На поселенні займалися ткацтвом, про що свідчать уламки конусовидних важків від ткацького верстата.

с. НОВОСІЛКИ (ДО 1946 р. ЧЕСЬКА КОЛОНІЯ ЯДВІНА), ур. ХАЇМЩИНА

За 1,5 км на схід від села на першій лівій надзаплавній терасі заплави безіменного струмка поселення городоцько-здовбицької культури. Струмок витікає із околиць с. Сторониче. Жителі сусіднього села Михайлівка цей потічок звуть Синицева річеч-

ка, але це назва локальна. Німецькі колоністи з Михайлівки цей струмок називали Дрельох.

Поряд з поселенням проходить малонаїзджена гужова дорога з бродом через меліоровану річечку. До 1936 р. в ур. Хаїмщина був лісовий хутірець, де жив єврей-лісоторговець Хаїм.

Пам'ятка виявлена автором в середині 1970-х років. Підйомний матеріал збирався на галявині розритій дикими свиньми. Знахідки траплялися серед брил дерну на площі близько 0,01 га. На пам'ятці було знайдено 10 фрагментів кераміки та 11 крем'яних артефактів. Посуд представлений уламком вінчика горщика (рис. XVI, 3) орнаментованого рядами із ромбовидних вдавлень по вінчику та шийці посудини. Два уламки ліпних посудин декоровані смугами з відбитків тонкого шнура — це фрагмент вінчика миски (рис. XVI, 1) та стінки (рис. XVI, 2). Поверхня кераміки коричневого, жовто-коричневого, світло-сірого до темного кольорів. В глиняній масі значний відсоток зерен кварцу, польового шпату. В деяких уламках незначні домішки перепаленого подрібненого кременю у вигляді поодиноких вкраплень та блисківки слюди. Випал середньої якості.

Знаряддя з місцевого світло-сірого кременю представлені ножами (рис. XVI, 4, 9), скобелем (рис. XVI, 5), пластинчастим відщепом з ретушню (рис. XVI, 7). Боковий скребок (рис. XVI, 8), виготовлений на крупному відщепі кварциту сіро-блакитного кольору. Поклади цього каменю виходять на поверхню біля села Мартине (приєднане до с. Кам'янка) під лісом біля ґрунтових доріг, які йдуть до сіл Дертка та Закриничне. Валуни скупченнями і поодинокі лежать на облогуєчому полі, яке тягнеться вздовж лісу до с. Дертка.

с. ПІВНЕВА ГОРА (ПІНЬОВА ГОРА), ур. МАЗЯРНЯ

За 1,2 км на схід від вимираючого села Півнева гора, в лівій заплаві р. Гнилий Рів (Гнилий Ріг), пам'ятка доби бронзи. Поселення знаходиться праворуч дороги Півнева гора — Хмельницька атомна електростанція на високому дюнному підвищенні серед заплави. З південної сторони дюни-стариця.

В 1984–85 рр. поряд з дюною через заплаву відсипалася дорога і будувався залізобетонний міст. Ґрунт на відсипку дороги нагортався бульдозерами з дюни. Підйомний матеріал збирався в стінках кар'єру і на полотні дороги. Знахідки належали до східнотшинецької культури і представлені незначною колекцією. В даний час пам'ятка затоплена водами водоймища-охолоджувача ХАЕС.

Колекція кераміки представлена, в основному, уламками горщиків. Одна посудина відреставрована гіпсом (рис. XVII). Колір стінок світло-коричневий з червоним відтінком. Глиняна маса насичена зернами кварцу. Випал середньої якості. Поверхня горщика ангобована.

Горщики з поселення тюльпаноподібної форми з потовщеними і відтянутими назовні вінцями. Орнамент складається з горизонтальних прямих і хвилястих заглиблених ліній. Поверхня ангобована, підлощена. Випал низької і середньої якості.

с. СЛОБІДКА. ур. МАЛА СЛОБІДКА

Багаточислове поселення пізнього палеоліту, бронзи, раннього заліза знаходиться за 300–350 м на південь від села на вершині правого корінного берега правої заплави р. Вілія. Біля підніжжя протікає безіменний струмок, який витікає з околиць с. Сторониче Ізяславського району. За 100 м він впадає в р. Вілія і є її правою притокою. Через струмок і річку є містки, через які йде дорога до сусіднього с. Межирічі. Через пам'ятку проходить дві ґрунтові дороги, які ведуть до тваринницького комплексу. Між дорогами кар'єр, де місцеві жителі копають пісок для будівельних робіт. Частково кар'єр перетворений в сільський смітник.

Пам'ятка відкрита автором в середині 1970-х рр. Підйомний матеріал збирався на схилі кар'єру і в розмитій дощами ґрунтовій дорозі. Доба бронзи представлена знахідками східнотшинецької культури. Це фрагменти серпа (рис. XVIII, 8) та стінки ліпної посудини (рис. XVIII, 7). Колір кераміки коричневий, сіро-коричневий. В глиняній масі домішки кварцу, слюди.

с. СЛОБІДКА, ур. МУРИН-І

За 800–1000 м на схід від сільського кладовища на південному схилі першої надзаплатної тераси безіменного струмка, що витікає з лісу, поселення доби бронзи, раннього заліза. Тераса розорювалася місцевим колективним господарством, а останні роки облогує. З північної та східної сторони поле межує з меліоративними канавами. На сході ліс, через який проходить лінія електропередач Хмельницької атомної електростанції.

В 1950-х рр. дана місцевість обстежувалася археологом, співробітником Острозького краєзнавчого музею Йосипом Новіцьким. Повторно даний пункт був обстежений автором в кінці 1980-х рр. Артефакти збиралися вздовж заплави смугою 50–60-х 200 м. Спостерігалися скупчення кераміки городоцько-здовбицької та східнотшинецької культур, з яких можна судити, що поселення складалося із 2–3 жител кожної культури. Відходи кремнеобробної індустрії зустрічалися поодинокі на всій обстежуваній площі.

Поверхня кераміки городоцько-здовбицької культури сірого кольору. У фактурі тіста зерна кварцу, значний відсоток перепаленого кременю, зрідка трапляються дрібненькі лусочки слюди. Стінка ліпної посудини (рис. XIX, 4) декорована горизонтальними смугами з відтисків шнура та прямокутного штампу. Фрагменти петельчастих ручок амфор орнаментовані поздовжніми відтисками шнура (рис. XVIII, 3,6; XIX, 3).

Кераміка східнотшинецької культури коричневого, жовто-коричневого кольору. В структурі глиняної маси зерна кварцу, малий відсоток перепаленого кременю та дрібненьких лусочок слюди. Випал середньої якості. Поверхня кераміки вивітрена (рис. XVIII, 1, 4–5; XIX, 1, 2, 5, 6–7, 9, 11).

На пам'ятці зібрана колекція знарядь та зброї, виготовленої з місцевого та приносного кременю, який походить з виходів крейди. Це сокира (рис. XX, 2), бракована заготовка сокири (рис. XX, 10), незакінчене долото (рис. XX, 8), ножевидна пластина (рис. XX, 9) та відщепи з ретушшю (рис. XIX, 10; XX, 6–7).

Зброю репрезентують вістря дротика (рис. XX, 5) та стріли (рис. XX, 4). Незакінчена бойова сокира, виготовлена з сірого діориту (рис. XX, 1).

Живварське знаряддя репрезентоване фрагментом серпа (рис. XVIII, 2). Знайдена підвіска з крем'яного відщепу підтрикутної форми. У верхньому куті просвердлений отвір, де з однієї сторони чітко простежуються мікросколи утворені при виході свердла (рис. XX, 3).

В даній статті описана лише частина нових пам'яток доби бронзи Малого Полісся відомих автору. Серед них є сліди майже всіх культур цієї доби: межановицької, городоцько-здовбицької, стжижовської, тшинецько-комарівської, багатоваликової. Всі обстежені пам'ятки мають бідний на знахідки культурний шар і невеликі за площею.

Більшість поселень могли складатись з 1–3 жител. Площу деяких поселень визначити неможливо. Вона заросла лісом або дерном на облогуєчих полях, які навряд чи колись оратимуться. В даний час частину полів з бідним піщаним ґрунтом в зоні Малого Полісся засаджують сосною. Тому перспектива на відкриття нових пам'яток з кожним роком звужується.

Література

1. Удра І. Х. Біогеографічні особливості Українського Полісся і так званого Малого Полісся та їх районування // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Нетішин, 2002. — Т. I. — С. 90–101.
2. Геренчук К. І. Природа Хмельницької області. — Львів: Вища школа, 1980. — С. 24.
3. Геренчук К. І. Природа Ровенської області. — Львів: Вища школа, 1970. — С. 51–52.
4. Канівец В. И. Отчет о Волинской разведочной экспедиции в 1952 г. — Научный архив ИА АН УССР.
5. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 22–24, 199–200. Табл. II. XXXIX.
6. Березанская С. Отчет о разведочной экспедиции на Волини в 1958–59 гг. — Научный архив ИА АН УССР.
7. П'ясецький В. К. Нові пам'ятки тшинецької культури в Хмельницькій і Житомирській областях // Археологія. — № 11. — 1973. — С. 69–72.

8. Фурманчук Г. Й. Формування археологічної колекції Нетішинського міського краєзнавчого музею // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Т. I. — С. 26–29.
9. Винокур І., Гуцал А., Мегей В. Дорогоща — могильник доби бронзи в Погоринні // Дивокрай. — Науково-краєзнавчий альманах. — Хмельницький, 1995. — Вип. I. — С. 14–18.
10. Винокур І., Гуцал А., Мегей В. Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогоща на Волині // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1998. — Т. ССXXXV: Праці Археологічної комісії. — С. 433–465.
11. Винокур І., Гуцал А., Мегей В. Могильник доби бронзи в Погоринні // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Вип. I. — С. 151–157.
12. Березанська С. С. Про новий тип пам'яток тшинецької культури // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Вип. I. — С. 178–183.
13. Березанська С. С., Гершкович Я. П., Самолюк В. О. Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. — К., 1998. — С. 53–54.
14. П'ясецький В. К. Археологічні пам'ятки поблизу міста Славута на Горині // Сангушківські читання. — Львів, 2004. — С. 77–80.
15. Самолюк В. О. Археологічні дослідження на Славутчині в 1997–2002 роках // Там само. — С. 85–86.
16. Колодний О. С. Деякі віхи з історії Славутчини у світлі археології / Там само. — С. 42–52.
17. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимощук Б. О., Якубовський В. І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 39–42, 74–76.
18. Шустерук О. На три тисячоліття в минуле // Перспектива. — 1999. — № 35 (392). — 29 серпня. — С. 7.
19. Шустерук О. Зберігаємо відгомін минувшини // Перспектива. — 2001. — № 21. — 21 травня. — С. 11.
20. Археологічна експедиція в Нетішині: поселення протослов'ян // Нетішинський вісник. — 1998. — № 66. — 27 червня. — С. 2.
21. Романчук О. Нетішинський краєзнавчий музей поповнюється експонатами // Нетішинський вісник. — 1998. — № 89. — 19 листопада. — С. 3.
22. Михальчишин І., Маркус І., Охріменко Г. Бойові кам'яні сокири Північного Прикарпаття і Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк, 2005. — С. 364–385.
23. Berezanska S., Samoljuk W., Taras H. Cmentarzysko kurhanowe kultury trzcinieckiej z okolic Netiszyna na Woyniu (grupa I) // Archeologia Polski rodowo-Wschodniej. Tom VI. 2001. — Lublin, 2003. — С. 184–214.

Зброю репрезентують вістря дротика (рис. XX, 5) та стріли (рис. XX, 4). Незакінчена бойова сокира, виготовлена з сірого діориту (рис. XX, 1).

Жнивварське знаряддя репрезентоване фрагментом серпа (рис. XVIII, 2). Знайдена підвіска з крем'яного відщипа підтрикутної форми. У верхньому куті просвердлений отвір, де з однієї сторони чітко простежуються мікросколи утворені при виході свердла (рис. XX, 3).

В даній статті описана лише частина нових пам'яток доби бронзи Малого Полісся відомих автору. Серед них є сліди майже всіх культур цієї доби: межановицької, городоцько-здовбицької, стжижовської, тшинецько-комарівської, багатоваликової. Всі обстежені пам'ятки мають бідний на знахідки культурний шар і невеликі за площею.

Більшість поселень могли складатись з 1–3 жител. Площу деяких поселень визначити неможливо. Вона заросла лісом або дерном на облогуєчих полях, які навряд чи колись оратимуться. В даний час частину полів з бідним піщаним ґрунтом в зоні Малого Полісся засаджують сосною. Тому перспектива на відкриття нових пам'яток з кожним роком зростає.

Література

1. Удра І. Х. Біогеографічні особливості Українського Полісся і так званого Малого Полісся та їх районування // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Нетішин, 2002. — Т. I. — С. 90–101.
2. Геренчук К. І. Природа Хмельницької області. — Львів: Вища школа, 1980. — С. 24.
3. Геренчук К. І. Природа Ровенської області. — Львів: Вища школа, 1970. — С. 51–52.
4. Канівцев В. И. Отчет о Волынской разведочной экспедиции в 1952 г. — Научный архив ИА АН. УССР.
5. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 22–24, 199–200. Табл. II. XXXIX.
6. Березанская С. Отчет о разведочной экспедиции на Волини в 1958–59 гг. — Научный архив ИА АН УССР.
7. П'ясецький В. К. Нові пам'ятки тшинецької культури в Хмельницькій і Житомирській областях // Археологія. — № 11. — 1973. — С. 69–72.

8. Фурманчук Г. Й. Формування археологічної колекції Нетішинського міського краєзнавчого музею // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Т. I. — С. 26–29.
9. Винокур І., Гуцал А., Мегей В. Дорогоща — могильник доби бронзи в Погоринні // Дивокрай. — Науково-краєзнавчий альманах. — Хмельницький, 1995. — Вип. I. — С. 14–18.
10. Винокур І., Гуцал А., Мегей В. Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогоща на Волині // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1998. — Т. ССХХХV: Праці Археологічної комісії. — С. 433–465.
11. Винокур І., Гуцал А., Мегей В. Могильник доби бронзи в Погоринні // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Вип. I. — С. 151–157.
12. Березанська С. С. Про новий тип пам'яток тшинецької культури // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Вип. I. — С. 178–183.
13. Березанська С. С., Гершкович Я. П., Самолюк В. О. Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. — К., 1998. — С. 53–54.
14. П'ясецький В. К. Археологічні пам'ятки поблизу міста Славути на Горині // Сангушківські читання. — Львів, 2004. — С. 77–80.
15. Самолюк В. О. Археологічні дослідження на Славутиччині в 1997–2002 роках // Там само. — С. 85–86.
16. Колодний О. С. Деякі віхи з історії Славутиччини у світлі археології / Там само. — С. 42–52.
17. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимощук Б. О., Якубовський В. І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 39–42, 74–76.
18. Шустерук О. На три тисячоліття в минуле // Перспектива. — 1999. — № 35 (392). — 29 серпня. — С. 7.
19. Шустерук О. Зберігаємо відгомін минувшини // Перспектива. — 2001. — № 21. — 21 травня. — С. 11.
20. Археологічна експедиція в Нетішині: поселення протослов'ян // Нетішинський вісник. — 1998. — № 66. — 27 червня. — С. 2.
21. Романчук О. Нетішинський краєзнавчий музей поповнюється експонатами // Нетішинський вісник. — 1998. — № 89. — 19 листопада. — С. 3.
22. Михальчишин І., Маркус І., Охріменко Г. Бойові кам'яні сокири Північного Прикарпаття і Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк, 2005. — С. 364–385.
23. Berezanska S., Samoljuk W., Taras H. Smentarzysko kurhanowe kultury trzcienieckiej z okolic Netiszyna na Wołyniu (grupa D) // Archeologia Polski rodkowo-Wschodniej. Tom VI. 2001. — Lublin, 2003. — С. 184–214.

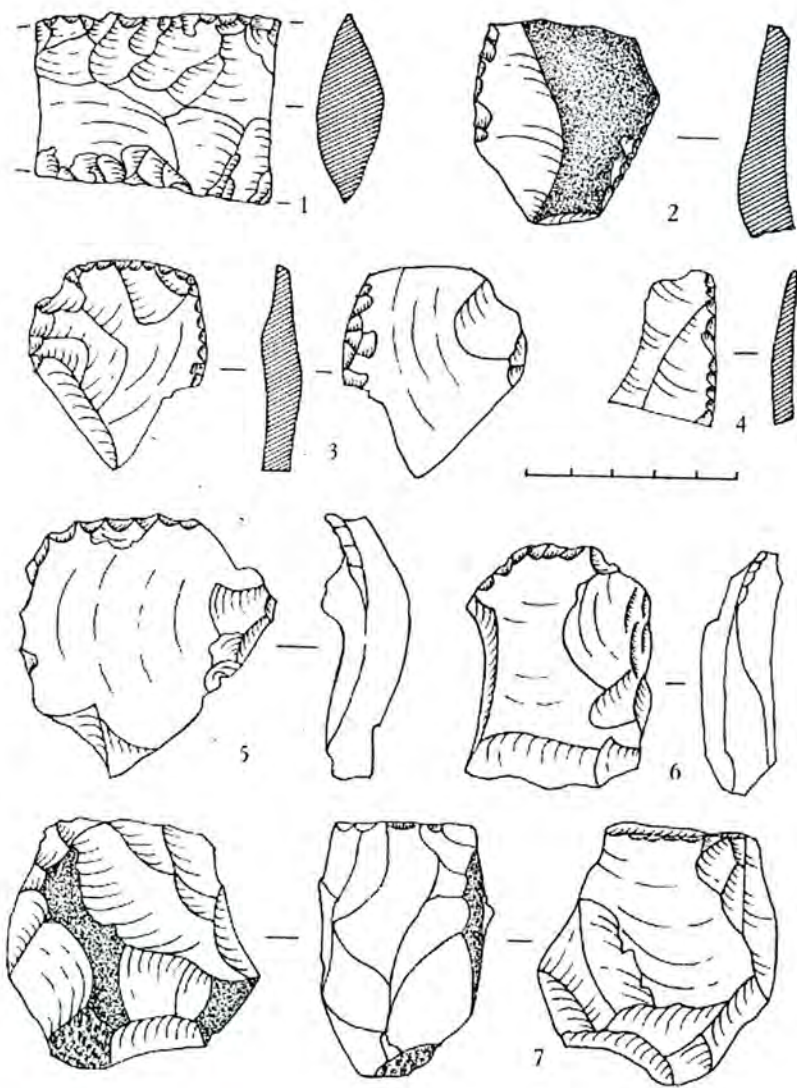

Рис. II. с. Болотківці, ур. Корчунок-I

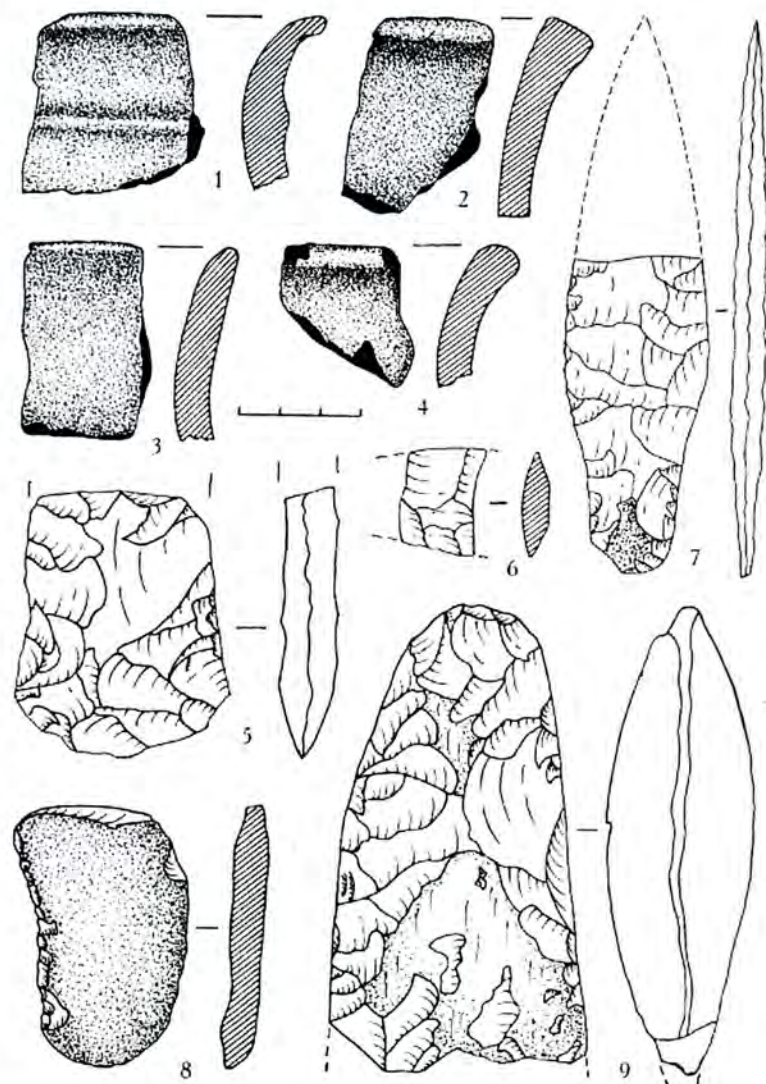

Рис. III. с. Болотківці, ур. Корчунок-II

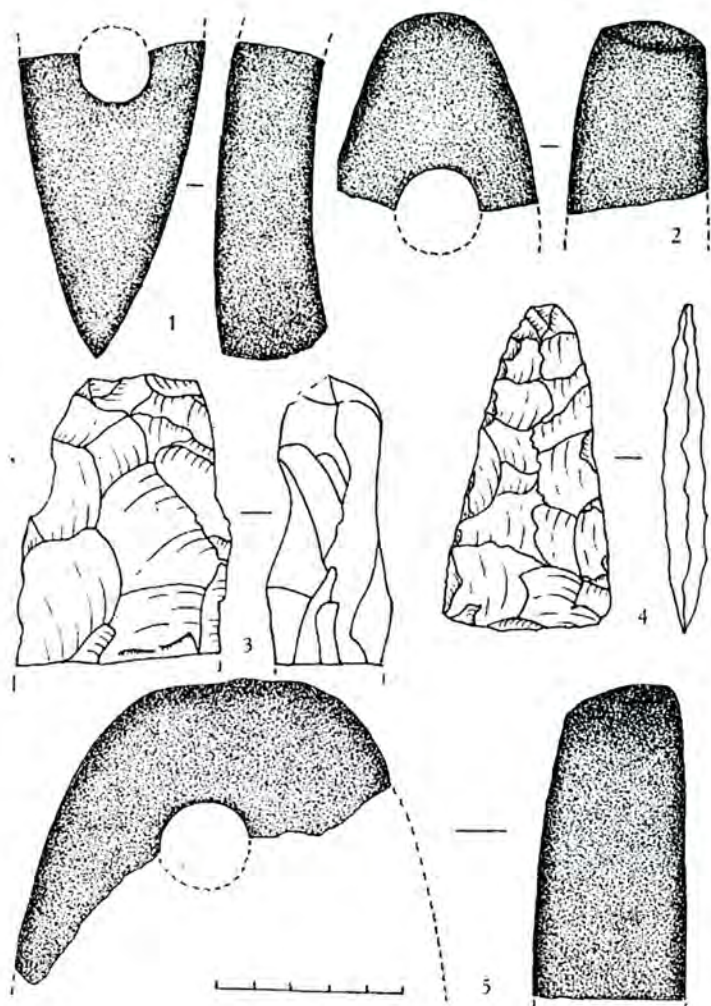

Рис. IV. 1-3, 5 — с. Болотківці, ур. Корчунок-II,
4 — село Болотківці, ур. Корчунок-III

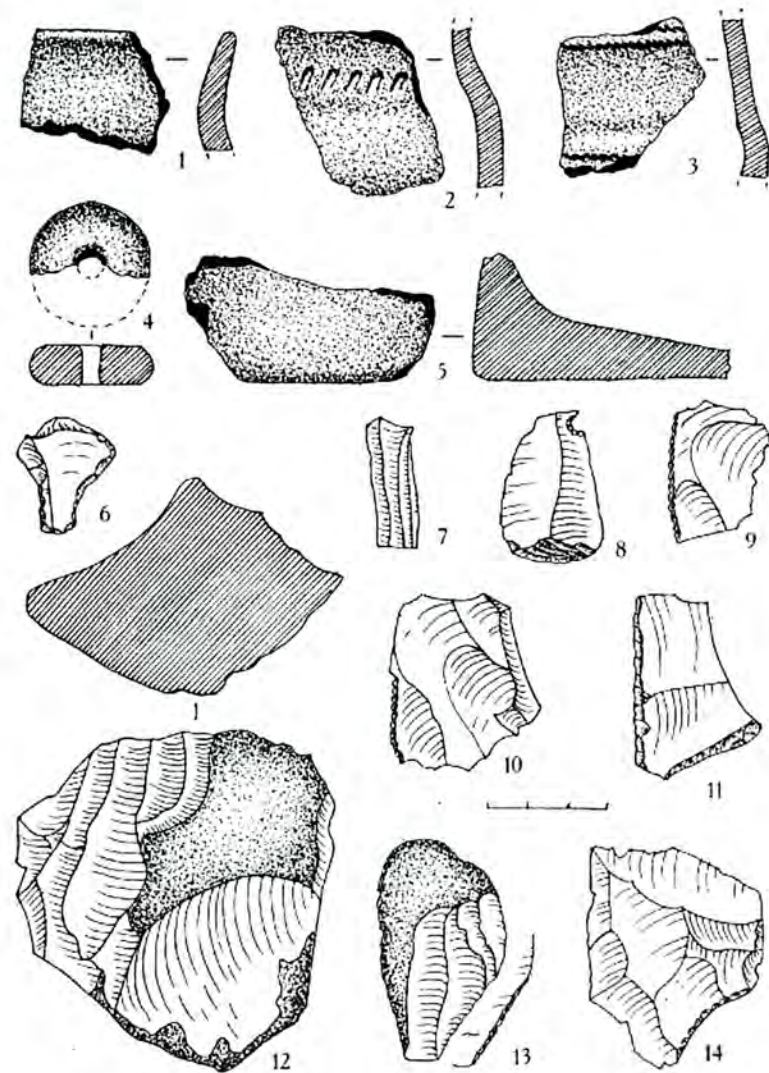

Рис. V. с. Вельбівне-I

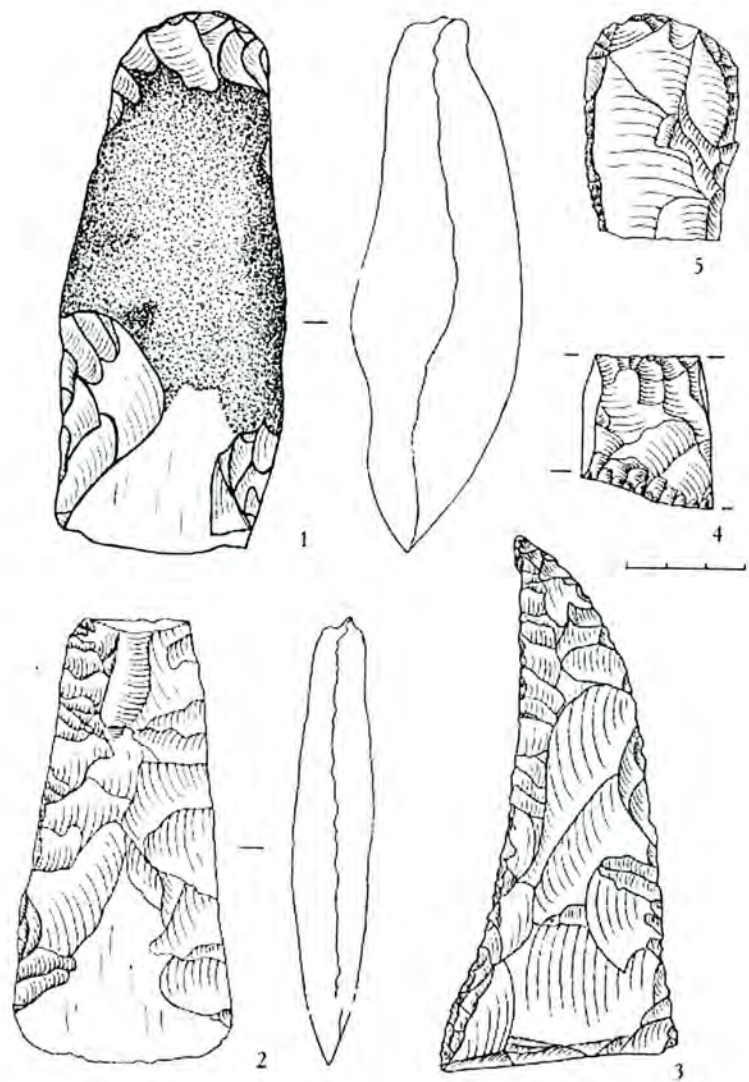

Рис. VI. с. Вельбівне-I

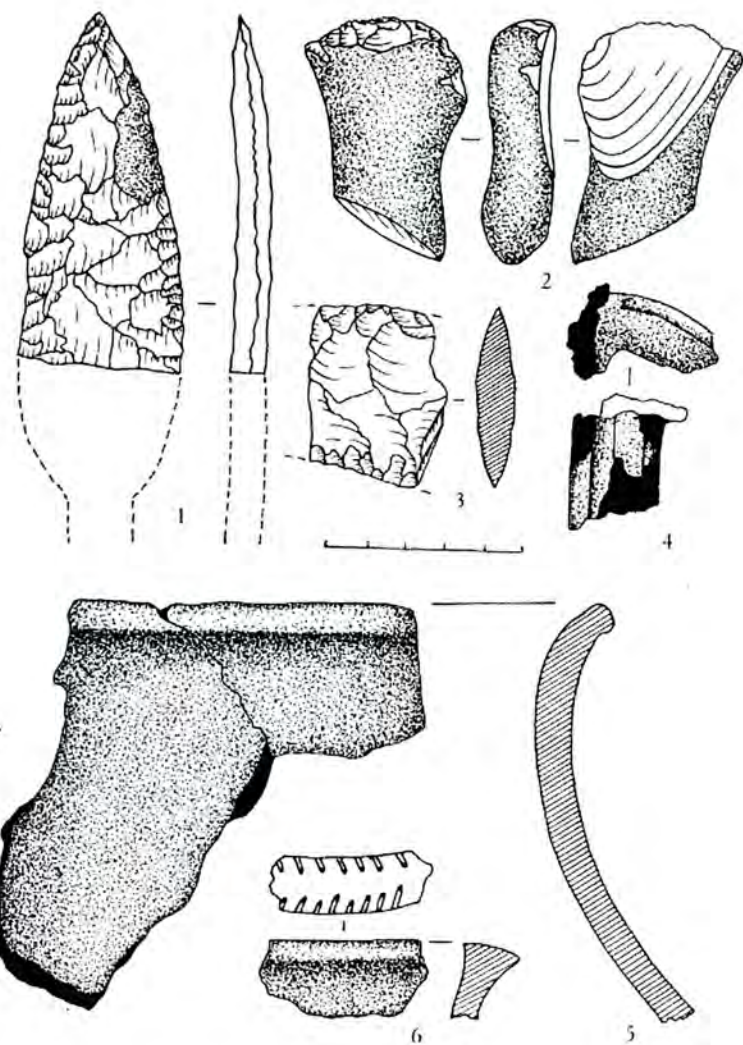

Рис. VII. 1-4 — с. Вельбівне-I;
5-6 — с. Дорогоща, х. Довгий Брід

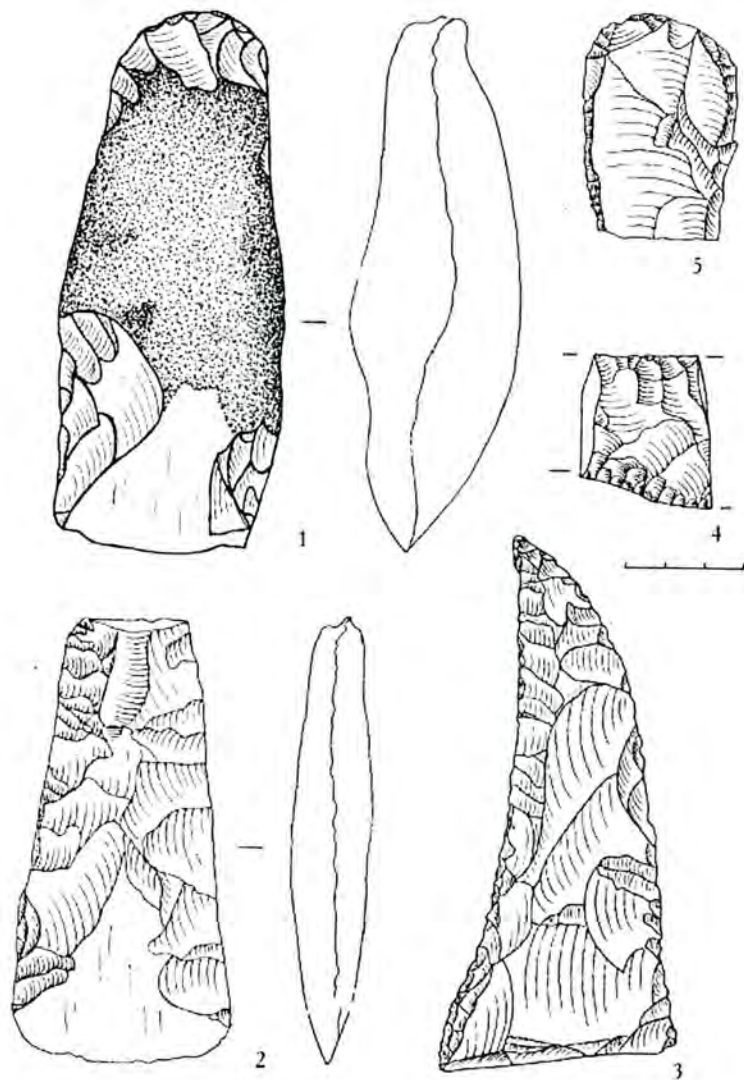

Рис. VI. с. Вельбівне-I

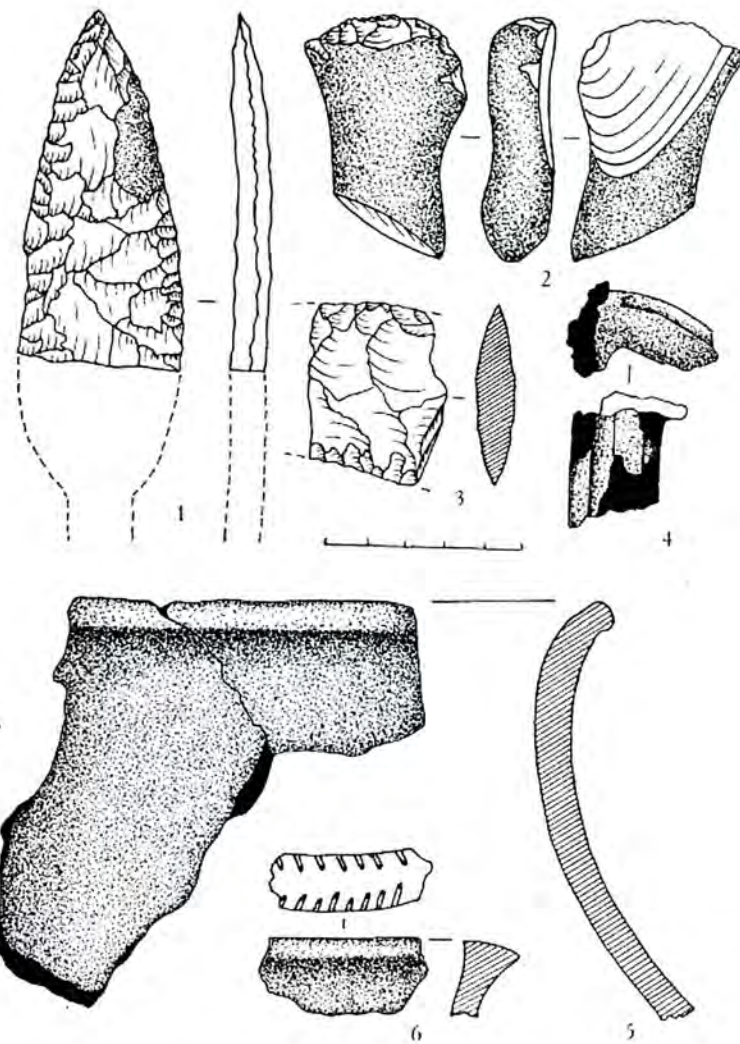

Рис. VII. 1-4 — с. Вельбівне-I;
5-6 — с. Дорогоща, х. Довгий Брід

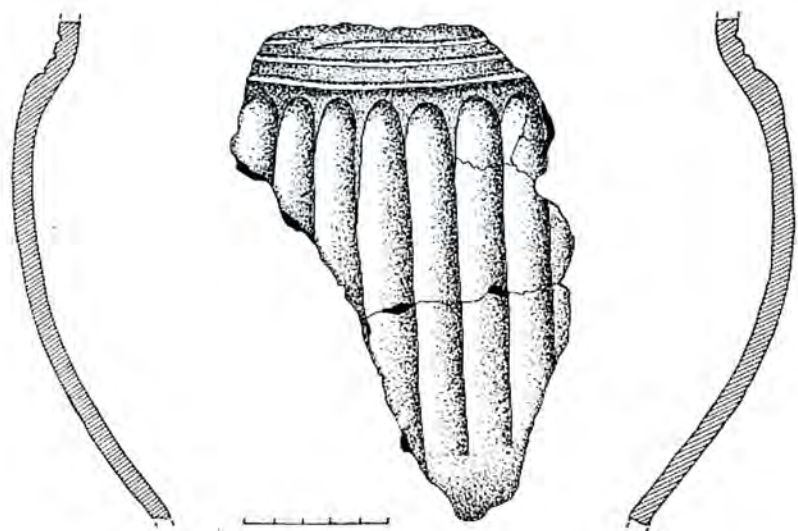

Рис. X. с. Дорогоща, х. Довгий Брід

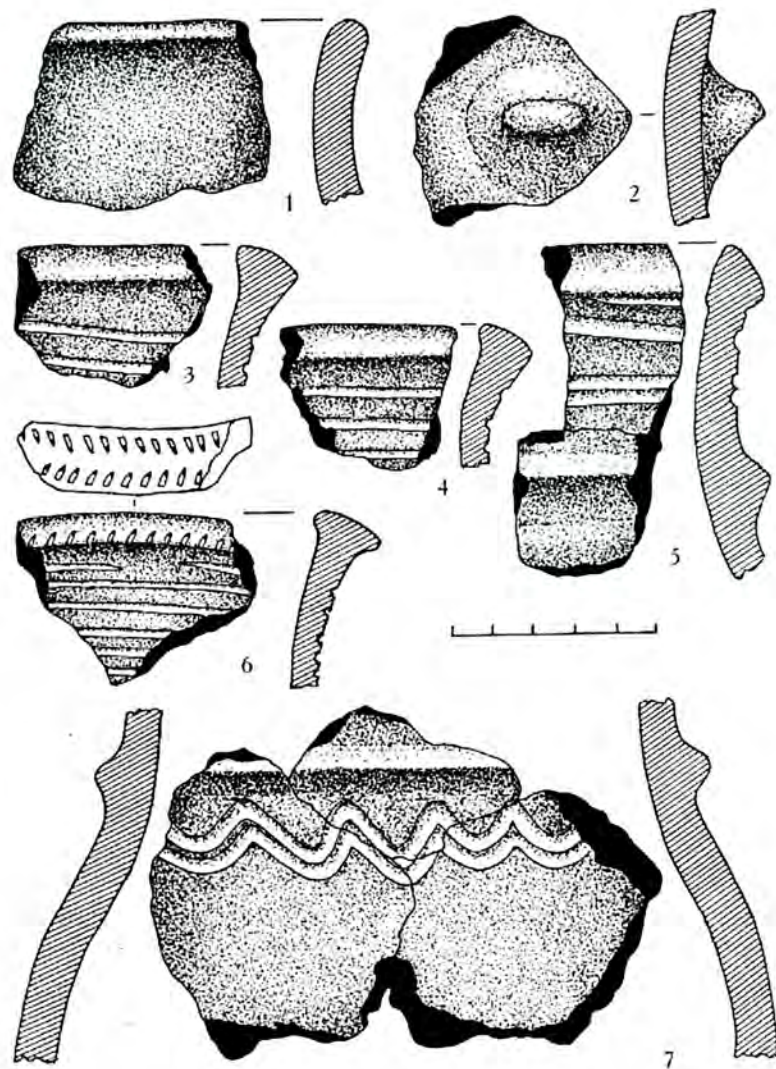

Рис. XI. с. Дорогоща, х. Довгий Брід

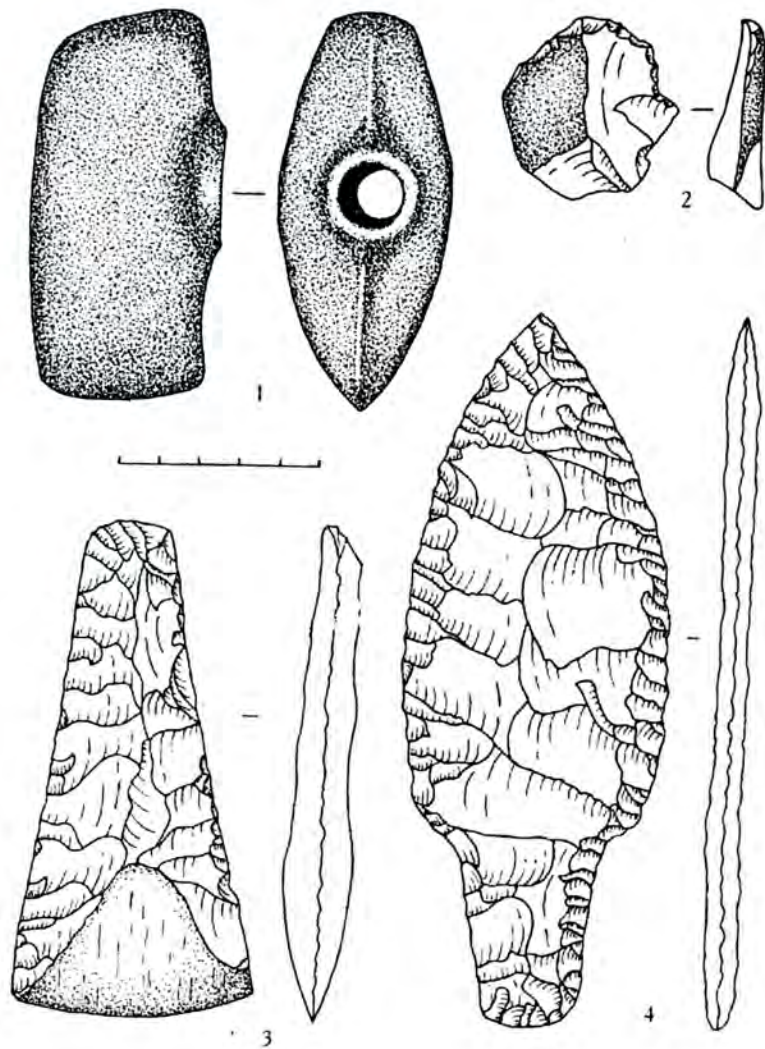

Рис. XII. с. Дорогоща, ур. Довгий Брід

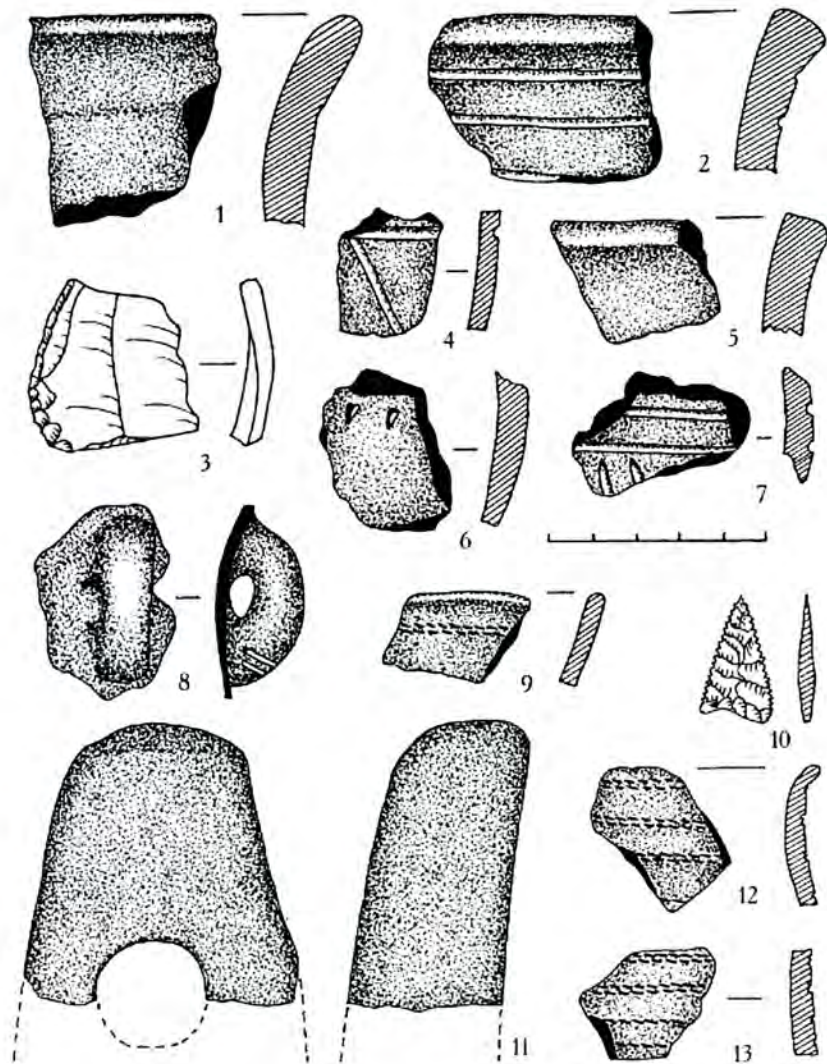

Рис. XIII. 1-7 — с. Михайлівка, ур. Лимиші;
8-13 — с. Михайлівка, ур. Америка

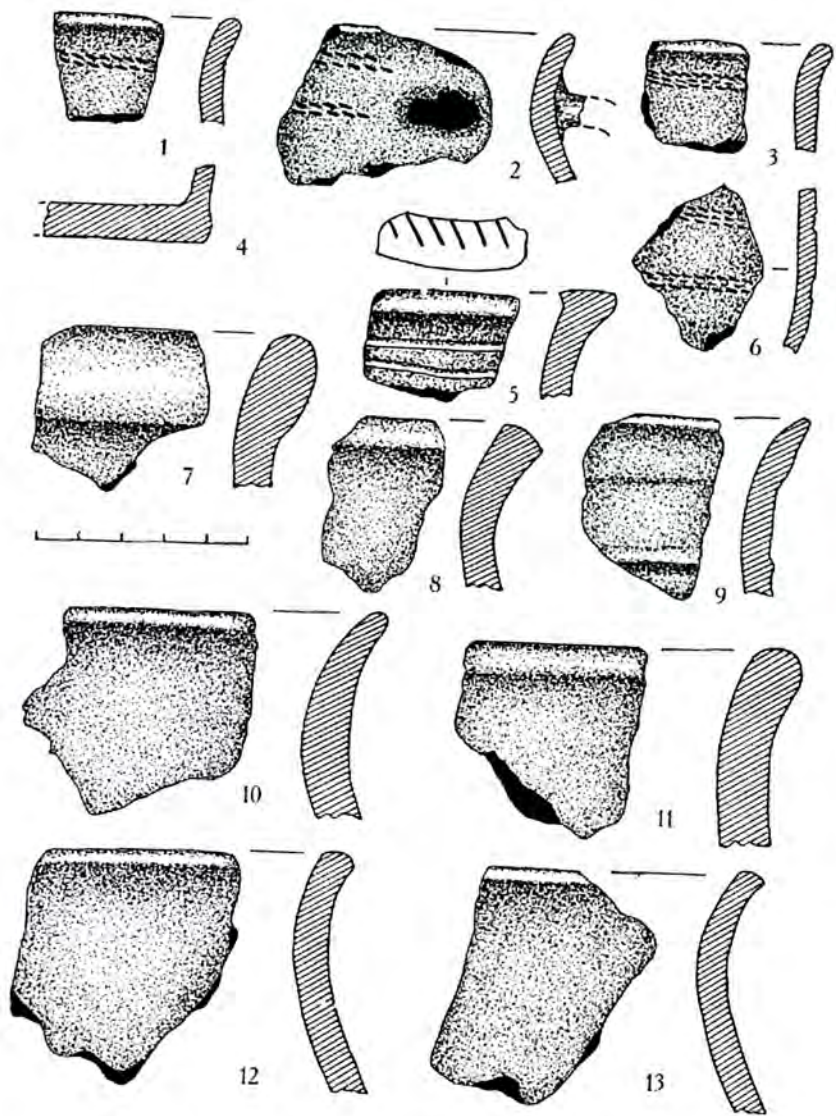

Рис. XIV. с. Михайлівка, ур. Цибині

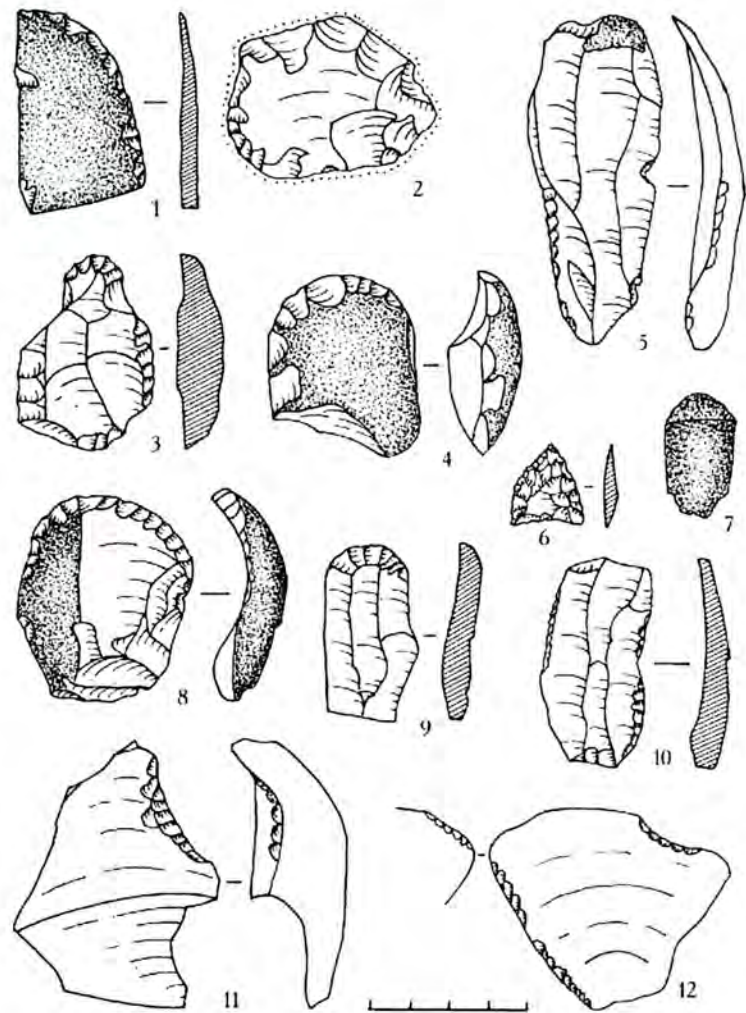

Рис. XV. с. Михайлівка, ур. Цибині

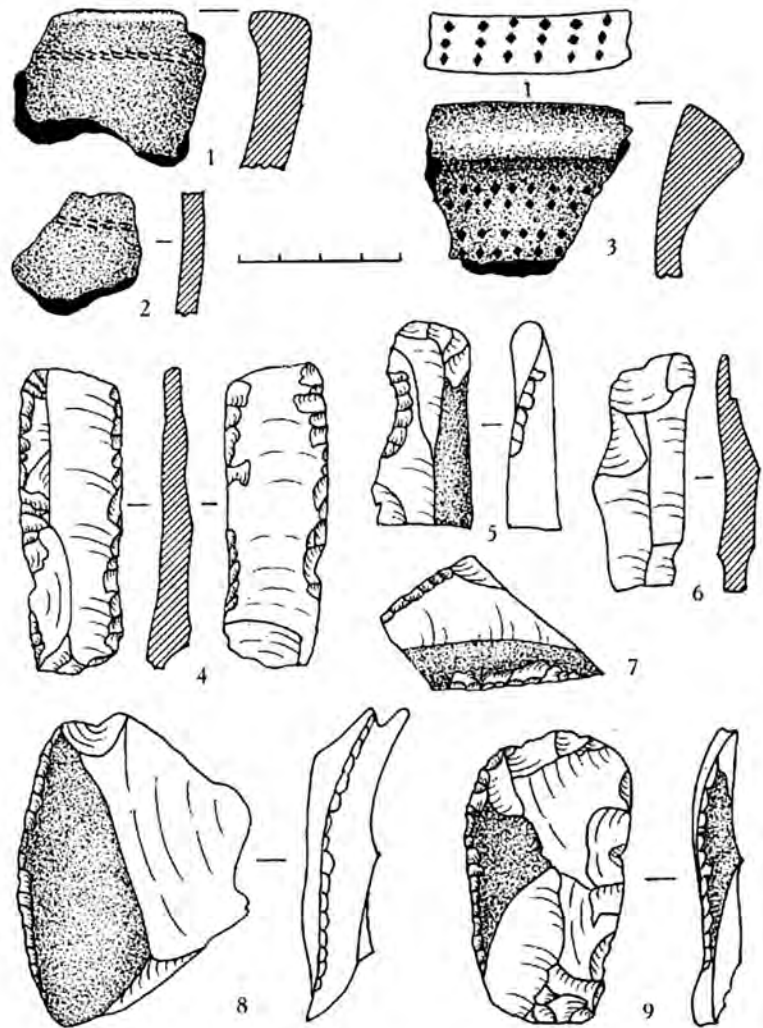

Рис. XVI. с. Новосілки (Ядвоніно),
ур. Хаїмщина

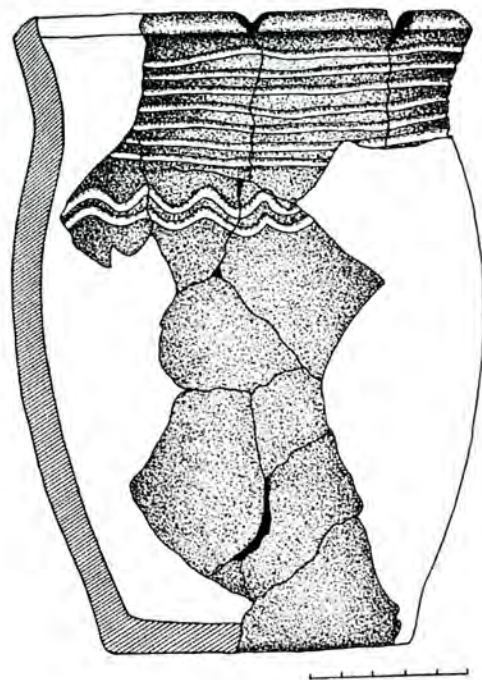

Рис. XVII. с. Півнева Гора, ур. Мазярня

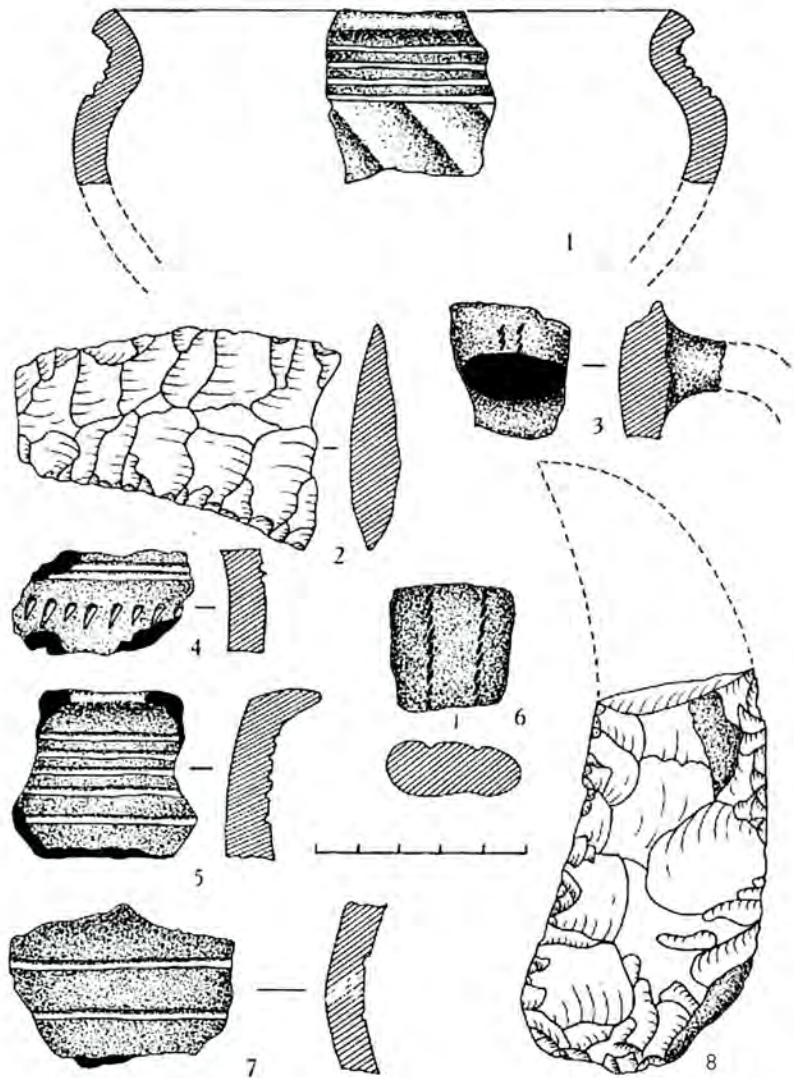

Рис. XVIII. 1-6 — с. Слобідка, ур. Мурин-I;
7-8 — с. Слобідка, ур. Мала Слобідка

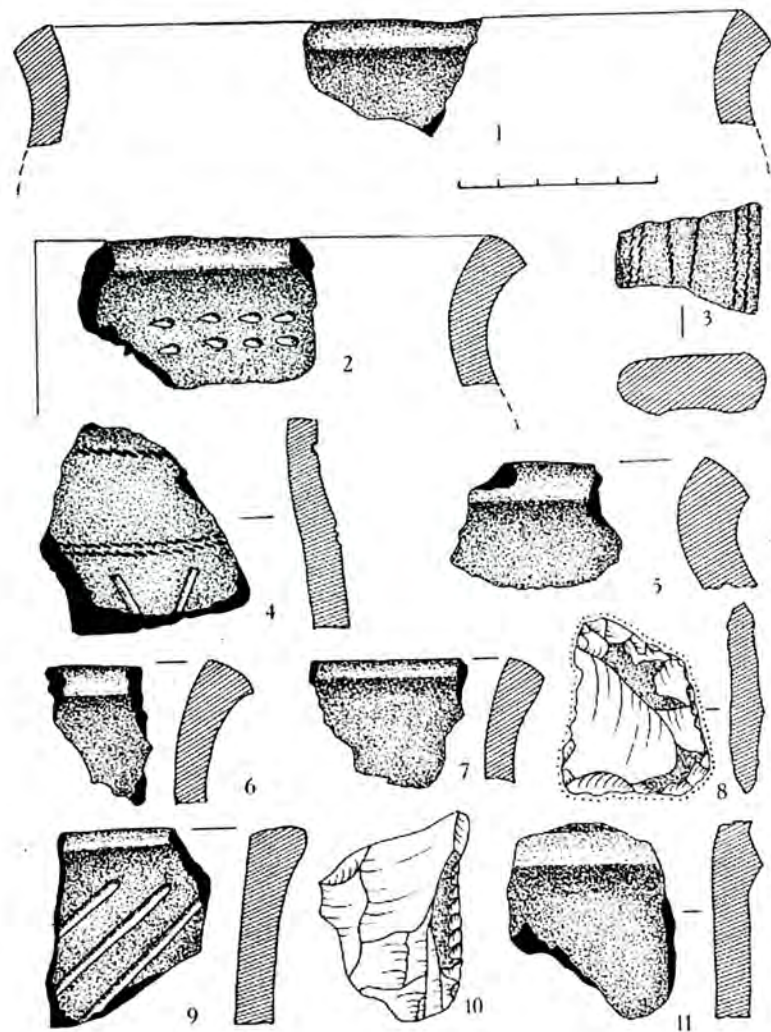

Рис. XIX. с. Слобідка, ур. Мурин-I;

В. ТКАЧ

**ПАМ'ЯТКИ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ
В СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ р. ІКВИ
(КУЛЬТУРИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ)**

Історія вивчення пам'яток КШК в середній течії р.Ікви сягає початку ХХ ст., коли, переважно випадково, почали виявляти перші знахідки. В 20–30 рр. дослідження на Дубенщині проводили Ю. Шумовський, М.Островський. У післявоєнний час значні роботи по виявленню і дослідженню пам'яток проводились І. К. Свешніковим, В. М. Коноплею. Значну роботу по поповненню археологічної колекції Дубенського краєзнавчого музею проводив В. Д.Селедець. До 1990 р. в більшості шкіл, училищ та клубів Дубенщини існували археологічні збірки, дуже розграбовані в 1998–2003 рр. при поширенні приватного колекціонування та утворенні чорного ринку артефактів.

В 70–90 рр. ХХ ст. вийшов ряд узагальнюючих праць, присвячених КШК, в яких описані пам'ятки Дубенщини та суміжних регіонів [1]. [Свешніков, 1974; Свешніков, Нікольченко, 1982; Свешніков, 1985; Свешніков, 1990; Свешніков, 1993, Пелещин, 1998]. В 1995–2003 роках В. Ткачем було проведено археологічні розвідки на Дубенщині, внаслідок чого було виявлено ряд нових пам'яток і перевірено відомі раніше. З пам'яток було зібрано підйомний матеріал, опрацьовано також велику кількість випадкових знахідок, знайдених жителями міста Дубна та району, краєзнавцями, колекціонерами, певну кількість цих речей вдалося паспортувати, інформація про місце й обставини знахідки більшості, на жаль, втрачена, опрацьовано також вцілілі колекції шкіл м. Дубна. На багатьох пам'ятках було зібрано досить значні та виразні підйомні колекції, інші досліджені значно слабше. На даний час у регіоні середньої течії р.Ікви та в примикаючих до нього частинах сусідніх регіонів відомо 86 пам'яток КШК,

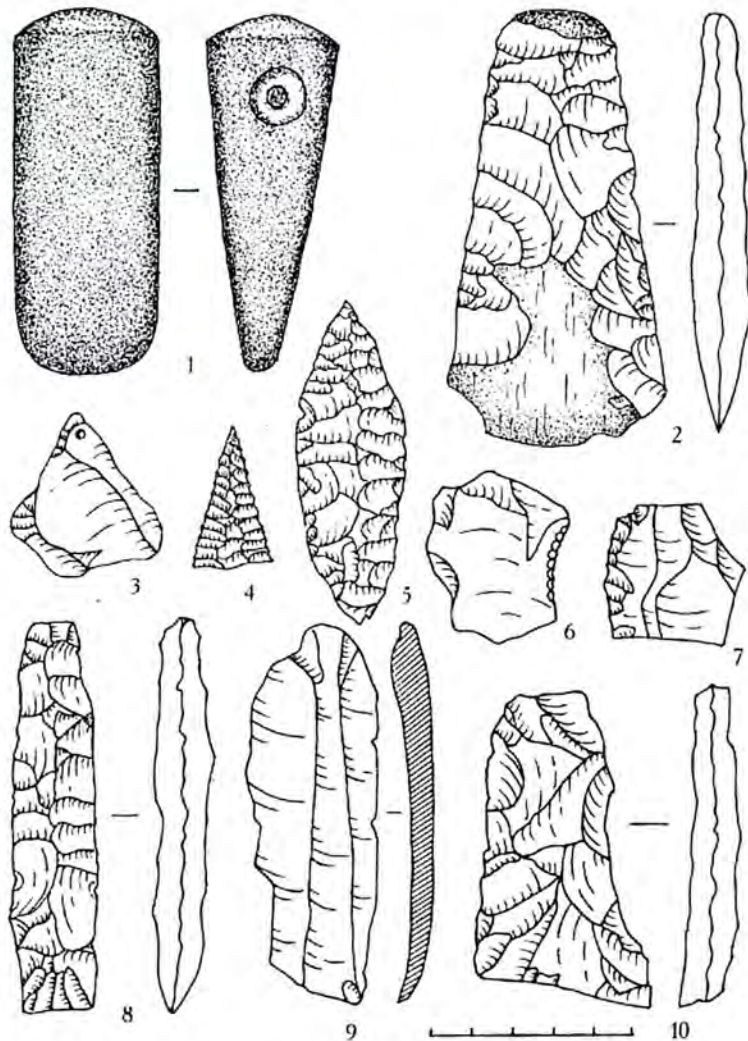

Рис. XX. с. Слобідка, ур. Мурип-I

більшість з яких є поселеннями, 9 — похованнями і могильниками, відомо 3 скарби. В цей перелік не ввійшли пам'ятки, в яких відсутня чітка прив'язка, що унеможливило їх відшукування: нанесення на карту (рис. 1). Очевидно, є ще не виявлені пам'ятки на малих річках Малого Полісся, яке засаджене лісом, під суцільною забудовою м. Дубно, смт Млинова, сіл Дубенцини, які знаходяться на берегах Ікви та її приток.

Переважає більшість пам'яток знаходиться в чорноземній зоні, кілька — на території північної окраїни Малого Полісся (Буца, Тартак 1–2, Смига, Дитиничі, Судобичі, Стовпець).

Середня течія р. Ікви нині повністю каналізована внаслідок меліорації, як і її притоки, аж до дрібних струмків в 50–60-х рр. ХХ ст. Втім, зміни внаслідок втручання людини в природно-екологічну ситуацію тут почалися значно раніше — в XVI–XVII ст. були збудовані греблі в м. Дубно і с. Івання, що призвело до затоплення великих територій — стави проіснували до середини ХХ ст. Тож, з'ясувати власне первісну гідрографію цього регіону неможливо. Іква покидає Мале Полісся біля с. Птича Дубенського р-ну, однак, піски підходять впритул до русла в районі с. Дитиничі, де в Ікву впадає р. Тартачка, яка збирає в себе води малих річок, які витікають із боліт Малого Полісся (р. Бущанка, р. Замишівка, Чорна Річка та ін.), з північних схилів Кременецьких гір (р. Іловиця), південних схилів Мізоцького кряжу (р. Горобиня, р. Тростянецька, р. Улька). Деяко нижче з протилежної сторони впадає р. Повчанка, яка прорізає Повчанську височину. Остання з найбільших приток в регіоні, р. Липка, збирає вологу з північних схилів Мізоцького кряжу, який є вододілом басейнів р. Ікви, Стубли та Горині.

Долина Ікви в середній її течії досить широка, з багатьма великими і малими островами в заплаві та фрагментами надзаплавних терас, які, будучи значно порізаними балками і ярами, утворюють чисельні миси різної висоти та конфігурації. Особливо широкою є заплава Ікви при впадінні приток.

Всі ці обставини створюють значну різноманітність у топографії пам'яток. Із відомих на сьогодні поселень на краях надзаплавних терас розташовано 20, на ерозійних мисах берегових те-

рас — 27, на мисах Мізоцького кряжу — 3, на піщаних мисах — 2, на берегових дюнах Малого Полісся — 7, на заплавах островів із лесовим материком — 11, з пісковим материком — 5.

Топографія поховань вивчена гірше, бо про деякі з них відсутні докладні дані. На берегових терасах і мисах біля поселень знаходяться всі відомі кургани та гробниці, положення яких з'ясоване. Острівні поховання невідомі.

Виділений регіон середньої течії р. Ікви, який починається на північній межі Малого Полісся, закінчується в околицях смт Млинів, де різко змінюється характер долини р. Ікви — звужується заплава, зникають такі елементи рельєфу як заплавні острови, натомість стабілізуються берегові тераси, які в нижній течії Ікви (Млинів – Торговиця) мають значну висоту.

З мінеральних ресурсів регіону слід відзначити поклади високоякісного кременю (Білогородка, Липа, Івання), який залягає у вигляді жовен та плиток в крейдяний шарах і внаслідок ерозії є доступним, поклади менш якісного видутого кременю на пісках Малого Полісся, поклади пісковика та вапняку Мізоцького кряжу, глини Повчанської височини, різноманітних викопних мушлів. На плато Мізоцького кряжу наявні природні западини, в яких ніколи не пересихає вода, що було сприятливим для скотарства. Чимало питних джерел із якісною водою на схилах кряжу та берегах річок діють і сьогодні, серед них є такі, що мають цілющі властивості. Ґрунти регіону, за винятком Малого Полісся і Мізоцького кряжу, вважаються родючими. Різноманітність ландшафту та ширина заплави Ікви обумовлювали багатство рослинного і тваринного світу. Даний регіон освоювався давніми людьми, починаючи з палеолітичного часу, до появи КШК тут існував цілий ряд землеробсько-скотарських культур, переважно в тих же місцях, де пізніше виникли поселення КШК, існували поселення КЛСК, ЛК, ПТК, ККА.

Відомі раніше пам'ятки КШК зараховувалися дослідниками переважно до стжижовської культури, рідше — до городецько-здовбицької [Свешніков, Нікольченко, 1982. — С. 44–57, 69–79]. Поховання Волиця-Страклівська І. К. Свешніков в останній публікації відніс до раннього етапу межановицької культури [Свеш-

ніков, 1993, с. 24, 25, 30]. Кілька пам'яток на р. Іловиці, виявлених в 30-х роках, віднесено до пізнього етапу подільської групи підкарпатської культури [Сवेशніков, 1990, с. 60]. Втім, останнє підозріло співпадає з сучасною межею Рівненської та Тернопільської областей.

Після ретельного опрацювання матеріалів з розвідок для періоду ранньої дати бронзи в середній течії р. Ікви, автором виділено матеріали таких культур: Стжижовської (СК), межановицької (МК) та культури багатоваликової кераміки (КБК). Враховуючи співвідношення та наявність цих матеріалів на кожній пам'ятці, виділено такі типи поселень:

1. Поселення, на яких трапляється кераміка винятково межановицької культури (Дубно-Підвісний міст, Дубно — о. Дубовець, Дубно, ур. Біля Мостів, Дубно-Вигнанка, Тараканів-4, Аршичин-4).

2. Поселення межановицької культури, на яких трапляються одиничні уламки кераміки КБК та (або) СК (Заболоття-2, Тараканів-7, Озліїв-1).

3. Поселення межановицької культури з вагомою домішкою кераміки КБК та (або) СК (Тараканів-5, Аршичин-1).

4. Змішані поселення МК, СК та КБК, з приблизно рівною кількістю кераміки кожної культури, або з незначним переважанням одної з них (Тараканів-3, Тараканів-8, Головчиці, Дубно-Сурмичі-2 та ін.).

5. Поселення стжижовської культури з домішкою КБК та МК, де стжижовська кераміка значно переважає (Дубно-Волиця, Дубно-Звірогосподарство, Панталія-2).

6. Поселення спільні для КБК, СК, МК, де є кераміка, яка має риси, характерні для двох культур одразу, найчастіше МК-КБК (Семидуби-1, Клюки-2, Дубно-Сурмичі-3, Івання-4, М'ятин-1, М'ятин-2, Аршичин-2). В цю групу не входять вищезгадані стжижовські поселення, де така кераміка також є.

7. Поселення, де кераміка КБК переважає над МК (Стовпець, Судобичі). Вони розташовані на дюнах Малого Полісся.

8. Поселення з приблизно рівною кількістю кераміки МК і КБК, з домішкою кераміки середньодніпровської культури (Тар-

так-1, Тартак-2). Це теж поселення Малого Полісся. Враховуючи попередній тип пам'яток, є сумнів, чи матеріали з них є єдиним комплексом.

9. Поселення, які на даний час недостатньо досліджені для визначення їх типу і при детальнішому вивченні можуть бути приєднані до якогось із вищерозглянутих типів пам'яток (Смига, Рачин-3, Заболоття-4, Повча, Дубно-центр, М'ятин-5 та ін.).

Відомі поховальні пам'ятки регіону, це, насамперед, ґрунтовий могильник СК Сурмичі (рис. 1; 42), поховання СК Озліїв та Млинів (рис. 1; 82, 84), поховання МК Волиця-Страклівська (рис. 1; 24), кам'яні гробниці Млинів, Мирогоща, Липа (рис. 1; 56, 57, 83), курган СК в Мирогощі (рис. 1; 50) та курган СК (?) в Липі (рис. 1; 55) [Сवेशніков, Нікольченко, 1982, с. 46, 51–54, 57, 75–77]. Поховання в кам'яних гробницях І. К. Сवेशніковим віднесені до ГЗК [Сवेशніков, 2003, с. 23].

Спосіб аналізу поселень за підйомним матеріалом одразу змушує підняти питання: чи не є такі збірки механічною сумішшю матеріалів. Не виключаємо, що в деяких випадках так і є. Особливо «підозрілими» здаються матеріали з поселень Тартак-1 і Тартак-2. На останньому, де культурний шар повністю знищений виводом, зібрано матеріали КШК (ранньомежановицькі), КБК, близько 40 уламків посуду середньодніпровської культури, 5 уламків посуду ККА. Жителі поселення користувалися типовими чотирикутними в перерізі добре шліфованими крем'яними сокирами, характерними скоріше для ККА або ранніх етапів СДК. Тож не виключено, що тут існували два поселення — ранньомежановицьке, до якого як домішки належать матеріали ККА і СДК та змішане поселення КБК і МК з переважанням КБК, як це виявлено на інших поселеннях північної межі Малого Полісся. Шнурову кераміку з цього поселення розмежувати по етапах важко, хіба що слід відмітити оригінальність орнаментів на деяких уламках кераміки (рис. 8; 2, рис. 9; 1, 6), відсутніх на інших пам'ятках МК, а також загальне багатство декору на деяких посудинах (рис. 8; 1). Хронологічно близьким до Тартацьких ранньомежановицьких поселень очевидно є комплекс з о. Дубовець в м. Дубно (рис. 6), де на деяких фрагментах кераміки помітно вплив ККА (рис. 6; 1, 2)

та СДК (рис. 6; 3). Серед крем'яного комплексу обох пам'яток відсутні крем'яні ножевидні серпи КШК (знайдені уламки очевидно належать до ТКК), зате на о. Дубовець знайдене одношипне вістря стріли (рис. 7; 8). Два вістря такого ж типу знайдені на поселенні СДК в ур. Завалля біля с. Гучин Рогатівського р-ну Гомельської обл. В невеликій кількості такі наконечники трапляються в катакомбній культурі, однак, для обох цих культур не вважаються типовими, а є запозиченнями з Кавказу, де вони широко розповсюджені в пам'ятках першого етапу північнокавказької культури [Артеменко, 1967, с. 45].

Що ж до пам'яток лесової зони, де зібрано кераміку МК, СК і КБК, то питання можливої змішаності цих комплексів слід вирішувати з огляду на відомі закриті комплекси, а також на різноманітність типів самих пам'яток. Якби більш ранні комплекси існували в тих же місцях, що і пізні, на поверхню викидалися б досить одноманітні змішані збірки, матеріали ж із поселень I і II типів досить яскраві й одноманітні. Поселення III типу найкраще репрезентовані добре обстеженою пам'яткою Тараканів-5, де багаторічними спостереженнями виявлено, що об'єкт із стжижовськими матеріалами на площі поселення лише один і матеріали СК концентруються навколо нього, на всій же іншій площі пам'ятки трапляються матеріали МК. Знахідки кераміки КБК також знайдені переважно біля споруди СК, яка інтенсивно руйнується оранкою. Спільне залягання матеріалів СК та КБК виявлено на поселенні Перевередів [Свешніков, 1990, с. 75–76]. Кераміка КБК була виявлена і в засипці поховальної ями здовбицького етапу ГЗК у Здовбиці [Там же, с. 77]. Межановицьку кераміку виявлено на стжижовських поселеннях Торчин та Усичі [Пелещишин, 1971, с. 97–99, 101], причому на цих пам'ятках вона становить значну групу, що дозволяє порівняти ці поселення з пам'ятками четвертого та п'ятого типів в середній течії р. Ікви. Спільне залягання кераміки СК та МК простежено і в об'єктах на поселенні Хрінники-Високий берег [Козак, Ткач, с. 131–132], однак тут МК значно переважає СК, що характерно для другого типу поселень середньої течії р. Ікви. Про одночасність матеріалів МК, СК і КБК на поселеннях шосто-

го типу найкраще свідчать уламки посуду, які поєднують риси двох культур, а в одному випадку і трьох. Саме ці поселення, які є найпізнішими, можуть «поглинати» поселення 1–2 типів, що не може бути виявлено по підйомних збірках, однак, це може лише змінити процентне співвідношення зібраної кераміки на користь МК, не порушуючи саму систему.

Враховуючи довгочасність перебування носіїв КШК і КБК в середній течії р. Ікви та значну насиченість території пам'ятками (практично на кожній придатній для цього ділянці), можна припустити, що у носіїв цих культур повернення на раніше заселені ділянки було табуйованим і заборона передавалася через покоління. Ранні пам'ятки МК Тараканів-4, Дубно-Підвісний міст, Дубно-Вигнанка та кілька інших пізніше заселили лише носії ТКК. В деяких випадках заборона могла забутись через значний проміжок часу, або ж колективи, де переважали носії КБК, культурно та ідеологічно чужі носіям КШК могли її порушувати (Тартак-2), але при проникненні в щільніше заселені носіями КШК райони вони очевидно враховували переконання місцевого населення.

При обстеженні поселень зібрано велику кількість матеріалів, серед яких переважають уламки кераміки та вироби з кременю. Останні культурно не визначають і характеризують лише деякі сторони життя давнього населення.

Кераміка межановицької культури.

Керамічний комплекс МК має досить сталі риси, дуже помітна схильність до наслідування стандартних форм та орнаментів. Існує кілька типів глиняного тіста з якого виготовлялася кераміка. Посуд має сірий або коричневий колір, рідше жовтий або червоний, згладжену поверхню, іноді — лощену. Лощення переважно доброї якості, іноді — нещільне, або проводилося без попереднього згладження поверхні посудини. Зрідка поверхню посуду додатково не оброблювалася. Випал посуду середній, кращий, ніж у СК. Але гірший, ніж в КБК. Окремі посудини випалені дуже погано, крихкі. Глиняне тісто має домішки піску та зерен товченого кременю, які можуть бути поділені за розміром на дуже дрібні (порошок), дрібні (1–2 мм), середні (3–6 мм) та

крупні (7–12 мм). Останній розмір кременю трапляється рідко, в товстостінних посудинах. Рідше трапляються зерна мінералу червоного кольору. Досить поширеними є поєднання: дрібний та середній кремій — дрібний та середній шамот і дрібний та середній кремій-крупний шамот, дуже дрібний та дрібний кремій — середній шамот.

Керамічний інвентар складається переважно з амфор та горщиків, які досить близькі за формами й орнаментациєю та відрізняються, власне, співвідношенням розмірів — висоти, діаметру вінця та дна, ширини тулуба, що створює ситуацію, коли уламки посуду важко правильно ідентифікувати. Амфори переважно мають більші розміри, ніж горщики, кулястий тулуб, високі прямі вінця, іноді увігнуте всередину дно, вузьке відносно ширини тулуба горло. Їх можна поділити на два основні типи.

До *першого типу* належать визначальні для МК амфори, переважно неорнаментовані, часто лощені. На вінцях або шийці знаходяться три гудзи, іноді прикрашені пальцевими вдавленнями (рис. 13; 7; рис. 40; 2, 6; рис. 65; 2). В одному випадку відомий орнамент із пальцевих вдавлень під шийкою (рис. 16; 1). Самі гудзи не були орнаментом, а, швидше, слугували для зручності утримування та під'язування посудини.

Другий тип представлений амфорами з двома ручками в верхній частині посудини, орнаментованими відтисками шнура, іноді в поєднанні з штампом (рис. 9; 5; рис. 47; 11; рис. 50; 1–3; рис. 54; 6; рис. 67; 5). Цей тип амфор має широкі аналогії в інших шнурових культурах — городоцько-здобицькій, стжижовській, підкарпатській, однак, в двох останніх розташування ручок інше.

Горщики мають менші розміри, широке горло та вужчі загальні пропорції.

До *першого типу* належать посудини стилістично близькі першому типу амфор. Як і амфори, вони позбавлені орнаменту, окрім пальцевих вдавлень на гудзах, що кріпилися на вінці або шийці (рис. 15; 5; рис. 20; 2; рис. 51; 5, 7; рис. 60; 6; рис. 63; 10; рис. 65; 1; рис. 67; 12). Деякі форми цих посудин близькі до амфор I типу, очевидно, межа між посудинами цих типів була

нечіткою. Поверхня горщиків переважно лощена. Зразком цілої посудини цього типу є горщик із поховання Волиця Страклівська [Свешніков, 1993, с. 28, рис. 4; 22]. Саме для I типу горщиків (як і I типу амфор) часто характерний поганий випал і поєднання в глиняному тісті кременю та шамоту.

Для другого типу горщиків характерна вигнута шийка, округлий тулуб та багата орнаментация з відбитків шнура, пальцевих вдавлень, штампів та вертикальних ліній і штрихів (рис. 8; 1–2; рис. 9; 2, 7; рис. 40; 8; рис. 51; 8, 10–11; рис. 58; 4–5; рис. 67; 5). Для цього типу горщиків переважно характерний середній випал, досить міцний на злам, домішки виключно кременю, але трапляються і винятки — домішки кременю і шамоту, крихкість черепка. Поверхня зглажена, рідше лощена, іноді неопрацьована додатково.

Інші посудини великих розмірів одиничні. Посудина з високою розхиленою шийкою відома з поселення Дубно-Волиця (рис. 33; 2). Аналогії їй відомі серед глеків почапської групи культури Хлопце-Веселе [Свешніков, 1990, с. 64, рис. 18; 17]. Посудина з різко нахиленою всередину шийкою походить з поселення Хорупань-1 (рис. 62; 3). Дві посудини з різко розхиленою, вигнутою назовні шийкою та потовщеним вінцем, орнаментованим відтиском нігтів відомі із поселень Тараканів-5 і Дубно-Сурмичі-3 (рис. 15; 10; рис. 49; 12). Загальна їх форма не встановлена (миски-?, великі амфори-?). Слід відмітити товстостінність обох екземплярів.

Кухлі мали циліндричну форму, характерну для різних КШК. Із-за подібності верхніх частин до амфор з певністю визначати їх важко (рис. 49; 11; рис. 51; 9). Невеликий мисковидний кухлик (?) із ручкою походить з поселення Дубно-Волиця (рис. 38; 5). Подібні вироби трапляються серед стжижовської кераміки, до того ж і цей виявлено на стжижовській пам'ятці.

Уламки мисок півсферичної форми з загнутими всередину, або вертикальними вінцями трапляються рідко (рис. 6; 4). Значно частіше вони виявляються на пам'ятках басейну р.Стубли (Листвин-1, Білобережжя-2, Заруддя-1), відомі вони в пам'ятках ГЗК [Свешніков, 1990, с. 54, рис. 16; 1].

До мініатюрних форм належать дрібні посудини, які мають дуже тонкі стінки. З поселення Тараканів-5 походить кухлик (рис. 15; 7), з поселення Аршичів-2 — імітація амфори II типу (?) (рис. 69; 11), з поселення Дубно-Волиця — мініатюрний горщик (рис. 74; 9).

Орнаментация кераміки досить стандартна. Найчастішими є відтиски шнура, переважно парного (рис. 6; 5; рис. 9; 2, 5, 7; рис. 14; 4; рис. 15; 5–6; рис. 33; 2; рис. 40; 8–10; рис. 47; 2, 11; рис. 50; 2, 3; рис. 51; 6, 9, 11; рис. 54; 6; рис. 58; 7; рис. 61; 3; рис. 64; 6; рис. 67; 6; рис. 69; 8; рис. 74; 18; рис. 79; 3; рис. 80; 8–11), рідше трапляється одиничний (рис. 6; 10; рис. 14; 3; рис. 16; 10; рис. 46; 7; рис. 50; 1), потрійний (рис. 16; 4; рис. 40; 4; рис. 62; 11), зовсім рідко — в чотири ряди (рис. 63; 6). На поселенні Тартак-2 зібрано посудини з суцільною шнуровою орнаментацией. Це уламки кількох тонкостінних виробів поганої збереженості. Рідше трапляються поєднання горизонтального шнура з хвилястими відбитками (рис. 21; 7; рис. 67; 5), «підковами» (рис. 62; 2), шнурові геометричні композиції з поселення Тартак-2 (рис. 8; 2; рис. 9; 1, 5), поєднання шнурового орнаменту з вертикальними лініями (рис. 8; 3; рис. 15; 9; рис. 21; 6; рис. 58; 4, 5), з вертикальними лініями та штрихами (рис. 8; 1), поєднання шнура з різними типами штампів: круглим (рис. 6; 7; рис. 62; 1), зернистим (рис. 16; 12). Для поселення Дубно — о. Дубовець характерне поєднання шнура та прямокутного штампу (рис. 6; 1, 2), з цього ж поселення походить орнамент із зернистого штампу по потовщеному вінцю (рис. 6; 15). Посудина, орнаментована горизонтальною лінією і двома рядами круглого штампу, походить з поселення Дубно-Волиця (рис. 40; 7). Одиничною є характерна межановицька орнаментация з вертикальних рельєфних смуг (рис. 23; 5). Як окремі орнаменти трапляються пальцеві вдавлення (рис. 16; 1–2; рис. 49; 11; рис. 69; 6) та відбитка нігтів (рис. 15; 10; рис. 16; 3; рис. 49; 12). Ручки посудин орнаментовані відбитками шнура, найчастіше подвійними (рис. 6; 8, 12, 16; рис. 14; 5), рідше потрійним (рис. 50; 8; рис. 78; 5), одинарним (рис. 78; 6), іноді трапляються вертикальні пролощені заглиблення (рис. 50; 9), рельєфні валики. Орнаментованими часто бувають і гудзи на вінцях

і шийках посудин — найчастіше двома пальцевими або нігтевими вдавленнями (рис. 9; 8; рис. 48; 5; рис. 50; 5; рис. 60; 7; рис. 65; 3; рис. 78; 7), рідше вдавлення три (рис. 51; 4; рис. 65; 2) або одне (рис. 14; 6), в одному випадку вдавлення багато (рис. 23; 10). Не менше й неорнаментованих гудзів (рис. 16; 5, 7, 9; рис. 60; 6; рис. 16; 6; рис. 50; 6; рис. 51; 7). Один гудз різко загнутий донизу і дещо видовжений (рис. 67; 11). Окремо слід зауважити орнаментацию, яка є наслідком орнаменту КБК, котру буде розглянуто нижче.

Кераміка стжижовської культури.

Кераміка, виявлена на стжижовських і змішаних стжижовсько-межановицько-багатоваликівих пам'ятках Дубенщини дуже різноманітна за формою та орнаментацией при практично однаковому складі глиняного тіста, обробці посудини до випалу та міцності черепка. Індивідуальність при виготовленні посуду особливо помітна в горщиках та мисках, що ускладнює їх розподіл на типи, а також в орнаменті, що утворює велику кількість орнаментацийних систем, багато з яких застосовані лише 1–3 рази.

Стжижовський посуд має слабкий або середній випал, загалом меншої твердості, ніж межановицький, коричневий, рідше сірий чи червонуватий колір поверхні, домішки піску та шамоту в глиняному тісті, зрідка — тільки піску. Ще рідше трапляються домішки жорстви та товченого кременю, що, мабуть, є наслідком впливу інших культур, насамперед межановицької. Поверхня посуду найчастіше вкрита характерними розчосами, що наносилися віхтем соломі або очерету по сирій глині. Іноді розчоси відсутні, тоді поверхня посудини згладжена або лощена. Трапляються випадки загладжування або лощення поверх розчосів або нанесення розчосів лише з однієї, зовнішньої або внутрішньої сторони посудини.

Керамічний комплекс представлений такими видами посуду, як амфори, горщики, миски, черпаки, кухлі та малі й одиничні форми. Амфори мають прямі вертикальні вінця та дещо витягнутий тулуб, широке дно. Ручки кріпилися переважно від низу шийки до верхньої частини тулуба, хоча трапляються й інші варіанти.

До *першого типу амфор* належать посудини з рівними прямими вінцями, іноді з невеликими рельєфними валиками або потовщеннями (рис. 17; 1; рис. 33; 6; рис. 34; 1; рис. 36; 1, 7-8, 10; рис. 37; 13; рис. 38; 2, 3; рис. 47; 5; рис. 52; 6; рис. 63; 9; рис. 69; 4; рис. 73; 1, 5, 8; рис. 74; 1).

Другий тип амфор відрізняється від першого, насамперед, формою вінець, які у верхній частині значно потовщені (рис. 21; 2; рис. 34; 2; рис. 37; 12; рис. 39; 1; рис. 57; 4; рис. 60; 2; рис. 62; 6, 12; рис. 63; 1, 4; рис. 73; 10-11). В інших рисах ці типи досить близькі.

Горцики поділяються на кілька типів за формою верхньої частини, в кожному з яких трапляються досить різні варіанти.

Перший тип має плавно увігнуту всередину шийку і рівномірно відхилені назовні вінця (рис. 13; 2; рис. 17; 2; рис. 36; 3, 5, 12; рис. 37; 9, 11, 14, 15; рис. 39; 5; рис. 47; 2; рис. 52; 7, 11; рис. 63; 8; рис. 69; 2; рис. 73; 6; рис. 74; 2, 4).

Другий тип має різкіше відхилену шийку і значно відігнуті вінця (рис. 35; 1; рис. 39; 6; рис. 62; 10; рис. 69; 12; рис. 73; 9).

Третій тип має чітко виділене плече та вертикальну шийку, яка може бути довгою або короткою (рис. 21; 14; рис. 57; 11; рис. 60; 1; рис. 69; 9).

До *четвертого типу*, найбільш рідкісного, належать посудини з різко нахиленою всередину шийкою (рис. 48; 4; рис. 57; 2).

Миски представлені екземплярами, які, маючи подібні форми, значно відрізняються за розмірами, діаметр вінець коливається від 93 до 240 мм, відповідно і призначення їх було різним, більші були власне мисками, менші — своєрідними мисковидними кухликами, чашами (рис. 47; 4).

До *першого* і більш поширеного типу належать посудини півсферичної форми з прямими або дещо загнутими всередину вінцями (рис. 34; 1; рис. 35; 34; рис. 37; 1-2, 4; рис. 48; 1, 7; рис. 60; 10; рис. 63; 2; рис. 73; 7).

До *другого* типу належать миски конічної, лійчастої форми (рис. 37; 3, 5; рис. 47; 4).

До *третього типу* відносимо миски загалом подібні до посудин другого типу, але з профільованим за допомогою рельєфного

реберця корпусом, внаслідок чого чітко виділена шийка й вінця (рис. 36; 6; рис. 52; 4).

Кухлі мають слабо конічну форму, звужуючись до денця (рис. 21; 8; рис. 38; 4, 5; рис. 52; 1; рис. 63; 5).

Черпаки мають округлий корпус, нахилені всередину або прямі вінця, пелельчасту ручку (рис. 33; 5; рис. 35; 2; рис. 39; 8; рис. 52; 8).

До *дрібних форм* належить уламок тонкостінної посудини з поселення Дубно-Звірогосподарство (рис. 47; 10) та уламок посудини з потовщеним вінцем із поселення Івання-1 (рис. 60; 3).

Багату орнаментацию стжижовської кераміки можна розділити, насамперед, на рельєфну та відтиснену. До рельєфної належать тонкі, ледве виступаючи з тіла посудини валики, розташовані переважно на горлі, але часом і на стінках (рис. 13; 9; рис. 17; 1,6; рис. 33; 5-6; рис. 38; 2-3,7; рис. 48; 6-7; рис. 52; 8; рис. 57; 5-6; рис. 61; 6; рис. 62; 4-5, 7; рис. 63; 5,7,9; рис. 65; 4-5; рис. 69; 1; рис. 73; 1, 4-5,10; рис. 74; 1,3,6). Досить чисельними є і рельєфні виступи, які, на відміну від межановицьких гудзів, плавно виходять із тіла посудини, менші за розмірами, плескаті або округлі та можуть знаходитись у різних місцях, хоч перевага віддається верхній частині посудини (рис. 17; 5; рис. 34; 1; рис. 35; 2-3; рис. 36; 2,7,11; рис. 39; 4; рис. 48; 1; рис. 63; 2). Гудзи власне межановицького типу одиничні (рис. 35; 4). В одному випадку виявлено глухе вушко (рис. 69; 3).

Відтиснутий орнамент вирізняється надзвичайною розмаїтістю, умовно (враховуючи, що маємо лише уламки посудин) його можна розділити на простий та комбінований. До простого належать відбитки шнура і штампи:

- 1) одиничний горизонтальний шнур (рис. 52; 10; рис. 73; 6);
- 2) парний горизонтальний шнур (рис. 17; 4; рис. 37; 5; рис. 57; 8, 13; рис. 61; 3);
- 3) вертикальний шнур (рис. 20; 4; рис. 34; 3; рис. 52; 2,12);
- 4) косий шнур (рис. 21; 4; рис. 69; 12);
- 5) вертикальний шнуровий зигзаг (рис. 48; 6; рис. 74; 7);
- 6) короткий вертикальний або косий шнуровий штамп (рис. 17; 12; рис. 34; 4; рис. 36; 2; рис. 37; 9; рис. 39; 2; рис. 52; 3,6);

рис. 57; 9; рис. 60; 2; рис. 61; 6; рис. 62; 9, 12; рис. 63; 8; рис. 65; 3; рис. 69; 3; 10; рис. 73; 10; рис. 74; 5);

7) зернистий штамп (рис. 17; 5; рис. 36; 4, 12; рис. 39; 1; рис. 57; 6, 11–12; рис. 62; 4, 6; рис. 63; 1);

8) продовгувато-зернистий штамп (рис. 36; 6; рис. 37; 11);

9) округлий штамп (рис. 34; 4; рис. 36; 5, 9, 11; рис. 37; 2; рис. 38; 2; рис. 69; 2; рис. 73; 4);

10) півокруглий штамп (рис. 38; 4);

11) трикутний штамп (рис. 37; 8, 9);

12) серцевидний штамп (рис. 37; 3);

13) місяцевидний штамп (рис. 63; 9);

14) штампи нерівної, випаркової форми (рис. 21; 14; рис. 37; 14; рис. 57; 7);

15) косі лінії (рис. 47; 10).

Серед кераміки СК трапляється і неорнаментований посуд (рис. 21; 2, 8; рис. 36; 7; рис. 37; 4; рис. 39; 5; рис. 47; 1; рис. 52; 4, 7–8, 11; рис. 57; 1–3; рис. 60; 1, 3, 10; рис. 62; 10; рис. 69; 9; рис. 74; 2), але його порівняно небагато, переважають оздоблені вироби, особливо, якщо врахувати, що на деяких уламках орнаментовані частини не збереглися. Дуже багато посуду, прикрашеного комбінованим орнаментом, в якому поєднані дві-три прості системи. Оздоблено часто не тільки зовнішню стінку, але й зріз вінця, іноді внутрішню частину шийки. Виявлено наступні типи комбінованого орнаменту:

1) горизонтальний, вертикальний шнур і квадратний штамп (рис. 36; 7);

2) горизонтальний шнур і вертикальний або косий шнуровий штамп (рис. 13; 8–9; рис. 33; 6; рис. 34; 1; рис. 36; 10; рис. 39; 3; рис. 47; 5; рис. 48; 4; рис. 52; 1; рис. 57; 4–5; рис. 63; 4; рис. 73; 5, 7, 11);

3) горизонтальний і косий шнур (рис. 39; 7);

4) горизонтальний і вертикальний шнур (рис. 13; 2);

5) горизонтальний шнур і зернистий штамп (рис. 73; 8);

6) горизонтальний шнур і округлий штамп (рис. 74; 4)

7) вертикальний шнур і шнуровий штамп (рис. 17; 6; рис. 37; 7, 12; рис. 38; 5; рис. 47; 6);

8) косий шнур і шнуровий штамп (рис. 38; 7; рис. 47; 3; рис. 69; 1);

9) прямокутний і шнуровий штампи (рис. 39; 8; рис. 57; 10);

10) прямокутний і зернистий штампи (рис. 65; 6; рис. 74; 1);

11) трикутний і зернистий штампи (рис. 48; 7);

12) заглиблена лінія та прямокутний штамп (рис. 35; 1);

13) прямокутний або квадратний і трикутний або нерівний штампи в одній лінії (рис. 37; 1; рис. 73; 5);

14) складні шнурові комбінації та шнуровий штамп (рис. 62; 7).

Кількість комбінацій можна значно збільшити, якщо врахувати поєднання відтисненого і рельєфного орнаментів, детальніше розподілити типи шнурових орнаментів тощо. Незважаючи на загальну розмаїтість форм та орнаментів у кераміці СК, порівняно з межановицькою, в ній винятково рідко трапляються наслідування посуду МК і КБК, на відміну від чисельних запозичень від КБК у кераміці МК. Цікаво, що досить рідкісними є і наслідування в межановицькій кераміці стжижовських зразків. Можливо, це вказує на складність взаємовідносин між цими племенами або ж, не виключено, на різні прояви консерватизму, в одній культурі більше виражені в кераміці, в іншій — менше.

Кераміка КБК.

Зібрана на поселеннях Дубенщини кераміка КБК досить одноманітна за формами і технологією виготовлення. Зовнішній колір черепка світло-коричневий або світло-сірий, рідше жовтий або темно-сірий, зовсім рідко — білий або чорний. На зламі черепок тришаровий, випал добрий, кераміка переважно дуже міцна на злам, дзвінка. Дуже рідко трапляються екземпляри з поганим випалом — саме вони мають чорний колір. Поверхня посуду рівна, іноді піщаниста або мучниста на дотик. Внутрішня поверхня більшості посудин вкрита тонкими штрихами — слідами протирання посудини віхтем соломи.

На відміну від стжижовських розчосів, які здійснювалися по щойно виліпленій посудині, кераміка КБК протиралася після просушки, про що свідчить рідкість і мала товщина штрихів, схожих більше на подряпини, вони порушують сформовану поверхню посудини. В деяких випадках сліди розчосів є і на зовнішній поверхні посудин, іноді вони взагалі відсутні. В останніх випадках часто спостерігається згладжена або й лощена поверхня. Як доміш-

ка до глиняного тіста застосовувався дрібний пісок, іноді в поєднанні з дрібно розтертим шамотом. Як виняток трапляються дрібні зерна кременю, що очевидно є впливом середовища МК.

Провідною формою кераміки КБК є горщики біконоїчної форми з різким або плавним перегином. За формою верхньої частини їх можна поділити на три типи, кожен з яких окремо ділиться на варіанти за способом формування вінчика:

Тип 1 має дугасту шийку та слабо відігнуте назовні вінце:

— варіант А має просте вінце без додаткових елементів (рис. 18; 1; рис. 46; 10; рис. 47; 5; рис. 61; 7,9; рис. 70; 1);

— варіант Б має пригострений край вінця (рис. 10; 9);

— варіант В має заокруглене потовщене вінце (рис. 10; 3; рис. 18; 2,6; рис. 43; 10; рис. 45; 2);

— варіант Г має вінце у вигляді загостреного манжета на зовнішньому краї (рис. 10; 7, 10–11; рис. 18; 11; рис. 21; 1; рис. 43; 1; рис. 59; 2, 8; рис. 61; 8).

Тип 2 має пряму або слабо нахилену всередину шийку. Вінце пряме або відігнуте назовні. Перші чотири варіанти цього типу аналогічні попереднім:

— варіант А — просте вінце (рис. 45; 1,10,12; рис. 60; 5);

— варіант Б — пригострене (рис. 10; 8; рис. 45; 7);

— варіант В — заокруглене (рис. 43; 7);

— варіант Г — вінце манжетної форми (рис. 18; 11; рис. 21; 13; рис. 43; 8; рис. 59; 1,7,10; рис. 49; 8);

— варіант Д — вінце рівномірно потовщується (рис. 18; 7);

— варіант Е — вінце різко відхилене назовні, під прямим кутом (рис. 45; 9; рис. 53; 3, 5).

Тип 3 характерний різко нахиленою всередину шийкою. Єдиним варіантом вінця є манжетний. Виявлено всього два вінця цього типу на поселенні Дубно-Волиця (рис. 45; 3,4).

Деякі горщики мали ручки (рис. 43; 8; рис. 61; 9).

Миски відомі в трьох екземплярах, всі вони мають невеликі розміри і близькі за формою до мисок шнурових культур. Дві з них мають півсферичну форму (рис. 53; 1; рис. 64; 5), одна — конічну (рис. 70; 2).

Орнаментация посуду КБК з Дубенщини досить різноманітна, хоча переважно відповідає певним загальним нормам, всередині яких існують чисельні варіанти. Насамперед слід зауважити чітку зональність орнаментации, через що тут буде розглянуто окремо орнаменти різних частин посуду. Орнаментация посудин складається з валиків, заглиблених ліній та штампів, які, в свою чергу, можна поділити на різні типи. Валики бувають трикутними в січенні (рис. 10; 4,5,8), напівкруглими (рис. 10; 2,3), слабовираженими (рис. 18; 1), плескатими (рис. 10;6). Іноді поєднуються різні типи валиків (рис. 43; 2).

Різняться також спосіб розчленування валиків — пальцевими вдавненнями, відтисками нігтів, насічками, штампом. Чимало валиків не розчленовувалися. Формування валиків здійснювалось як витягуванням із тіла посудини, так і наліпом, останні іноді частково відлетіли від черепка. Трапляється й поєднання різних способів формування валиків на одному фрагменті. В свою чергу заглиблені лінії бувають широкими, значно заглибленими або тонкими, ледве прокресленими.

Значна частина посудин неорнаментована у верхній частині (рис. 10; 9–10; рис. 21; 1,13; рис. 43; 1,8; рис. 44; 5; рис. 45; 7; рис. 59; 8; рис. 70; 1). Очевидно, в цих випадках вся посудина була неорнаментована.

Орнаментация вінця і шийки:

1) одиничні валики на шийці:

а) розчленовані (рис. 10; 3; рис. 18; 6; рис. 45; 1–3; рис. 46; 10; рис. 59; 2; рис. 61; 8);

б) нерозчленовані (рис. 18; 7; рис. 43; 10; рис. 45; 10; рис. 48; 9);

2) розчленований валик (валики) і насічки по вінцю (рис. 10; 5; рис. 18; 1; рис. 45; 4, 12; рис. 59; 10);

3) насічки по валику та вінцю (рис. 18; 3; рис. 70; 8);

4) штамп по валику та вінцю (рис. 18; 2);

5) насічки по валику та пальцеві вдавнення по вінцю (рис. 53; 3);

6) розчленований валик та насічки по зрізу вінця (рис. 53; 1);

7) насічки по вінцю (рис. 53; 5; рис. 59; 7);

8) горизонтальні лінії на шийці (рис. 61; 8);

9) косі лінії та штамп по зрізу вінця (рис. 61; 9);

10) розчленований валик і штамп по вінцю (рис. 10; 8);

11) насічки або вдавлення по вінцю та лінійні комбінації на шийці (рис. 10; 7,11; рис. 43; 7);

12) вдавлення на вінці та нігтеві вдавлення на шийці (рис. 18; 11);

13) вдавлення або насічки по вінцю і трубковий штамп (рис. 18; 5; рис. 70; 2);

14) насічки по валику і вінцю, лінійні комбінації під валиком (рис. 45; 9);

15) нігтеві вдавлення на шийці (рис. 59; 1);

16) ряди штампів на шийці (рис. 60; 5);

17) насічки по вінцю, насічки і ламані лінії по тулубу (рис. 64; 5).

Орнаментация шийки (при втраченому вінці):

1) лінійні комбінації (рис. 18; 8; рис. 43; 6, 9; рис. 47; 9; рис. 53; 8);

2) розчленований валик і лінійні комбінації (рис. 33; 4; рис. 44; 9; рис. 61; 10; рис. 70; 7);

3) кілька валиків (рис. 47; 8);

4) нігтеві вдавлення (рис. 18; 12).

Орнаментация тулуба:

1) валики та лінійний орнамент (рис. 10; 2, 4, 6; рис. 18; 4, 9; рис. 21; 9; рис. 23; 2, 12; рис. 43; 2; рис. 44; 1-4, 6-10; рис. 48; 3; рис. 59; 3-6, 9,11; рис. 60; 4; рис. 70; 6, 9);

2) лінії (рис. 18; 10; рис. 33; 4; рис. 43; 4-5; рис. 44; 12; рис. 45; 5; рис. 48; 8; рис. 59; 12; рис. 61; 11; рис. 70; 3);

3) валики (рис. 22; 12; рис. 23; 13; рис. 43; 3; рис. 45; 8, 11; рис. 53; 2, 4-7; рис. 61; 12-13; рис. 64; 8);

4) лінія та овальні вдавлення (рис. 45; 6). Це оригінальний тип орнаменту, значно відмінний від інших;

5) лінії та штамп (рис. 59; 6).

Посуд КБК, знайдений на Дубенщині, має аналогії серед знахідок КБК на Львівщині [Бандрівський, 1997, с. 138-141] та на основній території поширення пам'яток КБК [Березанская, Оброщенко, Чередниченко, Шарафутдинова, 1986, с. 10, 25, 31-33; рис. 1, 2, 3]. Є однак і суттєва різниця — в матеріалах середньої течії р. Ікви не виявлено кераміки з орнаментом із заштрихованих трикутників, утворених валиками, характерних для КБК [Братченко, 1995, с. 452, рис. 122], натомість широко представ-

лений цей мотив, виконаний заглибленими лініями, а також інші варіанти лінійних комбінацій.

На кераміці КБК не помітно впливів місцевих шнурових культур, за винятком домішки товченого кременю в глиняному тісті окремих посудин, але і це явище рідкісне.

Кераміка змішаних культурних традицій.

Чимало уламків керамічного посуду, зібраних на досліджуваних поселеннях, містять елементи різних культурних традицій. Найбільшу кількість тут становлять фрагменти посудин, які за формою та орнаментациєю належать до КБК, але виготовлені з глиняного тіста, характерного для межановицької культури, колір та міцність також наближаються до кераміки МК. На деяких із цих посудин є характерні для КБК «сухі» розчеси (рис. 23; 1,11; рис. 42; 3; рис. 44; 11; рис. 46; 5; рис. 51; 3; рис. 58; 9; рис. 61; 2-5; рис. 64; 8,10; рис. 65; 7; рис. 71; 1-2). Таку кераміку знайдено на поселеннях Клюки-2, Семидуби-1, Дубно-Волиця, Тараканів-2, Дубно-Сурмичі-3, Панталія-2, М'ятин-1, Судобичі, Івання-4, М'ятин-4, Аршичин-2.

На поселенні Дубно-Волиця виявлено уламки посуду, виготовленого з межановицької глиняної маси, але зі стжижовською орнаментациєю (рис. 42; 1) та стжижовські наслідування межановицьких форм та орнаменту (рис. 42; 2, 5).

Наслідування орнаменту КБК на стжижовських посудинах відомі на поселеннях Дубно-Волиця (рис. 42; 4), Дубно-Палестина-1а (рис. 76; 5). Можливим наслідуванням стжижовської кераміки з глиняного тіста КБК є посудина з поселення Івання-1 (рис. 60; 5).

Уламок посудини з поселення Дубно-Звірогосподарство має риси трьох культур — характерні стжижовські розчеси поверхні та косий шнуровий орнамент, домішку товченого кременю в глиняному тісті, характерну для МК, та типовий розчленований валик КБК (рис. 47; 7).

Кераміка рідкісних типів, імпорту.

Серед кераміки КШК трапляються вироби, що за технологією виготовлення є оригінальними і, очевидно, не належать до СК або МК.

Насамперед слід відзначити невелику групу кераміки, виготовленої з якісного глиняного тіста з домішкою дрібного піску, що вирізняється дуже добрим випалом і міцністю. Колір сірий або коричневий. Посуд такого типу трапився на поселеннях Дубно-Волиця (рис. 40; 5), Панталія-2 (рис. 58; 1–2). Як особливість цієї кераміки слід відмітити переважно крупні відбитки шнура. За І. К. Свешніковим, домішка піску характерна для кераміки городецького етапу ГЗК [Свешников, 1990, с. 55]. Слід також зауважити, що зовнішній вигляд, домішка піску та незвичайна для КШК міцність черепка наближають цю кераміку до КБК, то ж не виключено, що фрагменти, які розглядаються, належать до наслідувань кераміки КШК з глиняного тіста КБК.

Іншою групою кераміки є кілька фрагментів посуду світлого кольору з домішкою піску в глиняному тісті, випал дуже поганий, черепок крихкий, легкий. Більшість уламків належить дрібним мисочкам та мископодібним кухликам. Один фрагмент походить із зруйнованого об'єкта з поселення Дубно-Волиця (рис. 33; 7), де наявна також кераміка МК, СК та КБК. Ще кілька знайдені на поселенні Аршичин-2 (рис. 6; 7,13–14). Походження цієї кераміки поки що невідоме.

Найбільш чисельною групою посуду є серія уламків виробів темно-сірого кольору, рідше чорного, з домішкою крупного піску та зерен слюди, жорстви в глиняному тісті. Така кераміка виявлена на поселеннях Дубно-Волиця (рис. 42; 8–10), Дубно-Сурмичі-3 (рис. 52; 5), Дубно-Звірогосподарство, Дубно-Сурмичі-2 (рис. 80; 6–7). Випал найчастіше поганий, однак трапляється і добрий. Різною буває й концентрація зерен слюди — від дуже густої та крупної до помірної та дрібної. Орнаментация значно відрізняється від місцевої, характерної для МК і СК. Окрім звичайного шнурового орнаменту (рис. 42; 11, трапляється різко заглиблена лінія (рис. 42; 12), прями та косі штрихи над шнуровим орнаментом (рис. 42; 8, 10), косий шнур (рис. 52; 5; рис. 80; 6). Шнуровим штампом вінця (рис. 42; 9), розчленований валик (рис. 80; 7). Рідкість вищеописаної кераміки і значна її відмінність від місцевої дозволяють припустити, що це імпорти, які потрапили на територію басейну середньої течії δ . Ікви внаслідок обміну товарами. Цим же можна пояснити, що найбільша кількість цієї кераміки

була знайдена на поселенні Дубно-Волиця з його яскраво вираженим ремісничим характером. Найближчими аналогіями є два уламки такої кераміки з поселення Костянець-Лиственщина на притоці р.Стубли, виявлені автором при огляді кар'єру та насипу кургану, однак і в басейні Стубли вони є одиночними. Локалізувати походження цієї кераміки поки що не можемо.

Ще одна група кераміки походить переважно з поселень Тартак-1 та Тартак-2. Це уламки переважно тонкостінних посудин сірого та коричневого кольору, які мають домішку піску, дрібного шамоту, іноді жорстви. Орнамент складається з тонких рисок, рядів округлого штампу, прямих і косих штрихів, ліній (рис. 2; 28, 32–34; рис. 83; 9). Трапляються орнаменти з відтисків шнура у вигляді заштрихованих трикутників, інших комбінацій (рис. 83; 4–5,10–11; рис. 89; 5, 6, 8).

Із-за сильної вивітреності цю кераміку часто важко відрізнити від місцевої шнурової, однак, достатньо виразні уламки мають аналогії в пам'ятках середньодніпровської культури [Артеменко, 1985, с. 366–367]. Кераміка СДК була виявлена на Рівненщині біля с. Осова Костопільського р-ну та поблизу м. Острога [Охріменко, 2005, с. 151]. Окрім чисельних уламків посуду, СДК з поселень на р. Тартачці слід відмітити одиночні знахідки цієї кераміки на поселеннях Тараканів-5 і Дубно-Волиця (рис. 17; 8–9; рис. 74; 8,10–11).

Пряслиця, інші вироби з кераміки.

Окрім посуду, найпоширенішими керамічними виробами є пряслиця. Найчастіше на поселеннях зустрічаються пряслиця, виточені з уламків посуду МК, в тому числі й на стжижовських поселеннях (рис. 5; 21; рис. 16; 14; рис. 21; 3; рис. 22; 9; рис. 23; 7–9; рис. 41; 2, 4–9; рис. 42; 6–7; рис. 47; 12; рис. 54; 12; рис. 63; 3; рис. 64; 11). Очевидно межановицьким черепкам віддавалася перевага через їх більшу міцність, ніж у кераміки СК. Винятком є поселення Аршичин-2, де два знайдені пряслиця виготовлені з черепків СК (рис. 69; 4–5). Відомо два пряслиця з кераміки КБК із поселень Дубно-Волиця і Панталія-2 (рис. 41; 3; рис. 56; 5). Знайдено кілька заготовок пряслиць, які вказують на черговість операцій по їх виготовленню (рис. 5; 20, 23; рис. 79; 9; рис. 80; 3). Спочатку з черепка виточувався диск, краї якого переважно доб-

ре зашліфовувалися, після чого посередині робився отвір за допомогою двостороннього свердління. Іноді свердло потрапляло на зернину кременю, тоді новий отвір починали з іншої сторони дещо збоку. При повторній наждачі заготовка викидалася. Пряслиця з черепків мають різні розміри — діаметр 30–75 мм, товщину — 4–10 мм. В деяких випадках пряслиця виготовляли з денця посудини.

Менш поширеними були пряслиця, виліплені з тої ж глиняної маси, що і посуд. З поселення Дубно-Волиця походять два пряслиця. Перше з них має сплющено-кулясту форму і відповідає глиняному тісту СК (рис. 41; 1). Друге орнаментоване косими насічками по краю, виготовлене з глиняного тіста КБК (рис. 43; 11). Близьке пряслице відоме зі спільного поселення СК-КБК Переведів [Свешников, 1990, с. 76, рис. 20; 14].

З поселення Тараканів-5 відомі два біконічні пряслиця МК (рис. 15; 3–40), в одного з яких отвір проколото квадратним у січенні стержнем (мідним шилом — ?), ще одне походить із поселення Дубно-Палестина-2 (рис. 78; 8). Пряслице дещо складнішої форми знайдене не поселенні Дубно-Сурмичі-3 (рис. 50; 10). Біконічні пряслиця відомі з поселень КШК на р. Стублі (Княгинине, Заруддя-3). Тут же відомі і пряслиця з черепків (Заруддя-3, Варковичі-3).

Окрім пряслиць, із кераміки виготовлялися й інші вироби. На кількох поселеннях знайдені невеликі диски, виточені з межановицької кераміки (рис. 5, 22, 24; рис. 73; 2, 3). Більші з них, можливо, були виготовлені як заготовки маленьких пряслиць, але менші диски, мабуть, мали іншу функцію. Мабуть, це фішки для гри або ритуальних дій, гадання. Відомо два уламки крупних дисків неясного призначення, виточених із кераміки СК (рис. 52; 9; рис. 78; 4). Розмірами вони перевершували найбільші пряслиця.

З кераміки КБК було виточено виріб чотирикутної форми з виступом на одній стороні (рис. 10; 1), знайдений на поселенні Тартак-1. На поселенні Тартак-2 знайдено уламок подібного виробу. Можливо, це імітація антропоморфної стели зі степових курганів, добре відомих носіям КБК на їхній батьківщині — інше глумачення цим фігуркам дати важко. На поселенні Дубно-Во-

лиця знайдено глиняну намистину (рис. 74; 16), виготовлену зі звичайної глини без домішок і слабо випалену. Належність її до СК є сумнівною, з огляду на її підйомне походження, хоч цю знахідку було виявлено в місці концентрації крем'яних майстерень СК.

Обробка кременю. Кременеобробні інструменти.

Сліди обробки кременю виявляються при поверхневому огляді практично всіх поселень Дубенщини, в багатьох випадках пов'язані з цим процесом знахідки становлять основну кількість виявлених артефактів. Інструменти для обробки кременю та виготовлення знарядь поділяються на відбійники, ретушери, відтискувачі, на ковальні та шліфувальні й полірувальні плити.

Відбійники призначалися для розщеплення крем'яних валунів, відколювання відщепів, початкової обробки заготовок, нанесення крутої ретуші. Найчастіше трапляються крем'яні та кам'яні екземпляри, які тяжіють до кулястої форми, діаметром 30–100 міліметрів. Поверхня їх вкрита великою кількістю вибоїн.

Деякі дослідники вважають такі знаряддя боласами або працюючими каменями, однак, трапляються знаряддя з аналогічним спрацюванням продовгуватої або нерівної форми (рис. 7; 11), іноді пальцевидні. З поселення Івання-1 відомий молотковидний відбійник, для чого було використано природну форму крем'яної конкреції з «ручкою». З поселення М'ятин-4 походить овальний двосторонній масивний відбійник на моренному валуні.

Ретушери мають різноманітну форму (рис. 2; 27; рис. 19; 4; рис. 64; 3), часто двобічну оббивку, або як ретушери використані невідлі заготовки дротиків. Подібне використання зламанних вістер дротиків відоме і в тшинецькій культурі. До останньої очевидно слід відносити кам'яні та крем'яні дисковидні ретушери; за габаритами наближені до відбійників (рис. 56; 2). Такі ретушери не виявлено на майстернях КШК, натомість вони відомі з поселення ТКК Липа-Десятини, де матеріалів КШК не виявлено. Призначенням ретушерів була більш тонка обробка заготовок, сколювання невеликих відщепів, очевидно і виготовлення знарядь на відщепах.

Відтискувачі (віджимники) призначалися для остаточної доводки без знарядь, ліквідації нерівності ріжучого краю, нанесення пригострюючої пласкої ретуші, виготовлення наконечників стріл. Серія відтискувачів із поселення Панталія-2 є відщепами із дуже загладженими від роботи краями. Відтискувач із поселення Дубно-Вигнанка має стержневидну із аналогічним спрацюванням (рис. 54; 4).

Втім належність цих знарядь до КШК також є сумнівною — таких знарядь не виявлено безпосередньо на крем'яних майстернях КШК за винятком локалізованого місця роботи майстра по виготовленню наконечників стріл на поселенні Тартак-2, де знайдено подібний відтискувач. Натомість на поселенні Дубно-Волиця в «лінзі» виходу на поверхню майстерні СК виявлено кістяний відтискувач, який складається із пустотілої кістяної рукояті та вставного трикутного робочого стержня (рис. 5; 1). Очевидно, майстри-кременярі КШК застосовували саме такі зручні в користуванні знаряддя.

Наковальні виготовлені переважно з уламків кам'яних свердлених сокир. Подібні вироби виявив І. К. Свешников на поселенні біля с. Городок Рівненської обл. [Свешников, 1969, с. 119]. Значна кількість цих виробів знайдена на поселенні Дубно-Волиця, інших пам'ятках Дубенщини (рис. 54; 2; рис. 89; 1). Досить частими є випадки забитості, характерної для ковалень на обушках цілих кам'яних сокир. Очевидно, ці сокири використовувались як похідні на ковальні під час мисливських, військових експедицій, мабуть, для виготовлення та ремонту крем'яних знарядь і зброї. В деяких випадках від цієї роботи на обушках сокир утворилися значні заглиблення (рис. 82; 2). Трапилося також кілька крем'яних сокир із значною забитістю на одній чи двох бічних сторонах (рис. 70; 12). Наковальнею служив і диско-видний ретушер із зеленого дрібнозернистого мінералу з поселення Аршичин-4, деякі інші пласкі уламки каменю, фрагменти зернотерток.

Шліфувальні та полірувальні плити часто трапляються на крем'яних майстернях КШК. Вони виготовлені з різних порід каменю, мають увігнуту і відполіровану робочу поверхню. Трап-

ляються великі масивні плити та плитки малого розміру (рис. 24; 1; рис. 56; 1). Застосовувалися ці знаряддя для шліфовки та полірування лез крем'яних сокир, поверхні кам'яних свердених сокир, очевидно і для обробки знарядь із кістки, дерева, уламків посуду.

Спостереження, проведені на майстернях і поселеннях, та експерименти з крем'яною сировиною, методами її обробки, дозволяють відтворити цикл обробки кременю від його добування до готових виробів. Для виготовлення знарядь застосовувався високоякісний волинський кремій чорного та сірого кольору. Крем'яні ресурси Дубенщини досить значні та різноманітні. На сьогодні відкритими є родовища кременю біля сіл Білогородка, Івання та Липа, де він трапляється у вигляді масивних жовен, рідше плиток. Біля кожного з цих родовищ знаходиться поселення КШК із слідами кременеобробки. Кремій залягає в шарах крейди або ж у лесі та сучасному ґрунті (Липа).

Крім того, в багатьох місцях спостерігаються величезні розсипи перевідкладеного кременю, поколотоного морозом у давнину. Із-за вивітріюваності цей кремій має гірші технічні властивості, однак, через його легкодоступність використовувався носіями КШК для виробництва знарядь, хоч перевага надавалася все ж кременю з родовищ, який найкраще піддавався обробці. Добування кременю проводилось, очевидно, переважно відкритим способом, при потребі — в невеликих шахтах, подібних виявленим біля с. Городок [Свешников, 1969, с. 114–121]. Ще одна порода кременю, шоколадного кольору, виходи якої на поверхню є біля сіл Гірники та Липа, не використовувалася давнім населенням, мабуть, через погану якість.

Після доставки на поселення жовна оббивалися важкими відбійниками для сколювання виступів та підготовки до важливого технологічного процесу, яким було сколювання відщеп-протозаготовки. Цей відщеп повинен був мати певні пропорції та бути рівним, тож вимагалася підготовка ядрища до зняття цього сколу. Отримавши потрібний відщеп, його піддавали грубій двосторонній оббивці відбійником, надаючи заготовці трикутну форму. До цього моменту серпи та сокири-тесла виготовлялися за однією схемою, з такої заготовки можна було сформувати як

сокиру, так і серп або вістря списа чи дротика. В наступній фазі обробки майстер ударами дрібнішого відбійника або ретушера продовжував обколювати заготовку, потоншуючи її та надаючи форми майбутнього знаряддя (рис. 32).

При роботі заготовка трималась у руці, але при потребі очевидно впиралася в наковальню. Остаточна доводка серпа та наконечника проводилася за допомогою дрібного ретушера та відтискувача, сокиру після цього ще шліфували на кам'яній плиті. Зазвичай шліфувалося лише лезо, рідше — значна площа поверхні сокири.

Значно цінувався доброякісний плитковий кремій, оскільки з плитки потрібних пропорцій можна було одразу виготовити знаряддя. З таких плиток були виготовлені сокири з Аршичина-1, Аршичина-2 (остання невдало), кинджал із р. Повчанки, деякі серпи і наконечники.

Сокири крупних розмірів виготовлялися одразу з жовен зручної форми, минаючи стадію відщепи-протозаготовки, який для виробів такої величини і масивності отримати навряд чи було можливо.

При обробці відбійником заготовки часто ламалися, такі уламки виявлено на всіх поселеннях КШК, на розораній поверхні поселення Дубно-Волиця візуально фіксуються їх тисячі. Однією з причин невдачі майстра часто була занадто велика товщина заготовки, що не дозволяло сколювати відщепи. На деяких заготовках відмічено спроби ліквідувати зайву товщину сильними ударами по краях. Після багатьох невдалих спроб заготовка викидалася. Трапляються випадки браку із-за глибокого проникнення патини (заготовка починала кришитися), різкої зміни структури мінералу, іншорідних включень. Робота відтискувачем теж призводила до браку — іноді майже готовий серп розламувався.

На поселенні Дубно-Волиця в «лінзі» крем'яної майстерні серед відходів знайдено готовий загострений серп із незначною щербиною на лезі. Очевидно, зробивши в останній момент помилку, майстер викинув серп в купу відщепів, хоч на інших поселеннях користувалися серпами значно гіршої якості, ніж цей екземпляр. Безсумнівно, робота майстра, який виготовляв продукцію на обмін у великих кількостях, вимагала значних на-

виків та уміння, і він мусив дбати про свій авторитет, чим і пояснюється відбраковка волицького екземпляра. Натомість при індивідуальному виробництві для своїх потреб траплялися неякісно виготовлені знаряддя.

Прикладом немасштабного, індивідуального виробництва є об'єкти поселення Хрінники-Високий Берег, де кількість виявлених відходів незначна, заготовки ж одиничні [Козак, Ткач, 2002, с. 131–132]. На поселеннях-майстернях часто трапляються мініатюрні серпики, які могли бути виготовлені дітьми майстрів у процесі навчання (рис. 73; 4,5), коли їм ще не довіряли заготовок «справжніх» розмірів, доки вони не здобували необхідних навиків.

Найбільш складним у виготовленні, а отже і цінним був серп, асиметрична форма якого ускладнювала роботу із заготовкою. Саме з серпів складаються обидва скарби волицьких майстрів. До Страклівського скарбу входило близько 30 серпів [Свешніков, 1990, с. 70]. Волицький скарб 2003 р., за даними автора, складався з 51 серпа, ще кілька було розбито при добуванні, отже, всього було близько 55 серпів. Про обставини заховання цих скарбів можна нині лише гадати, відповідь можуть дати лише широко-масштабні розкопки Волицького поселення. Для обміну виготовлялись і сокири, але в меншій кількості. За свою продукцію кременярі отримували, мабуть, досить широкий спектр продукції, серед якої могли бути вироби з металу та каменю.

Виготовленням крем'яних наконечників списів і дротиків на крем'яних майстернях Дубенщини майже не займалися, за винятком поселення Аршичин-2, де виявлено сліди виробництва цих знарядь (рис. 68; 3–8; рис. 77; 1). Місце роботи майстра з виготовлення крем'яних наконечників стріл виявлено на поселенні Тартак-2. Тут на невеликій площі виявлено крем'яні плитки зі слідами зняття з них невеликих трикутних відщепів, невеликий нуклеус, із якого знімалися такі ж відщепи (рис. 2; 26), відтискувач, ретушер (рис. 2; 27), самі відщепи-заготовки (рис. 2; 1, 2), незакінчені вістря (рис. 2; 3–10, 12), зламані при виготовленні (рис. 2; 11, 13–22), готові вироби (рис. 11).

Виготовлення виробів на відщепі було індивідуальною справою. Для цього використовувалися відходи виробництва двобіч-

них знарядь, іноді відщепи сколювалися спеціально. Цінувалися первинні відщепи з кіркою, особливо їх вживали для виготовлення ножів — відсутність граней на спинці, мабуть, полегшувала роботу такими знаряддями.

Землеробські знаряддя.

Серед виявлених на поселеннях КШК знарядь, що були інструментами землеробів, переважають серпи, особливо якщо згадати два вищезгадані скарби серпів. Багато крем'яних серпів випадково виявляється щороку під час оранки, однак, лише невелика частина таких знахідок фіксується археологами. Кілька серпів знайдено під час обстежень поселень КШК. Ножевидні серпи виконані в техніці двосторонньої оббивки та плаского ретушування. Леза та спинки підточені дрібною ретушшю. П'ятка такого серпа зазвичай є його найширшим місцем. За її формою серпи можна поділити на два підтипи:

Підтип 1 має значно виступаючу, розширену п'ятку (рис. 22; 1; рис. 49; 1; рис. 70; 10).

Підтип 2 має рівномірний перехід від леза до п'ятки, без різкого виступу (рис. 13; 3–5; рис. 14; 2; рис. 20; 5; рис. 64; 9; рис. 71; 5; рис. 72; 1–5; рис. 79; 7).

Серпи другого підтипу значно переважають на поселеннях Дубенщини, саме їх виготовляли в майстернях поселення Дубно-Волиця і з них склалися скарби. Серпи обох підтипів трапляються на одних пам'ятках (Аршичин-2, Сурмичі-3). Якщо розглянути окремо межановицькі пам'ятки, то тут виявлені серпи як першого підтипу (Заболоття-2), так і другого (Тараканів-4). Ця ситуація відрізняється від спостереженої польськими дослідниками, які виділили серпи межановицького і стжижовського типів [Bargiel, Libera, Panasiewicz, с. 240].

Очевидно, функціональне значення виступу на п'ятці пов'язане з кріпленням серпа в рукоятці — серпи першого підтипу мають заповнювальну частину під прямим кутом до леза і паралельно п'ятці, в серпів другого підтипу заповнювальна розташована під кутом [Ткач, 2005, с. 163]. Враховуючи масове виготовлення серпів, можна стверджувати, що населення КШК, а, можливо, й інших культур, мало велику потребу в цих виробках.

За даними І. К. Свешнікова, в ГЗК продовжували існувати вкладні серпів [Свешников, 1990, с. 66]. На Дубенщині не виявлено знарядь такого типу, які з впевненістю можна було б віднести до КШК. Не виключено, що це так звані вкладні «з обструганою спинкою» (рис. 56; 3), виявлені на поселеннях Тараканів-5 та Панталія-2. Однак багат шаровість поселень не дає можливості впевнено визначити належність цих вкладнів, як і чисельних кам'яних зернотерок та розтирачів, знайдених на багатьох пам'ятках. З більшою певністю до КШК можна віднести два розтирачі, виготовлені з уламків кам'яних свердлярних сокир (рис. 25; 6; рис. 65; 15).

Деревообробні інструменти з кременю.

До деревообробних інструментів належать сокири, сокири-тесла, тесла та стамески, а також деякі із знарядь на відщепі, що могли використовуватись як для обробки дерева, так і інших матеріалів.

Сокири мають значні розміри, дещо вигнуту форму та товщину не менше 15 мм (рис. 28; 1; рис. 67; 1; рис. 70; 12; рис. 79; 1). Трапляються вони рідше, ніж сокири-тесла, переважно у вигляді уламків. Це можна пояснити тим, що після поломки їх використовували як сировину для виготовлення інших знарядь, найчастіше сокир меншого розміру. Лезо сокир зашлифоване, часто дуже добре відполіроване. Найбільший екземпляр цілої сокири, випадково знайдений на т. Ліпошній біля с. Тростянець має розміри 200x90x40 мм, лезо його не має слідів шліфовки. Розміри менших сокир 100–125x40–60x17–25 міліметрів. У перерізі сокири мають форму овалу або товстої лінзи, лише на поселенні Тартак-2 зібрано уламки повністю шліфованих сокир, чотирикутних у перетині.

При поломці сокири намагалися відремонтувати: так в екземплярі з поселення Дубно-Вигнанка внаслідок невеликого удару скололася частина леза, внаслідок чого відколовся повздовжній відщеп аж до п'ятки. Майстер злегка підправив лезо дрібними сколами і повторно зашлифував сокиру, після чого вона використовувалася до наступної поломки. Призначенням сокири була валка крупних дерев, розколювання та поперечне розрубання колод.

Сокири-тесла зустрічаються набагато частіше, ніж сокири, вони відомі із всіх пам'яток, нерідко в значній кількості. Це переважно симетричні вироби трикутної або трапецієвидної форми. Остання форма утворювалася в результаті зламу тонкої п'ятки, що траплялося дуже часто, однак після невеликого ремонту, або й без нього, знаряддя продовжували використовувати (рис. 46; 3). Знахідки цілих виробів нечасті, переважно трапляються пошкоджені, зі слідами ремонту, перероблені в інші інструменти. Лезо більшості сокир-тесел добре зашліфоване, але іноді зустрічаються вироби без шліфовки.

За довжиною їх можна поділити на великі — 150–100 мм (рис. 20; 7; рис. 28; 2, 4; рис. 54; 3; рис. 66; 5; рис. 71; 6, рис. 75; 6,7), середні — 100–70 мм (рис. 14; 1; рис. 21; 12; рис. 28; 3, 5, 6; рис. 46; 1; рис. 48; 10; рис. 75; 1,2,4,5) та дрібні — 70–50 мм (рис. 28; 7; рис. 46; 3). Втім, на робочі характеристики такого знаряддя впливали й такі параметри як ширина і товщина. Під час експлуатації виріб міг кілька разів ремонтуватися, із-за чого його розміри зменшувалися. Використовувалися сокири-тесла для зрубання невеликих дерев, кущів, обробки дерева, виготовлення дерев'яних виробів, човнів.

Тесла доволі рідкісні. Вони мають вужчі пропорції, ніж сокири-тесла (рис. 64; 4; рис. 75; 3), підпрямокутну форму. Рідкість їх виготовлення пояснюється широким вжитком дрібних сокир-тесел.

Стамески відомі в двох екземплярах на пам'ятках Тараканів-5 та Дубно-Палестина 1а (рис. 19; 8; рис. 76; 1). Лезо їх заточене під гострим кутом, має сліди спрацювання. Ще один екземпляр на пластині, поєднаний із скребком, походить із поселення Тартак-2 (рис. 4; 9). Невелика кількість виявлених стамесок може пояснюватись тим, що як стамески використовували спрацьовані сокири-тесла, підправлені ретушлю на один бік (рис. 46; 2), а також тим, що частина їх ще не виділена із великої кількості знарядь на відщепях.

Знаряддя різного призначення.

Скребки виготовлені на відщепях, переважно кінцеві, хоч ретуш часто заходить і на бічні сторони відщепи (рис. 3; 1–4, 7–9;

рис. 4; 2, 4, 7; рис. 7; 5; рис. 2–4, 6, 9, 11; рис. 20; 6; рис. 22; 2; рис. 26; 5; рис. 55; 6; рис. 67; 2; рис. 76; 2). Рідше трапляються бічні скребки (рис. 26; 2; рис. 46; 9). Часто вони виконані недбало, однак трапляються екземпляри правильних обрисів, перероблені з ножів (рис. 3; 10). Широко розповсюджена думка про скребки, як знаряддя для обробки шкір, проте, вони могли мати й інше застосування. На око можна розрізнити два типи спрацювання леза скребоків — загладження (очевидно, при роботі з шкірою) і викришення — від роботи з твердими матеріалами (дерево, кістка — ?).

Скобелями зазвичай називають знаряддя з увігнутих робочим краєм. Такі вироби, дуже різноманітні, трапляються в великій кількості на поселеннях КШК (рис. 7; 2, 4; рис. 30; рис. 31; 3, 4; рис. 55; 8). Серед них є як дуже великі і масивні вироби (рис. 30; 1), так і дрібні (рис. 12; 8). Різняться і кривизна леза — від незначної (рис. 31; 3) до напівкруглої робочої частини (рис. 31; 4). Останній тип призначався для обробки круглих в січенні стержнів.

Свердла трапляються різних розмірів і форми. Виготовлялися вони на відщепях та уламках заготовок, іноді як свердлом користувалися відщепом зручної форми без додаткового ретушування леза (рис. 7; 6), однак, в більшості випадків робоча частина старанно сформована у вигляді тонкого жала (рис. 12; 7; рис. 19; 5, 6, 9; рис. 26; 3, 4, 7, 8; рис. 49; 5; рис. 54; 8, 10; рис. 55; 2). Ця категорія знарядь досить різноманітна — від крупних, масивних свердел до дрібних, з дуже тонкими жалами, що скоріше використовувалися як проколки. Жало, в свою чергу, могло бути довгим чи коротким. Ретуш наносилася з одного боку (рис. 26; 4), з обох (рис. 54; 8) або по колу. Частина свердел використовувалася з дерев'яними або кістяними рукоятками, інші цілком могли утримуватись під час роботи рукою (рис. 55; 2). Особливо крупні свердла, мабуть, потребували масивної горизонтальної рукоятки (рис. 26; 7, 8).

Ріжучі знаряддя.

Серед виробів на відщепях, переважно з вторинною обробкою можна виділити ножі та різакі.

Ножі виготовлені переважно на спеціально сколотих відщепках, іноді на випадкових відщепках зручної форми.

До *першого типу* ножів належать вироби чотирикутної форми або близької до неї (рис. 4; 10; рис. 7; 1, 3; рис. 19; 2–3, 7; рис. 27; 1, 3, 4; рис. 31; 2; рис. 66; 4; рис. 78; 3; рис. 79; 2, 4, 5). Цей тип ножів був найбільш поширеним, очевидно спочатку вони використовувалися без ретуші, яку наносили пізніше, підточуючи лезо. Подібної форми ніж знайдено на підлозі споруди 1 поселення Хрінники-Високий Берег [Козак, Ткач, 2002, с. 131].

Другим типом ножів є обушкові, виготовлені на трикутних в січенні відщепках із природною або спеціально сколотою спинкою-обушком (рис. 27; 2). Ці вироби трапляються значно рідше, ніж ножі першого типу і мають значне спрацювання леза. Очевидно, вони застосовувалися для роботи з твердими матеріалами.

До *третього типу* належать ножі неправильної форми, з лезами, що лежать під кутом одне до одного, іноді стикаючись (рис. 12; 1; рис. 26; 6). Ці вироби також трапляються нечасто, іноді вони мають притуплені ретушню частини для зручного утримування в руці.

Четвертим типом, також дуже рідкісним, є трикутні ножі (рис. 3; 5; 10). Ножі такої форми були широко розповсюджені в енеоліті [Пелецишин, 1998, с. 90; Пелецишин, 2004, с. 71–74].

Ще одним видом ріжучого знаряддя є *різачки* на відщепках. Від ножів вони відрізняються коротким і дуже гострим лезом (рис. 55; 7), зазвичай розміщеним на кінці відщепки. Можливо, цими виробами наносили різьблений орнамент по дереву чи кістці.

Окремо слід згадати виявлене на межановицькому поселенні Тараканів-4 серповидне знаряддя розмірами 141x92 мм (рис. 14; 8). Для роботи вживалося не тільки добре загострене лезо, а й теж пригострена спинка, про останнє свідчить робоче замощення на ній.

«Пилочки» відрізняються від ножів характером робочого леза — воно нерівне, із зубцями, спрацьоване від роботи по твердому матеріалу, із-за чого частина зубців викришилась. В обох відомих екземплярів спинка спеціально притуплена ретушню (рис. 19; 1; рис. 55; 1).

Комбіновані знаряддя, повторне використання, переробка знарядь.

Немало знарядь на відщепках мають кілька робочих лез, які могли існувати як одночасно, так і по чергово. Серед цих виробів вдалося визначити ножі-скребки (рис. 26; 1; рис. 46; 9), ножі-скобелі (рис. 7; 2; рис. 30; 2; рис. 31; 1), скребок-проколка (рис. 61; 14), скребок-скобель (рис. 64; 1). Не всі знаряддя можна визначити візуально, вони віднесені до категорії відщепів із ретушню (рис. 55; 4, 8). Також відомі скребок-стамеска (рис. 4; 9), скребок-ніж-скобель (рис. 7; 7).

Ряд знарядь були перероблені з інших виробів після поломки останніх. Це стамески, виготовлені з сокир, серпи, перероблені з сокир (рис. 13; 5; рис. 70; 10), ретушер із заготовки вістря дротика (рис. 64; 3), скребок із затупленого ножа (рис. 3; 10), вістря дротиків, виготовлені з серпів (рис. 29; 4), скобелі на зламанних серпах (рис. 72; 6).

Зброя.

Озброєння КШК, виготовлене з кременю, каменю і металу, завжди привертало увагу дослідників, останнім часом з'явилось кілька публікацій на цю тему [Клочко, 2001, с. 241–257; Охріменко, Маркус, Ткач, 2005, с. 346–363; Михальчишин, Маркус, Охріменко, 2005, с. 364–385]. На території Дубенщини нещодавно було знайдено чимало зразків озброєння КШК, однак, багато їх потрапило в приватні колекції, було депаспортизовано. Це кам'яні свердлені сокири, крем'яні кинджали, вістря списів, дротиків та стріл, кістяне вістря стріли.

Вістря стріл знайдені у великій кількості. Найбільше їх знайдено на поселенні Тартак-2, з інших пам'яток походить по кілька виробів, іноді по 1–2 екземпляри. Наконечники належать до різних типів.

1. *Трикутні вістря з рівною основою* є одними з найбільш поширених, трапляються наконечники у формі рівнобедрених та рівносторонніх трикутників (рис. 5; 13, 17, 18; рис. 11; 5, 6, 8–23, 54; рис. 46; 8; рис. 49; 6; рис. 54; 9; рис. 56; 6; рис. 60; 9; рис. 70; 4, 5; рис. 77; 11). Це I тип вістрів стріл за В. Клочком [Клочко, 2001, с. 241].

2. *Трикутні вістря з випуклою основою* зустрічаються рідше (рис. 5; 12, 14, 19; рис. 11; 1–4; рис. 14; 9; рис. 77; 8).

3. *Трикутні вістря з увігнутою основою* В. Ключко ділить на три підтипи [Там же, с. 241]. Знайдено наконечники всіх підтипів — «пізньотрипільського» (рис. 11; 27–35, 39–43, 48–50, 53, 55), «давньоамногс» (рис. 11; 36, 37, 44–47, 51, 52, 56, 64), «ранньокатакомбного» (рис. 11; 57–63).

4. *Листоподібні вістря з аркоподібною виїмкою в основі*, відомі як тип «межановиця» [Там же, с. 241, 243], трапилися на кількох поселеннях (рис. 7; 9; рис. 11; 38; 65–69).

Як оригінальні та нестандартні вістря можна назвати одношипне (рис. 7; 8), трикутне з гачком (рис. 11; 25), асиметричне (рис. 11; 240), із черешкоподібним виступом (рис. 29; 8), ромбічні, з випадкових уламків і відщепів (рис. 54; 5; рис. 67; 7; рис. 77; 4). Часто трапляються незакінчені та зламані заготовки (рис. 2; 3–25, 29–31; рис. 22; 10, 11; рис. 29; 9; рис. 49; 3, 4; рис. 56; 7; рис. 66; 7).

До важливих характеристик крем'яних наконечників стріл належать їх розміри та масивність, характер лез, пропорції. Більш витягнуті та вузькі вістря мали більшу проникаючу здатність, широкі й товсті — більшу зупиняючу дію. Виділяються групи великих, важких наконечників довжиною 30–45 мм і дуже малих — 10–15 мм, що мусило бути викликане специфікою їх призначення, наприклад, полюванням на різних за розмірами тварин, матеріалом древка. Вістря з шипованими лезами (рис. 5; 15; рис. 11; 31, 69) очевидно призначалися тільки для військових дій, як і вістря з виступаючими шипами.

Відрізняються вістря стріл і якістю виготовлення — серед них є виготовлені в техніці двобічного плаского та струменистого ретушування чудові екземпляри (рис. 5; 13; рис. 11; 18–22, 27–30, 49, 65, 67) і вироби, сформовані крайовою ретушшю з одного або двох боків (рис. 11; 1, 8, 9, 32–36, 39–44). Трапляються і дуже недбало виготовлені екземпляри (рис. 11, 4, 23, 38; рис. 14; 9). Якість виготовлення очевидно залежала від особистих здібностей майстра. На деяких наконечниках помітні сколи, що утворилися від удару в тверду перепону (рис. 77; 11). В одно-

му випадку наконечник після такого пошкодження був відремонтований нанесенням ретуші (рис. 5; 17) і міг використовуватися далі.

Єдиним кістяним екземпляром є черешковий наконечник із межановицького поселення Тараканів-4 (рис. 5; 10). Подібний виріб відомий з поселення Хрінники-Високий Берег [Козак, Ткач, 2002, с. 132].

Наконечники списів виготовлені з якісного волинського кременю. Вони мають значні розміри і є вістрями колючої зброї. В. Ключко відніс відомі екземпляри з Торчина й Озліїва до наконечників дротиків, хоч довжина їх близько 160 мм при найбільшій ширині відповідно 44 та 68 мм [Ключко, 2001, с. 242, 243, рис. 1; 28, 29]. Подібні вістря часто випадково знаходять при земляних та сільськогосподарських роботах на Дубенщині та Млинівщині, але більшість їх депаспортизована. Місце знахідки одного з них вдалося виявити — це поселення Аршигин-2 (рис. 77; 1). Тут же виявлено сліди майстерні по виготовленню вістер списів і дротиків (рис. 69; 3–8). Значно частіше на поселеннях трапляються обламані черешки, іноді з частиною вістря (рис. 49; 9; рис. 68; 3; рис. 71; 7), що свідчить про часту поломку цієї зброї, після чого древка приносились на поселення з метою заміни вістря. Розміри вістря з Аршичина 164x49x12 мм.

Вістря дротиків належать до кількох типів. Перший з них — черешкові листовидні, які є фактично зменшеними копіями наконечників списів (рис. 7; 10; рис. 29; 3; рис. 49; 10; рис. 54; 11; рис. 66; 6; рис. 68; 5, 8; рис. 77; 2). Розміри найбільшого екземпляра з Буці близько 104x47x6 мм. Можливо, сюди ж слід віднести листовидне вістря з Волині без черешка (рис. 29; 5). Не виключено, що це бракований чи зламаный екземпляр, пристосований до використання, оскільки його низ підправлено ретушшю і видимих слідів пошкоджень немає. Другим типом вістрів дротиків є ромбічні, відомі з поселення Дубно-Волиця (рис. 29; 1, 2). Розміри їх 92x45x6 мм та 88x47x11 мм. Третім типом є досить грубо виконані стержневидні вістря (рис. 29; 4; рис. 68; 2, 9). Їх розміри 62x20x7 мм, 70x20x12 мм та 71x12x8 мм. Близький екземпляр вістря дротика відомий з стжижовського поселення

Усичі [Пелецишин, 1971, с. 92, 99, рис. 4; 3]. Значна різниця в розмірах дротиків очевидно була обумовлена різними способами їх кидання. Важчі дротики з більшими наконечниками кидались рукою і при нагоді могли використовуватись і як легка колюча зброя. Легкі дротики з меншими вістрями могли кидатися за допомогою спеціального гака або ремінної петлі на велику відстань.

Черешки вістрів списів та дротиків 1-го типу мають різну форму. Трапляються дещо звужені черешки (рис. 7; 10), підчотирикутні (рис. 49; 10), розширені в нижній частині (рис. 29; 3; рис. 49; 9) та заокруглені (рис. 71; 7).

Кинджали трапилися в двох екземплярах, які представляють два поширені типи. З поселення Тараканів-3 походить невеликий кинджал із довгим черешком (рис. 13; 6). Кинджал із коротким черешком випадково знайдено на березі р. Повчанка (рис. 68; 1).

Свердлені сокири.

Значна серія кам'яних свердених сокир-молотів, зібраних і випадково виявлених на теренах Дубенщини, належить до знахідок із сумнівною культурною належністю. Незважаючи на те, що найбільше поширення таких знарядь припало на добу ранньої бронзи, подібні вироби існували і в інших культурах — трипільській, тшинецькій, висоцькій тощо. При огляді знахідок з пізньотрипільських поселень виявлено, що тут нерідко трапляються сокири, виготовлені з м'якого сірого дрібнозернистого каменю, який часто дряпається нігтем, тож вироби з цього мінералу варто виключити з цього огляду. Інші надійні критерії відсіювання сокир відсутні, і перевірка по знахідках із закритих комплексів речей з підйомного матеріалу не завжди дає результати, оскільки досить подібної форми сокири-молоти існували від енеоліту до раннього заліза.

Короткий опис знахідок сокир-молотів був зроблений автором дещо раніше [Ткач, 2000, с. 57–58], на даний час зібрано значно більше матеріалів, які дозволяють охарактеризувати цей тип озброєння доби бронзи Дубенщини. Насьогодні існує кілька різних класифікацій свердених сокир [Брюсов, Зимица, 1966;

Крайнов, 1987, с. 58–76; Санжаров, 1992, с. 160–174; Bronicki, 1991, s. 297–340, Ключко, 2001, с. 243–247, Михальчишин, Маркус, Охріменко, 2005, с. 364–385], однак, жодна з них не набула загального поширення із-за значної індивідуальності форм цих виробів у різних регіонах.

Серед найбільш поширених типів свердених сокир, які з вказаними вище застереженнями можна віднести до КШК, переважають усічено-ромбічні (рис. 22; 8; рис. 83; 1, 2; рис. 84; 1; рис. 86; 2). Які мають розширений обух і задню хорду або ж без неї (рис. 54; 2; рис. 56; 4). Деякі сокири цього типу мають прямий або слабо опущений обух (рис. 24; 4, 5, 7; рис. 25; 1; рис. 49; 7; рис. 54; 1), є екземпляр з округлим обухом (рис. 77; 9). Поширені також сокири клиновидної форми з прямим обухом (рис. 24; 6), заокругленим (рис. 81; рис. 87), заокругленим звуженим (рис. 25; 2), зрізано-конічним обухом (рис. 80; 4). Чимало сокир обушкового типу (рис. 24; 3; рис. 25; 5; рис. 67; 9; рис. 82; 2; рис. 83; 3; рис. 84; 2; рис. 88; 1; рис. 89; 2). Деякі екземпляри можна зарахувати до молотковидного типу (рис. 85; рис. 86; 1) та «знівельованої» форм (рис. 82; 1; рис. 88; 2).

Окрему класифікацію можна дати лезам сокир. Серед них виділяються прямолезі (рис. 24; 2; рис. 25; 3, 4), з рівномірно розширеним вниз лезом (рис. 49; 8; рис. 71; 3; рис. 89; 1), розширені вниз із переламом (рис. 25; 1), розширені вниз із вигином на кінці (рис. 66; 1).

Більшість сокир із території Дубенщини очевидно є імпортом, оскільки на місці відсутні поклади необхідних мінералів. Частина сокир може походити з Кореччини, де відомі чисельні знахідки напівфабрикатів та висвердлишів (інформація О.Дехтярчука). В деяких випадках, очевидно, переважно пов'язаних із ремонтом і переробкою виготовлення сокир відбувалося й на поселеннях Дубенщини, про що свідчать окремі знахідки висвердлишів на поселеннях М'ятин-4, Івання-8 (рис. 66; 2; рис. 82; 4), в с. Липа (фонди РКМ), поселеннях на р. Стублі (Листвин-1). Та заготовок виробів (рис. 24; 2, 3; рис. 89; 2).

Просвердлений отвір має конічну або циліндричну форму, іноді свердління було двостороннім. Шліфувалася вже просвердлена сокира. Існує кілька найпоширеніших типів сировини:

- 1) зелений мінерал середньої або крупної зернистості;
- 2) твердий темно-сірий дрібнозернистий мінерал;
- 3) сірий мінерал різної зернистості із залізистими включеннями;
- 4) крупнозернистий мінерал із зернами блідого та графітово-сірого кольорів.

Розміри кам'яних сокир-молотів неоднакові, що очевидно, обумовлено особливостями використання. Дрібні сокирки, довжиною до 10 см, очевидно служили метальною зброєю. Саме в такій якості їх використовували аборигени Північної Америки до XIX ст. Сокири середнього розміру (10–20 см в довжину) були ручною ударною зброєю, хоч іноді можливо і робочими знаряддями. Сліди характерної забитості на обухах деяких сокир вказують, що їх використовували як похідні на ковальні (можливо, для ретушування крем'яних наконечників в умовах походу), крупні сокири-молоти могли бути як робочими знаряддями типу колуна, так і двохручною зброєю.

Зламани сокири часто використовувались як відбійники і наковальні, з них іноді виготовляли розтирачі, а при можливості — нові сокири меншого розміру.

Прикраси та елементи одягу.

Невелика група знахідок належить до прикрас та елементів одягу. Досить поширеними є підвіски з мушлі Unio підпрямокутної форми з двома отворами, рідше — з одним із вузьких кінців. Такі підвіски знайдені на поселеннях Дубно-Волиця, Хорупань та Тараканів-5 (рис. 5; 6–8). Аналогії цим прикрасам відомі на межановицькому поселенні Хрінники-Високий берег [Козак, Ткач, 2002, с. 132] та стжижовському поселенні Білів [Пелещин, 1971, с. 95]. Підвіски з викопної мушлі знайдені на поселеннях Хорупань і Дубно-Волиця (рис. 5; 2, 3). Три подібних підвіски знайдено в похованні 15 Торчинського могильника СК [Фітуке, 2005, с. 33]. На поселенні Тараканів-8 виявлено уламок довгої підвіски з невизначеної мушлі (рис. 21; 10). Намистина з трубкової кістки птаха походить із знищеного кар'єром стжижовського об'єкта з поселення Дубно-Звірогосподарство (рис. 5; 5). Ще одна кістяна намистина знайдена на поселенні

Дубно-Волиця (рис. 29; 10). Ще один виріб із викопної мушлі знайдено на поселенні Аршичин-2 (рис. 5; 11). Це копія поясних блях-пряжок КБК, хоч зважаючи на міцність мушлі, вона могла використовуватись як пряжка. Подібний виріб із мушлі походить з поховання СК на могильнику Гребеня в Замойському воєводстві [Polanska, 1998, s. 81, 83, рис. 4 h]. Короткі кістяні шпильки походять з поселень Дубно-Звірогосподарство та Дубно-Сурмичі-3 (рис. 5; 4; рис. 49; 2). Вони мають висвердлений отвір в потовщеній частині та очевидно служили застібками пряжок-блях або для скріплення інших частин одягу. Подібні шпильки відомі з поселення КШК Марковичі-3 на р. Стублі. Поясна бляха з емалі ікла вепра знайдена на розораному стжижовському об'єкті поселення Тараканів-5 (рис. 5; 9). Аналогії їй відомі на могильнику Гребеня [Там же, с. 81, 84, рис. 5 с].

Вироби з кістки та каменю.

Значна частина кам'яних виробів — сокири-молоти, розглянута в розділі «озброєння», інші — при описі крем'яного виробництва та землеробських знарядь. Окремо слід згадати шліфувальні (рис. 24; 1; рис. 56; 1), які могли використовуватися не тільки при кременеобробці, але й при виготовленні кам'яних, кістяних, дерев'яних знарядь.

Те ж стосується невеликих молоточків (рис. 24; 2; рис. 66; 3), розтирачів (рис. 25; 6; рис. 69; 15), що могли застосовуватися і як товкачки для подрібнення кременю та шамоту при гончарному виробництві, виготовленні фарби, тощо. З кістяних виробів, що не належать до прикрас чи елементів одягу, відомі вістря стріли (рис. 5; 10), ретушер (рис. 5; 1), долото (рис. 71; 4) та знаряддя невизначеної функції (рис. 21; 11). З поселень на р. Стублі відомі лощило (Заруддя-1) та долото (Костяниць-Монастирське-2).

Підсумовуючи результати досліджень пам'яток культури початку доби бронзи на території Дубенщини (середня течія р. Ікви), можна стверджувати, що більшість поселень у цьому регіоні вже виявлена. Частина пам'яток може знаходитися під забудовою сучасних населених пунктів. Очевидно, невиявленими є більшість поховальних пам'яток. Можливість того, що хоча б на

кількох пам'яток регіону найближчим часом будуть проведені розкопки значною площею є дуже мізерною, тож підйомні матеріали і випадкові знахідки на даний момент представляють середню течію р.Ікви в добу ранньої бронзи і з обмеженістю інформації, яку можуть дати такі збірки, доводиться миритися. Натомість значний інтерес до знахідок доби бронзи Волині почали виявляти приватні колекціонери та відверті грабіжники пам'яток.

Пам'ятки КШК з'являються на берегах Ікви та її приток ще в кінці енеоліту, коли тут ще перебували носії культури кулястих амфор, датованої за останніми дослідженнями 2930–2380 рр. до н. е. [Кадров, Малоев, Шміт, 2000, с. 31]. До цього періоду очевидно належать поселення Дубно – о. Дубовець, Тартак-1 та Тартак-2, в керамічному комплексі Дубовця помітні впливи ККА та СДК, на поселеннях р. Тартачки знайдено кераміку ККА та СДК. Остання за некаліброваною школою датується ХХVI–VI ст. до н. е. [Артеменко, 1987, с. 41]. В кераміці цих пам'яток вже помітні риси межановицької культури, але на них не знайдено крем'яних серпів КШК, на поселеннях р. Тартачки крем'яні сокири мають енеолітичний вигляд, трапляються знаряддя на пластинках.

Власне межановицька культура з'являється в середній течії р. Ікви пізніше, якимось чином витіснивши населення ККА і частково асимілювавши його. Деякий час МК займала регіон, існуючи без зовнішніх впливів (поселення 1 типу). Пізніше почалися контакти з населенням СК та КБК, внаслідок чого на пам'ятках цього етапу з'являється невелика кількість кераміки цих культур (поселення 2-го типу). А через деякий час контакти стали звичними, розширились, і населення СК та КБК почало проникати на територію середньої течії р. Ікви (поселення 3 типу). Характер цього проникнення міг бути мирним, однак не виключені й військові сутички.

В наступному етапі проникнення носіїв СК та КБК стало масовим і, не виключено, насильницьким (поселення 2,5 та 7-го типів). Відомі поховання носіїв СК, які стали жертвами збройних сутичок — Торговиця, Торчин [Фітцке, 2005, с. 33]. Окремі общини СК проникають на береги Ікви суцільно, утворюючи власні

поселення, в зоні Малого Полісся з'являються пам'ятки КБК, проте всі вони містять певну кількість кераміки МК. Більшість поселень, однак, дає матеріали всіх цих культур у приблизно рівній кількості, тож можна стверджувати, що населення цього етапу було змішаним, людність МК залишилася проживати на своїх місцях, хоч поселення набувають нового строкатого культурно-етнічного забарвлення. В наступний і останній періоди перебування на берегах Ікви культурні риси племен починають змішуватися, що добре виявляється в кераміці, яка несе в собі риси двох, а в одному випадку і трьох культур (поселення VI типу). Таке змішання культурних рис очевидно слід пояснювати великою кількістю шлюбів між носіями цих культур, внаслідок чого народилося нове покоління людей, які були вже носіями не однієї з вищезгаданих культур, а початківцями нового етнокультурного явища, яке почало утворюватися на Волині, в результаті змішання трьох несхожих народів. Значних змін зазнала очевидно й мова тогочасного населення. Однак цей процес, що міг призвести до утворення нової археологічної культури, не було завершено. Причиною цього слід вважати проникнення в регіон носіїв нової культури — тшинецько-комарівської, яка займає велику територію й утворює кілька дещо різних культурних груп (або окремих культур, на думку інших дослідників). Несхожість матеріальної культури ТКК з попередніми жителями Волині виявляється практично у всьому — житлобудуванні, кераміці, типах крем'яних виробів, металевих речей, поховальному обряді. Змішаних пам'яток ТКК і КШК на Волині майже не відомо, за винятком курганного могильника Дорогоща [Винокур, Гуцал, Мечей, 2002, с. 151–157]. Все це вказує на витіснення і навіть знищення носіями ТКК населення КШК і незначну участь останнього в утворенні місцевих пам'яток ТКК.

Проживаючи на теренах Дубенщини, носії КШК значно розширили зону заселення середньої течії р. Ікви, освоївши її притоки — малі річки та струмки. У порівнянні із ККА зросла не тільки освоєна площа, а й кількість поселень. Крім того, зафіксовано велику кількість короткочасних стоянок, особливо на краях плато Мізоцького кряжу, окремі знахідки, не пов'язані з пам'ят-

ками — Великі Загорці, Судобичі — х. Смоляри [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 45, 47], Малі Сади, гора Ліпошна та ін.

Найважливішими галузями господарства, які забезпечували виживання населення, були скотарство та землеробство. Очевидно, більшість згаданих короткочасних стоянок та окремих знахідок є слідами перебування скотарів, які переганяли худобу. Склад стада був доволі різноманітним [Свешніков, 1990, с. 73]. Землеробство було важливою галуззю і потребувало значних зусиль та виготовлення великої кількості різноманітних знарядь — мотик, серпів, сокир для вирубки лісу, зернотерок та розтирачів, посуду для зберігання продукції та знарядь для викопування ям-зерносковищ.

Допоміжними галузями господарства були збиральництво, полювання та рибальство, причому в періоди неврожаю та загибелі худоби вони мали вирішальне значення для забезпечення колективів продуктами. Не слід недооцінювати і військову активність, яка призводила до крадіжок і захоплень худоби в сусідів, але в результаті таких дій сусідніх громад жителі поселення могли мати значні втрати.

Ще однією важливою галуззю економіки проживаючих на берегах Ікви племен було виробництво крем'яних знарядь — серпів, сокир, рідше наконечників списів та дротиків. Обмінна торгівля дозволяла створити додаткові запаси продуктів, поповнити втрати худоби, отримати вироби з каменю та металу. Внаслідок контактів із сусідніми племенами на поселення потрапляли посудини інших культур або груп КШК.

Найближчими сусідами племен, що мешкали в досліджуваному регіоні, було населення межиріччя річок Стубли та Усія, де І. К. Свешніков виявив еконімні пам'ятки городоцько-здовбицької культури [Свешніков, 1974]. Довгий час деякі пам'ятки на р. Ікві зараховувалися до цієї культури [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 51, 53, 69, 73, 79]. Однак з цих пам'яток до ГЗК можна зарахувати лише гробниці з кам'яних плит у Млинові, Липі та Мирогощі, чисельні аналогії яким відомі від Стубли до Горині [Свешніков, Нікольченко, 1982], до того ж два останні пункти є максимально наближеними до р. Стубли (рис. 1; 56, 57).

Матеріали з поселень на р. Стублі, обстежені автором (Нараїв-Бродки, Листвин, Костянець-Монастирське-2, Варковичі та ін.), маючи багато спільного із знахідками з р. Ікви, все ж досить відрізняються від них, насамперед значно меншою кількістю матеріалів СК та КБК. Одиначними є знахідки амфор та горщиків МК з гудками, які яскраво репрезентують цю культуру на Ікві. Переважну більшість кераміки з поселень Стубли можна віднести до здовбицького етапу ГЗК. Матеріали, які близькі описаним І. К. Свешніковим знахідкам городоцького етапу [Свешніков, 1990, с. 55], виявлено лише на поселеннях Тартак-1 та Тартак-2, що очевидно пояснюється хронологічною близькістю пам'яток. Тож порівняння пам'яток регіонів середньої течії р. Ікви та р. Стубли дозволяє припустити, що вододіл цих річок на Дубенщині слугував межею двох культур — межановицької та здовбицького етапу ГЗК, які досить близькі одна до одної.

Пізніше в обидва регіони проникають носії СК та КБК і ГЗК на р. Стублі, можливо меншою мірою, ніж МК, переживає етапи іншокультурного впливу. На поселенні Заруддя-1 автором виявлено, окрім кераміки здовбицького етапу, яка становить більшість, кераміку СК та КБК, а також стінку посудини ГЗК з стижовською обробкою поверхні (розчоси). Очевидно, на Стублу проникали окремі стижовсько-межановицькі колективи і селялися тут. Поселення з матеріалами СК-МК виявлене автором біля с. Марковичі, на лівому березі Стубли. Знахідки з нього значною мірою відрізняються від матеріалів із сусідніх поселень.

Ситуація, простежена внаслідок обстеження регіону середньої течії р. Ікви, вимагає як дослідження виявлених тут пам'яток розкопками, так і суцільного розвідкового обстеження сусідніх регіонів, що дозволить вияснити подібність чи відмінність їх пам'яток до розглянутих у цій публікації. Важливим завданням є також виділення локальних груп МК, СК і ГЗК, розбивання їх на хронологічні етапи, визначення регіонів, із яких носії СК та КБК прибули на Волинь.

Література

1. Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. МИА. — № 148. — М. 1967.
2. Артеменко И. И. Среднеднепровская культура // Археология Украинской ССР. — Т. 1. — К., 1985. — С. 364–375.
3. Артеменко И. И. Культуры шнуровой керамики: среднеднепровская, подкарпатская, городоцко-здолбичская, стжижовская // Эпоха Бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 35–51.
4. Бандерівський М. С. Відкриття пам'яток культури багатоваликової кераміки на Львівщині // Археологія, № 1. — К., 1997. — С. 138–142.
5. Березанская С. С., Оброщенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев. — Наук. думка, 1986. — 154 с.
6. Братиенко С. Н. культура многоваликовой керамики // Археология Украинской ССР. — Т. 1. — К., 1985. — С. 451–458.
7. Брюсов А. Я., Зимица М. Н. Каменные сверленные боевые топоры на территории Европейской части СССР. — САИ, вып. В 4–40. — М., 1966.
8. Винокур І. І., Гуцал А. Ф., Мегер В. П. Могильник доби бронзи в Погонинні // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — Вип. І. — Нетішин, 2002. — С. 151–157.
9. Кадров С., Малесв Ю., Шміт М. Східна група культури кулястих амфор за даними радіо вуглецевого датування. // Археологія. — № 1. — 2000. — С. 17–34.
10. Ключко В. І. Розвиток озброєння «шнурових» культур України, як відображення етнокультурних процесів в регіоні // Od neolityzacji do początków epoki brązu. Poznan, 2001. — С. 241–257.
11. Козак Д. Н., Ткач В. В. Поселення доби бронзи біля с. Хрінники Рівненської обл. // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. — К., 2002. — С. 131–133.
12. Крайнов Д. А. Фатьяновская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 58–76.
13. Михальчишин І., Маркус І., Охріменко Г. Бойові кам'яні сокири Північного Прикарпаття і Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк, 2002. — С. 364–385.
14. Охріменко Г. Волинь та Волинське Полісся в неоліті, енеоліті, епоху бронзи // Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк, 2002. — С. 122–163.
15. Охріменко Г., Маркус І., Ткач В. Розвиток озброєння первісного населення Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк, 2005. — С. 346–363.
16. Пелешин М. А. Нові поселення стжижовської культури на Волині // Археологія. — № 1. — 1971. — С. 89–103.
17. Пелешин М. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у міжріччі Горині і Стиру // Волино-Подільські археологічні студії. Вип. І., Львів. — 1998. — С. 160–172.

18. Пелешин М. А. Пізньотрипільські поселення біля сіл Костяниць і Листвин на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. Вип. І., Львів. — 1998. — С. 89–110.
19. Пелешин М. А. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині. — Тернопіль, 2004. — 160 с.
20. Свешников И. К. Кремневые копи у с. Городок Ровенской области // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института археологии. Каменный век. — Вып. 117. — Москва, 1969. — С. 114–121.
21. Свешников І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до н. е. — К., 1974. — 206 с.
22. Свешников І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область. — К., 1982. — 115.
23. Свешников И. К. Городоцко-здолбичская культура на Волині. Стжижовская культура // Археология Украинской ССР. — Т. 1. — К., 1985. — С. 380–391.
24. Свешников И. К. Культуры шнуровой керамики. Ранний период бронзового века Прикарпаття и Волині. Почапская группа культуры Хлопице-Веселе. Стжижовская культура. Культура многоваликовой керамики // Археология Прикарпаття, Волині и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). — К., 1990. — С. 49–77.
25. Свешников І. Нові поховання початку бронзової доби на Західній Волині // Studia archaeologica. — № 1. — 1993. — С. 23–31.
26. Ткач В. Поширення, виготовлення і використання кам'яних свердених виробів епохи бронзи на території сучасної Дубенщини // Дубно і світ. Міжнародна ювілейна науково-теоретична конференція, присвячена 900-річчю міста Дубна. 25–26 серпня 2000 року. — Дубно, 2000. — С. 57–58.
27. Ткач В. Крем'яні жниварські знаряддя доби неоліту, енеоліту, бронзи та ранньозалізного віку за матеріалами з Дубенщини // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 150-річчя від дня народження Д. І. Яворницького. Випуск 3 (Матеріали наукової конференції 24–25.ІІ. 2005 р.). — Рівне: Волинські обереги, 2005. — С. 162–167.
28. Фітцке Я. Могильник стжижовської культури в Торчині під Луцьком на Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк, 2005. — С. 28–36.
29. Bargiel B., Libera J., Panasiewicz W. Pyłksiężcowate sierpy krzemienne z okolic Hrubieszowa // Archeologia Polski Srodkowoschodniej.... С. 240–248.
30. Bronicki A. Poznaneolityczne i wczesnobrazowe toporki kamienne z obszaru województwa chełmskiego. — Lub. Mat. Arch., t. 6. — S. 297–340.
31. Polanska M. Badania ratownicze cmentarzysk kultury strzyżowskiej w Hrebennem, woj. Zamojskie // Archeologia Polski Srodkowoschodniej, t. 3, 1998. — S. 78–85.

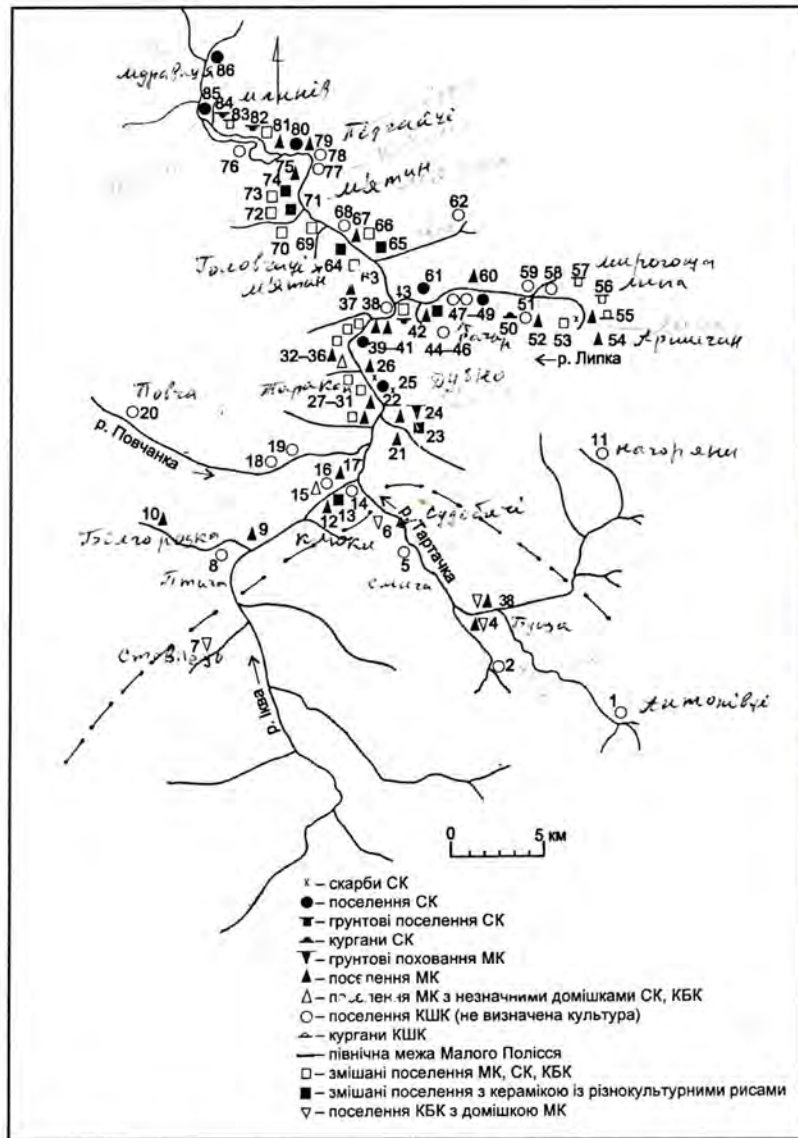

Рис. 1. Карта пам'яток бронзового віку в басейні р. Ікви

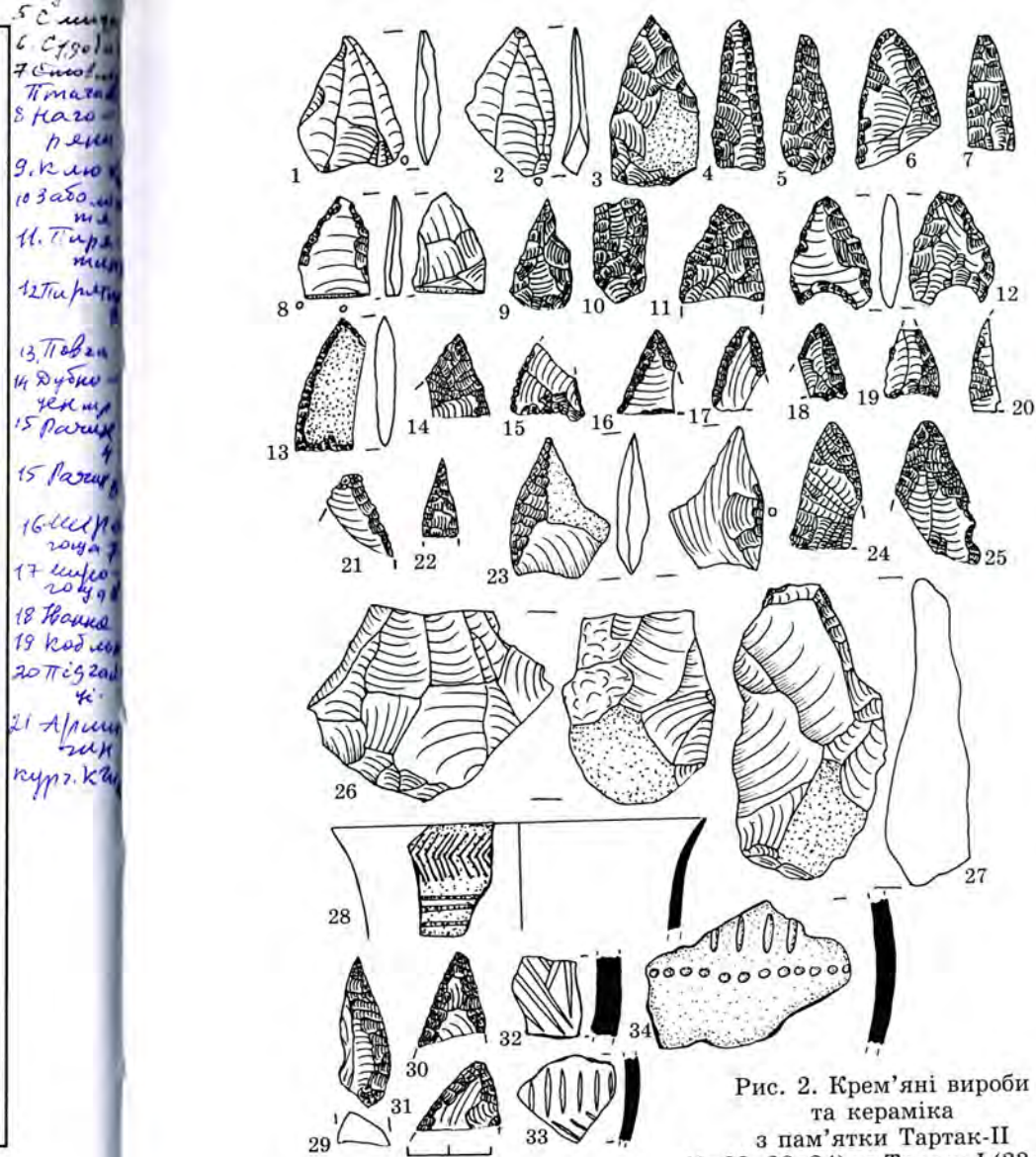

Рис. 2. Крем'яні вироби та кераміка з пам'ятки Тартак-II (1-22, 26-34) та Тартак-I (23-25)

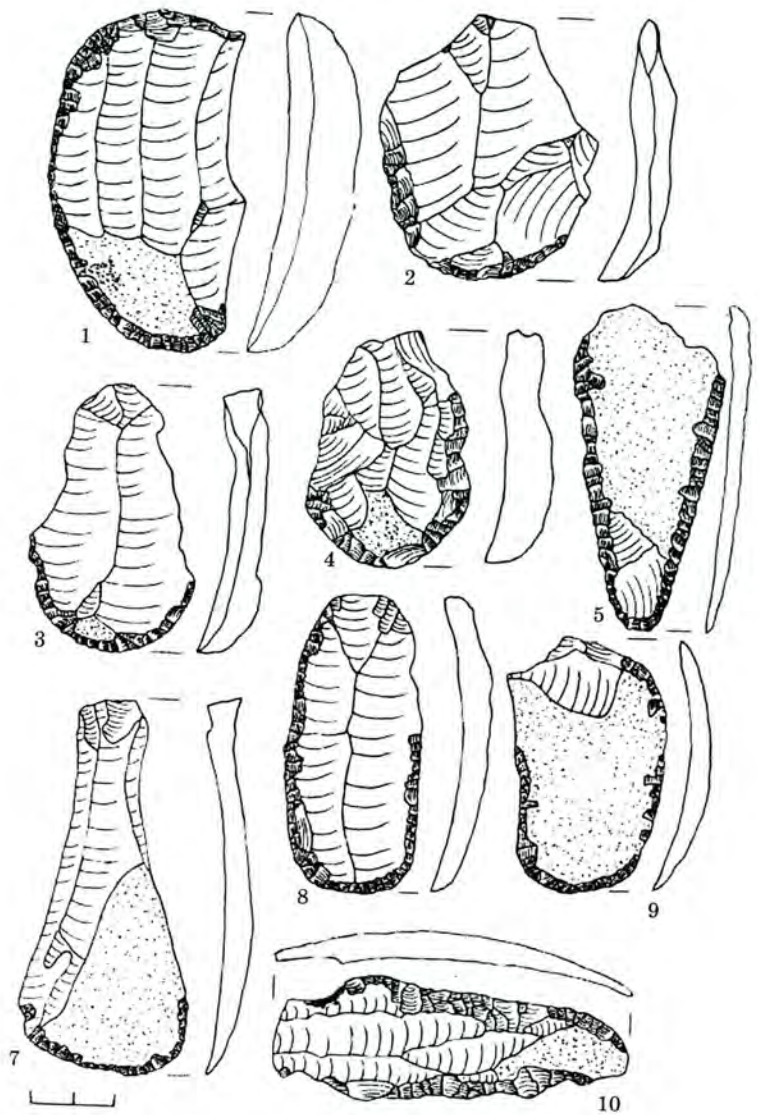

Рис. 3. Крем'яні вироби з пам'ятки Тартак-ІІ

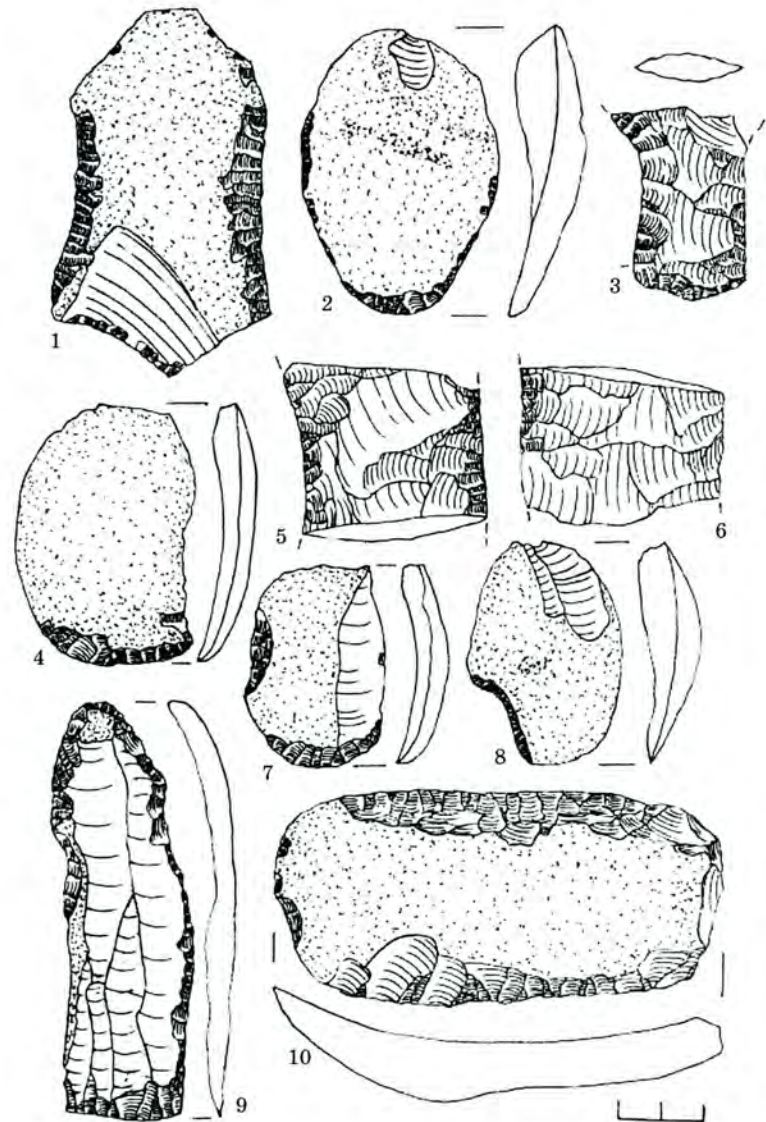

Рис. 4. Крем'яні вироби з пам'ятки Тартак-ІІ

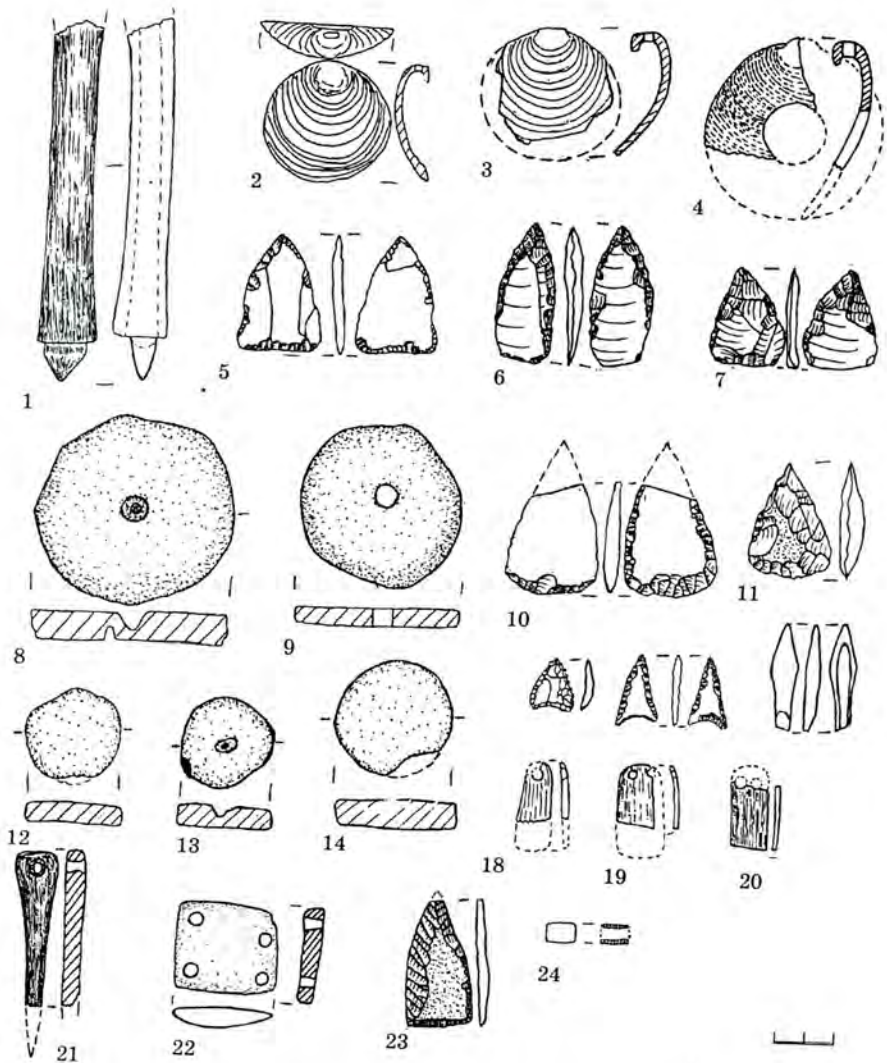

Рис. 5. Дубно, Волиця. Крем'яні сокири-тесла.

Рис. 6. Кераміка з пам'ятки Дубно-Дубовець

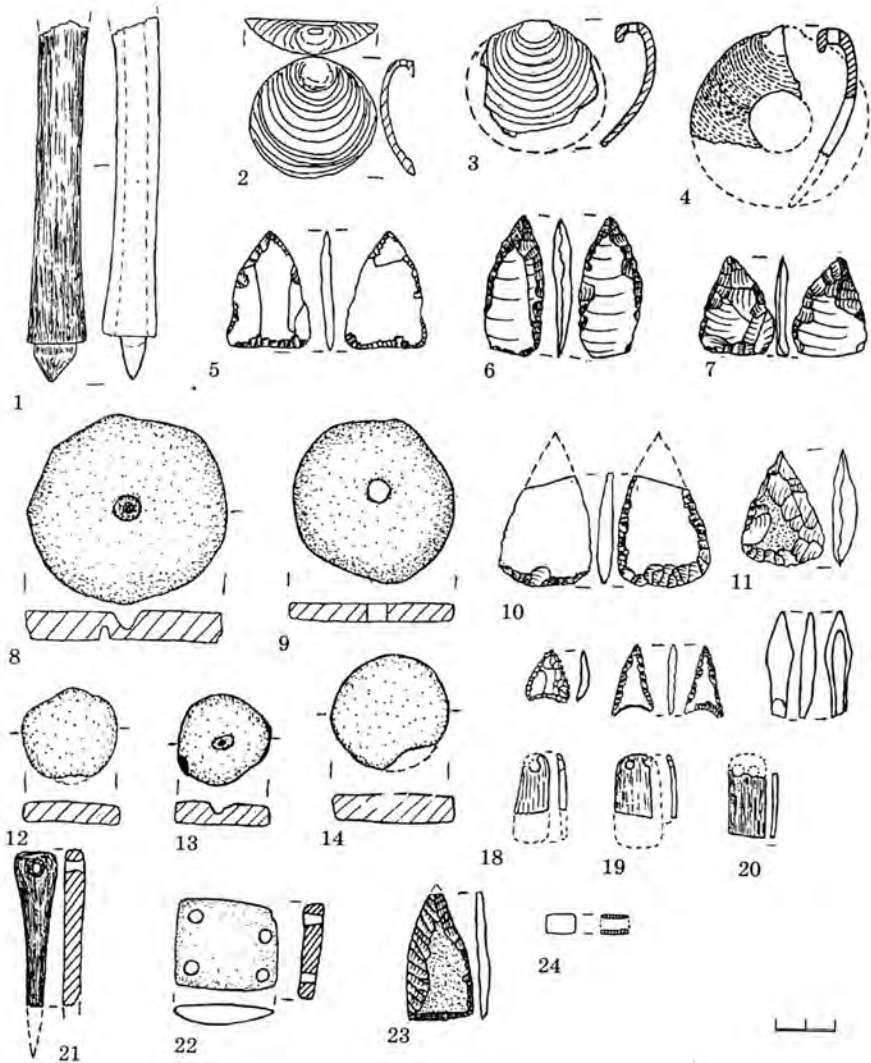

Рис. 5. Дубно, Волиця. Крем'яні сокири-тесла.

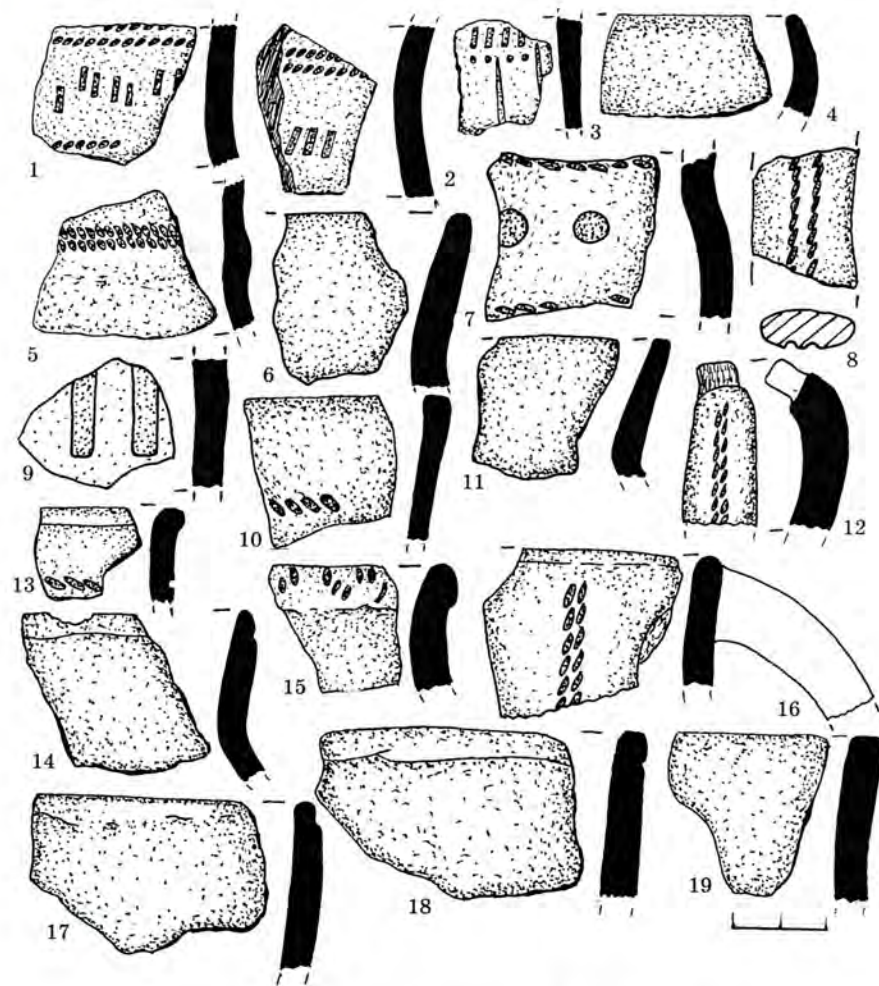

Рис. 6. Кераміка з пам'ятки Дубно-Дубовець

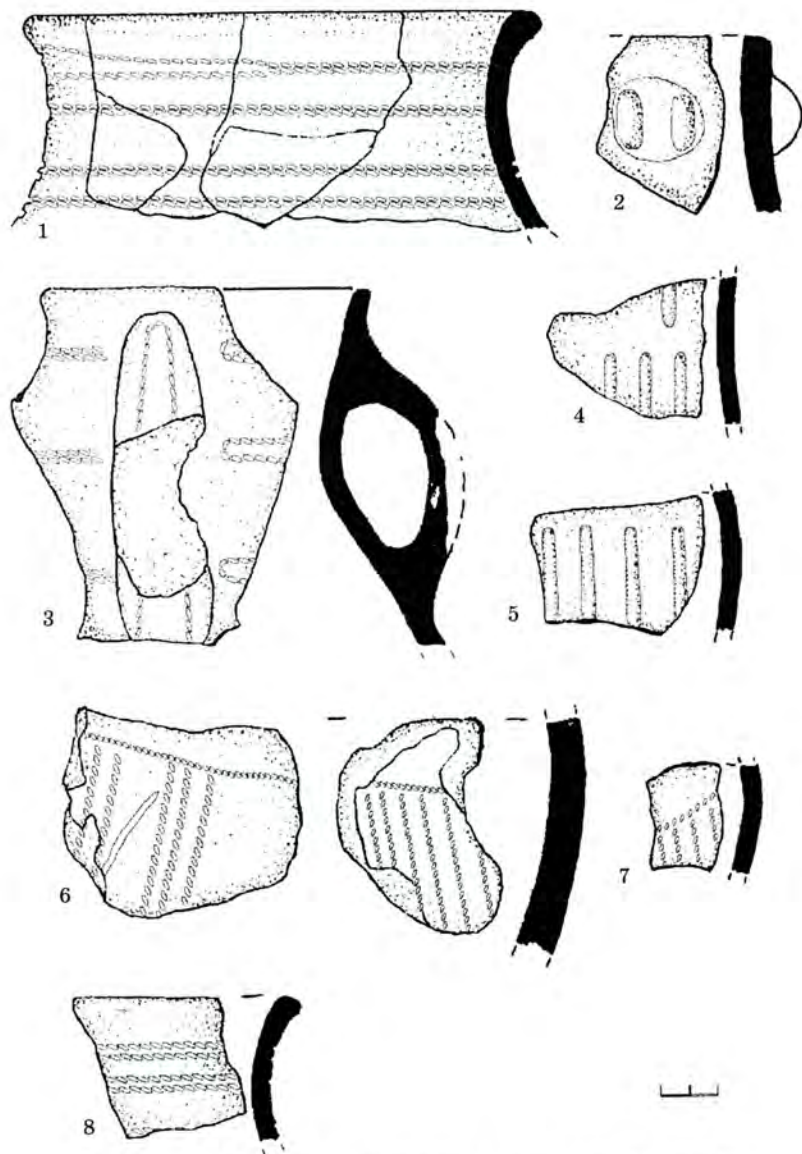

Рис. 9. Керамічні матеріали з пам'ятки Тартак-II

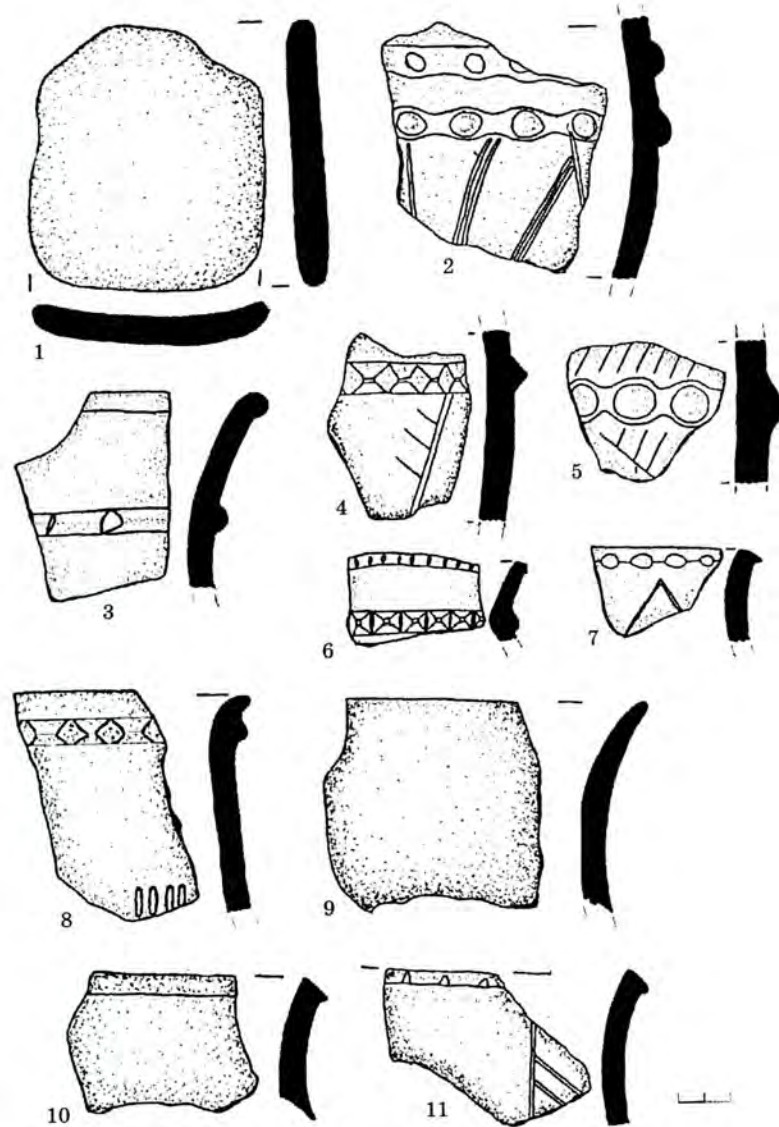

Рис. 10. Керамічні матеріали з пам'ятки Тартак-I
(1, 2, 3, а решта — Тартак-II)

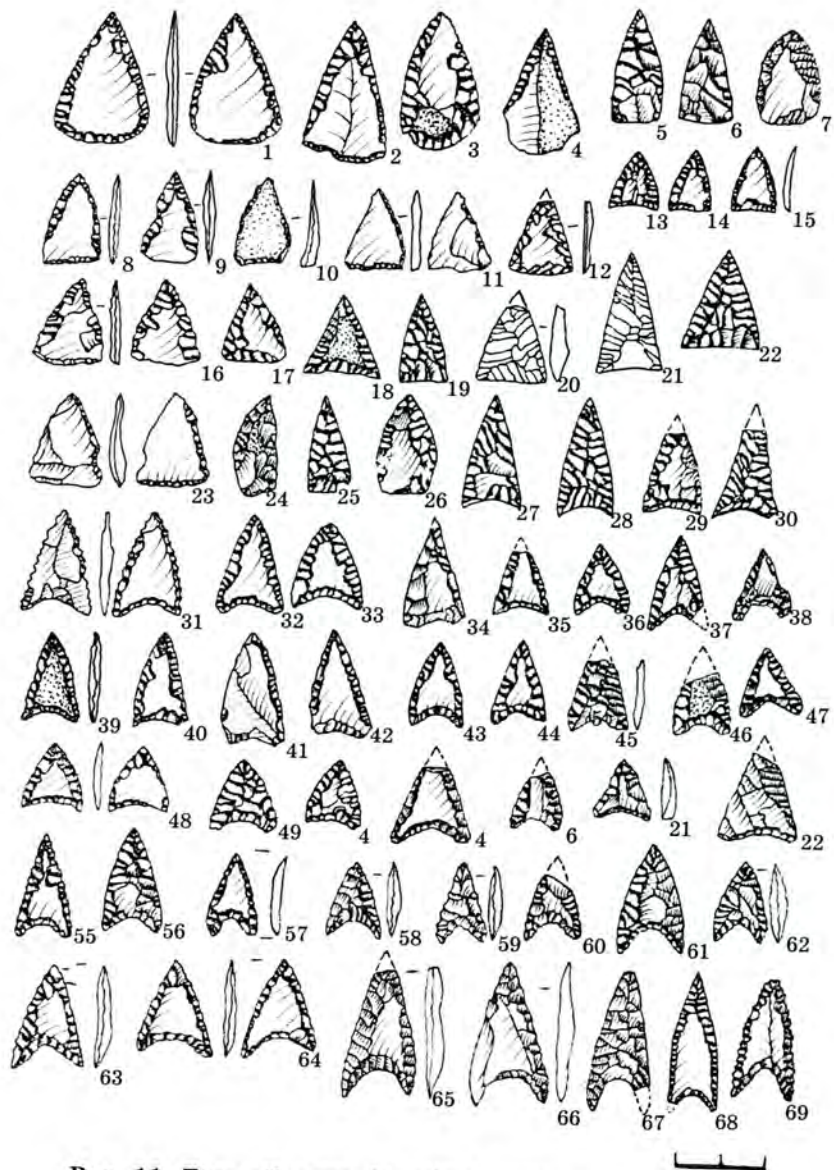

Рис. 11. Буца-Тартак. Крем'яні наконечники стріл

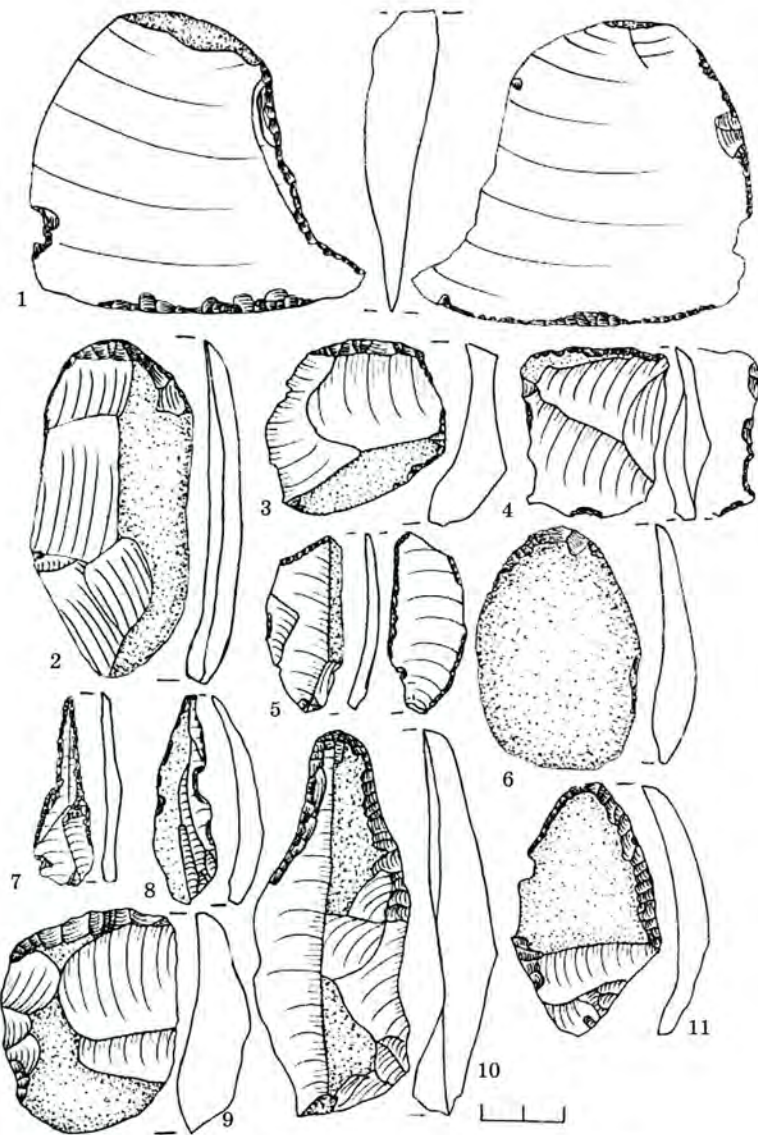

Рис. 12. Тараканів. Крем'яні вироби з пам'ятки

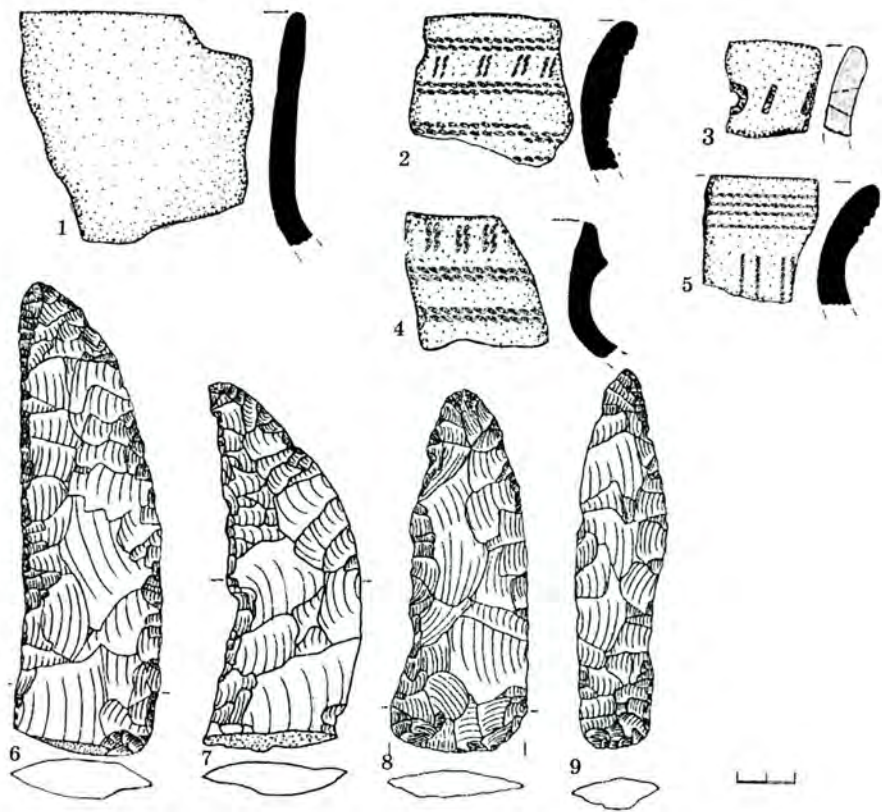

Рис. 13. Тараканів-III. Кераміка та крем'яні вироби

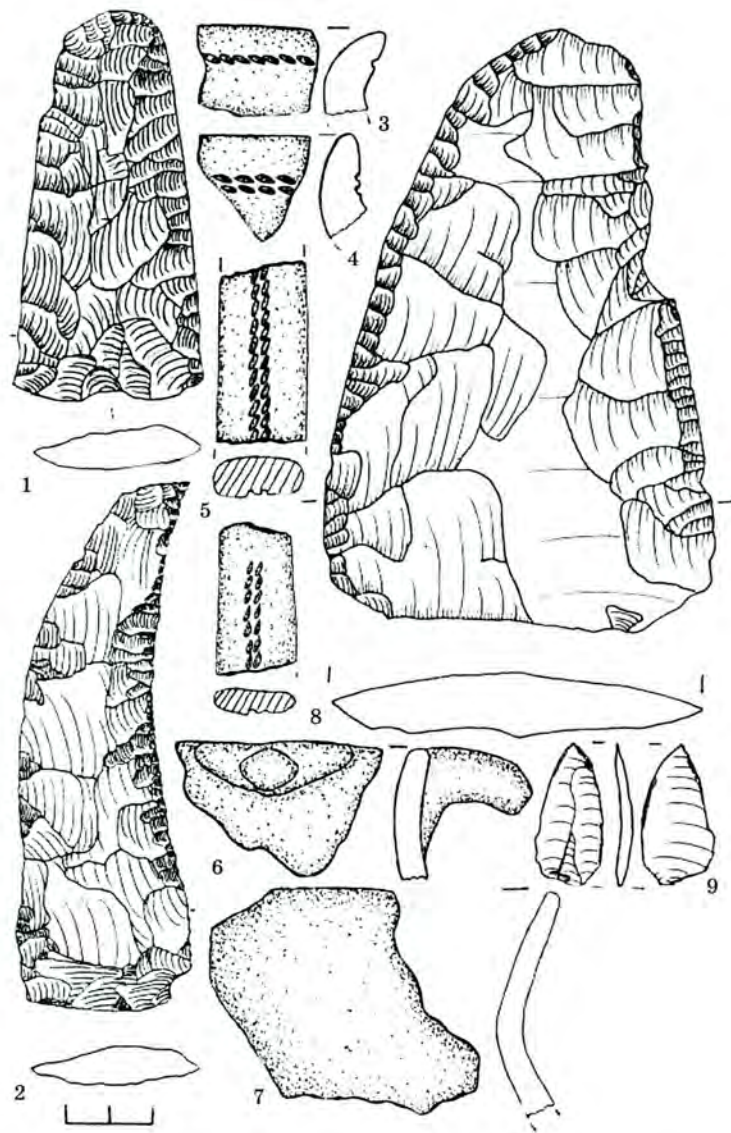

Рис. 14. Тараканів-IV. Кераміка та крем'яні вироби (МК)

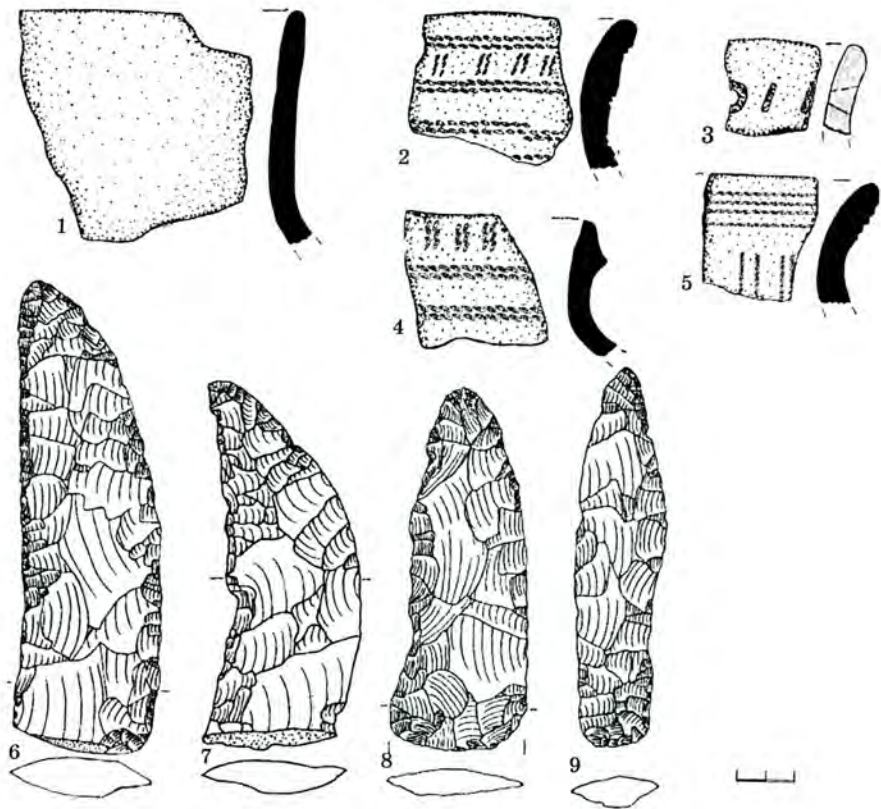

Рис. 13. Тараканів-III. Кераміка та крем'яні вироби

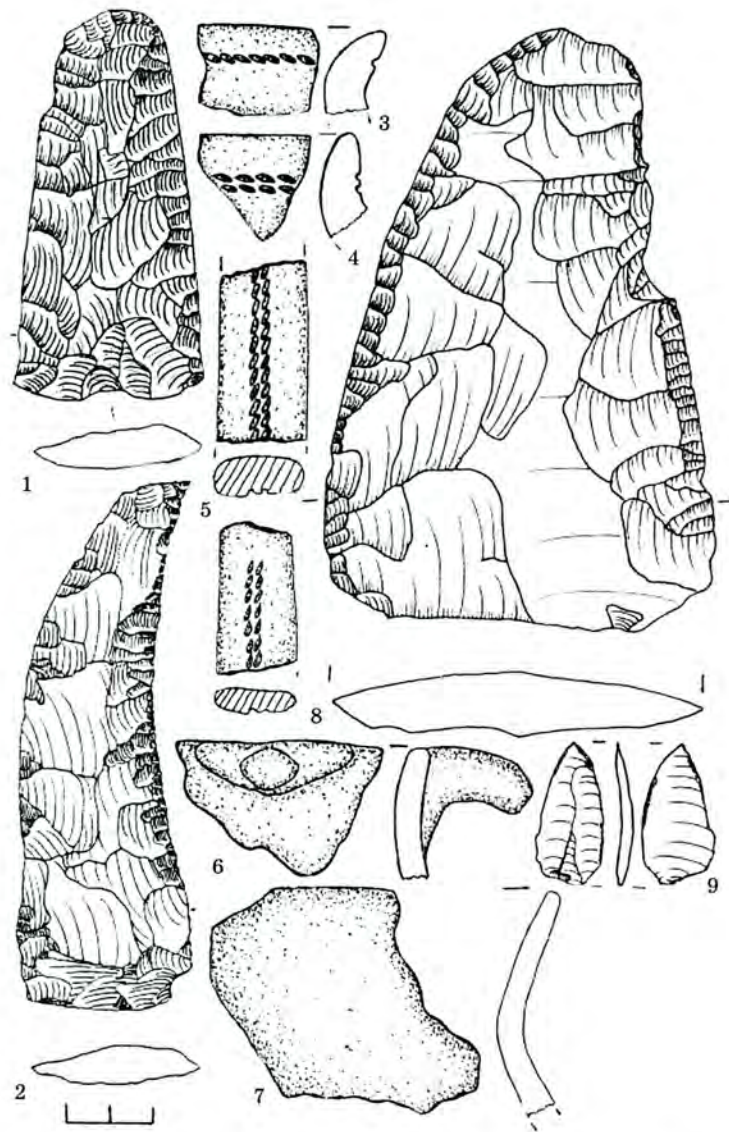

Рис. 14. Тараканів-IV. Кераміка та крем'яні вироби (МК)

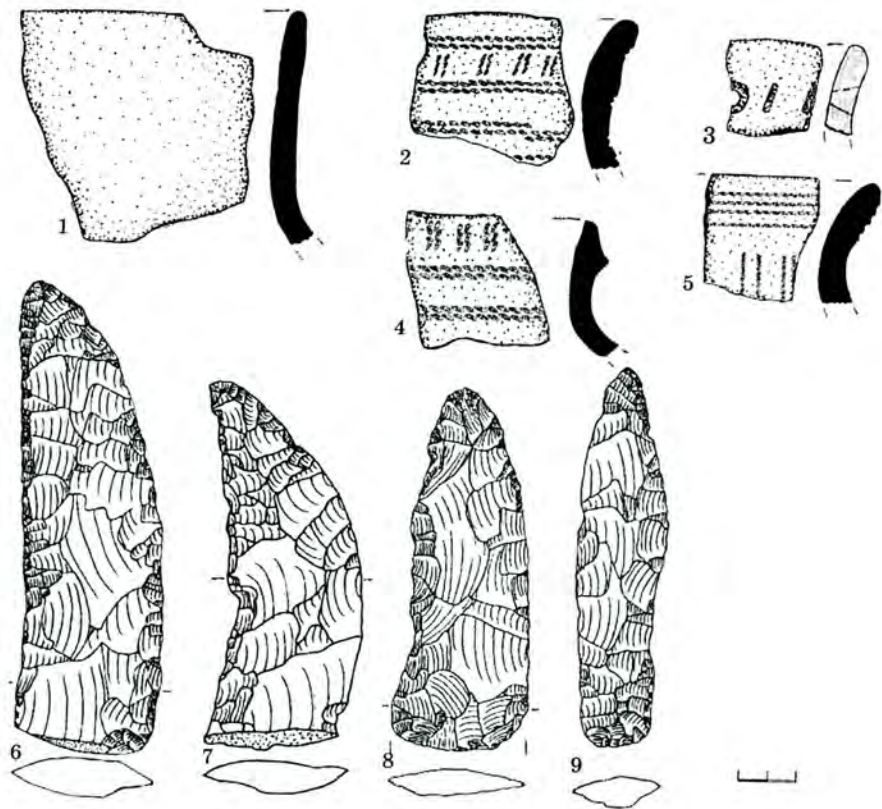

Рис. 13. Тараканів-III. Кераміка та крем'яні вироби

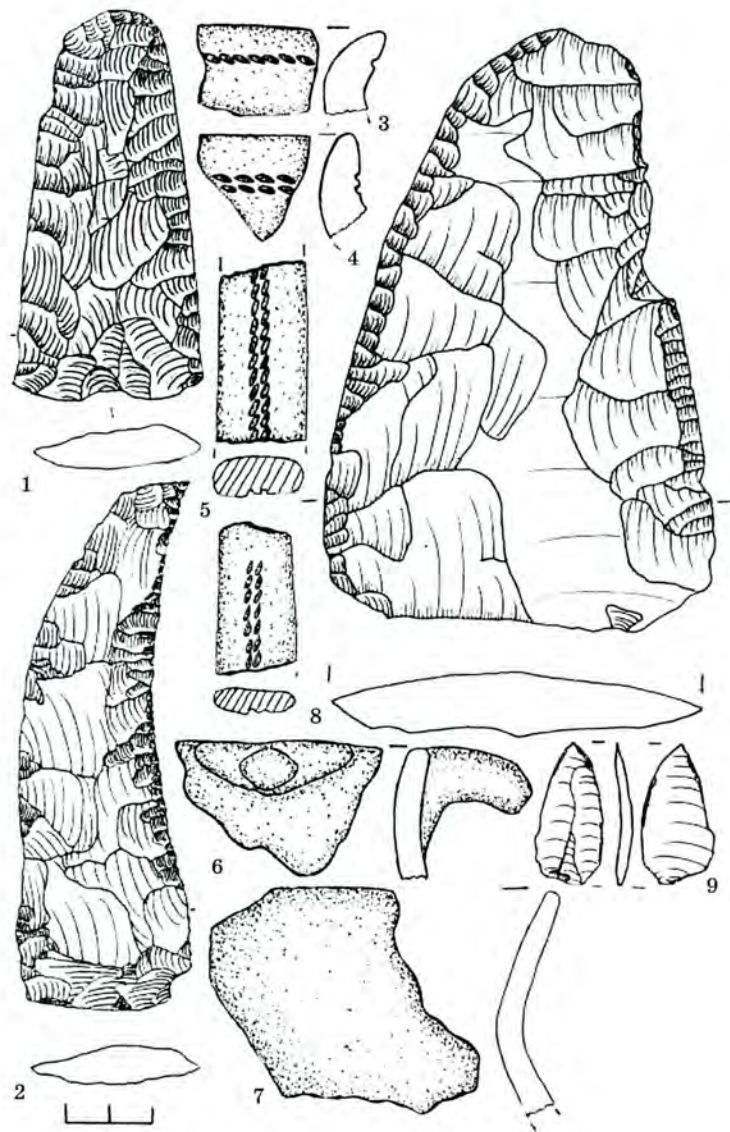

Рис. 14. Тараканів-IV. Кераміка та крем'яні вироби (МК)

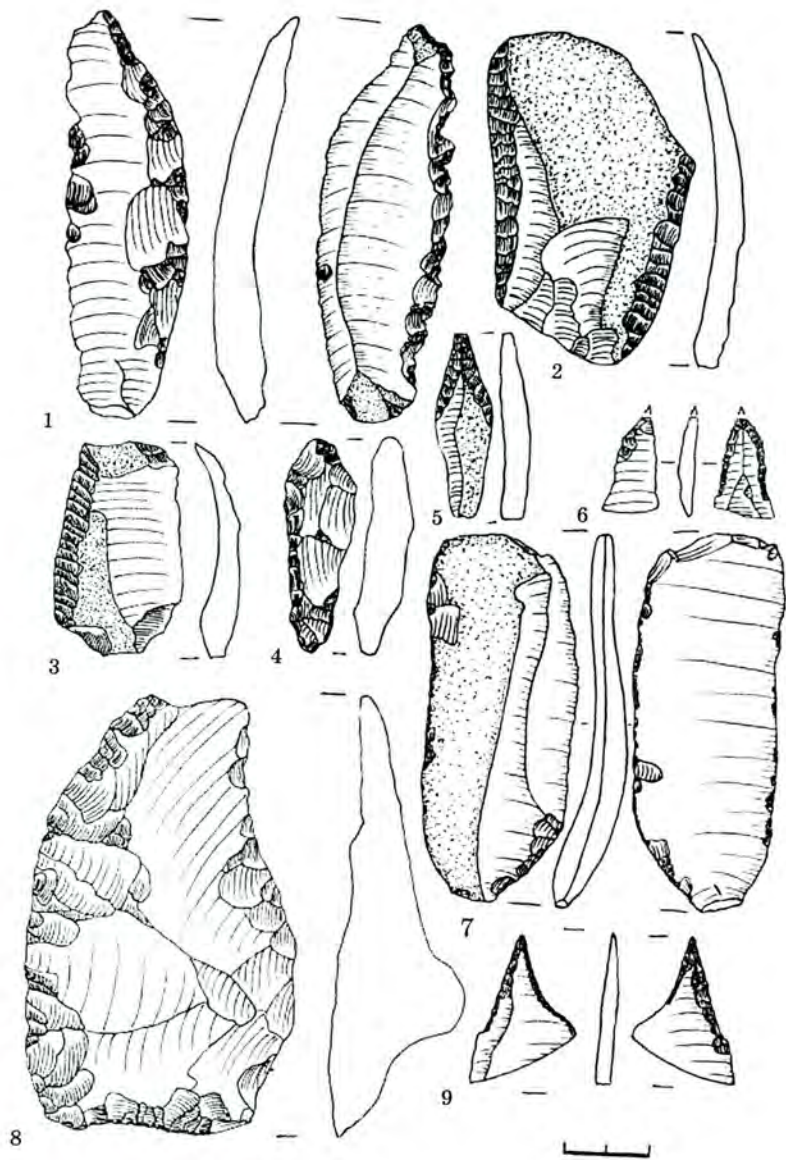

Рис. 19. Тараканів-5

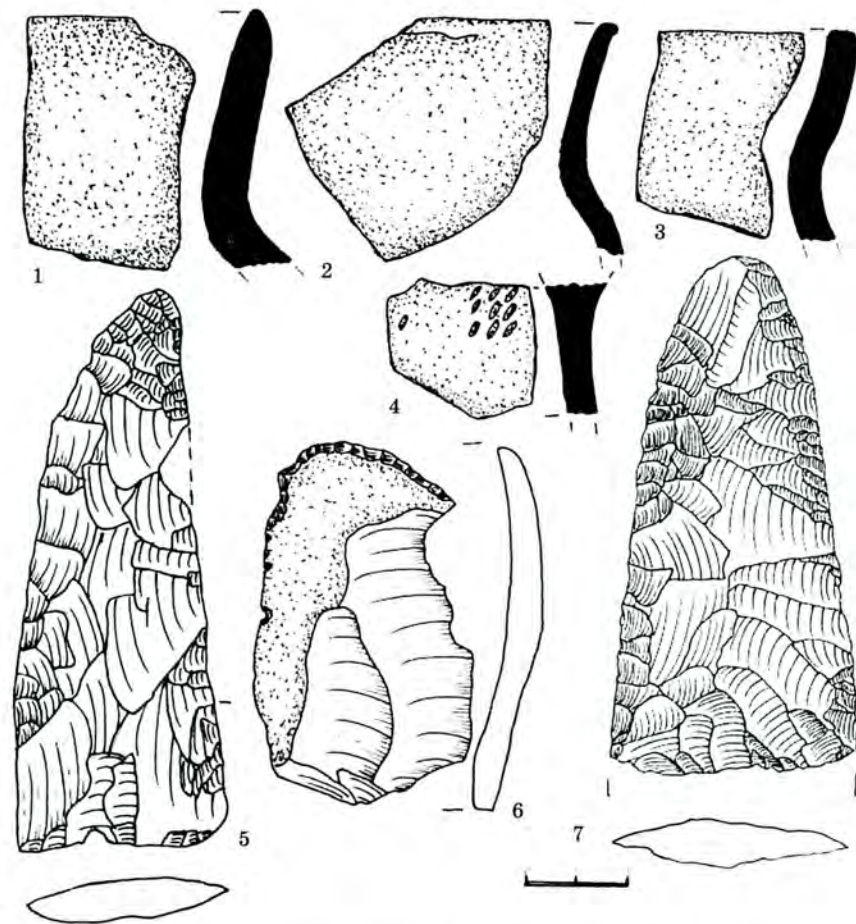

Рис. 20. Тараканів-7. 1-3 — межановицька кераміка,
4 — стжижовська кераміка, 5 — серп, 6 — скребок,
7 — сокира-тесло

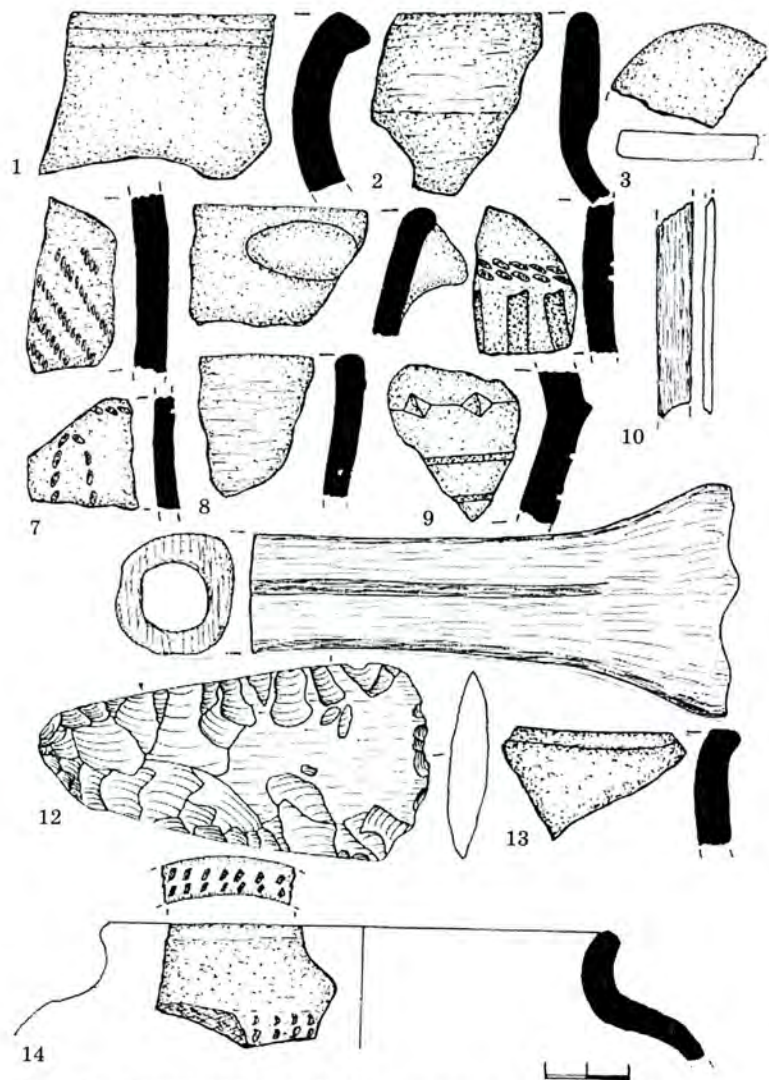

Рис. 21. Тараканів-8. 1, 9, 13 — кераміка КБК, 2, 4, 8, 14 — стжижовська кераміка, 3 — уламок пряслиця, 5-7 — межановицька кераміка, 10 — уламок підвіски (?) — викопна мушля (?), 11 — виріб із кістки, 12 — сокира-тесло

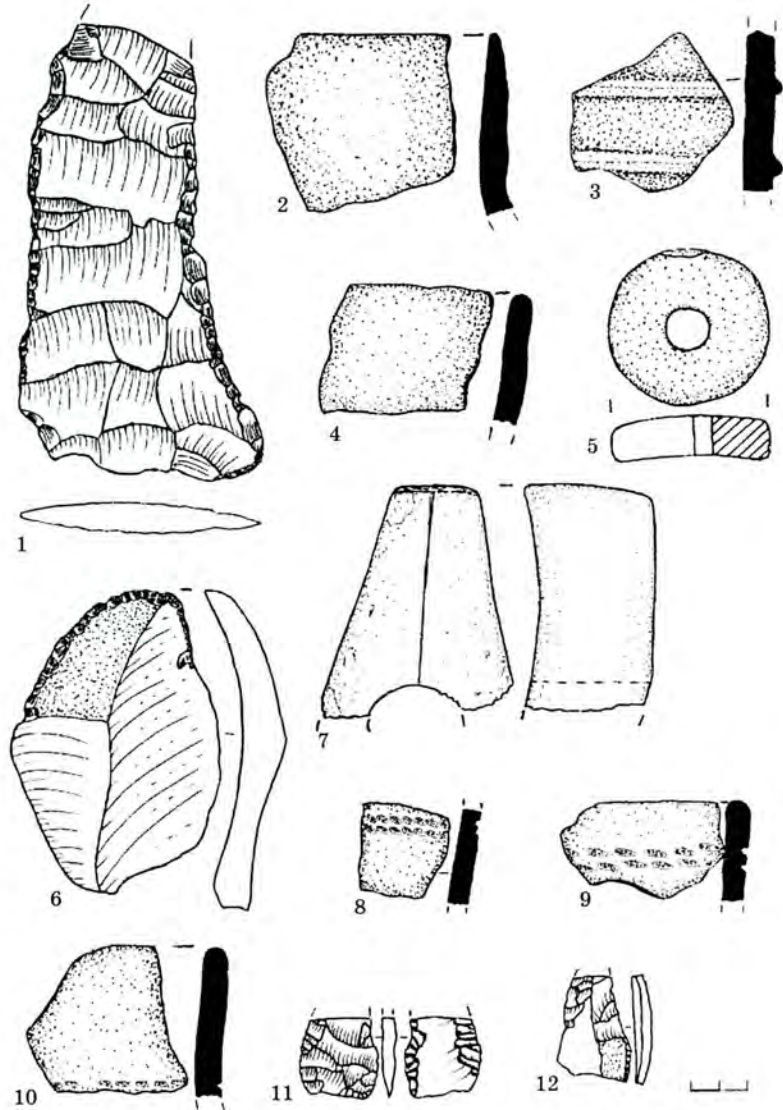

Рис. 22. 1 — серп, 2 — скребок, 3-7 — кераміка МК, 8 — уламок свердленої сокири, 9 — пряслиця, 10, 11 — заготовки наконечників стріл, 12 — кераміка КБК. Заболоття-2

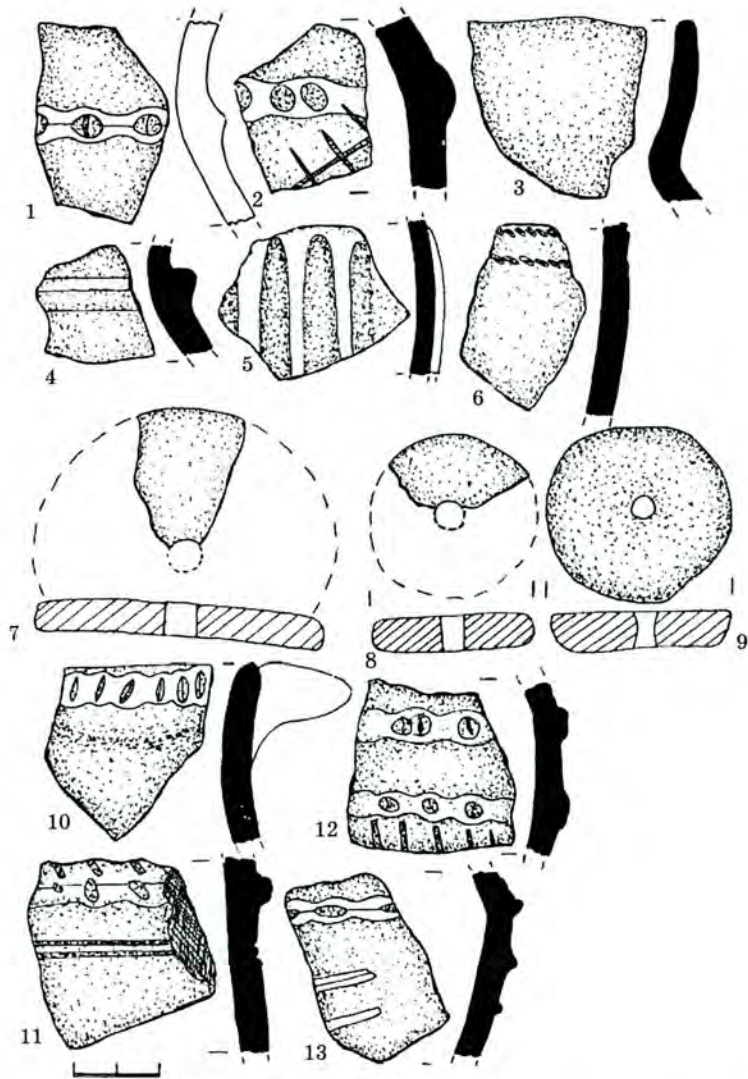

Рис. 23. 1-6 — Клюки-2; 7, 8 — Тараканів-6; 9 — Тараканів-1;
10, 11 — Семидуби-1; 12, 13 — Стовпець; 1, 11 — кераміка
межановицько-багатоваликів таридії; 2, 4, 12, 13 — КБК;
3, 5, 6-10 — межановицька; 7-9 — пряслиця

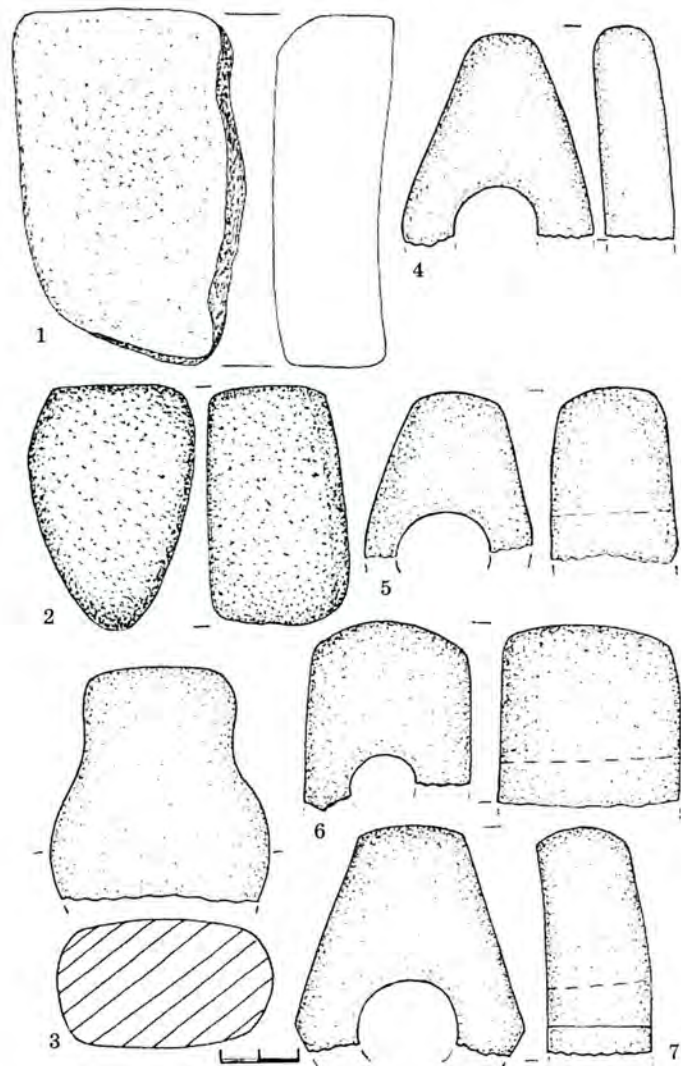

Рис. 24. Кам'яні вироби: 2 — шліфувальна плита, 2, 3 — заготовки
сокир, 4-7 — уламки сокир; 1, 2, 5 — Дубно-Волиця,
3 — Тараканів-3, 4 — Тартак-2, 6 — Листвин-1,
7 — Дубно-Звірогосподарство

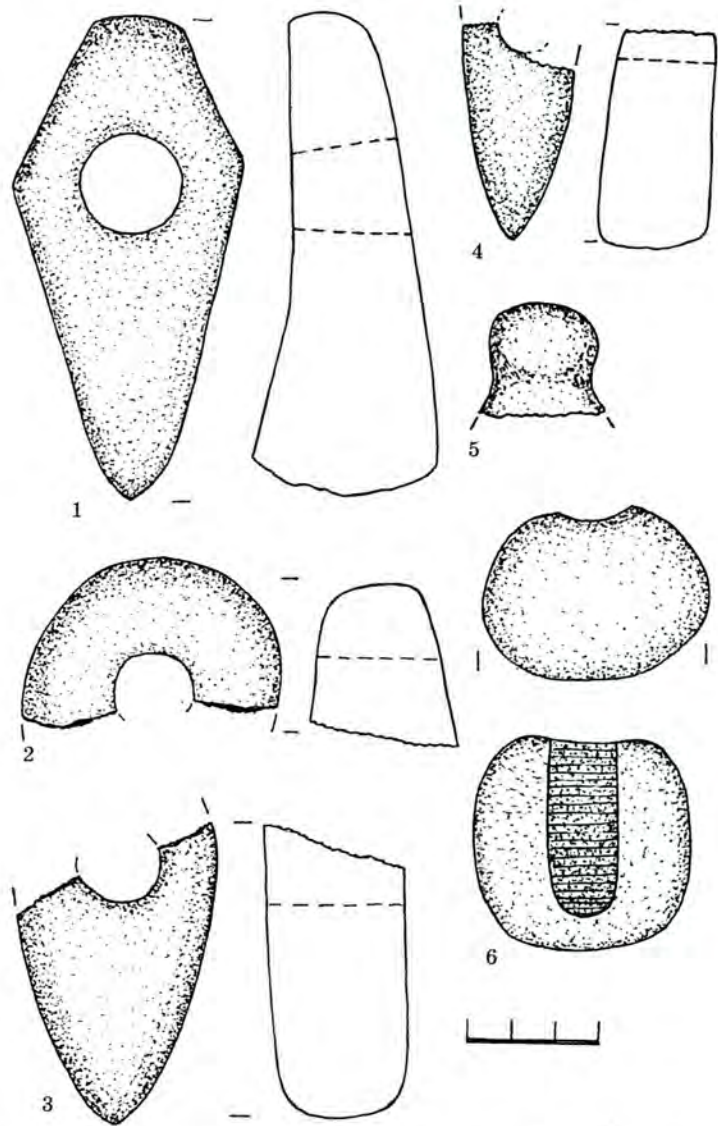

Рис. 25. Дубно-Волиця: кам'яні сокири (1-5), розтирач із уламка кам'яної сокири (6)

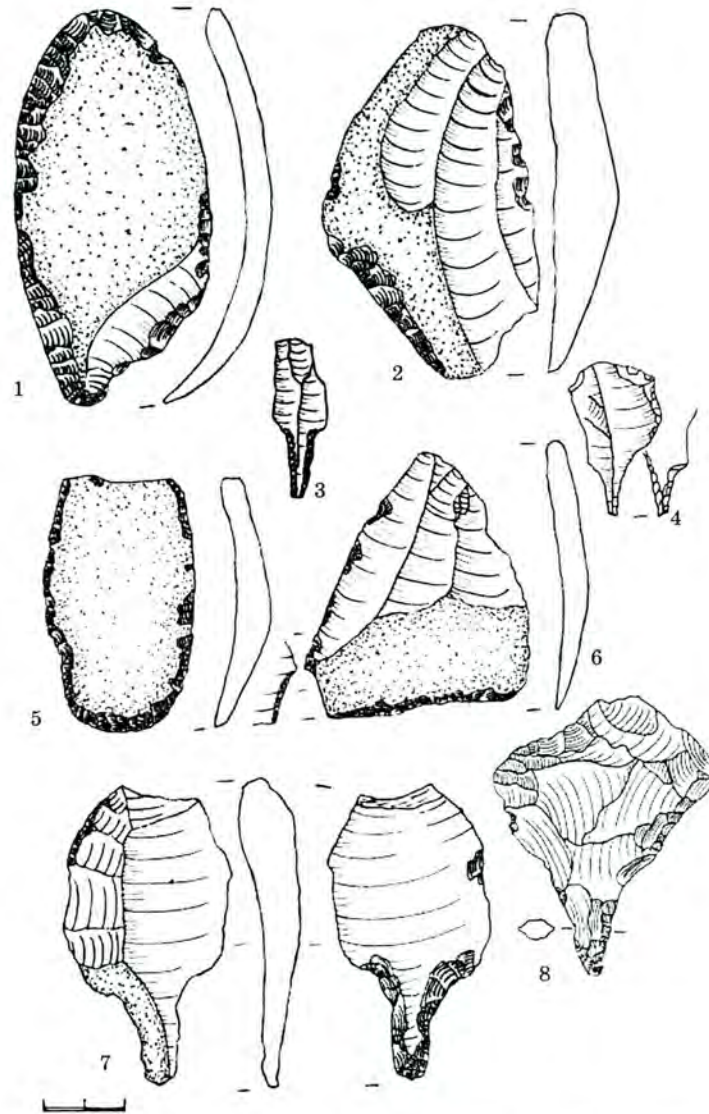

Рис. 26. Дубно-Волиця, кремень: 1 — ніж-скребок, 2, 5 — скребки, 3, 4, 7, 8 — свердла, 6 — ріжуче знаряддя

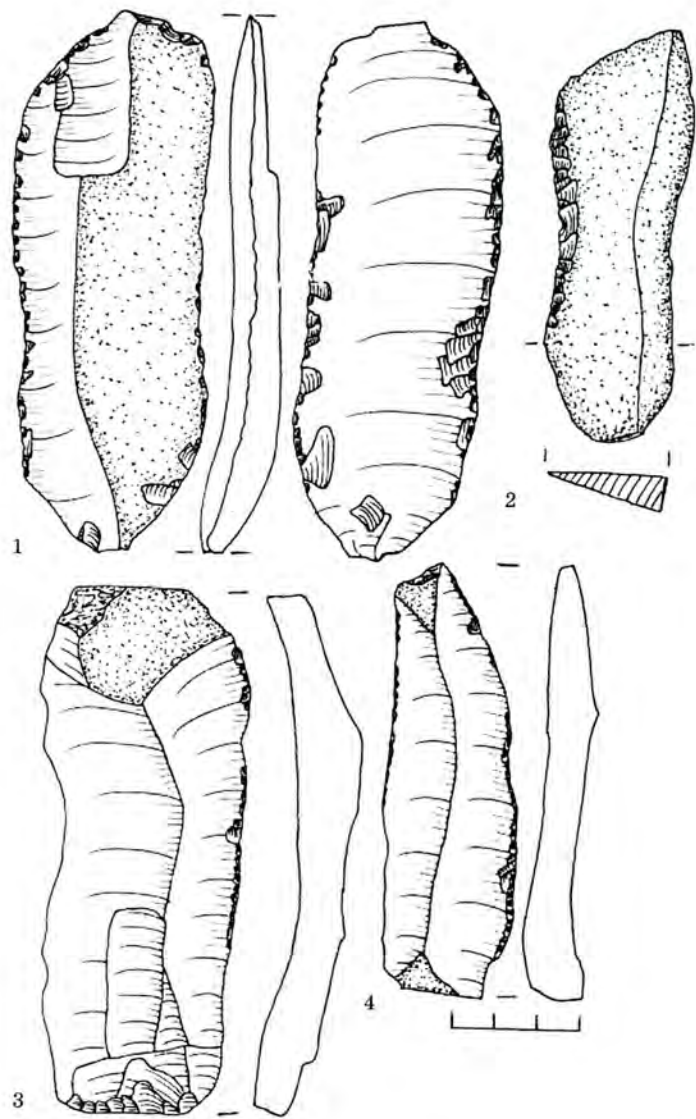

Рис. 27. Дубно-Волиця, крем'яні ножі

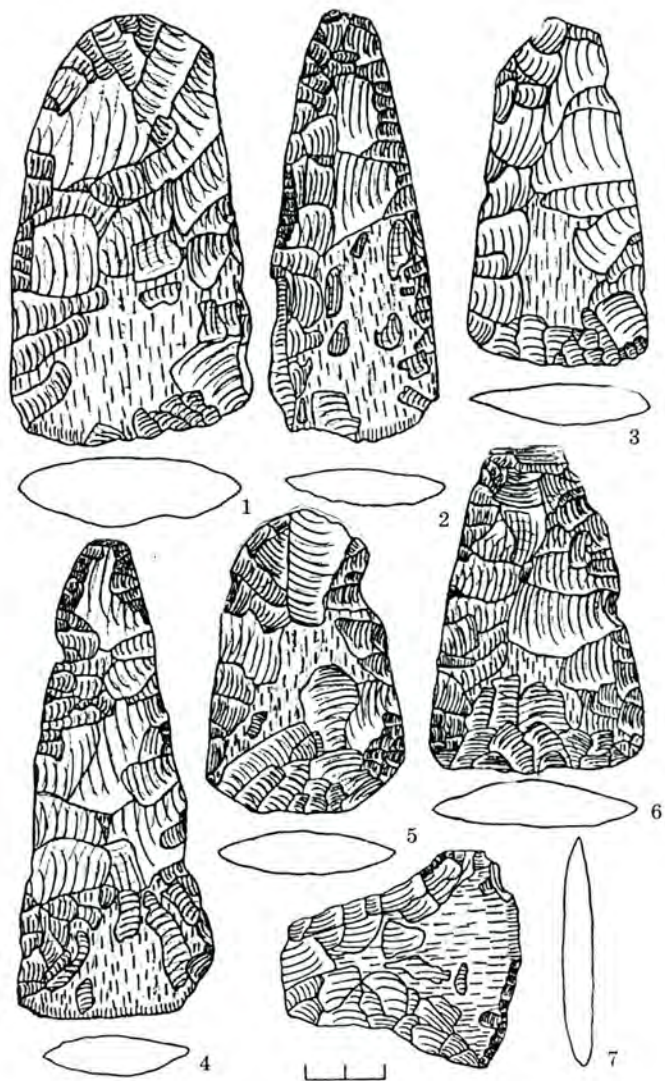

Рис. 28. Дубно-Волиця, крем'яні, 1 — сокира, 2-7 — сокири-гесла

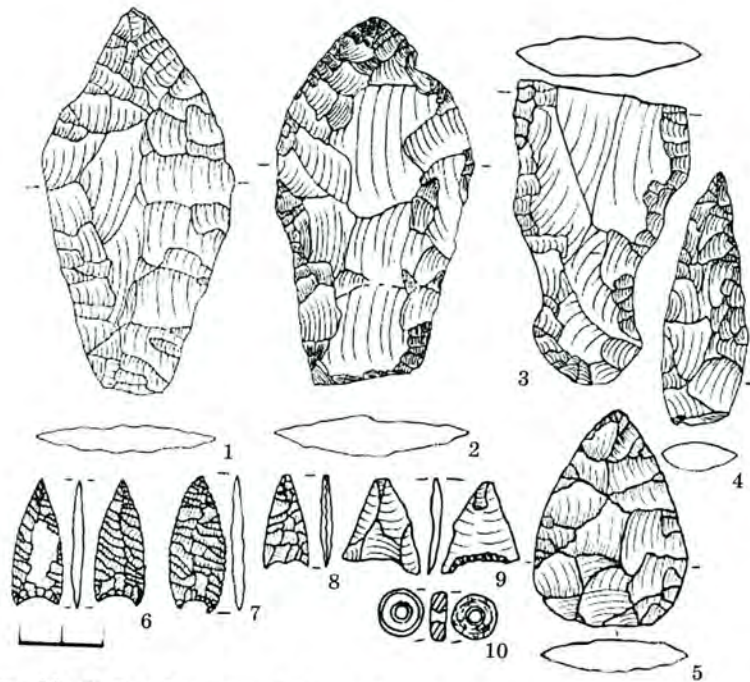

Рис. 29. Дубно-Волиця, 1-5 — вістря дротиків, 6-8 — вістря стріл, 9 — заготовка вістря стріли, 10 — кістяна намистина

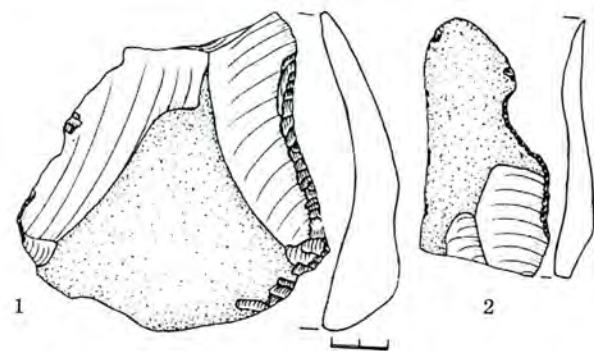

Рис. 30. Дубно-Волиця. Вироби з об'єкта 1 (скобелі)

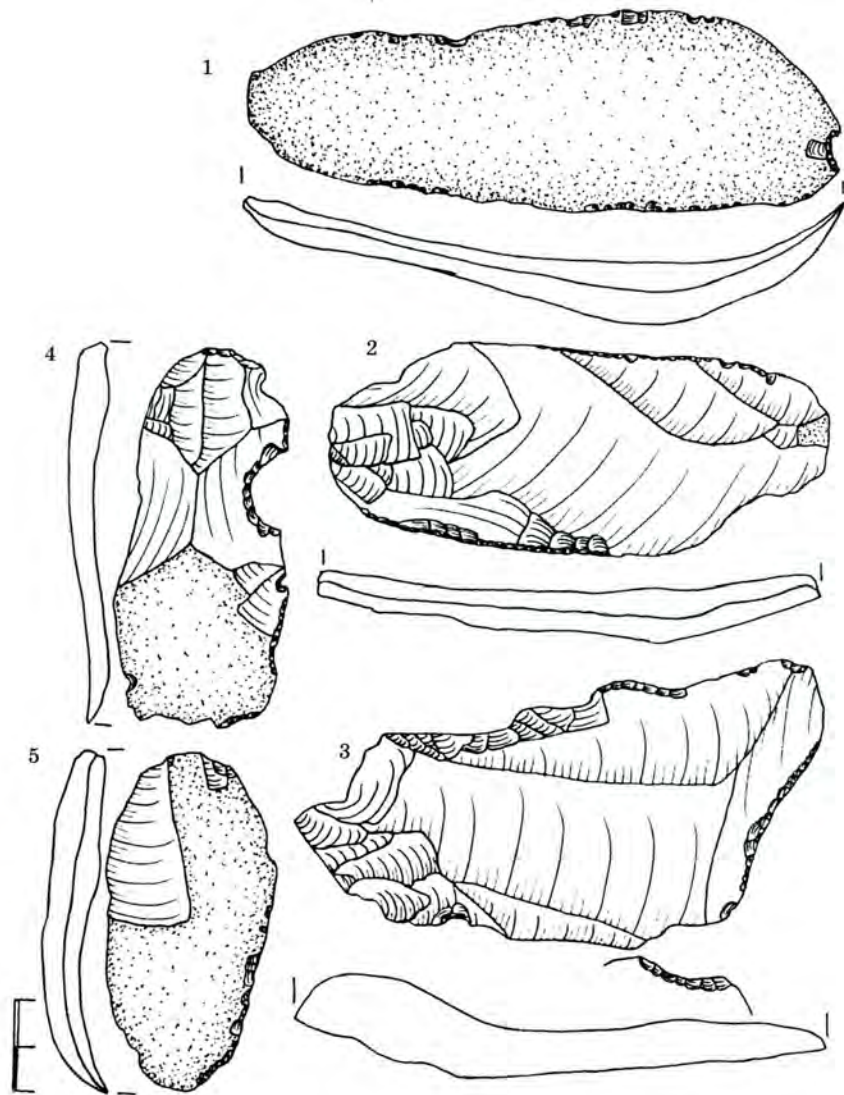

Рис. 31. Дубно-Волиця, об.1: 1 — ніж-скобель, 2, 5 — ножі, 3, 4 — скобелі

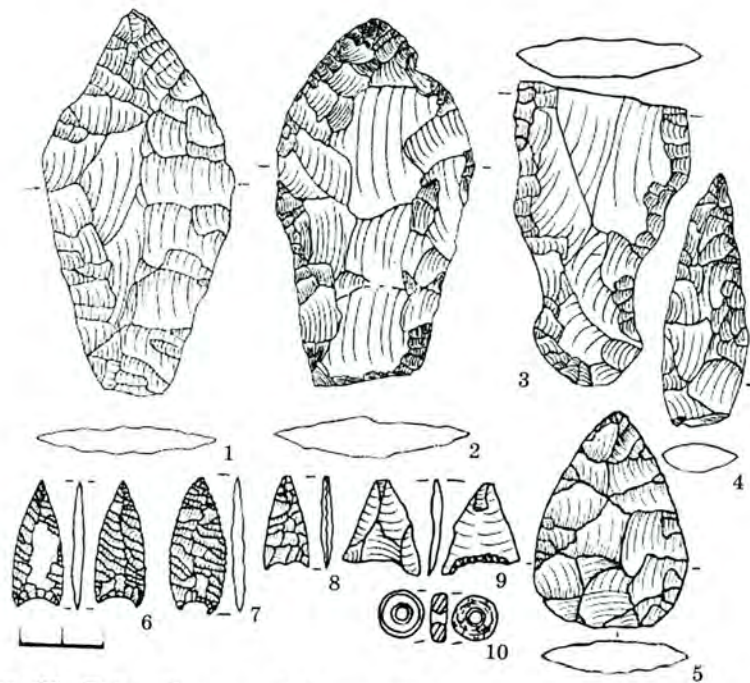

Рис. 29. Дубно-Волиця, 1-5 — вістря дротиків, 6-8 — вістря стріл, 9 — заготовка вістря стріли, 10 — кістяна намистина

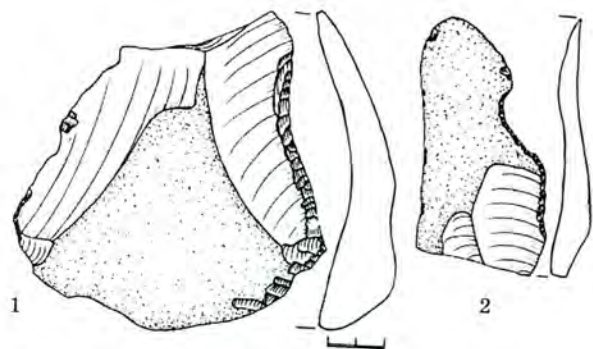

Рис. 30. Дубно-Волиця. Вироби з об'єкта 1 (скобелі)

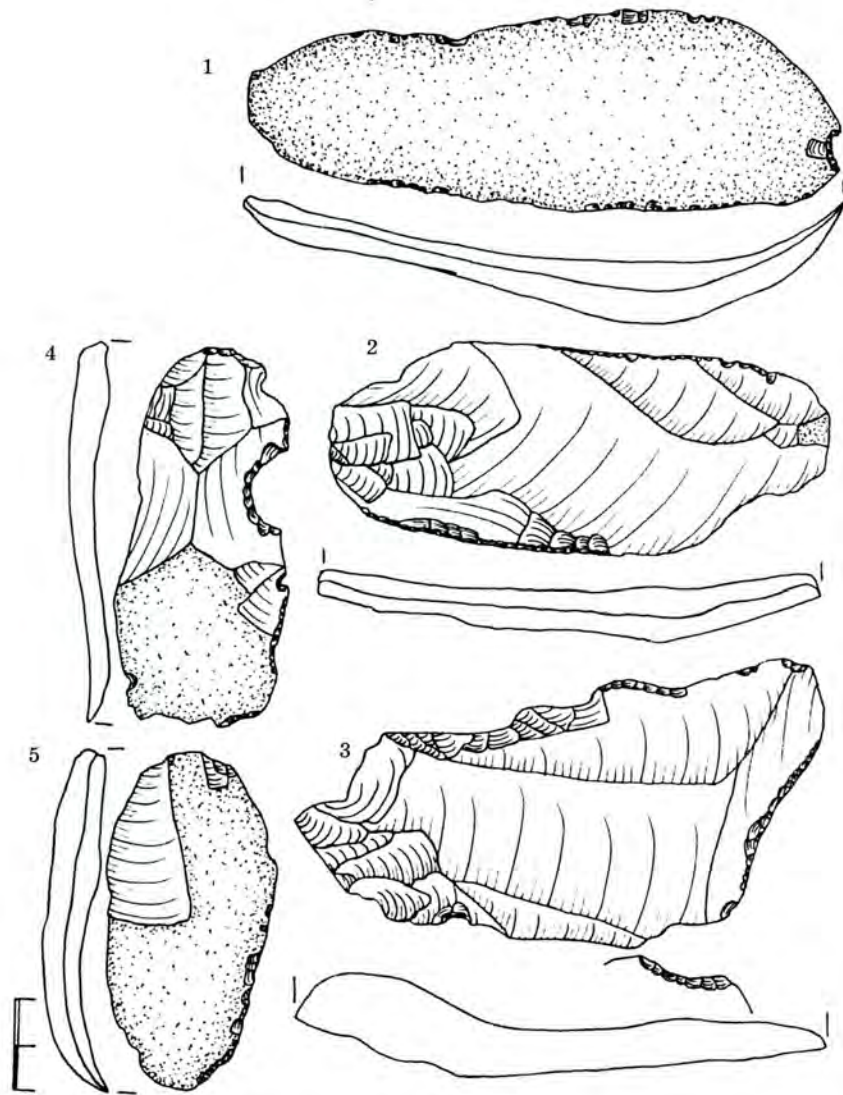

Рис. 31. Дубно-Волиця, об.1: 1 — ніж-скобель, 2, 5 — ножі, 3, 4 — скобелі

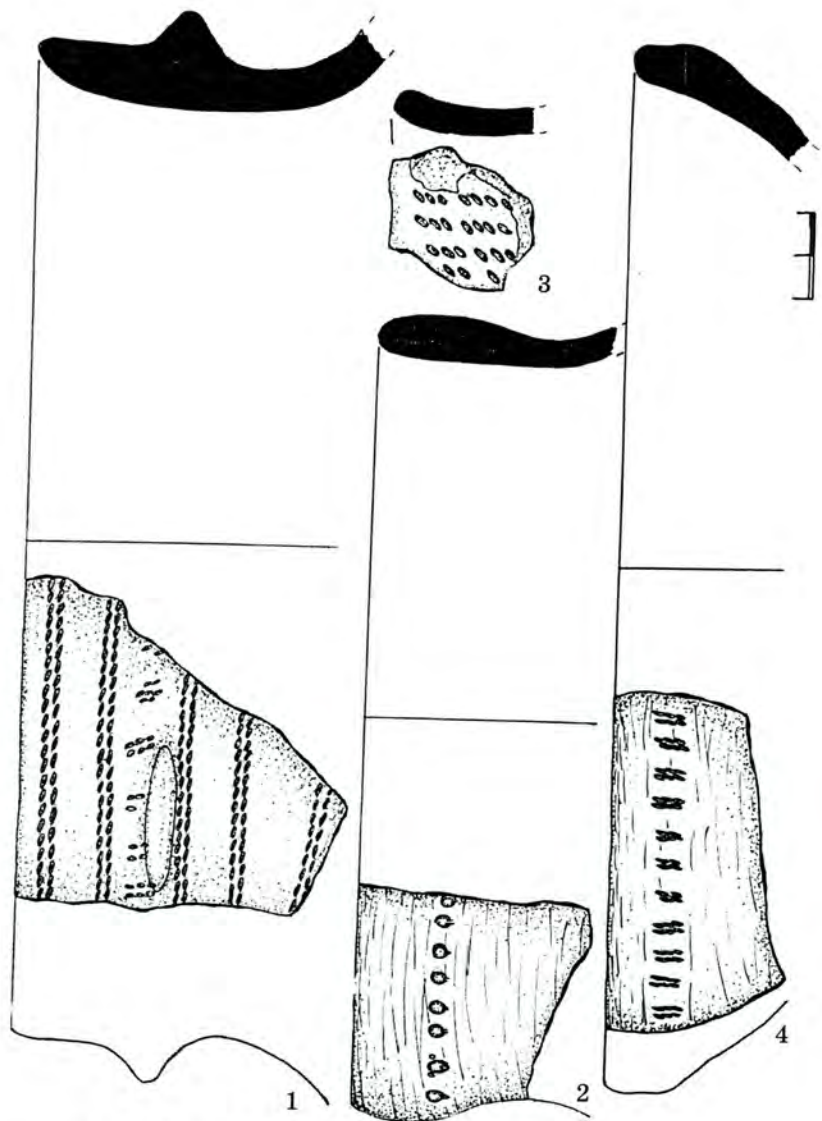

Рис. 34. Дубно-Волиця. Кераміка стжижовська

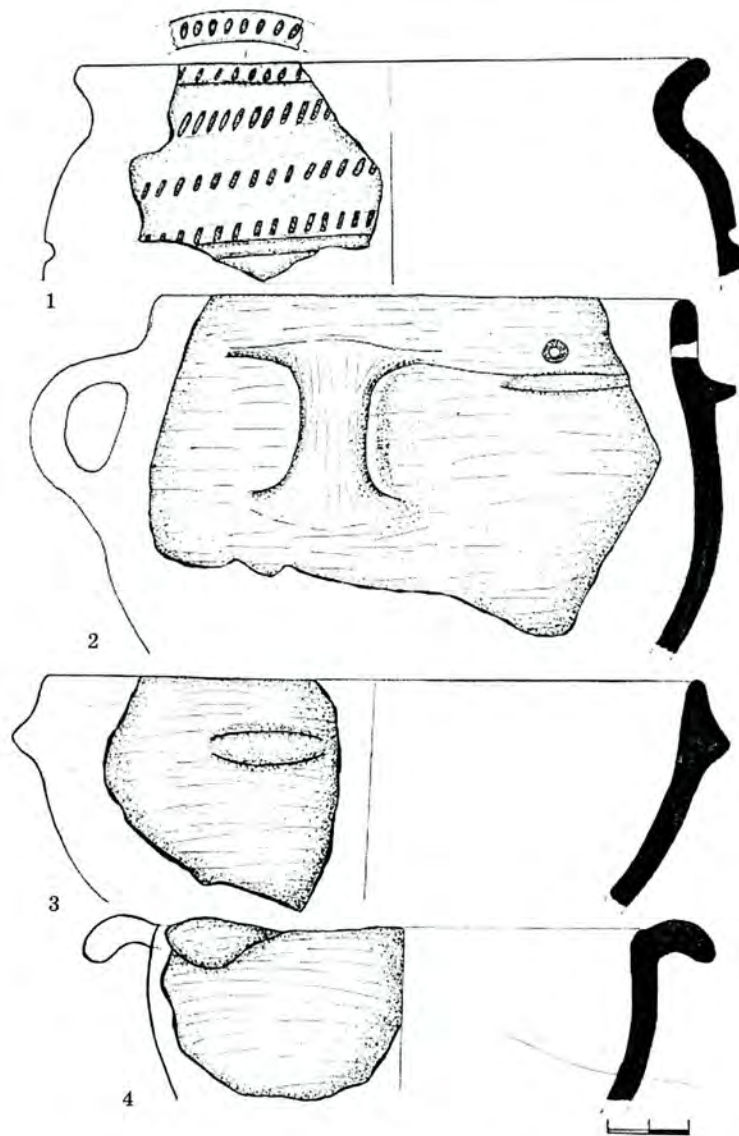

Рис. 35. Дубно-Волиця. Кераміка стжижовська

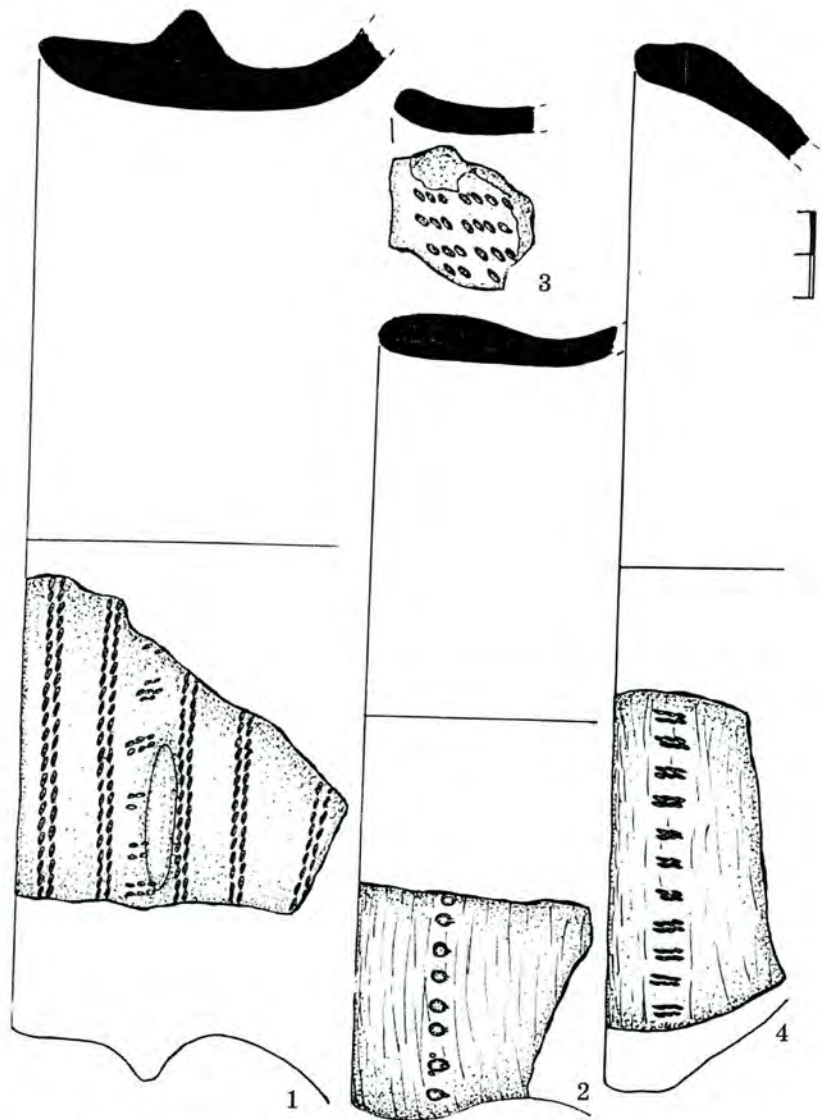

Рис. 34. Дубно-Волиця. Кераміка стжижовська

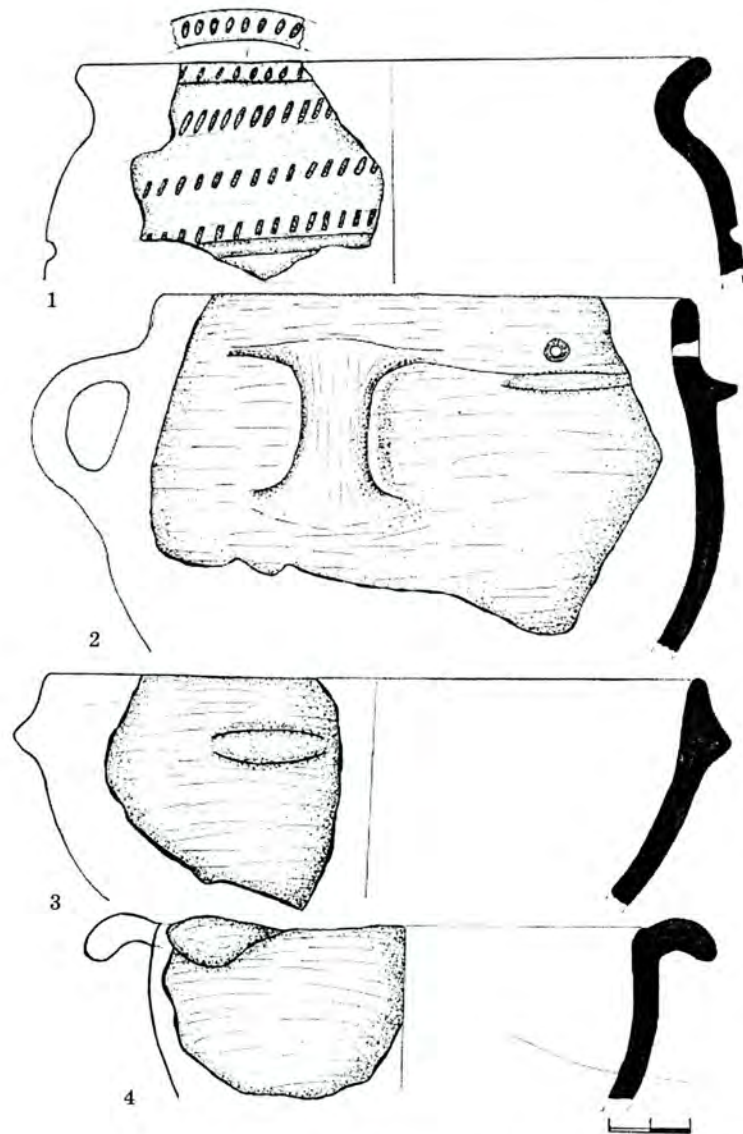

Рис. 35. Дубно-Волиця. Кераміка стжижовська

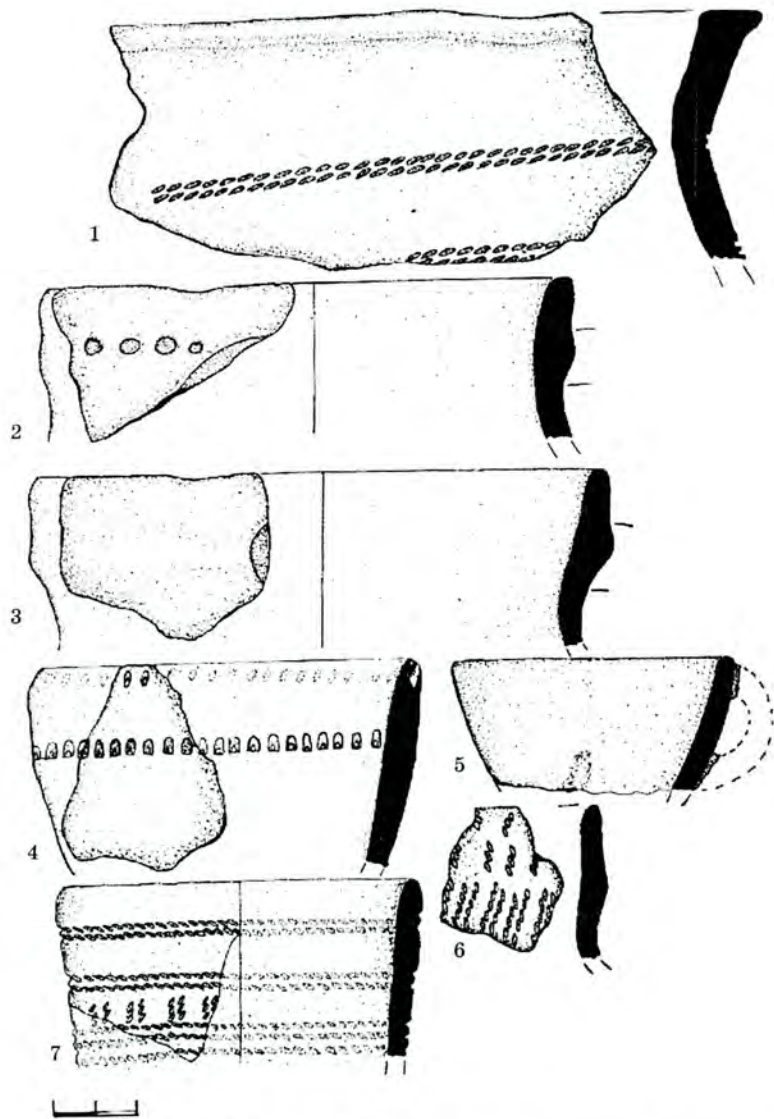

Рис. 38. Дубно-Волиця, кераміка. 1 — великого діаметру (зерновик — ?), 2-4, 6, 7 — стжижовська, 5 — межановицька

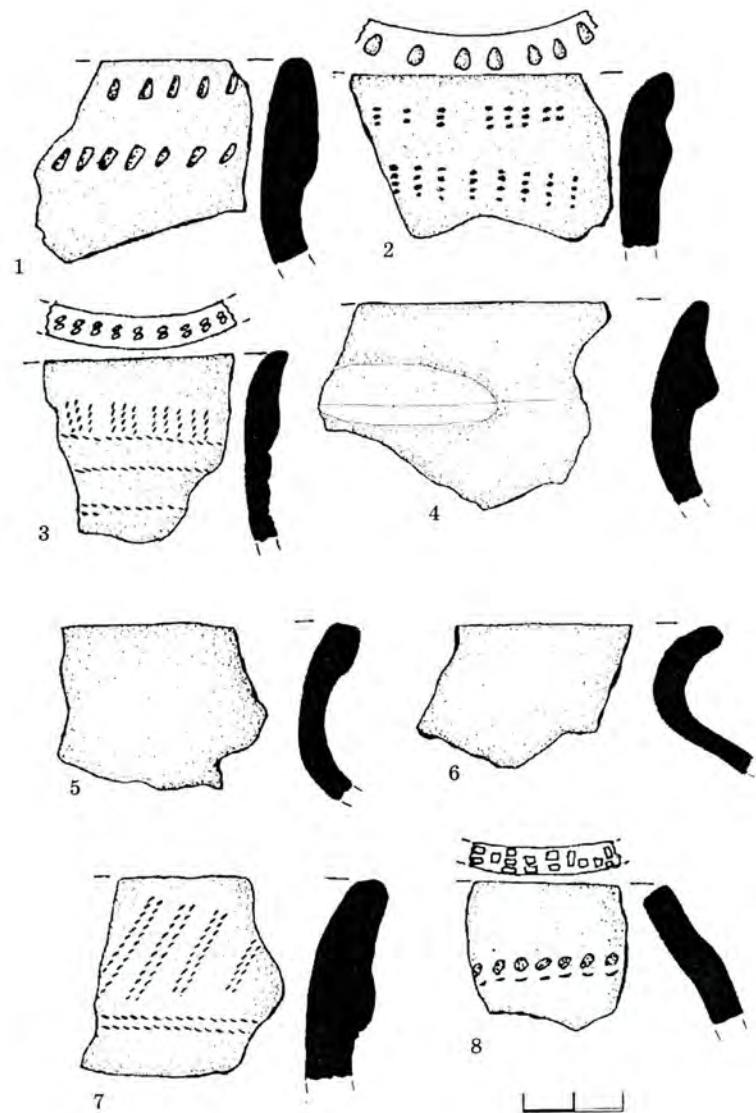

Рис. 39. Дубно-Волиця. Кераміка стжижовська

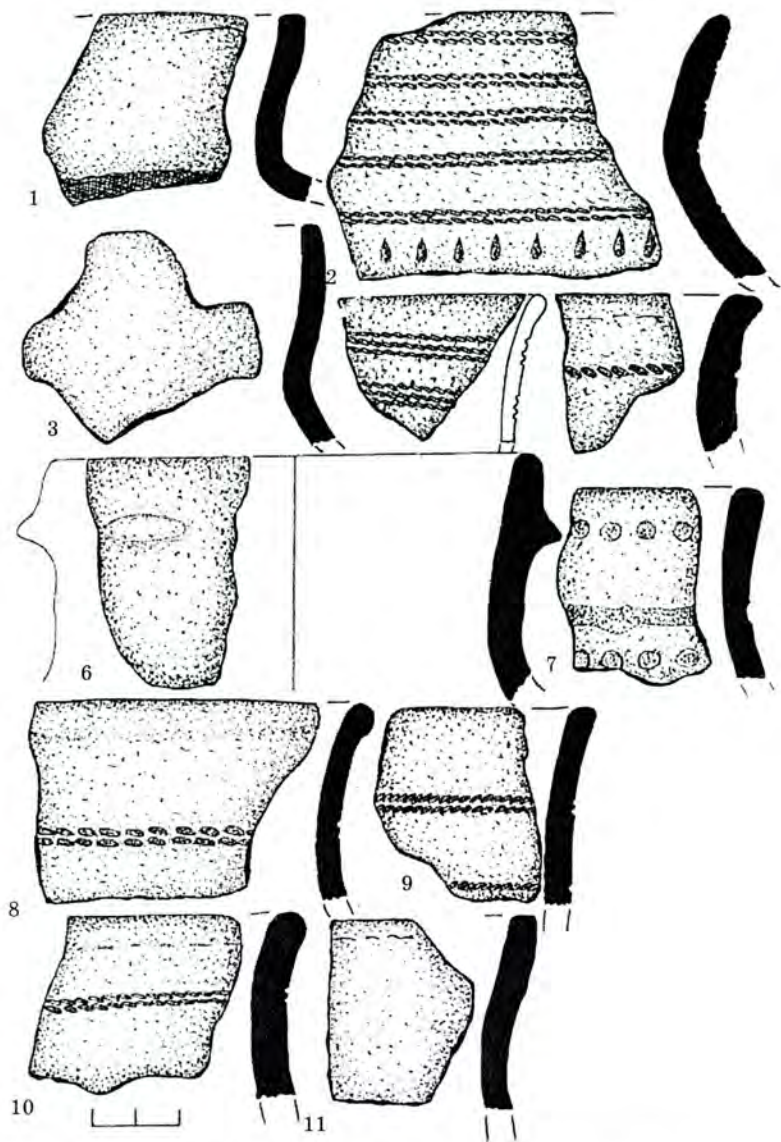

Рис. 40. Дубно-Волиця. Кераміка межановицька

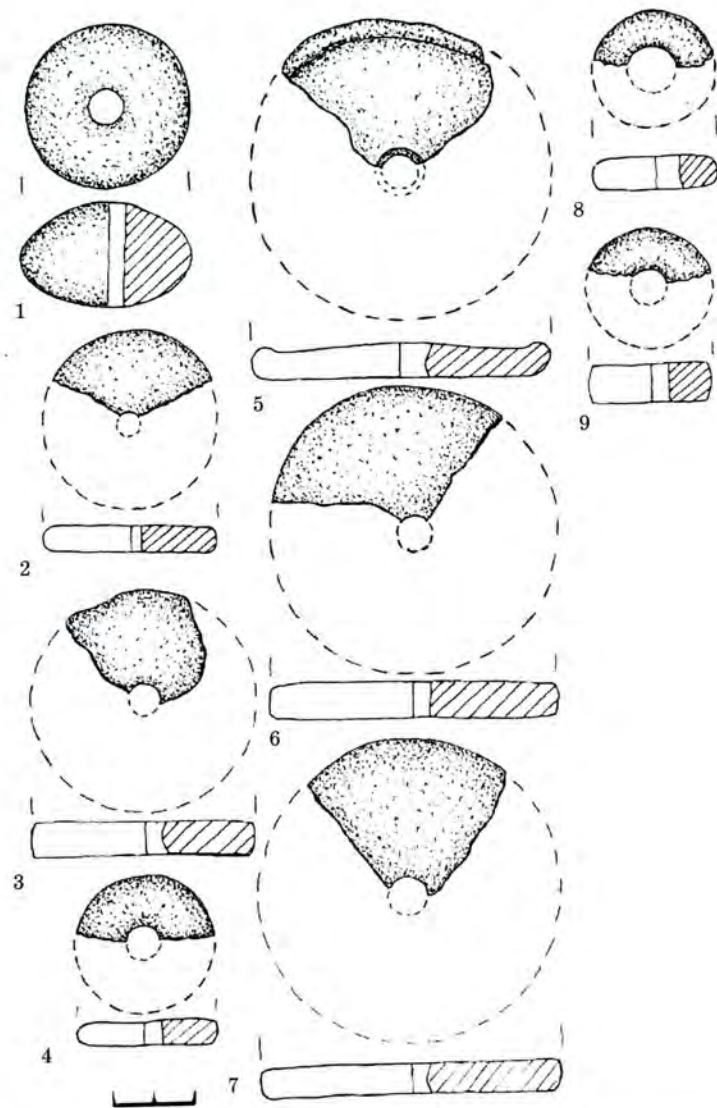

Рис. 41. Дубно-Волиця, пряслиця: 1 — ліпня, з домішкою шамоту, 2, 5-9 — з уламків межановицьких посудин, 4 — з уламка посудини КБК

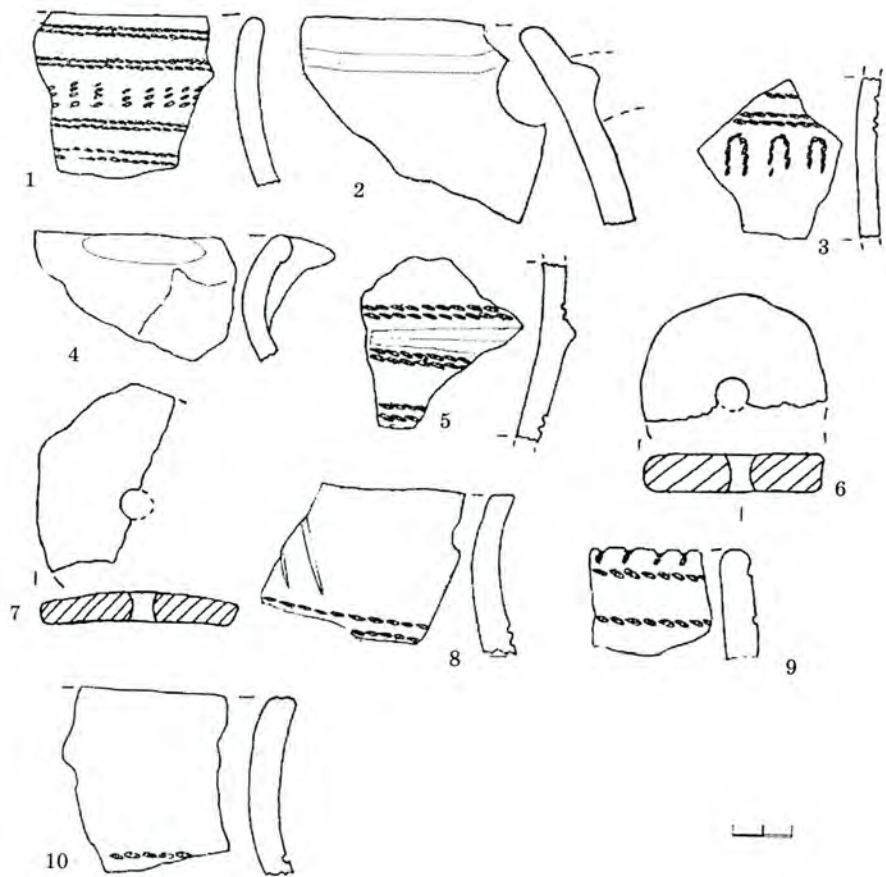

Рис. 42. Дубно-Волиця. Кераміка змішаних культурних традицій, преслище

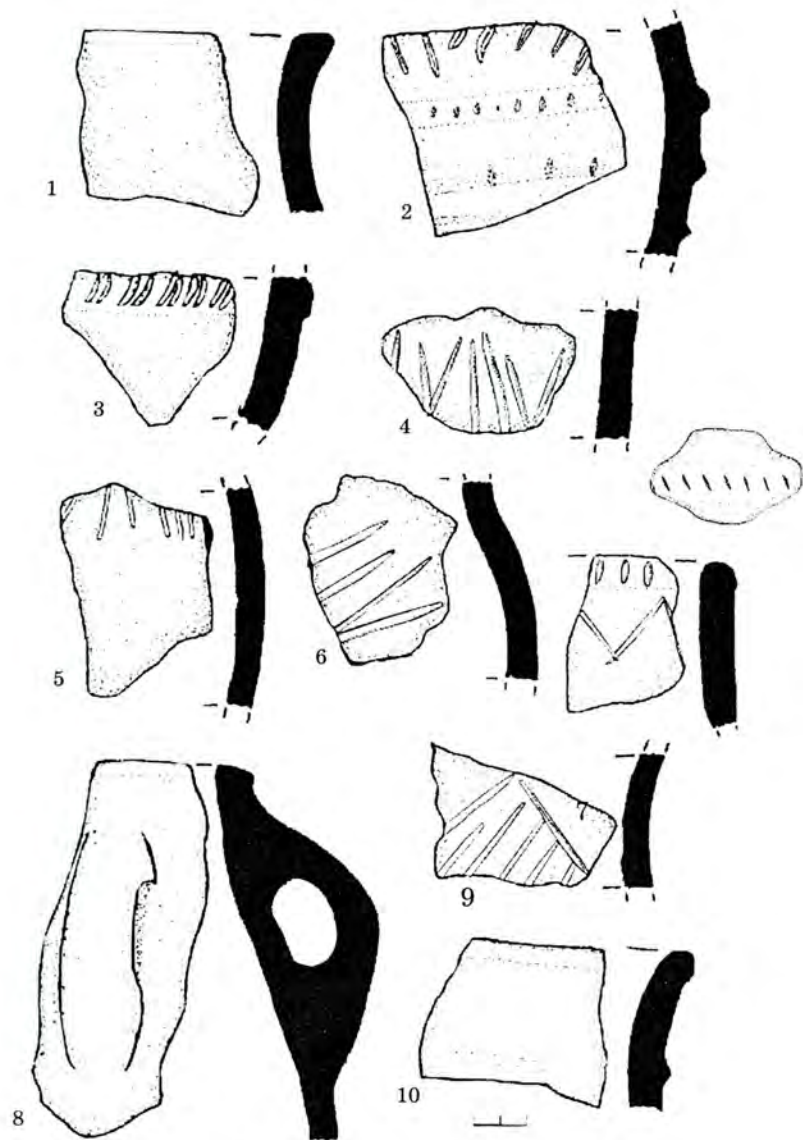

Рис. 43. Дубно-Волиця. Кераміка КБК

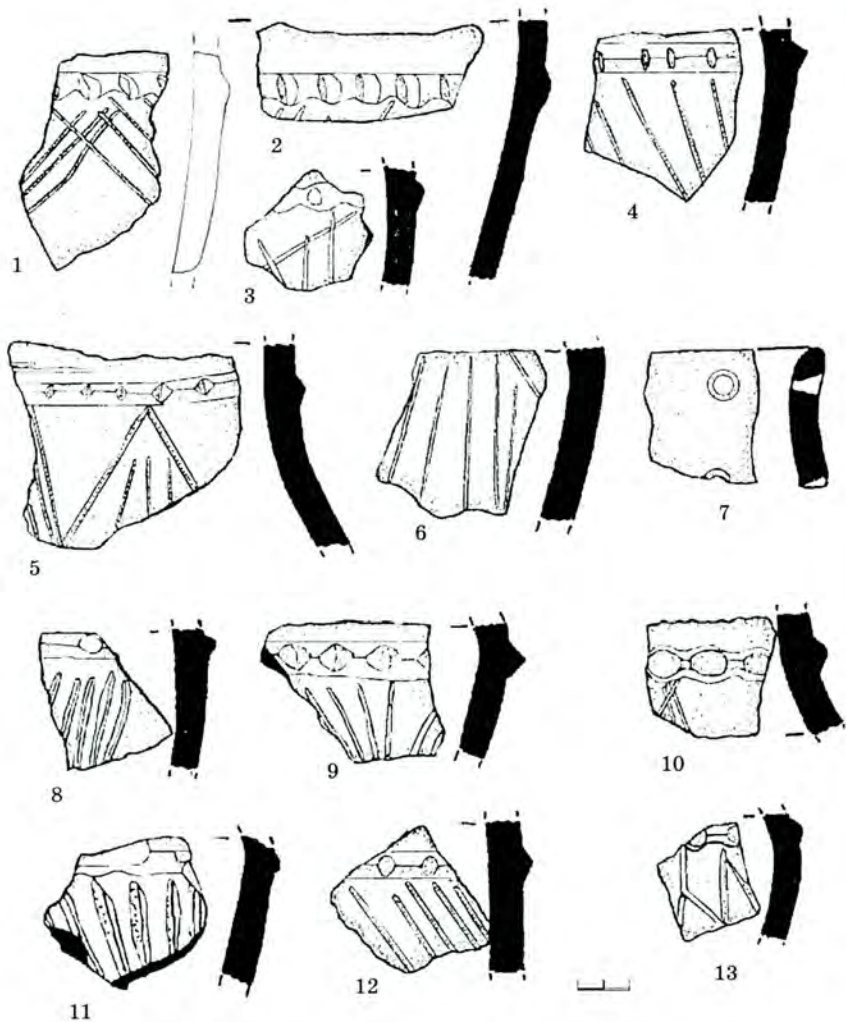

Рис. 44. Дубно-Волиця. 1-10, 12 — кераміка КБК,
11 — з межановицько-багатоваликівими рисами

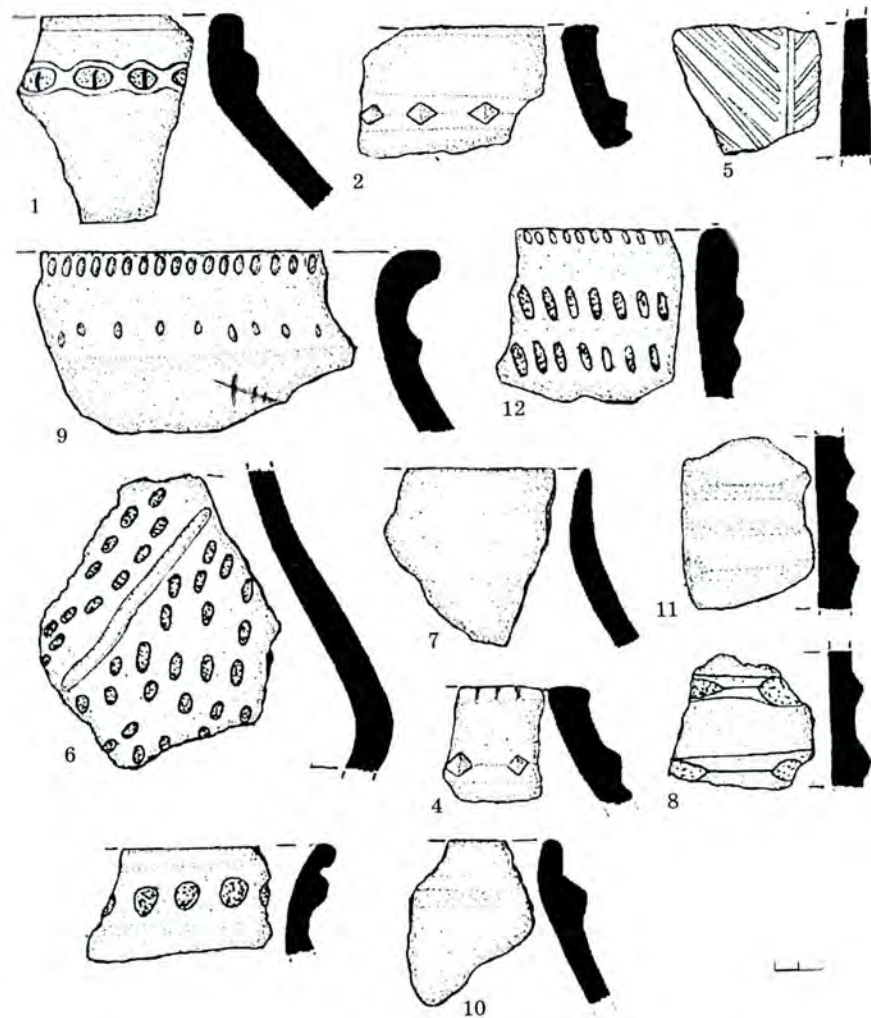

Рис. 45. Дубно-Волиця. Кераміка КБК

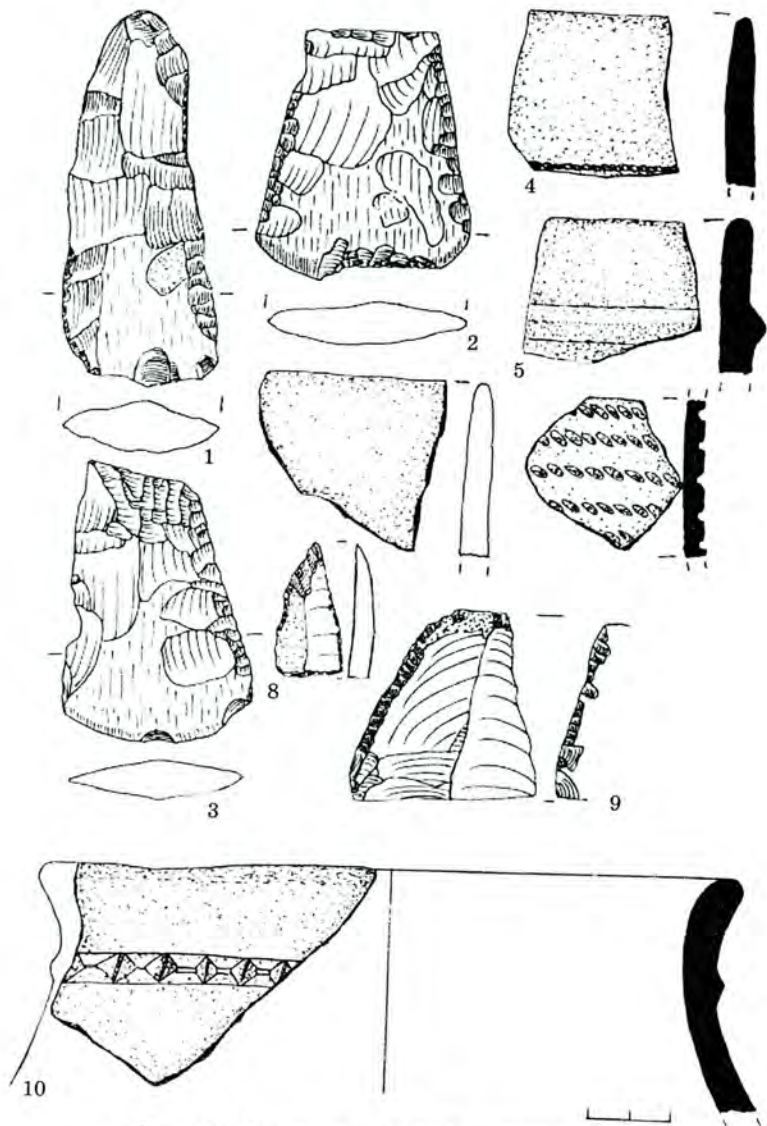

Рис. 46. Тараканів-2. 1-3 — сокири-тесла,
4-7 — кераміка межановицької к-ри, 8 — вістря стріли,
9 — виріб, 10 — кераміка КБК

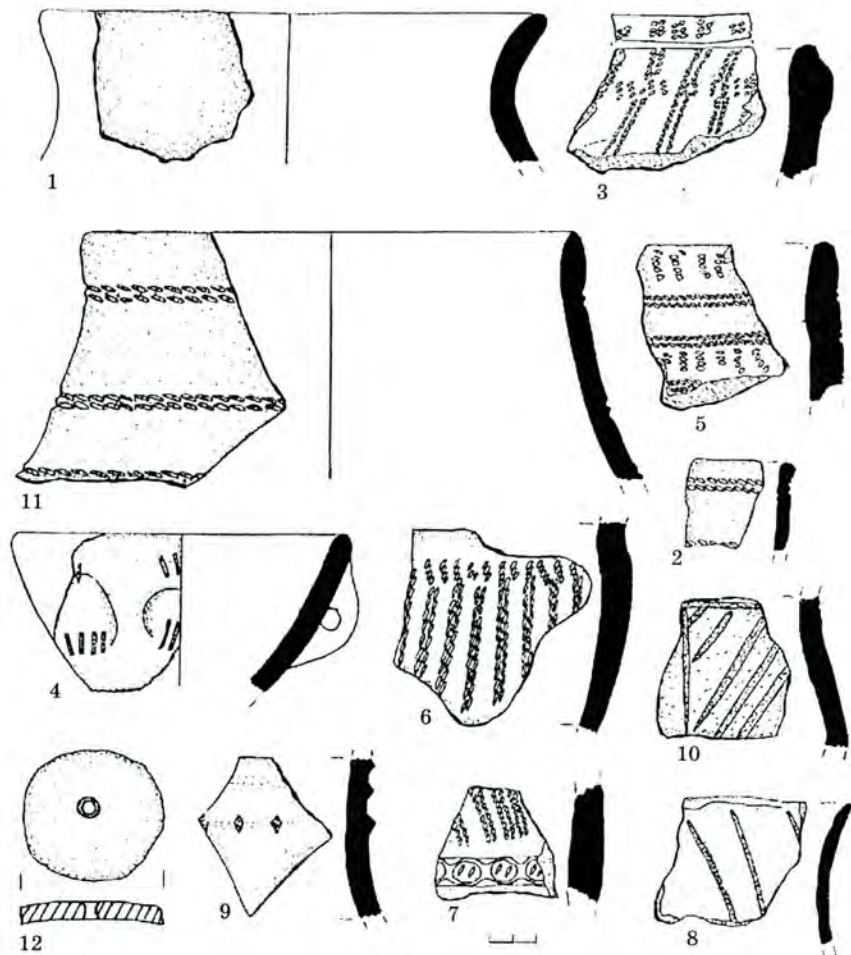

Рис. 47. Дубно-Звірогосподарство: 1, 3-6, 10 — кераміка
стжижовська, 2, 11, 12 — кераміка і пряслиця межановицькі,
7 — зі стжижовсько-багатоваликівими рисами,
8, 9 — кераміка КБК

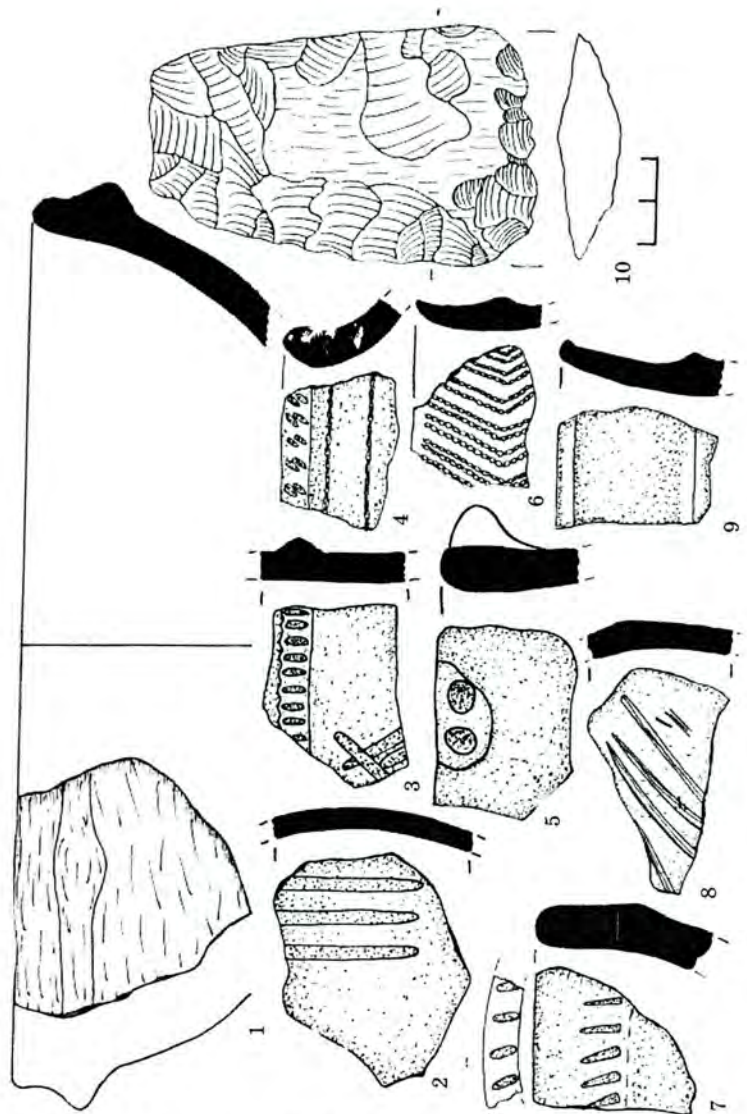

Рис. 48. Дубно, ур. Палестина-1: 1, 4, 6, 7 — кераміка стжижовська, 2, 5 — кераміка межановицька, 3 — з межановицько-багатоваликівими рисами, 8, 9 — кераміка КВК, 10 — сокира

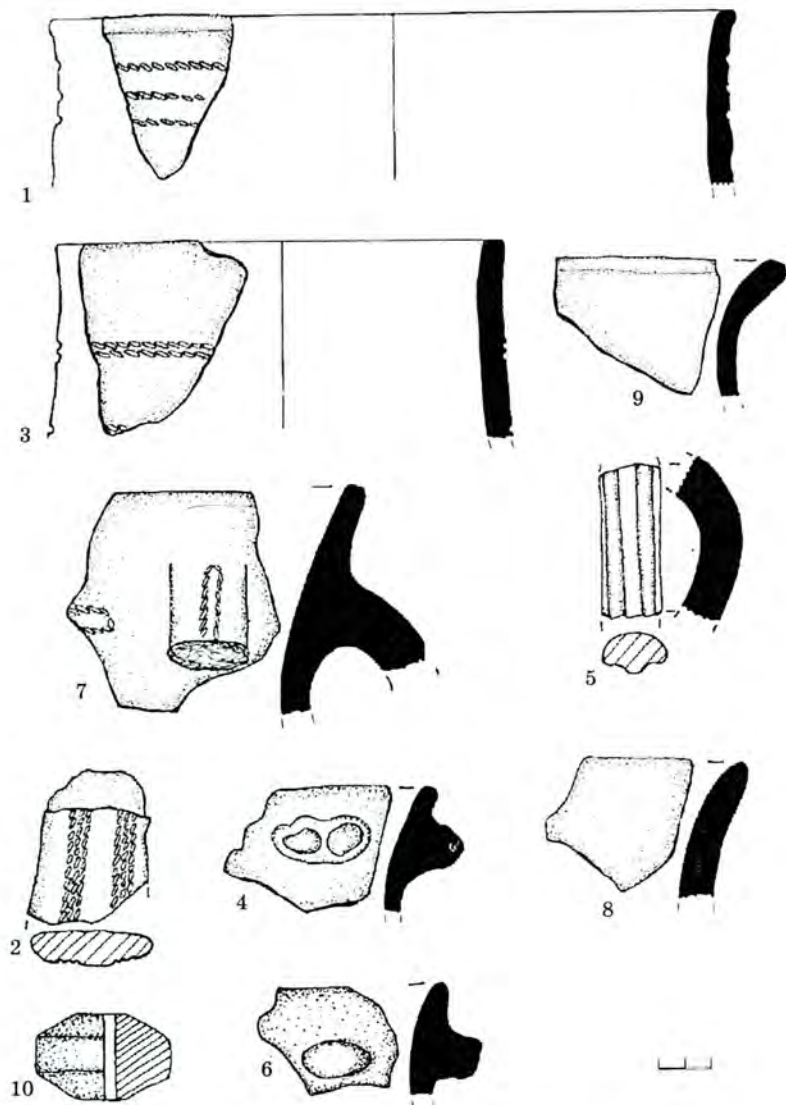

Рис. 49. Дубно, Сурмічі-3. Кераміка і пряслиця межановицької к-ри

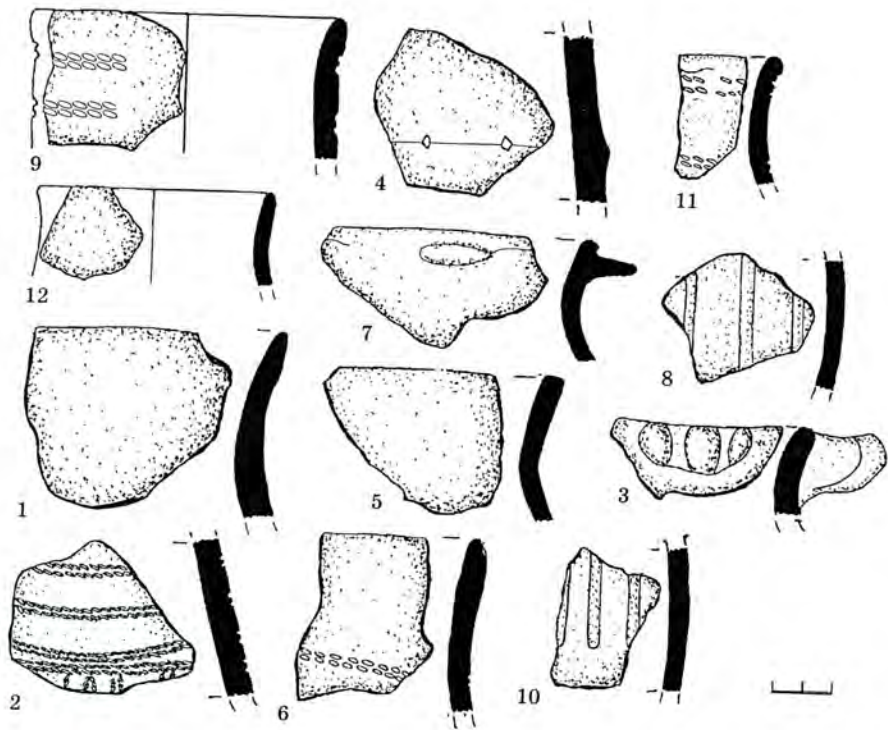

Рис. 50. Дубно, Сурмичі-3. Кераміка межановицької к-ри
(3 — з багатоваликовими рисами)

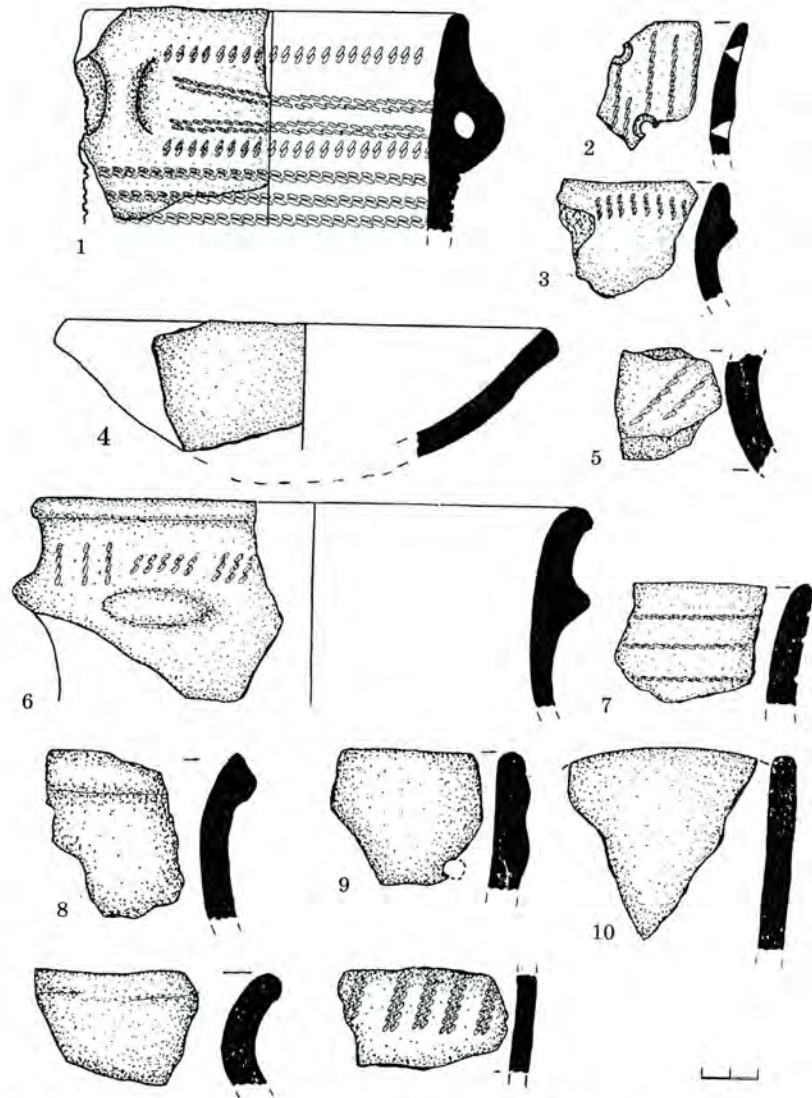

Рис. 52. Дубно, Сурмичі-3: 1-4, 6-8, 10-12 — кераміка
стжижовська, 5 — кераміка німецьєва, 9 — фрагмент
дисковидного виробу з стжижовської кераміки

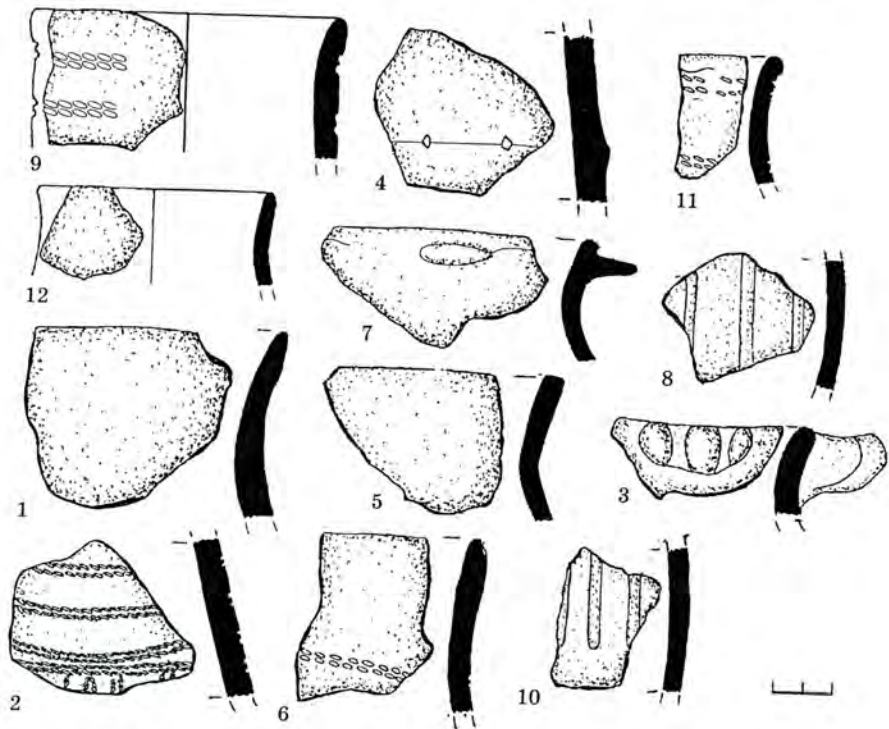

Рис. 50. Дубно, Сурмичі-3. Кераміка межановицької к-ри
(3 — з багатоваликовими рисами)

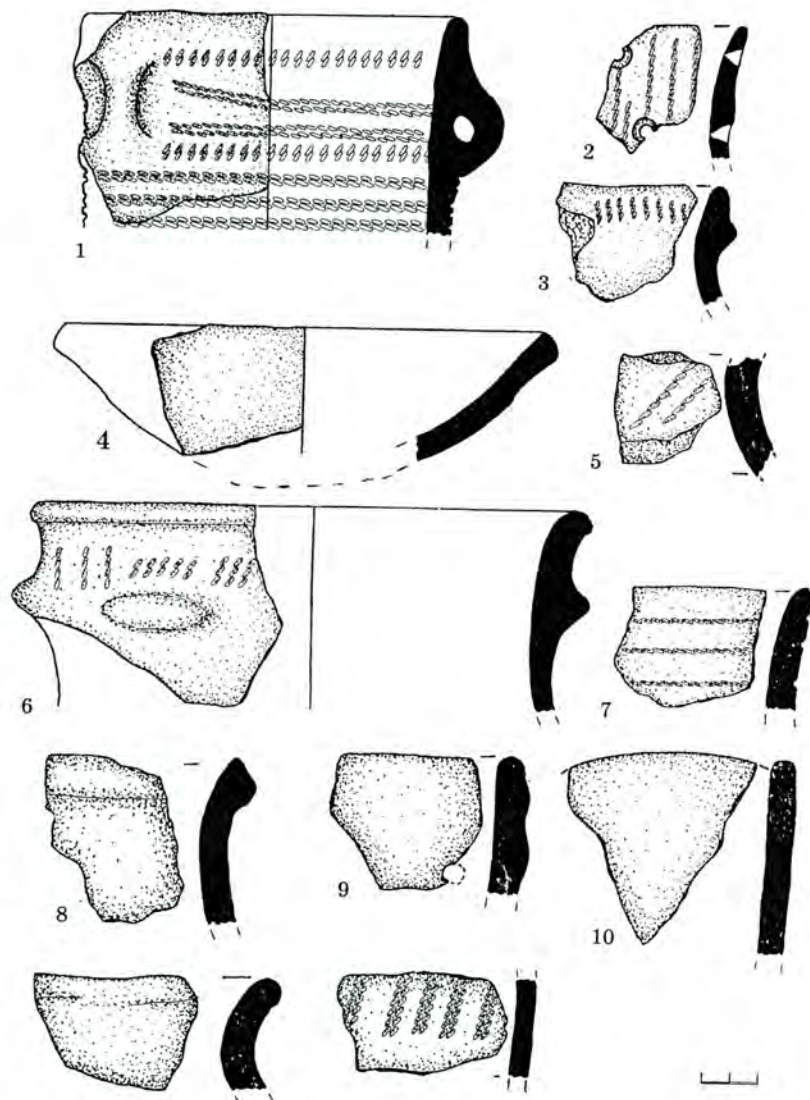

Рис. 52. Дубно, Сурмичі-3: 1-4, 6-8, 10-12 — кераміка стжижівська, 5 — кераміка німесцева, 9 — фрагмент дисковидного виробу з стжижівської кераміки

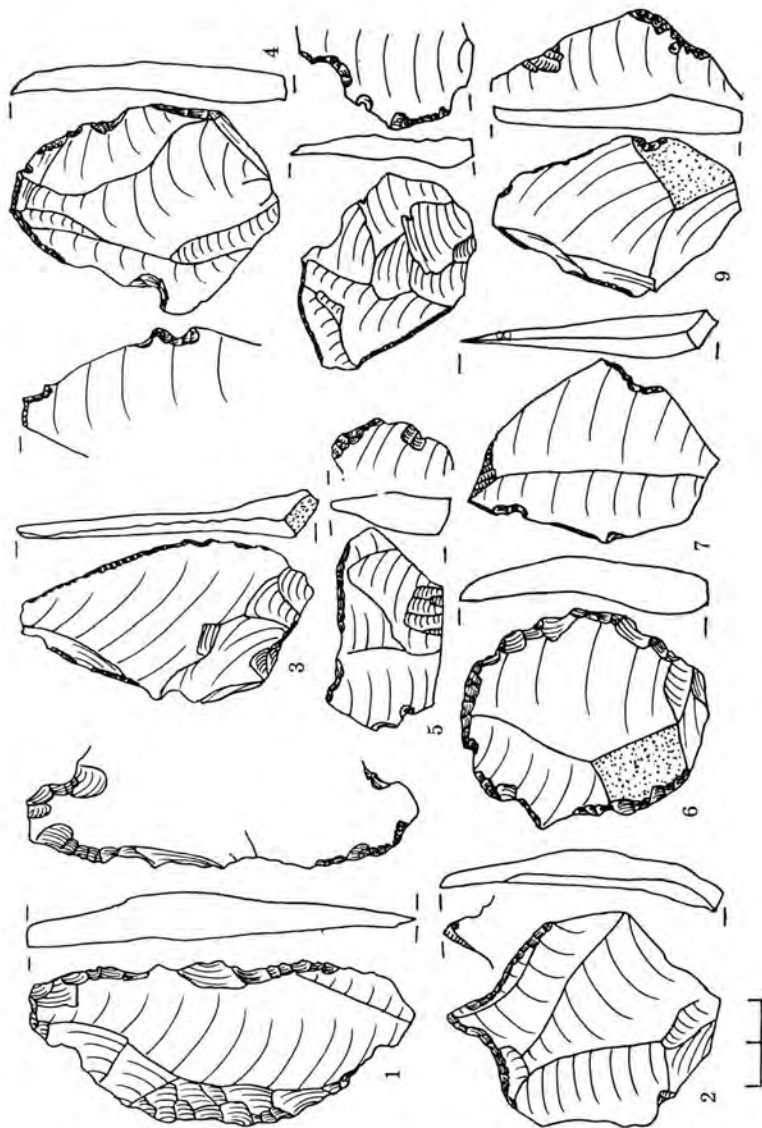

Рис. 55. Панталія-2, кремій: 1 — «пилка», 2 — свердло, 3, 5, 8, 9 — знаряддя, 4, 6 — скребки, 7 — різачок

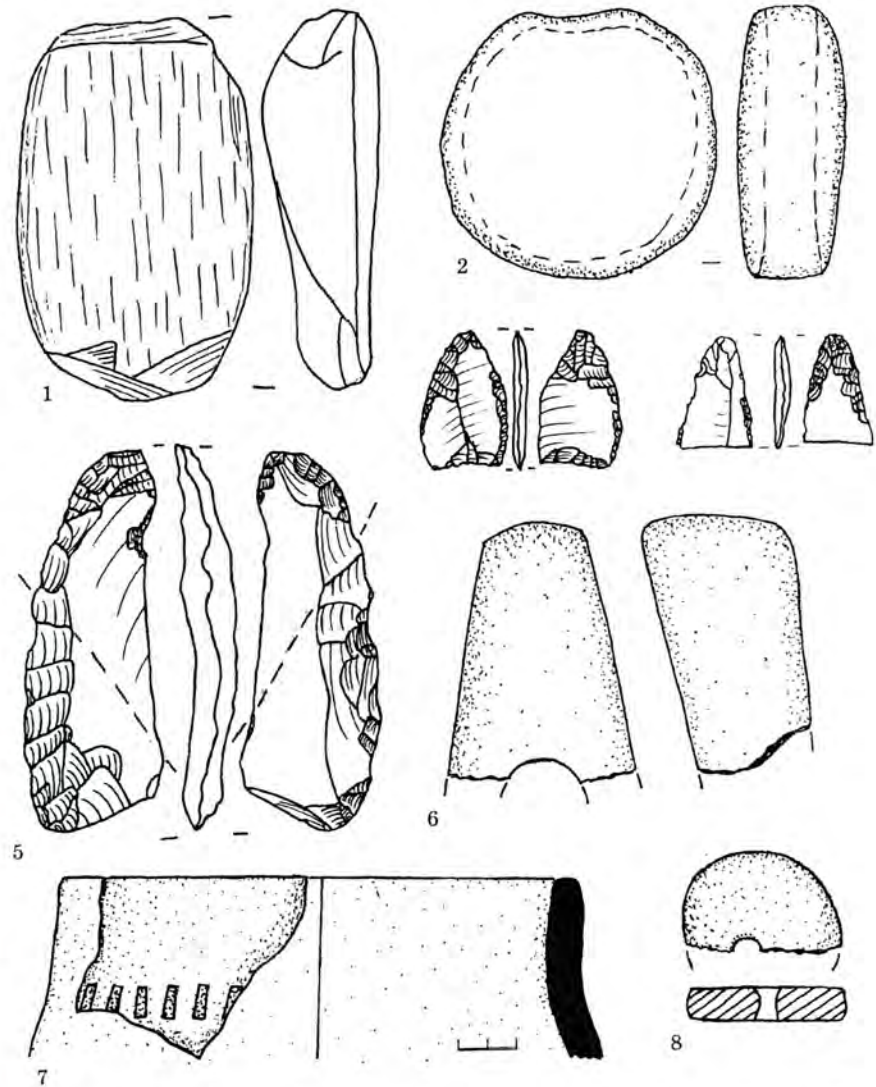

Рис. 56. Панталія-2: 1, 2 — шліфувальна плита і дисковидний ретушер-відбійник (червоний камінь). 3 — вкладень серпа, 4 — уламок кам'яної сокири, 5 — пряслиця, 6, 7 — заготовки вітрів стріл, 8, 9 — кераміка СК

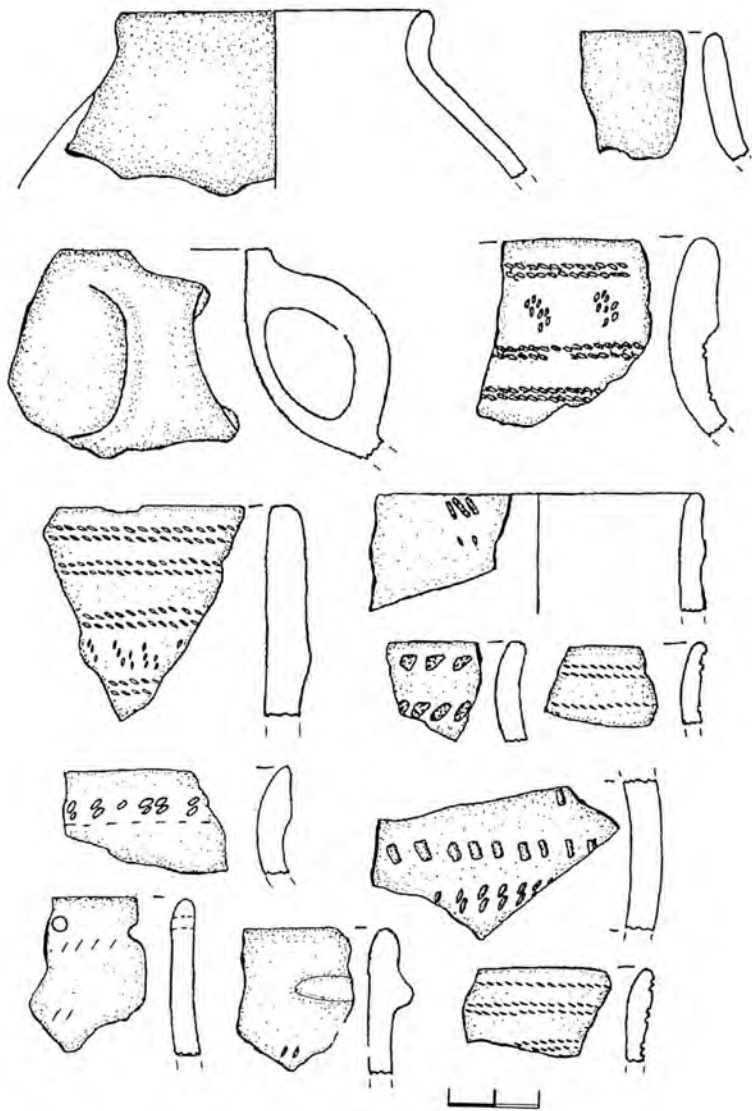

Рис. 57. Панталія-2, кераміка СК

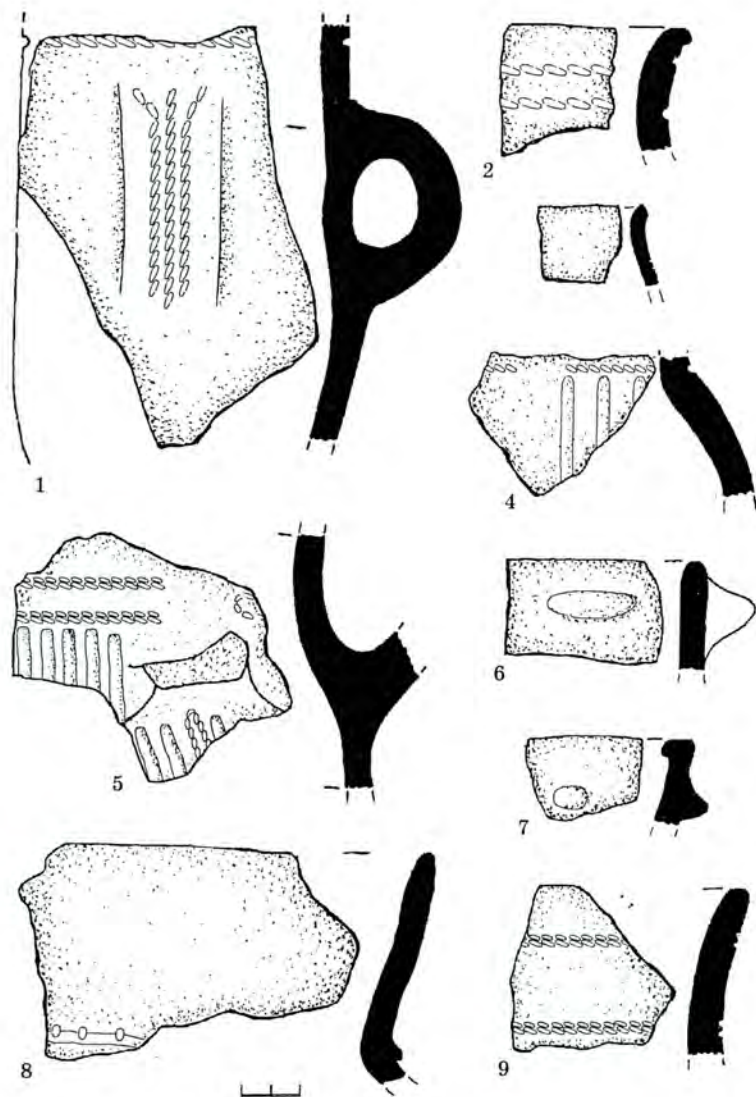

Рис. 58. Панталія-2. 1, 2, 9 — кераміка німецьева, міцного випалу, з домішкою піску, 3-8 — межановицька, 10 — з межановицько-багатоваликівими рисами

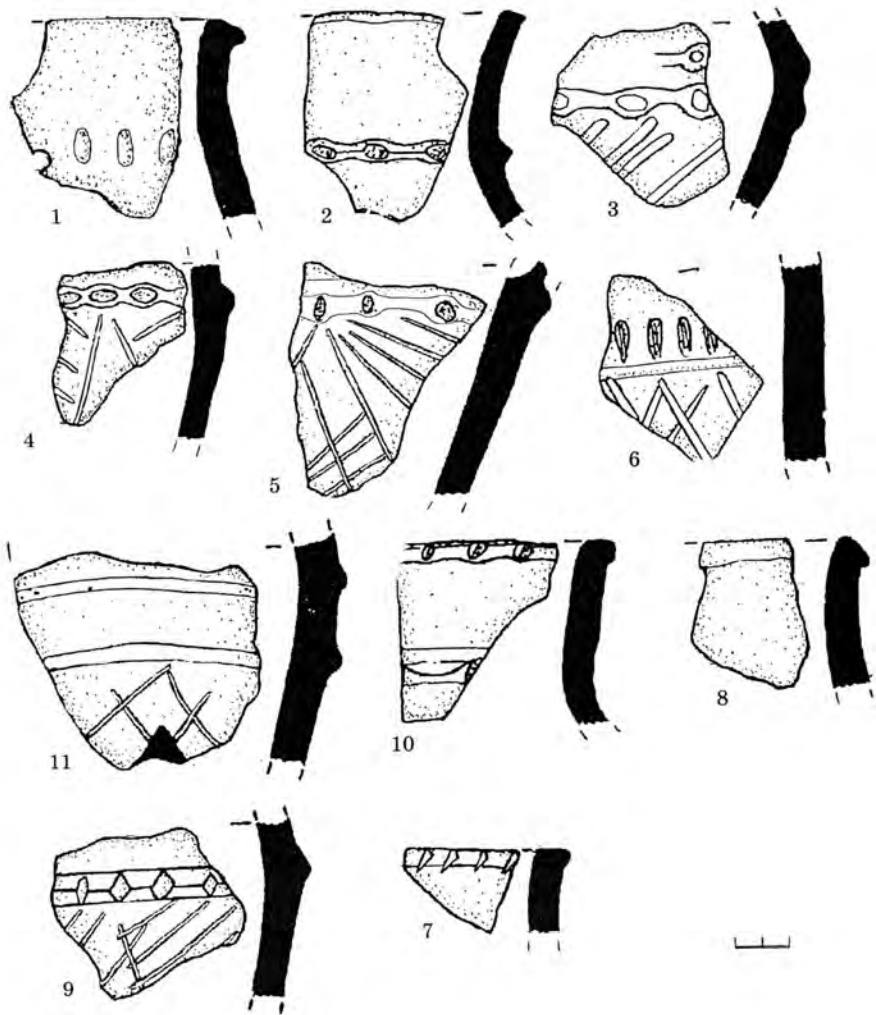

Рис. 59. Панталія-2. Кераміка КБК

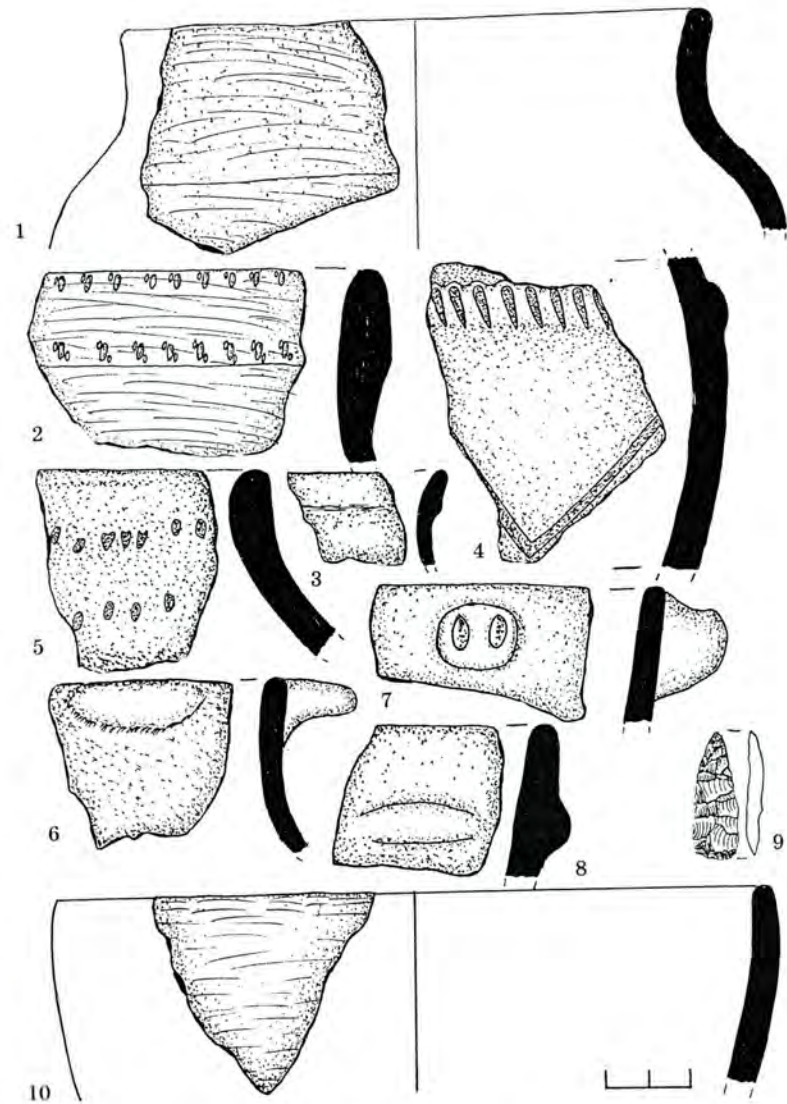

Рис. 60. Іван'я-1. 1-3, 10 — кераміка стжижівська, 4 — кераміка КБК, 5 — з стжижівсько-багатоваликовими рисами (?), 6-8 — межановицька, 9 — вістря стріли

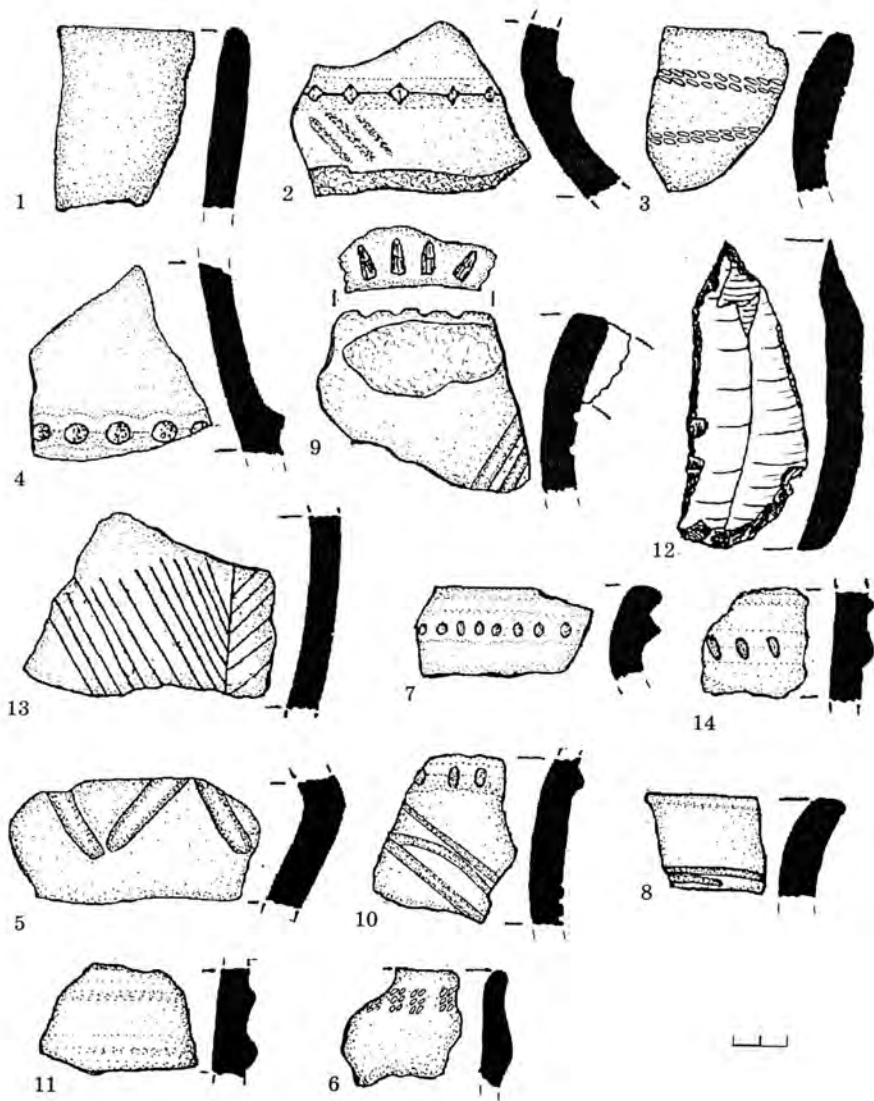

Рис. 61. М'ятин-1

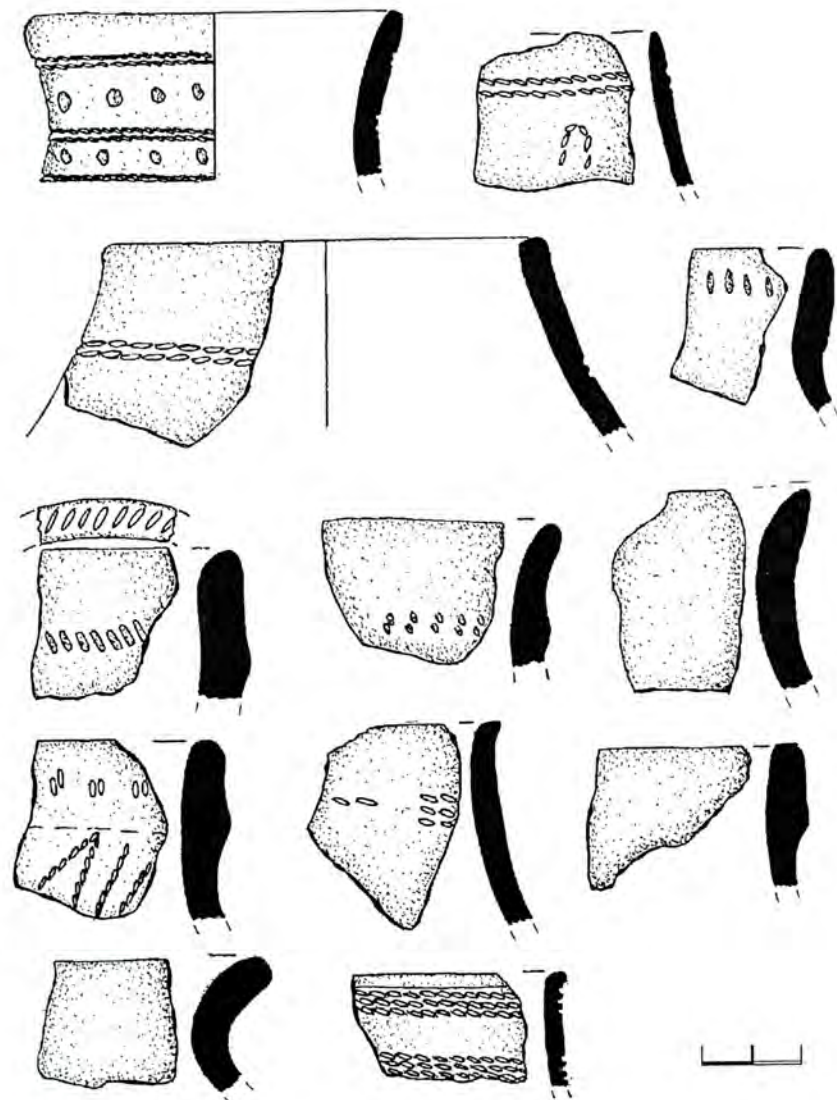

Рис. 62. Хорупань-1: 1-3, 8, 9, 11 — кераміка межановицька,
4-7, 10, 12 — стжижовська

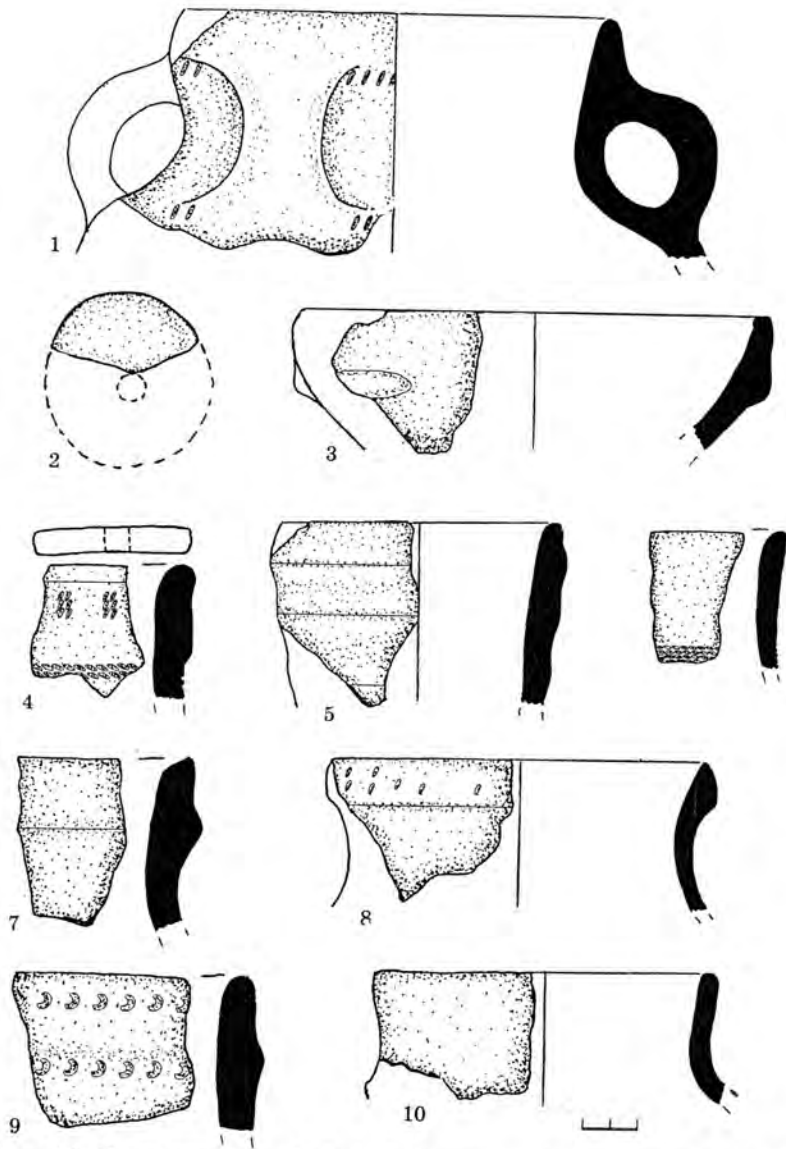

Рис. 63. Хорупань-1: 1, 2, 4, 5, 7-9 — кераміка стжижовська, 3 — пряслице з межановицького черепка, 6, 10 — кераміка межановицька

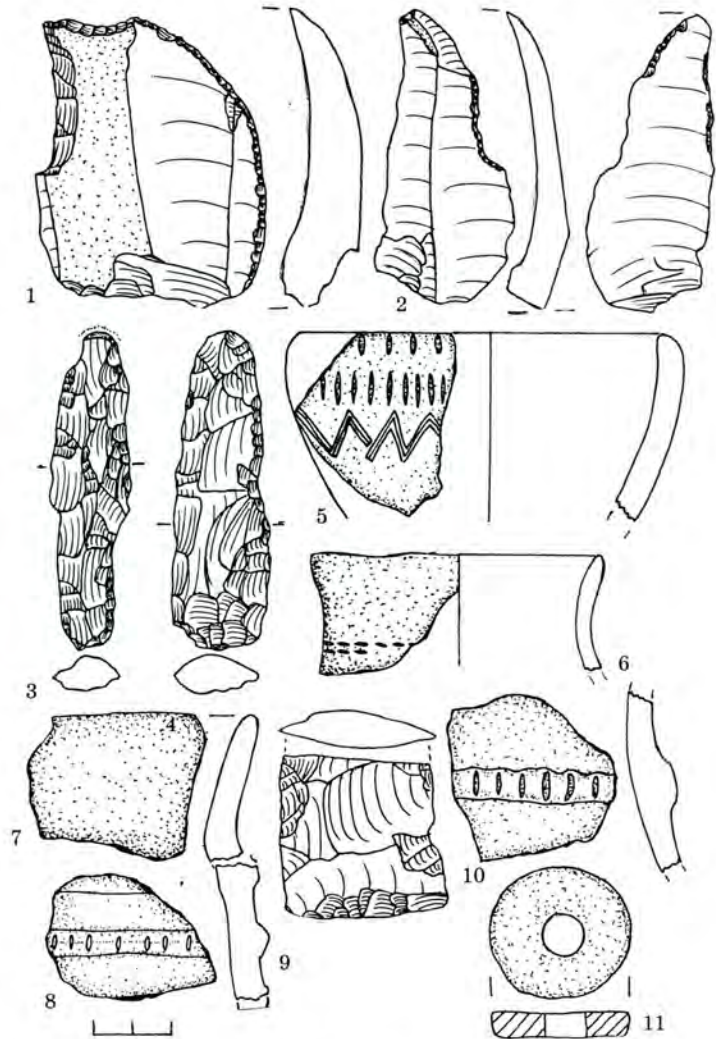

Рис. 64. 1-5 — Хорупань-1, 6-9, 11 — Судобичі, 10 — Іванья-4, 1, 2 — ножі-скобелі, 3 — заготовка вістря дротика-регушер, 4 — заготовка тесла, 5, 8 — кераміка КБК, 6, 7 — межановицька, 9 — уламок серпа, 10 — кераміка межановицько-багатоваликових традицій, 11 — пряслице МК

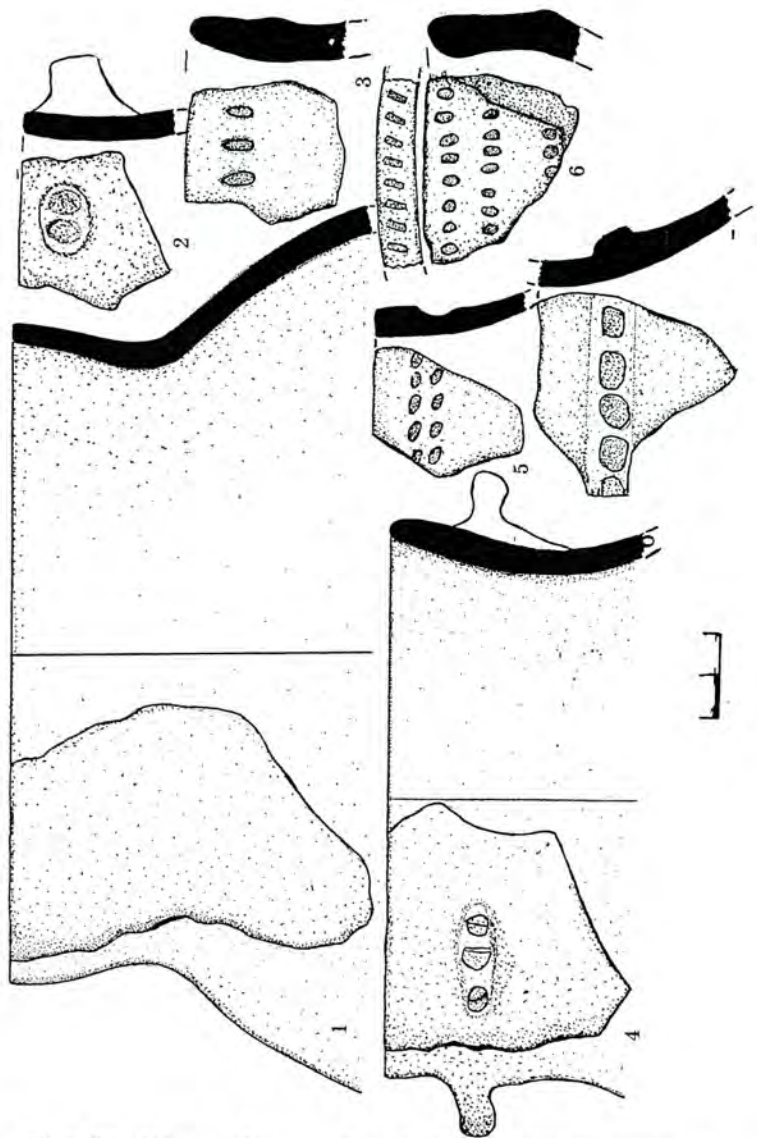

Рис. 65. М'ятин-4, кераміка: 1, 3, 5 — межановицька, 4, 6 — стжижовська, 7 — з межановицько-багатоваликівими рисами

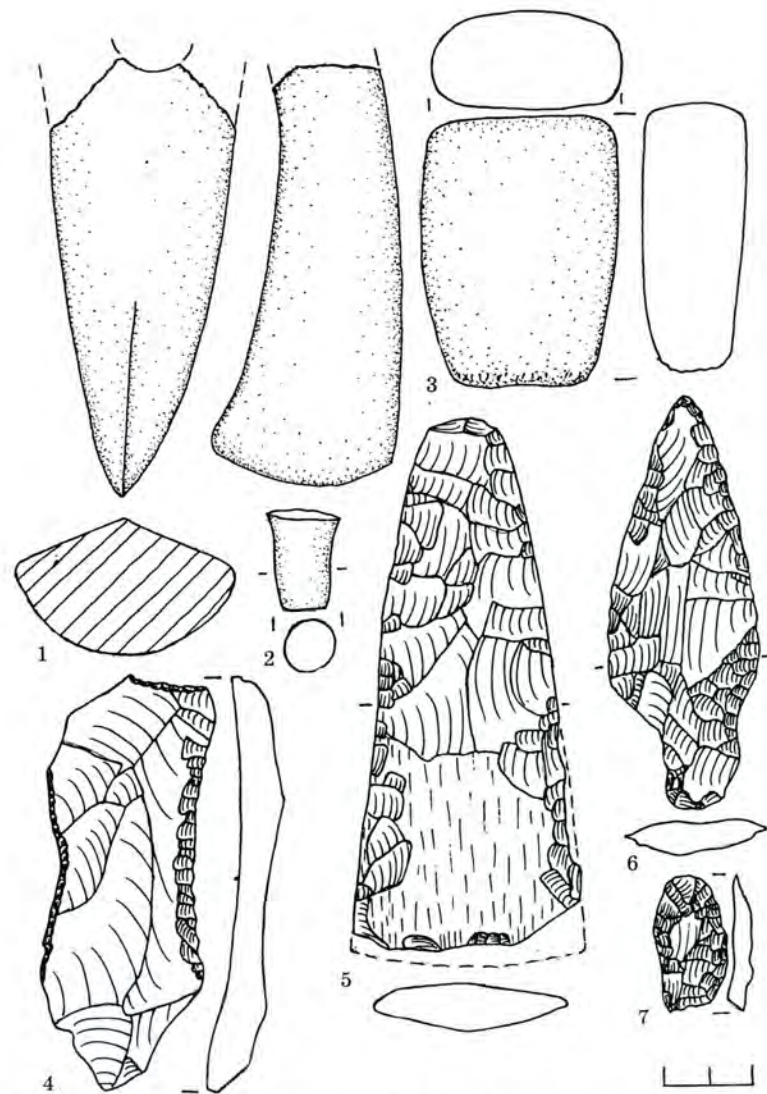

Рис. 66. М'ятин-4, 1 — уламок кам'яної сокири, 2 — висвердлиш, 3 — кам'яний виріб, 4 — ніж, 5 — сокира-тесло, 6 — заготовка вістря дротика, 7 — заготовка вістря стріли

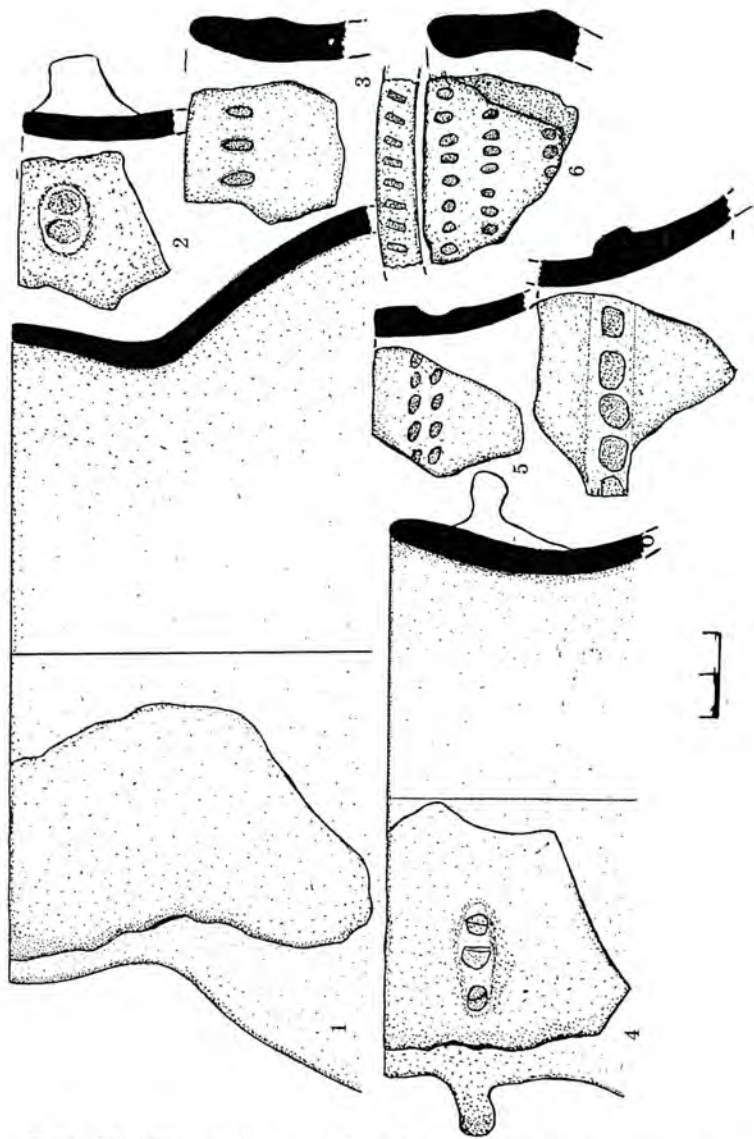

Рис. 65. М'ятин-4, кераміка: 1, 3, 5 — межановицька, 4, 6 — стжижовська, 7 — з межановицько-багатоваликівими рисами

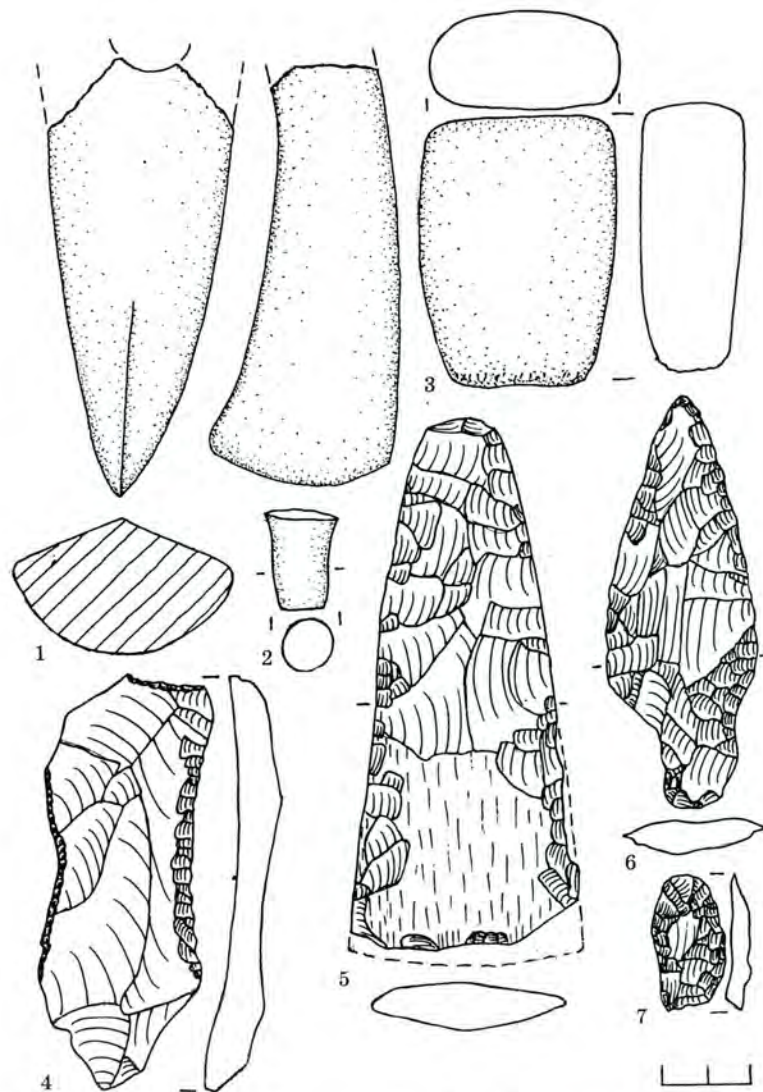

Рис. 66. М'ятин-4, 1 — уламок кам'яної сокири, 2 — висвердлиш, 3 — кам'яний виріб, 4 — ніж, 5 — сокира-тесло, 6 — заготовка вістря дротика, 7 — заготовка вістря стріли

Рис. 69. Аршичин-2: 1-3, 9, 10, 12 — кераміка стжижовська, 4, 5 — пряслиця з стжижовської кераміки, 6, 8, 11 — кераміка межановицька, 7, 13, 14 — кераміка крихка, з домішкою піску (стжижовсько-багатоваликівка-?), 15 — розтирач з уламка кам'яної сокири

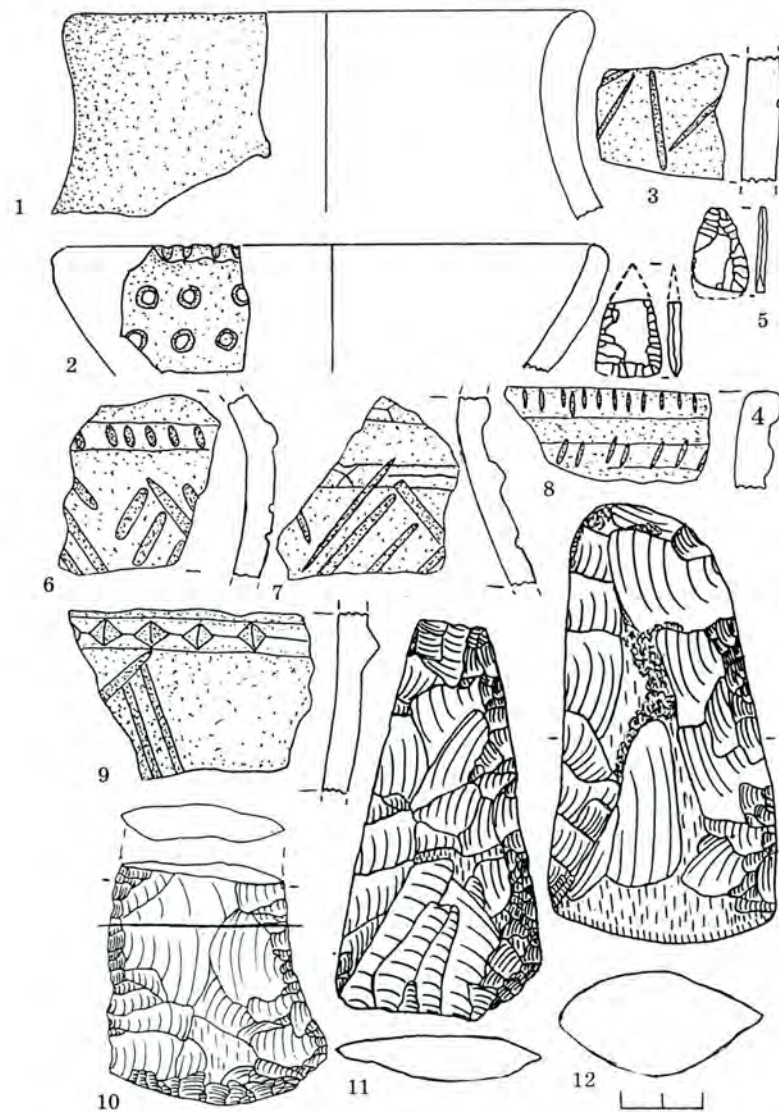

Рис. 70. Аршичин-2: 1-3, 6-9 — кераміка КБК, 4, 5 — вістря стріл, 10 — уламок серпа, 11 — сокира-тесло, 12 — сокира

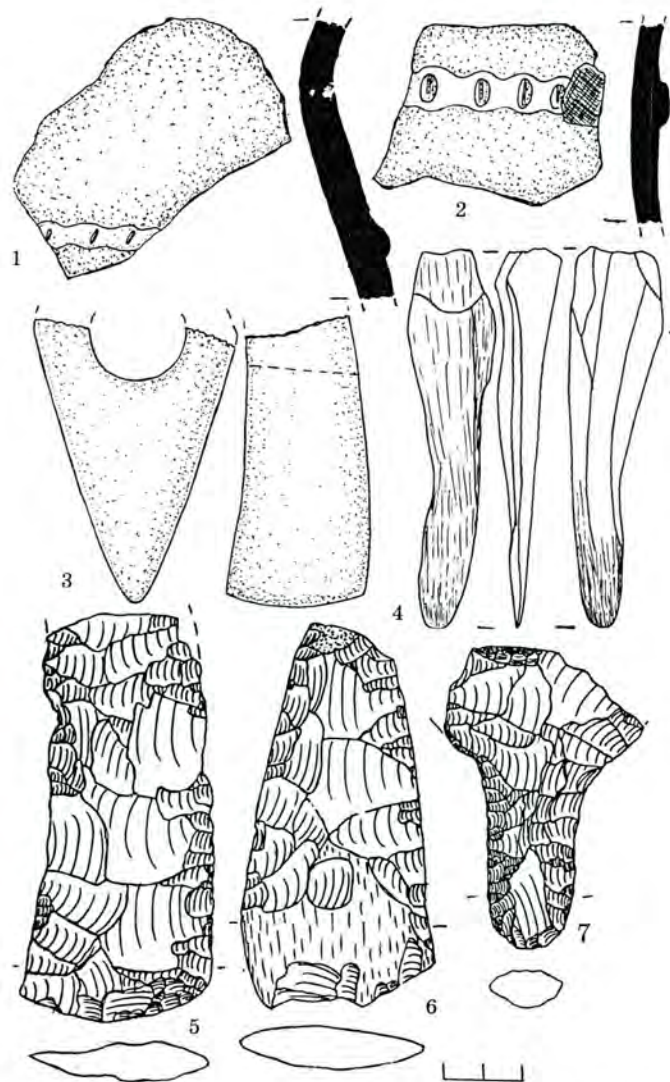

Рис. 71. Аршичин-2: 1, 2 — кераміка з межановицько-багатовалик-
вими рисами, 3 — уламок кам'яної сокири, 4 — кістяне долото,
5 — серп, 6 — сокира-тесло, 7 — фрагмент вістря списа

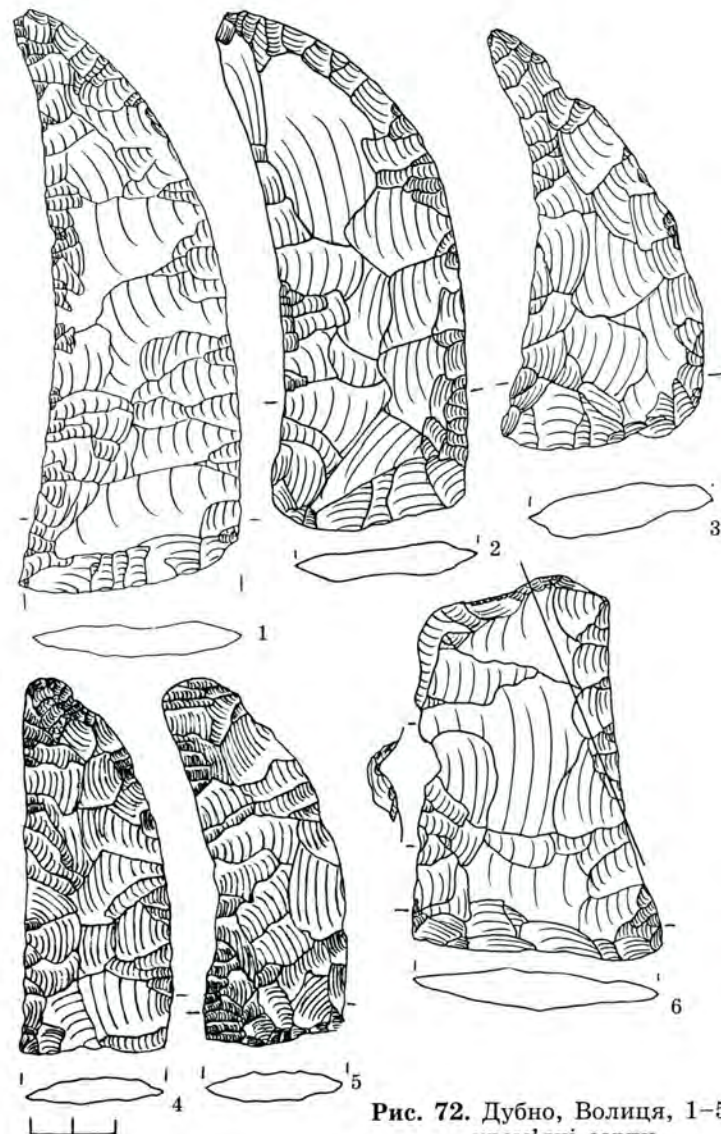

Рис. 72. Дубно, Волиця, 1-5 —
кремені серпи,
6 — знаряддя з уламка серпа

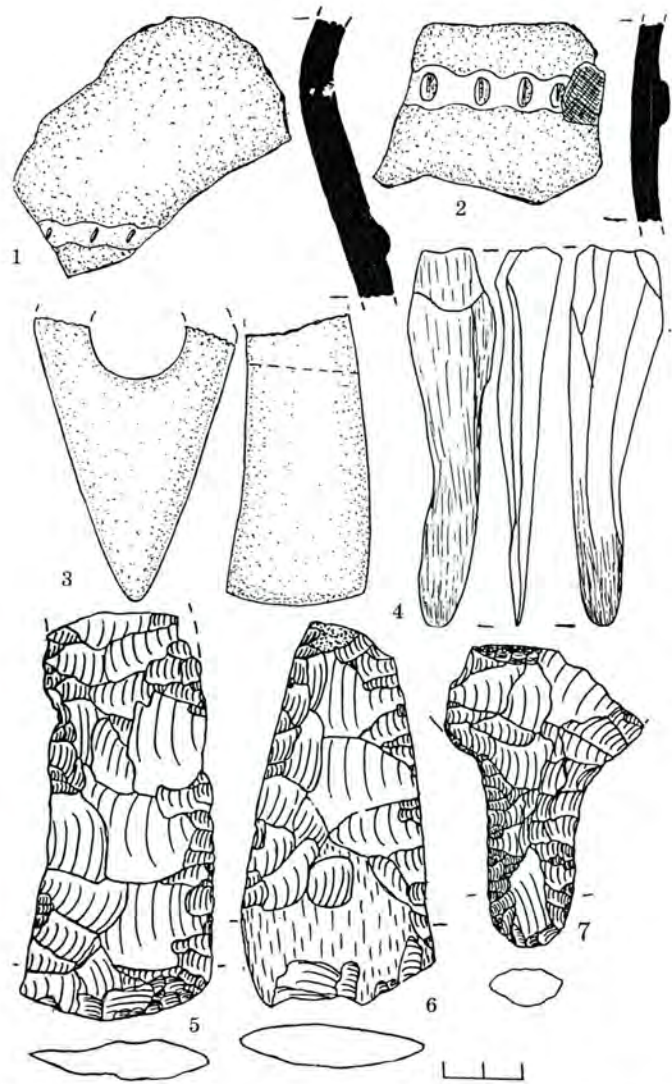

Рис. 71. Аршичин-2: 1, 2 — кераміка з межановицько-багатовалик-
вими рисами, 3 — уламок кам'яної сокири, 4 — кістяне долото,
5 — серп, 6 — сокира-гесло, 7 — фрагмент вістря списа

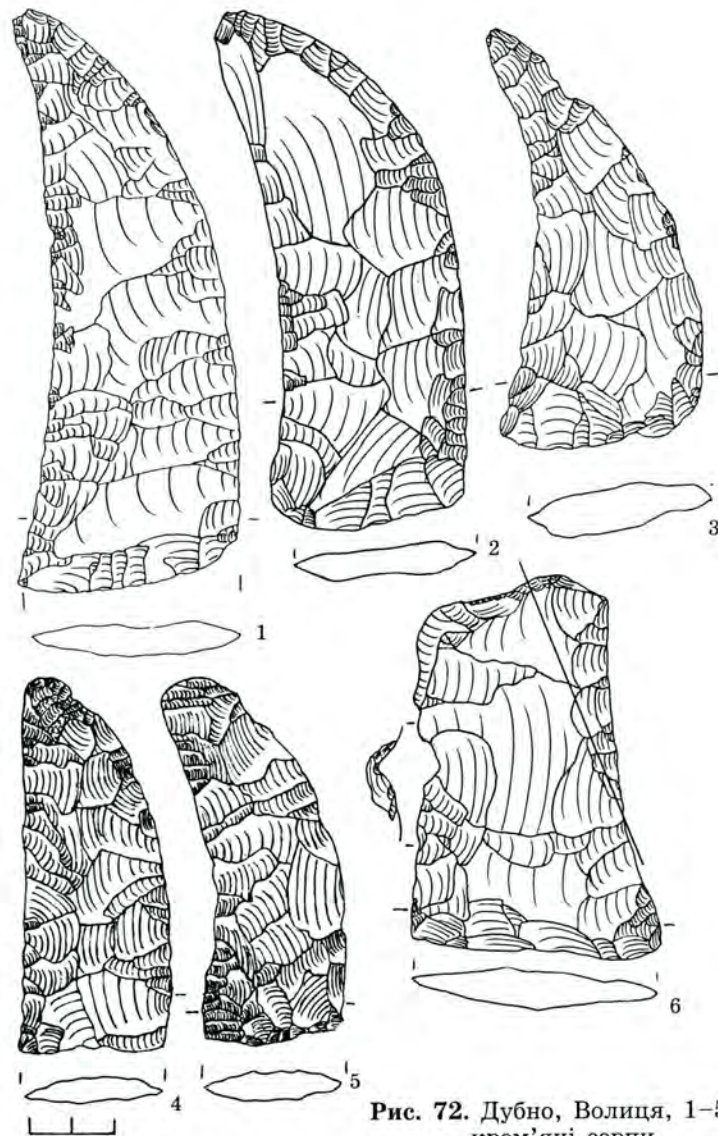

Рис. 72. Дубно, Волиця, 1-5 —
крем'яні серпи,
6 — знаряддя з уламка серпа

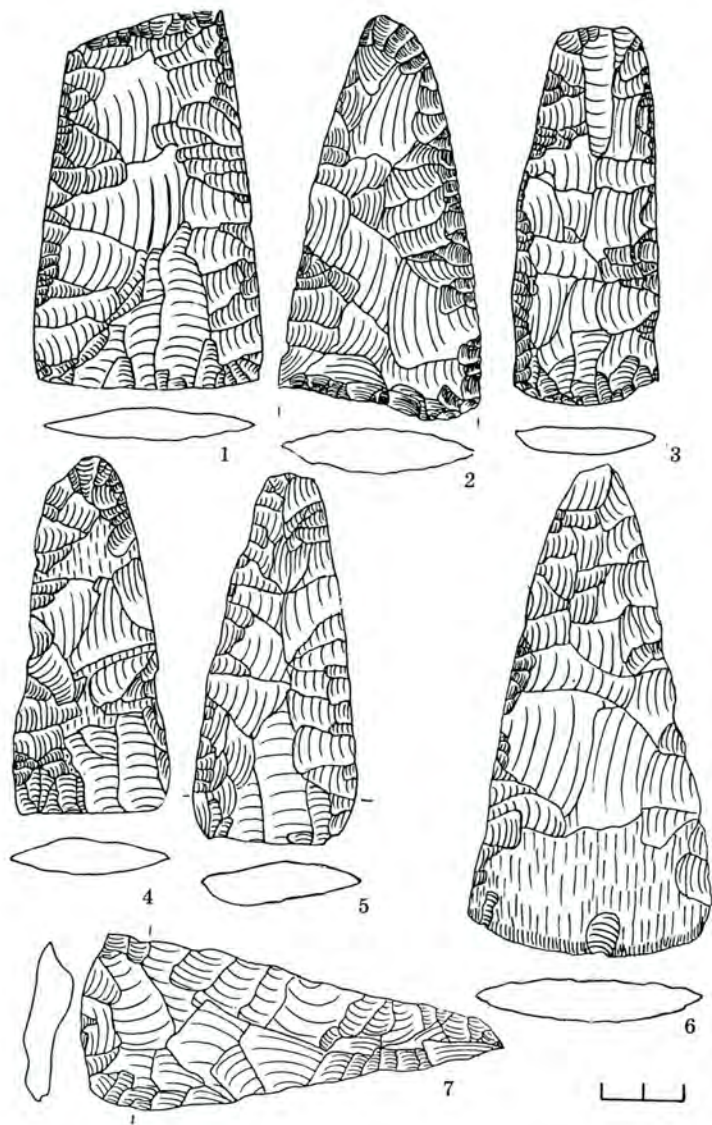

Рис. 75. Дубно, Волиця. Крем'яні сокири-гесла

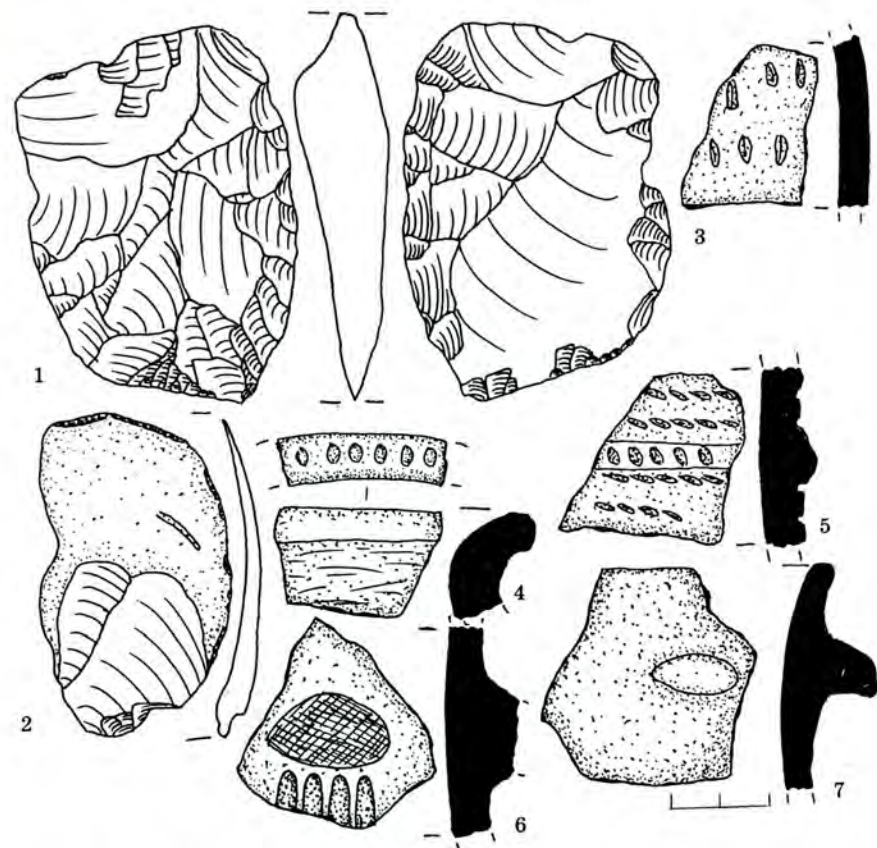

Рис. 76. Дубно-Палестина-1а: 1 — стамеска, 2 — ніж-скребок, 3, 4 — кераміка СК, 5 — кераміка стжижовсько-багатоваликвої традиції, 6, 7 — кераміка МК

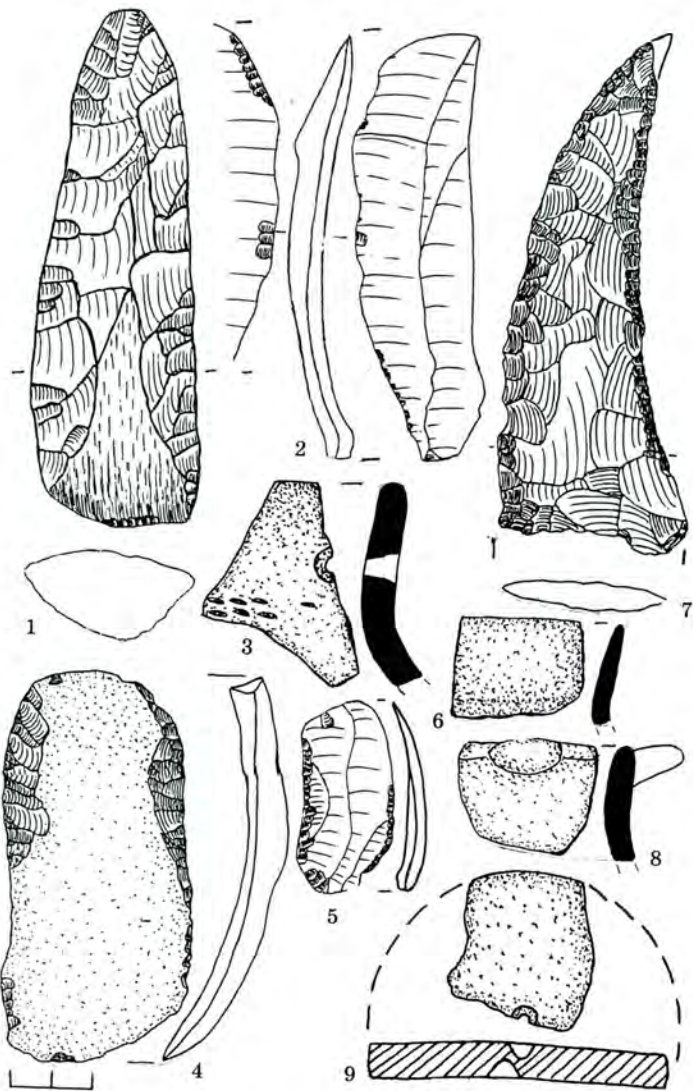

Рис. 79. 1-6 — Тараканів-1, 7 — Панталія-2, 8, 9 — Іванья-6;
1 — сокира, 2, 4, 5 — ножі, 3, 6, 8 — кераміка МК, 7 — серп,
9 — заготовка пряслиця

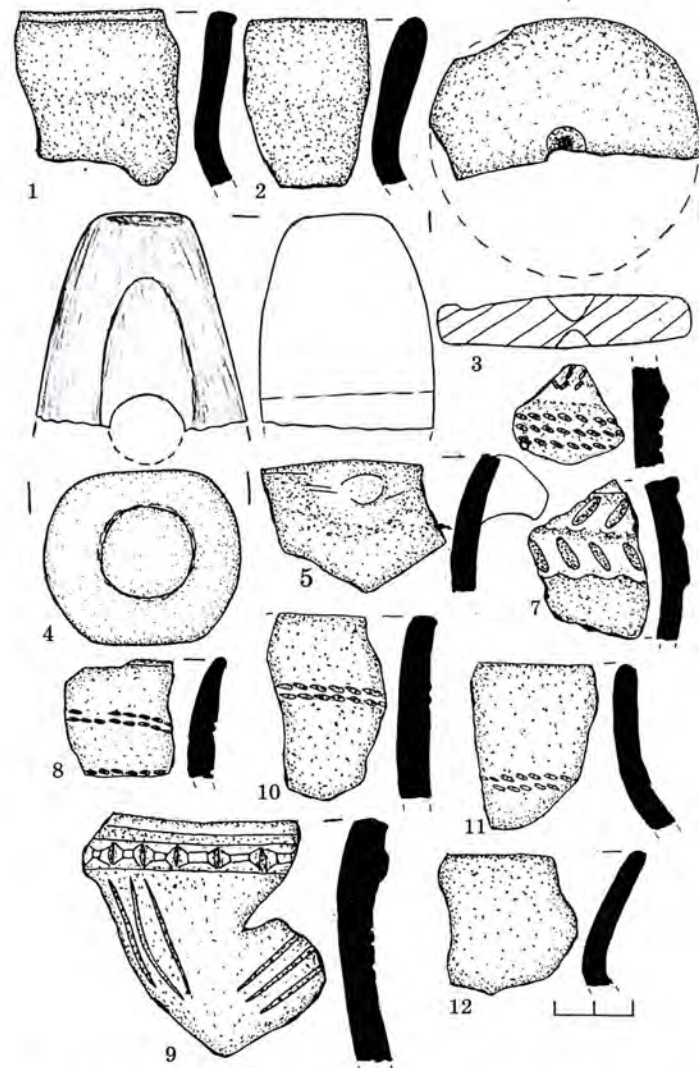

Рис. 80. 1-4 — Тараканів-4, 5-7 — Дубно, Сурмачі-2, 8, 9 — Липа,
Вігерщина, 10-12 — Тараканів-3; 1, 2, 5, 8, 10-12 — кераміка МК,
3 — заготовка пряслиця, 6, 7 — кераміка немісцевої традиції,
4 — уламок свердленої сокири, 9 — кераміка КБК

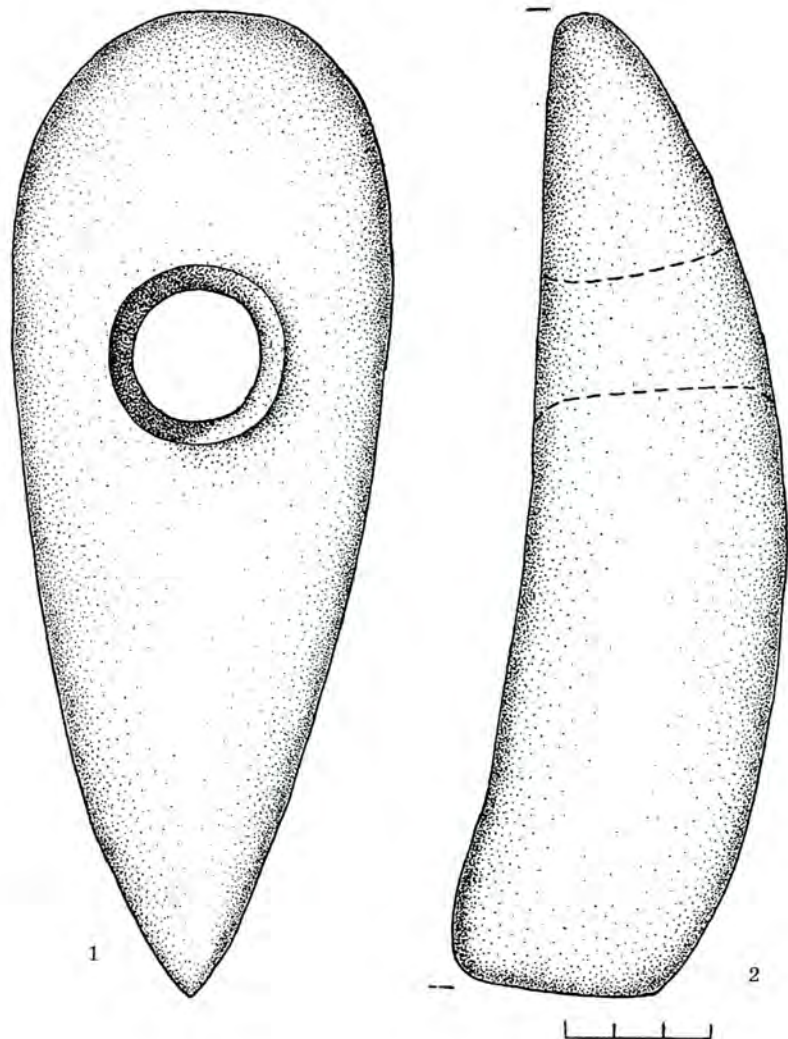

Рис. 81. с. Івання. Кам'яна сокира

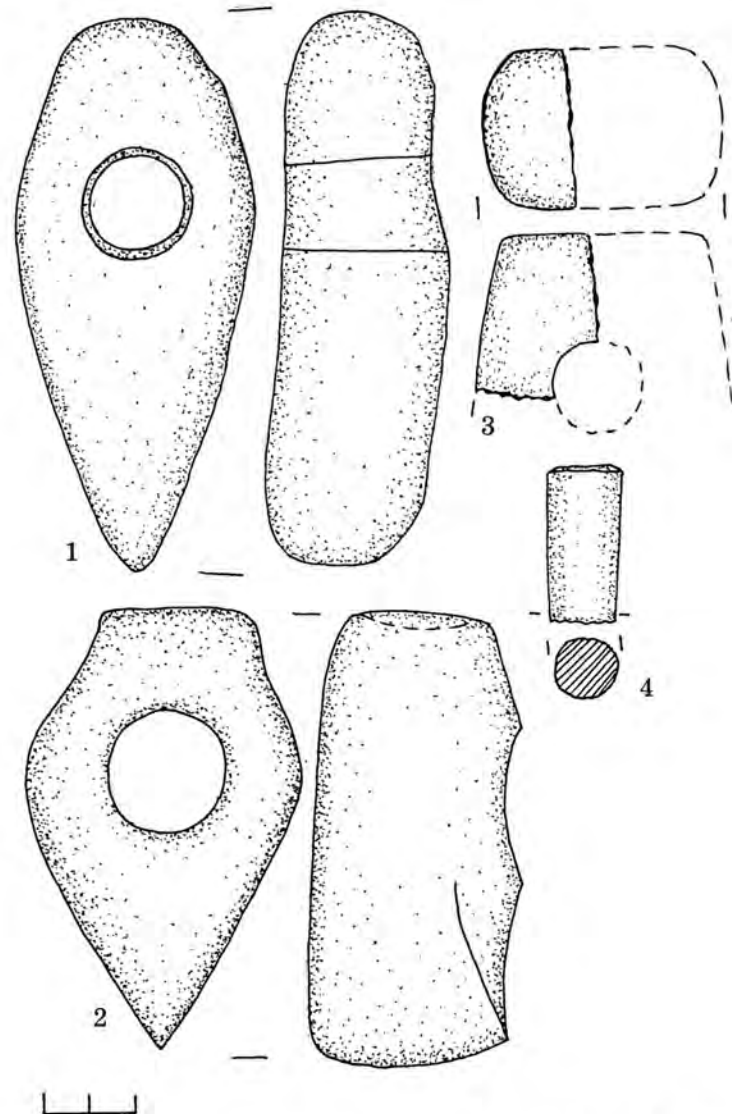

Рис. 82. Кам'яні сокири, висвердлиш: 1 — с. Липа, 2 — с. Вовковиї, 3 — Тараканів-3, 4 — Івання-8

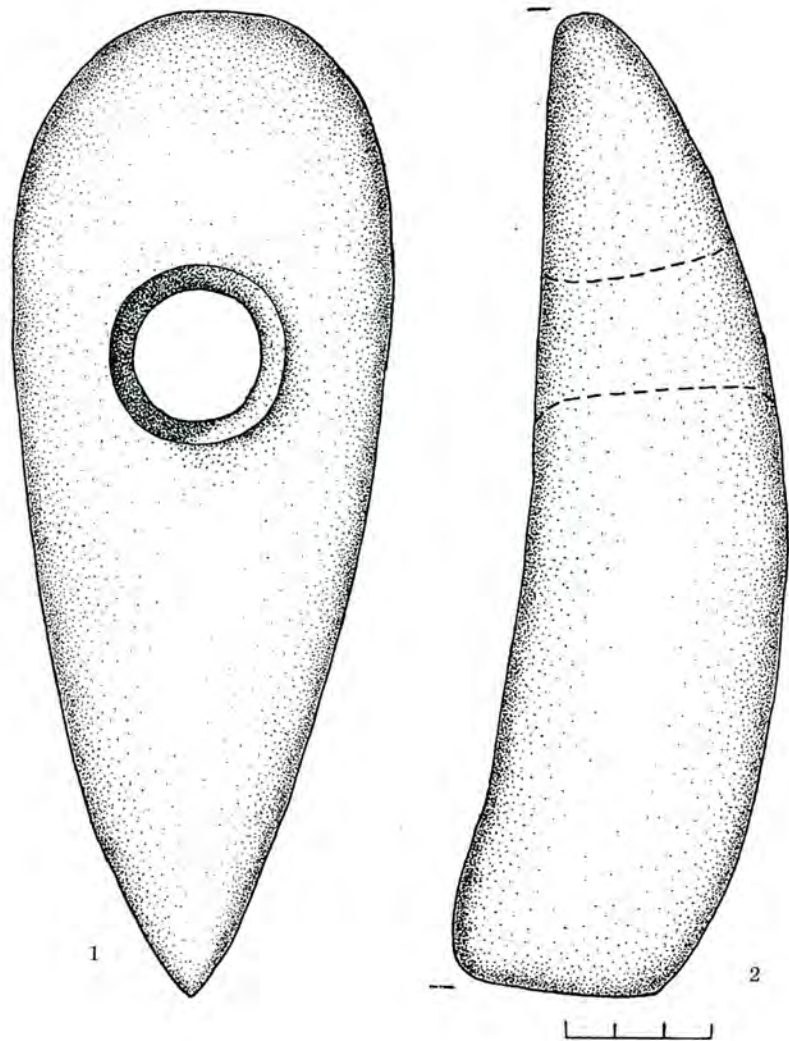

Рис. 81. с. Івання. Кам'яна сокира

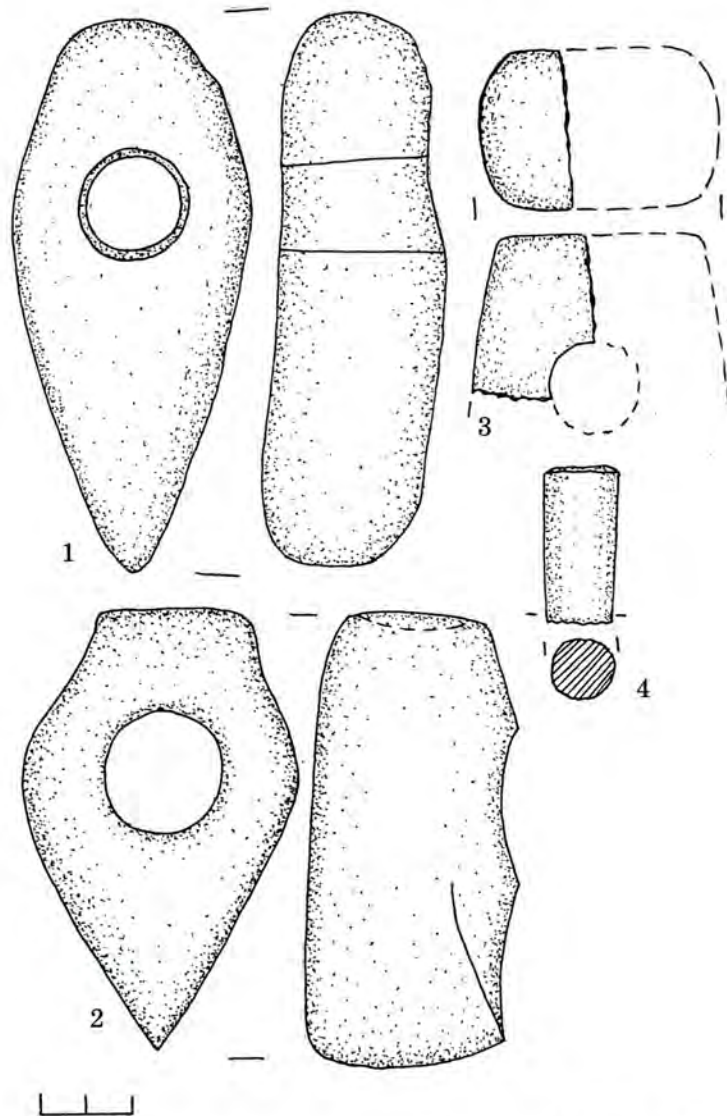

Рис. 82. Кам'яні сокири, висвердлиш: 1 — с. Липа, 2 — с. Вовковиї, 3 — Тараканів-3, 4 — Івання-8

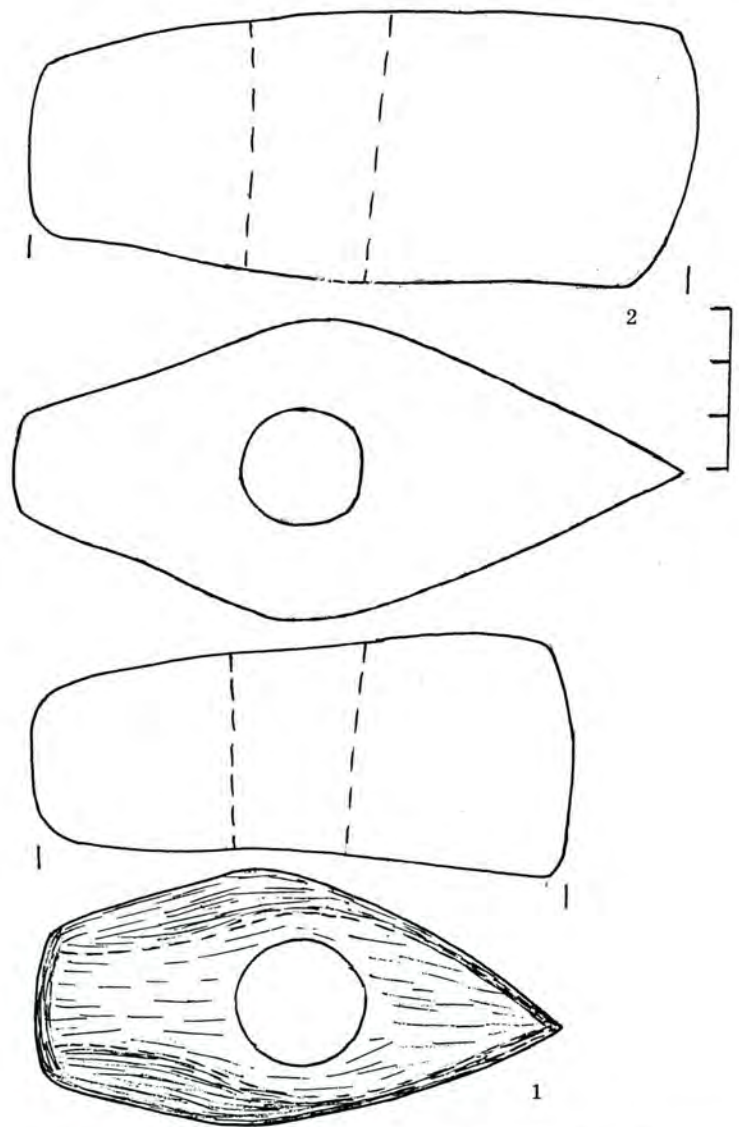

Рис. 85. Кам'яні сокири, 1 — с. Рачин, ур. Будови, 2 — Дубенщина

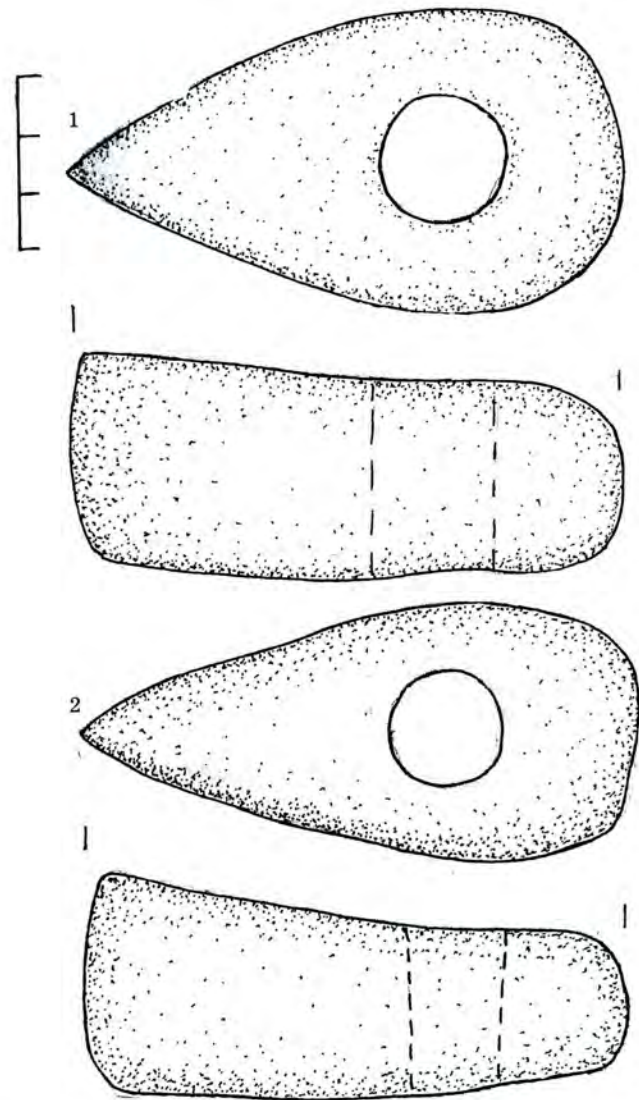

Рис. 86. Кам'яні сокири: 1 — Дубенщина, 2 — с. Мирогоща

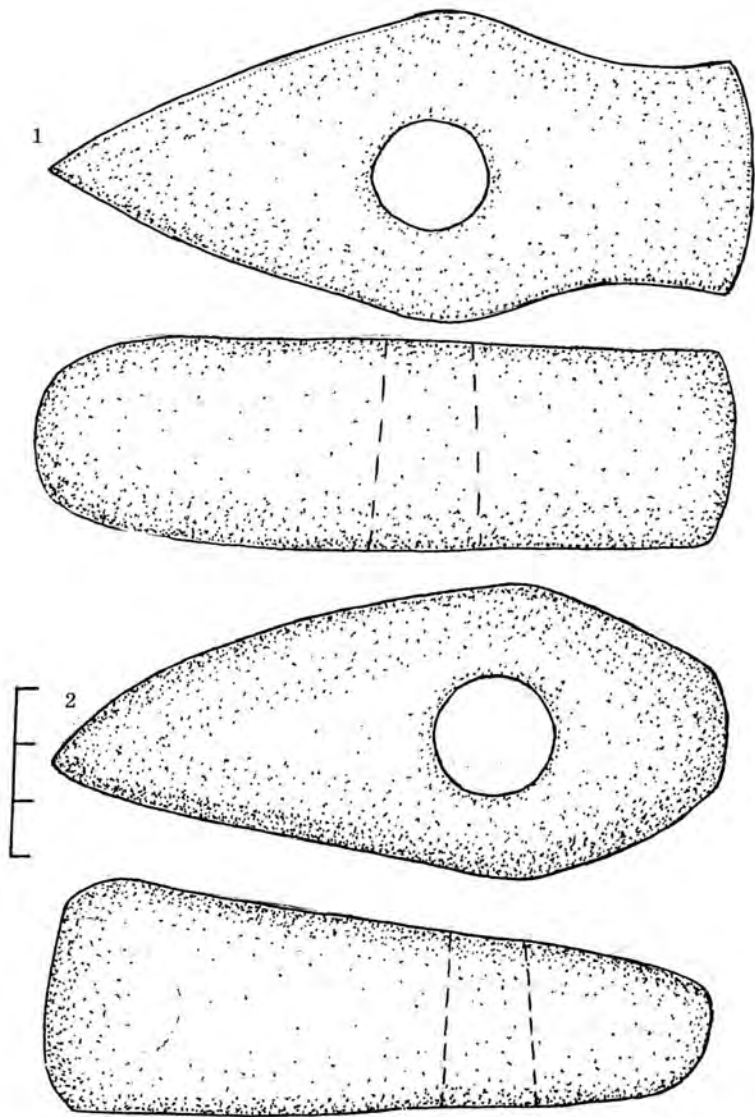

Рис. 87. Кам'яні сокири, 1 — Дубенщина, 2 — Дубно, (Волиця ?)

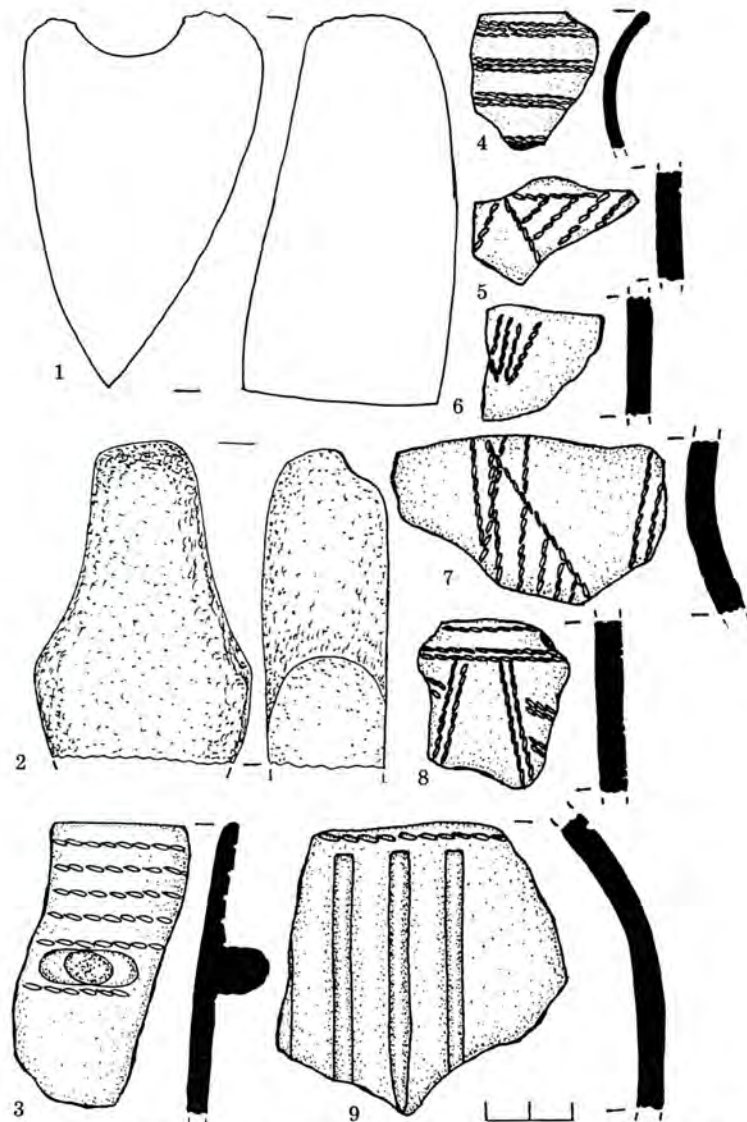

Рис. 88. 1 — наковальня з кам'яної сокири, 2 — заготовка кам'яної сокири (Дубно), 3, 4, 9 (Тартак-2). — кераміка МК, 5-8 — кераміка СДК (?)

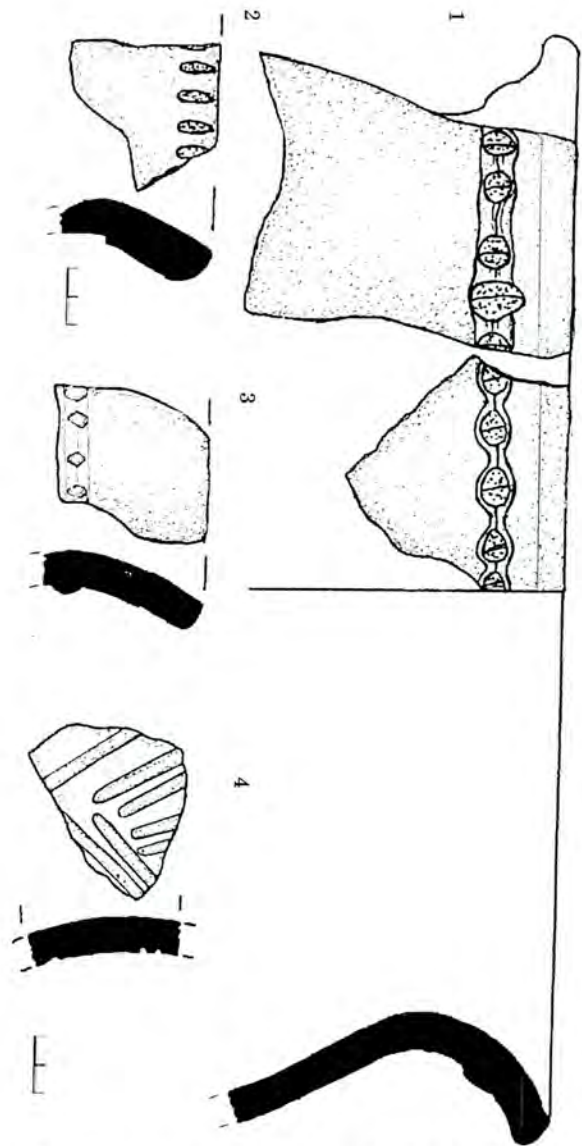

Рис. 89. Костянець. Кераміка з пам'ятки (р. Стубла)

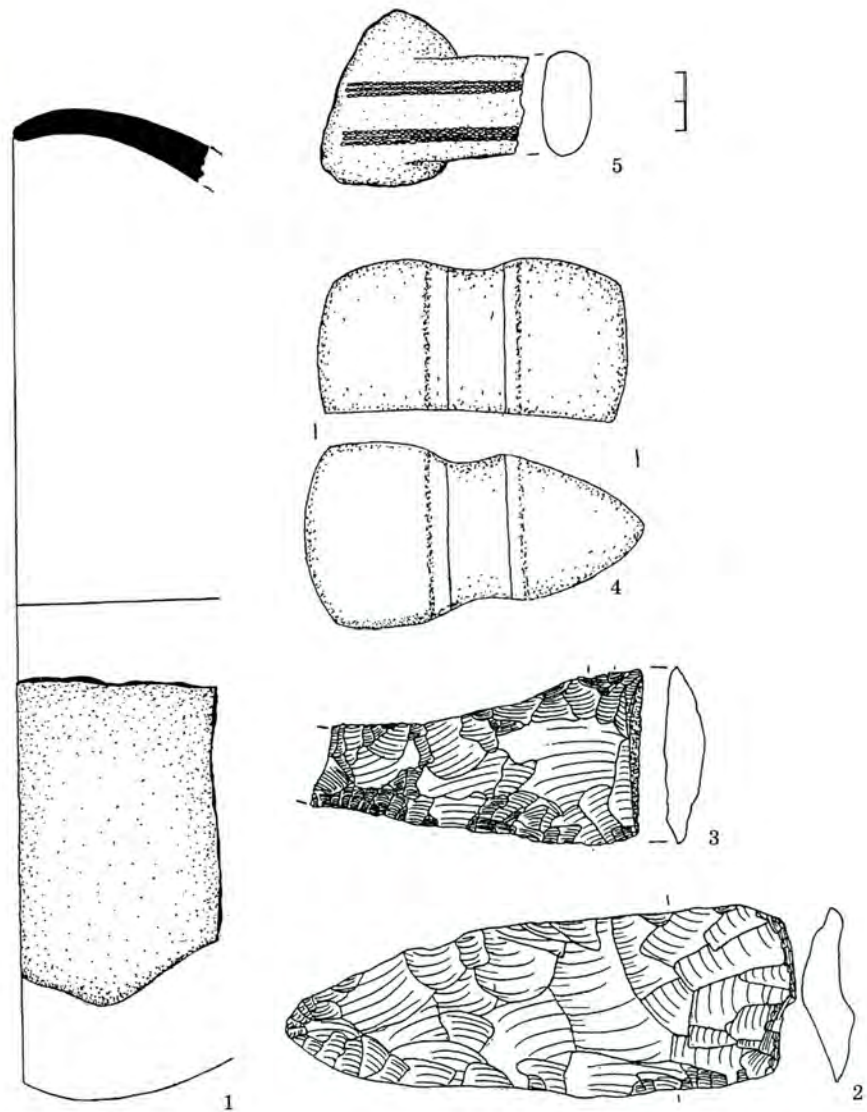

Рис. 90. Листвин, Городище

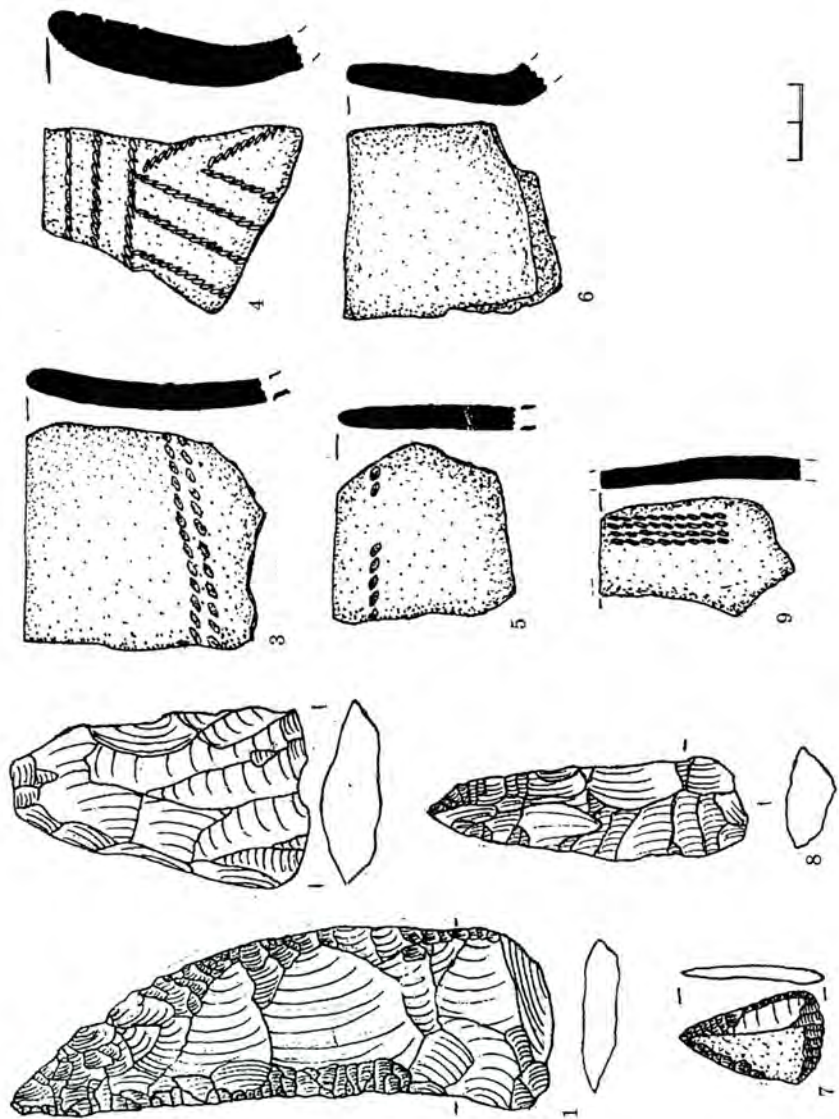

Рис. 91. Нараїв-1 (1, 2, 3, 5, 6), Касенець-Лиственщина — 4, 7

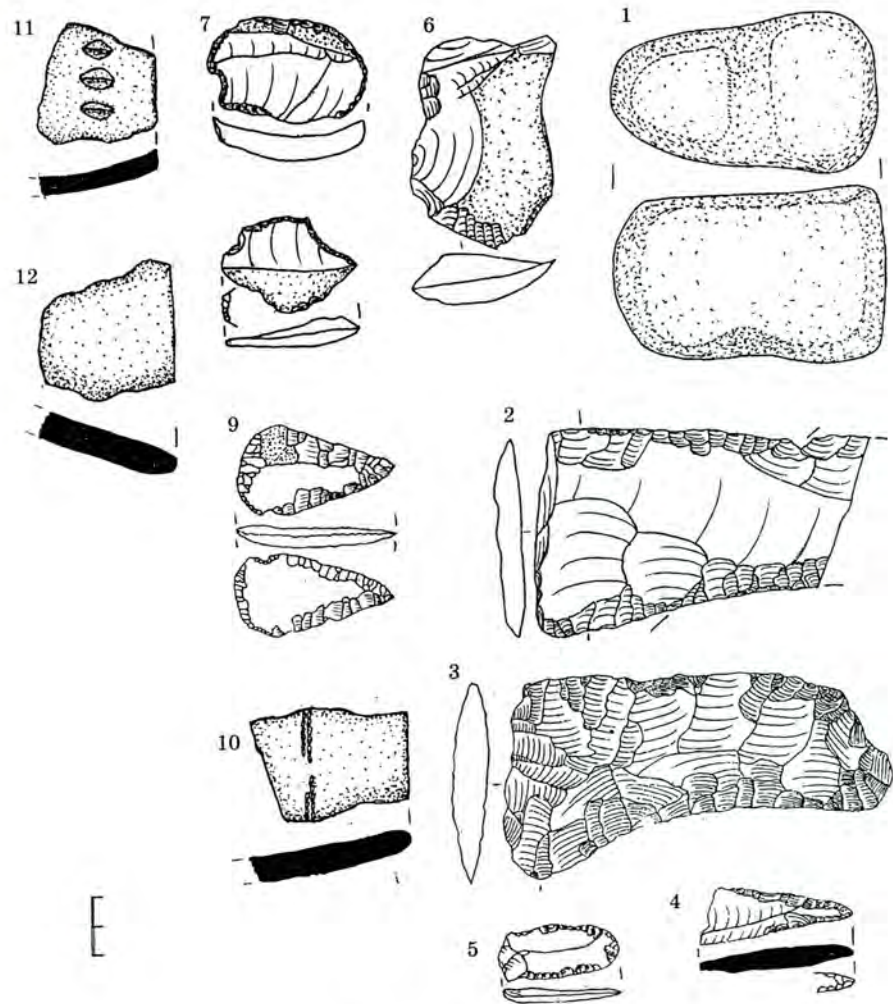

Рис. 92. Заруддя-1

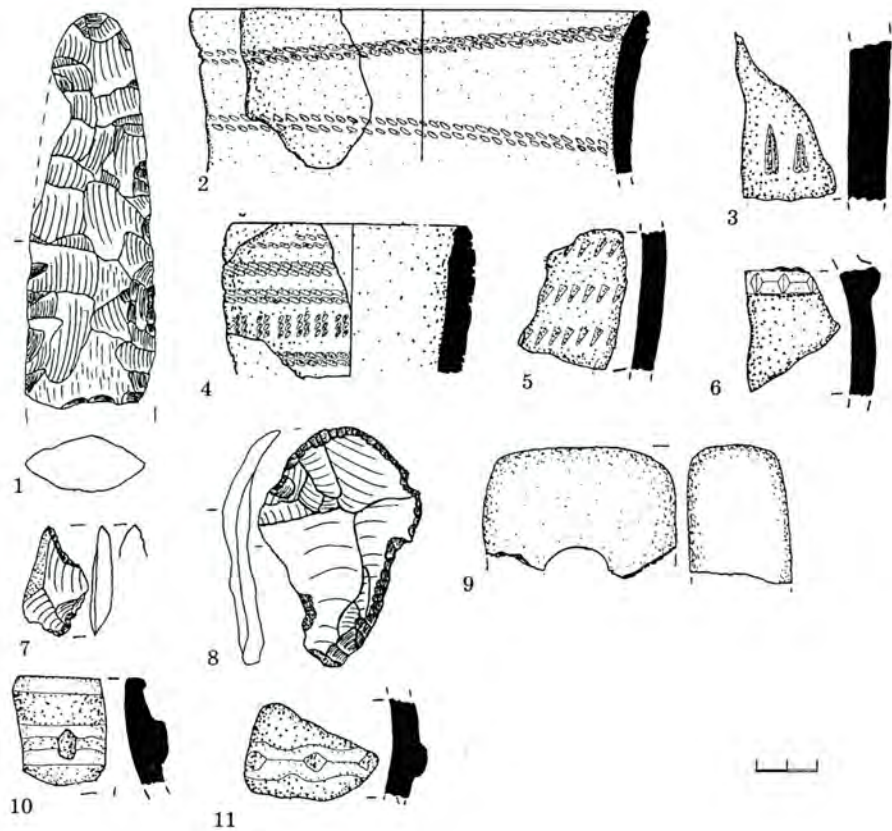

Рис 93. Дубно-Волиця. Матеріали бронзового віку

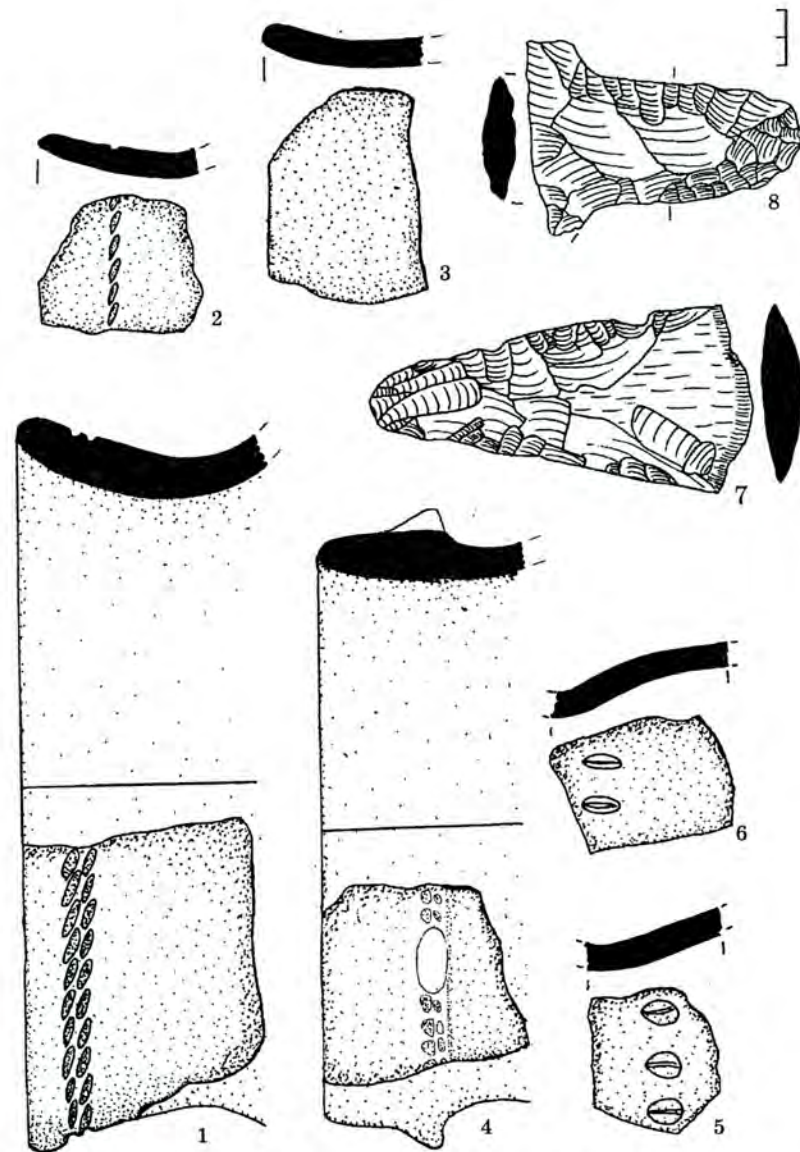

Рис. 93. Дубно Волиця. Матеріали бронзового віку

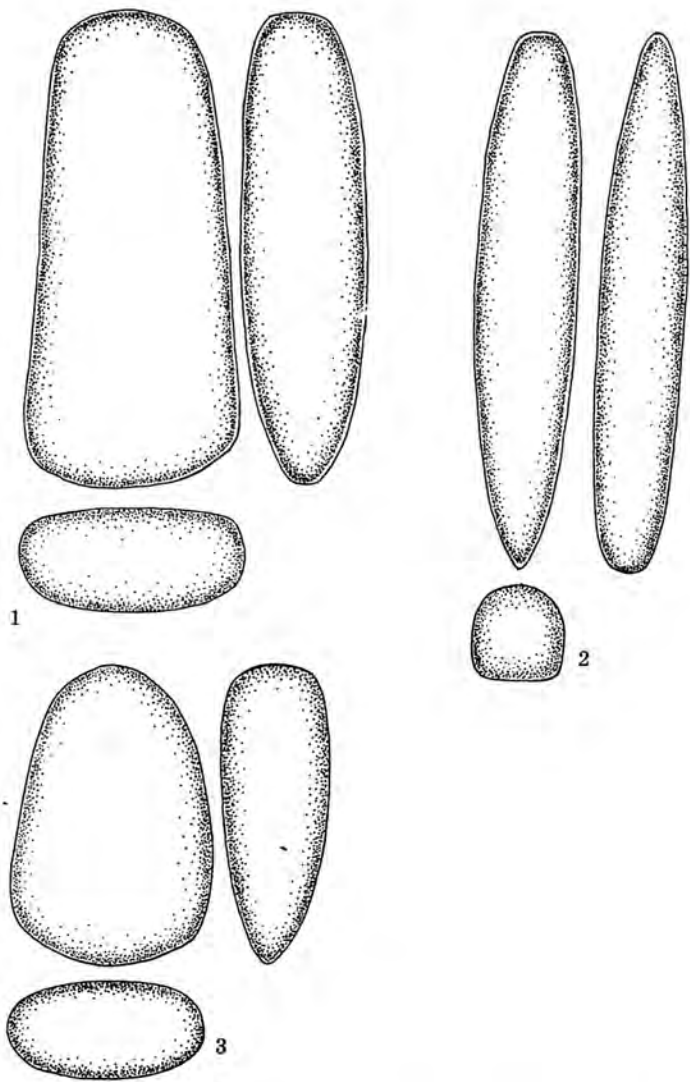

Рис. 94. Дубенщина. Кам'яні вироби неоліту (2) та енеоліту

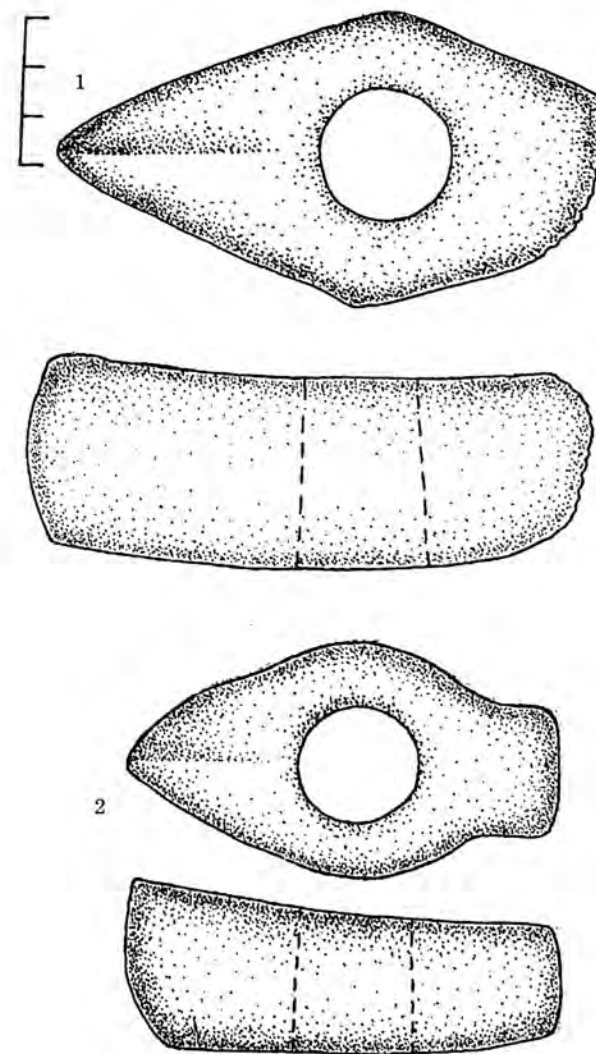

Рис. 95. Дубенщина. Кам'яні сокири

О. ПОЗІХОВСЬКИЙ, Г. ОХРІМЕНКО, В. ОХРІМЕНКО

**КЕРАМІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ПАМ'ЯТКИ
РОЗВАЖ-КОШАРА НА ОСТРОЖЧИНІ**

В 1997 році О. Позіховським на місці літнього табору ВРХ біля с. Розваж Острозького р-ну Рівненської об. в ур. Кошара зібрано колекцію кераміки бронзового віку, зокрема межановицької (МК) та східнотшинецької культур (СТК). До збірки СТК входять близько 50 фрагментів, переважно верхні частини посудин та орнаментовані уламки. Її можна поділити на дві групи, враховуючи особливості форми, технології виготовлення, кольору. До групи «а» відносимо великі уламки верхніх частин горщиків, позбавлених орнаменту (є лише з горизонтальними валиками під вінцями). Її колір — брунатний, із світлими або темнішими відтінками. Домішки: кварц-пісок, товчений кварц, в деяких небагато паленого кременю, піску, граніту. Поверхня вирівняна наскільки дозволяла домішка жорстви. Форми видовжено-банкоподібні, наближені до біконічних, край вінчиків видовжений, потовщений. Можливо, ці вироби є більш ранніми. Їх діаметри вінець: 21, 13, 26, 20, 20, 16, 28, 28, 16, 20, 26, 22, 22, 16, 24, 18 см. Один з виробів має два ряди валиків та отвори під зрізом вінець (рис. 1:1). Він дуже перепечений під час випалювання і тому наявні тріщини на поверхні. Інший горщик, теж із двома валиками під зрізом вінець, покритий ангобом коричневого кольору. До цієї ж групи можна приєднати чотири фрагменти наближено-тюльноподібних посудин з горизонтальними рядами овальних відтисків, мотузки (рис. 4: 3, 5). Вони теж бурого кольору, з домішкою товченої жорстви, з відносно рівною поверхнею. Їх діаметри 16, 17, 17, 16 см. Це не шнуровий орнамент, а особлива манера нанесення відтисків плетеного шнура чи мотузки.

Не виключено, що в пізніший період тшинецької культури сюди доходили впливи культури Ноа (Ноуа), була присутність груп комарівської групи, якщо всю територію тшинецького типу

вважати зоною тшинецько-комарівського кола культур. Наявність в р-ні Отрога виробів СТК теж з широким та звуженим краєм вінець, можливо, свідчить про довгий час перебування цього населення в досліджуваному регіоні. Не виключено, що горизонтальні валики під зрізом вінець є ознакою впливів з півдня.

Друга група умовно виділених фрагментів належала посудинам середніх розмірів, але різноманітніше декорованих, зокрема, прокресленими лініями (рівними, заокругленими, короткими (рис. 2:1, 2, 4, рис. 3:6, рис 4:1, 6, рис. 5:5, 6, 7, 8, 10, 5, рис. 6: 2, 5, рис. 7:4, 5, 6, 7, 8). Окремі вінчики раннього типу мають декоративність зрізу (рис. 4:1). Інші прикрашені лінійним, але врізним декором (рис. 4:4).

Цікавим та рідкісним є зубчатий орнамент, вдвлений наскрізними або горизонтальними рядами (рис. 5:11). Для цієї групи властива домішка переважно товченого кременю, бурі, коричневі кольори. Незвичайними є пучки врізаних коротких ліній (рис. 6:6), якими прикрашена велика посудина. Серед елементів відтискного декору бачимо округлі, овальні, продовгуваті вдвлення мистецьки, симетрично нанесені у верхніх частинах посудин (рис. 5:1, 2, 3, 4, 7, 8, рис. 6:7, рис. 8:7). Кераміка СТК з пам'ятки Розваж-Кашара, крім типових форм, елементів декору, має і деяку своєрідність, про яку згадувалося вище.

Збірка кераміки межановицької культури складається з 62 фрагментів кераміки, одержаних у розкопї № 1, № 2, шурфах. Вона здебільшого темного, темно-коричневого та коричневого кольорів. Можна припустити, що виявлена кераміка МК належить до ранньомежановицького та власне межановицького періодів. Для останнього властиві вироби менш декоративні, з т. зв. «гудзками» або «пимпиками» — підокруглими валиками-виступали під зрізом вінця. Їх колір — чорний. Як домішка використовувався товчений палений кремій, пісок та інші породи каменя. В різних фрагментах — домішки неоднакові: якщо переважав пісок, то поверхня виходила більш рівна, домішки крупних зерен жорстви робили поверхню шерехуватою.

Фрагменти виробів належали, швидше всього, амфорам, горщикам (великих та середніх розмірів) (рис. 11:1, 2), прикраше-

ним горизонтальними рядами шнура (в 2 або 3 ряди), короткими навскісними відбитками шнура на валику у верхній частині (рис. 6:1), кубками невеликих розмірів (рис. 11:2), які були, імовірно, без ручок. Найбільше уламків належали горщикам та кубками (рис. 8, рис. 9, рис. 10).

Заокруглені ручки до амфор робилися різні: вузькі з одним рядом здвоеного шнура, ширші — з двома, досить широкі без шнурового орнаменту, але із двома прокресленими смугами. Шнуровий орнамент більших виробів нанесений крупним шнуром, на кубки або горщики — дрібнішим (рис. 10). Шнурові відтиски не лише утворювали горизонтальні ряди, але й короткі вертикальні подвійні відбитки, з заокругленнями.

Проблемам вивчення межановицької, городоцько-здовбицької культур Волині присвятили чимало уваги такі дослідники як І. Свешніков, Я. Махнік, Б. Заргель, М. Пелещишин, І. Михальчишин, В. Конопля, останнім часом, К. Бунятян, В. Самолюк. Нові матеріали з Волинського Полісся одержані Г. Охріменком. Проте до всебічного вивчення культур зі шнуровою керамікою ще далеко. Крім іншого, бракує системних розкопок, повнішого збору даних з наявних пам'яток. Тому колекція кераміки з пам'ятки Розваж-Кошара, досліджуваної О. Позіховським, є важливим доповненням до раніше відомих матеріалів.

Література

1. Археология Прикарпаття, Волыни и Закарпаття. — К., Наук. думка, 1990.
2. Свешніков І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е.. — К.: Наук. думка, 1974.

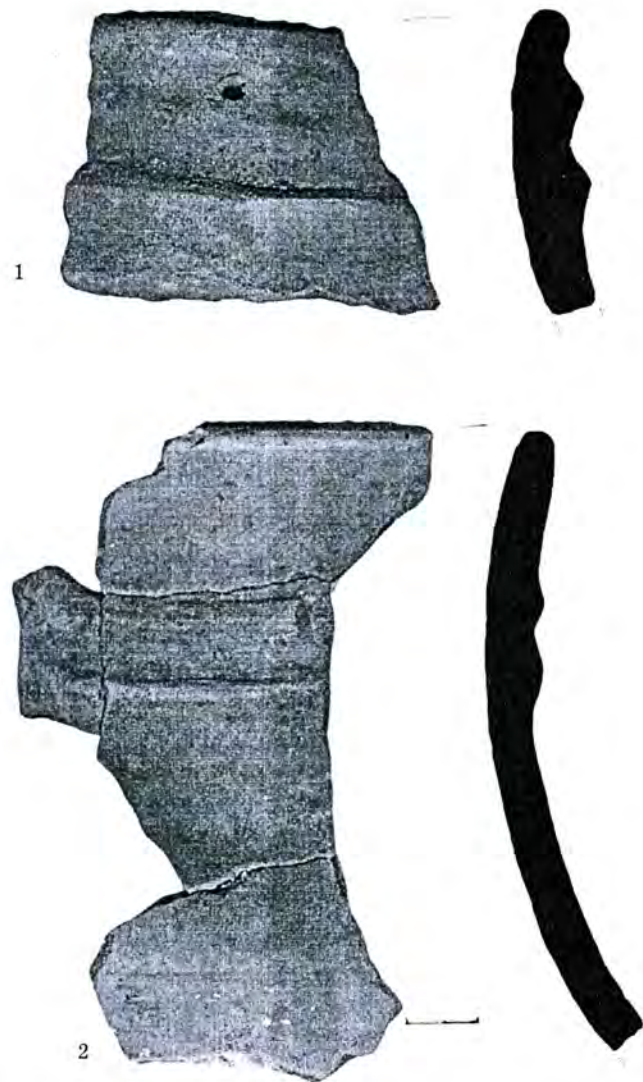

Рис. 1. Розваж-Кошара. Кераміка східнотшинецької культури

Рис. 2. Розваж-Кошара. Кераміка східнотшинецької культури

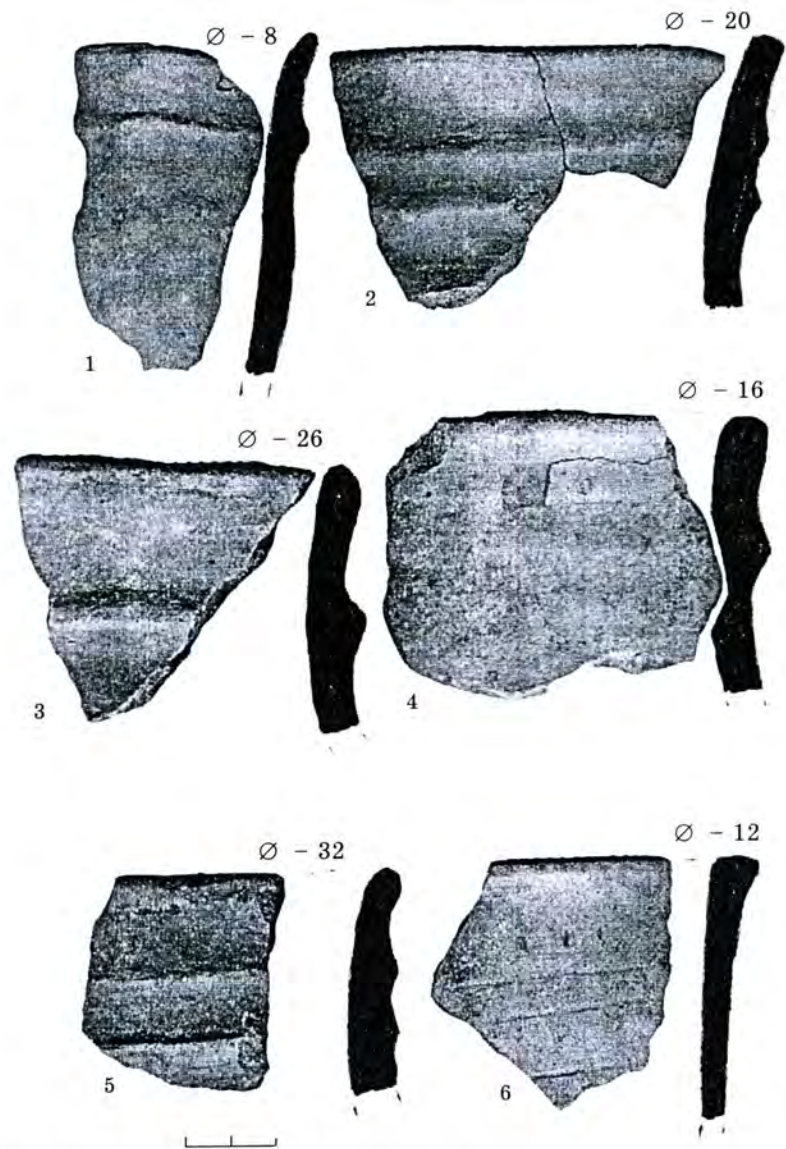

Рис. 3. Розваж-Кошара. Кераміка східнотшинецької культури

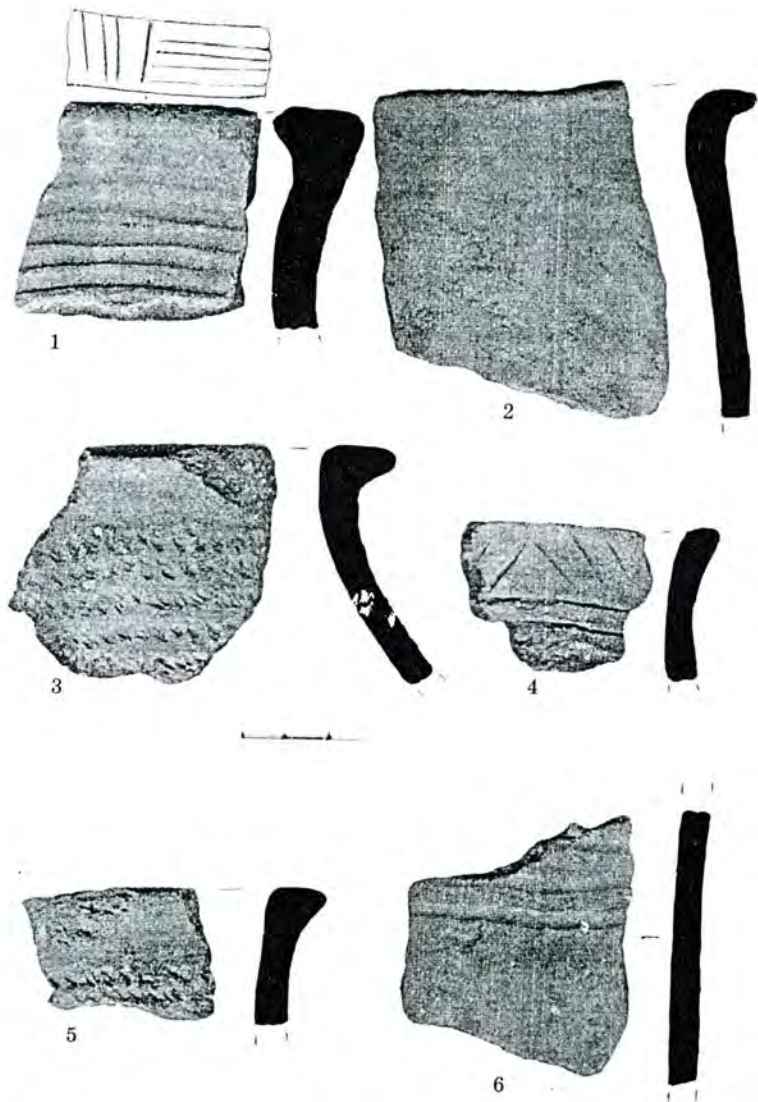

Рис. 4. Розваж-Кошара. Кераміка східнотшинецької культури

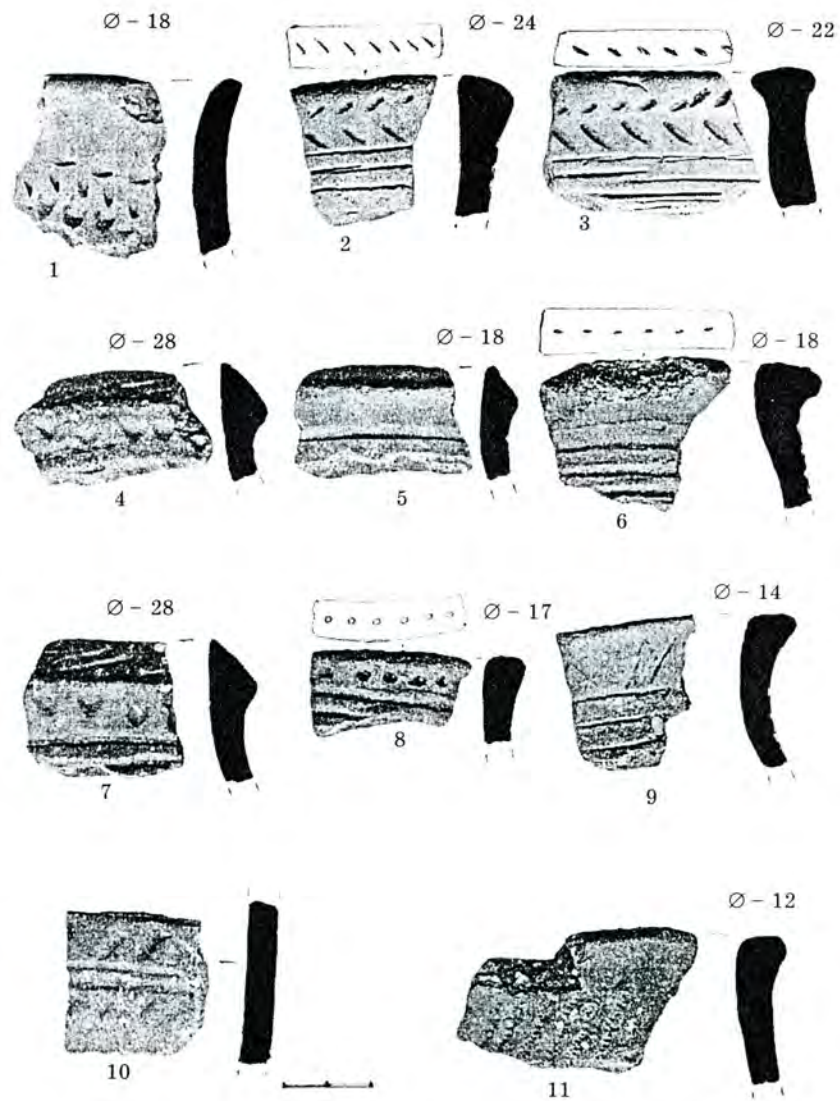

Рис. 5. Розваж-Кошара. Кераміка східнотшинецької культури

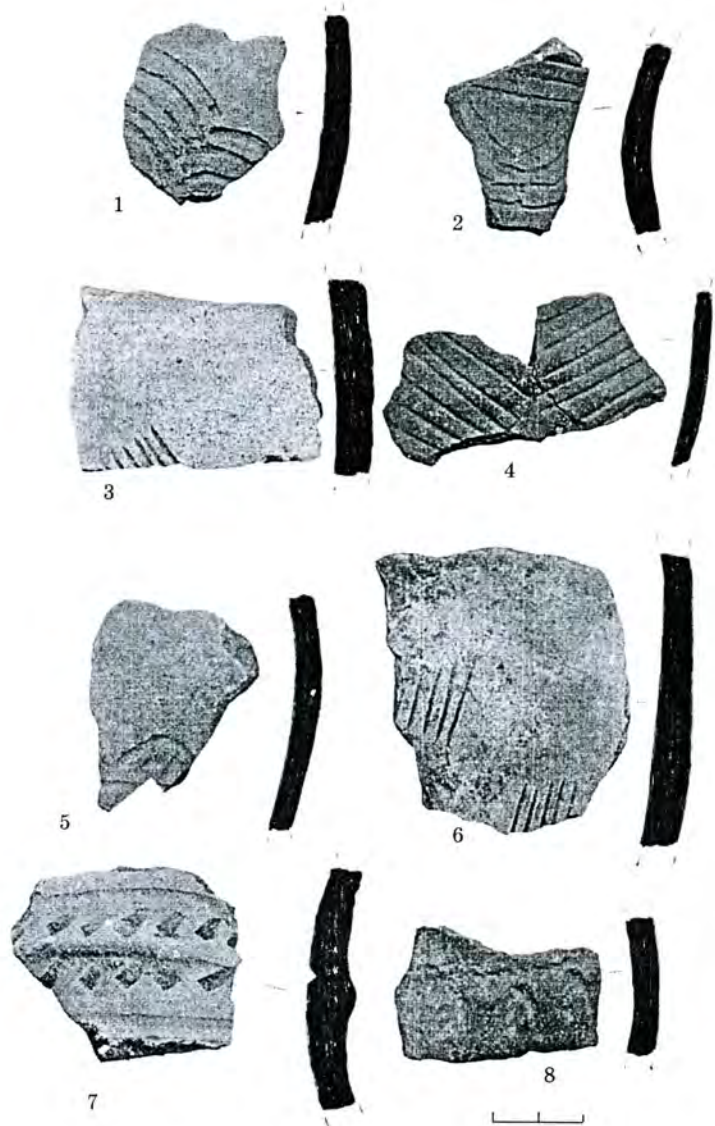

Рис. 6. Розваж-Кошара. Кераміка східнотшинецької культури

Рис. 7. Розваж-Кошара. Кераміка східнотшинецької культури

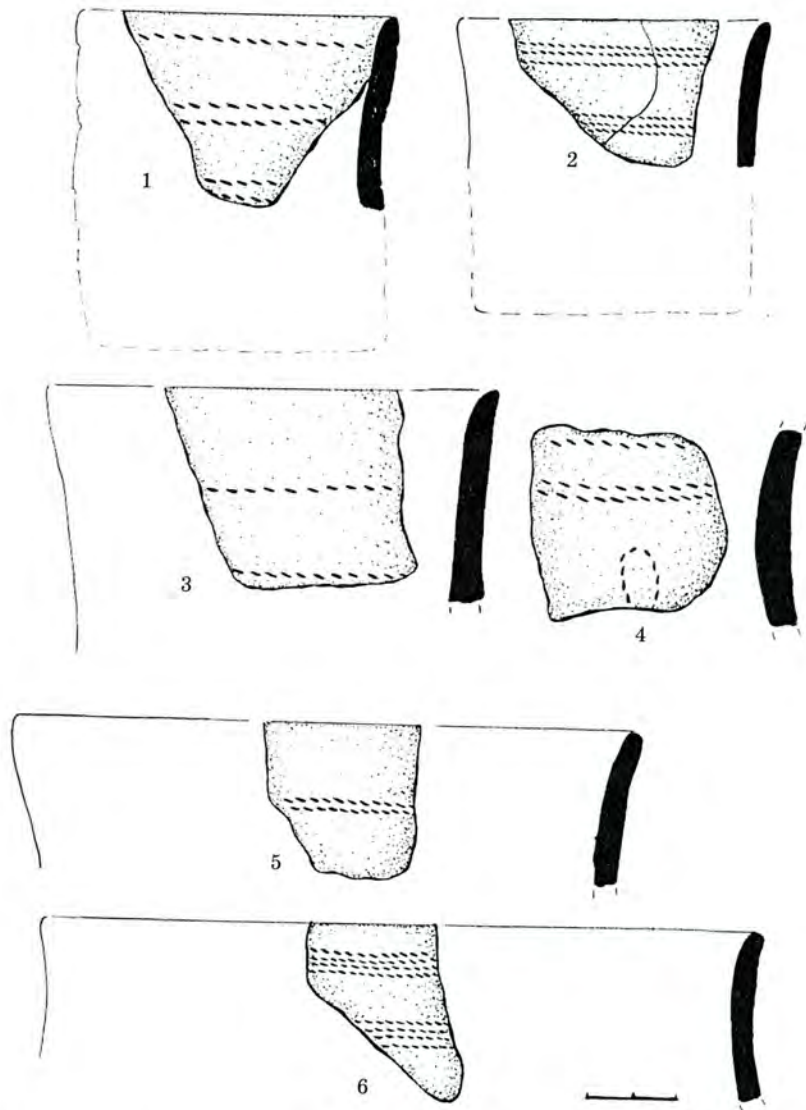

Рис. 8. Розваж-Кошара. Кераміка ранньомежановицької культури (рис. Г. Охріменка)

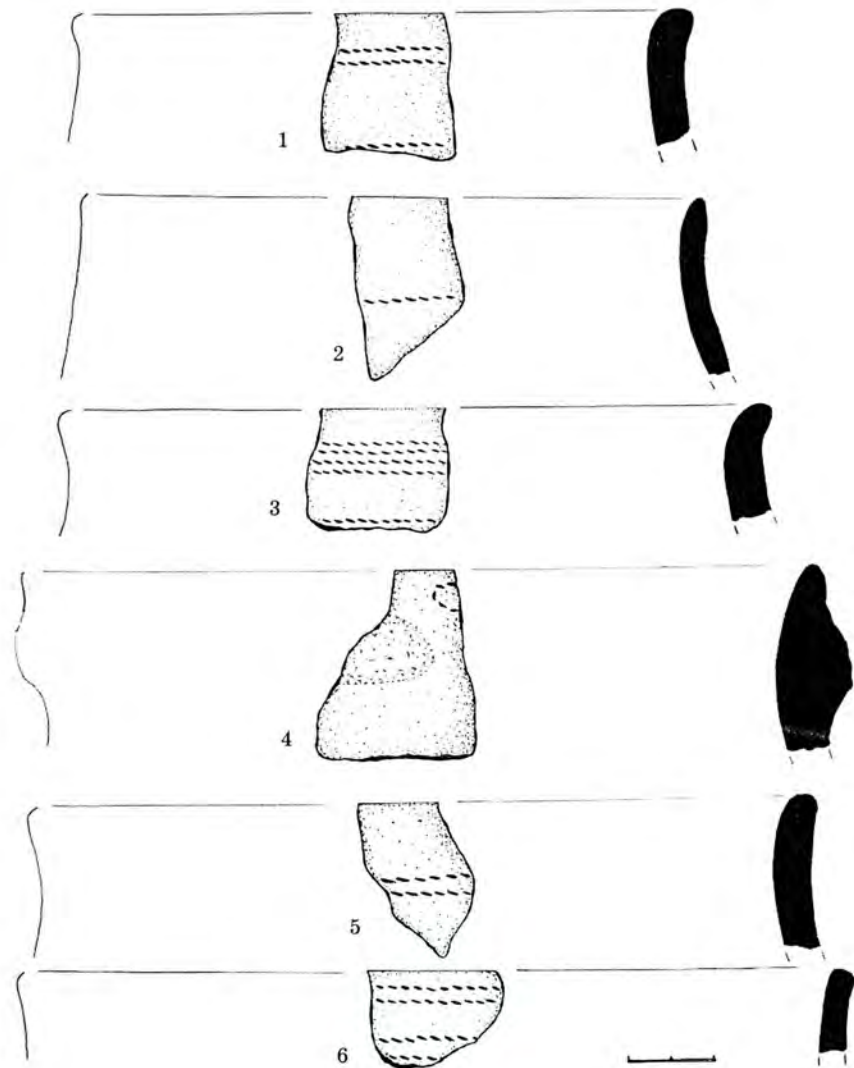

Рис. 9. Розваж-Кошара. Кераміка ранньомежановицької культури (рис. Г. Охріменка)

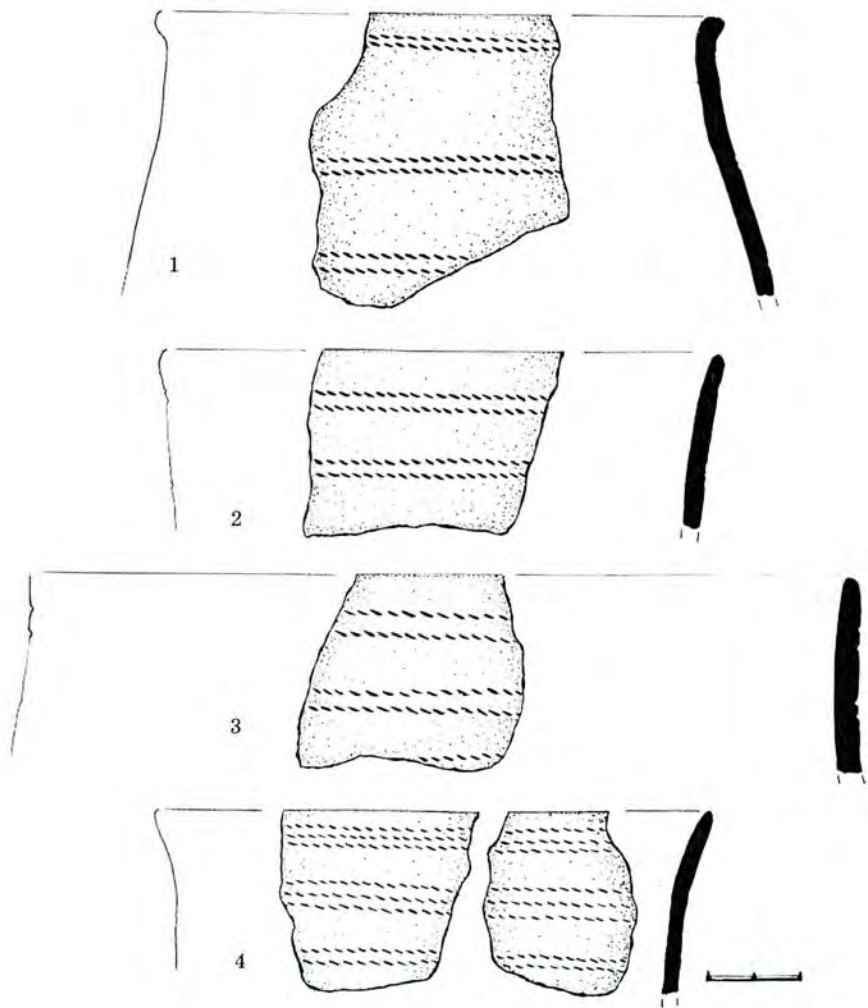

Рис. 10. Розваж-Кошара. Кераміка ранньомезановицької культури
(рис. Г. Охріменка)

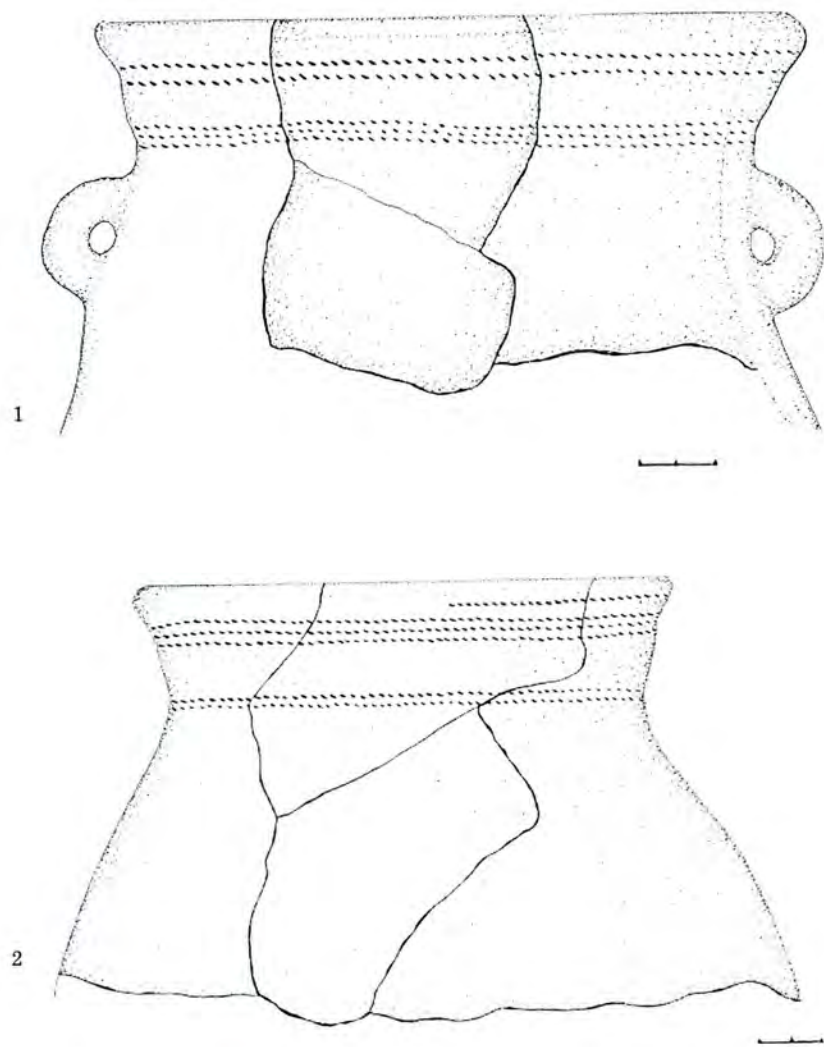

Рис. 11. Розваж-Кошара. Кераміка ранньомезановицької культури
(рис. Г. Охріменка)

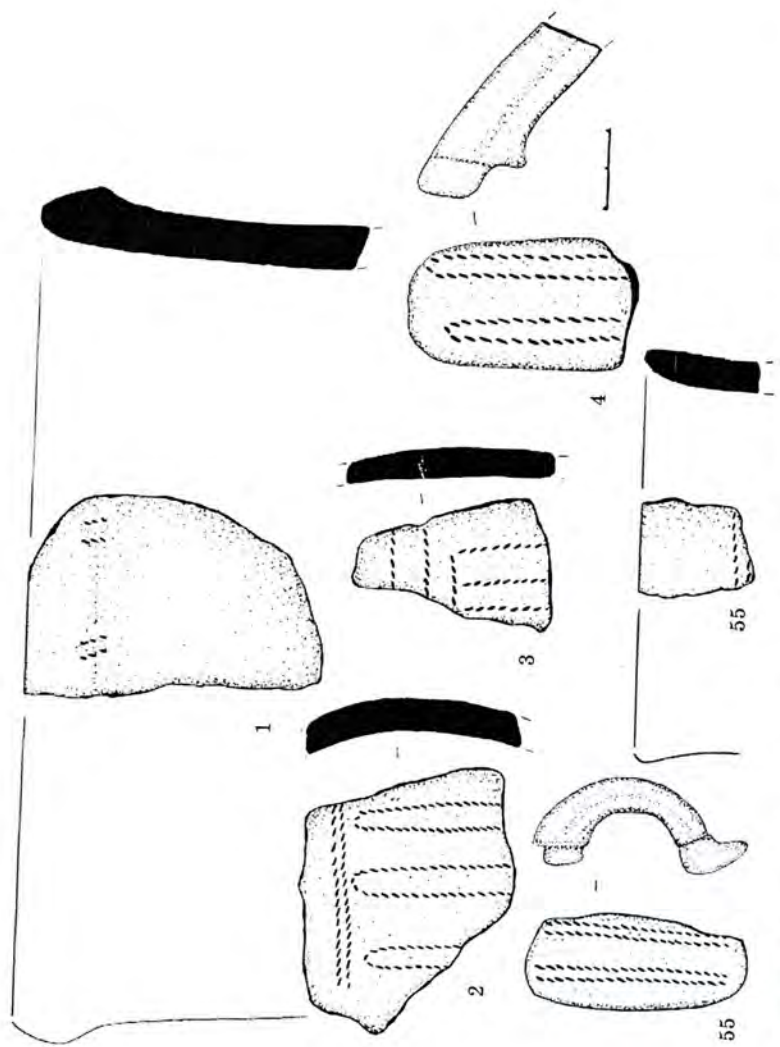

Рис. 12. Розваж-Кошара. Кераміка ранньомежановицької культури (рис. Г. Охріменка)

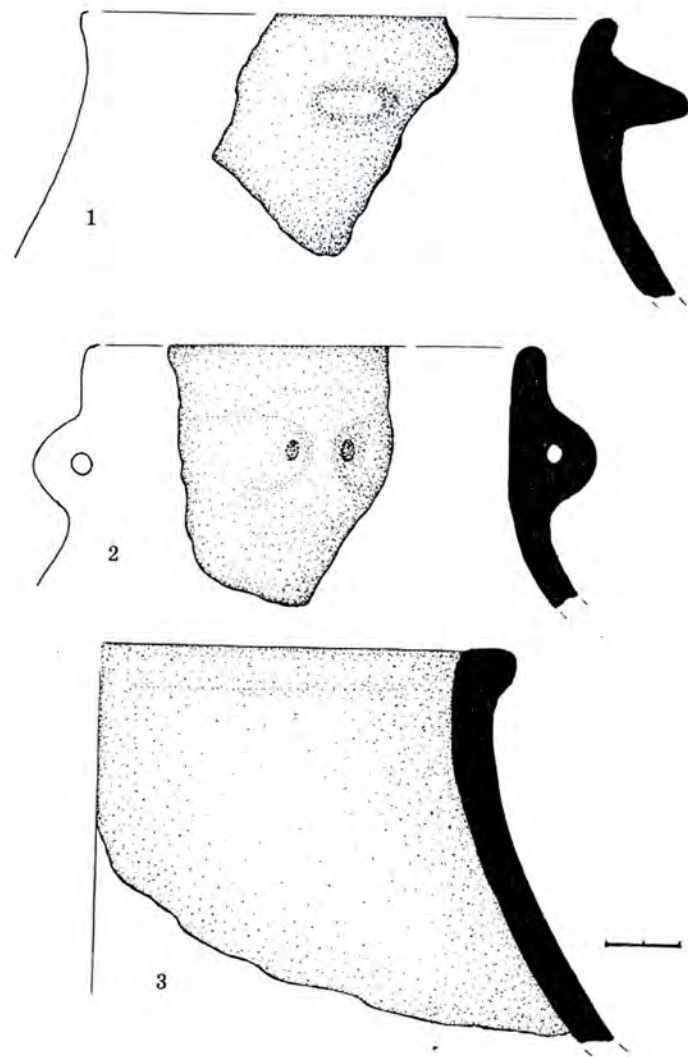

Рис. 13. Розваж-Кошара. Кераміка межановицької культури (рис. Г. Охріменка)

Г. ОХРИМЕНКО

ТОПОГРАФІЯ РОЗМІЩЕННЯ ПЕРВІСНИХ ПАМ'ЯТОК ВОЛИНИ

Топографія — розміщення пам'яток енеоліту та бронзи — часто подібна до місць розташування фінальнопалеолітичних, мезолітичних, неолітичних. Це здебільшого підвищені дюни над річками, озерами: Залухів, Хабарище, Тур, Мульчиці, Люб'язь, Нобель та ін. Інколи матеріали бронзового віку знаходяться на досить низьких місцях з луговим, глеюватим ґрунтом, де добре зберігаються кістки: Люб'язь-Лядина Третя, Тур — в північно-західній частині берега озера. Часто мешканці зандрової зони того часу обирали собі островки в заплаві річок, боліт (Майдан-Моквинський у Костопільському р-ні, поблизу Цуманя Ківерцівського р-ну та ін.). Улюбленими місцями поселень були мисоподібні виступи. Часто там же робилися і поховання. Осібну групу поселень становлять віддалені від річок та озер місця проживання з пересіченою місцевістю, де чергуються сухі підвищені поля та болота з чагарниками, лісами. Тут була звірина, риба, пасовища — все необхідне для життєдіяльності. Навіть окремі поля з глейованою основою та незначним шаром гумусу використовувалися для проживання. До таких належать села Липно Ківерцівського р-ну, Майдан-Липно Маневецького р-ну Волинської обл., Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. Тобто в пізніші періоди, зокрема в бронзовому віці, люди часто обирали більш понижені місця, що могло бути пов'язане з посушливими періодами та господарськими потребами.

Питання особливостей розміщення різночасових, різнокультурних пам'яток на території північно-західної України і складне, й актуальне. Вивчення його утруднене передусім загальним незадовільним станом поверхневих розвідок. Навіть найбільш перспективні місця для розселення, скажімо, ранніх землеробських спільнот, залишаються маловивченими, потребують уточнень. У зв'язку з цим, створення об'єктивних карт пам'яток, встановлення закономірностей розміщення поселень в межах певних

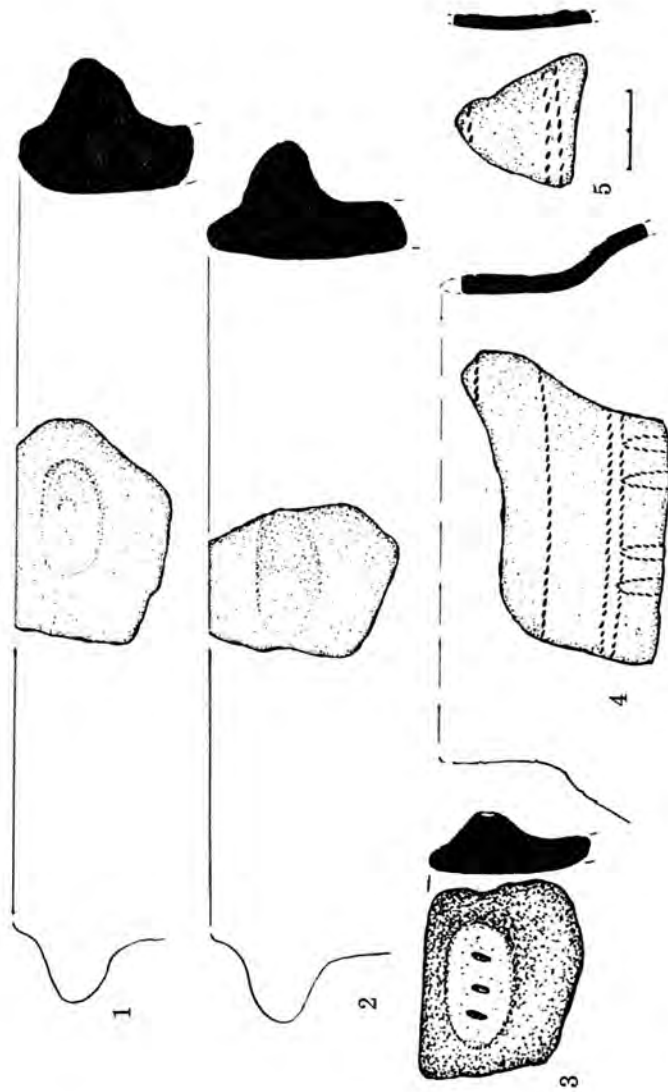

Рис. 14. Розваж-Кошара. Кераміка ранньомежановицької та межановицької культур (3 — с. Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.)

культур дуже ускладнюється. Відсутні статистичні дані стосовного того, де здебільшого знаходяться поселення, поховання, короткочасні стійбища чи хутори. Проте певні спостереження, необхідні для початкового етапу узагальнень, все-таки є. Так, для пізньопалеолітичних стоянок це зазвичай високі корінні береги річок, потоків, балок — Полонка, Гірка Полонка, Новостав, Оздів, Бармаки (біля м. Рівне), с. Грядки в Дубнівському р-ні; територія Малого Полісся — Жорнів Рівненської обл., а також Точильниця біля Кременця (гора Куличівка). Їх розміщення диктувалося необхідністю вибору оптимального місця і для зручності проживання, і для заняття мисливством та наявністю, бажано близьких покладів сировини (кременю, вохри тощо).

Фінальнопалеолітичні пам'ятки сконцентровані переважно в поліській зандровій зоні та представлені лінгбійською, аренсбурзькою, свідерською і красносільською культурами. Пункти більш тривалого перебування палеолітичних мисливців тяжіють, за Л. Залізняка, до місць постійних переправ північних оленів через річки, а також до озер, де їх багатосезонне проживання пояснити важко. До перших можна віднести, наприклад, пункти на р. Случ біля м. Березне (дослідження Л. Залізняка, розвідки Г. Охріменка, О. Романчука), Мала Осниця Маневицького р-ну Волинської обл. — на високому корінному березі поблизу місця впадіння р. Кормин у Стир. Тут Д. Телегіним, Г. Охріменком розкопано житло, можливо, довгочасове [Telegin, Ochrimenko, 1998, s. 292–294].

До місць зі значною кількістю матеріалів належать окремі пам'ятки та вузли фінальнопалеолітичних пам'яток у р-ні Шацьких озер, на берегах о. Самари в Ратнівському р-ні, о. Луки біля с. Лютка, Яревище в Старовижівському р-ні Волинської обл., о. Нобель у Зарічянському р-ні Рівненської обл. Цілком можливо, що поблизу знаходилися не лише місця переправ, а й інші важливі для господарства вигоди, які сприяли, у тому числі, й появі початкових форм рибальства. Топографічні умови стійбищ, місцезнаходження матеріалів, залишків культурного шару тут найрізноманітніші. В заплаві р. Стир біля м. Луцька (ур. Красне), в луговій частині берега о. Люб'язь (на глибині 0,3–0,5 м), на не-

високій дюні (до 2 м) біля с. Великий Мідськ та Хабарище (до 1 м над заплавою), на високих дюнах (3–5 м) поблизу с. Черськ (ур. Грушвиця), Лютка, Залухів знайдено листоподібні наконечники стріл, різці, скребки, провертки на пластинах, підчовнуваті одно- та двоплощинні нуклеуси, призначені для зняття пластин. Тут спостерігаємо поліваріантність розміщення пам'яток, що може певною мірою вказувати на різні періоди стоянок (літні, зимові), на рівень води, особливості господарського мисливського укладу. Можливо, в несприятливі періоди, пов'язані з відсутністю поблизу оленів-реніферів, полювали на птахів — лебедів, гусей, качок, ловили велику рибу.

Пам'яток власне мезолітичних — коморницької, яніславицької культур — і на Поліссі, і в зоні лісостепу виявлено мало. Коморницькі матеріали нами зафіксовані на корінному (до 3 м) березі Стиру біля сіл Балаховичі Володимирецького р-ну, Осова, Великий Мідськ Костопільського р-ну в Рівненській обл.

Пам'ятки яніславицької культури часто важко відокремити від матеріалів волинської неолітичної культури тому, що крем'яний інвентар обох дуже подібний. Загалом мезолітичні матеріали найчастіше знаходяться на берегах великих річок: Горині (с. Рудня — розвідки В. Пясецького, Л. Залізняка, Д. Нужного, Г. Охріменка; с. Сапанів, Гаї Левятинські [Археологія Прикарпаття... 1987]), Стиру (Балаховичі — роботи Л. Залізняка, Г. Охріменка), Піни у Брестській обл. (досліджували О. Калечиць, Г. Охріменко), над озерами, зокрема Люб'язь Любешівського р-ну, с. Залухів, с. Хабарище Ратнівського р-ну), зниклими озерами, як ур. Гута — с. Великий Мідськ.

Період неоліту на Волині представлений дунайською культурою з лінійно-стрічковою керамікою (КЛСК). Її поселень та поховань більше виявлено над невеликими річками: Луга (Зимне — ур. Перевіз, Бубнів, Сілець у Володимир-Волинському р-ні Волинської обл. — розвідки О. Цинкаловського, О. Бучака, Г. Охріменка), Сарна (сmt Торчин, х. Валентинів — дослідження Я. Фітцке, Г. Охріменка), особливо багато їх над р. Черногузкою — лівою притокою Стиру. Тут матеріали КЛСК (поховання, поселення) відкриті в основному М. Магвієнком, Г. Охріменком, В. Коноплею поблизу населених пунктів Баїв, Новостав,

Голишів I, Голишів II, Голишів III, Полонка, Гірка Полонка, Оздів, Вікторяни, Цеперів. Розташовані вони на останцях (Голишів, Баїв), мисах, перших надзаплавних терасах, тобто поселенці КЛСК тяжіли до заплавних луків, де ними, імовірно, оброблялася земля під поля. Переважно це були сонячні сторони терас. Сліди поселень культури лінійно-стрічкової кераміки відомі і на берегах більших річок: Горинь (Вільшаниця), Стир (Гнідава, Цегельний завод, Красне поблизу Луцька — розкопки Я. Фітцке, Г. Охріменка), Західний Буг (розкопки Є. Бжозовського).

Найбільш ранні групи населення КЛСК проникли на Волинь (Рівне) в середині VI тис. до н. е. Це був, напевне, час початкового формування гумусного шару ґрунту. Тому припускаємо, що для землеробства (мотичного) обиралися лугові дрібноструктурні ґрунти, до того ж збагачені торф'яними рештками [Охріменко, 2001]. Цю ж практику продовжували і більш пізні енеолітичні племена маліцької (МК), волино-люблінської (ВЛК), пізньотрипільської (ПТК) культур у Погоринні (розвідки та розкопки О. Позіховського).

Населення КЛСК перебувало на Волині довгий час — 700–800 років. Їх найпізніші пам'ятки (Гнідава, Клевань) містять керамічні матеріали, близькі до железовського та шарецького стилів, відомих, зокрема, з теренів Малополющі. Крім цього, на берегах Черногузки в р-ні Луцька (Голишів, Гірка Полонка) та у Львівській обл. виявлено кераміку лінійно-ямкової культури (*wstęgowa kluta* або рання маліцька [Бандурівський, Крушельницька, — 2002, с. 441–452]. Проте спадкоємності від найпізніших лінійно-стрічкових спільнот Волині до ранньоенеолітичної маліцької культури поки що не встановлено. Імовірно, це були різночасові міграційні потоки з Подунав'я. Складається враження, що проникнення КЛСК, МК відбувалося на Волинь не лише з Люблінщини через Західний Буг, а й південнішим шляхом по лінії Краків — Пшемисл — Львів. Привертає увагу та обставина, що концентрація пам'яток вищезгаданого населення біля умовного кордону з Поліссям порівняно велика.

Поселень та стоянок «лісового неоліту» — волинської неолітичної культури (ВНК) — відкрито близько 100. Вони знаходяться на Волинському, Рівненському, а також Малому Поліссі. В перехідній до лісостепу смузі знайдено лише незначну кількість

матеріалів. Найбільші з відомих поселень ВНК (давніша назва — культура гребінцево-накольчатої кераміки) знаходяться на берегах великих річок: Стир (Розничі, Новосілки, Мала Осниця (Оболонь), Мульчиці), Горинь (ур. Горинка — с. Заслущчя Дубровицького р-ну, Баранне та ін.), на високих або середньовисоких дюнах над невеликими річками: Кормин (Мала Осниця — ур. Шепель, Грузятин — ур. Гвалтиці, Ничогівка — ур. Яромолова Гора), Конопелька (с. Носачевичі Рожиженського р-ну — розкопки В. Коноплі), на берегах великих озер біля сіл Хабарище, Залухів Ратнівського р-ну, Люб'язь Любешівського р-ну, зниклого безіменного озера поблизу с. Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл.

Чисельність населення ВНК в межах Волинського Полісся, судячи із зібраних матеріалів та згаданої кількості пам'яток (близько 100), була невелика — нараховувалось, імовірно, одночасно щонайбільше одна або 2–3 тис. жителів.

На більших поселеннях знаходимо до сотні або декілька сотень фрагментів кераміки, кілька десятків крем'яних знарядь (Люб'язь Любешівського р-ну), на короточасних стоянках — уламки однієї чи двох посудин, по кілька трапецій, скребків, пластин тощо (с. Майдан-Липно — ур. Вовче Маневицького р-ну Волинської обл., Вітковичі, Березне Березнівського р-ну Рівненської обл.). Безперечно, це було рухливе мисливське населення, яке мігрувало в ті місця, де було більше дикої звірини. На домінування мисливства в господарстві ВНК вказують крем'яні знаряддя — трапеції, пластини з притупленим ретушшю краєм, трикутники, сегменти, косі яніславицькі вістря, які використовувались як вставні частинки до стріл, дротиків, списів. Підтвердженням цього є також значна кількість скребків для вироблення шкір впольованих тварин. Крем'яні різці застосовувались при виготовленні мисливських знарядь, за їх допомогою робилися пази в кістяних гарпунах, дерев'яних списах. Проте розташування поселень і стоянок ВНК біля боліт, річок, озер дає підстави для припущення, що і рибальство, добування водоплавної птиці, прирічкове (приозерне) збиральництво (гриби, ягоди) було важливою підмогою в харчовому раціоні.

У Надприп'ятті на Волинському Поліссі розвідками автора відкрито ряд пам'яток німанської культури, ймовірно, прабалтів.

Деякі дослідники (В. Гаскевич, Л. Залізняк) старожитності німанської та волинської неолітичної культур об'єднують в одну — німанську, проте, різниця між керамікою та крем'яними виробами НК та ВНК досить помітна. Крем'яні вироби НК — рубальні сокироподібні макроліти, скребла, різці — майже всі виготовлені на масивних відщепках та пластинчатих відщепках. За допомогою цих інструментів, на нашу думку, робили рибальські знаряддя, човни, весла. На виявлених та досліджуваних нами німанських поселеннях (Рудня Дубровицького р-ну Рівненської обл., Люб'язь Любешівського р-ну Волинської обл.) деталей дистанційної зброї майже не помічено, за винятком кількох трапецій та наконечників до стріл свідерського типу, які належать, швидше всього, до фінального палеоліту. Німанські поселення (відкриті автором): Тур Ратнівського р-ну, Лахвичі, Люб'язь, Штунь Любешівського р-ну Волинської обл., Великі Телковичі Дубровицького р-ну Рівненської обл., Гнівчиці Іванівського р-ну Брестської обл. — розташовані в зручних для рибальства місцях, зокрема поблизу мілких озер (Тур, Люб'язь), біля річкових заток (Великі Телковичі). Окремі поселення знаходяться у понижених місцях (Люб'язь-Лядина Друга). Вони справляють враження більш довгочасових — із чималими житлами, численною керамікою та різними знаряддями праці. На поселенні Люб'язь-Лядина III відомо два таких об'єкти.

Енеолітичні пам'ятки Полісся дуже рідкісні, вони розміщені майже в тих самих природних умовах, що й неолітичні: на вищих або ледь піднесених дюнах (Залухів, Хабарище, Ветли, Люб'язь-Лядина Друга Любешівського р-ну, Стрічено-Новосілки, Оболонь-Мала Осниця Маневицького р-ну Волинської обл.

Література

1. Археология Прикарпатья, Вольны и Закарпатья. — К.: Наук. думка, 1987.
2. Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. — Луцьк, 2001. — С. 138.
3. Telegin D., Ohrymenko G. A dwelling of the swiderien culture from Malaja Josnitsa in Volhynia (Ukraine). — Lublin, 1998. — S. 292–294.
4. Бандрівський М., Крушельницька Л. Відкриття поселення класичної фази малицької культури у Верхньому Придніпров'ї // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Т. ССXLIV. — Львів, 2002. — С. 441–452.

Григорій ОХРІМЕНКО, Наталія СКЛЯРЕНКО,
Оксана КАЛІЩУК, Віталій ТКАЧ, Олександр РОМАНЧУК

ОЛЕКСАНДР ЦИНКАЛОВСЬКИЙ ТА ПРАІСТОРИЯ ВОЛИНИ

Для ілюстрацій книги використані світлини з книг
«Wielka historia świata» (t. 2, Warszawa, 2005), «Wielka historia Polski»
(t. 1 Piotr Kaczanowski, Janusz Krzysztof Kozłowski,
Kraków, 1998),

матеріали з фондів Волинського краєзнавчого музею

Літературний редактор — *Світлана Локайчук*
Художні редактори — *Г. Охріменко, Наталія Скляренко,*
Василь Охріменко, Олена Тоцька
Технічний редактор — *Тамара Демчук*
Коректор — *Єлизавета Бура*
Комп'ютерна верстка — *Ольги Мельник*

Здано на виробництво 02.01.2006 р.
Підписано до друку 19.02.2007. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
Обл.-вид. 43,99 арк. Ум. друк. 43,0 арк.
Наклад 1000 пр. Зам. 201.

Видавництво «Волинська обласна друкарня»
43010 м. Луцьк Волинської обл., пр. Волі, 27, тел. 4-25-07.

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 1350 від 13.05.2003 р.

Друк та палітурні роботи ВАТ «Волинська обласна друкарня»
43010, м. Луцьк, пр. Волі, 27,
тел. 4-25-07, 4-25-01, 4-41-73.

Охріменко Г., Скляренко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О.

О-53 Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. — 740 с.: іл. 16 с.

ISBN 978-966-361-171-6

Книга «Олександр Цинкаловський та праісторія Волині» складається з двох частин. У першій частині розповідається про життя та творчий шлях відомого археолога, історика, краєзнавця. Запропоновані читачеві праці цього дослідника відображають широкий спектр його наукових зацікавлень.

У другій частині подаються найновіші дослідження з археології давньої Волині, які є продовженням тих, над якими працював О. Цинкаловський.

УДК 930.85 (477.82)*.../105*
ББК 63.3 (4Укр-4Вол)-7